

અમારો આવતો ચંક.

આધુનિક દિગ્દર્શન

વિખ્યાત આંગ્લ લેખક બર્નાર્ડ શૉર્ટ અપૂર્વ નાટક:-

સેન્ટ જૉન-

૨. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ રહેતા.

પ્રકૃતિ કવિ તરીકે કવિ ન્હાનાલાલ અને ૨ા. નરસિંહરાવ

—એક તુલના—૨ા. “સ્નેહરશ્મિ.”

ઝંખાર—(એક ઐતિહાસિક નવલિકા.)

આ ઉપરાંત

૩. ૧૦૦) ની ઉપહાર યોજના વાળી

સર્વોત્કૃષ્ટ નવલિકાઓ.

ચાલુ વાર્તાઓ, નાટકો વિગેરે.

ગુજરાતના સર્વોત્તમ લેખકોની આ ભાષ્યપ્રદ અને રસમય વાર્તાઓ વાંચ્યા

સિવાય કેમ આવશે ?

આજેના લખો:-

વ્યવસ્થાપક મુવર્જીભાણા,

લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ,

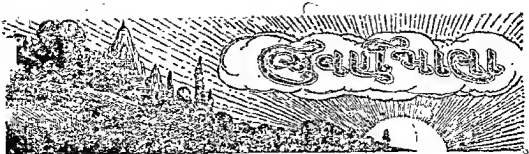
ચાંકળી સ્ટ્રીટ, ભાવનગર, મુંબઈ નં. ૮.

મુવર્જીભાણાના મુંબઈના સોલ એજન્ટસ:-

મેનુસ આર. વનમાલીદાસ એન્ડ કુંડ

સુની, બાટીઆ મહાજનવાડી સામે,

કાલવાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

સંચાલકો:—શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી અને રા. 'ચંદ્રકાન્ત.'

કાર્તિક ૧૯૮૩.

વિષયાનુક્રમણિકા.

Jodgar

કાવ્યો

૧ પુલવેલી—રા. "સ્નેહ-રશ્મિ"	....	....	....	૬૦
૨ વૃષા—રા. કૃષ્ણદેવ હ. ભટ્ટ	....	....	....	૨
૩ હાદીજ-ગુલાબોદ્યાન				
૧ તુજ અંધરે વેળુ નાદ એ	....	....	....	૧૫
૨ આદર્શની શી લગ્ય મૂર્તિ	....	....	....	૧૬

નાટકો

૧ મગધ સામ્રાજ્ય—રા. ચંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ ખી. એ.	....	....	....	૩
---	------	------	------	---

વાર્તાઓ

૧ ડાકણ. (ઉપહાર માટે)	....	....	....	૨૮
૨ કિસ્તિ માત. —રા. ભગવાનલાલ ગી. ભટ્ટ	....	....	....	૬૨
૩ સ્વરાજ્ય પ્રતિજ્ઞા—શેઠ પુ. વિ. માવજી.	....	....	....	૯૧

નિબંધો

૧ કાકા કાલેલકરના લેખો—રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી.	....	....	....	૧૭
૨ પ્રાચીન ભારતમાં વેષ પરિધાન—પંડિત ગૌરીશંકર ઝોઝા	...	...	...	૧૨
૩ ગુજરાતનું લાવિ—પ્રો. જલવંતરાય ઠાકોર.	...	...	...	૫૭
૪ જંગમતા જાહેસ કવિઓ—રા. નગીનદાસ પારેખ.	...	...	...	૭૫

અકીણુ

૧ પ્રાચીન આર્ય મુનિઓનો ધર્મપ્રચાર—એક અભ્યાસી	....	....	....	૪૭
૨ ગતું સાહિત્યકારોના સંસ્મરણો—રા. પ્રવાસી	...	...	...	૫૦
૩ પુરોહિત—	...	...	...	૫૩

અને

માસિક મનન—પ્રો. જલવંતરાય ઠાકોર	...	...	...	૯૬
--------------------------------	-----	-----	-----	----

ચિત્ર સૂચિ.

શ્રી કંલર

૧ પ્રાચીન ભારતમાં વેપ પરિધાન ... (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પરતું)	કવર
૨ ગોચારણ	મુખપૃષ્ઠ.

એકરંગી,

૧ તુલ્ય અધર વેલુ નાદ એ	....	...	...	૧૫
૨ આદર્શની ભવ્ય મૂર્તિ	....	...	....	૧૬
૩ મહાત્માનું પૂર્ણ	....	...	...	૪૮
૪ ઉટોની લડાઈ	....	...	...	૪૬
૫ પંડીત	...	....	...	૬૪
૬ આર્ય સૌંદર્ય	....	...	...	૬૫
૭ ખાઉસ-કવિ	....	...	...	૮૦
૮ સ્વરાજ્ય પ્રતિજ્ઞા	....	...	...	૬૧
૯ સ્વ. સર. લક્ષ્મીભાઈ આશાસભ શાહ	....	....	...	૧૦૨
૧૦ સ્વ. હિંદી કવિ—ગોવિંદ ગીસ્તાભાઈ	...	...	...	૧૦૩

Our Pictures are Protected by copyright
સર્વ હક સ્વાધીન

Printed & Published by WAMAN RAMSHANKER MASTER
Shree Art, Printing Works, 97 B, Sankli St. Byculla, Bombay, 8
All Blocks are made at our Studio.

સ્વર્ણમાલુ

કાલેક
૧૯૮૩

“અરુણ”

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

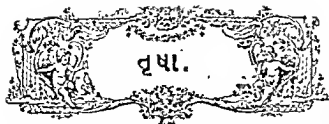
એ ઉદાર પ્રથમ ઉપાનો, પ્રથમ અરુણ વાદળ બેઠતા
પવનગિરિને ઉદયશિખરે પોતાનું પ્રશાન્ત કરુણ નેત્ર ઉઘાડે
ત્યારે છે દુઃખી ભયત દેશ, એનું પ્રથમ સંગીત, પ્રથમ
ચોપણા—ધ્વનિ તારે કંઠસ્વરે વાગી ઉઠે.

પ્રાદ્યુ, રનાન કરી ચંદન અર્ચાં નિર્મળ ઘટ તું તૈયાર
રહેને, માથું ઉંચું કરી આમ વંદન ગીત ગાજે: શાન્તિ.
વિધાતાની કન્યા લલ્લાટિકા, નિરાચર પિશાચની
સતી દીપશિખા લજવીને તું આવ; તારો
ને વિશાળ સંતોષ એ વિશ્વલોકના ઇશ્વરનો
સ્તનભર્યો રાજસંહાર છે; તારું ને ધૈર્ય તે દૈવ
ધૈર્ય છે; તારી ને નમ્રતા એ મહાશય્ય સુકુટ
છે, એ એનોજ પુરસ્કાર છે.

વર્ષ
૨૯

અંક
૧ લો

વૃષા.

રસોત્સવ તણી લસન્ત અભિલાષ ઉડી ઉરે,
વધેજ સહસા, દહે સકલ આત્મ, અંગે બળે;
મળે સહચરી, શમે રસપિપાસ, આનાધરી
તમું જગ બધે, રટન્ત લલના, પ્રિયા, પ્રેમદા.

મળી પ્રિય સખી, વિલાસ, રતિ-રાસ ખેલ્યા બહુ,
તથાપિ હિલ ના હતું, હહન હાય! ચાલુ રહું;
વિલાસ કદિના કરે શમન દાહ ઉડા તણું:
પટે પ્રિયતમા! હમા, વિફલ દુઃખ લીધું પાણું.

ચહું પ્રિયતમે! ગદી હૃદયતંત્ર, રાત્રી બનો!
સમર્પણ કરું અકથ્ય મંત્ર ગૂઢ આંડોલનો!
મથે પ્રિય સખી, તથાપિ ઉર રાગ્ય પામે નહિ.
રહે રસ તૃપ્તા, રિમે સકલ વિશ્વ સૂતું ફરી.

કૃપાલ કરુણા કરી અગર હાય હેતે અંક,
બુલું સ્થિતિ સદા, અને બવ સમુદ્ર યાત્રા ફળે.

કૃપાબુદેવ લરણન ભટ્ટ.
બી. એ.

લેખક:—ચંદુલાલ જયારાંકર ભટ્ટ, બી. એ.

પાત્ર પરિચય.

પુરૂષ વર્ગ

કુમારગુપ્ત:—મગધનો સમ્રાટ. (ગુપ્તવંશનો ત્રીજો રાજા)

કેકેયગુપ્ત:—યુવરાજ.

મહામંત્રી:—શ્રીજા ગુપ્તરાજા ચંદ્રગુપ્તના સમયથી મંત્રીપદ ભોગવનાર વૃદ્ધ પ્રધાન.

ગોવિન્દગુપ્ત:—મગધની પાસે કનકપુર નામે આવેલા નાના રાજ્યનો રાજા અને ગુપ્તરાજ્યનો સેનાપતિ.

કૃષ્ણગુપ્ત:—પાટલીપુત્રનો નગર સैन्यપતિ.

વીરમલ:—એક ખટપટી સાધુ.

હિરીત:—હુણોનો સેનાપતિ

કાનહ:—મહામંત્રીનો વિશ્વાસપાત્ર માણસ.

શકરાજના પ્રતિનિધીઓ, છડીદાર, ચોપદાર, સૈનિકો વગેરે.

સ્ત્રી વર્ગ,

મહાદેવી:—કુમારગુપ્તની મહારાણી

અનન્તા:—એક નાચનારી.

પુન્દ્રિસ:—અનન્તાની માતા.

મૈના:—વીરજલની પુત્રી.

અરૂણા:—ગોવિન્દગુપ્તની ભત્રીજી.

રમ્મા:—ગોવિન્દગુપ્તની પત્ની.

સ્થળ:—સમ્રાટ કુમારગુપ્તનો રાજદરબાર.

(મહામંત્રી, અધિકારીઓ તથા મંડલેશ્વરો બેઠેલા છે. સિંહાસન ઉપર ગરુડવન દ્રરકે છે)

યુવરાજ સ્કંદ—(પ્રવેશે છે) મહામંત્રી, પ્રભુમ.

મહામંત્રી—આયુષ્મન્, યુવરાજ સ્કંદગુપ્ત, ગુપ્ત સામ્રાજ્યની કીર્તિ ઉજાવેલ કરો એજ આશિર્વાચન ખીરાજો (આસન ઉપર યુવરાજ બેસે છે.)

છીદાર:—(પ્રવેશે છે) લારતગૃણ, પરમપૂજ્ય, પરમેશ્વર, મગધસમ્રાટ, ગુપ્તકુલબૂણ મહારાજા કુમારગુપ્તનો જય થાઓ.

(સમ્રાટ કુમારગુપ્ત આવી સિંહાસન ઉપર બેસે છે. પછી નૃત્ય શરૂ થાય છે.)

કુમારગુપ્ત:—(નૃત્યપછી) મહામંત્રી,

મહામંત્રી:—હા, મહારાજ

કુમાર:—ગોવિન્દગુપ્ત આવવાને હજી કેટલો સમય છે?

મહા:—સમ્રાટ, આપણા સેનાપતિ ગોવિન્દગુપ્ત પશ્ચિમના રાજાઓને હરાવી ખાણ કર્યા છે. આને તેનો આખી પહોંચવાનો દિવસ છે. તેથીજ આપની આજ્ઞાનુસાર આ વિજયાનંદસૂચક દરબાર ભર્યો છે. મહારાજ એક વિનાસિ કરૂં?

કુમાર:—ઘણી ખુશીથી કહો. મહામંત્રી તમે તો મારા સ્વર્ગસ્થ પિતા ચંદ્રગુપ્તના પ્રીતિપાત્ર હતા અને મને પણ તમેજ શિક્ષણ આપી આ રાજ્યાસનને ચોંચ બતાવ્યો છે. કહો શી સલાહ આપો છો?

મહા:—મહારાજ, આપના પિતા ચંદ્રગુપ્તના સમયથી એવો રિવાજ છે કે જ્યારે સેનાપતિ મહાન વિજય મેળવી ખાણ કરે ત્યારે તેને એક મંડલ બોટ આપી મંડલેશ્વરનો અધિકાર અર્પણ કરવો.

કુમાર:—હા. ઘણીજ ખુશીથી. હું પણ એ રિવાજને માન આપવાનો તૈયાર છું. ગોવિન્દશુભને રત્નપુરનું મંડલ લેટ આપો અને દસ હજાર સુવર્ણનિક્ક ઇનામ આપો. લેખ કરી લાવો.

મહા:—જેવી આજ્ઞા. (લખવા બેસે છે.)

પ્રતિહાર:—(નમીને) સમ્રાટનો જય થાયો. મોહિનીપુરથી એક નૃત્ય કરનારી આવી છે અને અંદર આવવાની અનુજ્ઞા ઇચ્છે છે.

મહા:—આજના વિજયના આનંદ સમયે કોઈને પણ અંદર આવવાનો પ્રતીકાર ન હોય. તેને આવવા દે.

(પ્રતિહાર નમીને બહાર જાય છે અને નાચનારી અનન્ટા તથા તેની માતા ઇન્દિરા પ્રવેશે છે)

ઇન્દિરા:—(નમીને) મગધ સમ્રાટનો જય થાયો. મહારાજ આજના મહોત્સવના પ્રસંગે મારી પુત્રીને જે એક નાચ શીખવ્યો છે, તે જો આપની અનુજ્ઞા હોય તો અહિં કરી બતાવે.

કુમાર:—હા. અમારી અનુજ્ઞા છે.

(અનન્ટાનું મધૂરનૃત્ય શરૂ થાય છે. સ્ટેજ ઉપર આસમાની પ્રકાશ)

કુમાર:—(નૃત્ય ચાલતું હોય છે ત્યારે સ્વગત) આહા. શું સુંદર નૃત્ય છે. આ નાચનારી જાણે મારા અંતાકરણને આકર્ષીને દુર લઇ જતી હોય એમ લાગે છે. આજે મને કંઈ નવીનજ પ્રકારની લાગણી થાય છે. (નૃત્ય પુરું) નર્તિકે, તારું નામ ?

અનન્ટા:—(નમીને મધુર હાસ્યથી) સમ્રાટ, કિંકરીનું નામ અનન્ટા.

કુમાર:—શું તારું નામ અનન્ટા ? હે અનન્ટે, તારી કલા, તારું સૌન્દર્ય, તારી વાણીની મધુરતા—સર્વ સદશુભો. કોઈ રાજમહેલને શોભાવે તેવા છે. તું કલા છે. હું કલાનો ભોક્તા છું. (સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતરે છે)

“કલાને સ્નેહનો હું તો બનેલો એક શોધક છું”

“કલામય આવી મૂર્તિનો ખરખર એક પોશક છું.”

આવ મને લેટ. (તેને લેટવા સજ્જન્ય છે કે તરતજ ગોવિન્દશુભ પ્રવેશે છે.)

ગોવિંદ:—(સેનાપતી વેશમાં ખુદશી તલવાર સાથે) વિજય, વિજય, મગધ સમ્રાટનો વિજય.

કુમાર:—આવો સેનાપતિ ગોવિન્દશુભ આવો. તમારા જેવા દેશના સેવકથી મારો આત્મા ઘણોજ પ્રસન્ન થાય છે. પશ્ચિમ દેશ છૂટી મગધની આબાદી વધારી તમે રાજ્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી છે.

ગોવિન્દ:- સમ્રાટ મેં તો ફક્ત મારો ધર્મ બજાવ્યો છે.

“કર્તુ વિશેષ ના કંઈ મેં, બાબતી ફર્જ છે સાદી”

“બજાવે ફર્જ એ સહુ તો, રહે નિજ દેશ આબાદી”

“ખરો નિજ માતનો લાયો, કરે નહિ લેશની પરવા”

“અને નિજ દેશની ખાતર, કરે નહિ પ્રાણની પરવા”

મહામંત્રી:-મહારાજ, ગોવિન્દગુપ્તને વિજય મેળવવાના પુરસ્કાર તરીકે દસ હજાર સુવર્ણનિક્ક તથા રત્નપુરનું મંડલ ભેટ આપવાનો આ લેખ આપની આજ્ઞાથી તૈયાર કર્યો છે. આપ તેમાં સહી કરી આપશો ?

કુમાર:-લાવો. ગોવિન્દગુપ્ત જેવા નિકર, ધર્મનિષ્ઠ અને તનમનથી રાજ્યની સેવા કરનારને એ પુરસ્કાર યોગ્ય છે. (સહી કરીને) દયો સેનાપતિ, રાજ્ય તરફથી તમારી સેવાનો આ બદલો. આવીજ રીતે રાજ્યની સેવા અધિકાધિક કરજો અને દેશની આબાદી વધારજો.

ગોવિન્દ:-(નમીને લેખ હાથમાં લે છે) સેવાધર્મ બજાવતાં દુઃખ પડશે તો તે પણ સહન કરીને મગંધની-મારી માતૃભૂમિની-પ્રીતિ ઉભજવલ કરીશ.

“સહીને લાખ પણ દુઃખો, કરીશ હું સત્યની સેવા”

“રહીને નીતિને પથે, કરીશ હું દેશની સેવા”

દંડિશ:-સમ્રાટ હવે, અમને રત્ન છે ?

કુમાર:-(અનન્તા તરફ જોઈને સ્વગત) આ સંપત્તિની મૂર્તિનો વિયોગ કેમ કરાય ? (પ્રકટ) મહામંત્રી આ નર્તિકાને એક લાખ નિક્ક ધન્યામ તથા મારો વિલાસ પ્રાસાદ રહેવાને માટે આપો.

મહા:-(આશ્ચર્યથી) હેં શી આજ્ઞા મહારાજ ? મહાન વિજય મેળવનારને ફક્ત દસ હજાર અને આને એક લાખ નિક્ક ?

કુમાર:-હું આજ્ઞા કરું તેનું પાલન કરો.

મહા:-પણ ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર આવી સામાન્ય નાયનારીને આટલું બધું માન આપે એ અયોગ્ય.

કુમાર:-જરા મહામંત્રી, સમ્રાટની આજ્ઞાને આધીન થવું એજ તમારો ધર્મ. આજ્ઞાની યોગ્યાયોગ્યતા જોવાનો તમારો અધિકાર નથી.

મહામંત્રી:-(દાંધ જોડીને) સમ્રાટ સંપૂર્ણ વિચાર કરો. રાજ્યની લક્ષ્મીનો વ્યય આવી રીતે થશે તો પ્રજા દુઃખી થશે. પ્રજાનું ધન પ્રજાના લાભ માટે છે નહિ કે રાજાનો વિલાસ માટે.

કુમાર:—(કોધથી) બસ. મારે તમારા હુકામણી જરૂર નથી. સેવકનો ધર્મ સ્વામિની આરાતું પાલન કરવું એટલોજ છે.

ગોવિન્દ:—નહિ મહારાજ. સેવકનો ધર્મ સ્વામિની ભૂલ ખતાવવાનો પણ છે.

કુમાર:—હું રાજા છું. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા સ્વતંત્ર છું.

ગોવિન્દ:—તો સ્વછંદી રાજા તમે પરતાશો.

કુમાર:—કેમ ગોવિન્દગુપ્ત, વિજય ગેળવી, આવ્યો તેથી અહંકાર વધી ગયો કે શું ? મગધ સમ્રાટની આગળ વિનય પણ ભૂલી ગયો કે ?

ગોવિન્દ:—મહારાજ, હું સૈનિક છું તેથી વિનય પૂરો નહિ જાણતો હોઉં અને મહામંત્રીની જેમ શાન્ત પણ નહિ જાળવી શકતો હોઉં, પરંતુ સત્યજ્ઞહેતાં ડરતો નથી. આપ આ ઘણું અયોગ્ય પગલું ભરો છો.

ઇન્દિરા:—મહારાજ, અમને જવાનીજ રજા આપો. ન્યાં મંત્રી અને સેનાપતિનું આટલું ભેર ચાલતું હોય ત્યાં અમે સુખેથી રહી નહિ શકીએ.

કુમાર:—નહિ. હું રાજા-પોતે. તમને આંહિ રહેવાની રજા આપું છું અને ધાકું તો રસ્તે રખડતી એક ભિખારણને પણ રાણી બનાવી શકું છું.

ગોવિન્દ:—અનુભવવિનાના રાજા, સત્તાથી અધે બની આવા વિચારોને મગજમાં ભરો નહિ. બધી વસ્તુ જગતમાં સમાન નથી હોતી. કમળ અને આવળ પુલ સરખાં નથી હોતાં, આંખો અને ચાર સરખાં નથી હોતાં, સિંહ અને શિયાળ સરખાં નથી હોતાં, તેમજ ક્ષત્રિયપુત્રો અને એક નાચનારી સરખી નથી હોતી.

“ નહિ કુલીનતા એમાં, નહિ એ ઉચ્ચ ક્ષત્રાણી ”

“ ભરો ભેરાજ્યમાં આવી, યશે તમ દેશ ધુળધાણી ”

માટે હજી પણ વિનંતિ કરું છું કે ચેતો.

ઇન્દિરા:—મહારાજ, અમે જઈએ ?

કુમાર:—નહિ. આજથી તારી પુત્રી અનન્તા મારી રાણી છે.

ગોવિન્દ:—(કોધથી) ન્યાં એક સાધારણ નાચનારીને આટલું માન અપાતું ત્યાં ગોવિન્દને ઇનામ લેવું ન શોભે. માટે આ આપમે લેખ (તલવારથી તેના ટુકડા કરી નાખે છે.) એક સ્ત્રીના બે શબ્દોથી આકર્ષાઈ રાજા રાજ્ય કરે તો અન્યાય અને મુઠ્ઠમ સિવાય બીજું કંઈજ પરિણામ ન આવે.

“ ભરેલી સ્વાર્થથી પૂરી, કૃત્યો પાપ તણાં કરે ”
 “ લેખણ અને દુર્નારીનો, વિશ્વાસ મરખજન કરે ”

કુમાર:—(અત્યંત ક્રોધથી) સૈનિકો, આ હુરામખોરને કેદ કરો.

(સૈનિકો ગોવિન્દગુપ્ત પાસે જતાં હોય છે.)

ગોવિન્દ:—ખગરદાર, મારી પાસે આવનાર પ્રાણનો લોગ આપશે. હું મારી સ્વતંત્રતા મેળવવા શક્તિમાન છું. મને કોઈ કેદ કરી શકનાર નથી. હું પણ મારા કનકપુરનો રાજા છું. અત્યાર સુધી સેનાપતિ તરિકે આંહિ સેવા કરી તે ભૂલી જઈશ. જતાં જતાં એટલું તો કહું છું,

“ બન્યાં ન્યાં ગાયલાં રાજા, અરે એ રાજ્ય શું કરશે ”
 “ મગધની આખર ઉપર, સદાનું પાણી ફેરવશે ”
 “ હું ભઉં છું આ સ્થાન છોડી, (પણ) દાસ છું આ દેશનો ”
 “ આપત્તિ ને આવી પડે, મુજ દેહ છે આ દેશનો ”
 “ આ દેશ ખાતર, ધર્મ ખાતર, સત્ય ખાતર વિચરું ”
 “ ને પ્રાણ પણ દેવા પડે, તો પાણી પાની ના કરું ”

(ગોવિન્દગુપ્ત તલવાર ફેરવતો બહાર ચાલ્યો જાય છે. બધા આશ્ચર્યથી, ભયથી ભેળ રહે છે)

મૂકાભિનયદ્રશ્ય Tableau.

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ—વિલાસ પ્રાસાદ.

(અનન્તા આસન ઉપર બેઠી બેઠી વીણા વગાડે છે)

ઈન્દ્રા:—(પ્રવેશ કરે છે) ને પુત્રી. આ મોહિનીપુર નથી હો. આ તો પાટલીપુત્ર છે. અને દુવેળી તું એક સાદી નાચનારી નહિ પણ રાણી છે તે યાદ રાખજે. કોઈપણ મુક્તિથી, કોઈપણ કપટથી, કોઈ પણ રીતે સમ્રાટને તારા તરફ સંપૂર્ણ રીતે આકર્ષી લેજે. હું પણ ધીરે ધીરે મારો દોર એવો ગોઠવીશ કે તું મહારાણી બને અને મગધનું રાજ્ય આપણા નાથમાં આવે

એક સેવક:—(આવે છે) બહાર કોઈ સાધુ આવેલો છે અને આપને મળવા ઇચ્છે છે.

ધન્દિરા:—તેનું નામ ?

સેવક:—નામ આપવાની તે ના કહે છે પણ જ્યારે મેં કહ્યું કે અન્નપ્રાપ્તિ પુરૂષને નવાં રાણીના માતા મળતાં નથી ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેણે હાથમાં પહેરેલી વીંટી છે તેના તરફ ધ્યાન ઝેંચજે એટલે મને અંદર આવવાની અવશ્ય અનુસા મળશે.

ધન્દિરા:—(વીંટી જોઈને. સ્વગત) હા. એતો મારો જીનો મિત્ર વીરખલ હશે. તેની સહાયથી મેં મારી જીનને ચિત્રપુરની રાણી બનાવી. આંહી પણ તે મને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડશે. (પ્રકટ) જા તેને અંદર આવવા દે.

(સેવક બહાર જાય છે અને વીરખલ પ્રવેશે છે.)

વીરખલ:—કેમ ધન્દિરા, પેલી વીંટીનો આપનાર આ તારો જીનો મિત્ર સ્મરણમાંથી દુર તો નથી થયો ના ?

ધન્દિરા:—(હસીને) સ્મરણમાંથી તો શું પણ હૃદયમાંથી પણ નહિ. પણ આ ભગવાં પહેર્યાં એટલે તમારી વૃત્તિમાં ફેરફાર થયો હોય તો પ્રભુ જાણે.

વીરખલ:—(હસીને) આ ભગવાં તો જગતને છેતરવા માટે છે. ધન્દિરા, આ યોગસાધના નથી પણ રનેહની દિક્ષા લીધી છે. આ વીરખલ હજી તારોજ છે.

ધન્દિરા:—વીરખલ, તમે તો યોગી અને અમે તો લોગી. આપણા પંથ હવે તો ન્યાસ, તમે તો ત્યાગી અને અમે તો અનુરાગી. તમારી પાસેથી હવે શી આશા ? આ સાધુની ટોપી પહેરી અમને તો વિસાર્યા.

વીરખલ:—અરે ઘેલી, આ ટોપી પહેરી એટલે સંસારનો ત્યાગ કર્યો એમ માનતી હોય તો તું ભૂલે છે. આજકાલ ખીજા ધંધામાં લાલ ન હોવાથી આ વેશ ધારણ કરી લીધો. જીવું લોકવાક્ય તને સ્મરણમાં નથી ?

“ ટોપી પહેર્યે ત્રણ ગુણ, નહિ વેરા નહિ વેઠ ”

“ બાવો બાવો સઉ કહે, અને સુખે ભરે પેટ ”

જો આ ટોપીને રાજ મહેલમાં ગમે તે વખતે જવાની છુટ. મોટા મોટા માનધાતાઓ આવી દરવાજે ઉભા રહે અને અંદરથી રજા મળે ત્યારેજ પ્રવેશ કરી શકે, જ્યારે હું તો સમય અસમયનો વિચાર કર્યા વિના ગમે ત્યારે જઈ શકું. વળી મહાનમાં મહાન પુરૂષો પણ મને મને.

ધન્વિરા:—(આશ્ચર્યથી) હે—એ—એ તમે નિત્ય રાજ્યમહેલમાં જાઓ છો?

વીર:—અલબત્ત.

ધન્વિરા:—ત્યારે તો તમે આંહિની પરિસ્થિતિના પુરા માહિતગાર હશો.

વીર:—અરે જરાપણ મારાથી અજાણ્યું નથી. સમ્રાટને અને મહારાણીને હું ત્રણ ત્રણ વખત મળું છું. રાજ્યના બીજા અધિકારીઓ પણ મને ઘણા માનથી બોલાવે છે અને જાણવા જેવી હકીકત સૌની પહેલાં મને મળે છે.

ધન્વિરા:—(સ્વાર્થની ખાતર અત્યંત સ્નેહ હોય એવો હંસ કરતી) વારી જાઉં કે મારા વીરબત્ર તમારા ઉપર મારો કેટલો સ્નેહ ઉત્તરાય છે? હે વીરબલ, આંહિના મહામંત્રી રાજ્યનીતિમાં મહા કુચળ છે હો.

વીર:—હવે એ બિંચારો મારી પાસે પાણી બરે,

ધન્વિરા:—વીરબલ, મને તમારી સહાય આપ્યો?

વીર:—શાને માટે?

ધન્વિરા:—જેમ મારી બહેન મહનિકાને ચિત્રપુરની મહારાણી બનાવી તેમ. અનન્તાને આંહિની મહારાણી બનાવવી છે. માત્ર શણી તરીકે હોય એમાં કંઈ લાભ નહિ. પણ જો મહારાણી થાય તો તેનો પુત્ર થાય તેને રાજ્ય મળે.

વીર:—(સ્વગત) મારી પણે મતલબ પાર પાડવાનો આ યોગ્ય સમય છે. (પ્રકટ) હા સહાય આપું, પણ તે એક શરતે.

ધન્વિરા:—કઈ શરત.

વીર:—હું સેનાપતિ થાઉં. ગોવિન્દગુપ્ત ન્હાસી ગયો છે. માટે તે અધિકાર મને મળે એવી ગોઠવણ તારે અનન્તા માર્ફત કરવી.

ધન્વિરા:—તમારી ચરત કબુલ, પણ આપણા માર્ગમાં ત્રણ વિધ છે. એક મહામંત્રી, બીજા મહારાણી અને ત્રીજો યુવરાજ સ્કંદ.

વીર:—મહામંત્રીને રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાની અત્યંત ચિન્તા રહે એવો રીઝ તમારુ પડ્યો છે એટલે કોઈ દિવસ પહેલાં દિવસની જેમ પ્રતિષ્ઠાનું પુંછડું પકડી એકો દરે ત્યારે રાજને સમન્તવી તેને દુર કરશું.

ધન્વિરા:—પણ મહારાણી અને યુવરાજનું શું?

વીર:—મહારાજી તો ખીચારી લોળી છે. તેને વળી પતિપરાયણતાનો રોગ છે. પતિ પ્રસન્ન રહેતા હોય તો મહારાજી પદ તણ દાસી તરીકે પણ રહેવા તૈયાર થઈ જાય.

ધન્વિરા:—પણ યુવરાજ સ્કંદ તો પરાક્રમશાલી છે.

વીર:—તેને માટે વળી કોઈ સુદ્ધિ ચોધી કહાડશું. કોઈ શત્રુને ઉભો કરશું અને સ્કંદને સુદ્ધ કરવા સૈન્ય સાથે મોકલી આપશું. પાછળથી શત્રુ સાથે મળી જઈ સૈનિકોને લાંચ આપી આપણા પક્ષમાં લઈ સ્કંદને પરલોકમાં મોકલી આ રાજ્ય શત્રુ અને આપણી વચ્ચે વહેંચી લેશું.

ધન્વિરા:—ધન્ય, ધન્ય, રાજ્યનીતિનિપુણ નર, ધન્ય છે તમને. ચાલુક્ય કંસતાં પણ તમે વિશેષ નિપુણતા બતાવી. ત્યારે આપો વચન કે તમે સદાને માટે મારા પક્ષમાં રહેશો.

વીર:—તું આપ વચન દે, હું અત્યારે રાજ્યનો સેનાપતિ અને પછી રાજ્ય પતિ થઈશ.

ધન્વિરા:—હા માફ વચન છે.

વીર:—જો જે હોં. પછી વિશ્વાસઘાત ન કરતી.

ધન્વિરા:—કેમ હજી વિશ્વાસ નથી.

વીર:—હી જાતનો વિશ્વાસ કદી થતો હશે !

ધન્વિરા:—હું ગારા સ્નેહના સોગંદથી કહું છું કે હું માફ વચન પાળીશ.

વીર:—(હસીને) ત્યારે હું મારા સ્વાર્થના સોગંદથી કહું છું કે હું પણ માફ વચન પાળીશ.

ધન્વિરા:—શું સ્નેહથી સ્વાર્થ વિશેષ,

વીર:—હા એમજ. સ્નેહ શું ? એવી વસ્તુ જગતમાં છેજ નહિ. સ્નેહ તો મત્ર કવિઓની કલ્પના, લેખકોની કપટભાવ, જેની અંદર ઘણા લાગણીવાળાં મોપુરો જ્ઞાન ભૂલીને ફસાય અને અનુભવથી સત્ય દેખાય ત્યારે પસ્તાય પરંતુ મારા જેવાને તો—એટલે કે જ્ઞાનદષ્ટિ જેની ખુદી ગઈ હોય તેને તો—સ્વાર્થ એટલે જગત અને જગત એટલે સ્વાર્થ—એવુંજ દેખાય.

(ચાલુ.)

લગ્ન સમયે જે જામા જેવા વસ્ત્રો વરણના પહેરતા હતા એને ‘જાધુય’ (જગ્મેદ ૧૦, ૮૫, ૩૪) કહેતા હતા. આ પ્રથા આજે પણ ઘોડા ઘણા રૂપાંતર સાથે રજપૂતાનાની ઘણી જાતોમાં પ્રચલિત છે. (ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત છે.) વસ્ત્રને છેડે લાગવાવાળી ઝાલરો અથવા દોરો ગોઠને તૂપ (તેત્રિદીપ બાહ્ય ૧, ૮, ૧, ૧) કહેતા હતા. આ સર્વ વૈદિક કાળના વસ્ત્રોના નામાદિ છે. મુતરાઉ, ઉન, અને રેશમી વસ્ત્રો ઉપરાંત વૃક્ષ અને રેસાઓના વસ્ત્રો પણ બનતા હતા જે ‘વદ્કલ’ કહેવાતા હતા. મહાભારત સમાચાર્ય આદિમાં એનું વર્ણન મળે છે. આ વસ્ત્રો બહુધા તપસ્વી અને તેમની સ્ત્રીઓ પહેરતી હતી. સ્ત્રીતાએ પણ વનવાસ સમયે વદ્કલજ ધારણ કર્યું હતું. સમય સાથે પોષાકમાં પણ પરિવર્તન થયાજ કરે છે. પાટલીપુત્રના રાજા ઉદયનની મૂર્તિ મળી છે જેના વદનપર ભિરજાઈ છે અને તેના ગળા પર વણાટ કામનો હાંથિયો છે. (ના. પ્ર. પત્રિકા; બા. ૧, પૃ. ૪૭, અને એ મુર્તિનો ફોટો). ગુપ્તોના સિકકાઓ પર રાજા સીવેલાં વસ્ત્રો પહેરેલા ઉભેલા દેખાય છે. (કોઈન્સ એન્ડ ધી ગુપ્ત ડીનેસ્ટ્રીજ’ જોન એલન પ્લેટ ૧-૪)

રજપૂતાનામાં (હિંદતા મ્હોટો ભાગમાં) પુરોનો સાધારણતઃ પોશાક ધોતીયું, પછેડી અને પાધડી કે ફેટો હતા. ઠંડીના દિવસોમાં ઉનના સ્ત્રીવેલાં વસ્ત્રો (કે મુતરાઉ કાપુસ ભરેલા વસ્ત્રોનો) ઉપયોગ પણ થતો હતો. ઉસવ અને રાજ દરબારોમાંના પોશાકો રેશમી જરીના કામવાળા પણ થતા હતા. કૃષિ કાર (ખેડુત) અને સાધારણ સ્થિતિના લોકો ઘુંટણ સુધી કે એની નીચે સુધીના કચ્છા પણ પહેરતા હતા જેના ચિન્હ હજી સુધી કયાંક કયાંક વિદ્યમાન છે. સ્ત્રીઓના પોષાક વિશેષતઃ સાડી અથવા નીચે પાધરો અને ઉપર સાડી એ હતા. પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓના સ્તનો ખુલ્લા રહેતા હતા, અથવા તે પર કપડાની પટ્ટી બંધાતી હતી; તેમજ ‘કંચુલિકા’ (કાંચળી) પહેરવાનો રીવાજ પણ પ્રાચીન છે.

એજ પુસ્તકમાં એક જૈન મૂર્તિની નીચે એ શ્રાવક અને ત્રણ શ્રાવિકાઓની કબી મૂર્તિઓ છે, આ ત્રણે સ્ત્રીઓએ પાધરા પહેરેલા છે. (પ્લેટ ૮૫). એજ પુસ્તકમાં દાથમાં લાકડી લઈ વેલ પર બેઠેલા એક પુરાણુ ચિત્ર છે, જેણે કમરસુધી કુરતો કે અંગઃઓ પહેરેલા છે. (પ્લેટ ૧૦૨) અજંટાની ગુફામાં જન્યને તોડેલી એક સ્ત્રીનું સુંદર ચિત્ર છે. જેમાં તે સ્ત્રીએ કમરની નીચેસુધી બાહિરાગી સુંદર હિંદની અંગીવા પહેરેલી છે. આ સિવાય અજંટાના અનેક ચિત્રોમાં તેમજ પ્રાચિન સિંધોમાં સીવેલા વસ્ત્રોના નમુનાઓ મળે છે.

(૧) અજંટામાં રાજ દશરથના ચિત્રારત્ન ચિત્ર છે. પ્રસંગ જૂલથી અવશ્યે માર્પો અને નાના યજ્ઞને તેના અંધ માતા પિતા પસે દશરથ લઈ જાય છે તેનું રમ્ય ચિત્ર છે તેમાં દશરથે વૃધાન તથા શેઠ તેમજ જોળ પહેર્યા છે. આ ચિત્ર મુવર્જમાલામાં આપવામાં આવશે. તાંત્રી.

હાફીસ ગુલાબાદાન.

તુજ અધર વેણુ નાદ એ.

(૧)

ખુશબો મીઠી પ્રસરી રહી

ઋતુ ગ્રીષ્મમાં શી ગુલાબની

તુજ જુદક ત્યાં વીખરી પડી

દાંડે સુગંધ સુગંધથી

બુલબુલો મીઠાં લવે ।

ત્યાં અધર તુજ ફરકે ધીમે

ને સ્તબ્ધ વિસ્મિત શાં સૂણે

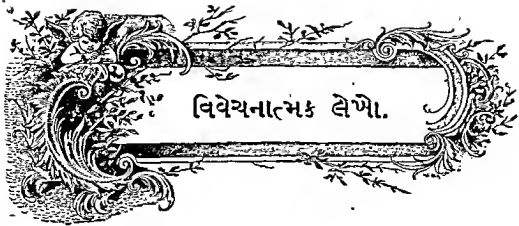
તુજ અધર વેણુ નાદ એ

આદર્શની શી ભવ્ય મૂર્તિ.

(૨)

આદર્શની શી ભવ્ય મૂર્તિ
 નિમંત્રતી ને દોર દર;
 જાહું, ન પકડું, સ્વાસ શું ?
 ભેટી પડું ન. ગ્રહું કરું!
 સ્વપ્ન પ્રાધિક એ મને
 ઉદ્ભાસ ઉત્તરથી ભરે
 ચોર મીઠા એકને,
 આલીશ ના શું કરી ખરે.

(૩)

કાલેલકરના લેખો.

કાકા કાલેલકરની એક દ્રષ્ટિ છે. કાકા પદાર્થોને અને બનાવોને પોતાની ખાસ દ્રષ્ટિથી સામાન્યથી જુદે રૂપે જુદે છે અને પછી સરસ સંસ્કારી ભાષામાં પોતાના રિત્તમાં પડેલુ પ્રતિબિંબ ઉતારે છે. એમની આ વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિને લીધે નવજીવનમાં પ્રસંગવશાત્ લખાયેલાં સામયિક લખાણો શુદ્ધશક્તી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ સ્થાનનાં અધિકારી ગણાયાં છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે કાલેલકરના લેખો નામથી ૭૪૭ પાનાંનું દળદાર પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. કાકા કાલેલકરે નવજીવનનું તંત્રીપદ હાથમાં લીધું ત્યારથી આરંભી તેઓ ઇ. સ. ૧૯૨૩ના દેશ્વઆરીમાં સરકારના મહેમાન થયા ત્યાંસુધીમાં નવજીવનમાં એમણે લખેલા લેખોનો આમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. કાલાતુકમમાં નહીં પણ વિવચવાર લેખોની ગોઠવણી કરી છે. આટલી ગોઠવણુ કરવા ઉપરાંત નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે કર્યું કર્યું નથી. પણ અસહકારની રાજકીય હિલચાલને અંગે લખાયેલાં હોવા છતાં કાલેલકર કાકાનાં આ લખાણો વર્તમાન ધાંધલથી એવાં કાંઈક અસ્પૃહ છે કે ગમે ત્યારે વાંચતા એમાં રસ આવે છે અને વાંચનાર ઇચ્છે તો એમાંથી બોધ લઈ શકે છે.

કાલેલકર કાકાની દષ્ટિ—આ મોટા સંગ્રહમાં જે કાંઈ વિશેષતા છે તે કાકાની દ્રષ્ટિનીજ છે. એ દ્રષ્ટિના પ્રકાશથી સામાન્ય બનાવ કેવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે એ જોવા જેવું છે. સામાજમાં માન્ય—પુન્ય જણાતાં મનુષ્યોની જયન્તિ ઉજવવાનો રિવાજ બધે, સામાન્ય છે. વીરપૂત્રની મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલી વૃત્તિનું આ પરિણામ છે. આવૃત્તિ માણસમાં બહુ સામાન્ય છે. મુશ્કેલી સાથે ટોળાબંધ ફરનાર પશુઓનો આ સ્વભાવ માણસ જાતમાં ઉતરી આવ્યો છે. પણ કાકાએ આવૃત્તિનું જે સહેલુક પૃથક્કરણ કર્યું છે એ જોવા જેવું છે.

“જે જાતના લોકો જ્યન્તિઓ ઉજવે છે. જેઓ વીરપુરુષ પાસેથી પ્રેરણા મેળવવા માગે છે તેઓ, તેમજ જેઓ વીરપુરુષ પાસેથી રક્ષણ માગે છે તેઓ. એક વર્ગ વીરોનો ઉપાસક હોય છે અને બીજો વર્ગ આશ્રિત હોય છે. પ્રથમ વર્ગને વીરનાં વીરકર્મમાંથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને પ્રાણ મળે છે અને તે વીરની ઉપાસના કરી વીર બની જાય છે. બીજો વર્ગ પામર હોય છે. તે હમેશાં ભયભીત દશામાં રહે છે. ત્યાગથી હરે છે. ને કહે છે “આ ભયભિત દશામાંથી જે અમને મુક્ત કરે તેજ અમારો નાથ.”

✽

✽

✽

✽

જ્યન્તિના વિચારનું આ પૃથક્કરણ જુદી જુદી રીતે એમણે વારંવાર આગળ ધર્યું છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જુદા અવતારની વાત કરતાં કહે છે કે “પણ શક્ય સુનિર્ણય અવતાર ગણવો એજ મને પસંદ નથી અવતાર એટલે શું? દુનિયાનું દુઃખ જોઈને, જ્ઞાનનો લોપ જોઈને, શુદ્ધ, જુદા નિત્યમુક્ત એવા પરમેશ્વર દુઃખવી રૂપ ધારણ કરીને નીચે ઉતરે છે તે માણસોમાં રહીને માણસ પેઠે ભલે વર્તે પણ તે માણસ નથી. તેની ન્યાત જુદી છે. તેના અનુગ્રહથી આપણો ઉદ્ધાર ભલે થાય પણ તેનું અનુકરણ કરવાની આપણને ઇચ્છા થવાની નથી”... .. જાતમથજુદા અવતાર નહતા માણસ હતા. દુનિયાનું દુઃખ જોઈને, સમ્યક્ જ્ઞાનનો અભાવ જોઈને તેઓ ચડ્યા. આમાન્ય જીવ—શ્રદ્ધાવાન જીવ—અનેક જન્મ મુખી ચડતા ચડતા બોધિસત્ત્વના જુદા થયા. મનુષ્યના દેવ બન્યા. શુદ્ધ, જુદા, મુક્ત બન્યા, આર્ય હતા, અર્હત બન્યા; તેમનું જીવન અનુકરણીય છે. સીતા, શાવિત્રીની પેઠે જુદા ભગવાને પણ માણસ ક્યાં મુખી ચડી શકે છે એ દુનિયાને બતાવી દીધું છે.” (૫૧-૧૨)

આ દ્રષ્ટિબિન્દુથી રામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતાર ગણવા કે નહીં એ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—

“પણ જો આપણે તેમને માણસ ગણીએ તો એમની પાસે એમની પહેલાંની મૂંઝી કેટલી હતી, તે મૂંઝીનો એમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો, પોતાના દોષો સામે તેમને કેવું લડવું પડ્યું અને પોતાના પુરુષાર્થથી તે કેવી રીતે સંપૂર્ણતા અને અર્થપ્રાપ્ત કરી શક્યા તે તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. ગાણસને સ્થિત આપનાર જે વચનો આપણી બાપામાં છે: પરિવ્રાજાય સાધૂનાં સંભવામિ યુગે યુગે. ‘ક અને નર કરુણી કરે તો નરકા નાશવળુ હોય’ એ બીજું. ‘જનને વચન છે. પણ બીજું વધારે, પ્રાણમદ છે એમાં શક નથી.” (૫૧-૧૭)

પણ સાધુના ચરણનો સ્પર્શ કરી, તેનું દર્શન કરી, તેનો અવાજ કાનમાં ભરી લઈ, તેના પ્રસાદના બે ચાર ટુકડાઓ ખાઈ જઈ, તેના નામનો જયઘોષ કરી પાવન થઈ જુવા માગનાર કૃપણ લોભીઓનીજ સંખ્યા વધારે હોય છે..... શાક વેચનારી પાસેથી બે શીંગ વધારે કઢાવવાની પ્રતિ અને આવી રીતે રહેજે મોક્ષ મેળવવાની વૃત્તિમાં કયો ફેર નથી.

સમાજમાં લોક સેવક વધે એ ઇચ્છવા જેવું છે. પણ તેની સાથે સેવા લેનારની સંખ્યા વધે તો મેળ સરખોજ રહેવાનો. સમાજમાં સેવા લેવાની પ્રતિ વધતી તો જાય છે. સેવકોને તેનો સેવા ધર્મ સમજાવી સમજાવીને તેમના લોભ કરવામાં આવે છે. શું પત્ની, શું દેશ સેવક અને શું સાધુસન્ત—દરેક ઉપલોગ્ય વસ્તુ છે જ. એવીજ માન્યતા વધી પડી છે. (પા. ૨૧)

આ ઉતારામાં દેખાય છે તેમ કાકાના નવાં પૃથક્કરણ સાથે આપણા સમાજના દોષ ઉપરના આત્મ કટાક્ષો મળવાથી એમનું લખાણ ખાસ આકર્ષક બની બય છે.

કાકા કલેક્ટરના લેખોની બીજી વિશેષતા આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પક્ષપાત છે. જો કે કલેક્ટર જેટલું પ્રાચીન તેટલું સાફ એવો પૂર્વગ્રહ રાખીને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો જથ્થાવ કરતા નથી. તેમ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સર્વ અંગોને આધુનિક સંસ્કૃતિનાં તે અંગો સાથે સરખાવી, આખા વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું મહત્વ સ્થાપિત કરતા નથી; અને નવજીવનમાં પ્રસંગોપાત્ છુટક છુટક પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોમાં આવી શાસ્ત્રીય મીમાંસાનો સંભવજ નથી. પણ એમણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં છુટાં છુટાં તત્વોની ખુબીઓ ઉપર વારંવાર વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, આવે પ્રસંગે કાકા ફક્ત આપણી સંસ્કૃતિના સદશીનું સૂચનજ કરે છે. આ પ્રકારના લેખોમાં નમુના રૂપ લેખ જોવો હોય તો. સત્યનારાયણનો લેખ જોવો. (પા. ૧૯૬ થી ૨૦૬) કલેક્ટર કહે છે કે:—“સત્યનારાયણની પૂલ લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સધાયેલા છે. લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિરન્તર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજનને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, તત કહ્યું છે. એ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ઉત્સવમાં આપણે કોઈ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથવા કોઈ ધાર્મિક તત્વનું સહર્ષ સ્મરણ કરીએ છીએ. જ્યારે તતમાં આપણે આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ છીએ.

સત્યનારાયણની કથા સાંભળવાથી અને સ્વદિષ્ટ પ્રસાદ ભક્ષણ કરવાથી સત્યનારાયણનો ઉત્સવ થયો ગણાય, તેને કાંઈ તત ગણી ન શકાય. જેને સત્યનારાયણનું તત કહેવું તેણે પોતે સર્વ કાળે સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્યના આચરણની અને તક મળતાં સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્વ સમજાવી સત્યનું

દીર્ઘ કરવાની હિંસા લીધી હોય તોજ તેને સત્યનારાયણનું ત્રત કર્યાનું પુણ્ય મળે બાકી ન મળે.” (પા. ૨૦૨-૨૦૩).

કાકાની આ નવીન વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો અત્યારે એક મહાત્મા ગાંધીજીને જ સત્યનારાયણનું ત્રત કર્યાનું પુણ્ય મળવું લેઈએ. ‘સત્યનારાયણનું ત્રત’ કહેવાય છે એ વાત સાચો પણ એ ત્રત એટલે તે દિવસે ઉપવાસ જેટલોજ અર્થ સમજાય છે. અને આથી વધારે અર્થ જે ખરસો ચારસો વર્ષથી આ ત્રત પ્રચલિત થયું તેમાં કોઈ દિવસ કોઈના મનમાં હુયે કે નહિ તે ઇશ્વર જાણે. કથા સાંભળી પ્રસાદ લક્ષણ કરવા કરતાં વધારે કાંઈ અર્થ હોય તો એ પણ સત્યનારાયણ દેવની લલિતનો હોવા સંભવ છે. બાકી સત્યની લલિતનો અર્થ આ કથા અને ત્રત ચાલુ કરનારના મનમાં કદાચ હોયે તો એમાંથી દેખાતો નથી. એટલે ખરી રીતે કાલેલકર આ જુના ખોખામાં નવો પ્રાણ મુકે છે. આ જૂની મુર્તિને નવા સંસ્કાર આપે છે અને ખરેખર તેઓ કહે છે તેમ આ નવા જમાનામાં તો સત્યનારાયણની જુની રીતે નહીં પણ સત્યરૂપ નારાયણની આ નવી રીતે પૂજા કરવામાં આપે તો એ જરૂર ‘વાંછિતાર્ય ક્ષત્રપદ’ થાય. મતલબ કે કાલેલકરે સત્યનારાયણની નવી કથા લખી છે. અલગત આપણી જૂની-પૌરાણિક પ્રણાલિકાને અનુસરીને જ લખી છે અને પ્રણાલિકાનું બાહ્યરૂપ બળવવા અને મુખ્યત્વે વાંચનારને વિનોદ કરાવવા પ્રાચીન રીતે ક્ષત્રયુતિ પણ આપી છે “વાંછિતાર્ય ક્ષત્રપદ એવા આ શ્રી સત્યનારાયણ ત્રતનું અને કથાનું આ રહસ્ય જે વાંચશે તેનેજ શ્રી સત્યનારાયણનો કૃપા પ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણ વૃત નિષ્ફળ જશે. પણ જે કોઈ ધ્યાન મનનપૂર્વક આનું શ્રવણ કરી સત્યનારાયણનું ત્રત આચરશે તો તે—

सर्वं दुःखेभ्यो मुक्तो भवति मानवः।

કલિયુગમાં જમે તે માણસ જમે તેવી સારી નરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણ ત્રત કરવા લાગ્યો, એ જોઈ શ્રી મહાદેવે ક્ષત્રપાપ્તિના રસ્તામાં એક દીલક અને એક અર્ગલા નાંખી દીધાં છે; જે માણસ છતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હોયે તેજ તેનું ઉત્કૃષ્ટન કરી આ ત્રત કલનું દ્વાર ઉઘાડી શકશે. રતિરામ” (પા. ૨૦૬)

આવી ઉચ્ચ ક્ષત્રયુતિ લખેલી હોવા છતાં સત્યનારાયણની મૂળ સારી કથા જેટલું એનું આ કાલેલકરદાસ મુંઠવે રહસ્ય લોકપ્રિય થવાનો સંભવ નથી. પણ જે સત્યનારાયણની કથાની સાથે સાથે પારશિષ્ટ રૂપે આ રહસ્ય છપાય અને કચ્છને અન્તે વંચાય તો એમાં કાંઈ ખોટું નથી. કાંઈક લાભજ થવાનો સંભવ છે. હાલના સંપ્રદિય સંસ્કારવાળો કોઈ પુસ્તક પ્રકાશક ખેલ કરે તો ચાલે.

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાંથી સદર્થ—કાંઈક નવુંજ રહસ્ય જેવી કાલવાની કાલેલકરની શૈલીનો ઉપલો દાખલો નમુના રૂપ છે. જય જુદી રીતનો

દાખલો જોવો હોય તો ' જીવન્ત ઇતિહાસ ' વાળો લેખ જુઓ (પા-૧૬૧ થી ૧૬૪) આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય વિશાળ છે. માનવજીવનના ઘણાખરા પ્રશ્નોની ચર્ચા આપણા પુર્વજોએ કરી છે. એટલુંજ નહીં પણ વ્યાપક અને ઉડી દ્રષ્ટિએ કરી છે. છતાં આ વિશાળ સાહિત્ય ભંડારમાં ઘ્યાંય ઇતિહાસનો પતો નથી, કાલેલકર પહેલાજ પેરેઆક્રમાં આ હકીકત સ્વીકારે છે. " હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ હિંદુસ્તાનના લોકોએ લખેલો નથી એ વિધાનનો આપણે ગમે તેટલો વિરોધ કરીયે, તોપણ પ્રાચીન કાળનો આપણો ઇતિહાસ લખાયેલો છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ કહેવાય નહિ, આધુનિક દ્રષ્ટિએ તે ઇતિહાસ નથીજ. રામ.યણ મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં ઇતિહાસ છે. પણ તે ધર્મ નિશ્ચય કરવા માટે જ ચોજેલા દ્રષ્ટાંત રૂપ છે. મહાવંશ અને દીપવંશ ઇતિહાસ ગણાય પણ તે સીકેતના છે; અને તેમાં આવેલો ઇતિહાસ જૂજ છે. કાશ્મીરની રાજતરંગિણી વિષે એમજ કહેવું પડે તેમ છે, ત્યારે આપણો ઇતિહાસ કેમ નથી ? જીવનનું ગમે તે અંગ લો, તેમાં આપણા લોકોએ અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવેલું છે; છતાં આપણામાં ઇતિહાસ કેમ નથી ? "

આ ગહન પ્રશ્ન છે. આપણામાં ઇતિહાસ નથી એ હકીકત છે. કેમ નથી એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો કઠિન છે. આપણા પુર્વજોએ ઇતિહાસો શા માટે ન લખ્યા એ એમણે પોતે કોઈ ઠેકાણે કહ્યું નથી. સાદું કારણ તો એજ માની શકાય કે આપણા પુર્વજોમાં ઇતિહાસ રૂઢિનો જ ખરાબર વિકાસ નહોતો થયો. " પુરાણો ઇતિહાસ છે ને ધર્મ નિશ્ચય કરવા માટે ચોજેલા દૃષ્ટાંત રૂપ છે " એમ ઉપર કાકાએ કહ્યું છે. પણ આ તર્ક ભાગવત કે વિષ્ણુપુરાણ જોઈને કરેલો જણાય છે. આ પુરાણોની ચોજના ધર્મ નિશ્ચયને ઉદ્દેશીને કરેલી છે એ વાત ખરી છે. પણ જુના પુરાણોની ચોજના જુદી બતની જણાય છે. રાજ્યો; દેવો, ઋષિઓની વંશાવળી અને તેમાંથી અતિ પ્રસિદ્ધનાં હુકામાં ચરિત્રો વર્ણવવાં એ જુના પુરાણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. (જુઓ વાયુપુરાણ) આ જુનાં પુરાણોની પહેલી રચના યદ્ય હશે ત્યારે તો રાજવંશો અને ઋષિવંશોની સાચી ઐતિહાસિક નોંધ યદ્ય હશે. અત્યારનાં પુરાણોમાં આપેલી કલ્પિયુગના રાજવંશોની વંશાવળીમાંથી શૈશુનાગ વંશથી આન્ધ્ર વંશના અંતપર્યંતની વંશાવળી ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોની પરિક્ષામાં સાચી ઠરી છે. આ વંશાવળીઓ ઉપરાંત રાજ્યોમાં હકીકતોની નોંધ રહેતી હતી એમ માનવાનું કારણ છે. અને જે દાનપત્રો વગેરે ઉપરથી આજે આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એ સામગ્રીતો કેટલા મોટા જથ્થામાં જુના કાળમાં હશે. છતાં ઇતિહાસ નથી એ હકીકત આશ્ચર્ય કારક છે. અને જુના વખતની જુદી જુદી પ્રજાઓની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓની સરખામણી કરતાં ૨૫૪૮ દેખાય છે કે જુદી જુદી પ્રજામાં જુદી જુદી શક્તિઓનો વિકાસ થયેલો હોય છે. અમુક દિશામાં ગમે તેટલી આગળ વધેલી પ્રજા પણ ખીજી દિશામાં કેવળ બાજક હોય છે. એવાં દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં પુષ્કળ છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમાં શતકનું ગ્રીસ શિલ્પકળા, કાવ્ય અને નાટક, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે અનેક દિશામાં અતિશય ઉચી

ભૂમિકાએ પહોંચેલું પણ સામાન્યવાદ જેવી સાદી શક્તિઓની બાબતમાં બાબક જેવું હતું. રોમન સામ્રાજ્યે કાયદો, સામાન્ય વ્યવસ્થા વગેરે દિશાઓમાં અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો પણ કળા, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં પોતે છતી લીધેલા ગ્રીસના રહેવાસીઓ પાસેથી મોટામાં મોટા રોમનો પહેલા પાઠો શીખતા હતા. આ જ રીતે અનેક દિશાઓમાં અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવનાર આપણા પૂર્વજોના ચિત્તમાં ઇતિહાસ દ્રષ્ટિ (Historical sense) નો વિકાસ ન થયો હોય તો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એવોજ ખીજો દાખલો લોકસત્તાવાદનો છે. છેક બુદ્ધના જીવન કાળમાં આ દેશમાં ગણ રાજ્યો હતાં અને તે પછીનાં હજાર વર્ષ સુધી છુટાં છુટાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગણ રાજ્યો હોવાના પુરાવા છે. પણ એમાંથી લોકસત્તાવાદનો કે લોક સત્તાના તંત્રનો વિકાસ ન થયો તે નજ થયો. સ્થાનિક વ્યવસ્થા માટે સ્થાનિક લોકોનો મત લઈને (referendum) કાર્ય કરવાની રૂઢિ છેક અગીઆરમાં શતક સુધી ચાલુ હોવાનું એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ પરથી સાબીત થાય છે. પણ એમાંથી લોકસત્તાવાદનો વિકાસ ન થયો તે નજ થયો. મતલબ કે મને તો આપણામાં ઉંચામાં ઉંચું તત્ત્વજ્ઞાન છે, આપણામાં ઇશ્વરશક્તિના અત્યંત મર્મશાહી ભક્તિશ્રેણી છે, આપણામાં આ વિશ્વમીત્રીમાંયે ગંભીર રોગો મટાડી શકે એવું કાર્યસાધક વેદકશાસ્ત્ર છે. કારણકે એ બધી શાસ્ત્રદૃષ્ટિઓનો વિકાસ આપણા પુર્વજોએ સાધેલો; પણ આપણામાં ઇતિહાસ નથી... ....નથી. વગેરે નથી કારણ કે એ દ્રષ્ટિઓનો વિકાસ ન થયેલો. મને તો માનસ શાસ્ત્રનો આ ખુલાસો સંપૂર્ણ સમાધાન કારક લાગે છે. પણ કાકા સાહેબ શું ખુલાસો કરે છે એ જુઓ:—

“ઇતિહાસ એટલે મનુષ્ય જાતિ આગળ ઉભા પડેલા સવાલોની નોંધ. આમાંથી કેટલાક સવાલોનું નિરાકરણ થયેલું હોય છે અને કેટલાક સવાલો હજી અનિર્ણિત છે. જે સવાલોનો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે તે હવે સવાલો રહ્યા નથી. તેનું નિરાકરણ થઈ ગયું છે. અને તે સમાજમાં—સામાજિક જીવનમાં સંસ્કારરૂપે દાખલ થઈ ગયા છે. જેમ પચેલાં અન્નનું લોહી બની જાય છે તેમ તે સવાલો રાષ્ટ્રીય માન્યતા અથવા સામાજિક સંસ્કારનું રૂપ પામ્યા છે. અગત્ય પામ્યાન થયેલું હોય તો કાલે મેં શું, આધું એનો જેમ મનુષ્ય વિચાર કરતો નથી. તેમ જે સવાલનો ઉકેલ આવી ગયો છે તે વિષે પણ તે ઉદાસીન રહે છે.

‘હવે સવાલ’ રહ્યો ‘અનિર્ણિત’ પ્રશ્નોનો. આપણા લોકો પરમાર્થી (serious) છે. તેઓ અનિર્ણિત સવાલને કાગળ ઉપર દાખલ કરી છોડી દેવા નથી માગતા. અનિર્ણિત સવાલોમાં મત ભેદ હોય છે. જેટલા મત ભેદ તેટલા સંપ્રદાયો આપણે ઉભા કરીએ છીએ.” (પા. ૧૬૧-૧૬૨.)

આપણામાં ઇતિહાસ નથી. એનો આ ખુલાસો તદ્દન કદિપત અને કૃત્રિમ છે. ઇતિહાસ એટલે અનિર્ણિત અથવા નિર્ણિત સવાલોની નોંધ એ વ્યાખ્યા પણ અવધાર્ય અથવા અપૂર્ણ છે. માણસ ગઈ કાલનું અન્ન આજે પચી ગયું હોય માટે યાદ ન રાખે અને ન પર્યું હોય તો યાદ રાખે એ દૃષ્ટાંત પણ ખોટું છે. કેટલાક

માણસો ત્રણો પહેલાં અમુક પ્રસંગે શું રચેઈ યઈ હતી એ જારીકીથી યાદ રાખે છે અને કેટલાક આગલે દિવસે પોતે શું ખાધું હતું એયે ભૂલી જાય છે. આ સ્વભાવ લેવનું પરિણામ છે. જેમ વ્યક્તિઓનું તેમ પ્રજાઓનું. કેટલીક પ્રજાઓમાં ઇતિહાસ દ્રષ્ટિ હોય છે, કેટલીકમાં નથી હોતી. ઉપરનું દૃષ્ટાંત કાલેલકરના પક્ષવાદનું સંરક્ષ દૃષ્ટાંત છે.

આ રીતે કાલેલકર આપણી સંસ્કૃતિના પક્ષપાતી છે, પણ એમના અમુક સિદ્ધાન્તો દૃઢ છે. મહાત્મા ગાંધીજીની આસપાસનું આખું મંડળ જીવનની અમુક ભાવના સ્વીકારે છે. કાલેલકરના લેખો પણ એ આદર્શને અનુસરે છે. આ લેખો નવજીવન માટે લખાયેલા છે. એટલે નવજીવનની નીતિ તરીકે કાલેલકરે આ ભાવના સ્વીકારી છે કે એ ભાવનાનું સત્ય એમને રૂચવાથી એમણે અડધું કરી છે કે ગાંધીજીને માન્યા પહેલાંજ એમણે આ ભાવના સ્વીકારેલી? ગમે તેમ હો, પણ આ લેખોમાં તે વસ્તુસ્થિતિ આ છે કે સંયમ, સત્ય, સમ્પ્રોદાર, ત્યાગ, અત્યજોદાર, હિન્દુ મુસલમાન એકતા, રેંડીયો, સ્વદેશી વગેરેની વાત આવતાં કાલેલકર આપણી સંસ્કૃતિની ખામીઓ પણ તરત કબુલ કરે છે અને ગમે તે રીતે સંયમાદિનો ઉપદેશ કરે છે.

વસન્ત ઋતુના આગમનની નોંધમાં લખે છે:—“વસન્તના ઉદ્ભાસમાં સંયમ ની ભાષા શોભતી નથી, સહન થતી નથી, પણ તેજ વર્ષતે તેની અત્યંત જરૂર હોય છે. ક્ષીણ થયેલો માણસ પથ્ય સાચવે એમાં શી નવાઈ? એમાં શો લાભ? માંડ માંડ જીવનું એમાં શું સ્વાસ્થ્ય? જાળવેલો વસન્ત એજ જીવનનો દહાવો છે.

* * * *

ઉત્સવમાં વિનય, સમૃદ્ધિમાં સ્થંધ્ય, યૌવનમાં સંયમ એજ સફળ જીવનનું રહસ્ય છે.

* * * *

સંયમ, ઐશિયત્વ અને રસ એ ત્રણેનો સંયોગ થાય ત્યારેજ સંગીનનો પ્રવાહ ચાલે. જીવનમાં પણ એકલો સંયમ સ્મરણનવત્ થઈ જાય, એકત્રું ઐશિયત્વ દંભ રૂપ થઈ પડે. એકલો રસ ક્ષણજીવી વિદ્વાસિતામાંજ ખપી જાય. ત્રણેનો સંયોગ એજ જીવન છે. વસન્તમાં કુદરત આપણને રસની રેલ આપે છે. સંયમ અને ઐશિયત્વ એ આપણી મૂડી હોવી જોઈએ,” (પા. ૧૬૫).

મહાશિવરાત્રિની વાર્તા કહ્યા પછી અન્તમાં લખે છે કે:—“મહાશિવરાત્રિનો દિવસ એટલે તે ધર્મ નિષ્ઠ સત્યવ્રતી હરણાંના સ્મરણનો દિન.” (પા. ૧૬૧)

હોળીના તહેવારમાં કાલેલકરને અડધું કરવા લાયક કાંઈ મળતું નથી કારણ કે હોળીનો તહેવાર એ પોતે કહે છે તેમ સ્વચ્છંદતાનો તહેવાર જણાય છે.

અને કાલેલકર જેવા સંયમ સિધ્ધાંતી હિંદુ ધર્મ સ્વચ્છંદતાનો તહેવાર ઉજવે છે. એ વાત કેમ કબુલ રાખે ? છતાં હોળી વિષે એમની કલ્પનાઓ જેવા જેવી છે:—

“હિન્દુ ધર્મમાં માણસોને ન્યાત હોય છે. એટલુંજ નહીં પણ દેવો મથુ પક્ષીઓ અને તહેવારોને મુદ્દાં ન્યાત હોય છે. અષાઘસુ જ્ઞાતે વંચય હોય છે, નાગ અને કબુતર બ્રાહ્મણ હોય છે અને પોંપટ વાહીયો હોય છે. તેમ હોળીનો તહેવાર બાતે શુદ્ધ છે શું એટલાજ માટે હોળીનો કાર્યક્રમ કાંઈ પણ જમાનાના બગડેલા શુદ્ધોએજ રચ્યો હશે ? અને તેમનો હક્ક સાચવવા બાદીના વર્ણોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હશે ? હોળીને દિવસે અન્યજ્ઞેને અકબુ' જોઈએ એવા એક નિયમ પુરાણોમાં છે એનો ઉદ્દેશ શો હશે ? દ્વિજ લોકો તે અસ્કારી એટલે સંયમી અને શુદ્ધ તે સ્વચ્છન્દી એમ માનીને શું હોળીમાં આટલો સ્વચ્છંદ રાખ્યો હશે ? હોળીને દિવસે રાજા પ્રજા એક થઈ એક બીજા ઉપર રંગ ઉઘાડે છે તે શું કંઈ નહીં તો વરસના ચારપાંચ દિવસ સમાનતાનું તત્વ અનુભવવા માટે હશે ?

હોળી એટલે કામ દહન વૈરાગ્યની સાધના. વિષયને કાબ્યનું મોહક સ્વરૂપ આપવાથી તે વધે છે. તેનેજ બીજાત્મ સ્વરૂપ આપી તેને નાગો કરી તેનું સાચું સ્વરૂપ સમાજ આગળ ઉભું કરી મિષય વિષે સૂઝ પેદા કરવાનો ઉદ્દેશ તો એમાં નહીં હોય ? આખો શીયાળો જેના-મોહમાં આપણે સપડાયા તેની ક્ષણેલી કરી તેને બાળી મુકી પશ્ચાતાપની વિમૂર્તિ શરીરે ચર્ચી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાનો શું આમાં ઉદ્દેશ હશે ?” (પા-૧૬૮)

આ પ્રમાણે જુદા જુદા અનેક તર્કો કર્યા છતાં કાકાનું મન માનતું નથી. હોળી સ્વાધીન આયોગ તહેવાર હોય એમ તો એમનું મન કબુલ કરતું નથી. છેવટે એમને એમ લાગે છે કે “શમન લોકોમાં સેટર્નેલીયા નામનો એક શુભામોનો તહેવાર હતો. તે દિવસે શુભામો પોતાના ધણી સાથે જમે, જુગદું રમે. છુટી બાલે, અને મોજા કરે, એટલા આનન્દ ઉપર ફરી એક વર્ષ સુધી શુભામીમાં રહેવાની તેમનામાં હિંમત આવતી.” આ રીતે હોળી પણ શુભામોનો તહેવાર હોય તો બલે “પ્રજા અધિકાર વગરની, પરતાંત્ર, બાલવૃત્તિની અને બે જવાબદાર હશે. ત્યારેજ, ભેવકુદી ભરેલાં કૃત્યોથી આ તહેવાર ઉજવવાનું પ્રચલિત થયું હશે.” (પા-૧૬૯)

કાલેલકર છેવટ નિર્ણય કરે છે કે “દરેક તહેવારનું સ્વરાત્મ્ય સંસ્કરણ થયું જોઈએ, કેમકે સ્વરાત્મ્ય એટલે આત્મશુદ્ધિ અને નવજીવન.” (પા-૧૭૦)

જન્માષ્ટમીની નોંધ લેતાં ભગવાન કૃષ્ણના પ્રચલિત ચરિત્રની મુખ્ય વાત-કેસ, જરાસંધ, કાળયવન વગેરેના નાશની વાત ટુંકમાં પણ પોતાની ખાસ રીતે કહ્યા પછી કહે છે કે:— “છતાં દર વર્ષે આટઆટલા જાગથી આપણે એ ઉત્સવ શા માટે ઉજવીએ છીએ ? એટલાજ માટે કે હજી આપણાં હૃદયમાંથી પરિપુનો

નાશ થયો નથી. તેઓ આપણને અત્યંત પીડે છે. આપણે લગભગ નાસીપાસ થઈએ છીએ. એવે વખતે આપણા હૃદયમાં કૃષ્ણચરિત્રનો જન્મ થયો જોઈએ. ‘જ્યાં પાપ છે ત્યાં પાપ પુર્જકારી પણ છે’ એ આશ્વાસનનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થવો જોઈએ. મધ્યરાત્રિના અન્ધકારમાં કૃષ્ણચરિત્રનો ઉદય થાય તોજ નિરાશ થયેલી દુનિયા આશ્વાસન લઈ શકે અને ધર્મમાં દૃઢ રહી શકે.” (પા-૧૭૫)

વળી કૃષ્ણજન્મ ઉપરજ ખીજ નોંધ લખતાં કૃષ્ણ અને ભીષ્મનાં ચરિત્રોને સરખાવે છે. “ભારતીય યુદ્ધ મહાન હતું પણ કૃષ્ણચરિત્ર તેથીયે મહત્તર છે. મહાભારતમાં ગૌરીશંકર અને ધવલગિરિ જેવાં બે પ્રચંડ શિખરો ચળકે છે, આ બેના પ્રમાણમાં ખીજ બધાં ઉત્તુંગ શિખરો ટેકરી જેવાં દેખાય છે. આ બે શિખરો ભીષ્મ અને કૃષ્ણ. તે મહાન યુદ્ધમાં કર્તુમકર્તુ અને અન્યથા કર્તુ શક્તિ આ બે જણનીજ. બન્ને સરખાજ અનાસકત, સરખાજ ધર્મનિષ્ઠ, સરખાજ પરોપકારી અને સરખાજ યોગી. છતાં બન્નેમાં કેટલું અંતર? બંનેના સમાજ શાસ્ત્ર જુદાં, બંનેની રાજદારી ફીલસુફી જુદી અને બંનેનાં દેવિત કર્તવ્ય જુદાં. ચાલતી રાજવ્યવસ્થા ટકાવવી, તેની મારફતેજ ધની શકે તેટલું લોકકલ્યાણ સાધવું, અને વર્તમાનકાળને વફાદાર રહેવું એ ભીષ્મનો વિચાર. શ્રી કૃષ્ણ અન્યાયના શત્રુ, પાપપુર્જના અગિત, રુદ્રીના વિધ્વંસક. તેમની દ્રષ્ટિ લવિષ્ય તરફ રાજદારી પ્રત્યેક ભીષ્માચાર્ય ધારાધોરણને વળગનાર હતા, જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ જૂના સદી ગયેલા એકેએક ધારાધોરણના મહાદાન દાટી દેવા નીકળ્યા હતા. તેથી ભીષ્માચાર્ય સત્તાનો પક્ષ લીધો અને શ્રી કૃષ્ણે સત્યનો.” (પા-૧૭૭)

શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્ર ઉપર ત્રણ નોંધો આ સંજ્ઞામાં છપાઈ છે, અને ત્રણમાં થઈને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર વિષે કાલેલકરે ઘણું સુંદર લખ્યું છે. જન્મપ્રમી જુદા જુદા લોકોએ કઈ કઈ રીતે ઉજવવી તે વિષે પણ સરસ વિચારો આપ્યા છે (જુઓ પા-૧૮૨, ૧૮૩) અને છેવટ લોકમાન્યના ગીતા રહસ્યની નોંધ લેતાં લગવદ્ગીતાની સર્વશાહીતા વિષે પોતાનો મત લોકમાન્યના પક્ષમાં હોવા છતાં સ્પષ્ટ નોંધ કરી છે:—

“દરેક જમાનામાં એક એક યુગ પ્રવર્તક અથવા પેદા થાય છે, ગીતા રહસ્ય એ એવો એક અથવા એમ કહીએ તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

અમાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદો અગર તો ગીતા એ આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રાણના ખમતના છે. જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્ર નવો પુરુષાય કરવા નીકળે છે. ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રના નેતાઓ આરંભનો આશીર્વાદ મેળવવા આ અથવા પાસે જાય છે. લગવદ્ગીતાનો અથ કરી તેમાંથી પ્રાણ મેળવવા લાલા લજ્જતશયે પ્રયત્ન કર્યો; પોતાના પત્થની પુષ્ટિનીને અર્થે વિદુષી એનીબીસેન્ટે ગીતાનો ભાગ્યર્થ લખ્યો; લોકમાન્યે ગીતા રહસ્ય લખ્યું. પોંદીચેરીમાં એસીને યોગાભ્યાસ કરી રહેલા વેદશાસ્ત્રપત્ર અરવિન્દ ઘોષે ગીતા રહસ્ય સમજાવવા એક બહુદ્દિનિબંધમાળા ચલાવી હતી; શાસ્ત્રોને રહેજ

આખી ભેદ સન્તોષ માનનાર ગાંધીજી પણ પોતાનાં તત્ત્વો ગીતામાંથી ઘટાવી બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે; અને દરેક વચ્ચે આશ્રયપૂર્વક કહે છે કે 'નિરાશ્રય' દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારાજ અર્થ ગીતાકારને અભિપ્રેત છે. એ સહેજે ભેદ 'ચક્રશો.' શ્રી શંકરાચાર્યના ઠાળથી માંડીને ગીતાના અર્થ કરી બતાવવાની બાબતમાં આવા અગરા ચાલતા આવેલા છે. શંકરાચાર્યને બધે અદ્વૈત દેખાય છે. જ્ઞાનેશ્વર જેવા સાધુઓને ગીતામાં નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મળી આવે છે; લાડા લજ્જપતરાયને તેમાં મુળકર્મ વિમાળદાઃ સમાજ વ્યવસ્થા દેખાય છે; અરવિન્દ બાબુને તેમાં મહાભારત કાલીન મહત્સમન્વય જરૂર છે; લોકમાન્યને તેમાં કર્મયોગનો આશ્રય દેખાય છે. જ્યારે મહાત્માજીને તેમાં આદ્ય આત્મિક સત્યાગ્રહ તેમજ આત્મજન્ય ઉપદેશો મળી આવે છે." (પા. ૫૫૮-૫૫૯.)

સમર્થ રીકાશરોનો આવો પ્રમાણિક મતભેદ સ્વીકાર્યો છતાં કાલેલકર ગીતાને અતિહાસિક ગ્રંથ ગણીએ તો એનો લોકમાન્યે કરેલો અર્થ વધારે બંધ બેસતો છે એમ કહે છે.

બસ કાકા કાલેલકરની દૃષ્ટિ સમજવા માટે આટલા દાખલા બસ છે. કાલેલકરના બધા લેખોમાં એક જ ભાવની ખાસ ખુશી—ખાસ ચમત્કાર છે; એ ચમત્કાર જેવા તો એ લેખોજ વાંચવા ભેદજ. અહીં તો જે ચાર નમુનાના દાખલા આપ્યા છે. પણ આટલાથીએ એમના લખાણની ખુશી શોમાં છે તે સમજાઈ એમ છે. કાકાની ખુશી વિચારોને મુકવાની ખાસ રીતમાં છે. એમણે કોઈ નવી શોધ કરી નથી, કે નવા સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કર્યા નથી. મોટે ભાગે કાલેલકર ગાંધીજીએ પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તોજ જુદી જુદી રીતે, પોતાની ખાસ દબે રજુ કરે છે. આ રીતે કાલેલકરનાં લખાણોની વિશિષ્ટતા વિચારોમાં નહીં પણ વિચારો દર્શાવવાની રીતમાં હોવા છતાં કાવ્યશાસ્ત્રની બાબતમાં બોલીએ તો કાલેલકરનાં લખાણોમાં મુખ્ય શબ્દ ચમત્કાર નથી પણ અર્થ ચમત્કાર છે. મતલબ કે કાલેલકરની ગદ્યશૈલી, ગાંધીજીના મંડળની અર્થવાદી શૈલીના વર્ગનીજ હોવા છતાં, એમની પોતાની ખાસ છે; છતાં તેઓ લલિત શબ્દોની ગુંથણીથી કે વાક્યોની છટાથી ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરતા નથી પણ એમણે સ્વીકારેલા—અપનાવી લીધેલા વિચારો અરસ રીતે રજુ કરીને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. કાલેલકરનાં લખાણોની આ વિશિષ્ટતા મને લાગે છે. ક્યાંક કોઈક નવો વિચાર હશે, ક્યાંક ઇન્દિયાસનું નવું દર્શન હશે. ક્યાંક સમાજ વ્યવસ્થાનું બીજાઓએ ન દર્શાવેલું બીજ એમણે બતાવ્યું હશે પણ એમની મુખ્ય ખુશી તો ઉપર કહી તેજ મને લાગે છે.

આ નંધર જગતમાં આવાં લખાણોનાં આયુષ્યનો ઝાઝો વિચાર કરવો એજ ખોટું છે. એમણે પોતાને યોગ્ય લાગ્યું તે કર્યું અને કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કયું. ગમે તેમ પણ ગુજરાતી પ્રજાની તથા ગુજરાતી સાહિત્યની કાકા કાલેલકરે સેવા કરી છે એની ના પડાય એમ નથી. એ રીતે બેઝએ છીએ ત્યારે આપણને ગુજરાતી તરીકે શરમ આવે છે. એક કરતાં વધારે દક્ષિણી સર્જનો ગુજરાતમાં વસી શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષામાં પોતાના વિચારો ગુજરાતી આલમને આપી રહ્યા છે ત્યારે કોઈ ગુજરાતી શુદ્ધ મરાઠીમાં પુસ્તકો લખતો હોય એમ ભાલુવામાં નથી.

સાંભળનાં પ્રમાણે કાકા કાલેલકરની તખીયત સારી નથી, પરમાત્મા એમને આરોગ્ય સાથે દીર્ઘાયુષ્ય આપે.

૨૧. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

સ્ત્રી.

"The position of women supplies a good test of the civilization of a people." (Herbert spenser.)

"It is universally admitted that there is no better criterion of the refinement of nation, than the condition of the fair sex there in." (James Tod)

હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે કે—“કોઈ સમાજની ઉત્તતિ કે અવનતિનું મુખ્ય ચિન્હ એની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તથા સંસ્કૃતિ છે.”

કનેલ ટોડ એજ રીતે સમ્મત છે કે—“કોઈ જાતિનો સભ્ય તથા શિક્ષિત યવાની કસોટી એની સ્ત્રીઓની અવસ્થા છે.”

આ એક નિર્વિવાદ સત્ય છે કે જે દેશની સ્ત્રીઓ શિક્ષિત, સભ્ય અને ઉત્તમ હશે, એ દેશના સંતાનો—ખીજા ગ્રંથોમાં એ દેશમાં નિવાસ કરવા વાળી જાતિઓ કે જનતા—શિક્ષિત, સભ્ય તથા ઉત્તમ થશે. સ્ત્રીઓ જાતિના વિકાસનું ખીજ છે.* કોઈપણ રાષ્ટ્રની ઉત્તતિ કે અવનતિ આજ મહિલાઓથી પ્રારંભ થાય છે. મત્તાઓમાં એક દિવ્ય શક્તિ છે, જે મનુષ્ય-સમાજને હલાવી દે છે. એમનામાં એક અલૌકિક ચમત્કાર છે, જેથી એ સર્વ રાષ્ટ્રને નિમંત્રણ કરે છે. એનો પ્રભાવ અનિવાર્ય છે, ચાહે એ પ્રત્યક્ષ હો કે પરોક્ષ.

(આ વિશામર્મા પ્રગટ થતી વાર્તાઓના લેખકોના નામો પ્રગટ કરવામાં આવશે નહિ.)

તંત્રો.

ધોમ ધખતા બપોર પછી વેંશાખી બીજની સાંજ નમતી હતી. ધોવનની આશા જેવી સમીરલહરિ તરલ ગતિએ વાતી હતી.

આખો દિવસ કામનો ઢસરડો કરીને મહેન્દ્ર યાકયોપાકયો સાંજે ઘેર આવ્યો.

કોઈ સોલિસ્ટીટરની પેટીમાં તે ૪૦-૫૦ રૂ. ના દરમાયાથી કામ કરતો. ખુરશી ઉપર બેસી, ઢળતા ટેબલ પર ઉપે માથે તે આખો દિવસ નકલો લખ લખ કરતો ને દીવાતાણે લોચપોચ બનીને ઘેર આવતો.

તેની આંખો મુઠા હસી ઉતરેલી રહેતી, શ્રમના ધેનથી નિરંતર લઘુએલી લાગતી. મુંબઈના હવાપાણીના પ્રતાપે શરીર તણખતા સરખું હોસતું. પાથેરઅનાજ પચાવવા માટે તેને અવનવાં સોસડીઆંની ફાડીઓ લેવી પડતી. કુદરતનું લલિત સૌન્દર્ય એને મન અદરય-અકદખ્ય ખચાળ હતું. સૂર્યના દુઃકાળા સરિમઓ તેનેમન અસહ્ય તાપરૂપ હતાં. વૃક્ષચણમાં અંટવાઈને મુરવ ગીત ગાતો પવન તેણે કદિ અનુભવ્યો નહોતો—આખો નહોતો. અસ્ખાનાં કલ કલ ગાન તેને માટે રસજનનનાં વૃદ્યા ગીતો શુંજતાં. શાંત સમિતી નીરવ ભવ્યતા તેના મનનો ઉચાટ કદિ શમાવતી નહીં. તેના હકયાકાચ ઉપર ગરીબીના—ખુરી તંગીના—ઓળા નિરંતર અજુમીને કાળાં ઘોર ધાળાં પાડ્યા કરતા. નિર્ધનતાનો પિશાચ તેના જીવનસમઘનો ખચાસ કરતો.

પણ એના પાધિવ જીવનની અવસ્થા પમારતામાં ચે, કંટાળાભર જીવનનાં અંધકારમય અવકાશમાં ચે પ્રકાશનું એક આહું આહું કિરણ તેનો પંથ ઉઠાવતું આશાના ઉજાળા તેજ—અંધાર પૂરતું. એ જ્યોતિ તેની જીવનસહચરીના સ્નેહ-જીવનમાંથી નિઃસરતી. મહેન્દ્ર સાંજે ઘેર આવતો ત્યારે તેના જીવનની ભાગીચણ સુધા તેને સુધાકરની શીતળ કૌસુદી જેવા હાર્યવડે વધાવતી. એ સુગંધ બાળાન્ત્રી કાલી કાલી બાલિશ વાતો તેનો યાક વણસાડતી. કાણુભર તેનું હૃદય આંખા જીવનના ધબકારથી થડકતું. ઉર્મિની બે ઘડી હેલી ચઢતી. તેને લાગતું કે તે પોતે સંસારમાં જીવે છે. પણ કણ જીવી એ રસનિષ્પત્તિ ઉપર પાહું ગરીબીના ખ્યાલનું આવરણ પડતું. કાણિક આનન્દ અને ઉભરો પાછો વિવાદમાં વિલય પામતો. ચહેરા ઉપર શ્યામ વિકલતાની ગાદી રેખાઓ અંકાઈ જતી.

હિન્દુ—સુસલમાનો જ્યારે ચોપાટી પર એકઠા મળીને બીજનાં દર્શન કરતા હતા, ખાંગી ચન્દ્રેખા ઉપરથી આવતા ચોમાસાના વર્તારા રચતા હતા ત્યારે મહેન્દ્ર ભારે પગલે કોટમાંથી નવી વાડી તરફ હિંડતો હતો. દ્રામમાં બેસવા જેટલી ‘પાદશાહી’ માણવાને તેની પાસે ભોગવાઈ નહોતી. એવી સગવડનો તે વિચાર કરતો ત્યારે એક દિવસના શાકનો ખ્યાલ પણ સાથેસાથજ આવી જતો અને બીજ સગવડ માણવા માટે તે હરદમ પહેલીનો ભોગ આપતો.

મહેન્દ્ર નવી વાડીમાં પોતાને ઉબરે આવી ઉભો ત્યારે બારણાં અંદરથી વાસેલાં દેખીને તેને અભયબી થઈ. દરરોજ સાંજે સુધા અચુક તેની શહ બેતી ચોટલા પર ઉભીજ હોય. થાકેલા હૃદયનાથને ઉમળકાભર વધાવવો એ તેનો સાંજનો ધર્મવિધિ હતો.

મહેન્દ્ર બારણાં ધકેલી અંદર ગયો. સુધા ચટાઈ પર ચાપટ બેસી ઘુંટણ પર માથું ટેકાવીને રડતી હતી. મહેન્દ્ર આખેથી સુધાએ ઉંચું નેચું. એની આંખો રોઈ રોઈને સુઝેલી હતી, લાલધુમ યઈ ગઈ હતી, સુધાને વિકલ થઈ બેઈ મહેન્દ્ર આસો બન્યો. પાંચ પાંચ વર્ષના સંસાર જીવનમાં આ પહેલીજ વાર સુધાનું મોઢો કટાણું થયું હતું. મહેન્દ્રનો જીવ એ પરિવતન નિહાળી કળીએ કળીએ કપાવા લાગ્યો.

સુધાની પાસે જઈ તેણે સુધાના બન્ને હાથ પકડી પોતાની કોટે લગાવ્યા મોંમાંથી આપો આપ શબ્દો સરી પડ્યા, “સુધા! બહાલી, આ શું?”

સુધાએ બે નિર્દોષ નયનો મહેન્દ્રના સુખ ઉપર સ્થિર કર્યા. સ્નેહની અકથ્ય લાગણી સાથે તેમાં મર્મવેધી વેદનાનાં નીર ઉભરાય નીકળ્યા.

મહેન્દ્રનું હૃદય બળી ઉઠ્યું. સુધાના અંતરની વેદનાએ બાણે તેના હૃદયમાં આવીને વાસો કર્યો, ફરીવાર મહેન્દ્રે પુછ્યું.

“ સુધા ! બોલને, કોઈ તને વઢી મળું ? ”

સુધાને હુમો આવ્યો. આંસુ થંભાવવાનો પ્રયત્ન વસમો પડ્યો. તેનાથી હુસકાં ભરીને રડી જવાયું. નાની બાલિકાની માફક તે મહેન્દ્રના પગ પર માથું ઢાળીને રડવા માંડી. મહેન્દ્રનું મગજ ગુંચવાઈ ગયું. જીવનના વૈતરના બાળકોએ તેને કચડી-પીસી નાખ્યો હતો. તેની આશાની અડગ ઈમારત ૩૫ સુધાને આમ હતાશ બેવી તે તેને દુઃસહ મામિંક ધા હતો. બધું સદા પછી પ્રદેવેશ્વરીની બેચેની તેને વધારેમાં વધારે અસહ્ય થઈ પડી. પોતાની બાતને માટે મહેન્દ્રને તિરસ્કાર આવ્યો. તેનાથી કંઈ જ થઈ શકે તેમ નહોતું. તે અસહાય હતો, શક્તિ હીન હતો, સાધન વિહોણું હતો.

એની ચેતના હરાઈ ગઈ. સુધાનું ચેતન્ય જ એના મંચુરીમય જીવનમાં પ્રાણ પુરતું. સુધાને સ્વાસ્થ્યહીન દેખીને તેનો જીવ નિર્જીવ થઈ ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે સુધા દેવી પોકાર કરે છે અને પોતે અચેતન યંત્રની જેમ—યંત્ર ઠેક્યા કોઈ પાપાણની જેમ—દેહનું માત્ર સંચરન કરે છે સુધાને છાની રાખવા શું કરવું તેની મુજ તેને ન પડી. એટલે નિઃસહાય બાળકની પેઠે તે નીમાણો થઈને એક ખુણામાં બેસી ગયો. પોતાના જીવનની વિષમતા, બેદીલીને પરાધીનતા ઉપર વિચાર હીન વિચારણાની પરંપરા પાથરતો તે હતાશ થએલા નાના બાળકની જેમ બેઠો રહ્યો. ગુંગળાએલ જીવનના દુઃસહ દહાડા પર તેને તિરસ્કાર—કંટાળો વ્યાપ્યો. તે પથ્થુ ધુટણ પર માથું ટેકવીને ઉધ મુંઘ બેસી રહ્યો. તેના કોમળ હૃદયનાં બંધ તુટી ગયા. તેમાંથી દિવંગીરીની ઉર્મિ ઉછળી. ઠંક નયન મુખી પહોંચી. ‘ટપકટપક’ આંસુ સરવા લાગ્યાં. નમાલી જીદગી ઉપર તેણે છાનો ફિટકાર વરસાવ્યો.

દિવ ખાલી થયા પછી બળતી આંખો તેણે ઉચી કરી ત્યારે સુધાને પોતાના પડખામાં અપરાધી બાળકની પેઠે બેઠેલી ભેઈ. મહેન્દ્રને કોયવવા બદલ તેને પસ્તાવો થયો હતો. મહેન્દ્ર ઉચે જુવે કે તુરતજ માફી માગવાની વાત કરી દેવાની તે રાહ ભેઈનેજ તેના પડખામાં લપાતી બેઠી હતી. મહેન્દ્રે તેને ઉમળકાભેર પકડીને છાતી અગળ ખેંચી, સુધાએ તેની નખળી. સાંકડો છાતીમાં ચે પોતાનું માથું સમાવી દીધું હુસકાં ભરીને કહ્યું, “ મને માફ કરજે, મેં તને આટલી વાર મુખી બાળ્યો છે તે. થેલા મારે કાજે તું કેમ રહે છે ? ”

“ સુધા ! તે બાળપણથી મારી હારે સ્નેહ બાંધી તારું જીવન બગાડ્યું હતું. મને કોઈ રીતે મુખી કરવાને સમર્થ નથી. તું જુએ છે ને, આલીશ રૂપીઆમાં માંપણે કેટલીએ વાર અત્તલાંતને વેર લેવરાવનાં પડે છે. ” સુધા ! હું તને ઉડા અંતરથી આહું છું. મારી ગરીબી ઉપર તું ભલે આંસુ સારજે. મારા સ્નેહ ઉપર તો હાસ્ય વર્ષાવીશને ? ”

મુધાને મહેન્દ્રના હેતાળ અવાજે લાગણીનું પૂર આપ્યું. તેણે મહેન્દ્રને ખભે હાથ મુકી નિઃસામે નાંખ્યો,—

“મહુ! મારી અલાગણીના કબજે તું સારી સ્થિતિમાં નથી આવી શકતો. સાચે જ હું ડાકણ છું. તારું નસીબ હુંજ ભરખી બાઉ છું.”

મહેન્દ્ર ઉપર બાણ વીજળી પડી. મુધાના વચનો હતાં નિખાલસ, છતાં તેને કંઈક મૂઠ લાગ્યાં. આજની મુધા તેને વિચિત્ર લાગી-પહેલાં નહોતી તેવી વિલક્ષણ ભાસી. તેણે જરા કૃત્રિમ શુસ્સો લાવીને મુધા સામે આંખ કાઢી.

“મુધા, મુધા! તને સત્તિપાત તો નથી થયો ને? તને આમ બોલવું છાજે?”

મુધા કંઈક ભોંટી પડી. તેણે આંખો લુછીને મહેન્દ્રનો હાથ દાખ્યો, એ ઉંમળાકામાં પણ સ્પષ્ટ ધ્રુવરે હતી

“મહેન્દ્ર! હું તો આજ લગી એમજ માનતી’તી કે આપણે એકબીજા વડે મુખી છીએ. પણ નહીં. મારી જમણા આજે ટળી છે. હું ડાકણ છું એવી મને ખાત્રી થઈ છે.”

“અરે ગાંડી, કંઈક ફેાડ તો પાડ. મને તો આમાં ગતાગમ નથી પડતી.”

“ડાકણ નહીં તો ખીતું શું? નહીંતર આપણી બાતુના ચેકનો સુધુ માંદો શાનો પડે? એને સનેપાત ઉપડયો છે.”

મહેન્દ્ર તો સત્તજડ ઉભો રહ્યો. તેને કંઈજ ગમ ન પડી.

મુધાએ એની મુઠવણ ભેઈ, એણે સ્પષ્ટ વાત શરૂ કરી,

“આ આપણી બાતુમાં નિરંજન શેઠ છે ના? એની ને આપણી વચ્ચે મહેપ, કેટલું અંતર? એને કિસ્તારે લક્ષ્મી આપી અને આપણે બાલે ગરીબીની કાળી છાપ ચોટી છે! ભગવાને જ લેદ પાડ્યો હોય ત્યાં માણસ બિચારો શું કરે? પણ કુદરતની હારે ગેલ કરતાં બાળકને કંઈ એવા લેદ બાંધે? એજ શેઠનો સુશિલ મને રોજ ‘બા બા’ કરતો ભેટી પડે છે. આંખો દિ’ તે મારી સંગાથે કાઢે છે. તું બહાર બય છે ત્યારે મને પેટના જણ્યા બેટલી ટાઢક એ સુધુ કાલી કાલી વાતો કરીને આપે છે. એને કંઈક મારી લગની લાગી છે. બિચારાની મા મોટી શેઠાણી! એટલે છોકરા હંમેશાં નોકર વશ રહે. જમે તેવાં તોય નોકર માણસ. માતાનું હૈયું તેમની પાસે થોડું હોય છે? સુધુ તો મનેજ પોતાની બા ગણતો હોય એમ મારી હારે ભળી ગયો. હમણા અઠવાડીઆ થયા મારી આગળ આવ્યો નહોતો તે હું એની આજેવા ગઈ ત્યાં તો ‘ડેલીએથીજ ચાકરડી બોલી કે ‘જા રાં’ તું તો ડાકણ” ઉપરથી શેઠાણી પણ તાડુક્યાં કે ‘કભારજા છોકરાને ભરખી ગઈ, તે છોકરો

બેલાન બનીને બકવાદજ કર્યા કરે છે.' મહુ! મને બહુ ઓછું આવ્યું. એમની આગળ લક્ષ્મી, એમના માળામાં આપણે રહીએ. વળી આપણને ગરીબ ધારી ઓછું લાડું લે એટલે જ આપણે ઓશિયાળાં બનીને આમ ગાળો સાંભળવી રહી ને? મહુ! માનીશ? આજ સવારનું મેં અન્ન ખાધું નથી. હું ડાકણ છું, મહુ! હું સાચે જ ડાકણ હોઈશ."

મુધાના કોમળ દિલને તાલેવરનાં મહેલોંએ જળમી. કયું હૃદય દેવાને મોકળું મેલી એણે વલોપાત આદર્યો. એની નિર્દોષતાએ, સાધ્વી સતી એની પવિત્ર વૃત્તિઓએજ તેનાં આંસુનાં ઝરણાં વહેતાં મૂક્યાં.

મહેન્દ્રને આખા તાલેવર વર્ગ પ્રત્યે પિંક્કાર છુટ્યો. લક્ષ્મી અને માનવતાનો લોપ એની નજર સામે બાળગોડીઆ તરીકે ખડાં થઇ ગયાં. મુડીવાનોનું સંહારક સ્વરૂપ અંતર્યશ્ચ સમીપ ધમધમી ઉઠ્યું, મહેન્દ્રે હોડ પીસ્યા. તેનું ચાલત તો નિરંજન ચેકના બંગલાના પાયામાં સુરંગ મુકાવત. પણ જેટલી તેની શારીરિક કમતાકાત હતી તેટલીજ સાધનહીનતા પણ હતી. એટલે એને હોડ પીસીનેજ લોહી કાઢવા શિવાય બીજો માર્ગ નહોતો. એણે ખીનમળે કહ્યું.

"આપણે આ સુંબઈની ધમાલમાં નથી રહેવું. હું કાલે રાજીનામું આપીશ આપણે દેશમાં જઈશું. અહીં તો શયતાનોજ વસે છે."

"મહુ ! " મુધાએ રડવું થંભાવીને દિલાસો દીધો, "આપણે બીજે ક્યાંય નથી જવું. દેશમાં આપણું કોણ છે ? કેને ઘરે જઈ પડીએ ? અને ત્યાં નોકરી શોધતાં તો મહીના વીતે, ત્યારે આપણે આઈએ શું ? આપણે નથી કંઈ બચાવ્યું કે વગર ધંધે ચાર છ માસ રાડવી લઈએ."

"પણ આ ગદ્દામનુરીથી અને આ ભિખારી જીવનથી હવે હું કંટાળ્યો છું. વળી આ મુડીવાનોનાં ફાંકા જોઈ મને કંપારી છુટે છે. વતનમાં આપણીગરીબી પણ મીડી લાગશે. ત્યાં વળી કંઈક ધંધો મળી રહેશે. નાની એવી દુકાન ખોલશું. ત્યાં મુડીવાન અને ચાકરના સયંકર તફાવતો આપણને નહીં પીડી શકે."

"તો હું ચે તૈયાર છું. પણ આપણે કંઈક મુડી જોઈએ ! જો, હું એક રસ્તો બતાવું, મેં હમણાં સીવવાનું અને ભરવાનું શિખી લીધું છે. પરચુરણ કામ કરીને હું ચે સોએક રૂપિયા ત્રણ ચાર માસમાં કમાઈ લઈશ. માળાની સાં જહેનોની માયા છે તે હમણાં કામ પણ ઠીક મળે છે. પછી આપણે ચોક્કસ અડીંગી નીકળી જઈશું."

મહેન્દ્રને મુધાની યોજનામાં વલુદ લાગ્યું. એનો રોષ ઉતરી ગયો.

બન્નેએ જરા જરા સાખરી દુધ જમી લીધાં. જમતાં જમતાં મુધા

ઉપર વિવાદની—ગમગીનીની—છાયા વધારે આઢી બનતી હતી. મહેન્દે તે નીરખી, અને તેનાં હૃદયમાં પાછી ખિન્નતા વ્યાપી.

“સુધા! આજે તારા ચહેરાનું નૂર કેમ નથી ઝગકતું? જોતો, તું કેવી આંખી લાગે છે?”

સુધાએ જવાબ ન દીધો. તેનાં ગોળ નેત્રો જાણે પાછા વળીને આત્મામાં કંઈક શોધ કરી રહ્યાં હોય તેમ સ્થિર મંડાઈ રહ્યાં. જાણે મહેન્દ્રના હૃદયમાં તે ગંભીર અસ્વસ્થ દ્રષ્ટિ આરપાર ઉતરી ગઈ!

“સુધા! શું છે તને! કહી દેને! કંઈ તબિયત સારી નથી?”

સુધાએ ઉઠા નિઃસાસો નાખ્યો. એમાં અંતરાત્માની ધ્રુવ હતી. તેણે મંદ અસ્પષ્ટ સ્વરે પૂછ્યું, “સુધુની તબિયત કેમ હશે?”

“અરે ઘેલી! સુધુ સુધુ શું કરછ? એનું જે થવાનું હશે તેં યદ્યપિ પારકી ઉપાધિ તે શીદ વહોરવી પડે છે?”

“તને ખબર નથી, મહુ! સુધુ તો મારો દિકરો છે. હું એની મા છું. આજ આઠ દિવસ થયાં મને એના વિના નથી ગોઠતું. મારે એની પાસે જવું જ પડશે.”

“ઠીક, જંમી લે. પછી આપણે બેન સાથે તેની તબિયતની સાજા કરાવશું,” સુધાની અધીરાઈ અને અસ્થિર મનોદશાથી આશ્ચર્ય પામતા મહેન્દ્રે પતાવ્યું.

સુધાએ તુરંત જ અપુરે ભાણે હાથ વીછળી નાંખ્યા. મહેન્દ્ર ‘અરે અરે’ કરતો રહ્યો.

“મહુ! હું જાઉં છું.”

“ક્યાં?”

“સુધુ પાસે.”

“તું કંઈ ઘેલી થઈ? તને ત્યાં કોણ જવા દેશે? ડાકણ કહીને હડધુત કરશે! શા સારુ દુપા ખમવા જવું જોઈએ?”

“ના ના, દુપા નહીં ખમું. મને જવા દેશે. મારો દનેહ નહીં જુએ?”

“ઉભી રહે.”

“કેમ?”

“ હું સાથે આવું છું ”

“ હા, એ બહુ ઠીક કયું છે ! સુધુ આપણે જ જાણક છે. મારો તે તમારો ખરો ને ? ચાલો, ઝટ ચાલો. ”

એરડીને તાળું વાસી બંને એટલેથી નીચાં ઉતર્યાં. જાણુમાં જ એકાચદા માળામા નિરંજન શેક રહેતા હતા. ડાકટરને બોલાવવા માટે ત્યાં મોટર તૈયાર થતી હતી.

મહેન્દ્ર અને સુધા જંગલના ઉંબરા આગળ આવીને ઉભાં, એક મેજ ઉપર ઘાટી બેઠો હતો. મહેન્દ્ર અને સુધા આગળ ચાલ્યાં. સામે દાંદર ઉપર ચઢવા માંડ્યાં ઘાટીએ તેમને અટકાવ્યાં, સુધાએ ઉતાવળે ઉતાવળે પૂછ્યું.

“ રામા ! શેકયાં પોરાચી તબિયત કસી આદે ? ”

તુમાલા કાય કામ ? જત્રી આવ તસી તો આવ !

રામાનો ઉદ્વેગ જવાબ સાંભળીને મહેન્દ્રને રીસ થઈ. તેણે ચીકાઈને રામાને ઉપદેશ લીધો.

“ તુમી મુરખ દીસતા કાય ? તુમચી લેલી વર જરા અંકુશ ઠેવા. ”

“ કાઈ શેક, તુમી કાઈ સાંગતે ? તુમચા ઘર નાઈ ઇકડે. શેકને માલા સાંગીતલા હોતા કિ મહેન્દર મહેતાજી વ ત્યાંથી ઘરવાળીલા ઇકડે ચેઉન નકો ઢે !

સુધાથી ન રહેવાયું. તેણે રામાને ખખડાવ્યો,

“ કશાલા મના કેલી આદે ? તુમીજ શેક બનલા કાય ! મગ્રા તુમચી લવારીચા કરી જ પરવાહ નાંઈ. મીં તો આતા જ શેક વર્તી જતી. ”

રામા દાદર આડે ઉસો રહ્યો. સુધાએ પરાણે ઉપર જવા પ્રયાસ કર્યો. મહેન્દ્ર પણ રામાને બાવડું ઝાલી ખસેડવા ગયો. એટલે રામાએ કહ્યું,

“ મેતાજી ! તુમચા માન નાહી રહીત છે ! સમજ તો બરા, મગ મીં તુમાલા વ તુમચી બાવકાલા ધક્કા મારૂન આતાજ દુર કરસીત. હા ડાકિનીચા ઇકડે કમ નાહી. ”

‘ડાકિની’ શબ્દ સાંભળીને સુધા ઉપર બાલે કડકડતી વીજળી પડી. પૂછેલે માળે શેડોશણી બેઠાં બેઠાં આ ધમાલ સાંભળતાં હતાં. ‘ડાકિની’ શબ્દમાં બાલે તાલ પૂરાવતાં હોય તેમ ઉપરથી જ શેડોશી બસડ્યાં,

“ બાઈ ! તારૂં મ્હોં હવે તો અહીંથી કાળું કર. મારા દુધમલ ઉકારાને જોય ઉપાડવા આવી છે ? જ બેન, જા ! તારા અખરમાં પેંસા જોતા

હથે તો હોમીય. તું તારી ભુરફી કેમે કરી મારાં રતન ઉપરથી ઉઠાવીશ ? ”

આ શબ્દો પુરા થયા ન થયા ત્યાં તો એક-ગિની ‘ઠનનન’ કરતી દાદરાને છેલ્લે પગથીએ અથડાઈને સુધાના પગ ઉપર પડી. સુધા ચોંકીને છેટે જઈ ઉભી. ગિનીને તાકી તાકીને ભેવા માંડી. ત્યાંથી નજર ઉઠાવીને તેણે મહેન્દ્ર ઉપર દેડવી. બન્ને નજરો મળી. આંખોમાંથી તણુખા ઝર્યા, મહેન્દ્રે-સિકકો ઉઠાવીને ભેસથીપાછો ઉપર ફેંકયો. તે ઠેક ઉપરની સિલોંગ સાથે અફળાઈને ખલખલાટ કરતો સુપુના શરીર ઉપર પડયો. કોચ ઉપર જરાક જંપેલો મુશિલ સફળો ભગ્યો, બાણે સુધાની વાતો સાંભળી લીધી હોય તેમ તે કોચમાંથી બેઠો થઈને, આતુર હાથ લંબાવીને બેલ્યો,

“કોન કોન ! સુધા બા આબ્યાં ? બા આવોને, મને તેડોને, મારું રમવા આવવું છે હું આવું છું હો ! ”

સુધાએ નીચેથી જ જવાબ દીધો,

“ઝુપુ ભાઈ, બેટા ! તને હમણાં તેડી જઈશ હો ! બચ્ચા ભે આ.....”

વચ્ચેથી જ શેઠશેઠાણી બરાડી ઉઠ્યાં,

“કાદો કાદો એ હસમઝદીને. રાંડ હજીયે છોકરાને લઈ જવા આવી છે ! નિકાલો ડાકણને.”

સમાંએ ગર્જના કરી, “ભાતા કાઈ તુમી ? ”

“ન ભલ તો બોલાવો પોલિસને, અને પકડાવી દો હસમખોરોને.” શેઠે હુકમ આપ્યો.

મહેન્દ્રની આંખો લાલ ચોળ બની. દેહ અને સાધનો બન્ને વડે તે લાચર હતો. સુધાનો હાથ પકડી સડસડાટ ચાલ્યો ગયો. ગોદીરો સાંભળીને બહાર નીકળેલાં નવીવાદીનાં પચરંગી બેરાં કોતૂકલ પૂર્વક સુધાને અને મહેન્દ્રને ચિર નમાવીને હિંડતા નિહાળી રહ્યાં.

દંપતી ચોરડીમાં આવ્યાં. ત્રિજળીની બત્તી પેટાવી. બારણું બંધ કર્યાં. સુધા ખેંચ દઈને ચટાઈ ઉપર પડી ગઈ. તેના કોમળ આત્માને આ દુઃસહ અપમાન ધારમું થઈ પડ્યું. એને મોટે ફીણ આવી ગયાં.

મહેન્દ્રનાં હાંબ ગગડી ગયાં. પહેલીજવાર આકરામાં આકરો તેને આ પ્રસંગ સાંપડ્યો હતો. એની આંખમાંથી ચોધાર આંધું વહેવા માંડ્યાં. પાણી છાંટવાનું કે વા ઢોળવાનું તેને સૂઝઈ નહીં. એ તો બાળકની માફક પોક મૂકીને રડવા જ માંડ્યો.

“ એસા જ દીસતા. દેખો ચેડાની, ” લેયાંએ અધકચરા ગુજરાતી-હિન્દીનો ભાંગરો વાટવા માંડ્યો, “ ચે છોકરેકુ વો ચુડાલી છાતી પર દબા કર બેઠી છે. ચે બિચારા કેસા ઉહ ઉહ કસટાતા છે. વોહિ સબ ડાકિનીકા બોલ છે. ”

“ હા, હા, મારાજી ! તમે બહુ સારું જાણો છો હો !.....હા, જુઓ, પછી એમ બન્યું કે એ રાં” જ્યારથી-વરસ બે વરસથી-અમારા માળામાં રેવા આવી છે ત્યારથી છોકરાં ઉપરજ ટાંપી રહી છે. એના આંખ્યા પછી તુરતજ ચાલીમાંથી ત્રણ ચાર ભટુરીયાં ટપોટપ ફાટી પડ્યાં. ચાર છોકરાને તે ડાકણ ભરખી ગઈ. પણ અમને શી ખબર પડે ! અમને તો જરાય શંકા ન પડી. પણ ધીમે ધીમે એની નજર મારા મુધુ ઉપર પડી. મુધુને રંડાએ કોણ જાણે શી ભુરકી લગાવી કે છોકરાને તે ડાકણ વિના છાતઘડી ચાલે નહીં. હું એને નોકરો હારે વાલકેશ્વર ફરવા મોકલું, ચોપાટી પર મોટરમાં મોકલું, પણ એને તો એક ચોલીનુંજ રટણ. ‘મારે નીચે જાવું છે નીચે’ એમ બોલ્યાજ....”

“ હા, હા ! વો ડાકિનીને કયાં નામસે આપ બોલાવો છ ? ”

એક માણસ દવાની શીશી આપી ગયો. ડાકટરે મોકલેલી તે દવા હતી. દવાની બાટલી દેખી લેયો બરાડી ઉઠ્યો,

“ કયા હમકુ બુઝાકે હમેરી સમસાં ચે દારૂકા લપ્પન છપ્પન કર તે હો ? હમેરી હાજરીમેં એસા નહીં ચલેમા. ફેંક દો વો દવાઈ કું ! ”

ચેડાણીએ તત્કાલ દવાની બાટલી ખાજમાં ઠાલવી દીધી.

“ અચ્છા, મહારાજ છ ? ”

“ અચ્છા દિયા ! અબ કયા, વો ડાકિનીકા કયા નામ સુનાયા આપને ? ”

“ અરે બાઈ ! એનું નામ તો મુધા બન્યું છે.....રફતે રફતે ઈ ડાકણ આ છોકરાને જે તે ખવરાવવા માંડી. મને જે મદીનાથી ઘાટણ કીધા કરતીતી કે બચુ બાઈને ચોલી વાંઝણી કાંક કરી મુકયો. પણ હું ચેની માનું ? ઈ એક દિ’ મેં નજરે જોયું, તમે જ....”

“ ઓ દો ! કયા દિખા ચેડાની આપને ? કુછ અરદકા દાના, રાઈ, હિંગ, કુછ બાટી—એસા દિખા કહુ ? ”

“ હા, હા, મારાજ એવું જ કાંક દીકું. એક દિ’ હું છોકરાને તેડવા ગઈ, તો સમી આંજે પેલી ડાકણ બારણાં બંધ કરીને કોણ જાણે શું કરતી હયો. હું તો ઉભી રહને તડમાંથી જોયું તો ચુટેલની જેમ છોકરાને બાયમાં લઈ લઈને ગાલ ઉપરબટકાં ડાકટરની. ” તને ખાઈ જાઉં ! તારે ઘેર નઈ જાવા દઉં, આયાંજ રાખીશ, રેશ-

ને ?” એમ કાંઈક બક્યા કરતી’તી. ને છેકરો તો બસ બાલે કાંઈ ન હોય તેમ હસ્યા જ કરતો’તો. તેમ તેમ તો ઝાલી એને વધારે વધારે લીંચી નાખતી હતી. પછી એને હેઠા મૂકીને એક ડબરામાંથી કાંઈક કાઢ્યું—ખાવાનું.....”

“ બાટી’થી, બાટીથી, કયા થા ?”

“ બાટી જ હતી, મારાજ ! ગોળ ગોળ ને હેઠા ઉપર ઉપસેલી—લાલ લાવ. ઈ લઈને ડાકણે સુપુના મોઢામાં આપી ત્યાં તો મેં બારણું હડસેલ્યું. બેબાકળી બનીને તેણે સુપુને હેઠા મૂકી દીધો. એકદમ બારણું ખોલ્યાં મેં સુપુને ઉપાડી લીધો. ઘાટણને સાદ માર્યો, એટલે ઘાટણ આવી. સુપુને ઉપર લઈ જવા મેં કીધું. પણ સુપુએ તો સડ સાંધી, “ મારે, સુધા બા આગળ રે’વું છે, હું ઉપર નઈ આવું ” તોય એને પરાણે ઉપર મોકલી દીધો. પછી પેલી ડાકણને એવી ખખડાવી કે “ ખબરદાર બે કાંઈ મારા છોકરાને ખવડાવું છે તો ! ઈ માંદો પડી જાય. ” આમ કહીને હું ચે ઉપર આવી, સુપુ તો રડતો જ.....”

“ જય કાલકા, જય દેવી ! સચ ખાત, સચ ખાત ! શેઠાની લોખાનકી દુકડી લાવ, અમિ લાવ, અખી ને અખી વો ચિખાવલી ડાકિનીકું નિકાલ હુંગા ”.

શેઠ તો અસ્વસ્થ બનીને બધું સાંભળતા જ હતા-

“ અખી કિતના દિન હુવા, જબ તુમહારા લડકા ઉધર ડાકિનીકી ખોસ ન લોટા હોંગા ”

“ આઠ દસ દિન, મારાજજી ! પણ જે દિ’ની અમે સુપુને ત્યાં જવાની બંધી કરી છે તે દિ’ને સુપુને તાવ અણુઉતાર ચઢ્યો છે. ને સુધાનું નામજ જન્મ્યા કરે છે, રાંડ મારા છોકરાને વળગીજ.....”

“ સુધા બા ! આવું છું, આવું છું રમવા. ” સુપુએ પથારીમાં પડ્યું ફરતાં વેંત પાડી.

“ દિખીયે દિખીયે, ચુઠેલી ઉ-હેં લે જતી. ધુપ લાવ; જટ ધુપ લાવ. ”

સુધા સુપુ પથારીમાં શરીર ઢસડીને નીચે નીચે ઉતરવા માંડ્યો. બેઠા થવાની તાકાત ટલે પાંગત તરફ સરકતો જાય ને બોલતો જાય. “ સુધા બા ! આવું છું રમવા. ”

“ દિખો દિખો, વો ડાકિની ઉસડી રાંગ અકડ કર ખેંચ જતી. અખી સાલીકું મેં ”

વેંત એકદમ

ધુપ આંચો, લેયાએ તે સળગાવ્યો. ઉપર મર્યાની ભૂંડી વેરી. પછી સુશિલના નાક આગળ ધુમાડો ધર્યો. નાકમાં મર્યાની ધુમાડી જવાથી તે પથારીમાં ઉછાળા મારવા લાગ્યો. એ જલ્દી તેને પકડી રાખ્યો. શ્વાસ વાટે ફેટલોયે ધુમાડો તેના ગળામાં ઉતરી ગયો. ગળાની નળીમાં શ્વાસનો સસડાટ બોલવા લાગ્યો. ઘરડ ! ઘરડ ! શ્વાસ ધુંટાવા માંડ્યો. એટલે લેયાએ કહ્યું,

“દિખ લીછએ! વો ડાકિનીઠે ગળેમે મિરચીકી ખરેડી પડ જાતી હે. અખી ને અખી વો ભગ જાયગી.”

લેયાએ ધુપદાની જરા નીચી મૂકી. તે પર મોઢું રાખી પોતે શ્વાસ રૂંધીને અડધી મીનીટ-મીનીટ સુધી મીચેલ આંખે બેઠો રહ્યો. મંત્ર બોલતો હોય તેમ હોઠ ફફડવા લાગ્યા.

સુપુએ ઉછાળો મારી, રાડ નાખી.

“સુધા બા.....આવું છું.”

એ જ પળે લેયાએ “હાઉ હાઉ ! જે જગદમ્બા, અપ્પરી ઈશ્વરી તુંહી જોગિની જગશ્વસની” એવી ચીસ નાંખી પોતાની ભીમ કાયા મચંડ નેરથી મુલતવા માંડી. જમીન પર હાથ પછાડતો પછાડતો, જે જે ફાળી, ચંડી ચંડી, અપ્પરી જોગશ્વરી કરતો કરતો સુપુના ખાટલાની ઈસે જઈ પહોંચ્યો. સુપુએ ફરી રાડ નાખી,

“સુધા ! બા.....આ.....”

શબ્દો અધુર રહ્યા. લેયાએ સુશિલના કેમળ ગાલ પર નેસથી તમાચો લગાવ્યો.

“લે ડાકિની, અપ્પર જોગનીકા ધરખા !”

સુપુ રાડ નાખીને શાન્ત થઇ ગયો.

લેયાની દેવી ઉતરી ગયાં. તેણે પુણુવું બંધ કર્યું. શેઠાણી અને એક ઘાટણુ એકદમ નીચે દોડ્યાં. પડખેની ચાલીમાં મહેન્દ્રની ઓરડી આગળ જઇને ઉભા. બંનેએ તરડમાંથી જોયું. મહેન્દ્ર ભગતો પડયો હતો. વીજળીનો દીવો ઝડસતો બળતો હતો. સુધા ‘ઉ’હ ‘ઉ’હ કરતી કપાતી પડી હતી. વાઘ વીખરાએલા, મોઢું ફિક્કું પડી ગયેલું, કપડાવું લાન નહીં-ચતી પાટ પડી હતી.

“જોયુંને લેયાણીએ બરાબર ઝીંકી છે સંડને.” શેઠાણી પોતે ઘાટણના કાનમાં ગણગણ્યાં.

એટલામાં તો સુધાએ જાણે અવાજ મુંગળાઇ જતો હોય તેમ ઉડે ઉડેથી દબાએલી ચીસ પાડી,

“સુધુ, સુધુ ! તેડવા આવું છું..... ન ન ન ... નાથ..... મહુ, ! હું ડાકણુ છું” રે ડાકણુ છું.”

શેઠાણીને ઘાટણુ તો ધરધર ધ્રુજવા માંડી. બંને એકદમ નાઠી. આવીને શેઠને કહ્યું કે એ તો મુઠ્ઠા બોલે છે, રાડો નાખે છે કે ‘ડાકણુ છું’ રે ડાકણુ છું’

“કરુણ હરકત નહીં, શેઠાની ! અમી સખ સમતા હોખયગા. વો ડાકિની હમેશ માર મોં સ્વધામમેં પહુચ જાયગી. આપ લોક અખ નચિંત રહેના.”

સુધુ ઉધમુધ પડયો હતો. ન હલે કે ન ચલે. શેઠ શેઠાણી સમજ્યાં કે ઝાડ નીકળી જવાથી સુધુને શાન્તિ વળી છે. તેથી નીરાંતે આરામ લે છે.

*

*

*

*

૩

સવારના આઠ વાગ્યા ત્યારે મહેન્દ્ર સફળો જાયો. ઘોર સ્વપ્નમાંથી ઉઠ્યો. મેમ ગામરો બનીને આમતેમ જોવા લાગ્યો. રાતનો બનાવ સાચે જ બન્યો હતો. તેની ખાત્રી કરવા સુધા ઉપર દ્રષ્ટિ ફેરવી. સુધા સુનસાન-ઉધમુધ પડી હતી. વેંત પૂના અજવાળીઆમાંથી સૂર્યના કિરણો તેના ચહેરા ઉપર પડીને તેને વધારે જ બનાવતા હતાં.

મહેન્દ્ર કંપી ઉઠ્યો. ટાઢવું લખલખું તેના શરીરમાંથી પસાર થઇ ગયું. સુધાને હાથ ઝાલી હલખલાવી જોઈ.

સુધાએ આંખ ખોલ્યા વિના જ મંદ જવાબ આપ્યો,

“સુધુ ! બચા આવું છું હો !”

મહેન્દ્રના પેટમાં ફાળ પડી. સુધાના શરીર પર તેણે હાથ મૂક્યો. મૂકતાં વેંત એકદમ ચોંટીને બે ડગલાં પાછો હઠી ગયો. કોઈ ફાળ જ્વર સુધાની આમડીને

સુશિલના નામની જાળના અને ડાકણ હોવાની ભ્રમણા રાતમાં મહેન્દ્રને ચારંવાર ઝબકાવી દેતી હતી.

સવારે બાલુની ખોલીવાળાએ દયા ખાઇને પૂછ્યું.

“ મહેન્દ્ર ભાઈ ! આમ મુંઝાઈ રહ્યે શું વળવાનું છે. કાલ્યના તમે ભૂખ્યા છો. સુધા બેનની ચિન્તામાં તમેય માંદા પડ્યો. ”

મહેન્દ્રનું હૃદય સાર આશું બન્યું હતું. પાટોશી આગળ પછી તે અસહાય — નબળા—નિરાશિત બાળકની પેઠે રડી પડ્યો. બપોરને ટાણે પાટોશીએ તેને પરાણે જમાડ્યો. પાટોશીધર્મ કે લાગણીને લુપ્તી કરનાર મુંબઈમાં તેને આ અપવાદ નવાઈભર્યો લાગ્યો. તેની આગળ મહેન્દ્રને કિંલ ખોલવાનું મન થઈ આવ્યું.

પહેલાં તો તે પોતાના ઓરડામાં ગયો. સુધાના હાથપગ તપાસ્યા. પાટોશીએ કરી આપેલી આ તેના ગળામાં રેડી. તે ગળે ઠસકાઈ રહી અને ઉત્તરો ખાસ રૂધાવા લાગ્યો.

સુધાના નાકમાં સૌભાગ્યચિન્હની ચુંક ચોભતી હતી. હાથ પર માત્ર નેતરની બંગડીઓ હતી. પગમાં સાદા છડા. બીજું કંઈજ ધરેલું નમળે. સમ વખતની એક વીંટી ટચટી આંગળી પર હતી. મહેન્દ્રે તે કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. હૃદય ન ચાલ્યું. જરા અડક્યો. ને પાછો ખસી ગયો. ફરીવાર અડક્યો. વીંટી જરાસેરવી. સુધાએ થીસ નાખી.

“ મુધુ, બેટા ! આશું છું.....મહુ, બહાલા ! હું ૬-૬-ડાકણ છું. ”

મહેન્દ્રે હાથ ઠોડી દીધો. સુધાને માટેજ ઉપયોગમાં લેવા પારેલી વીંટીને અડકતાં જ તેના હૃદયમાં કાળી આળ ઉડતી હતી. છતાં વીંટી કાઢી—આખરે કાઢવી પડી. તે લખને પટોશી આગળ ગયો. તેના ઉપર ૧૫ રૂ. લીધા.

તત્કાળ મહેન્દ્ર ડાકટર આગળ દોડ્યો. ડાકટર આવ્યા. રટેયોરકોપ મુકી સુધાને તપાસી. ડાકટરે માથું હલાવ્યું.

“ ભાઈ ! કેસ ખરાબ છે. ન્યુમોનીઆ-પ્લ્યુરલ ન્યુમોનીઆ ! દવા લઈ આવ. ગઈ કાલે સવારે મને બોલાવી લાવ્યા હતા તો ફેર પડતા. હવે તો ઇધરને હાથ ખાજ છે. ”

મહેન્દ્ર ઉપર છેલ્લો પ્રહાર—કારમો પ્રહાર પડ્યો.

મુધુને ન્યુમોનીઆનો ત્રીજો દિવસ પીતતો હતો. કલાકે કલાકે ડાકટર તીવ્રત તપાસવા આવતા હતા. ચેક ચેકાણીની આંખોમાંથી આવજુ આંસુઓ રેતાતો હતો. બહાર આવકાના વરસાદના છાંટા ત્રમ ત્રમ ત્રમ ટપકતાં હતાં.

“નિરંજન ભાઈ! સાચું કહે જો. સુધા કોણ છે?” ડાક્ટરે પૂછ્યું.

“ડાક્ટર સાચું કહી નાખું. એ કુભારજી અમારા છોકરાને વળગી છે.”

“અરે રામ ભાઈ. વળગાડ કેવો? જુઓ હું પૂછું તેનો સરખો ઉત્તર આપો. સુધા પાસે દુગિલ કોઈ વાર રમવા જતો ખરો?”

વચ્ચેથી જ શેઠાણી બોલ્યાં, “એણે ચુટેલે તો છોકરાને કામણ કરી મુકેલ તે છોકરો છાતઘડી એનાથી અળગો ન રહેતો. એ ભમરાળી નીચેજ સુધ છે.”

સુશિલનો શ્વાસ જોસથી ઘરડાવા માડ્યો. ડાક્ટરે છેલ્લી વાર સ્ટેથોસ્કોપ માંડ્યું અને માથું ધુણાવ્યું.

“અરેરે! આટલો ફેર!.....અને આના ગાલપર આ ઉજરડા ને જખમ ચાના છે?”

શેઠાણીએ ઝોડ કાઢવાની વાત સંભળાવી.

“જેનું! તમેજ તમારા છોકરાનું મોત ઉણું કર્યું છે. મરવાની ધુમાડીથી ફેફસાં સડી ગયા છે—ધારાં પડ્યાં છે. હવે કાંઈ ઉપાય નથી. આજ સાંજ નહીં કાઢે.”

“ડાક્ટર! કાંઈ ઉપાય? તમને મ્હોંભાગ્યા પૈસા આપીએ.”

ડાક્ટરે માથું ખજવાળ્યું. ભમર સંકોચી. જાણે વીજળીનો પ્રકાશ પડ્યો હોય તેમ તેની આંખમાં તેજ ચમક્યું.

“અરે, હા રે હા! સુધાને બોલાવો આંહી. સુધાની વાત તમે મને પહેલાં કેમ ન કરી? છોકરાને માંદગીજ એની છે. અસાંગળો થયો છે. તમે શા સારું તેને વિછોડાવ્યો? ચાલો, જટ સુધાને બોલાવો. છેલ્લી ઘડીએ પણ પ્રભુ-કૃપા તો બાળ સુધરશે.”

ચાર માણસો નીચે ફોડ્યાં. મહેન્દ્રનાં અધખુલ્લાં બારણામાં તેઓ દાખલ થયાં. પણ ત્યાંનું દૃશ્ય જોઈને સૌ સત્તજડ બની ગયાં.

મહેન્દ્ર ફાટી આંખે સુધાના ચહેરા સામે તાકીને જોતો હતો. સુધાના ગળામાં ઘરડકો બોલતો હતો. મહેન્દ્ર તેનું માથું પકડીને—હલાવીને કહેતો હતો.

“સુધા, જો સુધા! એકવાર તો બોલ્યા બાપુ મને મેલીને આમ ચાલી જઈશ.”

પણ સુધાતો નિર્વાક, નિઃશ્વેષ પડી હતી.

નિરંજનના માણસોએ મહેન્દ્રને ઊઠાડ્યો. એક જણે સુધાની નાડ તપાસી,

“હાય હાય ! ગજબ !”

ચારે માણસો પાછા દોડ્યાં. નિરંજનને અને ડાકટરને ખબર ફર્યા. બન્ને દોડતા આવી પહોંચ્યા. મહેન્દ્ર ખારણામાં જ ઉમો હતો. તેની આંખો ચકળ વળી ચલી હતી. માથાના વાળમાં આંગળા લેરવી તે નેરથી ખેંચતો હતો. નિરંજનને જોઈ તે ખડખડાટ હસ્યો,

“આવો આવો શેઠ ! ડાકટર આવો. સુધાની તપાસ કરવા આવ્યા છો ?”

ડાકટર સામે જોઈને મહેન્દ્રે ફરી વાર અટકાવ્યું કયું. ડાકટર તેની આંખો સામે તાકી રહ્યા.

બન્ને ઘરમાં દાખલ થયા. ડાકટરે સુધાની નાડ લીધી. કંઈ જ નહોતું. હૃદય પર નળી સુધી. ઓછો મન્દ, છેડતી ઘડીનો એક ધડકાર થયો. પછી ડાકટરના કાનમાં કંઈ જ ન સંભળાયું.

અને સુધાની આંખો ત્રાંસી થઈ. મ્હોં જરા ખુટ્યું અને પાણું બંધ થયું, ફરી ખુટ્યું અને પાણું બંધ થયું. છેલ્લે ડચકે આંત્રા ઉડી ગયો.

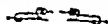
ડાકટરે સુધા પર શાલ ઢાંકી દીધી

“હા હા હા હા.....” મહેન્દ્ર પિશાચની મિસાળે હસ્યો. “સુધા પોલી ગઈ ! સુવા દેજો એને, ઉઠશે સવારે.....હા હા હા હા. સુપુ-સુધા-ડા-આ-ક-અણ હા હા હા હા.” મહેન્દ્રના કર્કશ હાસ્યે ચોરડી ભરાઈ રહી.

ખારણું ટકેલી ડાકટર અને નિરંજન આવ્યા ગયા. ઉપર આવીને જુએ તો સુપુ આગળ ચોકાણી ઘડાપીટ કરતાં હતાં.

ડાકટરે સુપુનો હાથ ઉઘો કર્યો. બારે સત્ત જેવો હાથ પાછો પધારી પર ‘બફ’ દળને પછડાવ્યો. સુશિલની પાપજી જરાક ફરકી. તેના ચહેરા ઉપર ભયંકર દ્વિધા સાથે સુરેખ દીપ્તિ રમી રહી. આકાશમાં પંચરંગી સન્ધ્યા પુરાઈ ગઈ. વાદળે વાદળે આસમાની-સોનેરી-લાલ-લીલી આવર લટકવા માંડી. છાપરા પર મોરલો ટપ્પ હયો. ઘડીયાળે ચોઘડીયાં બગલ્યાં, ‘ટ ન ન, ટ ન ન’—એક બે ત્રણ ચાર... સાત.

ડાકટરે સુશિલના દેહ ઉપર સફેદ દુપટો ઢાંકી દીધો.

પ્રાચીન આર્ય ઋષિઓનો ધર્મ પ્રચાર. *

લેખક:—“અભ્યાસિ”

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઋષિ—મુનિઓ માત્ર આટલેથી જ સંતોષી નહોતા રહેતા કે પોતાનું ધર્મ—જ્ઞાન કેવળ પોતાના દેશમાં જ સીમા—બદ્ધ રાખે. એ મના જીવનો જેતાં માલમ પડે છે કે પોતાના ધર્મ—જ્ઞાનને વિશ્વવ્યાપિ કરવા ઇચ્છતા હતા. રાજાઓને જે ચંડો કાચવામાં આવતાં હતાં, એમાં દુનિયાના દુર દુર દેશના વિદ્વાનો અને બળશાળી મનુષ્યો બોલાવવામાં આવતા હતા. અને અહીંના રાજાઓને પણ એજ ઉપદેશ થતો હતો કે તમે તમારા પ્રતાપને વિશ્વવ્યાપિ બનાવો. અશ્વમેધ યજ્ઞ એજ વાતને પુષ્ટિ આપે છે.

બૌદ્ધ લિખ્તોએ તો ભારતવર્ષની બહાર જઈ જવા, સુમાત્રા, ચીન, જાપાન સુધી પોતાનો ધર્મ પ્રચાર કર્યો હતો. પરંતુ બુદ્ધ લગવાનથી ઘણા કાળ પુર્વે પણ વ્યાસ, કાશ્યપ અને શાંડિલ્ય આદિ ઋષિ—મુનિઓએ ભારતખંડ બહાર જઈને વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો.

પ્રાસદ્ધ પૂરાતત્ત્વવેત્તા મી. એમ. એ. સ્ટીને મધ્ય એસિયામાં જમણું કર્યું. ત્યાં ઘણા પ્રાચીન પુસ્તકો તથા ત્રિક્ષ્ણ આદિ એમણે પ્રાપ્ત કર્યાં. એમણે Exploration in Central Asia નામનો એક અતિ મહત્વનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એમણે પોતાના એક લેખમાં લખ્યું છે કે એક સમય મધ્ય એસિયામાં વ્યાસ નામનો એક ભારતિય વિદ્વાન આવ્યો હતો. એણે ત્યાંના લોકોને શાસ્ત્ર-ધર્મમાં પરસ્ત કર્યા હતા.

સુસલમાનોના એક ઐતિહાસીક પુસ્તક ‘તવારીખે હુનીયુલ્લા’ માં લખ્યું છે કે મહમદ સાહેબની ૩૭ મી પેઢી-પુર્વે મદીનામાં ‘શાંબલ’ નામનો વિદ્વાન પોતાના ચોર શિષ્યો સાથે આવ્યો હતો. એણે એક ઉપદેશ પત્ર લખીને આપ્યો. આ ઉપદેશ પત્રથી મહમદસાહેબને કુરાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આ ઉપદેશ પત્ર ‘ઈમાનનામા’ (શુરૂમત્ર) કહેવાય છે. આ ‘ઈમાનનામા’ કુરાનની પ્રથમ સૂરત છે. એની નીચે સમ્માસિમાં એક શબ્દ ‘અલમ’ લખ્યો છે. આ શબ્દ સળધે અનેક ટીકાકારોએ

એવું કહ્યું છે કે અમે એ શબ્દનો અર્થ નથી જાણતા. આ સૂરતને સૂરને કૃતિહા કહે છે. એમાં કેવળ ઇશ્વરની પ્રાર્થના છે, આ ઘણી ન્હાની સૂરત છે. એમાં ઇશ્વરને દુનિયાનો માલેક જણાવ્યો છે, અને એની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે અમે આપની સામે શિર ઝુકાવીએ, આપ પાસેજ સહાયતા માંગીએ, આપ અમને દેખાડો સ્ત્રીયો માર્ગ. આ સૂરતને ‘ઉમ્મુલ્લ કુરાન’ (કુરાનની માતા) પણ કહે છે.

હવે વિદ્વાનોનો મત થવા લાગ્યો છે કે આ ‘શાંબલ’ વિદ્વાન ‘શાંડિલ્ય’ ઋષિ હતા. ઋષિઓ પ્રાચીન કાળમાં પોતાના શિષ્યો સાથે દૂર દૂર ભ્રમતા હતા. આ ‘ઇમાન નામા’ (ગુરુમંત્ર) ગાયત્રી મંત્રનો જ અર્થ છે; જે તે સમયની ભાષામાં લખવામાં આવ્યો હતો. ગાયત્રી-મંત્રનો અર્થ તથા આ ‘ઉમ્મુલ્લ કુરાન’ ‘સૂરતે-કૃતિહા’ નો અર્થ પણ મળતો જ છે. આપણા ઋષિમુનિ પણ ગાયત્રી-મંત્રને વેદોની માતા કહે છે. ‘ઇદંસાંમાતઃ’ કહીને ગાયત્રીની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ‘અલમ્’ શબ્દ આપણા ઋષિ-મુનિઓ દોઢપણ લેખની સમાપ્તિમાં લખતા હતા. આ સર્વથી આ જણાય છે કે ‘શાંબલ’ અવશ્ય ‘શાંડિલ્ય’ ઋષિજ હોવા જોઈએ. ખીજું આ પણ સિદ્ધ થાય છે કે એ સમયે આર્ય ધર્મ ઇરાન, કાબુલ, અરબ અને એસિયામાઇનર સુધી પ્રસર્યો હોવો જોઈએ.

“ઇરાનમાં તો પ્રાચીન કાળમાં આર્યોની પેઢે ચાર વર્ણ માનવામાં આવતા હતા. ‘દ્વિજ સ્તાને—મજહિબ’ નામના ફારસી ભાષાના પુરાતન ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:-
પ્રાચીન ઇરાની જત ચાર ભાગમાં વિભક્ત હતી. એ લોકો એ વિભાગોને ઇશ્વરકૃત મનતા હતા. ચાર વિભાગ આ પ્રકારના હતા.

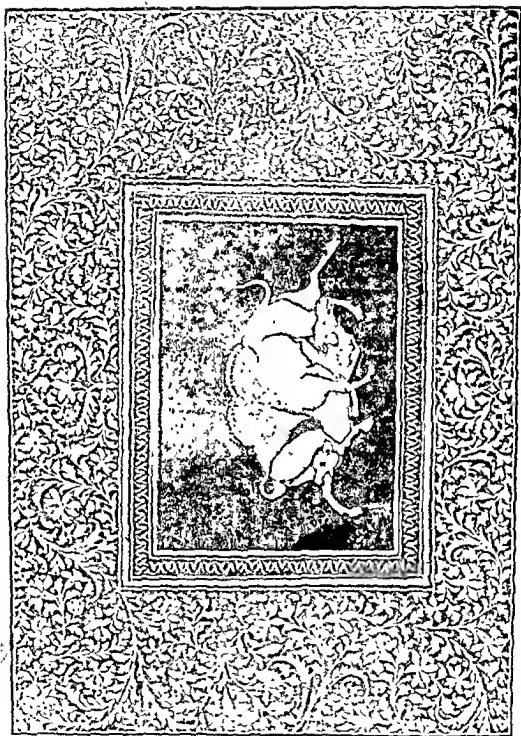
પ્રથમ વિભાગ ક્ષાત્રિઓ અને વિદ્વાનોનો છે. એમનું એ કર્તવ્ય છે કે ધર્મની રક્ષા કરવી. ધાર્મિક નિયમોની મર્યાદા જરાબર ચાલુ રાખવી. એમનું નામ ‘જરમાન’ અને ‘મરમન’ છે. એ લોકો એક પ્રકારના ઉચ્ચ કોટીના દેવતા તુલ્ય હોવાથી ‘જરમાન’ કહેવાય છે.

દ્વિતીય વિભાગ પહેલવાનો અને રાજાઓનો છે. એ લોકો દુનિયાની રક્ષા કરવા સમ્ય તથા ન્યાયને માટે ઉત્પત્ત થયા છે. એમને ‘ચત્રમાન’ ‘ચત્રમન’ અને ‘ચત્રી’ કહે છે. ‘ચત્ર’ નો અર્થ એ ચિન્હ થાય છે, જે મોટા લોકો રાખે છે. એનો અર્થ છાયા કરવાવાળા પણ છે.

તૃતીય વિભાગ એ લોકોનો છે, જે ખેતી તથા ભિત્ત ભિત્ત પ્રકારના શિશ્ય-કામ કરે છે, તે ગુપ્તી મનુષ્યો હોય છે. એમનું નામ ‘માસ’ છે. એ શબ્દ ‘મિસાધર’ શબ્દથી નીકળ્યો છે, જે ‘ધણ’ (જમ્મ) નો વાચક છે. આ લોકો સંખ્યામાં ઘણા હોય છે,

સુંવણું માલા.

અન્ય લોકોને એમનાથી સુખ મળે છે, એથી એમને 'શુદ્ધ' કહે છે.

આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત શબ્દોથી થઈ છે. આ વાત 'દખિસ્તાને-મન્ઝહિખ' ના કર્તાને ખબર નહિ હોય, પણ એક સંસ્કૃત બાણનાર ખરાબર દેખાડી શકે છે કે આ શબ્દો 'બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શુદ્ર' ના ખરાબર અપભ્રંશ છે.

એજ અંતમાં લખ્યું છે કે—

“પ્રાચીન ઇરાની લોકો કેવાન આજર, હરમુજ આજર, બહરામ આજર આદિ સાત મુખ્ય અગ્નિ-પૂજના મુખ્ય સ્થાન-માનતા હતા. તે એજ સ્થાન છે, જેને મહ્તા, મહીના, નજદ, કરબલા, બગદાદ, સના અને બલ્ખ કહીયે છીયે. મહ્તામાં ચંદ્રમા દેવની એક મહોટી મૂર્તિ હતી, એને લીધે ફારસી (પારસી) લોકો એને 'માહગાહ' કહેતા હતા. (મહાનો અર્થ છે 'ચંદ્ર' અને 'ગાહ' નો અર્થ છે 'ગૃહ' એટલે ચંદ્રગૃહ)

આરેબીમાં 'ગ' અક્ષર નથી હોતો, એથી એ લોકો એને શનૈઃ શનૈઃ મહ્તા કહેવા લાગ્યા. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આર્ય-વૈદિક ધર્મ ઘણે લાંબે સુધી પ્રસરી હતો, અને ત્યાં આપણા ઋષિ-મુનિઓ જતા હતા. જ્યારથી ત્યાં જવાની શિથિલતા થઈ ત્યારથી આપણા હાથમાંથી એ દેશો ગયા.

શું આપણું હવે એ કર્તવ્ય નથી કે પુનઃ આપણા ઋષિ-મુનિઓ પેઠે દેશ-દેશાંતર જઈ લોકોને શુદ્ધ કરતાં એમને પુનઃ આર્ય-ધર્મની દીક્ષા આપીએ ?

ભવિષ્ય પુરાણમાં કારયપ મુનિના સંબંધમાં લખ્યું છે કે:—

મિશ્રદેશોન્નવા મ્લેચ્છાઃ કાર્યપેનૈવ શાસિતાઃ ।

સંસ્કૃતાઃ શુદ્રવર્ણેન પુનઃ મહાત્વમાગતાઃ ॥

અર્થ:—મિશ્ર-દેશમાં યનારા મલેચ્છ લોકો કારયપ મુનિ દ્વારા શુદ્ધ કરવામાં આવ્યા. એમણે શુદ્ર વર્ણથી પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. એ લોકો આ કારયપ મુનિના શાસનમાં પણ રહે.

આ પણ લખ્યું છે કે એ લોકો દરા હજારની સંખ્યામાં શુદ્ધ થઈ, શિખા-સૂત્ર ધારણ કરી વેદો, ભણી ઇંદ્ર દેવને યજ્ઞદ્વારા પ્રસન્ન કર્યાં. એ લોકો એજ ઋષિ સાથે આવીને આર્ય દેશમાં વસ્યા. એમની સંખ્યા ચાર કોડ સુધી વધી. કારયપ મુનિએ એમને શુદ્ધ કરવાની અભિલાષાથી સંસ્કૃતી દેવી પાસે વર માગ્યો હતો. આ કારયપ મુનિના દસ પુત્ર ઉપાધ્યાય, અગ્નિહોત્રી, દીક્ષિત, પાઠક, શુકલ, મિશ્ર, દ્વિવેદી, ત્રિવેદી, ચતુર્વેદી અને પાંડય 'યથા નામ તથા શુભ' હતાં આ વખતે આ પણ ખબર નથી પડતી કે મિશ્ર દેશમાંથી આવવાવાળાના વંશજોનું શું ચિન્હ છે.

તે અંધ છાપવાનું કામ સોંપ્યું અને અમદાવાદમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો અને પુત્રના નામ સ્મરણાર્થે ગોળદં જ્ઞાનબાવની બનાવી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા ઇચ્છા હતી પણ પોતાની પ્રકૃત તદ્દન અસ્વસ્થ હોઇને તે કરી શક્યા નથી અને જે દીનની માંદગીના અકાળ મૃત્યુથી તેમના કુટુંબ અને કનેહી મિત્રોને જે ખોટ પડી છે તે શબ્દોમાં બોલી શકાય તેમ નથી. તેમના પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવી વિદેહ આત્માની સદ્ગતિ આશ્વાની સાહિત્યકારોની ફરજ છે.

સાહિત્યપ્રિય અને પ્રાચીન કલા કૌશલ્યના માનનીય રાજ્યરત્ન શેઠ પુરશેતામ વિશ્વામ માવજીએ, કવિની કવિત્વ શક્તિની કદર કરી કવિના કેટલાક અંધ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા અને સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માનની લાગણી બતાવી હતી.

પ્રવાસી

(કવિના હવન ચરિત્રની રૂપ દેખા હવે પછી.)

શ્રી.

કવિઓએ શ્રીની નિંદા અને પ્રશંસામાં ઘણુંએ કહ્યું છે; અને ન્યાંમુધી આ દુનિયા છે ત્યાંમુધી શ્રી, કવિતાનો વિષય બનવાની જ. શ્રી એક શક્તિ છે જેનો ઉપયોગ સારા અને નરસા, જેઉ પ્રકારના કામોમાં થાય છે શ્રીની સહાનુભૂતિ અને સહયોગથી પતિ યશ અને સંસારિક સુખ—લાભ મેળવી શકે છે. અને એનો વિરોધ તથા અસહયોગ પતિ માટે અપયશ અને પરમ દુઃખનું કારણ બની શકે છે. સંતુષ્ટ ભાયાં દરિદ્ર પતિનો પણ સંસાર સંતુષ્ટ બનાવી શકે છે, અને અસંતુષ્ટ પતિ દ્રવ્યવાનમાં દ્રવ્યવાન પુરુષને પણ લોકોમાં નિંદાપાત્ર કરી દે છે. જે રીતે વીજળી સ્વયં છુટી રહે છે, કેવળ એ દ્વારા સંપાદિત કાર્યોજ નજરે પડે છે, એજ રીતે નારી—શક્તિ પણ સ્વયં અદૃશ્ય રહીને પુરુષના કાર્યોમાં પોતાના અસ્તિત્વનો પરિચય આપ્યા કરે છે. શ્રી દ્વારા ઉત્સાહિત થએલો પુરુષ મ્હોટા મ્હોટા કાર્યો કરે છે. તે સુદમાં પોતાના પ્રાણ સુખમાં દઈ દે છે; અને પોતાથી તિરસ્કાર પામેવાથી પણ અંજલીસર પાણીમાં ડૂબી મરે છે. સૂરદાસ, તુલસીદાસ, ભર્તૃહરી, કાળીદાસ આદિના હવનોને શ્રીએજ બદલાવી નાખ્યું હતું. જુની કહેવત છે કે શ્રીના મારથી અનેક લોક ફરીર થઇ બચ છે; અને આ વાત સત્યજ છે. જે પુરુષ આ શક્તિને પોતાને અનુકૂલ બનાવી હવન—યાત્રા કરે છે તે સદા સુખ પામે છે; અને જે દુબ્યાર્થે એને વિરોધી બનાવે છે, તે આ સંસારમાં નરકવાસ ભોગવે છે.

“પુરોહિત”

જે બૃહસ્પતિ (પુરોહિત) પોતાના બળ વડે ત્રણ સ્થાનોમાં રહી, પોતાના અવાજથી પૃથ્વીના છેડાઓને પણ નિયમમાં રાખે છે, તેને તે ઋગ્વેદ મંડળ ૪ જેની જિહ્વા આનંદને આપનારી છે, તેને પુરાણા તેજસ્વી સુક્ત ૫૦ અષ્ટક ૩ ઋષિઓએ સર્વના અગ્રણી સ્થાપ્યા ॥૧॥ શત્રુઓને કંપાવનારી અધ્યાય ૭ વર્ગ ૨૬ જેની ગતિ છે એવા જે અમારા સુણુદિવાળા પુરૂષો આનંદ પામતા આપની પાસે આવે છે તેઓના કારણને કે બ્રહ્મસ્પતિ તમે રક્ષણ કરો. જે કારણ કૃણને આપે છે સર્વત્ર વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળું છે અવિનાશી છે, બંધાપદ છે. ॥૨॥

હું બ્રહ્મસ્પતિ જે સ્થાન અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અને અતિ દુર છે તે સ્થાનને વ્યાપીને અમે જે તમારા છીએ તે સ્થાન અહીંથી તેને વ્યાપીને બેઠા છીએ, તમારે માટે પથરાવાળી ભૂમિમાં બોદેલા કુવા જેમ ચારે તરફથી ઝવે છે તેમ મિષ્ટ પદાર્થો ચારે તરફથી આવી મળે છે. ॥૩॥

બ્રહ્મસ્પતિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થતી વખતે મહા જ્યોતિઃના પરમ બ્યોમમાં (આકાશમાં) સાંત છંદરૂપી મુખવાળો અનેક ભેદ યુક્ત થયો અને સપ્ત રશ્મિ એવા તેણે પોતાના અવાજથી અધકારને બંધ કર્યું. ॥૪॥

તે બ્રહ્મસ્પતિએ સારી સ્તુતિ જેમાં છે એવા ઋચાઓના સમુદાય વડે ભેદને ઉત્પન્ન કરનારા બળને પોતાના શબ્દ વડે તોડી પાડ્યું. લોગને દેનારી હવ્યને પ્રેરનારી અને વિવિધ પ્રકારના અવાજ કરનારી વાણીને ઉઘાડી. ॥૫॥

પાલક સર્વ દેવસ્વરૂપ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનાર એવા તે તે હવિઃ વડે અને નમસ્કાર વડે અમે તેને પૂજીએ છીએ. હું બ્રહ્મસ્પતિ અમે સારી પ્રજાવાળા પુરૂષો યુક્ત અને ધનના સ્વામી થઈએ. ॥૬॥

તેજ, રાજાપ્રતિ પંક્ષિઓના સઘળાં પોતાના બળ અને વીર્ય વડે દળાવે છે જે સારી રીતે પોષિત પુરોહિતને જાણે છે. અને સાથી પહેલાં આદર કરવા લાયક તેની વંદન અને સ્તુતિ કરે છે. ॥૭॥

તેજ તૃપ્ત થઈને પોતાના ઘરમાં, સુખથી નીવાસ કરે છે. સર્વદા તેને ત્યાં અન્નદાદિ પામે છે. તેને પ્રજા સ્વયં આવી જમે છે. કે જે રાજાને ત્યાં પુરોહિત પ્રથમ આવીને રથ્ય છે. ॥૮॥

એ રાજા અન્ય ન જાણે તેવી રીતે રાજ્યને તે જીતી લે છે. હરનાઓ અને નજીકના શત્રુઓનું કે જે રક્ષણને ઇચ્છનાર બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરે છે તેવા બ્રાહ્મણોને માટે તે રાજાનું દેવતાઓ પણ રક્ષણ કરે છે. ॥૯॥

હે બ્રહ્મરૂપિ આ યજ્ઞમાં પ્રસન્ન થયેલા અને ધનને, દેનારા ઇંદ્ર અને સોમ સાથે કરે. સર્વવ્યાપક ત્રિલુપ્તમાત્રા બંનેના શરીરમાં પ્રવેશ કરે અને ધન સર્વ પ્રકારના વીર પુરૂષો આપે. ॥૧૦॥

હે ઇંદ્ર અને વધારે તમારી સદ્ગુણિ અમારે માટે સદા રહેા. અમારા કર્મનું રક્ષણ કરો. અનારી ઓંચોને જાગૃત કરો. અમે જે ભાગદાર છીએ તેના શત્રુ ઓંચોના નાશ કરો. ॥ ૧૧ ॥

જેને ત્યાં રાજ્યનું કરનાર બ્રાહ્મણ પુરોહિત હોય છે તેના રાજ્યમાં યુવકનું મરણ થતું નથી. તેના રાજ્યમાં પશુપક્ષીનો વિરોધ ઉદભવતો અતરેય બ્રાહ્મણ નથી. અકાલ મૃત્યુ થતાં નથી. પૂર્વ વૃષ્ટાવરથાને પ્રાપ્ત થઈ લોકો અધ્યાય ૪૦ ખંડ ૨ સુખથી જીવે છે. પૂર્વ આયુઃ ભોગવે છે ને દુરીથી જન્મ તત્ત્વજ્ઞ મેળવી મુક્તિસિદ્ધ થતાં પામે છે.

પોતાના ક્ષાત્ર બળ વડે ખીખના ક્ષાત્ર બળને જીતે છે, અનેક જાતના બળનો સંયમ કરી તેનું સૈન્ય સંજ્ઞા રહે છે. જેના રાજ્યમાં આવો રક્ષણ કરનાર પુરોહિત બ્રાહ્મણ હોય છે. તેના વચન ઉપર સઘળી પ્રજા એક મત થઈ દોરાય છે.

અન્ય રાજાઓ તેના મિત્ર થાય છે અને શત્રુઓને તે પીડા પમાડે છે. જે રાજાને ત્યાં આવો વિદ્વાન રાજ્યનું રક્ષણ કરનાર પુરોહિત હોય છે.

પુરોહિત પ્રજાનો નેત્ર મંત્ર દ્રષ્ટા, સદા પ્રકૃતિમાનુષ પાપીઓને પાવન કરનાર ને પ્રજાના પાંચે વર્ણનું હિત આદરનાર હોવા જોઈએ. તે યજ્ઞ સંહિતા પુરોહિતની પાસેથી અને મોટા ઘરની, અધિક દ્રવ્યની અધ્યાય ૨૬ મંત્ર ૯ અને મહત્તાવાળા પુત્રની આશા રાખીએ.

૧ પુરોહિત વિદ્વાન જોઈએ.

૨ તેનું કર્તવ્ય રાજ્યનું રક્ષણ કરવું.

૩ સુવાન વર્ગે અગ્રયુઃ કેમ વર્ષે તેના ઉપાયો તેણે ચોક્કસ.

૪ રાજ્યમાં પશુપક્ષી ન જાયવા તેનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ.

૫ અકસ્માતના ઉપાયો ચોક્કસ જોઈએ.

૬ લોકો સુખમાં પોતાનું જીવન ગાળે એમ તત્ત્વજ્ઞ આપી મુક્તિને માટે અધિકારી (પાત્ર) બનાવવા.

૭ સ્વદેશનું ક્ષાત્રબળ એવું વધારવું કે વિદેશના ક્ષાત્રબળનો પરજન્ય કરે.

૮ વિવિધ પ્રકારના બલનો (શક્તિઓ) સંચય કરવો.

૯ એ બલથી સૈન્યને શુકત કરી સર્જી રાખવું.

૧૦ પ્રજાના હૃદય એટલા આકર્ષી રાખવાં કે તેમના વચન ઉપર એકદમ દોરાય.

૧૧ અન્ય રાજ્યો સાથે સલાહ સંપ રાખી મિત્રી યોજવી.

૧૨ વિદેશોને સાહજીબ ભય થાય એવો તે પ્રભાવશાળી હોવો જોઈએ.

૧૩ પુરોહિતમાં દેશના લોકોને નિમંત્રણમાં રાખવાનું આત્મબળ હોવું જોઈએ અને તે બલ તેમની વાણીદ્વારા પ્રાર્દ્ભાવ પામવું રહે અને તે મધુરી અને પ્રિય હોવી જોઈએ.

૧૪ તેમણે દેશમાં સદેવ પરિક્રમણ કર્યા કરવું જોઈએ.

૧૫ પુરાણ અને તેજસ્વી પુરુષોએ એ પુરોહિતની પસંદગી કરી તેમના અશ્રણી તરીકે રધાપવો.

૧૬ તે પુરોહિતે યુવકોને પોતાના રક્ષણ તળે લેવા અને શત્રુઓને હુકાવનારી ગતિવાલા કરવા. તેઓની જુદા વધે એવા ઉપાયો યોજવા અને પોતાની ખાસે સદેવ તે ઉલ્લાસ અને આનંદથી રહે તેવું વર્તન રાખવું.

૧૭ તેણે એવું શિક્ષણ આપવું કે જે ફલપ્રદ અને અવીનાશી અને વ્યાપક હોય.

૧૮ એ શિક્ષણને પરિણામે અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને અત્યુચ્ચ પદને વ્યાપી શિષ્યો રહે તેવું કરવું જોઈએ.

૧૯ શિષ્યોને સ્વ તઃ ઉપલોભ્ય પદાર્થો આવી મળે તેવું તે શિક્ષણ હોવું જોઈએ.

૨૦ પુરોહિતે ભિન્ન ભિન્ન કાવ્યોમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવો અને પોતાની આજ્ઞાના બલથી અજ્ઞાનને દૂર કરવું અને એ જ્ઞાન જુદા જુદા વપયો સંબંધનું જગતમાં ફેલાવવું.

૨૧ તેનો ઉપદેશ લોક સમુદાયને પ્રેતસાહન મળે, પ્રગતિ મળે અને ભેદ ભાવ દૂર કરે તેવો હોવો જોઈએ તથા ઐહિક, આસુષ્મિક, કલ્યાણ કરનાર અર્થાત અપ્યત્મિક, અધિ દૈવિક અને આધિ ભૌતિક કરાવનાર હોવો જોઈએ.

૨૨ પ્રજા સારી થાય, વીર્યવાળી થાય એમ કરવું એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

૨૩ એવા પુરોહિતને દેવ માનીને તેનો યોગ્ય માનથી સત્કાર કરવો જોઈએ.

૨૪ રાજાઓએ પણ પ્રતિપક્ષિઓના દબાણમાંથી મુક્ત કરનાર બલને કેમ પ્રાપ્ત કરવા તે સુચવે

૨૫ પ્રજાને રાજ્ય ભક્ત તે જાતેજ કરી શકે છે.

૨૬ પ્રજાજનો પોતપોતાના ઘરમાં સુખે કેમ સંપીને રહે અને તેમને અન્ના-દિકની સદૈવ સંપત્તિ કેમ થાય તેવા ઉપાયો પુરોહિત સદા યોજતા રહે છે.

૨૭ અન્યને ખબર ન પડે તેવી રીતે પોતાના બનાવવાની તેનામાં કળા સહજ હોય છે.

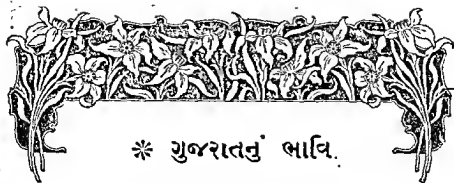
૨૮ દૂરના અને નજીકના બન્ને પક્ષના શત્રુઓને તે જીતી શકે છે.

૨૯ હુમ્મેશાં તે પ્રસન્નચિત્ત, વિદ્યારૂપી ધન આપનાર છે ને દેશમાં ધન વિદ્યા અને વીર પુરુષો દેશમાં કેમ વધે તે યોજવાનું તેનું કામ છે

૩૦ અમારો અબયુદ્ધ થાય, અમારી સદ્બુદ્ધિ વધે, અમે યોગ્ય કર્મો કરતાં શીખીએ, અમારો સ્ત્રી વર્ગ જાગૃત થાય, અમારો હિરસો અમે ભોગવતા થઈએ અને તેમાં પ્રતિબંધ કરનારનો પરાજય કરી શક્તા થઈએ એવા કરવાએ પુરોહિતના કર્તવ્યનો સંક્ષીપ્ત સાર છે.

લેખક:—સારદાજી.

* ગુજરાતનું ભાવિ.

(અમદાવાદ સાહિત્ય સભા તરફથી સોમવાર તા. ૨૯-૧૧-૧૯૨૬ ની સાંજે પ્રેમાંભાઈ હાલમાં પ્રે. બલવંતરાવ ઠાકોરે આપેલુ વ્યાખ્યાન.)

આજ મેં એવો વિષય પસંદ કર્યો છે કે તે સાત દિવસે પણ ન ખુટે અને આજે પ્રસંગે મુખ્ય વ્યાખ્યાતા બહુ બહુ તો ઓતાઓનો એક કલાક લઈ શકે. એટલે દેખીતું છે કે આજે મહારાથી આ અતિકાચ અને અત્યંત મહત્વના વિષયના બે ત્રણ અંશજ લઈ શકાયે અને તે અંગોને પણ હું સ્પર્શ મ્ત્ર કરી શકીશ.

પછી ગુજરાતનું ભાવિ અને દુનિયાનું ભાવિ સંલગ્ન હોવા જોઈએ અને છે એ વસ્તુ (fact ફેક્ટ) ને અતિવ્યાપક ગણીને આજે જતી કરીયે, તથાપિ ગુજરાતનું ભાવિ અને આખા હિંદનું ભાવિ સંલગ્ન હોવા જોઈએ અને છે એ વસ્તુનો અમલ તો મહારે અને તહમારે સ્વીકાર્યા વગર છુટકોજ નથી. આ વિષય ઉપર અંથ લખવા બેસે એવો વિચારક ગુજરાત અને હિંદના ભાવિનો જેના ઉપર આધાર એવા વિષયોને એવા ક્રમમાં ગોઠવી શકે કે તે, પોતાને અર્થવાના વિષયોમાંથી જે મુખ્યત્વે હિંદના ભાવિ ઉપર અસર કરે અને ગુજરાતના ભાવિ ઉપર તો ગુજરાત હિંદનો એક અંતર્ગત ભાગ એટલે અસર કરે તેવા વિષયોથી આરંભીને તે ક્રમે ક્રમે એવા વિષયો ઉપર આવે કે તે મુખ્યત્વે ગુજરાતના ભાવિ સાથે સંલગ્ન હોય અને હિંદના ભાવિને તો ગુજરાત હિંદનો એક ભાગ એટલે દરજ્જે જ અસર કરે. આવો વિવેક કરવામાં અને આ પ્રમાંજી વિષયાનુક્રમ ગોઠવવામાં તેને બેશક અનેક મુશ્કેલીઓ નડે અને વચ્ચે વચ્ચે તેનું વિવરણ અંશવાર્થ વ્તય એમ પણ બને. હું આજે બે ત્રણ વિષયોને સ્પર્શવા માગું છું, કેમકે વધારે અર્થવાનો મહત્ત્વ કે તહમને વખત જ નથી, તે હિંદના ભાવિને લગતા વધારે જણાય કે ગુજરાતના ભાવિને લગતા વધારે જણાય, એનો વિવેક કરવાનું હું આપને જ સોંપી દઈને મહાઈ વ્યાખ્યાન આરંભું છું.

સૌ જાણે છે કે મહામુદ્દ શરૂ થયું અને જામનું ત્યારથી નવો યુગ આરંભાયો છે: આખી દુનિયામાં; દેશે દેશમાં.

આ નવા યુગની નવીનતાનું હુંકું અને સૌ સમજે એવું લક્ષણ માગિયે, તો એમાં પણ ઝાઝા મતભેદને અવકાશ નથી. ઘણાખરા વિચારશીલ માણસો કંબૂલ કરશે કે આ નવો યુગ મંડાયો છે તે ખેડેલાં કરતાં સૌ પાસે વધારે સ્વાર્થ ત્યાગ વધારે આત્મભોગ માગે છે. 'સારી દુનિયામાં એક છેડાથી શ્રીજા છેડા સુધી શંખનાદ ધર્મ રહ્યો છે કે "સ્વાર્થ ત્યાગ કર ! આત્મભોગ આપ ! નિશ્ચયજ્ઞની શુદ્ધ આદુતિ તું પોતે બન !" ને હૃદયો કિયોર છે, ને હૃદયો યુવાન છે, ને હૃદયો સામો હુંકાર દે શકે એવાં છે, તેવાં સર્વે સજીવન હૃદયોમાં આ શંખનાદ વધારે ગાજે છે. દુનિયાના ને કોઈ ભાગ વિભાગમાં ગાંધીજી નેવા મહાનુભાવ વિરાજે છે, ને ખંડ ને દેશ ને પ્રાંત ગાંધીજી નેવાનું ઉદ્દોધન પામવાનો ભાગ્યશાળી છે, તે સ્થલનાં સજીવન હૃદયોમાં આ શંખનાદ સવિશેષ ગાજે એ કુદરતી છે.

એ શંખનાદનો સાચો અને ઉચ્ચો અર્થ આ છે કે "બંધુભાવ જગાડો !" વસુંધા પ્રેમના બંદા બનો ! ઉદારવાહિતાનાં તુ ઘસુઘેવ કુટુમ્બકં એ આપણા જાણીતા સુભાષિતમાંનું ઉદાર ચરિત કેળવો !

પરંતુ બંધુભાવ, આખી વસુંધામાં પથરાયલી જનતા ઉપર એકસરખો કુટુંબપ્રેમ, એ શબ્દો એક વખત મંત્રબલ ધરાવતા હતા, તથાપિ ઢાળે કરીને ઘસાયા છે, ઝાંખા પડી ગયા છે, ખાત્રી થોધાં નેવા ધર્મ ગયા છે. એ જુના શબ્દોના અર્થથીન પર્યાયરૂપ શબ્દો હ્યુમેનિટરિયનિઝમ-હ્યુમેનિટિ (Humanity, Humanitarianism) જનતાસ્મિતા એ છે. જનતાસ્મિતાના સેવક બનો, એ આ શંખનાદનો સાચો અને ઉદાર અર્થ છે.

અને તોપણ ને લોકોએ, ને સજીવન હૃદયોએ એ શંખનાદ સાંભળ્યો, તેમાંથી નબ્બાણું ટકાએ આ અર્થ ઝીલ્યો છે ખરો ? ના ! નબ્બાણું ટકાએ એનો સ્થુલ અર્થ જ કર્યો છે. નબ્બાણું ટકાએ એ શંખનાદનો એજ અર્થ કર્યો છે અને કરે છે કે "Live for your country, live for, make all possible, sacrifices for your own race and people: (જનતાસ્મિતાના નહોં પણ) પ્રજાસ્મિતાના સેવક બનો, પ્રજાસ્મિતાની ખાતર જાત પણ ગાળી નાખો !"

વાહુઃ એ અર્થ પણ બધી રીતે ખોટો તો નથી: જનતાસ્મિતા અને પ્રજાસ્મિતા વચ્ચે ખોટો ભેદ છે. તે ભેદની બાજબ બાજુએ રાખીયે, તો બાકીના પ્રદેશમાં ખોટો નથી જ. જ્યાં જ્યાં જનતાસ્મિતા અને પ્રજાસ્મિતા વચ્ચે અલદશા સામી દૃષ્ટિની હોય ત્યાં ત્યાં—ખૂન સમજવાનું છે અને ગાંધીજીના ઉદ્દોધનનો એક મહામંત્ર આ જ છે કે—જનતાસ્મિતાની સેવા જ ધર્મ છે, પ્રજાસ્મિતાની સેવા ધોર અધર્મ છે. પરંતુ આપણે આ બે ભાવના વચ્ચેના મંધર્દન અને વિરોધ ના પ્રસંગો જતા કરિયે. જનતાસ્મિતાને અવિરોધે પ્રજાસ્મિતા ને ને પ્રવૃત્તિ પ્રેરે. ને ને સોગ આદુતિ અને બલિદાન માગે, તે સર્વે ધર્મ્ય છે.

તો—અને હવે હું મહારે આજ કહેવાની પહેલી બાબત ઉપર આવું છું—
શબનાદ થયો છે, યશ રહ્યો છે જે આપણે દરેક વ્યક્તિએ, દરેક પ્રજાએ, પ્રજા-
સ્થિતિમાં કાળે (પ્રજાપ્રેમથી પ્રેરણા) જે વધારેમાં વધારે લોગ અને તે આપવો,
ત્યાગ કરવો, બલિદાન દેવું.

પ્રજા કારણે મોટામાં મોટો લોગ આપવો તેનો સ્વૂચ અર્થ સૌ સમજે અને
સ્વીકારે એવો આખી દુનિયા કરે છે તે અર્થ શો વારૂ ? આ સવાલનો જવાબ બેજ
શબ્દોમાં દેવાય એમ છે; અને એ બે શબ્દો આજના વ્યાખ્યાનના પહેલા મંત્ર
તરિકે લઘુમને સંભળાવું છું:—

સૈનિક બનવું !

લશ્કરમાં જોડાવું !

પ્રજા કારણે મોટામાં મોટો લોગ આ ગણાય છે, તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સૈનિક
માથા સાટે સેવા કરે છે, અને કોઈ પણ સેવક એથી વધારે લોગ આપી શકે નહીં:

ગૂજરાત આ સમજતીજ નથી. ગૂજરાતીઓની દ્રષ્ટિ આ બાબત ઉપર પડેલી
જ નથી, આજથી દશ વર્ષ ઉપર “ ગાંડી ગૂજરાત ” ના વ્યાખ્યાનમાં મેં કહ્યું હતું:—

ગૂજરાત આવી આંધળી વર્તી કયાં સુધી ચાલ્યા કરશે એ જ મહારે સવાલ
છે. જે ગૂજરાતીના અંતરમાં સ્વાવલંબનની વાસના સ્પુરેલી છે, પોતાનો પ્રાંત ખીન્ન
કોઈ પણ પ્રાંતના જેટલી યોગ્યતા અને પદવી અને સેવાતક મેળવે એવા જે ગૂજરાતી
બંધુના અભિલાષ છે, તે સર્વને હું પુછવા માગું છું કે પોતાના સૈન્યવાળા પ્રાંતોને
સુકાબલે ગળડું અશક્ત નિસ્તેજ અને વિકલ ગૂજરાત કયે મોંએ અને કયે વાણીવડે
સમાન હક્ક માગશે ? હાથ જોડશે, પગે પડશે, આજીજી કરશે, કે દાઢીએ હાથ
નાખશે ? .

સરકારે પ્રજાકીય એસેમ્બલીના અતિ આગ્રહથી નીમેટ્ટી સ્ક્રીન (Skeen)
કમિટિનો અહેવાલ આવવામાં છે. આંખણ સેનાધિપતિએ આજ લગી તાણી રાખેલી
કનાતો તૂટવામાં છે. હિંદી એફીસરોની સંખ્યા લશ્કરમાં વધારે ઝડપથી વધારવામાં
આવશે અને તેમની લશ્કરી કેળવણી મોટે ભાગે હિંદમાં આપવા માટેની સંસ્થાઓના
પાયા નંખાશે. પણ એટલું શું બસ છે ? નહીં: હરગીજ નહીં: કોઈ કાળે નહીં-
કોઈ પણ દ્રષ્ટિએ નહીં:

સ્વરાજ્ય, સજીવન—સ્વરાજ્ય—સ્વસંરક્ષણ શક્તિ વગર હોય નહીં; અને
સ્વસંરક્ષણ શક્તિ સિદ્ધ થાય, આપણું આખું લશ્કર હિંદી સૈનિકો અને
અફસરોનું બને ત્યારે: એરેબ્લેનો અને ટેન્કો, તોપખાતું રસાણો અને પાયદળ,
ઈજનેરી ટુકડીઓ અને વૈજ્ઞાનિક ટુકડીઓ, તમામ હિંદી સૈનિકો અને
અફસરોનાં બને ત્યારે.

ગુજરાત પ્રાંત માટેના આપણા લાવથી તેમ આખા હિંદ માટેની આપણી દેશાસ્મિતાના સંપૂર્ણ સુસંયોગે આની પાછળ મંડવું, એજ મહારી સૂચનાનું પ્રેરક તત્ત્વ છે.

આજ હવે હું ખીજે એક જ વિષય છેડવા માગું છું: કેળવણીનો અને તેમાં પણ એક જ વાત કહેવા ઇચ્છું છું. જે એવી છે કે તેને હું પ્રાચીન કેળવણી માં મુકું છું, તે પ્રથમ દર્શને કદાચ વિચિત્ર પણ લાગે. કોઈ પ્રજા દુનિયા ઉપર આવ એકલી હોતી નથી. એટલાસી પ્રજાને પણ પાઠોશીઓ દેાય છે. આપણે ખંડવાસી (Continental કોન્ટિનેન્ટલ) પ્રજા છીએ, અને વળી જે પ્રાંતને જોળે આપણે પડયા છીએ, તેને પર પ્રાંતોથી છુટો પાડી આપે એવી દ્રઢ માંધેલી હદો કોઈ દિશામાં છે નહીં.

વિજયી પ્રગતિશીલ પ્રજા તે જ બની શકે છે, જે પાઠોશી પ્રજાઓના કેટલાક ગુણોને શીખી લેતી તેમને પોતીકા બનાવતી બનાવતી આગળ ધપે છે ગુણ મહાન પાઠોશી પ્રજાથી ન દબાતાં, તેમની જ નિશાળે બેસી જાય, અને તેમની સાથે આત્મમાનને અવિરોધે બંધુલાવ ટકાવી રાખી તેના કેટલાક ગુણોમાં તેનાથી જે સવાઈ થઈ જાય, એવી પ્રજા ગમે તેવાં વિદ્યોને પછાંચી વળીને પોતાની સ્થિતિ સાધી શકે છે.

આપણા પાઠોશીમાં જ એક મહાન પ્રજા છે જેનામાં આપણે શીખવા અને અનુકરવા જેવા એકથી વધારે મોટા મોટા ગુણો છે. આ પ્રજા કઈ તે ત્હમે સમજી ગયા જ હશે; હું આ દક્ષણી પ્રજાને ઉદેશીને કહું છું; એમના કેટલાક મોટા ગુણો ઉપર નજર ઠેરવો એવી સૌ ગુજરાતીઓને ભલામણ કરવા માગું છું. જુવો એ આપણા મહારાષ્ટ્રી બંધુઓની સંસ્થાઓ. એ સંસ્થાઓ કેટલા નહાના પાયામાંથી ઉભી કરવામાં આવે છે પણ તે પાયો કેવો સંગીન નીવડે છે અને બને છે? એ સંસ્થાઓને માટે એ ઉદ્યમી બંધુઓ સાધનો કયાં કયાંથી લઈ આવે છે અને તે સાધનોની તેઓ કેવી કેળવણી કરે છે? કેટલી નિષ્ઠા, કેટલું એકત્ય, કેટલું સંઘર્ષ, કેટલું ચાત્રિબલ એ સંસ્થાઓને આપણી એ પાઠોશી પ્રજા સમર્પે છે અને એ સંસ્થાઓમાંથી તેઓ કેટલું વધારે ચારિત્રબળ, સંઘબળ અને પ્રતિષ્ઠાબળ મેળવે છે?

કેટલાંક સાધનો તો એમને આપણે આપીએ છીએ: છૂટે હાથે આપતા આવ્યા છીએ. દાન કરવાની શક્તિ પ્રમાણે આપણે સુપાને દાન કરિયે તેને કોઈ "રશીર માણસ વજોડી શકે નહીં: મેં દક્ષણી સંસ્થાઓને ગુજરાત આપે છે તે કદાપિ વજોડયાં નથી. પરંતુ એ સાધનો અને એ દાનવત્તિ તથા દેશોદયર્થિ વડે આપણે ત્યાંજ એવી સંસ્થાઓ કેમ ઉભી કરી નથી શકતા, એ પ્રશ્ન આપણી આખી પ્રજાએ સંભળવુંપૂર્વક અને બેશક, અદેખાઈ વગર વિચારવાનો છે. આપણું બાવિ ઉત્તજવલ કરવું હોય તો આપણે ગુજરાતમાં જ તે ગુજરાતીઓને ન્યાયે ચાલતી, ખીલતી, વધતી અને ઉન્નત્તર વધારે લાયકીવાળી વ્યક્તિઓને વધારે મોટી

ગુજરાત પ્રાંત માટેના આપણા લાવથી તેમ આખા હિંદ માટેની આપણી દેશસ્મિતાના સંપૂર્ણ સુસંયોગે આની પાછળ મંડવું, એજ મહારી સૂચનાતું પ્રેરક તત્ત્વ છે.

આજ હવે હું ખીજે એક જ વિષય છેડવા માગું છું: કેળવણીનો અને તેમાં પણ એક જ વાત કહેવા ઇચ્છું છું. જે એવી છે કે તેને હું પ્રત્યક્ષ કેળવણી માં સુકું છું, તે પ્રથમ દર્શને કદાચ વિચિત્ર પણ લાગે. કોઈ પ્રજા દુનિયા ઉપર આવે એકલી હોતી નથી. એટલાસી પ્રજાને પણ પાઠોશીઓ હોય છે. આપણે ખંડવાસી (Continental કોન્ટિનેન્ટલ) પ્રજા છીએ, અને વળી જે પ્રાંતને જોળે આપણે પડ્યા છીએ, તેને પર પ્રાંતોથી છુટો પાડી આપે એવી દ્રઢ માંધેલી હુદો કોઈ દિશામાં છે નહીં.

વિજયી પ્રગતિશીલ પ્રજા તે જ બની શકે છે, જે પાઠોશી પ્રજાઓના કેટલાક ગુણોને શીખી લેતી તેમને પોતીકા બનાવતી બનાવતી આગળ ધપે છે ગુણ મહાન પાઠોશી પ્રજાથી ન દબાતાં, તેમની જ નિશાળે એસી વ્યય, અને તેમની સાથે આત્મમાનને અવિરોધે બંધુબાવ ટકાવી રાખી તેના કેટલાક ગુણોમાં તેનાથી જે સ્વર્ણ ધર્મ લય, એવી પ્રજા ગમે તેવાં વિધાને ખેંચી વળીને પોતાની ચુકતી સાધી શકે છે.

આપણા પાઠોશીમાં જ એક મહાન પ્રજા છે જેનામાં આપણે શીખવા અને અનુકરવા જેવા એકથી વધારે મોટા મોટા ગુણો છે. આ પ્રજા કઈ તે ત્હમે સંભળી ગયા જ હશે; હું આ દક્ષણી પ્રજાને ઉદેશીને કહું છું; એમના કેટલાક મોટા ગુણો ઉપર નજર ઠેરવો એવી સૌ ગુજરાતીઓને સલામણ કરવા માગું છું. જુવો એ આપણા મહારાષ્ટ્રી બંધુઓની સંસ્થાઓ. એ સંસ્થાઓ કેટલા ન્હાના પાયામાંથી ઉભી કરવામાં આવે છે પણ તે પાયો કેવો સંગીન નીવડે છે અને બને છે? એ સંસ્થાઓને માટે એ ઉદ્યમી બંધુઓ સાધનો ક્યાં ક્યાંથી લઈ આવે છે અને તે સાધનોની તેઓ કેવી કેળવણી કરે છે? કેટલી નિષ્ઠા, કેટલું એક્ય, કેટલું સંઘર્ષ, કેટલું આત્મિક એ સંસ્થાઓને આપણી એ પાઠોશી પ્રજા સમર્થ છે અને એ સંસ્થાઓમાંથી તેઓ કેટલું વધારે ચારિત્ર્ય, સંઘર્ષ અને પ્રતિષ્ઠાગળ મેળવે છે!

કેટલાંક સાધનો તો એમને આપણે આપીએ છીએ: છૂટે હાથે આપતા છીએ. દાન કરવાની શક્તિ પ્રમાણે આપણે સુપાત્રે દાન કરીએ તેને કોઈ વિચારશીલ માણસ વખોડી શકે નહીં: એ દક્ષણી સંસ્થાઓને ગુજરાત આપે છે તે દાન કદાપિ વખોડ્યાં નથી. પરંતુ એ સાધનો અને એ દાનમત્તિ તથા દેશોદયમત્તિ વડે આપણે ત્યાંજ એવી સંસ્થાઓ કેમ ઉભી કરી નથી શકતા, એ પ્રશ્ન આપણી આખી પ્રજાએ સંભાળપૂર્વક અને એકચ, અદેખાઈ વતંત્ર વિચારવાનો છે. આપણું બાવિ ઉત્તરવલ કરવું હોય તો આપણે ગુજરાતમાંય તે ગુજરાતીઓને ન્હાયે ચાલતી, ખીલતી, વધતી અને ઉત્તર વધારે લાયકીવાળી વ્યક્તિઓને વધારે મોટી

સંખ્યામાં પકવવી ગૂંજાતી સંસ્થાઓ જોઈશે જ જોઈશે. જે એવી સંસ્થાઓ આપણામાં છે તે બસ નથી. તેમાંની કેટલીકનાં બધારણ, વ્યવસ્થા અને હાલત અત્યારે છે તેવાં સતોષકારક પણ નથી માટે મેં હું આપ સૌને આજે ચોથું સૂચન એ કરવાનું છે, કે આ અને બીજાં ગુણો આપણે આપણા એ સમર્થ પ્રાઠશીઓ પામેથી શીખવા, આપણે એમની નિશાળે બેસવું, એમને આપણા ગુરૂ કરવા, અને બદલામાં એમને ગુરૂ દક્ષિણાં એ આપવી કે એમનાથી સંવાદ બનીને આપણે એમની આખો કારવી તથા આખા હિંદના ઉદયમાં આપણે એમના જેવો કાળો આપતા થઈ જવું.

બાંધુઓ, આ સાહિત્યમંત્રી આગળ સાહિત્યને એક પણ અક્ષર નહીં એવું આ વ્યાખ્યાન આજે મેં કર્યું છે. તથાપિ તમે સૌએ તે મહી લીધું છે, તે માટે ત્હમારો ધણો ઉપકાર માનું છું અને અતે ત્હમને ત્હમારામાંના ઉગતા કિશોરો અને જુવાનોને ખાસ ઉદ્બોધન લેખે શો મંત્ર કરું એ વિશે વિચાર કરતાં ગુજરાતની હાલની સ્થિતિમાં તો મ્હને આ એક વચન બંધ બેસતું જણાય છે—

Almost any one might be the voice of the nation on occasion; the real leader is the heart of the nation, the conscience of the nation, the daring of the nation, the endurance of the nation, the austerity of the nation.

પ્રજાના અવાજ તરીકે અમુક સંજોગોમાં ગમે તેવો માણસ શખતાઈ કરી શકે. પણ પ્રજાનો સાચો નાયક તો પ્રજાનું હૃદય છે, પ્રજાની નીતિબુદ્ધિ છે, પ્રજાનું સાહસ છે, પ્રજાની સહનશક્તિ છે, પ્રજાની તપોમયતા છે.

૧. આ વ્યાખ્યાન માટે પ્રમુખ પદ નેવાનું રા. સા. દાદુભાઈ દેસાઈએ સ્વીકાર્યું હતું પણ રવિવાર તા. ૨૮ મીએ એમનો તાર આવ્યો કે તા. ૨૯ મીએ એમનાથી અમદાવાદ આવી નહીં થકાય. (દિ. જ. દરિયાઈ દેશાધિકાર દેસાઈ તો તા. ૨૯ ને માટે એક બીજા) સરથાના મોટા સમારણમાં પ્રમુખ લેખે નક્કી થઈ ગયા હતા. પ્રમુખ પદ માટે મીલિંગ્મેનસે એસોસિએશનના બહુચુત મંત્રી સાહેબ રા. રા. ગોવર્ધનભાઈ ધ્રુવરભાઈ પટેલને સાહિત્ય સભાના મંત્રીએ વિનંતિ કરતાં તે એમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધી, અને સભાના કામકાજને આરંભ બરાબર સાકાપાંચે પ્રેમાભાઈ દોલ જે એતાઓની દાંથી ચીકાર બારાઈ ગયો હતો તેમાં એમણે પોતાના પ્રાથમિક ભાષણથી ક્યો તેમા એમણે પ્રા. બળવંતરાય શંકરના કાવ્ય, નાટક, નવલિકા, વિવેચન આદિ મથોને તેમ આ પ્રાથમિકમાં 'મનનો' ને પણ સ્મરીને દરેક વિષે સુકત કહે રખાણુ કર્યા હતાં અને પ્રા. શંકરે સરકારી નોકરીમાંથી પેનશન લેતાં અમલિ લામી રજા લઈ લીધી હતી જોરે હકીકત પણ એતાઓને જણાવી હતી.

કિસ્તિ-મા'ત.

લેખક:—ભગવાનલાલ ગી. ભટ્ટ.

ફિલિસ કહેતી કે: 'પહેલાં તમે શતરંજની રમતમાં મહાત કરો.' જ્યારે પણ લગ્નને માટે આગ્રહ કરતો ત્યારે આ જ તેનો જવાબ હતો. આ જવાબથી મને શું યર્ષ જતું તે હું તેને જણાવી શકતો નહીં, દાવ ખેલવામાં તે સિદ્ધહસ્ત હતી—ખીલ શેમાં નહોતી? તેની સાથે રમવા જતાં હું ગમ્માર બની જતો. આ રમવામાં જ નહીં—બધી જાબતમાં.

હું શ્રીમંતનો પુત્ર હતો, જાતે પણ પૈસા મેળવ્યા હતા; પરંતુ પૈસાથી મને શું મળ્યું? નિશાળમાં હું કાંઈ અગતી શક્યો નહીં; અને કોલેજમાં કાંઈ ઉકાળ્યું નહીં. બવિષ્યને માટે રાષ્ટ્રનૈતિક—છવન પસંદ કર્યું; તે પણ બે દિવસ રહીને છોડી દેવું પડ્યું. કારણકે વિદેશી ભાષાનું મારું પાંડિત્ય અગાધ હતું. પછી ખીલે કાંઈ રસ્તો ન મુજવાથી, બાપદાદાની મિલકત સંભાળવા, ગામડામાં આવીને રહેણાં. કોઈપણ કામમાં મારી યોગ્યતા તો હતી જ નહીં—પણ એક મૃગયામાં મારી આબરૂ સારી હતી. બંધુક ચલાવવામાં મારો હાથ મોળો નહોતો. ઘોડાપર સ્વારી કરી, કુતરાંઓના ટોળાં સાથે હું ચિકારે ચડતો ત્યારે મારી સમાન કોઈ જણાતું નહીં. ફિલિસને આવા ભણતર—ગૌરવ—વિડિન તુરંચ આશ્રય જમીનદારના કરતાં મોટા સ્વામીની આકાંક્ષા હતી. મને તેનો આટલો બધો ઉચ્ચ અભિપ્રાય ઠીક લાગે તો નહીં, એ કહેવાની કાંઈ જરૂર છે ખરી?

એ મુંદરી—અપૂર્વ મુંદરી—દ્વય—મન બન્નેને. ગાંડાં કરી મુકે એવી મુંદરી હતી. એ સૌન્દર્યની તુલના જ યર્ષ શકે નહીં. તેનાં સોનેરી જીલકાંઓ દેશમના ગુરુઓએ જેવાં હતાં. કાન મુખી લંબાપલાં તેનાં નયન કમળો 'ફોર્ટ-મી-નોટ' પુલના જેવાં નીલવર્ણીં હતાં. એ કમનીય વદન કમળ ત્યારે હાસ્યના ભયોતિમાં પ્રકાશિત યર્ષ રહેતું ત્યારે તેના બન્ને કપોળ કેવા મુંદર લાગતા! તેનો મુંદર, મુગોળ, ક્ષીણ કટિદેશ અતુલનીય! અને મોહમદિસાથી બરપૂર એ પુષ્પપુટ તુલ્ય એપ્તાધર—પણ એ વાત હવે જવા દો.

ફિલિસ ઘણીજ બુદ્ધિશાળી હતી. સ્ત્રીઓમાં આટલી બધી બુદ્ધિ ન હોય એજ સાચું છે. એ જ વિધાતાની મોટી ભૂલ છે! આવી મુંદર રમણી—તેને આટલી બધી ધી-શક્તિ-શક્તી, બનાવી શાને? તેના જેવી મુચતુસ નારી ખીલ

જોવામાં આવતી નહોતી. મોટા મોટા પડોતો પણ આગ્રહથી તેનો અભિપ્રાય માન્ય કરતા. પહેલીવાર જ્યારે તે લંડનના વિદ્યાર્થી જીવનનો ઉપભોગ કરીને પાછી આવી, ત્યારે સૌને તેના સ્વભાવમાં રહેજ પસ્તિતન દેખાયું. તે હવે પોતાની શક્તિ સમજતાં શીખી હોય એમ જણાયું. તેને ખબર પડી છે કે સામાજિક ગગનમાં તે હવે ઉજ્જવલ નક્ષત્ર તરીકે વીસાઈ શકશે. તેને હવે ખાતરી થઈ છે કે જ્યારે તેને પરજીવાની મરજી થશે ત્યારે તેના ચરણતરંગમાં ધ્વજિત પુરૂષ આવીને પડશે.

તેના પાછા ફર્યા પછી એકાદ આઠવાડિયું વીત્યા બાદ અમે બન્ને જણાં શિકાર માટે થોડે ચુકીને બહાર જતાં હતાં. પોતે લંડનમાં હતી તે દરમિયાન લગ્નની જે જે માગણીઓ થઈ હતી તેના હિસાબ મારી આગળ ઘણી રમુજથી આપતી હતી; અને તેના પ્રજ્વળી પાત્રોને ઉદ્દેશીને ઠીક મનક કરી રહી હતી. વચ્ચે વચ્ચે એ પોતાનું દુષ્ટ હાસ્ય હસી મારા મોઢા સામું તાકીને જોઈ રહેતી. અને એવો ભાવ બતાવતી કે હું પણ તેના હાથનો ઉમેદવાર છું એ તે ભૂલી ગઈ હોય. વળી તેને સોળમું વર્ષ બેઠા પછી દર વર્ષે હું એ પ્રસ્તાવ કરતો આવ્યો હતો, અને તેને ખબર હતી કે મારા હૃદયમાં તેના સિવાય બીજી કોઈ રમણીને સ્થાન હતું નહીં.

હું ગમારની માફક તેની વાત સાંભળતો હતો. આખરે તેણે કહ્યું કે જે પાત્રને મેળવવા માટે મોટા મોટા ઉમરવોની કન્યા આકાશ પાતાળ એક કરતી હતી તે પાત્ર બતે હાજર થઈ ફિલિસના ચરણમાં પોતાના તન, મન અને ધન સમર્પણ કરી દેવા તૈયાર હતો; ત્યારે મારાથી વધારે વાર સંભાળું નહીં. હું શુસ્સે થઈને બોલી ઉઠ્યો: “ ઠીક છે, ત્યારે તમે તેનો સ્વીકાર કેમ કર્યો નહીં? સાંભળ્યું છે કે તે વિદ્વાન, બુદ્ધિવાન, — નહીં ખુબ ધનવાન — પણ છે. અને નામને છેડે વંશમર્યાદાની પદી લગાડવાનો અવશ્ય તમને શોખ છે — કદાચ રમણીને નથી? તે પણ તમને મળી રહેત.”

આ બધી વાત નિષ્કુરતાથી જ કહી દીધી. ખરેખર મને બહુ કોપ ચડ્યો હતો. શિયાળાની ઠંડી હવાથી મારા શરીરનું લોહી બહો ચણ ચણ કરતું હતું. પણ ફિલિસને આવી હાસ્યારુપદ વિરક્તિવાળી બખથી વાત કરવાનું પ્રયોજન પણ શું હતું ત્યારે? તેણે સમજવું જોઈતું હતું કે નાનપણથી જ અમે બન્ને અનુરક્ત — એક કાંડલી પરનાં બે પુલની માફક હસતાં રમતાં મોટાં થયાં હતાં. ખરેખર તેણે બીજી ઘણીએ વાત યાદ રાખવાની જરૂર હતી.

“ શા માટે હું લૉર્ડ લેંગ્ડનની સાથે પરણતી નથી? ” ફિલિસે ધીરધીરે તેના ઘોડાની ડોક પસવારતાં પ્રશ્ન કર્યો. આહા! કેવા સુંદર તેના હાથ, કેવી

મુંદર તેની જાગ ! તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું : “શા માટે ? બરાબર જે કારણને લીધે ટોમ, તને પરણતી નથી, તે જ !—તે મને દાવ ખેલવામાં માત્ર કરી શકતો નથી.”

મેં માત્ર ‘ઓહ’ એટલું જ કહ્યું.

ઘોડીવાર બન્ને મુંગાં રહ્યાં. સંકેત રસ્તાપર અમારા ઘોડાઓ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યા જતા હતા. બન્ને તરફના આડર્ન ડાંગીઓ સૂર્યકીરણથી ઝકઝક થઈ રહી હતી. તે વસંતની પ્રભાતે ચોતરફ પ્રકૃતિનાં નવજીવનનો સંચાર દેખાઈ આવતો હતો. અમે નિઃશબ્દ ચાલ્યાં જતાં હતાં. દર કુતરાઓનું મિશ્ર સંગીત સંભળાતું હતું.

ઓચિંતા નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને, ફિલિસ બોલી : “ચોતરજ બધી સરસ રમત છે, શું કહો છો ટોમ ?” શો. મધુર એ કંઠનો ઝંકાર ! કેવો સંગીત-મય ! એવો કયાંય સાંભળ્યો નહોતો. તેણે આગળ ચલાવ્યું : “આ રમતમાં મનુષ્યને સારી રીતે ઓળખી શકાય. તેની રમવાની રીતથી આપણને ખબર પડી જાય કે તે સાહસીક છે કે ભીડ, બુદ્ધિમાન કે મૂર્ખ; ધણેજ વિચાર કયાં પછી કામ કરે છે કે પહેલાંથી વિચાર કરતો જ નથી. કોઈની પણ સાથે એક વાર રમ્યા પછી હું તેનું ચારિત્ર બરાબર સચોટરીતે કહી શકું છું.”

એટલું કહી તે હસવા લાગી. તે સંગીતમય કલહાર્ય મારા કાનમાં મુઠા વર્ષાતું કરવા લાગ્યું. જે રમણી પોતાના સાંભાગ્યથી પોતેજ સંતુષ્ટ હોય, અને ખીજાનાં અભિપ્રાયની દરકાર કરે નહીં, તે આત્મ-ગંભીર બુલાવે તેનું તરત હાસ્ય હસી શકે.

મેં તેના મોઢા પર દ્રષ્ટિ સ્થિર કરીને કહ્યું. “ફિલિસ ! તું અસાધારણ બુદ્ધિમતી છો. તું સમાજમાં અતૂલ પ્રતિષ્ઠા મેળવીશ.”

હું અટક્યો. શરમથી તેનું મોઢું લાલ થઈ ગયું. સંભળ્યો કે મારી વાતથી તેના હૃદયને આઘાત થયો છે. અસ્પૃહ સ્વરથી તેણે કહ્યું : “ટોમ ! તમે મારી ખુશામત કરો છો ?” એમ કહીને તે પોતાના ઘોડાને પસવાસવા લાગી.

મેં જવાબ દીધો : “જરાય નહીં. જે ખરું છે તેજ કહ્યું છે. તે ઉપરાંત મારે ખીજું પણ કંઈક કહેવાનું છે. તમે ગમે તેટલાં ચતુર, ગમે તેટલાં પ્રતિભાશાલી છો, પરંતુ તમારે એક વસ્તુનો અભાવ છે.

“તે શેનો ?”

ફિલિસે તીવ્ર દ્રષ્ટિથી મારા તરફ તાકીને જોયું. તે દ્રષ્ટિ જાણે મારા હૃદયનું અંતઃકર્મ ચીરીને જોવાનો પ્રયત્ન કરતી હોયને !

મેં જવાબ આપ્યો કે, “તે હૃદયનો છે. જુઓ ફિલિસ, કેવળ બુદ્ધિમતીજ હોય એ નારી જીવનનો ઉદ્દેશ નથી. રમણી, સ્વભાવે કામળ, સ્નેહશાલી, ધૈર્યમયી, સેવાપરાયણી, ગૃહાધિકારી દેવી છે એજ નારી જીવનનો મહાન આદર્શ અને પરમ સાર્યકતા છે। ધૈર્ય તેમને પુલના જેવી ધંડી છે અને પુલની માફકજ તેમણે સંસારમાં સૌન્દર્યનો વિસ્તાર કરવાનો અને સંસારને કોમળ કરવાનો છે.”

કોપયુક્ત સ્વરે તેણે કહ્યું : “ટોમ ! શો બકવાદ કરો છો ?” તેના ચક્ષુઓ અપૂર્વ રહસ્યમય કુટિલભાવ મેં પહેલાં કદી જોયા નહોતાં.

મેં કહ્યું : “બકવાદ કરતો નથી, જે સત્ય છે તેજ કહું છું. તે તમને સાંઝ લાગે કે ન લાગે. પ્રતિભાશાલી રમણીની સાથે થોડી ઘણી વાર વાતચિતનો પ્રસંગ હોય તે સારો; પરંતુ સારાય જીવનની નિત્યસંગી જોઈતી હોય તો તો એક સ્નેહશાલી નારી ઠીક.”

ફિલિસે હસીને કહ્યું : “હું તેમાંની કોણ, ટોમ ?” અરે હાય ! હાય ! માણસનો આવો કંઠસ્વર હોય ? સ્વરની આવી વિચિત્ર લીલા મેં બીજે ક્યાંય નોંધ નહોતી.”

મેં ધીરે ધીરે જવાબ આપ્યો : “તે હું જાણતો નથી. જાણતો હોત તો બહુ સાંઝ હતું. ધારો કે એક બાલિકા છે, તેનું નામ ફિલિસ. તે ગરીબના જીવડામાં જઈ બાળકો સાથે વાતો કરે; પીડિત, આર્ત, અશક્ત—ની સેવા કરે; શોકાર્તને સાંત્વના દે. એ કેવી માધુર્યમયી, સ્નેહશાલિની ફિલિસ ! અને બીજી એક ફિલિસ છે—તે ખુબ મોટી મોટી સ્ત્રીની વાતો કરે, દરેક વાતમાં પ્રતિભાનો પરિચય કરાવે; બીજી રમણીઓના યશના હાસ્યપ્રકાશને એક પુલકારથી ખુગાવી નાખે; તેના ચંચળ વાક્ય અને અસાધારણ હિમ્મતને માટે તે પ્રસિદ્ધ પુરોની સાથે જ તેને, રમવાનું—હજીજ—મળવાનું; તે પ્રભુ પ્રસંગને મલાકમાં ઉઠાવી દે. તે એક જીવતી નિહુર પ્રકૃતિ—સ્ફોજ સ્ફાળ મૂરખ પશુ ખૂરી. કારણ કે એક દીવસ ઓચિંતી તેને ખજર પડશે કે જીવનની શ્રેષ્ઠ સંપદ વિધાતાના શ્રેષ્ઠ આશીર્વાદ—તે તેણે અવગંજીને નેહ કર્યો છે. આવું મધુર નારી-જીવન તેણે વગર કારણે વેડકી નાખ્યું છે.”

“જુઓ ટોમ ! તમારી બધી વાત છેક અપમાન જનક છે. ફિલિસ કોપથી ગરજી ઉઠી. તેના લંકાટથી કંઠ સુધીનો પ્રદેશ લાલ લાલ થઈ ગયો. ઘોડાની પીઠ પર સખત પ્રહાર કરીને તે નાચતી નાચતી ચાલી ગઈ.”

આખો દિવસ ફિલિસે મારી સાથે વાત કરી નહીં—ઉત્તમ આગ્રહથી વીરનારીની પેઠે પુરૂષ સંહારો સાથે શીકારના રંગમાં હસતાં-હસતાં ફરવા લાગી. તેની સાથે ઝગઝગ કરવાથી મારા મનને ઘણું ખરાબ લાગ્યું હતું અને બીજી

કાંઈ સાડાં લાગતું નહોતું. તેથી જ મૂરખ જેવો હું દિવસ આચર્યો તેની સાથે વાતચિત કરવા ગયો. ધરણ કે અમારે એક જ રસ્તે જવાનું હતું. ફિલિસના બંગલા થી માડું ઘર એકેજ માધ્યમ દ્વારા હતું.

ફિલિસે મોઢો બગાડીને કહ્યું. “મારી સાથે કોઈને આવવાની જરૂર નથી. હું એકલી જઈ શકું છું.”

એ વખતે તે યાકેલી હતી. અને તેનો ઘોડો તેથી પણ વધારે યાકેલો હતો. માડું ચરીર પણ મહેનતથી તુટતું હતું. અને મારો ઘોડો મહામહેનતે મને લઈ જતો હતો.

પસ્તાવો કરતો હોઈ એવા અવાજે મેં કહ્યું; “માફ કરો, ફિલિસ! વગર સમજ્યે તમને નાહક ગુસ્સે કર્યા છે. તમને શું ખબર નથી કે હું તમને કેટલો આહું છું? ફિલિસ, મારી પ્રાણાધિક ફિલિસ! આ છેલ્લી વાર કહું છું કે તું મારો સ્વીકાર કર.”

ફિલિસ હસી પડીને બોલી: “તમે મને ચેતરવની રમતમાં માતંગર્યો તો તે યથો.”

તેણે એ ચિર પરિચિત હાસ્ય બોલે અને કાન પકડીને કહેતું હોયની કે “તું મૂર્ખ, તું ગમાર, તું બેઅદબ ગર્હિષ છે.”

મારા યાકેલા વાહનને નિહંયતાથી સોટી લગાવી ફિલિસને ઓડીને હું આશ્વો ગયો. મોહું ફેરવીને પીસ પરંતુ દૃઢ અવાજે બોલ્યો: “ફિલિસ! આ છેલ્લી જ વાર છે. હવે તમને ફરી ઢેરાન કરીશ નહીં.”

તેણે કહ્યું: “વાડ, કર્યો નહીં. મને લાગ્યું કે આ વાત કહેતાં કહેતાં તેણે મોહું ફિક્કું થઈ ગયું. હું સમજ્યો કે તે બહુ ચીડાઈ છે.”

બે માસ પછી મને ઓચિંતે એવો વિચાર થયો કે એક મોટો શિકાર કરીને માડું પરાક્રમ બતાવું. મારી બોળખાણના એક ગૃહસ્થ પરિવાર સહીત આફ્રિકામાં જઈને શિકાર કરવાની ગોઠવણ કરતા હતા. તેમણે પોતાની પાર્ટીમાં બોડવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું.

તેનાથી મને ઘણો આનંદ થયો. મને યશું કે વરસેક દિવસ ઇંગ્લાંડ અને ફિલિસને ઓડી જવાં એજ મારે માટે ઠીક હતું. તે દિવસના બનાવ પછી અમે એક બીજાથી ભેર કરીને દુરજ રહેતાં હતાં. આ સુધરેલી દુનિયા-આ પશ્ચાત્ય સમાજના જહાડી લેનારા આદ્યથી દુર-ધણે દુર-દુરસ્તના એકાંત પ્રદેશમાં સંતાઈ રહેવાની પ્રવળ વાસના મારા અંતરમાં જાગી ઉઠી. મારા ચરીરનું રક્તજાલ જેવું આ બળ, ઇંગ્લાંડને

કાંઈ કામમાં આવે તેમ નહોતું. કદાચ કોઈ દુર દેશના ધનધોર જગલમાં તેનાથી ઘણું કાર્ય થઈ શકે. આટલે દિવસે, વખતપર, હું મને પોતાને મનુષ્ય, સ્વતંત્ર ખંધન વિનાના મનુષ્ય તરીકે ઓળખી શકીશ.

હું વિદાય લેવાને માટે એચ્છીલ ગયો. બેસવાના ખંડમાં ફિલિસને હું મળ્યો. તે એકલી બેઠી બેઠી પિયાનોમાં એક ગીત બેસાડતી હતી. તેણે જાંબલી રંગનું એક મુલાયમ વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. માથાની લંટો થોડી આમતેમ કપાળપર જણાતી હતી.

ફિલિસ ધીરે ધીરે, માફે સ્વાગત કરવા, મોરી પાસે આવીને બોલી, “બાપા બહાર ગયા છે, બા સુતાં છે.” ફિલિસની મા ઘણું ખેડું. પથારી વશ જ રહેતી. એ શોખની પીડા, અને સુખની શય્યામાં, લવંડર, સ્નેહીંગ સોલ્ટ વગેરેની મદદથી તેનો દિવસ અયશઆરામમાં વહી જતો. ફિલિસે રહેજ બાંધાવીને વળી કહ્યું: “મને લાગે છે કે ત્હમારી સ્થા પીવાની મરણ છે. મમે પેણ કેટલાંક નવીન ગીત શિખવાની મરણ થઈ છે.”

મેં ધીરા ગંભીર લાવથી કહ્યું: “ના, સ્થાની પરવા નથી. તમે સુખેથી ગાયન શીખ્યા કરો. હું તો માત્ર રજા લેવા આવ્યો હતો. આવતે અઠવાડિયે હું આફ્રીકા બહ છું.”

“એમું કે ?”

ફિલિસ ઓચિંતી સોફાપર બેસી ગઈ અને તેના કપડાં પરની લેસની સાથે રમત કરવા માંડી. પછી તેના બદન પરની કોરની ઉપર એવી રીતે હાથ ફેરવવા લાગી કે જલ્દી તેના અંતરમાં વેદનાની જ્વાલા પ્રગટી રહી હોય !

મેં ક્રોધ અને વ્યંગમિશ્રિત લાવે કહ્યું: “હું સિંહનો શિકાર બહ છું. એકાદ તમને મોકલી આપું કે ?”

તે વ્યથા કંઈ બોલી હતી: “ના, જરૂર નથી. મારે જરૂર પડશે ત્યારે લડનથી એક પાળેલો હું પોતેજ લેતી આવીશ.”

વાત કહેતાં કહેતાં તેનું મોં અત્યંત ફિક્કું થઈ ગયું. હું મુંગો મુંગો મારા હાથનું મોઝું પસવારવા અને પેટ ભરીને ફિલિસને બેવા લાગ્યો. કદાચ આ જીવનમાં ખીજવાર મળાશે નહીં. આફ્રીકા ઘણું ખરાબ સ્થળ અને ત્યાં કોણ બંધે શું થાય !

શબ્દક પછી મૃદુ સ્વરે ફિલિસ બોલી: “ઘર છોડીને આફ્રી નીકળવું એ કેવળ મુખીય છે. એ લાયકર આફ્રીકે શું કામ જાઓ છો ?” તેનો સ્વર સહેજ મુજબતો હતો.

મે કહ્યું: “ઉત્તેજન! આનંદ! તમે વરસનો અરધ ભાગ જેમ લડનમાં ગાળો છો, તેમ આ પંથુ તેવુંજ. આપણને બંનેને શિકાર ગમે છે—ખરેખર શિકારની વાતજ સુદો છે. પોત પોતાની શક્તિ બતાવવાની આપણ બંનેને સરખી હોંશ છે.”

“ટોમ! આમ નિર્દયની પેઠે વાંત કરો નહીં—આવી હિંસક પ્રતિભા થાવ મા!” તે ઉડીને મોરી પાસે આવી ઉભી રહી. કોમળ સ્વરે બોલી: “ચાલો મ્હા પીતાં પીતાં એક ખાણ રમીએ. કદાચને મારી આ છેલ્લી રમત થશે! યાદ કરો કે આપણ બંને નાનાં નાનાં બાલક, બાલિકા છીએ—જે કદીએ પરસ્પર લડતા નથી, કોઈ કોઈની હિંસા કરતા નથી.”

મે કહ્યું: “વંળી તમારી સાથે રમવું પડશે? ત્રણ ચાલમાં તો તમે મને મ્હાંત કરી દેશો. વંળી ઉપરાંત તમારાં વેળુ સાંબળવાં પડશે. વાડ, ઠીક. તમારી મરણ થઈ છે તો ચાલો કબુલ છે.” મે જરા લાફછડ્યથી વાંત કરી તો ખરી, કારણ કે આ વખતે પણ ફિલિસ મારી સાથે નિહુર રીતે વંતશે તેને મોટે હુંતીયાર નહોતો. મને ખબર હતી કે મને ઘડી ભરમાં હુશીયારને ફિલિસ ઘણીજ આનંદ પામતી; અને હુખ અને ચરમથી ભરેલ મારો મ્હેરો ભોંછ તેને ઉત્લાસ ઓર વધી જતો. તો પણ આ મારી છેલ્લી રમત હતી. આરામથી ફિલિસની સાથે મ્હા પીતાં પીતાં આ રમત મારી સ્મૃતિના અવલંબન રૂપ રહેશે.

તેણે નોકરને બોલાવી મ્હાનો હુકમ આપ્યો અને ઉતાવળે હાથે મ્હોરાં ગોઠવવા લાગી.

મ્હોરાં ગોઠવતી વખતે મેં જોયું કે તેનો મ્હેરો ઘણોજ ગમગીન બંને આંખો જલે આંસુથી ભરેલી. મ્હા આવ્યા પછી મને જોઈને આશ્ચર્ય થયું કે પચાસ ઉપાડતાં તેનાં હાથ મુજતાં હતાં! ત્યારે શું બાળપણના રનેદીને વિદાય આપતાં તેના હૃદયને રહેજ પણ હુખ થાય છે ખરું? પરંતુ ફિલિસના મનના ભાવ કોણ જાણી શકે! એ તો મારે માટે હંમેશાને કોયડો જ હતો! કેવળ હું જ નહીં પણ ખીજો કોઈ પણ પુરૂષ તેને કદી સમજી શકતો નહીં!

મ્હા પી નહા પછી અમે રમત શરૂ કરી. જૂતકોળની સુની વાતો એક પછી એક મને યાદ આવવા લાગી. મોરું હાથમાં લઈને હું વિચારવા લાગ્યો કે હવે પછી ફિલિસની સાથે રમવામાં કોણ આવશે? કોણ તે ભાગ્યવાન કે હતભાગ્ય પુરૂષ? ફિલિસની સાથે રમવામાં રહેલાં સુખ અને હારવામાં રહેલાં દુઃખ એકી સાથે ભોગવશે!

ફિલિસનું નાનું મોં કેવું આશ્ચર્યથી ભરેલું! બંને આંખોમાંથી જલે જો નીકળતી હોય ને! એ પુરૂષ થઈને શું ઠામ જન્મી નહીં? એમ થયું હતા તો તે એક પ્રયાગ સેનાપતિ ધર્મ થકત. ઉવટે ત્યારે તેણે પોતાના મ્હોરાંને

હારખંધ યુદ્ધ માટે ખડાં કર્યાં, ત્યારે તો મને એ જ વિચાર આવ્યો. તેણે પોતાના હોઠ ભેરથી ખીડ્યા અને તેનો મહેરા તેના સંકટની દૃઢતા જણાવવા લાગ્યો. વિસ્મયથી, પ્રેમથી, પ્રશંસાથી માફે અંતર લરપુર થઈ ગયું.

વખત વહેવા લાગ્યો. પરંતુ મેં આશ્ચર્યથી ચકિત થઈને બેસું કે ફિલિસે સંસ્કૃત્યાતમાન્જ એક અદ્ભુત ભૂલ કરી નાખી હતી. તેણે અનાયાસે પોતાના ઘોડાને મારા વજીર પાસે મરવા મૂક્યો; અને જ્યારે એક અપૂર્વ ચાલ કરી મેં તેનાં રાજાને 'ફિસ્ટ' દઈને અટકાવ્યો ત્યારે તે બાણે મુંઝાઈ ગઈ.

મેં સહેજ ચીસાઈને કહ્યું: "ફિલિસ તું ભેટી નથી?"

તે એક બેદરકારીનું હાસ્ય હસી. કાંઈ જવાબ આપ્યા વિના તેણે ઉઠતી એક ચાલ કરી.

હું બોલી ઉઠ્યો: "એ ઉઠને તો હું હમણાં લઈ લઉં છું,"—કહીને ખીજી ત્યાં જ તેમ કર્યું.

"વાહ" સહેજ હસીને તેણે મારી સામે બેસું. કેવું અદ્ભુત એ અમૃત-ભયું હાસ્ય—કેવું ભેરી!

તેણે કહ્યું: "કેમ!" તેનો સ્વર અતિ ધીરો, અતિ મધુર—ઘણા જ કેમળ સુરથી બાંધેલો—"તું મને હૃદયહીન પીશાચી ગણે છે, કેમ?"

મેં હોઠ કરડી હૃદયને કઠણ કરી લીધું અને દ્રઢ સ્વરે કહ્યું: "આપણે હમણાં રમત રમીએ છીએ"—જાણી તે મને મીઠું મીઠું બોલી વાતમાં રીઝવી મને બહુચક બનાવે, એ મારે થવા દેવું નહોતું.

"આફ્રિકા ઘેલું લયંકરે રચેલ છે!" ફિલિસે પોતાની રમતને જરા ઠેલીને એક મેળ વિનાની ચાલ ચલાવી. "ઈગ્ઝંડ, છોડી, મને છોડી, ત્યાં જવું તમનેસાથે લાગે છે, કેમ?"

બાકીની વાત તેણે અતિ ધીરે, અસ્પૃટ સ્વરે ઉચ્ચારી. હું તે સાંભળી શક્યો. માફે આખું શરીર કંટકિત અને હૃદય સ્પંદિત થઈ રહ્યું. ત્યારે શું—?

ખન્યો તેટલો ચિત્તનો આવેગ ચમાવીને હું બોલ્યો: "તમારો રમત અધુરી પડી રહી છે!"

સહેજ શરીર નમાવીને ફિલિસે કહ્યું: "તેને મરવા દોને—સુયોગ સાંપડ્યો છે તો જવા શું કામ દેવો?"

મારો જલ્દે કંઠે રૂધાવા લાગ્યો હોય, તેમ અસ્પષ્ટ સ્વરે હું બોલી ઉઠ્યોઃ
 “હું ગમાર છું, છેકજ ગમાર છું! પરંતુ ફિલિસ! ઇશ્વરની આજુ દઇને
 પુછુ છું કે તારો ઉદ્દેશ શું છે તે ખુલ્લે ખુલ્લો કહી દે.”

તેણે હસીને જવાબ આપ્યોઃ “ઉદ્દેશ વળી શો? તમારી છત યઇ છે—
 આજ તમે મને મ્હાત કરી છે.” લલચથી લાલ થયેલે મોટે તેણે આંખ નીચી
 દાળી દીધી.

હું સમજ્યો. વિસ્મય અને આનંદથી. હું ઘડીભર મુગો, અચેતન થઇ
 રહ્યો. પછી ઉભા થઇ, રમવાના ટેબલને બાબુપર કરી, મારી ચિસ્વાંછિત ફિલિસને,
 મારા તૃપિત વક્ષસ્થળયાં સમાવી દીધી.

તે જડિત કંઠે સ્વરે બોલીઃ “ટોમ! વખતે વખતે તમારી બુદ્ધિ બહુ ખીસે
 છે હો! આકૃલ્મ્યુબનથી મેં તેનો ઉત્તર વાળ્યો.

(અનુવાદ.)

બંગાળનાં બાઉલ કવિઓ.

લેખક:-નગીનદાસ પારેખ.

સમસ્ત વિશ્વમાં અદ્વિતીય અને છતાં આપણાથી અપરિચિત એવું જે કાંઈ બંગાળમાં હોય તો ત્યાંના બાઉલ છે. એ સંપ્રદાયનાં ગીતો વિશ્વ સાહિત્યમાં ભ્રાત્ર પાડે એવાં છે અને છતાં બંગાળની બહારના લોકોને એ ગીતોનો નહીં જેવોજ પરિચય છે. ખુદ બંગાળમાં પણ કોઈને એ ગીતોની પડી ન હતી. પણ દેવવશાત્ રત્નોના મૂલ મૂલવનાર ઝવેરીને હુથે આ ખોણની એકાદ કણી ચઢી અને તેણે સારા જગતને પુકારીને કહ્યું કે આ રહી એક અમૂલ્ય રત્નોની ખાણ.

(૧)

‘બાઉલ’ શબ્દ ‘વાતુલ’ શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે અને એનો અર્થ ‘ગાંડો’ એવો થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો. એવું પણ માને છે કે ‘વાયુર’ શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ આવેલો છે અને જે માણસ વાયુની માફક પ્રભુની સાથે એક યજ્ઞજ્ઞ શકે તે ‘બાઉલ’, એવો એનો અર્થ થાય છે. વજ્રયાન સંપ્રદાયના ગીતોમાં ‘બાતુલા’ શબ્દ નજરે ચડે છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એવો તર્ક કરે છે કે એ ‘બાતુલા’ શબ્દ ઉપરથી આ ‘બાઉલ’ શબ્દ ઉતરી આવેલો હશે. ‘બાતુલા’ નો અર્થ ‘વજ્રધર’ અથવા ‘ગુરૂ’ એવો થાય છે. આમ વિવિધ મતો પ્રવર્તતા હોવા છતાં જે કાંઈ માણસે બાઉલને ગાનમાં મસ્ત થઈ એકંતારે લઈ નાચતો જોયો હશે અને સાંભળ્યો હશે અને જેણે ‘પ્રાચીન બંગાળી સાહિત્યમાં પણ ‘બાઉલ’ શબ્દનો યથેલો પ્રયોગ જોયો હશે અને બાઉલોમાં ‘ખેયા’ એટલે ‘ગાંડો’ એવી ઉપાધિ પણ હોય છે એ વાત જાણતા હશે તે પહેલું વિધાનજ અરૂ માનશે.

(૨)

એ સંપ્રદાય સામાન્ય રીતે તો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનોજ એક ફાંટો ગણાય છે અને એ લોકો સ્વયં મહાપ્રભુજીનેજ પોતાના સંપ્રદાયના આદ્ય પ્રવર્તક તરિકે ઓળખાવે છે. આમ છતાં એમના સંપ્રદાયના ખરા પ્રવર્તક કોણ હતા એ કહેવું ઠિન છે. એ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ કયારે અને કેવી રીતે થઈ એ પણ કાંઈ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એમ નથી છતાં એની જન્મ કથા આવી છે: બંગાળમાં જ્યારે

પાલ વંશનું આધિપત્ય હતું ત્યારે ત્યાં શુદ્ધ ભાગવત સંપ્રદાય પ્રવર્તતો હતો. સેન વંશના આધિપત્ય કાળે રાધાના આગમનથી વૈષ્ણવ કથાઓમાં અને સાહિત્યમાં નવોજ રંગ આવ્યો, અને મુસલમાની આધિપત્યના આરંભકાળમાં રાધાકૃષ્ણના પ્રેમના કાવ્યોનો ધોધ ફાટી નીકળ્યો. આમાં વિદ્યાપતિ જેવા પ્રખર સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતોએ તેમજ ચંડીદાસ જેવા 'બાશુલી' (દેવી) ભકતોએ મુખ્ય કાળો આપ્યો. આ 'બાશુલી' સંપ્રદાય, બુદ્ધધર્મનો ફાટો, મહામાનનો ફાટો, અને વજ્રયાનનો પલ્લ એક ફાટો મનાય છે. આ વધ્વે અને વજ્રયાની સંપ્રદાયોનું ખરેખરું સંમિશ્રણ થયું. શ્રી ચૈતન્ય દેવના સમયમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત તત્ત્વ આપણે વધ્વે ગીતોમાં ભેળે છીએ. અને વજ્રયાન અને સહજયાન જેવા અન્યેવાદ (Mysticism) નું તત્ત્વ આપણે 'બાઉલ' લોકોના ગીતોમાં ભેળે છીએ.

(૩)

એ સંપ્રદાય વિશે કાંઈ પણ હકીકત મેળવવી બહુ મુશ્કેલ છે. જેઓએ એ સંપ્રદાયની દીક્ષા નથી લીધી હોતી તેઓ સાથે એ લોકો પોતાના સંપ્રદાય વિશે સરખી વાત પણ કરતા નથી. એ લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે અનધિકારી સાથે નકામી વાત કરવાથી પોતાની સાધનામાં વિરોધ ધાય છે. એમના સંપ્રદાયની વાત બહુવા માટે એમના જેવા થયા વિના છુટકોજ નથી.

આપન ભજન કથા, ના બોલિએ જથા તથા

આપના તે હોઇએ આપનિ સાવધાન

(પોતાનાં ભજનની વાત ગમે ત્યાં કહેતાજ કરવું. પોતે પોતાના મનથી સાવધાન રહેવું.)

પોતાના સંપ્રદાય વિશેજ એ લોકો મૌન સેવે છે એમ કાંઈ નથી. એ લોકો સમાજથી હંમેશા દુરજ રહે છે. સમાજમાં ભજતાજ નથી. એ લોકો બહુજ એકાંતપ્રિય હોય છે અને તેથી એમના અખાડા બહુજ વિચિત્ર જગ્યાએ હોય છે કે ત્યાં કંઈ બચજ નહીં. વાત કરવી તો પ્રભુ સાથે.

"મનેર માનુષ નાં હોઇલે

મનેર કથા કઇઓના

કથા કઇઓ ના કથાર પંચે ચાઇકો ના

પુરેરિ એમનિ ધારા,

ચોરેર ના રે સાઉચેર પારા,

દેખતે દેખિ સાધુર મત કાળે દેખિ ના,

આપનાર તાલે તાલે ના પાઇલે રંજે નાઇઓ ના.

મકાલ ગોરા દેખતે બાલો.

ઉપરે લાલ ભિતરે કલો;

શિમુલ પુલે લમર બોસે ના,

આમ્પા પુલે આમ્પા દિયો ના.

પ્રાણ સુજનિ ગો !

મનેર માતૃપ ના હોઇલે, મનેર કયા કઇઓના.

(હૈયાનો હેડ ન હોય તેને હૈયાની વાત મા કહેતો—તેની વાગ્જાળમાં મા ફસાતો, માણસો તો એવા છે કે ચોર હોય તે પશુ-સાધુ જેવા દેખાય, પણ તેમનો દેખાવજ સાધુનો હોય છે—કામો નહીં. તારા તાલ સાંધે તાલ ન મળતો હોય તો નકામો હુપ માં આવીને નાચતો નહીં. ઇન્દ્રવર્ણી ફળ દેખાય છે તો બંદુ સુંદર—ઉપરથી આમ લાલ પણ અંદર તો કાળાં મેશ. શીમળાનાં પુલ ઉપર લમર ન બેસે, ચંપા ઉપર મા અંપલાવતો. હે પ્રાણસુજનિ ! હૈયાનો હેડ ન હોય તેને હૈયાની વાત કહેતી મા.)

સંપ્રદાયની બહારનો કોઇ અનધિકારી એમના સંપ્રદાયની વાતો જાણી જાય એ ભયે એઓ પોતાના સંપ્રદાયનાં તત્ત્વો કદી લખતાં નથી. એમનાં ગીતો વગેરે બધુંજ સાહિત્ય ગુરૂથી એલાને મળતું રહે છે અને માત્ર સ્મૃતિદ્વારાજ સચવાય છે. આમ છતાં એમના સંપ્રદાયના ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે કેટલાક ગ્રંથો તો એમની પાસે લખેલા છે જ જેમાં—‘બ્રહ્મ ઉપાસના તત્ત્વ’, ‘નાયિકા સિદ્ધિ’, ‘રાગમયી કણા’, ‘તોપિણિ’, વગેરે ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા ગ્રંથો બંગાળીમાંજ લખાયેલા છે, અને બહુજ સાવધાનીપૂર્વક છૂપા રાખવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ એ લોકોના અખ્યાડા તો હોય છે પણ સામાન્ય રીતે એ લોકો ગામેગામ ભટકતા જ રહે છે. આ એમના ભટકવાના સ્વભાવને બંગાળ ના જુદાં જુદાં ભાગમાં જુદે જુદે વખતે ભરાતા મેળાઓથી સારું ઉત્તેજન મળતું રહે છે. આવો એક મેળો કવિશ્રી જયદેવના સ્મરણમાં ‘કેન્દુલીમાં’ ભરાય છે. જયદેવને બાઉલો પોતાના નવ સંસિકોમાંના એક ગણે છે. આવા મેળાઓમાં બાઉલોના ટોળેટોળાં ઉભરાય છે અને ત્યાં જુવો ત્યાં બાઉલોના અખ્યાડા અને ગીતોની સ્મરણ.

આ આખો બાઉલ સંપ્રદાય ગરીબ, અભણ અને હલકી જાતિનાં લોકોનો બનેલો છે અને એ લોકોએ પોતાના નિર્વોહને માટે લિલાવૃત્તિનો સ્વીકાર કરેલો છે. એક રીતે જોતાં આવી વસ્તુરિયતિથી સુંદર સેવા—વિભાગ સચવાયો છે. સમાજ આ લોકોને અન્ન આપે અને એ લોકો સમાજને બહુજ સાદી અને સરળ ભાષામાં, અને તે પણ વ્યાખ્યાનો દ્વારા નહીં પણ હૈયાં વિષેતા સચોટ મનમોહક ગીતો દ્વારા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપે છે. બાઉલ ગામે ગામે ટહેલતો ચાલ્યો જાય છે. તેને જોઇતું અન્ન મળી રહે છે અને લોકોને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મળી રહે છે.

એ લોકોએ સમાજ અને તેનાં બંધનોનો ત્યાગ કરેલો છે એટલે એ લોકોમાં ન્યાત જાતનો કે ગરીબ તાલેવંતનો જશય લેદ નથી. હિન્દુ સાંધાઓને મુસલમાન ચેલાઓ પણ હોય છે અને મુસલમાન મુશ્કિલને હિન્દુ બંદાઓ પણ હોય છે. લાલન કૂકીરને જ્યારે જ્યારે કોઈ તેમની જાત પુછતું ત્યારે જવાબ મળતો:

“સળ લોકે કય લાલનકી જાત સંસારે

બામુન ચેના જાય પૈતા દિલે બામુની ચેના જાય કિસે ?”

(બધા લોકો લાલનને પુછે છે કે તારી જાત શી? બ્રાહ્મણને તો જનોઇથી ઝોળખી શકાય પણ બ્રાહ્મણીને શી રીતે ઝોળખશો ?)

એક જાતના બાઉલોમાં તો શિષ્ય જ્યારે સાંધની ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યારે તે ગાયના હાડકાં અને તુંળસીના દાણા બંનેની માળા ધારણ કરે છે.

જ્યારે હિન્દુ ધર્મ અને મુસલમાન ધર્મ વચ્ચે અથડાટ થયો ત્યારે બાઉલોએ બહુજ કુનેહપૂર્વક મુસલમાન સુંદીવાદને અપનાવી લીધો હતો અને આવી રીતે વિરોધને ધોઈ નાખ્યો હતો. એ લોકોની ઘણી ક્રિયાઓ શુદ્ધ વૈષ્ણવો કરતાં જુદી પડે છે. એ લોકો શબને બાજતા નથી પણ દાટે છે.

(૪)

પ્રત્યેક સંપ્રદાયના પોતાના ખાસ તાત્વિક સિદ્ધાંતો અને ખીજા આચારો હોય છે, અને આ તત્વોજ ખાસ કરીને તે તે સંપ્રદાયના સાહિત્યને સ્વરૂપ આપવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. શરૂઆતમાં જ અદ્વિતીયતાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે અદ્વિતીયતા એ લોકોના ગીતોમાં રહેલી છે અને એ ગીતો એમની અમુક તાત્વિક માન્યતાઓમાંથી જન્મ્યા છે એટલે હવે આપણે એ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીએ.

એઓ મામે છે કે માનવ હૃદયમાં પરમ દેવનો વાસ છે.

કારે બોલેલો કે કરલે વા પ્રત્યય.

આઉ એ માનુષ્યે સત્ય નિત્ય ચિદાનંદમય.

માત્ર પરમ દેવજ નહીં પણ બ્રહ્માંડના સર્વ પદાર્થ માત્ર માનવ દેહમાં રહેલા છે એમ એ લોકો માને છે અને કહે છે,

જહા આઉ બાડે તા આઉ બ્રહ્માંડે.

સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વિષ્ણુ; બ્રહ્મા, ગોલોક, વૃન્દાવન બધું જ એમને તો દેહમાં જ રહેતું લાગે છે.

વૃથા તારે ખુંતે મરા માદિર વૃન્દાવને
ધુલાય બસિબાર સે કિ ધન બસલે હૃદય સિંહાસને—

(ધૂળ માટીના બનેલાં મન્દાવનમાં શા માટે તેની ખોજ કરે છે. એ બધી ખોજ અફળ છે. તે રત્ન શું ધૂળમાં બેસવાને યોગ્ય છે? તે તો હૃદય સિંહાસન ઉપરજ બેસશે.)

ઈશ્વર તો એના હૃદયમાંજ વસેલો છે એટલે ઈશ્વરને તો એ ત્યારે હોય ત્યારે 'મનેર માનુષ' - મનનો માનવજ કહે છે. આ એના 'મનેર માનુષ'ની 'હેયાના હેડ' ની પ્રેમારાધના કરવી એજ એ સંપ્રદાયની મુખ્ય સાધના છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ વિના આ પ્રેમારાધના થઈ શકે નહીં. માટે દરેકને પોત પોતાની જુદી પ્રકૃતિ હોય છે. એઓ એમ માને છે કે ત્યારે આ પ્રેમ પરિપક્વ થાય છે ત્યારે સ્ત્રી પુરુષ બંનેને તંત્ર આત્મવિસ્મૃતિ થઈ જાય છે અને તેઓને બાહ્યજ્ઞાન રહેતું નથી અને પછી તેઓ પોતાની લીલામાં માત્ર સધાકૃષ્ણની લીલાનોજ અનુભવ કરે છે.

તપન આપને પુરુષ કિ પ્રકૃતિ
નાઈકો જ્ઞાન ક્રિષ્ણ સ્થિતિ
અકૈતવ કિક જેન ક્ષિતિ, વાક્ય નાઇ.

(ત્યારે પુરુષ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન રહેતું નથી, માત્ર પૃથ્વીની માફક નિષ્કપટ આસ્તત્વ તેમનું રહે છે અને વાચા પણ કુટલી નથી.)

એ લોકો સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમને બહુ મહત્વ આપે છે કારણકે એ લોકો માને છે કે એ પ્રેમનું શોધન થતાં થતાં છેવટે ઈશ્વરપ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એમની આ માન્યતાને લઈને એમનામાં કેટલાક એવા આચારો સ્થાન પામ્યા છે કે જેનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય થઈ પડે. જો કે એઓ નો સિદ્ધાંત તો એવો છે કે સાધારણ માખ જેમ કમળ ઉપર બેસે છે છતાં તેના મધુનો આસ્વાદ કરતી નથી તેમ માણસે પણ સ્ત્રીનો સહવાસ કરવાનો છે ખરો પણ ઇન્દ્રિયોની લાલસામાં મથવાનું નથી. સ્ત્રીઓના સંબંધથી ઘણા સંપ્રદાયોને હાનિ થઈ છે તેમ બાઈલ સંપ્રદાયને પણ થઈ છે. વર્ધજીવ સાહિત્યમાં જે પરકીયાની ભાવનાને આટ-આટલી વખાણવામાં આવી છે તે ભાવના વર્ધજીવો માત્ર સધાકૃષ્ણને માટેજ યોગ્ય ગણે છે પણ આ બાઈલ લોકો તો તે ભાવના પોતાના જીવનમાં પૂરેપૂરી રીતે ઉતારે છે. તેઓ માત્ર માણાની અદલાબદલી કરવાથી ગમે તે સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરી શકે છે.

પણ આતો આપણે તત્વની ચર્ચા કરતા કરતા ગતંતમાં આવી પહચ વળી પાછા આપણે આદર્શની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરીએ.

આ વિશ્વમાં માનવ કેહો અવતરવું એ તો મોટામાં મોટો અધિકાર છે, એમ એ લોકો માને છે અને દેવતાઓ પણ સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા માનવીઓની અદેખાઈ કરી રહ્યા છે. આનું કારણ શું? પ્રભુની પ્રેમલીલા માનવીના પ્રેમના પ્રતિદાન વિના અધુરી જ રહે છે અને એ રીતે પ્રભુની સનાતન લીલાને સંપૂર્ણ કરવા માટે માનવીની અનિવાર્ય જરૂર છે.

એમન માનવ જનમ આર.કિ હલે
મન, બા કર ત્વરાય કરલે ત્વરાય કર એઇ લલે.
અનન્ત રૂપ સૃષ્ટિ કરલેન સાંધ,
શુનિ, માનવેર મતન તુલના કિધુઈ નાઈ,
દેવ દાનવ ગણુ કરે આશાધન જનમ નિતે માનલે

(આવો માનવ જનમ શું કરી મળવાનો છે? હે મન, જે કરવું હોય તે આલે લવમાં ઝટપટ કરી લે. પ્રભુએ પાર વિનાનાં રૂપો સંરક્ષ્યાં છે પણ તેમાં માનવની તોલે આવે એવું એકે નથી. દેવ અને દાનવો પણ માનવ જનમ લેવા માટે આશાધના કરી રહ્યા છે.)

જે માનવના સહકાર વિના પ્રભુની લીલા પણ અધુરી રહે તે માનવનું મહત્ત્વ કાંઈ જેવું તેવું ન જ હોય. અને આ મહેત્વને લીધેજ એને પ્રભુ માથે ખુબ સ્વતંત્રતાથી વર્તન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર માણસનેજ પ્રજાની ઝાંખીની ગરજ છે એમ નથી પણ પ્રભુને પણ માણસનાં દરશનની પુરતી ગરજ છે અને એજ માન્યતાને જોરે બાઉલ ગાઈ શકે છે:

આમિ બસલામ એવાર પયે
આમાર ભાંગા શરીર એ ગો શ્રી હુરિ.
ચલતે નાહિ કોનો મતે.
જદિ આમાય છેડે એ ગો રસિક
તોમાર પ્રેમેર લીલા ચલે
તલે એખાન થેકેઈ કિધયાં જાળ,
તોમાય ખુજલો ના તા બોલે
કાંગાલ બોલે આમાય તુમિ
ઠેલતે યદિ પારા.
તલે એખાન થેકે કાએગો વિદાય
છાડો આમાય છાડો (ધારિ ના કારો ધાર)
કલે થેકે એગો બન્ધુ ચલતે છી તોર લાગી
આમાર પરાણુ છેડે ઢેહ લોટે, તણુ દરશ નાહિ માગી.
આમિ છાડા યદિ તોમાર પ્રેમ નાહિ ચલે
તલે આસતે હોલે એઇખાને તે, બસલામ ગો તાઈ બોલે.
હાટેર ધૂલાય માઠેર તાપે, દેખતે જે આર નારિ.
તુમિ નિજેર ઠેકાય લોલે ખુજે
(તુમિ પ્રેમેર દાયે નેલે ખુજે)
બનિ હહ બિહારી.

(હું) તો મારે આ રસ્તામાં ખેઠા છે શ્રી હરિ, માફ ભાંગ્યું શરીર હવે કેમે કયું ચાલતું નથી. જો મારા વિના તારી પ્રેમલીલા ચાલે એમ હોય તો હું આટલેથીજ પાછો જાઉં અને તારી ખોજ ન કરું. અને કંગાલ જોઈને જો તું મને પાછો ઠેલવાનો હોય તો અહીંથીજ મને વિદાય દઈ દે, મને છોડી દે. મને કોઈની એ પરવા નથી. એ બન્ધુ ! હું ક્યારનોએ તારે માટે ચાલી નીકળ્યો છું. મારા પ્રાણ હોડયા જાય છે, મારી કાયા લોટી પડે છે પણ હું કાંઈ તારાં દર્શન માંગતો નથી. મારા વિના જો તારી પ્રેમલીલા નહીં જ ચાલે એમ હોય તો તારે અહીંયા આવવું પડશે. હું તો મારે આ ખેઠા. હાટની ધૂંળથી અને મેઘાનનાં તાપથી હું કશુંએ જોઈ શકતો નથી. તું તારી પોતાની ગરજો, તારા પ્રેમની ગરજો મને જાતે જ ચોંધી લેશે એ હું જાણું છું—મારા હૃદયવિહારી !)

કેટલી આત્મશ્રદ્ધા, પોતાના મહત્વમાં કેટલો વિશ્વાસ હશે ત્યારે એક બારણે બારણે લીખ માંગતો બાઉલ આ શબ્દો ઉચ્ચારી શક્યો હશે, કદાપી શકો છો ? એમ નહીં માનશો કે આ માણસ તદ્દન જ્ઞાન ભુલેલો છે અને એને એની હરિદ્રતા અને નિરક્ષરતાનું જ્ઞાન નથી. એને એ બાબતોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે પણ એ તો એમાં જ પોતાનું સૌશાય્ય માને છે અને પડિતોને તો અભાગીયા ગણે છે. ખાલી ઘડાને ગાથમાં લઈ તરતી સીતું ઉપનામ લઈ એ કહે છે :

ધન્ય આમિ શૂન્ય કુન્ન પૂર્ણ કુંલ નાહિ
તાઈતો તોમાર જલેર ખેલાય તોમાર ખુકેર તલે રઈ.
ધન્ય આમિ શૂન્ય કુંલ, ધન્ય આમિ દીન
આપન કાળે લઈયા ચલ જમુનરિ પુલિન
ધન્ય આમિ શૂન્ય કુંલ ભાસો ખુકે કરે
એમન શૂન્ય રાખો યદિ થાકી પાય ધરે
ધન્ય આમિ શૂન્ય કુંલ નામિ તોમાર સાથે
કંઠ આમાર જડાઓ સખિ આપન દુઈટિ હાતે.
જરા તોમાર પૂર્ણ કુંલ તાદેર રાખો ગો તીરે
કાળેર લાગિ લઈયા જે જાઓ જખન જાઓ ધરે કિરે.
આમાય સખિ ભાસાઓ તુમિ આનંદ નીરે
આમિ તોમાર ખુકેર તલે નાઈયા સારા હોઈ.

(મને) ધન્ય છે કે હું જરેલો ઘડો ન યતાં ખાલી ઘડો થયો. નહીં તો કાંઈ તારી જલલીલા વખતે મને તારી છાતી સરસું સ્થાન મળવાનું હતું ? મને ધન્ય છે કે હું ખાલી ઘડો છું, હું દીન છું. કારણકે તું મને તારી બગલમાં લઈ જમનામાં બીલે છે. મને ધન્ય છે કે હું ખાલી ઘડો છું. કારણકે તું મને હૈયાસરસો ચાંપીને તરે છે. જો તું મને આવો ને આવો ખાલી રાખે તો તારા ચરણને નછોડું. મને ધન્ય છે કે હું ખાલી ઘડો છું કારણકે મને તારી સાથે નાચવાનું મળે છે, તું

તારા બંને હાથે મારા કંઠને વિંટળાય છે. તારા જે ભરેલા ઘડાઓ છે તેમને તારા તું કઠિ રાખી મૂકે છે અને માત્ર કાંમને વખતે ઘેર જતી વેળાં પાછા ઘેર લઈ જાય છે. પણ મને તો તું આનંદસાગરમાં દોહર કરાવે છે અને હું તો તારાં હૈમાં હેઠળ થાકી જાઉં ત્યાં સુધી નાચું છું.)

• આ સાંભળ્યા પછી કોઈને પાંડિત થવાના મોહ રહે છે ખરો?

એ લોકોને તો વિશ્વના ધનદેસવની જે પરવા નથી, અને પાંડિત્યનીયે પરવા નથી. એ લોકોનો રત્ન બંડાર તો આત્મદર્શન છે. જેને આત્મપરિચય થયો તે જ જીવ જીવ્યા. ત્યાં સુધી માણસને આત્મપરિચય થયો નથી ત્યાં સુધી તે છતી આંખે આંધળો છે:

આમાર આપન ખમર આપનાર હય ના.

એકબાર આપનારે જ્યનલે પરે, જાય અચેનારે ચેના

સાંઈ નિકટ થેકે દૂર દેખાય,

જેમન દેશેર આડે પાહાડ છુકાય, દેખનાં—

આમિ ઢાકા, દીક્કી, હાતડે કિરિ

આમાર કોલેર ઘોર તો જાય ના.

આત્મા રૂપે કર્તા હરિ.

મને નિષ્ઠા હોલે મિલલે તારિ . ઠિકાના—

બેઠ બેઠાન્ત પડલે જત બાડલે તત લક્ષણા.

આમિ આમિ કે બોલે મન,

જે જાને તાર ચરણ શરણ . લગ્ગીના.

સાંઈ લાલન બોલે, મનેર પોરે. હતામ આખ, યાકિતે કાણા.

(હું મને પોતાનેજ ઓળખી શકતો નથી. એકવાર જો પોતાને ઓળખી શકું તો પછી પેલા અણ ઓળખ્યાને પણ ઓળખી શકું. સાંઈ પાસે હોવા છતાં દૂર દેખાય છે, જેમ દેશને ઓથે કુંગર ઢંકાઈ રહે છે તેમ—જો તો ખરો, હું ઢાકા દિંદી કીક્કી વળું છું પણ તોયે મારે અધિકારમાં આધડવાનું ટળતું નથી. મનમાં જો નિષ્ઠા હોય તો આત્મ રૂપે વિરાજતા પ્રભુને પત્તો મળે. વેઠ અને વેઠાન્ત જેમ જેમ વાંચ્યો તેમ તેમ માત્ર લક્ષણ વધ્યા કર્યો. હે મન, જે પોતાને જાણતો હોય તેના ચરણનું શરણ સ્વીકાર. સાંઈ લાલન કહે છે કે મનના અધિકારને લીધે હું તો છતી આંખે અંધ થયો.)

જે બાઉલને આત્મ જ્ઞાન થઈ ગયું છે તેને માટે પછી કોઈપણ ભાવનાં મંથનો રહેતાં નથી. તે 'સંનિવ' થઈ જાય છે અને 'તુમિ યંત્રિ આમિ યંત્ર' નો ભાવ તેનામાં વ્યાપી રહે છે. તે પોતાની જાતને માત્ર એક બંધી સંમાન ગણે છે જેમાં પ્રભુને જે સુર બળવવા હોય તે સુર બજાવે. દુનિયાના વ્યાપારો : તે સમગ્રે અસ્પર્શ લાગે છે અને તેથી તે દૂરજ રહે છે:

એખન લાંગો શ્યામેર બાંશી
 શ્યામેર સુખે લેજે છિત્ત સકલ સુરેર સુર
 એખન આંનેર હાથે બાજે યદિ કર ગો રે સુર.
 પરાણ હોઈ તે પ્રીય આમાર શ્યામેર બાંશરી
 તાતેઈ બોલિ લાંગ રે આરે ધૂતાર ધૂલા કરી.
 આંનેર હાતે બાજે યદિ આર કેનો એક સુર
 હોમે મરણ હોઈ તે અધિક મરણ કર ગો રે સુર.

આ બંસી ઉપર શ્યામે પોતે સર્વોત્તમ સુર બજાવ્યો હતો. આજે જો એ હવે બીજાને હાથે બજે તો એના સુરેચ્છરા કરી નાંખે. આ મારા શ્યામની સ્ત્રી મને પ્રાણુથીએ પ્રીય છે. એટલા માટેજ તો કહું છું કે (પરનો સ્પર્શ થાય તો) એને લાંગી ધૂળ લેગી કરી નાખજો. એ જો પારકે હાથે કોઈ એક પણ સુર કાઢે તો તે મરણથી એ અધિક યદ્ય પડશે માટે એનાં સુરાજ કરી નાખજો)

એવા લોકો મૂર્તિપૂજા માને એવો સંભવજ નથી. જેઓને ઇશ્વર સાથે આટલો ગાઢ સંબંધ છે તેઓને વિશ્વમાં સર્વત્ર, સર્વ કાર્યોમાં જ ઇશ્વરની પ્રતિતિ ધતી રહે છે. તેમને માટે તો આખો સંસાર એ જ ઇશ્વરની લીલા છે અને એ લીલાના અંગ પ્રત્યંગમાં તેઓ તેનાં દર્શન કરે છે:

સે લીલાં યુગલિ કૃપા કેમન કરે.
 લીલાર નર નાર્ય રે સ્ત્રીમા કૌનખાને કૌન રૂપ ધરે.
 આપનિ ઘર સે, આપનિ ઘરી,
 આપનિ કરે રસેર સુરી, (ઘરે ઘરે)
 જો સે આપનિ કરે માણહિરી.
 આખાર આપનિ બેઠાય બેઠી પરે.
 ગંગાય રહલે ગંગાજલ હય,
 ગર્તે ગલે કુપેજલ કયં, (વહે વિચારે)
 તેમનિ સાંધર વિભિન્ન આકાર,
 બેનાય પાત્ર અનુસારે
 એકે જાય અનન્ત ધારા
 તુમિ આમિ નામ લેઓરા (લબેર પરે)
 અધિન લાલન બોલે, કેવાં આમિ બાનલે, ધાંધા જે તો ફરે.

(જો પાગલ ! તે લીલા તું શી રીતે સમજશે ? જેની લીલાનો અંતજ નથી તે કયે સ્થાને કયું રૂપ લેશે એ શી રીતે સમજશે ? તે પોતેજ ઘર છે અને પોતેજ ગૃહી છે અને વળી પોતેજ ઘર ઘર રસચોરી કરતો ફરે છે. અને માણસ્ત્રેટ પણ તે પોતેજ છે અને પોતેજ બેઠી પહેરીને ફરે છે. જેમ ગંગામાં હોય ત્યારે

ગંગાજલ અને ખાડામાં પડે એટલે કૂપજલ તેમ પાત્ર ભેદે સાંઇ પણ ભિન્ન ભિન્ન આકારમાં દેખા દે છે. પણ એ બધાંમાં એક જ અનન્તધારા વહી રહી છે અને હું અને હું એ તો માત્ર આ બવમાં નામનો વિસ્તાર છે. અધીન. લાલન કહે છે કે 'હું' 'હું'કોણ' એટલું સમજે તો બધી શુંય દૂર થઇ જાય.)

અને મૂર્તિપૂજામાં જેઓ નથી માનતા તેઓને વળી તીર્થ કેવાં ? સમસ્ત વિશ્વજ ન્યાં પ્રભુનું લીલા સ્થળ છે ત્યાં અમુકજ જગ્યાને તીર્થ કહેવાનો અર્થ શો ?

જાઇતે આયના મન મહા મદીના.

આમાર નાઈ મંદિર નાઈ મરજીદ

નાઈકો પૂજા નાઈ બકેદ

કણા કણા મહા કાશી પલપલ સુદિન

આમિ પાગલ હૃદતામ દૂરે રહતામ, બંધુ વિહને
આમાર બંધુ આછે બસિઆછિ તાહાર કાછે.

(મારૂં મન મહા મદીના જવા ઈચ્છતું નથી. મારે નથી મંદિર કે નથી મરજીદ, નથી દુર્ગાપૂજા કે નથી બકઈદ. સમસ્ત ભૂમિની કણે કણ મારે મન તો મહા અને કાશી છે અને સમયની પ્રત્યેક પલ મારે ગન. તો ઉત્સવ સુદિન છે.)

(આથી કોઇ એમ ન. માને કે હું તીર્થ જતો નથી એટલે પ્રભુથી દૂર રહું છું) જો હું મારા બંધુથી દૂર રહું તો તો તેના વિના ગાંઠો જ થઈ જાઉં. મારો બંધુ તો આ રહ્યો. હું તેની પાસે જ બેઠો છું.)

જેમણે પ્રત્યેક મનુષ્યદેહમાં ઇશ્વર પ્રતિષ્ઠા કરી, પૃથ્વીના પ્રત્યેક કણમાં મહા કાશી જ્યાં અને પ્રત્યેક પલને શુભ દિવસ ગણ્યો તેને વળી સાંપ્રદાયિક ચિન્હો શાં ? તિલક છાપાની વાત પૂછતાં જ એ લોકો જવાબ આપે છે કે કુળમાં રસ ભરાય છે એટલે એની મેળે જ એનો રંગ સુંદર બની જાય છે. કાયાં કુળને બહારથી સુંદર રીતે રંગવાથી કાંઈ અંદર રસ નથી ઉત્પન્ન થતો.

‘ભિતરે અમૃત ભરે રંગ ધરે.’

તો પછી આ બાહ્ય લેપન શા માટે કરવાં ?

એ લોકોએ જડ મૂર્તિઓનો ત્યાગ કરી છવન્ત, ચેતનવાંતી મૂર્તિઓનું શરણ લીધું છે. આત્મા ખીજ આત્મા પાસેથી જ ઉદ્બોધ લઇ શકે અને એટલા માટે ગુરૂને એ લોકો અત્યંત મદત્ત અને ભક્તિ અર્પે છે.

ત્રજેર સાવ કિ બુઝિતે પારે સખ જને ?

ગુરૂદેવ જારે બનાય સેઇ બાને.

સાગર બેચે નૌકા જાય—

જલ ચેને તાર માઝિ જાય.....

(ત્રજનો લાંબ કાંઇ બધાજ લોકો યોડાં સમજી શકે છે ! એ તો ગુરૂ જને સમજાવે તેજ સમજે, સાગરજલ પર નૌકા વહેતી ચાલી જાય છે પણ પાણીને ખલાસીજ પૂરેપૂરું પાછને. કેટલાંયે યત્રોને ચલાવીને તેઓ નૌકાને સામે પ્રવાહે લઈ જાય છે. આ બધું સમજવાની સાધારણ લોકોની શક્તિ નથી. માત્ર ત્રણ જ જણ રસ્તો બતાવી શકે એમ છે—ગુરૂ, વધજીવ અને કૃષ્ણ.) અને આમ છતાં એઓ સમસ્ત વિશ્વને ગુરૂ તરિકે ઓળખાવી શકે છે.

ઓ રે મન કારે કરવિ નમસ્કાર

અતિથ ગુરૂ; પથિક ગુરૂ, ગુરૂ સખ સંસાર

અને દીક્ષા ? :—

જેદિન જનમ સેદિન આમિ દીક્ષા પેચેછિ,

એક અક્ષરેર મન્ત્ર માયેર ભિક્ષા પેચેછિ,

દીક્ષા વિના ચલે નારજે એકદિ પ્રાણેર આસ

એઇ કથા તે ગલીર આમાર રચેછ વિશ્વાસ.

આમિ નીર પેચેછિ, દીર પેચેછિ, પરાણ પેચેછિ

તારિ સાચે સાચે માયેર ભિક્ષા પેચેછિ.

(જે દિવસે જનમ્યો તેજ દિવસે હું દીક્ષા પામ્યો. માનો એક અક્ષરનો મંત્ર મને શિક્ષામાં મળ્યો છે. દીક્ષા વિના તો એક પણ પ્રાણનો આસ ન ચાલે એ વાતમાં મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. હું પાણી પામ્યો, દૂધ પામ્યો, પ્રાણ પામ્યો અને તેની સાથે સાથેજ માની ભિક્ષા પામ્યો.)

(૫)

એ લોકોનાં બધાંય ગીતો સમજી શકાતાં નથી. કારણકે એ લોકોની પ્રકૃતિ સાધનાને અંગે જે જે કીયાઓ હોય છે તેમાંથી ઘણા સકેતો એમણે પોતાનાં ગીતોમાં ગુચેલાં હોય છે. સંપ્રદાય બહારના માણસો આ બધી કીયાઓથી અજાત હોય છે એટલે ગીતો સમજવામાં બાધા આવે છે. અમુક પુકુરો, મંજરીઓ, આલેખ, કુલકુરુતિની, પૈયા, ચકો, વગેરે અનેક પ્રકારના સકેતો સમજી શકાતા નથી. આમ છતાં તેમના ગીતોમાં ઉદાહરણ, ઉપમાઓ વગેરે એમણે લોકોના સામાન્ય જીવનમાંથીજ લીધાં હોય છે. આથી એમના ગીતોમાં અમુક પ્રકારની અચૂક સચોટતા અને સરળતા આવે છે. એમની શૈલિ તો તદ્દન સીધીજ છે.

પ્રદ્યના ઉદ્ધારો હોઈ ગીતો સાંભળનારના અંતરમાં સોંસરા ઉતરી જાય છે. આના ઉદાહરણ તરિકે માત્ર કેટલીક ઠણીકાઓ ચેરીનેજ સંતોષ માનવો પડશે.

તીથે તીથે બટકનાર ને માટે:

સકલ ઘાટે જે તેરે ચાસે તો સાગરે ગિયે પડ

કત નદી કાટલે ધારા સળ એવે સેઈ રસ્તા ધર

(બધાય ઘાટે જવા માગતો હોય તો સાગરમાં જઈનેજ પડ. આમ તો તું કેટલી નદી ઓળંગીશ? બધા કરતાં તો રસ્તોજ પકડ.)

ધન્યરનાં અસ્તિત્વનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માગનાર માટે

સાંઈ તુંમિ તોનઓ ભાંગ્યા ચાકાને બોલબે પલપલે.

(પ્રભુ તું કાંઈ ભાંગેલું પેડું નથી કે પલે પલે અવાજ કરીને તારું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યા કરે.)

અનધિકારીને માટી વાતનો લોભ બતાવનાર માટે:

અંધ શિશુરે લોભ દેખાલે પુતુલનાયન દેખતે જાઈ.

(આંધળા બાળકને તું લોભ જતાવે કે ચાલ આપણે પુતળાનો નાચ જોવા જઈએ.)

કામપેનુને પણ જે વાંસની ટોપલીમાં દહોયે તો પછી ફળ શું ?

પ્રેમનું દાન એ પાણીના દાનનાં જેવું છે. સરોવરમાંથી પાણી લઈએ તો તેનું ચિન્હ (ખાટો) રહેતું નથી. ખીજાં દાનો માટીના દાન જેવાં છે. ખોદીએ ચીલે ખાટો રહે.

જે તું બધાથી અલગ રહે તો તો તારે પર અને ઘોર બન્ને સરખાં જ થયાં ને!

જલમાં જે માછલી રહે છે તે પાણીનું રૂપ લેણી નથી અને જે માછલી જોવા જાય છે—જુરે છે તે જીવતી નથી એટલે કદી પણ નથી શકતી.

ન્યારે માથું દુખે છે ત્યારેજ આપણને તેનાં અસ્તિત્વની ખબર પડે છે.

સિખારીને પાછો કાઢીએ તો તે વેશ બદલીને આવે.

પ્રભાતમાં સૂર્ય ન્યારે કમળને બોલાવે છે ત્યારે કમળ સૂર્યને કહે છે:—
“તારો સોદ સાંભળીને જે બહાર નીકળ્યાં હતાં તેઓ તો તારા કિરણે બળી ગયાં.
પણ બાઉલ કહે છે,—“બળ્યાં તો બળ્યાં પણ પોતાનું સ્વરૂપ તો પ્રકટ કર્યું ને!
તું જો સૂર્યના સાદે બહાર ન જશે તો પાણીમાં સડી જશે.”

જે જ્ઞાતાના અધિકાર કાચો અને પાકો. સગીર અને વિધવાના અધિકાર
કાચા; લોગવી શકે; દાન ન કરી શકે.

લોગ કાચો અધિકાર છે.

ત્યાગ પાકો અધિકાર છે.

બળી એ ગીતોના સુર પણ સ્વતંત્રજ હોય છે. અને તે મુદ્રાએ સારા સારા
કવિઓને પણ મુગ્ધ કરી નાખ્યા છે. કવિશ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને વિખ્યાત
ગીતો રચનાર શ્રી અતુલપ્રસાદ સેનના ઘણા ગીતોના સુર બાઉલ ગીતો ઉપરથી
રચેલા છે.

બધાજ બાઉલો કાંઈ કવિ ન હોઈ શકે એટલે કેટલાંક ગીતો આપણે
પ્રયત્ન પૂર્વક લખાયેલાં પણ લાગે. પણ ન્યારે કાંઈ કવિ-બાઉલ ગાન રચે છે
ત્યારે તેમાં નિર્સર્ગશક્તિનો વૈભવભાવનો, યથાવિધ પ્રકાશ અને ભાષાની સચોટતા
અને સરલતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ને કવિની હોળી એ કાંઈ આપણી ધુળ
કાઢવથી રમવાની હોળી નથી. તેની હોળી તો વસન્તની જગમોહન સમૃદ્ધિમાં
ઈશ્વરના આગમનને, અનુભવવાના ઉત્સવમાં છે.

બંધુ એબાર ખેલે હોરિ ગુધુ તોરિ ઝાડિનાય;

એરે તોર દુયારેધ પુલ પુટે છે.

આર કોયાઓ પુલ જે નાઈ.

એરે આગે જે તાર ખબર એસે છે.

એરે પુલેર પુલેર ગધે જે તાર ધાર લેગે છે.

એબાર પિયકારી સેઈ ગંધે તે ચલે.
તુઈ બાર ના હલે બંધુ જે તોર જલે રેચલે,
એરે આપના રે ભાઈ ખેલખિ હેધાય,
આર જે એબાર સમય નાઈ.

(પ્રીયતમ આ વખતે માત્ર તારે આંગણેજ હોળી ખેલનાર છે. માત્ર તારે જ આંગણે પુલ પુટયાં છે, બીજે કયાંય પશુ પુલ નથી. આગળથીજ તેની ખબર આવી પહોંચી છે. અને આ પુલની ફારમે ફારમે તેનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. આ વખતે તો એ ફારમની જ પિયકારીઓ ચાલવાની છે. તું જો બહાર ન આવશે તો તારે પ્રીયતમ પાછો આવ્યો જશે. સખિ ! અહીં રમવાને તું આવ. (વિલંબ કરવાનો) વખત નથી રહ્યો.)

આવાં ગીતોની અસર નવા લેખકો ઉપર થાય એમાં આશ્ચર્ય શું ?
વાચકોની વિદાય લેતાં પહેલાં આ એક ગીત ઉતાર્યા વિના રહેવાનું નથી

પાગલ હોતે પાલ્લામ કઈ ?
લોકે આપાય પાગલ બોલે
આમિ તો સે પાગલ નઈ.
પાગલ હોતે પાલ્લે કિ આર
પાપ સંસારે પડે રઈ,
મિછે બૂતેર બેગાર ખેટે મરિ
આર પાપેર બોઝા માયાય લઈ,
પાગલ જે જન એ સંસારે
જાને ના સે સેજન લઈ
બાસના કે જય કરે સે
હયે છે રે નિન્દજથી.
જે જન અનુરાગી, સર્વત્યાગી
શુદ્ધ પાગલ તારે કઈ
બાર ગૃહ રમચાન હુઈ સમાન
તાર ચરણધૂતિ માયાય લઈ
દોષા બોલે હાય કિ દર્યા
કરછિ સુધુ હૈ રે ચૈ,
આમિ પાગલ સાજતે બડઈ પડુ
આસલ કાજે નિશાન સઈ.

[હું ક્યાં પાગલ થઈ શક્યો છું ?] લોકો મને પાગલ કહે છે. પણ હું કંઈ તેવો પાગલ નથી. પાગલ ને ધર્મ શક્યો હોતો તે વળી આ પાપમય સંસારમાં પડી રહું ખરો! આ તો નકામી ભૂતની વેડ કડ્ડ છું અને પાપનો બોલો માથે વહું છું. જે પાગલ છે તે તો આ સંસારમાં પરમ પુરૂષ વિના બીજા કશાનેજ નાણતો નથી. તે તો વાસનાને છતીને વિશ્વજીથી થયો છે. જે માણસ અનુરાગી અને સવ ત્યાગી હોય તેનેજ હું તો ખરો પાગલ કહું. જેને ઘર અને સ્મશાન ગંને સમાન છે તેની ચરણરજ શિરે ચઢાયું છું. આ ગાંડો કહે છે કે મારી આ તે શી દશામાં માત્ર હાહાકાર કરવાનોજ રહ્યો? હું પાગલનો વેશ દાઢવામાં બહુ કુશળ છું પણ ખરો કામ વખતે તો નિશાનજ કડ્ડ છું—(મને સહી કરતા પણ આવડતી નથી એટલે મારે માત્ર નિશાન કરીનેજ કામ ચલાવી લેવું પડે છે.)]

We Want Men.

સુપ્રજા પ્રજાભિઃ સ્યામ સુર્ચારો વારઃ

God give us men. A time like this demands,

Strong minds, great hearts, true faith and ready hands.

Men whom the lust of office does not kill.

Men whom the spoils of office can not buy,

Men who possess opinions and a will.

Men who have honour—men who will not lie;

Men who can stand before a demagogue,

and scorn his treacherous flatteries without winking.

Tall men Sun-crowned, who live above the fog.

in public duty and in private thinking.

Andon.

ફૂલ-વેલી.

મહારી પ્રેમશ્રીની વાટિકા માંઢ
ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !
મહારા ઉરમાં ઉમંગ નહિ માય,
લગે રસ-હેલી, સખિ !
વસન્ત ફેરી દલગી રી મંજરી રૂપાળી,
જૂઝે હો ! મન્દ મન્દ હેરે રે;
જૂઝે લલસણીની નમણી હો ! વેલડી,
જૂઝે મુજ હેયું હૃદય-દેરે !
હો ! ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !

કુમારીના કોડ સમાં કુમળાં નવ ફૂલડે
વેલી છુમી છુમી હોરે રે;
વણુ-પ્રીછયા ભાવ સખિ ! પ્રાણ મંદી લગે,
હેયું રસ-હૃદય રસ-છાણે !
હો ! ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !

વેલી સખિ ! વેત્રી ને વેત્રી મુજ આંખડી,
વેલી કાયા મદ-વેને રે
ખીલી પરિમલ વૃષ્ટિ કોને, સખિ !
હેલે દિગન્ત દિન-રેને
હો ! ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !

સ્નેહરસિકા.

[હું ક્યાં પાગલ થઈ ચક્રો છું જે? લોકો અને પાગલ કહે છે પણ હું કંઈ તેવો પાગલ નથી. પાગલ જે ઘડ ચક્રો હોત તો વળી આ પાપમય સંસારમાં પડી રહું ખરો! આ તો નકામી ભૂતની વેડ કરું છું અને પાપનો બેળે માથે વાળું છું. જે પાગલ છે તે તો આ સંસારમાં પરમ પુરૂષ વિના બીજા કશાનેજ જાણતા નથી. તે તો વાસનાને છતીને ચિંતનથી રચો છે. જે મોહાસ અનુગ્રહી અને સવ ત્યાગી હોય તેનેજ હું તો ખરો પાગલ કહું. જેને ઘર અને સ્મશાન બંને સમાન છે તેની ચરણરજ શિરે ચઢાવું છું. આ ગાંડો કહે છે કે મારી આ તે શી દશા! માત્ર હાહાકાર કરવાનોજ રહ્યો? હું પાગલનો વેશ ઘઢવામાં બહુ કુશળ છું પણ ખરા કામ વખતે તો નિશાનજ કરું છું—(મને સહી કરતા પણ આવડતી નથી એટલે મારે માત્ર નિશાન કરીનેજ કામ ચલાવી લેવું પડે છે.)]

"We Want Men."

सुप्रजा प्रजाभिः स्याम सुर्वारो धीरः

God give us men. A time like this demands,

Strong minds, great hearts, true faith and ready hands.

Men whom the lust of office does not kill.

Men whom the spoils of office can not buy,

Men who possess opinions and a will.

Men who have honour-men who will not lie;

Men who can stand before a demagogue,

and scorn his treacherous flatteries without winking.

Tall men Sun-crowned, who live above the fog.

in public duty and in private thinking:-

Anon.

ફૂલ-વેલી.

મહારી પ્રેમલીની વાટિકા માંછ

ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !

મહારા ઉરમાં ઉમંગ નાંકી માય,

જામે રસ-હેલી, સખિ !

વસંત કેરી ઠલગી શી-મંજરી રૂપાળી,

જૂઝે હો ! મન મન હેરે રે,

જૂઝે લલસણીની નમણી હો ! વેલી,

જૂઝે મુજ હેયું હૃય-દહેરે !

હો ! ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !

કુમારીના ઠોડ સમાં કુમળાં નવ ફૂલડે

વેલી લુખી, લુખી ડાલે રે,

વણ-પ્રીછયા ભાવ સખિ ! પ્રાણ મંદી જાગે,

હેયું રસ-હેયું રસ-છાણે !

હો ! ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !

વેલી સખિ ! વેલી ને વેલી મુજ આંખડી,

વેલી કાયા મદ-વેને રે

મીઠડી પદિમવ અપું ડોને, સખિ !

હેવે દિગન્ત દિન-રેને

હો ! ખીલી ફૂલ-વેલી, સખિ !

સ્નેહરશ્મિ.

(૧૨)

સ્વરાજ્ય પ્રતિજ્ઞા.*

લેખક:-શેઠ પુ. વિ. માવળ.

“વીર મદાંચા પોવાડા વીર મદાંની ઐકાવા.”

માવળ પ્રાંતમાં,

રાહીડખોરામાં રાહીડાના પહાડપર આવેલા એક અતિ પુરાતન રાહીડેશ્વર મહાદેવના દેવાલય તરફ પ્રિય વાંચક ત્હાડું લક્ષ્ય દોર. આ મંદીર અતિ પુરાતન હતું. તે હેમાડપંતી પદ્ધતિનું—મ્હોટા મ્હોટા કાળા પથ્થરનાં-ખાંધેલું હતું. નકસી કામ સહેજ સહેજ હતું. નિજ મંદિર જ્યાં શંકરની. પિંડી હતી તે ન્હાતું હતું. તેની આગળનો સભામંડપ આસરે ત્રીસ ચાળીસ માણસો બેસી શકે એટલો મ્હોટો હતો. તેને મ્હોટા મ્હોટા કાળા પથ્થરના ચોરસ ચાંભલા હતા. આજ ફાંદશુન શુકલ-પક્ષની દ્વિતીયાની સંધ્યાનો સમય હતો. મંદિરમાં એક મહાત્મા સાધુની પ્રાંર તેજસ્વી મૂર્તિ એક વ્યાઘ્રાંબર પર બેઠેલી નજરે પડતી હતી તે મૂર્તિ વૃદ્ધ દેખાતી હતી. લાંબી શ્વેત ઢાઢી અને શ્વેત પાળો, લાંબો ભગવો ઝાંબો, એકંદરે તેનો દેખાવ, અંબાવનાર, તેના પ્રતી પૂજ્યેલાવ ઉત્પન્ન કરનારો હતો; અને “હર રામ રામ

જય રામ ” નો એક સરખો જય ત્યાં પુર ધૂનથી ચાલી રહ્યો હતો. એવામાં ત્રણ ચાર મરાઠા ત્યાં આવ્યા. તેમને જોતાં તેઓમાં વૃદ્ધ દેખાતા મરાઠા ગૃહસ્થને સંબોધિ સાધુ મહારાજ બોલ્યા:—“ આવો આવો નરસોપંત! બેસો. હંમણું જ થોડા વખતમાં બધા આવી પહોંચશે, વખત થવા આવ્યો છે. તમારી ઉચ્ચ ભાવના, સ્વદેશ માટેની—સ્વધર્મ માટેની ઉત્કટ લાગણી માટે તમને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. આવો, બેસો. ”

મહારાજને નમન કરતા, તેમની સામે તેઓ બેઠા એટલામાં તો “ જય બલસીમ, જય હરી ” કરતા એક બીજા ઉંચા સાધુ મહારાજ આવ્યા.....

સુમારે અર્ધી ઘટિકા વીતી હશે, ત્યાં દ્વરથી ઘણા માણસો ડુંગર ચઢી આવે છે, કોઇ થોડા પર છે અને ઘણા પગપાળા છે એવું તેમને દેખાયું. તેઓ આ મંદિર તરફ આવતા દેખાયા. વધારે નજીક આવ્યા, તો ચારપાંચ જણ થોડા પર હતા અને બીજા ઘણાજણ પગે ચાલતા હતા. એટલામાં સુમારે એક અષ્ટમાંશ ઘટિકા ગઇ હશે કે નહીં ત્યાં, ‘ જય ભવાની ’ એવો ઘોષ કરતી કરતી આ ટોળી મંદિરની હદમાં આવી. તેઓ મરાઠા હતા એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેમને આવતાં જોઈ મંદિરમાંના લોકો ઉડ્યા અને સિંહદાર પાસે આવ્યા.

આવેલા માણસો ઘણા હતા. સાયંકાળ થઇ ગઇ હતી. સૌથી આગળ બે યુવાન—છોકરાઓ મોટી મશાલો પેટાવી ચાલતા હતા, તેની પાછળ ચાર યુવાનો ચાલતા હતા, તેમની પાછળ સરદારી પોશાકમાં, ઉંચકિયોર પ્રયત્નો એક પુરૂષ થોડાપર બેસી આવતો હતો. તે શરીરે ઘઉંવર્ણો હતો, તેની આંખો અતિશય તેજસ્વી, પાણીદાર, અને (વસ્ત્રુત, પરંતુ તેમની વિશેષતા તેમની વિશાળતામાં ન હોવી પણ તેમાં અગ્રી રહેલા અદ્વિતીય તેજમાં હતી. તેનું અણીયાનું નાક ગરૂડની ચાંચ જેવું હતું, તે શરીરે ઘણો ભય દતો એવું નહોતું. તે મૂર્તિ હીંગણી હોય એવું લાગતું. તારૂંચની પતાકા અથાપિ તેના ઓઠપર અગર દાઢી પર વિશેષપણે અગરવા લાગી નહોતી; તેનો પોશાક તદ્દન શ્વેત, એક લાંગો અંગરખો, મરાઠાશાઈ પાયજામો અને માથાંપર તે વખતની નાનકડી કાંઈ મરાઠાશાઈ તો કાંઈ બાદશાહી ઘાટની પાઘડી હતી. તેનાં ચંચલ નેત્રો એક સરખાં અર્ધી તર્ધી ફરતાં હોઈ જલ્દી કેમ સર્વ દિશા તરફ શું વાલ્યું છે તેનું એકદમ ગ્રહણ કરતાં ન હોય એવાં જણાતાં હતાં. તેનો થોડો અસહ્ય બીમધરી ઓલાદનો હતો. પોતાપર ન થયેલા પોતાના સ્વામીને માટે તેને ગર્વ થતો હોઈ તે બીજાને જલ્દી તુરંજ ગણતો હોય તેમ વારંવાર ટાક ઉંચી નીચી કરતો ચાલતો હતો. તેની પર બેઠેલો તેજસ્વી યુવાન પોતાની પાસેના બીજા માણસ સામે વળીને ધીમા અવાજે કંઈ વાતો કરતો હતો. તેની પાછળ બીજા બે ગજબુત યુવાન—ઉમરમાં લગભગ આ નાન જેટલા જ એકાદ બે વર્ષ વધતા ઓછા, થોડાપર હતા. તેમની પાછળ દસ ને જણ ચાલતા હતા, આ પાછળ ચાલનારા લોકોના અંગ પર વસ્ત્રની ન્યુનતા

ઘણી હતી એમ કહેવામાં હસકત નથી. તેઓ પણ બધા યુવાન જ હતાં. બહુ લઈ ઉંચા નહોતા, સાધારણ કદના હતા. પણ તેમની આંખો તેજસ્વી હતી. તેઓ યુવાનીને યોગ્ય દુર્ગમશકરી ચલાવતા આવતા હતા. તે ટોળી હવે મંદિરના પટાંગણમાં આવી પહોંચી. તે તેજસ્વી-યુવાન ઘોડાપરથી ઉતર્યો કે તરત ખીન્ન એક માણસે આગળ વધી તેનો ઘોડો પકડ્યો. તેની પાછળના ઘોડેસ્વારે પણ ઉતર્યા. તેઓ મંદિર તરફ વળ્યા. મંદિરના દ્વારપર ઉભેલા લોકોએ તેમને નમન કરી વધાવ્યા. સ્વામીજીએ હાથ ઉંચા કરી આશીર્વાદ આપ્યા. આ તેજસ્વી યુવાને શીર નમાવ્યું.

સ્વામીની સાથે શિવાજી અંદર ગયા. એક માણસે આગળ જઈ સ્વામીના આસન સામે ધાસીયો પાથર્યો તેપર શિવાજી બેઠો. શિવાજી સાથે આવેલા ખીન્ન વીરો હિલા રહ્યા. જે જણાએ મ્હોટી મશાલો હાથમાં ધરી હતી, તેથી મંદિરમાંથી ધીની ખંતી ધીમું અજવાળું નાંખી રહી હતી. સ્વામીજીએ વાત કરતાં કરતાં કહ્યું "હવે અહીં કાંઈ શુભ રાખવા જેવું નથી. અહીં સર્વ મંડળ ખાનગી, આપણું જ છે. શિવળા, આવા માણસો મળે અને શ્રીઅખામાની કૃપા હોય તો હાં હાં કરતાં બધું થાય. આ વૃદ્ધ વીર-નરસોપંત, અને આ તેમના પુત્ર દાદોજી એઓ રાહીડ-ખોરાના દેશપાંડે-દેશકુલકર્ણી ખરા અંતઃકરણથી આપણી તરફ છે-આપણામાં જોડાયી છે-દરેક રીતે મદદ કરવા તૈયાર છે, પણ માત્ર બહારથી આપણી વિરુદ્ધ. બાદશાહીના ખરા રોચક એમ ડાળ દેખાડવાના છે. તે પણ એક રીતે ઇષ્ટ છે.

આ મુઘોજી જેઠે, દેશમુખ કાન્હોજીના સ્વદેશવતસલ પુત્રને તો આપ જાળખો છો. તેની પવિત્ર માતા સાવિત્રીબાઈ પણ આપણા કાર્યમાં સહાનુભુત છે. જે મહાન ઇમારત ચણવી છે તેનો આજે પાયો નાંખવા આપણે અહીં એકત્ર થયા છીએ."

"આવા વીરો મળે, શ્રી ભવાનીની અને આપની તથા ગુરુમહારાજ ને મહા પુરૂવની કૃપા હોય તો તે કાર્ય કેટલું જલદીથી થાય? આ સર્વ ક્યારે થશે એ અહોરાત્ર મનમાં આવી મન બળી ભસ્મ થાય છે. નથી સંખ્યાતુ એ-ચોરડાઓનો ભુદ્ધ-ત્રાસ નથી રહેવાતો-આ મુસલમાનશાહીમાં મરાઠાઓનું આ અપમાન, ઉચ્છેદ થાય છે તે કેવી રીતે દૂર કરવો તે જ વિચાર દિવસ રાત્ર મનમાં ભમ્યા કરે છે. મનમાં વારંવાર એમજ આવે છે કે જે વડીલે મેળવ્યું, તે ખાઈ તેની વ્યવસ્થા કરી સ્વસ્થ બેસવામાં બહાદુરી નથી. આપણે મરાઠા હિંદુ, સર્વ દક્ષિણ દેશ યવનોએ આસ્થો, દેવ પ્રાણજી ગાય અને તીર્થોને તેમણે પીડા કરી, ધર્મ ડુબાડ્યો. આ રક્ષણ માટે પ્રાણ પણ વેંચી, ધર્મનું રક્ષણ કરવું, પરતંત્રતાની ખેડી તોડવી, પરાક્રમ કરી તેમના હાથમાંથી મુલક ખુચવી લેવો અને તે અત્ર-સ્વતંત્રતાનું અત્ર લક્ષણ કરવું. એ જ, એ જ, આ જન્મે આપ્યાનું સાર્ય. દેવ પર ભાર ન મુકવો. પુરુષયત્ન બલવત્તર છે. દેવ લંગડો છે; વાસ્તવ પ્રયત્ન અચળ કરવા. એમાં દેવ જેમ જેમ અધિક સહાય થાય, તેમ તેમ અધિક કરે જવા-દેવ

સર્વ ઇચ્છા પાર પાડનાર સમર્થ છે. ” “આને આ વિચારો હંમેશાં ઘોળાયાં કરે તેથી ગુરુજી દેહોજીપંતની સલાહ પુછી તો “વડિલે દોલત (જહાંગીર) સંપાદન કરી તે માત્ર શુભાવી કાળો દાગ બેસાડયો.” આ તરેહનો ઉત્તર—શું કહું, વડીલની અને ગુરુજીની પણ ખીક રહે છે. મહારા આ વિચાર, મહારી આ વૃત્તિ તેમને બિલકુલ પસંદ નથી એ આપ તો જાણો છો. વડીલ તરફથી રોજરોજ પત્રો આવે છે, તેમાં એજ વાત. એજ કપડો, મા સાહેબ મુઠાં આમ કરીયે નહી, આમ કર્યાથી આમ થાય, ફલાણો ગુરમે યશે, આપણા ઉપર આદત તુટી પડશે, તું કેવોનિરંકુશ છે, મહોટાઓનું વચન માનવું જોઇએ વગેરે. આવો નિત્ય ઉપદેશ કરે છે. કહી કહી અમને વઢે છે, અમારી સોખત ખરાબ છે, આ ઉજાડ છોકરાઓ જેમ ખડેકાવે તેમ ખડેકે છે હવે કાંઈ નહાનો નથી. આ શબ્દો સાંભળવા, એકંદર રીતે જોતાં વડીલો અમને અનુકૂલ નથી. પણ મહારો તો પાકડો નિશ્ચય છે કે જે બીડું ઝડ-પ્યું તે પાર પાડવું. જે કાર્ય સરુ કર્યું તે છેવટ પર્યંત લેવું. ભલે પછી તેમાં પ્રાણ જાય તો પણ—”

વૃદ્ધ સ્વામી આ સાંભળતા મનમાં જરા હસ્યો. સર્વે આ સ્વસ્થ ચિત્ત થી સાંભળતા હતા. સર્વેના મહેસાપર વીરઘ્રો ચમકી રહી હતી. “જય ભવાની” નો ઘોષ કર્યો. સ્વામીએ હસીને કહ્યું:—શિવબા, શ્રીની આજ્ઞા છે કે જે કાંઈ થવાનું છે તે તારે જ હાથે, જે ઉદ્ધાર થયે તે તારે જ હાથે. અસ્તુ—કમણાં અહીં જે વિધિ કરવાનો છે તે પ્રથમ કરી લઇએ.”

શિવાજીએ સ્વામી તરફ જોયું. તરફ ઉઠ્યો. શ્રીના નિજ મંદિરમાં જઇ પ્રદક્ષિણા કરી પાછો બહાર આવ્યો. સામે શ્રી ભવાનીની ભગ્ય મૂર્તિ હતી, ત્યાં નમન કર્યું અને એક ધ્યાને તે સામે જોઇ રહ્યો. અત્યાદે તેનું તેજ કોઇ જુદા જ પ્રકારનું દેખાવા લાગ્યું. તેનો પ્રથમનો ચહેરો અને અત્યાદેની કૃતિમાં વિલક્ષણ અંતર જણાયો. તેના સાથીઓ એક ટસે તેની સામે જોઇ રહ્યા. શિવાજી આસપાસની સર્વે ઉપાધિથી અલિપ્ત યશ બીજી જ કોઇ પરિસ્થિતિમાં હોય એવું દેખાયું. ઘણીવાર મુખી તે કાંઈ જાણ્યો નહીં. પરંતુ તે પછી શ્રી ભવાનીને દંડવત કરી તેણે કાંઈ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. “કાંઈ સંકટ આવશે. સાવધાનતાથી રહેવું. પરિણામ સારું આવશે. સાવધપણે ઉપક્રમ કર્યાથી યશ ખાસ, મંદિરનું તોરણ બાંધજે.....”

આ શબ્દો તેના હોઠમાંથી બહાર પડ્યા. સ્વામી અને બીજાઓએ તે સ્પષ્ટ શિવાજી માતા આગળ દંડવત કરી નિમ્નેષ્ટ પડી રહ્યો; ધીમે ધીમે ઘાટી વારે તે શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો. આંખો ઉઘાડી તલવાર કાઢી ભવાની આગળ મૂકી. પછી તાનાજી, ચેશાજી, નરસોબા વગેરે સર્વેએ એક પછી એક ત્યાં આવી “હું ભવાનીની સેવામાં અને ગૌણાદ્વજીને છજ થાય છે તે દર કરવા માણ અર્પવા પડશે તો પણ આપું પાપ” જોઈશ નહીં. ” એવા શબ્દોમાં શપથો લઈ અંબા

ભવાનીને પ્રણામ કરી, શિવાજીની તલવાર ઉચકી મસ્તકપર મૂકી, પાછી ત્યાં મૂકી શિવાજીને પ્રણામ કર્યા, આ પ્રકાર થયો. સૌ સૌ સ્થાનકે આવી બેઠા.

શિવાજીએ સ્વામી તરફ ફરીને “શી આજ્ઞા થઈ ?” આ પ્રશ્ન કર્યો. સ્વામીએ - તે શબ્દો પુનઃ ઉચ્ચાર્યા તે પરથી શિવાજી બોલ્યો:—“ચિન્હ સારાં છે. તેમ ચેતવનારાં પણ છે. શ્રી અંબાલવાની સમર્થ છે. જે ‘કરવાનું’ છે તે કેવળ એક નિષ્ઠાથી, પ્રયત્ન બરી રાખવો. આપણે કાળજીથી વર્તવાનું છે. જ્યાં સુધી અંબા ભવાનીની કૃપા છે, સ્વામી મહારાજની કૃપા છે, તમારા જેવા સહાયકો છે ત્યાં સુધી પૂર્ણ યશ આવવા સંબંધી મને તો અણું માત્ર શંકા આવતી નથી.”

આટલું કહી ઉઠ્યો, સર્વે ઉઠ્યા. સર્વેની ચર્ચા તે જ વીરશ્રીથી. અલૈકિક રીતે ઝળકી રહી હતી. શિવાજીએ હાથમાં શંકરને માથેથી ખીલપત્ર લઈ આગળ ચલાવ્યું:—

“તમે બોલો છો કે આજે આપણે અહીં ઘણું અગત્યનું—અતિ મહત્વનું કાર્ય કરવા એકત્ર થયા છીએ. આજ અનેવા લલિયનો—આપણે બોધનાર મહાન હમાસ્તનો—પાયો રચવાનો છે, શ્રીરાહીડેશ્વર—આ સંબંધોરાના કુળદેવ સ્વયંભૂ—તેમણે અત્યાર સુધી-યશ આપ્યો, અને તે સર્વ મનોરથ તે અને માતા અંબાલવાની હિન્દવી સ્વરાજ્ય કરી પૂરા કરશે. તેમની આજ્ઞા છે. આજ હું તેમની સંનિદ્ધ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે યવનોએ પાદાકાંત કરેલ દેશ, ગૌબ્રાહ્મણ, દેવોનો કરેલો છળ તોડી ધર્મરક્ષી હિન્દવી સ્વરાજ્ય સ્થાપીશ, અને હિન્દુશાહી પુનઃ ગજવીશ. આ મહારી પ્રતિજ્ઞા છે—તે વજ્રપાય છે. આ રાજ્ય થાય એમ શ્રોતી ઈચ્છા છે.”

સર્વેએ “જયભવાની !” નો જયઘોષ કર્યો અને પ્રતિજ્ઞા કરી આ વખતનો દેખાવ લાંબા સમય સુધી સ્મરણમાંથી જાણે તેવો નહીં, જીવનમાં કાંઈ અનેરું તેજ અને શૌર્યના અંગાર પુરે તેવો ભવ્ય અને પ્રચંડ હતો. નિર્માલ્ય અને નપું સકોને પણ જે ઘડી પુરુષાર્થમાં ફેંટી દે અને સ્વરાજ્યના યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યાગ કરવાની પણ મહેચ્છાઓ તેમના મસ્તિષ્કમાં ભરી દે—એવો હતો ! માતૃભૂમિને માટે તેની પરાધીન અવસ્થામાંથી તેને સુક્ષિત અપાવવા ભેગા મળેલા આ વીરસંઘનું પ્રતિજ્ઞાદ્રશ્ય તેમના હૃદયમાં અને પશુ જરી વાર જમચ્યાવી દૂર રાખે, તેમને માટે માન ઉત્પન્ન કરે, એવો ગૌરવથી ભર્યો આ પ્રસંગ હતો, સર્વેના મહેરા શૌર્યથી સતાચોળ અને આનંદોત્સવથી પ્રપુલ્લિત અને તેજસ્વી થયા હતા. વિલસણ પ્રભા પથરાઈ હતી, અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની પ્રતિજ્ઞા થઈ. મહારાષ્ટ્રના હિન્દવી સ્વરાજ્યની તે ઉપા.....

“Lead, Kindly Light!”

“દોરો, મુકોમલ પ્રજા!”

સામ્રાજ્યસંગઠન (Imperial Consolidation ઇમ્પીરિયલ કોન્સોલિડેશન.)

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંની ભગિની પ્રજાઓના મુખ્ય પ્રધાનોની સમિતિ (Imperial Conference ઇમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સ) એ પોતાની આગળ આવેલા ગંભીર અને વ્યાપક પ્રશ્નોની ઉકેલને માટે દસ્તૂર મુજબની પદ્ધતિ આ વખતે પણ સ્વીકારી હતી. પૂરેપૂરી છૂટથી દરેક પ્રશ્નની તમામ બાબતોથી ચર્ચા થઈ શકે, વચ્ચે લોકમતનું દબલ નડે નહીં, અને શુભ રાખવાની અનેકાનેક ન્હાની મોટી બાબતોની શુભિ પૂરેપૂરી જળવાય, વળી માંદામાંદા મતભેદ કેટલા છે, કયો નિર્ણય કેવી રીતે અને કેટલી થોડી બહુમતિથી આખરે થઈ શકયો, એવું કશું પણ પ્રકાશ માં આવે નહીં; તેને માટે કમિટી પેટા—કમિટિઓની પદ્ધતિ જ ઉત્તમ છે. આ કમિટિઓ પોતાના અહેવાલ આપી સમિતિને રજૂ કરે તેમાં સૌથી મોટા શુભ વિસ્તાર અને ખુલાસાવાર ચર્ચાના નહીં પરંતુ મિતાસરતાં અને જે કે પ્રકટ કરવાની ભૂમિકા ભગીનું નહીં તે સર્વ વિશે મૌન એ હોય છે. કમિટિના અહેવાલો ઘણુંખરું તો જે નિર્ણય આપી સમિતિએ સ્વીકારવાના અને ભગિનીપ્રજાઓને તેમ દુનિયાને જણાવવાના હોય છે, તે જ જરા આશય, ભાવર્થ, ભાવના, અને વ્યવહાર મુરકેલી ઓના સ્પર્શ સાથે આવેજે છે, અને પછી સમિતિ લાંબાંટુંકાં ભાષણો સાથે તેજ નિર્ણય લગભગ તેજ વાક્ય રચનામાં સ્વીકારે છે. આ ઉપરાંત જે ગહન બાબતોમાં નિર્ણય હોય નહીં, વસ્તુસ્થિતિનું જવાબદાર નિરૂપણ જ ઇંગ્લાંડ ભગિની-પ્રજાઓના મુખ્ય પ્રધાનો આગળ કરવાનું હોય છે, તે શુભ બેઠકોમાં કરવામાં આવે છે; અને તેમાં મુખ્યત્વે પદ્ધતિ એવી રહે છે, કે પરરાજ્યો સાથેના સંબંધનાગોષ્ઠી (Confidential કોન્ફિડેન્શિયલ) કાગળો અને અતિગોષ્ઠી વર્તમાનો દેખાડવામાં આવે છે, તથા એ દરેકનું વચ્ચન બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ કેટલું આંકે છે અને સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિને તેનાં કારણો સાથે તથા તેમાંથી તત્કાલમાં સંભાવત ભાવિ બનાવો સાથે કઈ નજરે જુએ છે, અથવા તે વિશે જાતે શી તૈયારી રાખી રહ્યું છે, તે બંનેની જોખવટથી કહેવામાં આવે છે.

આ વખતની સમિતિની બેઠકો સમાપ્ત થઈ છે. મુખ્ય ફલ એક હરાવના રૂપમાં આવ્યું છે. એ હરાવ અમે જાનતી સ્પષ્ટતાથી ઉતારિયે છીએ:—

ડુમીનિયનો (Dominions) સહનતમાં છે; દરેક સ્વતંત્ર છે; દરેક તળપ (mother country) મધર કન્ટ્રી) ઇંગ્લાંડ જોડે સમાન પદવિતું છે; પોતાના મુલ્કમાં અને પોતાની પ્રજાને લગતી આંતર (internal ઇન્ટર્નલ) બાબતોના સંબંધમાં એકે ઇંગ્લાંડનું તાબેદાર કોઈ પણ અર્થમાં નથી; દરેકને આખી સહનત સાથે સહકાર પૂરેપૂરી સ્વેચ્છાથી છે; અને દરેક આખી સહનતના રાજ-સમ્રાટ તર્ફ પુરેપૂરું વફાદાર છે.

મરેલહત.

આખી સહનત અને તેમાંનાં દરેક ડુમીનિયનનું ધ્યેય મુલેહશાંતિ (peace પીસ), સ્વસંરક્ષણ (safety સેફ્ટી), અને પ્રગતિ છે; પ્રજાને જવાબદાર સંસ્થાઓ (free institutions ફ્રી ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ) દરેકનું બંધારણ છે; સ્વેચ્છા-મય સહકાર (free cooperation ફ્રી કોઓપરેશન) અને પરસ્પર (બંધુભાવ ! ભગિનીભાવ—mutual association મ્યુચ્યુઅલ એસોસિએશન) સહનતની કાર્ય મજાલી છે; અને પરરાજ્યો સાથેના મસ્તહુ કોતરાર આદિ વ્યવહારો તેમ સંરક્ષણ માટે કાફલા લશ્કર સરંજામ આદિ બાબતોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે સહનત અને ડુમીનિયનો પરિસ્થિતિને અનુરૂપ ડગલાં ભરે છે, તેમાં નિયમો જેવાં બંધનોની જરૂર જ નથી.

ઇમ્પીરિયલ સમિતિ મળવાના ભણકારા વાગી રહ્યા હતા ત્યારથી આખી સહનતને ડુમીનિયનોમાંના એક અને તેના મુખ્ય પ્રધાન વિશે ચિન્તા નહીં તો જરા શંકા જેવું લાગતું હતું કે તે આ સમિતિમાં શો ભાગ ભજવશે. એ ડુમીનિયન તે દક્ષિણ આફ્રિકા અને એ મુખ્ય પ્રધાન તે સેનાપતિ હર્ટઝોગ (General Hertzog). એની અને એ જે પક્ષનો નાયક છે તેની પાછલી તવારીખ અને તક અને ફક બોલી ઉપરથી એની શંકાઓ સકારણ પણ હતી. પરંતુ પરિણામે સહનત હર્ટઝોગને ગળી ચક્રી છે, અથવા તો સહનત સંબંધમાં અપખ્ય જેવું બહુ નથી તુકસાન કરતાં લાલ જ, વિદ્યેય નહીં તો બેઆની ભાર, વધારે છે, એવી ખાતરી અગર ખાતરી નહીં તો આશા, અને આશાંત્ર નહીં તો પણ વ્યવહાર સંભાવના (Practical Supposition પ્રેક્ટિકલ સપોઝિશન), ઇંગ્લાંડ બીજા ડુમીનિયનોના મુખ્ય પ્રધાનોની મદદથી હર્ટઝોગનામાં ઉપખાલી શક્યું છે. ઇમ્પીરિયલ સમિતિની આ બેઠકનો સૌથી મોટો ખનાવ આ જ ગણાયો, અને તેના નિદર્શન લેખે ઇંગ્લાંડે હર્ટઝોગને પોતાની કલ્પનાત્મક ઉમિલતોની જાણીતી પદ્ધતિએ એક ભેટ પણ આપી છે. બોઅર (Boer) જેટલું ગાડું એટલે દુર્ગમ વગડામાં આખા કુટુંબકળીલા સરસરંજામને સમાજ આપીને ગમે ત્યાં ગમે તેમ રસ્તો કરતું જાણે જહાજ. દાનસવાલના પ્રમુખ અને ઇંગ્લાંડના કટ્ટા શત્રુ હૂમરનું એક ગાડું આફ્રિકા સાથેના વિચ્છેદમાં વિચ્છેદ મેળવીને લોર્ડ કીચનરે ઇંગ્લાંડ આણ્યું હતું, વિચ્છેદના એક કીમતી સમારક લેખે; અને તે સમયન

લંદનના લોર્ડ મેયરને ભેટ આપ્યું હતું. આ ભેટ અંગત હતી નહીં. લોર્ડ મેયરે તે અનુકૂળ પ્રસંગે પ્રગળે આપી દીધું હતું. આ સમિતિની જોડકોને આંત્રે ઇંગ્લાંડે ફૂગરતું આ ગાડું પાછું દક્ષિણ આફ્રિકાના મુખ્ય પ્રધાન હટ્ઝોગને ભેટ આપ્યું છે. (દેશ્ય તેને દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજધાનિ લગી સહીસલામત પહોંચાડવાનો ખર્ચ પણ ઇંગ્લાંડ વેઠશે!) અને આ ઝીલ્લી પણ ઝમાનાઓને સાંકળતી સભ્ય ક્રિયા (polite ceremony) પોતાઈટ સેરિમની) વડે ફૂગર જેવા પોતાના જૂના શત્રુને પણ, આજે સમય પરપાકે, ઇંગ્લાંડે સદ્ગતનતની સ્વાતંત્ર્યભાવનાના એક અમર સ્તંભ લેખે આખરે સ્વીકાર્યો છે અને સત્કાર્યો છે અને પૂજ્યો છે. જૂના યુગોમાં પરાજિત રાજ કુલોની કુમારિકાઓને પરણીને વિજયી અને પરાજિત કુટુંબો અને પ્રદેશો એક થતા. આપણા વધારે સુધરેલા યુગમાં પરાજિત દેશોને આરાધવાની વધારે સુધરેલી કલાઓમાં પણ ઇંગ્લાંડ પવીણ છે, કારણકે ઇંગ્લાંડે વ્યવહાર અને પોતાના લાભને વળગનાર છે, તે સાથે ઉદાર અને કલ્પનામંય પણ છે.

અને એક ટીકા. ઉપલા ઠરાવમાં સદ્ગતનતના માંદામાંદા વ્યવહાર માત્રમાં ઇંગ્લાંડ અને દરેક ડુમીનીયન એકબીજાને સમાન, ઇંગ્લાંડ પણ કોઈથી રહડે નહીં કોઈ ઇંગ્લાંડથી પણ ઉતરતું નહીં, એ સમગ્રી શકાય એવું છે, પરંતુ પરરાજ્યો સાથે ના સંબંધમાં આ સંમાનતા એટલે શું? હાલ જે વહીવટ ચાલે છે તેમાં આથી કદીને, સમાનતાના તત્વને સાકાર કરવાને માટે, શા ફેરફાર કરવાના, શા થઈ શકે એમ છે? કોણ જાણે. પડશે તેવા દેવારો, ભાવિને લગતી એવી એવી અણસરંજ પીકામાં મગજભારી શા સાડ જે. એક બીજામાં વિશ્વાસ છે, અન્યોઅન્ય ભાવ સંજીવન રસ પ્રમાણે આખી સદ્ગતનતમાં વહી રહ્યો છે અને આખી સદ્ગતનતને સાંકળી રહ્યો છે, સૌ ભગિનીઓનો સહકારતંતુ વાસ્તવિક ઇતિહાસપટમાં સત્યમેવ વજાઈ રહ્યો છે, તો પડશે તેવા દેવારો એ જ ઉત્તમ અને પ્રાણ રાજ્ય-નીતિ છે. પોતપોતાની બાગતમાં પાંચેના ચોક્કા જુદા, એક બીજાથી સ્વતંત્ર, અલગ: પણ આ દેખાવથી લગ્નચાઈને કોઈ પરરાજ્યને વચ્ચે આંગળી જોડીને અમને છિન્નશિત કરવા અથવા છે? બડે કરી લુપે. સેવા પ્રસંગમાં અમે પાંચ પાંડવ પાંચ નહીં પણ એક છિયે તે એને અનુભવ શીખવશે. ઉપલો ઠરાવ અભેદ વિચાર કવચ નથી. વિચારકે ક્ષિત્રસુદીની અમૂલ દ્રષ્ટિએ, તર્કશાસ્ત્રની અછડતી પણ કસોટીએ, એ કથનપટમાં પટની સંલગ્નતા કરનાં છિદ્રોજ વિશેષ છે એ દેખીતું છે. પરંતુ એક અભેદ બંધુભાવનો એ કથનપટ છે, એટલું જ ટીકાકાર ભેદ ન શકે, તેની ટીકાઓ વિચારપ્રદેશમાં ગમે તેટલી સંગીન લાગે તથાપિ વૃથા છે.

૨. હમ્પીરિયસ સમિતિ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદ.

આ સમિતિએ હિંદ વિશે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે.

આંતર સ્વાતંત્ર્ય અને પરરાજ્ય સંબંધને લગતી સર્વ બાબતોમાં તમામ હિંદુ રથાન ક્યાં છે અને કેવું છે તે ગવર્મેન્ટ એન્ડ કન્ડિશ એક

(૧૯૧૯) અને ઇમ્પીરિયલ વોર કોન્ફરન્સ (Imperial War Conference) ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં કરેલા નવમા ઠરાવ વડે નિર્ણય કરેલું છે જ.

એ ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના ઠરાવમાં આમ છે કે હિંદનું સ્થાન સ્વતંત્રતામાં મહત્વનું (Important ઇમ્પોર્ટન્ટ) છે, અને પરચલ્પ સંબંધોની બાબતમાં હિંદને પાત્ર પોતાનું મત પૂરતી રીતે કથવાનો હક્ક (right to an adequate voice in foreign relations) છે. પરંતુ આ બંને બાબતમાં હિંદનું સ્થાન-દેખીતું છે કે હિંદે પૂરેપૂરું સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું નથી ત્યાં લગી ડુમીનિયનોના સ્થાનથી નીચું છે, અને ત્યાંલગી ઇંગ્લાંડને જે જે સંમેલોમાં હિંદ જણાય-પોતાનું હિત, સ્વતંત્રતાનું હિત, હિંદનું પોતાનું હિત, ગમે તે પ્રકારનું હિત જણાય-તે પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ. વર્તે અને હિંદે તે સ્વીકારવાનું અને વેઠવાનું છે. અંગોરા અને તુર્કી વિશે લોડ રીડિંગે હિંદનો મત જણાવ્યો, તે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના તે વખતના મતથી ભિન્ન હતો તથાપિ મોન્ટેગ્યુએ ઉપર ૧૯૧૭ ની ઇમ્પીરિયલ વોર કોન્ફરન્સના ઠરાવનો એક અર્થ કરીને તે પ્રકટ કરી દીધો, ત્યારે પ્રધાનમંડળે ઠરાવ્યું કે મોન્ટેગ્યુ એ ઠરાવનો એ અર્થ કરવામાં ભૂલ્યો, આવી મહત્વની બાબત આખા પ્રધાનમંડળનો મત લઈને જ બહાર કરવાની હોય, અને મોન્ટેગ્યુને રાજીનામું આપવું પડ્યું. તે ક્ષણે હિંદે આ બાબત ઉપર પૂરતું લક્ષ જ ન આપ્યું, આ બાબત કેટલા મહત્વની છે તે હિંદ તે ક્ષણે સમજ્યું જ નહીં; એ હિંદની હિંદના રાજ્યપ્રકરણી આગેવાનોની રાજ્ય પ્રકરણમાં આને કેટલી અપકવતા છે તે ચોકસું બતાવી આપે છે.

અને આપણા પ્રજામતની આવી અપકવતા ધ્યાનમાં લઈને છેલ્લી ઇમ્પીરિયલ સમિતિના તમામ ઠરાવો અને અહેવાલોને એકંદરે લેતાં, હિંદ અને દક્ષિણઆફ્રિકા વચ્ચે હાલ જે મહામહત્વનો મતભેદ ચાલી રહ્યો છે, તે વિષયમાં આપણે ચોક્કસ લેવાનો છે, તે અહીં ટુંકામાં પણ બનતી ચોખવટથી સમજાવવું પ્રાપ્ત થાય છે.

ઇમ્પીરિયલ સમિતિએ એક નવો ઠરાવ આ કર્યો છે કે ડુમીનિયનના ગવર્નર-જનરલો ગવર્નર-જનરલ મટીને સર્વ રીતે વેઇસરોય જેવા થઈ જવાં ભેળ્યે. ગવર્નર-જનરલ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના કે ઇંગ્લાંડના એજન્ટ એલચી કે પ્રતિનિધિ આજલગી ઉત્તરોત્તર ઘટતા પ્રમાણમાં હતાં, એ એમની સ્થિતિ હવેથી પૂરેપૂરી બદલાઈ જવી ભેળ્યે. ડુમીનિયનને લગતી કોઈ બાબતમાં ડુમીનિયન પ્રધાનમંડળને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે કે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય તો તે કહેવાનો બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ બેશક હક્ક ધરાવે છે, અને ડુમીનિયન પ્રધાનમંડળ તે ક્યનને પોતાની વિચારણામાં મિત્રતાવે પૂરેપૂરું વજન આપવાને સહાયે તૈયાર અને રાજી છે. પરંતુ સર્વ આંતર બાબતોમાં સર્વોપરિ સત્તા ડુમીનિયન પ્રધાનમંડળની જ છે.

આટલું જણાવીને હવે સર્વનો કલિતાર્થ ત્રણ પરિણામો રૂપે રજૂ કરીએ છીએ, તે હિંદે પૂરેપૂરું સમગ્રી લેવાં ઘટે છે

પરિણામ ૧. હિંદ અને આફ્રિકા વચ્ચેના પ્રશ્નોમાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ અને બ્રિટિશ પ્રજામતની સહાનુભૂતિ મેળવવી જરૂરી છે, પરંતુ પ્રથમ આવશ્યકતા ડુમીનિયન પ્રધાનમંડળ અને ડુમીનિયન પ્રજામતને આપણો કેસ પૂરેપૂરો જણાવતા રહેવાની છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા પક્ષના અને આપણા માણસોને હાથે ચલાવતાં વર્તમાનપત્રો છે, પણ તે વધુ સમર્થ અને વધુ જવાબદાર જાને એમ કરવું જોઈએ. વળી હિંદ અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે વેપાર વ્યવહાર છે તે ઉપર આપણે વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાને અને આપણને બંનેને લાભ અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાને નુકસાન નહીં, અને આપણને લાભ, અથવાતો દક્ષિણ આફ્રિકાને લાભ અને આપણને નુકસાન નહીં, એ ત્રણે પ્રકારના વેપાર વ્યવહાર બનતી ઝડપે ખીલવવા જોઈએ. દાખલા તરીકે સિંધિયા કંપની જેવી કંપનીએ હિંદ-આફ્રિકા વચ્ચે પોતાની આગળોટો નિયમિત રીતે આવે જાય એમ કરવા મથવું જોઈએ.

પરિણામ ૨. આવા દરેક સવાલમાંથી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ દ્વારા ઇન્ડિયા ને અલગ સમજાવો, કેમ કે તે તો બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનું અંગ છે. આપણા વોઇસ-રોય, હાઇ કમિશનર દ્વારા ઇન્ડિયા, ગવર્નરો, એક્ઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલના મેમ્બર્સ અને મંત્રીઓએ જ અંગેજીની લેવી, અને તેમણે આ કર્તવ્ય ઇંગ્લાંડના એજન્ટ વડીલ કે પ્રતિનિધિ લેખે નહીં, ગોરા લેખે નહીં, પણ હિંદી પ્રજામતના વાકિત લેખે બજાવવાનું છે, તે આપણે જોવું, જોતાં રહેવું. આ ફેરફારનો આરંભ લોર્ડ હાર્ડિંગે કરેલો; લોર્ડ ચેમ્બર્લૈન્ડ અને લોર્ડ રીડિંગ એજ રાહ આગળ વધેલા હવેના કોઈપણ અધિકારી જુદી અને જુદી પ્રણાલીએ વસ્તે તો તે તેની મોટીકસૂર થાય, જેની ખતર હિંદ અને હિંદી પ્રજામતે રીતસર પગલાં ભરીને લેવાની છે.

પરિણામ ૩. કેટલાક વર્તમાનપત્રો ભાંડણ—ગડાદુર છે. ભાંડણમાં દેશભેલા છે, અને ઉપજીવિકા તો છે જ, એવી ખોટી માન્યતાઓના એ ખીયારા શુભામ છે. યુરોપને, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને, ઇંગ્લાંડને, આજે લોર્ડ બર્નહોલ્ડને તો આવતી કાલે હર્ટઆગને, અને પરમ દિવસ કોઈ ત્રીજાને ભાંડવામાં જ એઓ પોતાની સવ શાયરી અને લાઘવી ખર્ચે છે. એમને ખીજું કશું આવડતું હશે કે કેમ એ પણ એક ફૂર પ્રશ્ન છે. પરંતુ સદતનવતું બંધારણ આ છે, સદતનવમાં હિંદની આ હાથે રિયલિટી આ છે. તેમાંથી હિંદને પણ ડુમીનિયનના પરિપુર્ણ સ્વાતંત્ર્યની રિયલિટી ડમાવાની છે, એમાં ભાંડણ અને દેશપચાર કેટલાં ઉપયોગી ભાંડાં! પ્રજાનું અજ્ઞાન ઘોર છે, અને અજ્ઞાન પોતાને જોટણું સંવંત ગણે છે તેટલી સર્વજ્ઞતા સંવંત પોતે પણ પોતામાં અનુભવતો નથી. આ રિયલિટી જ્યાંલગી ફરે નહીં; ત્યાંલગી આવા ભાંડણમંડેલોને પણ પ્રતિ હા અને ઉપજીવિકા મળ્યા કરે. સદતનવ એટલે આ, તેમાં ચડચડો અને પુરું સ્વાતંત્ર્ય હાથ કરવાનો સાચો માર્ગ આ, એ પ્રકારનું પ્રચારકાર્ય અને પ્રજામતની એ જાતની કેળવણી દેશહિતચિંતકોએ વધારે સહાયક થી કરવાનાં છે. ભાંડણ અને દેશપચાર એસરે તેમ તેમ જ વાતાવરણ શુદ્ધ થવા પામે.

૩. મનુર અને સુડીવાન.

સૌને શુભામી માનસના કહેતા ઘણાખરા પોતે જ શુભામી માનસના નામેજ (unadulterated અનેડટરેઇટેડ) નમુના હોય છે. તેઓએ પોતાની વિચારપ્રણાલી પોતાના ટીકાંકારતુસે અને પોતાના ભંડાણકેશ યુરોપના સોશિયલિસ્ટ છાપામાંથી તફડાવેલા હોય છે: સોશિયલિસ્ટ છાપાને. સાથી વધુ અપતવાળા સાથી કુપાત્ર અને અસ વિભાગમાંથી. ભૂંગળવાકયો (slogans સ્લોગન) ભાંડણછાંટછાં, ચાબખાઓ, સુડીવાન સામેના નઠારામાં નઠારા ફિરસામાં મરીમસાલા લલરાવીને તેમનું રોજ ને રોજ પીરસણ. કોમી દ્વેષનો પારો ઉઠ્યો જ ઉઠ્યો રહે તે માટેની કલાઓ, મનુર પોતાના ઉપર નુદ્ધમ અને કાળો કેર જ વર્ષે છે એમ વાંચતો વાંચતો તેને વેદવાક્ય રુપે પુરી શ્રદ્ધાથી વળગે એવું પરિણામ આણવા મ્હાટેનું પ્રચારકાર્ય, દેશમાં જે કે સમૃદ્ધ છે તે સર્વનો હક્કદાર માલેક એ એકલો છે કેમકે તેનો સાચો ઉત્પાદક એ એકલો છે એવી, ભ્રમણામાં તે સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિ જ એઈ બેસે. એ નશામાં તે માણસ મટીને હેવાન બની નત્ય, અને આગેવાનોના હાથમાં રમકડું બની રહે તે માટેની તમામ પેરવીઓ—આ એ સોશિયલિસ્ટ છાપાનો લડાયક (militant) સરંજામ છે, સલા લોળા અસ માણસોની છઠ્ઠ એ આ પક્ષનું મોટામાં મોટું બળ છે અને ઉદ્યોગોમાં ન્યારે ને ત્યારે હડતાળો પાડવી અને મૂડીવાનોને હેરાન હેરાન કરી નાખવા, દેશને બેન્ટર કરવો, દેશમાંના ઉર્મીલ માણસોની દયા, મનુરોના તેમના બેસંદાઈકરાનાં તેમના ઘર અને વસ્ત્રના હાલહવાલ તરફ આકર્ષેલી, એવી એવી તેમની પાક્ષિક ફતેહ મેળવવા માટેની યુદ્ધનીતિ છે.

આ આખો યે કારણો, ઈંગ્લાડમાં તો કોલસાના મનુરોની હડતાળ પુરેપુરી હાર ખાધને લાગી પડી છે તેની સાથે દસ્તી પંડ્યો છે. પરંતુ અયોર્મી (maulice મેલિસ) જન્ય પ્રપંચને હરાવવો આવશ્યક છે તથાપિ તેની હાર, એટલે જ કે શુધ્ધોર્મ—જન્ય હિત પ્રયત્નનો વિજય થાય એમ સમજવાનું નથી. હિંદ માટે સ્વતંત્ર પ્રયત્ન, પ્રચારકાર્ય અને અનેકવિધ મંથન કર્યા જ કરવાનું છે. ઇંગ્લાંડે આવું મંથન રોબર્ટ આપનના સમયથી બહુ સારી રીતે એકસરખું ચલાવ્યે રાખ્યું છે તેથી જ ત્યાં સોશિયલિસ્ટ મત અને પક્ષનું બલ કોઇપણ કાલે બહુ વધી શકેલું નહીં અને અત્યારે પુરેપુરું હાથું છે. સોશિયલિસ્ટોની સામાન્ય યુદ્ધનીતિમાં નહીં એવા અસહકારનું સાવિત્રતપોમય અસ કોલસામનુરોએ પોતાના આગેવાનોની દુરઅંદેશીથી વાપર્યું, બહુ સારી રીતે વાપર્યું, તથાપિ અંતે તેમની હાર થઇ છે. અને તેની સાથે જ સરકાર તેમ જ સ્વતંત્ર હિતચિંતકો મનુર અને સુડીવાન વચ્ચે ભ્રમ મનના વ્યવસ્થા આદિની વહેંચણુ અન્યોઅન્ય એખલાસ અને સહકાર અને લાઇચારાને રસ્તે સધાય, વિરોધ અને કોમી દ્વેષનો પાતક માર્ગ લેવો જ ન પડે, એ મોટું હિત સચવાય, એને માટે માનવ દુરઅંદેશી, માનવ સંઘશક્તિ અને માનવ પ્રેમને સુએ, તેવા તમામ ઉપાયો વિચારવા છણવા અને યથાપ્રાપ્ત યોજવા તૈયાર થઇ ગયો છે.

ધંગડાંડના મજુરોની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસમાં સોશિયલિસ્ટનું રાજસીતામઝી અને આ બીજું રાજસી અને સાત્વિક બંને બલ જોવામાં આવે છે. આ બીજું બલ વધારે મહત્વનું છે એ અમારું અધીન મત છે, અત્યારે તો એ બલ ફાવ્યું છે અને પોતાના મોટામાં મોટા અને સૌથી વધારે ઉચ્ચાશયી પ્રયાસો પુરેપુરી નિષ્ઠાથી પ્રયોજવા એક પગે ધડ રહ્યું છે, એ સૌ જોઈ શકે અને સોશિયલિસ્ટોને પણ કમને અર્ધ સ્વીકારવું પડે એમ છે.

આપણે મજુર હિતૈવીઓએ કયે માર્ગે જવું છે અને મજુરોને હોરવા છે? સોશિયલિઝમના કોમી દેષ હડતાળો અને તામસી તોફાનને માર્ગે કે અન્યોઅન્ય બંધુબાવ અને સહકારને સાત્વિક માર્ગે? આપણા મજુરવર્ગને અત્યારથી આરંભાતા ઘોડા વચમાં જે પ્રાથમિક વલણ આપેવામાં આવશે તેના ઉપર ઘણો આધાર છે, કેમ કે દરેક મોટી હીલચાલમાં પોતાને ટકાવી રાખવાની હડ ઉત્પન્ન થાય છે જ.

૪. લલ્લુભાઈ આશારામ શાહ.

ગુજરાતીઓ નરમ ગણાય છે. પણ ગુજરાતીઓમાં યે પોતાદિ ચરિત્ર વાળા પુરૂષો પેન થાય છે. ન થાય તો પ્રજા ટકેજ નહીં; ન્યાયમૂર્તિ લલ્લુભાઈની શક્તિઓ એમનો સૌ લાયક માંજીસો સાથે માયાળુ સીધો નિખાલસ સહકાર, એમની કર્તવ્ય-નિષ્ઠા, એમની પ્રેમાળ મૈત્રી, આદિ વિષે વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિ સર એમમસન માર્ટીને એની તો સુસ્તિષ્ટ રીતે પોતાના અંગત ચોકોદારમાં કહ્યું છે, કે તેની પુનરૂજ્જી કરવી એ સોનાને રસવા જેવું ધઈ પડે. અમે અહીં એ સમર્થ અને અનુભવ સામગ્રીએ ઘડેલા વાસ્તવિક નિરૂપણમાંના એક એ અંશ વિશે જ અમારી રીતે બે બોલ લખીશું, ઉગતી પ્રજાના ઉદબોધનાર્યે.

“સર લલ્લુભાઈ આટલા રહડયા તેમાં નસીબ આકસ્મિક શુભ યોગો કે ઉપરીઓની કૃપા જેવાં કારણની મદદ સુદે નહીં; પોતાની શક્તિઓ અને પોતાના ચારિત્ર્યગુણોનું એ રહડયા.” આવા સ્વાધ્યે આત્મોદય સાધનાર પુરૂષોમાં ગૃહ કેળવણીમાંથી જ કુટીનતાને પાશ બેઠેલા ના હોય તો તેમની સંસ્કૃતિ અને ગુજનતામાં પુરતી કુમાર્ય હોતી નથી, કંઈક કર્કશતા, બેતમાપણું, અકલ્પાપ આદિ આવી જ લાય છે. પણ આશારામ દલીચંદના આ કુલ્લીપક પુત્ર, આપણી ગુજરાતમાંની ઉચ્ચ નાતોના મધ્યમ વર્ગની સાદી કુટીનતા અને સામ્ય સુજનતાના નમુના આદિથી તે અત્યંત એક સરખા રહ્યા. રહડતીની એ જરાપણુ કૂલ્યા-ફણ્યા નહીં તે નહીં જ. રહડતીને એમણે પોતાનું સાધ્ય કોઈ પણ કાલે કોઈપણ અર્થમાં ગણેલું નહીં તે નહીં જ. જે (જે વખતે) મળી તે રહડતીને ઉપાધિરૂપે એ ધારણ કરી રહ્યા. અને તેને પોતાની શક્તિઓ, પોતાના ચારિત્ર્યગુણ અને પોતાના આત્મતેજે એક દીપાવી રહ્યા. પદવીના વડે માનુસની ઉચ્ચતા એ એમના દાખલામાં છેક જોઈએ: માનુસના પોતાના પ્રભાવ વડે જ પદવીની ઉચ્ચતા અને માનનીયતા, એ એમના દાખલામાં અક્ષરશઃ સત્ય.

સ્વ. સર લલ્લુભાઈ આસારામ શાહ,
જન, મુંબઈ હાઈકોર્ટ.

જન્મ: તા. ૪-૨-૧૮૭૩

મદા સુદ ૭ સં. ૧૯૨૯.

મરણ: તા. ૧૫ ૧૧-૨૧

કાર્તિક સુદ ૧૧ સં. ૧૯૮૩.

કાઠિયાવાડ દેશના સીહારવાસી સ્વ. હિંદી કવિ
ગોવિંદ ગીલ્લાભાઈ.

જન્મ સં ૧૯૦૫

મરણ તા. ૮-૭-૧૯૨૬

આપખોજે રહડતી ખાટનાર પુરુષોમાં વિનમ્રતા શુભ અનિવિરત હોય છે, અને હોય છે તો તે ધર્મશીલતા, ક્ષિલમુદી, કે કોઈ શુદ્ધતા વા મિત્રતા વા પત્નીના સત્સંગથી મેળવાયલો અને સંરક્ષાયલો જ હોય છે. સર લલ્લુભાઈની અંસાધારણ વિનમ્રતા (humility હુમિલિટી) જે ધર્મિષ્ઠતાની છાયામાં એ સદા ય શાંતિથી રહ્યાં તે વડે એમના હૃદયમાં સિદ્ધ થયેલી સુકોમલગીડી સુવાસ હતી. એમનાથી અત્યંત લિલ્લ પ્રકૃતિના-ધૂસણીયા, ખટપટી, સદા અસંતુષ્ટ, એવા એવા-જીવો વિશે પણ એમના અંતરમાં અભાવ નામે ટકી શકતો નહીં, એમના પણ કૃત્યો આદિને પોતે સારામાં સારા પ્રકાશમાં જ જોઈ શકતા અને જોઈ રહેતા, તે એમની આ ધર્મિષ્ઠતા અને વિનમ્રતાનું પરિણામ હતું. વળી એ જાતના માણસો એમની દીંમત આંકી શકતા નહીં, એમને માન આપવું પડતું ત્યારે કથવાઈને 'પદવીને માન છે ને!' એમ મનમાં બબડી મન વાળતા, તે તો એમણે જોયું પણ નહીં હોય.

પોતાની શાંત તથાપ મક્કમ રીતે સર લલ્લુભાઈ સંસાર સુધારાને નામે પ્રવર્તતી ડાહીદેવી પ્રવ્રત્તિમાંના સંગીન નીતિતત્વોના અડગ સ્તંભ હતા. એમનાં દાન પણ એમની શક્તિ કરતાં એમની પદવીને શોભે એટલાં બધાં હતાં, દરેક દાન પોતે વિચાર પૂરક કરતા, દાન માટેના પાત્રો અને માર્ગોને કર્તવ્યજીવિથી પસંદ કરતા, તેમાં વધારો ક્યેં જતા, અને એમના સૌથી મોટાં દાન એમણે જે જે સંસ્થાઓને પોતાના સમયનો ભોગ આપ્યો, પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો ટેકો દીધો, અને પોતાની સક્રિય વ્યવસ્થાશક્તિનો હાથ આપ્યો, તે હતાં. કવેં યુનિવર્સિટીના ખેલા પ્રમુખ બનીને એમણે એ ઉગતી સંસ્થાને કેટલાંક વર્ષો લગી ઝડપથી ઉગત્રા માટે જે અનુકુળતા કરી આપી તે એમની અપ્રતિમ સેવા એ સંસ્થાએ કદાપિ ભૂલવી ઘટતી નથી. શ. શ. પોંડુપંત કવેં એ સંસ્થાના મહાન ઉત્પાદક, અને સર વિકલદાસ તેના મહાન પાલકપોશક, તો સર લલ્લુભાઈ શાહુ તેના પ્રથમ વડીલ, એમના પછી ધનારા સર્વે વડીલોના વડીલ. એમનાં દાને અને એમની વિનમ્રતા વચ્ચે મધુરો મેળ આ રીતે હતો, કે એ દાનો કરતા તે આપું છું એવી દાનવ્રત્તિએ કરતા નહીં, એ શુભ અને લાયક સંસ્થાનો મહારા ઉપર દરેક હક્ક છે, મહારી ફરજ બજાવવાની એ મ્હને તક આપે છે માટે ઉલટો હું એને કલ્પી છું, એ પ્રકારની સ્થાયી અને શુદ્ધ કર્તવ્યજીવિએ કરતા.

આંવા આત્માએ જો આ જીવન દરમિયાન અહંભાવનું રાજશી પામું પણ જાણું નથી, તો દેહવિલય થતાં મહારા આત્માને પોતાની અમરતા મળે તે જ સાચી અમરતા બાકી તો સ્વર્ગ કેલાસ એલોક એ અક્ષરધામોની અક્ષરતા માત્ર કહેવાની અક્ષરતા, બીજું શું વળી, એ પ્રકારનો સૂક્ષ્મ અહંભાવ એમને આદોષવો પણ યોગ્ય નથી. એવા આત્માની શ્રદ્ધા વિશે આપણે નિઃશંક કહી શકિયે, કે બાલકની પોતાની મતામાં જે અનંત શ્રદ્ધા હોય છે તેવીજ તે હોય છે. મહામૈયા આવા બાલકને આ ઔરડામાંથી લઈને ગમે તે ઔરડામાં રાખે, ગમે તે ઘોડિયામાં સુવાડે, પોતાને બાલકના હિતને માટે જે કેં કંઈ ઉચિત લાગે તે બધુંયે કરી નાખે,

તે વિશે એને પુરેપુરી શાંત શ્રદ્ધા હોય છે, તે વિશે કોઈપણ રૂપનો વસવસો આવા પરમ સુખી બાલકને સંભવતો જ નથી. આવી પ્રકૃતિસિદ્ધ શ્રદ્ધાને આંખથી ભિન્ન ભિન્ન ફિલસૂફીઓમાંથી સુદૃઢ બુદ્ધિબલે નિર્માતી શ્રદ્ધાઓનાં જુગ્મવા રૂપો-માંના એકેની જરૂર જ નથી.

આવા સામ્ય જ્યોતિષો સંખ્યામંધ હોય જ નહીં. જે હોય છે તે દરેક પોતાના અમાનાનાં ઘણા માણસોમાં નીતિયામક અંતઃકરણ (moral conscience મોરલ કોન્શિયન્સ) એટલે કે સદાચાર માટે આશ્રદ્ધી વલણ પ્રકટાવી શકે છે. એમના બોલેબોલવું વજન પડતું, કેટલીક વખત તેાં સૌ ચક્રિત થાય એટલું વજન પડતું. એ જ હકીકત અમે આ દહિયે છિયે તેના સ્થુલ પુરાવા લેખે પુરતી છે. ગુજરાતને અનેકાનેક ભાતની દૂષદીપક પુત્રોની જરૂર છે, પણ એ પુત્રોની ભિન્ન ભિન્ન ચારિત્ર શિખાઓથી રચાતા તેજપુંજમાં લલ્લુ આશાસમ જેવાના શાંત સામ્ય સનાતન કિરણમાં સાચી દિવ્યતા છે, એમ અમારું માનવું છે. એમના જીવનની કેટલાક મોટી હકીકતો પ્રકટ થતાં સૌ નોઈ શક્યે કે He rose by service and for service, not stooping to power. સત્તાલોભને લોભ જ ગણી, અવગણી, કર્તવ્યસેવાની રહે આ જીવે આત્મોદય સાધ્યો, ઉત્તરોત્તર વધારે ઉંચી કર્તવ્યસેવા જ કરવાને.

૫ ચુંટણીની ધમાલ

આ વખતની ચુંટણીમાં ઉમેદવારોના લાભમાં અને હરીફોને હલકા પાડવા માટે સલાઓમાં અને છાપાંપતાકરં ચોપાનિયામાં સક્રયતા અને સુરૂચિ, ઇતિહાસ અને ન્યાયશાસ્ત્ર, ગદ્ય અને કવિતાનાં જ્ઞાના મોટાં તેમ જંભીર હસવા લાયક અને તુરંજ “ખૂન” તો મજાનાં થાય છે. “મૂ ઇન્ડિયન આર્થ” લખનાર રા. રા. સ— એ કેટલાક દાખલા સારા લેગા કર્યા છે. “અમારા નિંદાપાત્ર લાઇબંધનો હડકવા” એમ એક છાપું હરીફ છાપાંની ચિકિત્સા કરે છે. એક છાપું પેલું સંસ્કૃત સુભાવિત ટાંકે છે, “ભાર્ગવે, ત્હારા ભાતભાઈઓને જઈને કહે કે તેાં સિંહને હરાવ્યો. ઓ સિંહજિત, ત્હારા ભાતભાઈઓ કદાચ ત્હારી જડાશને માને પણ. પરંતુ શિયાળ અને સિંહ વચ્ચે કેટલો વધો તફાવત તે બાકીની દુનિયા તો જાણે છે.” અને એક ઉમેદવાર ને પૃથ્વીરાજની તથા તેના હરીફને ચાહજીવીન ચોરીની કપમા આપતું પતાકડું તો અમે પણ જોયું છે. વળી ઇન્ડિયન ટેલીન્યૂસ, નેશનલ હેરલ્ડને કહે છે, “ભાર્ગવે, પ્રતિષ્ઠિત માણસો અને દેશસેવકો ત્હમ્હારા પરના નહીં એટલા જ કરણથી તેમના સામે આવી હડકડતી ગેરમનજીતીઓ ફેલાવાય ખરી? એટલે હેરલ્ડ એકદમ તેના પર જ ઉતરી પડીને કહે છે, “જુવો જુવો આ ટેલીન્યૂસનો વાતોન્માદ (hysteria) (દિસ્ટીરિયા)! અને “કોન્ગ્રેસ બાય ઉંથી, ખમરદાર જો મ્હારા—ની સામે ઉભા થયા છે તો!” એ મતલબનો એક આગેવાનના કહેવાતા કાગળમાંથી છાપેલો ફકરો પણ જાણીતો છે. વળી કોન્ગ્રેસની મોટી અને પ્રાંતિક અને રથાનિક મૂર્તિઓ વચ્ચેની અંગત હરીફાઈઓ રમ્મકમ્મીઓ અને ટપાટપીઓ છાપે ચડડવામાં પણ કે મણા રટી નથી

એટલી જ ગંભીર બાબત આ ચૂંટણી દરમિયાન થયેલા અને થતા ખર્ચના લખડૂટ સરવાળાની છે. અન્યોન્ય કડવારાનો ધુમાડો આખા વાતાવરણને ગુંગળાવી મૂકે છે, તો કોયળીયોનાં મોં છુટી ગયાં છે અને તેમાંથી નાણું નળમાંથી પાણી વહે એમ વહ્યું છે. તેમાં ગુજરાતી અને બીજી બતના ઉમેદવાર સામસામે આવેલા, ત્યાં લગભગ દરેક કેકણે બીજી બતના ઉમેદવારના ખર્ચ કરતાં ગુજરાતી ઉમેદવારનો ખર્ચ ચારથી દશગણો.

ઉચ્ચતા અમુક હદ ઉપર ચઢી જતાં, મમે તે બતનો માણસ હોય. તેની બોલીચાલીમાં સામાન્ય રીતે થોડો ફેર તો પડે પરંતુ આવા સંજોગોમાં ગુજરાતી જેવી વેપારીવ્યવહારમાં કાબેલ ગણાતી બતની વ્યક્તિઓમાં કેટલો બધો ફેર પડી જાય છે, હાહોરગરો માણસ મમતનો માર્યો છેલ્લે પાટલે જળને બેસે છે, ન બોલવાનું બોલે છે, ન કરવાનું કરે છે, અનેક ખટપટોમાં ફસે છે, અનેક ખારીલી અદાવતોનાં આડ રાપે છે, કજ્જારીનો મોટો પોટલો માથે લાદી દે છે, -એ સર્વ અતુલ્ય જરા ચિંતાજનક તો ખરો.

આ બાબતને ગાંધીજીએ અને લાલાજીએ હેડી છે એટલે જરા વધારે સ્પુરતાથી ચર્ચાવી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ચૂંટણીઓ હવે આપણે કપાળે સદાને માટે ચોંટી છે, કેમ કે ચૂંટણી વગર પ્રજાસત્તાની સંસ્થાઓ નથી અને પ્રજાસત્તાની સંસ્થાઓથી જુદી તરેહનું સ્વરાજ્ય - ખંધારણ વીશમી સંદીમાં હિંદમાં પણ સંભવતું નથી, એ કારણથી પણ ચૂંટણી પ્રવૃત્તિમાં નીતિ અનીતિ હદબેહદના સાચા વિચારો ઉપજાવવા અને પ્રચરાવવા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘણા ધારે છે કે યુરોપ અમેરિકામાં જુવે ને, ત્યાં કેવાં તોફાન, કેવી ખટપટ, કેટલો બધો અપવ્યય થાય છે ! આ વિચારકોટિ સામે ચાર બાંબતધ્યાનમાં રાખવાની છે. (૧) જનસ્વભાવ બધે એ ને એ છે. સત્તા મેળવવાની, પ્રતિષ્ઠા ખાટવાની, આગળ આવવાની હરીફાઈ એ કારમી કંસોટી છે, જે કંસોટી ઉપર મોટા મુનિવરોનાં ચારિત્રોના પણ ચ્ચિત્ત લીટા પડે છે, દરક નીતિવાદી (moralist મોરલિસ્ટ) એ વસ્તુચિતિ આવી છે, એ બૂલવું ન જોઈયે. (૨) યુરોપ અમેરિકાના દેશો જેનો દાખલો લેવાય છે તે જળસ, ધનવેલવે પુરા, અદાવત કેળવવામાં તેમ સમાગુણમાં પણ મોટા, અને આપણા કરતાં ઘણી ઓછી હેદાલેદી (heterogeneity હિટરોજિનીયટી) ના બનેલા છે. લખેશરીના ધરનો અપવ્યય જોઈને માંડ માંડ પેટ ભરતો દેશ એથી દશમા હિસ્સાનો અપવ્યય પણ ચાલવા દે તો એ તો મેરવા પડે. વળી ત્યાં પ્રજામત ભગતો છે. ચૂંટણીની ધમાલથી ટેવાઈ ગયેલા છે, એમાંનું અનિવાર્ય વિષ પણ જેરવાને આપણા કરતાં ઘણો વધારે સશક્ત છે. એ જે વિષ જેરવી શકે છે તેનો દશાંશ પણ આપણને તો મારી નાંખે (૩) ઇંગ્લાંડ અમેરિકામાં આ વખતની ચૂંટણીઓમાં પ્રવર્તી છે અને પ્રવર્તી રહી છે એટલી બધી અને એવી ઘોર અનીતિ ચાલે છે, એ આખી વાતનો જ લાલાજી

સાફ ઇનકાર કરે છે. કહે છે કે આ બધું એ પશ્ચિમમાં ચાલે છે; પરંતુ એ વાત ખોટી છે. પશ્ચિમમાં ઘણાં દુષ્ટ વર્તનો થાય છે, પણ માણસોની ખાનગી ચર્ચા ઉપર અંગત હુમલા, હરીફાની આગલી પાછલી (વશે ગમે તેવા ગોળા ગબડાવવા, છેક બેજવાબદાર રીતે કાદવ ફેંકવો, એ ત્યાંનાં દુષ્ટ વર્તનોમાંનું એક નથી; મત મેળવી આપીશું, જુવો અને મત મેળવી આપવામાં કુશલ છિયે, એ તો અમારી હાથોટી છે, એવા દાવા કરીને બેય હરીફા કનેથી રકમો મેળવવી અનેગળી નથી; એવું અતિ દુષ્ટ વર્તન પશ્ચિમમાં છે જ નહીં; આપણી નીતિભાવના અને પશ્ચિમની નીતિભાવનામાં કેટલાક મોટા ભેદ પણ છે—આપણે ઠાર અને લંડનને મહા પાતક ગણિયે, મિત્રાપી અને દારૂડિયા વચ્ચે ભેદ જ ગણતા નથી, અનિયમિત જીવનના સ્ટેજસાજ પાશને પણ આપણે ખૂબ નિંદિયે, એવા માણસને કુપાત્ર જ ગણિયે; તો પશ્ચિમમાં વચન પાળવામાં માણસ ટીકો હોય અને પછી ટકાની વ્યવસ્થામાં જરાપણ શિથિલ હોય તે કુપાત્ર ગણાય છે, નહિતર જીવન અને ખાનગી જીવન વચ્ચે ત્યાં ચોક્કસ ભેદ ગણવામાં આવે છે, અને નહિતર જીવનની લાંચકી વિશે મત બાંધવામાં ખાનગી ચર્ચાના દોષ હોય તે અતિશય બહેકેલા ના હોય તો ગોણુ ગણાય છે; વળી મતો મેળવવા માટે પાતકોનો ઉપયોગ થાય એ વિશે તો કહેવું જ શું! લાલાજી આથી આગળ વધીને સ્વરાજ્યપક્ષ ઉપર, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ માં મળેલી દેહલીની ખાસ કોન્ફ્રેસના સંબંધમાં અને બીજે પ્રસંગે, નહિતર નાણાનો ગેરઉપયોગ, લાંચ ફરાવતનો બહોળો હાથે પ્રયોગ, વગેરે તોહુમત ચોક્કસા શબ્દોમાં મુકે છે, પરંતુ એ પ્રકરણને અમારી ચર્ચા સાથે સંબંધ નથી. (૪) અને છેવટ ચોથી અને સૌથી વંધારે મહત્વની વાત સદાયે ધ્યાનમાં રાખવાની આ છે કે, અનીતિ બધે થાય છે તેટલાથી તે અનીતિના વર્ગમાંથી ઉચે વિશુદ્ધ વરતનના વર્ગમાં આવતી નથી; પશ્ચિમ અનીતિ કરે છે તો આપણે પણ કરિયે તેમાં બહુ દોષ નહીં, એ વિચારવલણ જ અંધમ અને ત્યાજ્ય છે. ચૂંટણીઓમાં આપણે બને તેટલી નીતિ પાળવી ભેદિયે, પશ્ચિમ દેશોના જેટલી તો અવરય પાળવી ભેદિયે, પરંતુ એ દેશો તો બળિયા છે, ઘણી અનીતિ અને ઘણું ત્રિપ પચાવી શકે એવા છે, આપણે નગળા છિયે, નિર્ધન છિયે, એકરસ નથી, આપણે તો ચૂંટણી કાર્યમાં પશ્ચિમની પ્રત્યક્ષ કરતાં વધારે નીતિ પાળી શકીશું તો જ આપણે ત્યાં પ્રત્યક્ષતા અને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ભભી શકશે અને હિતકર નીવડશે, એ જ સત્ય છે.

રાજકરણી (political પોલિટિકલ) પ્રવૃત્તિઓમાં ખાનગી જીવનનાં ઉચ્ચ નીતિધારણો અસ્થાને એ આખો વિચારક્રમ તત્તે વિચારસ્પદ અને વાદવિવાદ છે. રાજ્યો વચ્ચેના બાહ્ય સંબંધ જુદો વિષય છે, રાજ્યમાંની આંતર રાજકરણી પ્રવૃત્તિ જુદો વિષય છે. પરરાજ્યો સાથેના બાહ્ય સંબંધો (foreign relations) માં

જુઓ 'ધી પીપલ' સાપ્તાહિકના ૨૧ મા નવેમ્બરના અંકમાં લાલાજીનો અમેમોરંડા 'નહિતર જીવનમાં વિમુક્તિ.'

માનવાસ્મિતા અર્થાત્ બંધુભાવ બધે પ્રસંગે ન જળવાઈ શકે: પોતાના હક્ક વા મોક્ષા વા જનમાલના તત્કાલ વા ભાવિ સંરક્ષણને માટે, આપદ્ધર્મ લેએ, પ્રજાનાયકને માનવાસ્મિતાની નીતિ (humanity) છાંડીને દેશાસ્મિતા (patriotism) ની નીતિને જ વફાદાર રહેવું પડે; આત્મરક્ષણ વડે જ માનવજાતિનો સાચો ઉદ્ધય સંભવે એ છેલ્લે પાટલે ખેસવું પડે. પરંતુ વિગ્રહનીતિ લેએ (અને આપદ્ધર્મ ગણીને અપવાદ રૂપે) જે ધોરણ, જે સરકતું ધોરણ ચલાવી લેવાય, તેવું ધોરણ પ્રજાની અંદરઅંદરની રાજકારણી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ શું ચલાવી લેવા યોગ્ય? વળી નીતિ માટે પ્રજામત ગમે તેટલો આગ્રહી હશે તથાપિ કેટલાંક સરકતાં ધોરણ-જનસ્વ ભાવ જ એવો છે કે—આવી જ જવાનાં, એટલો સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નથી; તથાપિ આ સ્વીકારનો એવો અર્થ કરી લેવો કે રાજકારણી પ્રવૃત્તિઓમાં તો ઢીલાં ધોરણ એ જ નીતિ; તે એ સ્વીકારનો ઘોર અનર્થ કરવા બરોબર જ છે.

વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં અમને તો લાગે છે કે રાજકારણી પક્ષ (political parties) બંધારે, તેમની સંસ્થાઓ આખા દેશમાં વ્યાપરે, પ્રજાની રાજકારણી કેળવણી અને જાગૃતિનું પ્રચાર કાર્ય કરશે, આપણાં છાપાંઓ સુધરશે અને વધારે વગવાળાં તેમ નીતિ—જાહેર જીવનને અત્પરચક વિશુદ્ધિ—માટે વધારે આગ્રહી બનશે, તેમ તેમ જ ચુટણી પ્રવૃત્તિમાંની અનીતિ ઓછી થઈ શકશે. પરંતુ સાચું આટલું ખૂબ સમજવું કે આ સર્વ હિતકર સામગ્રી માત્ર કાલવહને ઉગવા ખીલવાની નથી. નિઃસ્વાર્થી દેશસેવકો ખૂબ મંડશે, મંડ્યા જ રહેશે, તેમની ખેતીના પ્રમાણમંડ જ ઓઢેલોમોટો વસ્તોઓ છો, પાક મેળવી શકીશું.

૬. લૉર્ડ કર્ઝનની “ નોંધપોથીમાંથી ” પાનાં.

લૉર્ડ કર્ઝનનો વેલેટ (Valet) એકેરેમ્બોરે શેલ્લીતો હતો, રીતભાત તાઝિમતવાજામાં એકકો હતો, અને કોઈપણ સ્થિતિમાં મુકાઈ જતાં પાછી પાંચી કરતો નહીં એટલું જ નહીં પણ તરીને પાર ઉતરવા જેટલી હાજર જવાળી ધરાવતો હતો. એના આવા આવા ગુણોનો સમુચ્ચય એટલો તો મોટો અને અસાધારણ કે તેને પ્રતિભાનું નામ આપી શકાય. લૉર્ડ કર્ઝન એને લગતા કેટલાક અલુધાર્યા બનાવ ઉપલી ચોપડીમાં નોંધે છે અને લખે છે, “ એની છટા અને ચાલાકીથી હું અજબ થતો અને મૂને અપૂર્વ રમૂજ મળતી. ” એ ગાધું ખડું અને મઝાનું પણ, તો યે નીચેનો ખરો બનેલો બનાવ લૉર્ડ કર્ઝને વર્ણવ્યો છે તે અક્ષરશઃ સત્ય માની લઈને વાંચો જોઈયે.

એક મહારાજાના જંગલમાં અગે વાઘને શિકારે ગયા. આગગાડીમાંથી આ વહી ગયેલો વેલેટ ખેડેલો ઉતર્યો. (વેલેટના કપડાંલત્તાંનો મઠારો વાઈસરોય સાહેબ ના પોશાકને આંટી દે એવો જ હોય,) મહારાજા બહારૂરે એને જ વાઈસરોય ધાર્યો, અને પેલો તો એ તક, એ સોનેરી તકનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ લેવાને તૈયાર જ હતો.

સ્ટેશનના લાંબા ઓટા (platform પ્લેટફોર્મ) ઉપર પોતાની બંધ બારીની આગળ જ આ બે વચ્ચે થયેલી નીચેની વાતચિત લૉર્ડ કર્ઝને બારી પાછળથી કાનોકાન સાંભળી. (કદાચ એ વાતચિત પૂરી થવા દેવાને લૉર્ડ કર્ઝને ગાડીમાંથી બે મિનિટ મોડા પણ ઉતર્યા હોય.)

મહારાજા:—આપ નામદારની તબિયત ખુશ ?

વેલેટ:—હાં છ, નામદાર (His Excellency) ની તબિયત બહુત ખુશ,

મહારાજા:—આપ નામદારને શિકારની અચ્છી સહેલ પડશે એવી ઉમેદ રાખું છું.

વેલેટ:—નામદારને માંટે, મહારાજા સાહેબ, કેટલા વાઘ તૈયાર રાખ્યા છે વાડ ?

મહારાજા (પ્રભાતા): સોળથી એછા નહીં.

વેલેટ: (મહારાજાના પાસામાં આંગળી લોકવાનો આજો કરતો): મહારાજા સાહેબ, સોળ અર્ધે આઠ, અને આઠ અર્ધે શું ?—ચાર, ખરૂં ને.

બસ. આ સંવાદ નોંધીને લૉર્ડ કર્ઝને એટલીજ ટીકા કરે છે કે ભેયું; મહારાજા વેલેટ કેવો ન્યોતિપી—એ શિકારમાં ચારજ વાઘ અમારે ભેવામાં આવેલા.

ખરૂં, લૉર્ડ કર્ઝને સાહેબ; પણ ખીછ પજો તેઓ નામદાર ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને મહારાજાએ પોતાની ભૂલ ભેઈ, ત્યારે મહારાજાના દિલમાં શું ને શું થઈ ગયું હશે, વાડ ? સૂર્ય ચંદ્રના એ વંશજે કર્ઝને એની સાત ખેડીને અને ગોરાઓની આખી જંગલી આવમને તેમની ભેહ હ તોછડાઈને માટે નહીં શાપી હોય !

૭. અવતરણ:—ગોપીતલાવ.

(૧૧. ૨૧. ચંદ્રલાલ બ્રહ્મભાઈ મુધારના ‘જીવસતની શિષ્યસમૃદ્ધિ’ એ ભાષણમાંથી)

ગોપીતલાવ જૂના તલાવ સાથે મળી ૫૮ એકરનું થાય છે. ગોપીતલાવના અસલ રૂપનો ચિતાર કોઈ અપે તો હાલની દશાનું જરૂર જાન થાય. આજો દેખાવ એક કરૂણ કથની ગાઈ રહેલો હોય તેવો છે. સત્તરમા સેકાના દરેક વિદેશી મુસાફરે આ તલાવની નોંધ લીધેલી છે અને હિંદુ ધર્મશ્રુદ્ધિની રૂતુતિ કરેલી છે.

ગોગાકાર સ્ત્રીભવાળી પાણી વચ્ચે માંદાકું મોટું તલાવ છે. તેને સોળ બાજુ છે. દરથી નીકમાં થઈને તેમાં પાણી આવતું. જહારના તલાવમાં પાણી દારવામાં આવતું હશે ને તે પછી અંદરના તલાવમાં સ્વચ્છ થઈને જતું હશે એમ જણાય છે. નીક અને બને તલાવની બાજુએ ખંભાતના મુંદર પત્થરની બાંધેલી

છે. તળાવને તળિયે મોટી શિલાઓની ફરસખધી કરેલી હતી. ચોતરૂં પગથિયાંની હારો હતી. તળાવ મધ્યે હવા ખાવાને ઉંચું બાંધેલું વિહારસ્થાન હતું. એક લેખક લખે છે કે જો આ તળાવ પાણીથી ભરેલું હોય તો એક મોટું વહાણ તેમાં તરી શકે એટલું એ જગી છે.

શહેરીઓ તળાવનો કેયરો સાફ કરાવવા જેટલા લાયક પણ ના રહ્યા, અને તળાવ પૂરાઈ ગયું. પાણના પાવાણુ ખોદી કાઢી બહારકોટમાં વપરાયા. ઠામ ઠામ દટાયલાં મુઠકાંની કબોથી એ એક સ્મશાન ભુમિમાં પરિવર્તન પામી રહ્યું છે. પ્રાચીન રામન જલાશયોને મહાત કરે એવી આ ગુજરાતની શિલ્પકૃતિ આ પ્રમાણે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે.

પુણ, ૩—૧૨—૧૯૨૬.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

તા. ૬. શ્રાવણ માસના 'મનન' માં લખ્યું હતું,—

“રા. રા. પ્રાણલાલે માનસિંહ વિશે અમુક કલ્પનાઓ કાલ્પનિક સંવાદમાં શું કીધી?” રા. રા. પ્રાણલાલ કૃપારામ દેસાઈએ સંવાદ ન્હોતો લખ્યો, નિર્બંધ જ લખેલો. “રાણા પ્રતાપ અને રાજા માનસિંહ” એ મથાળાનો: જોને માટે જીવો નવજીવન અને સત્ય એ માસિક, જુલાઈ ૧૯૧૫ નો અંક, પૃ. ૧૨—૧૬. એમનો નવો છુટ્ટો રા. પ્રાણલાલે લખ્યો તો છેક ૧૯૧૫ માં; પરંતુ તે એમને કોલેજમાં લાણુતા હતા ત્યારનો. સુમેલો, અને તે વખતના કોલેજિયનો સામે એ તેમણે ખૂબ અનેલો.

એવું કયું માસીક છે કે જે દરેક પ્રકારના વાંચકોને એક સરખું આકર્ષી રહ્યું છે??? ... એક જ જવાબ મળશે.

સુવર્ણ માલા

આપતા વર્ષમાં તમે શું શું જોશો?

૧. (૧) રા. ધૂમકેતુ, (૨) રા. ભગવાનલાલ ગીરમશંકર ભટ્ટ, (૩) રા. મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ, (૪) રા. પ્રાણજીવન વિ. પાઠક, (૫) રા. જયંતકુમાર મ. ભટ્ટ, (૬) રા. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા, (૭) રા. હેતરશંકર વ્યાસની

રસમય વાતાંઓ અને એકાંકી નાટકો.

૨. રા. દેશળાલ પરમાર, રા. રતોદરશિખર, રા. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા વિગેરેના દર્શન કાવ્યો.

અને

રા. ખટ્ટે દેવવાહિયાની રસથી છલકાતી અપૂર્વ નવલકથા

તે ઉપરાંત

૧. શેઠ પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજીના પ્રાચીન શોધ યોગને લગતાં અને કલા ઉપરના સર્વોત્તમ લેખો.
૨. પ્રો. જળવંતરાય ક. ઠાકોરના ઇતિહાસ ઉપરના વિદ્વાપૂર્ણ નિબંધો અને નવા સાહિત્યના અવલોકનો.
૩. રા. અણ્ણતકુમાર ચક્રવર્તિ અને રા. "પુનર્વશુ" ના ગુજરાતી સાહિત્યકારોના સંસ્કાર ચિત્રો.
૪. રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, વિજયરાય કન્યાજીરાય, રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ. વિગેરેના વિદ્વાપૂર્ણ નિબંધો.

અને

રા. જલવંતરાય ક. ઠાકોરનું માસિક મનન

આવું રંજનભર્યું તેમજ શિષ્ટ લેખો આપતું માસિક એકજ છે મારે આજેજ પ્રાદુર તરીકે નામ નોંધાવું.

વ્યવસ્થાપક, સુવર્ણ માલા,

C/O. લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

સાંકળી સ્ટ્રીટ, ભાવનગર, મુંબઈ.

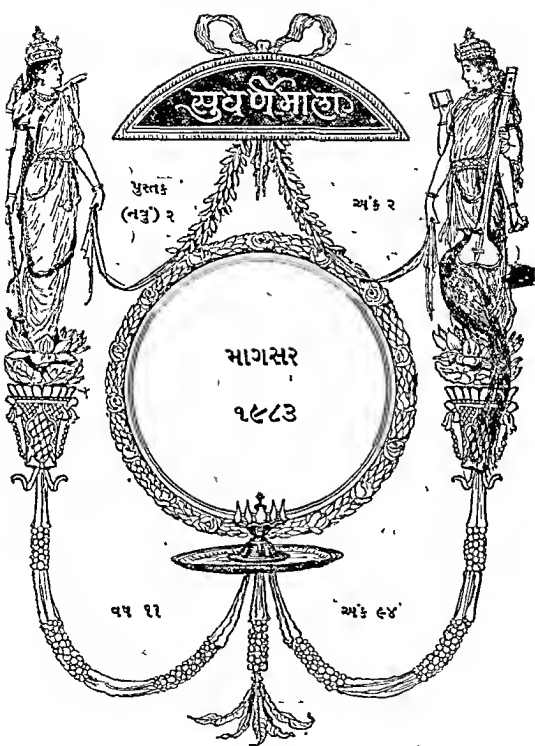
અમારા સેલ એજન્ટ:—

રા. આર. વનમાળીલાલ બુકસેલર.

૨૯૭, કાલમરેડી રોડ ભારીયા મહાજનવાડી કામે, મુંબઈ ન.

વિખ્યાત આંગ્રેજ નાટ્યકાર બર્નાડોશ્વિલ્સ

તંત્રી:—પુરુષોત્તમ વિશ્વામ ભાવલ

અમારો આવતો અંક.

આધુનિક દિગ્દર્શન

રસમય વાર્તાઓ.

કાવ્યો.

નાટકો.

(૧) ઉરના આંદોલન.	} હરીદ્રાઈ ભાગની સર્વોત્તમ નવાલકાઓ	શિકાર:—	(૧) મગધ-સામ્રાજ્ય
(૨) ઝમેર—		રા. ચંદ્રચંદ્ર	રા. ચંદ્રલાલ જે. ૧૬૬.
(૩) ભોગ:—રા. જયન્તકુમાર ભટ્ટ.		ચામનસ.લ	(૨) વેવીશાળ
		ચંદ્રતા.	રા. પ્રાચીનવન વિ. પાઠક

(૧) બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને હિન્દનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ:—

ચેક. પુ વિ. આવજી.

તે ઉપરાંત

(૨) મૃતિ કવિ તરીકે કવિ ન્હાનાલાલ અને રા. નરસિંહરાવ

—એક દલના-રા. "અભિજીત."

(૩) રામે રાણાની કલાભાવના-રા. નીલકંઠ મજમુદાર.

(૪) મ્યુસોસિની-રા. ઉદયશંકર દ. બ્યાસ.

અને

મસિક-મનન પ્રે. જગવંતરાય ક. હાકે.ર.

આધુનિક અને મનપ્રીય સાહિત્ય વાંચવું હોય તો

આજેજ લખો:—

વ્યવસ્થાપક મુવર્જીભાલા,

લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ,

સાંકળી રીડ, બાવળગા, મુંબઈ નં. ૮.

મુવર્જીભાલાના મુંબઈના સોલ એજન્ટસ:—

મેસર્સ આર. વનમાલીદાસ એન્ડ કું.

ભુની, ભાટીયા મદ્રાસનવાડી સામે,

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

સંચાલકો:—શેઠ પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજી અને રા. 'ચંદ્રકાન્ત.'

માગશીર્ષ ૧૯૮૩.

વિષયાનુક્રમણિકા:

કાવ્યો

પાન

૧. આકર્ષણ—રા. જયન્તકુમાર મ. ભટ્ટ.	...	...	...	૨
૨ મંદ.કિનિ—રા. દેશળા ૫૫માર.	...	...	...	૬૬

નાટકો

૧ પ્રતિજ્ઞા-બંધન, (એક પંચાંકી નાટક) (ચાહુ)				
રા. ન્હાનુભાઈ પ્રભાશંકર મહેતા.	....	....	....	૩
૨ સેન્ટ જોન.—રા. ચન્દ્રવદન મહેતા.	....	....	...	૨૫

વાર્તાઓ

૧ ઝમોર.	} ઉપહાર માટે.	....	....	....	૪૬
૨ પાગલ.		....	....	....	૭૧

નિબંધો

૧ ઇંટાલીનો શબ્દવિધાના એનિયો સુસોત્તિની—રા. છેલશંકર વ્યાસ.	...	...	...	૧૩
૨ શ્રદ્ધાનંદને શ્રદ્ધાંજલી.	....	....	....	૭૭
૩ બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને હિન્દનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ—શેઠ પુ. વિ. માવજી	...	...	...	૪૩
૪ કવિવર શેલી અને તેની કવિતા—'નિલમણી બાબુ' બી.એ.એલ.એલ.બી.	...	...	...	૮૬

પ્રંકીર્ણ લેખો

૧ દૃષ્ટિસૌંદર્ય.	...	...	...	...	૧
૨ સૌંદર્ય—રા. ઓખાઈ.	....	....	....	....	૪૦
૩ માસિક મનન—પ્રો. ખલવંતરાય ઠાકોર	...	...	...	...	૬૩

ચિત્ર સૂચિ.

ત્રિરંગી.

૧ દ્રષ્ટિ સૌંદર્ય—આર્ટિસ્ટ એકમંડ હુનક	...	...	૬૨૨
૨ વિખ્યાત આંગ્રજી નાટ્યકાર બર્નાર્ડશા.	...	...	મુખપૃષ્ઠ.

એકરંગી.

૧ રજપૂત રમણી	....	...	૨૨
૨ મોગલ જનાના—આર્ટિસ્ટ ડેનીયલ ગ્રેટ મી સદી.	...	....	૨૩
૩-૬ સેન્ટ જોન નાટકના દૃશ્યો	....	...	૩૨
૭ હિંદી છીંટના નમૂના (૧૦ મી સદી)	....	...	૪૩
૮ ગુજરાતી કેલીકોના નમૂના (૧૭ મી સદી)	...	...	૪૬
૯-૧૦ લગ્ન સમારંભ	...	....	૪૭
૧૧ સ્વામી શ્રધ્ધાનંદજીનો સ્વર્ગવાસ	...	...	૮૬
૧૨ મોમલ સદાદાર	...	....	૮૭

અમારા એજન્ટો

મેસર્સ—આર. વનમાલીદાસ એન્ડ કું, સોલ એજન્ટ.
ભુની ભાટીયા મહાગન વાડી સામે, મુંબઈ.

મેસર્સ—એચ કેથજી એન્ડ સન્સ, રાજકોટ.

(વચનપોર્તા કાર્યાલય, સુરત શ્રાંચ.)

ભાગાતશાવ રોડ, સુરત.

Our Pictures are Protected by copyright

સર્વ હક સ્વાધીન

Printed & Published by WAMAN RAMSHANKER MASTER
at Lakshmi Art, Printing Works, 97 B, Sarkli St, Byculla, Bombay, 8
All Blocks are made at our Studio.

સિવાર્ષા આલો

માર્ગશીર્ષ
૧૯૮૩

દૃષ્ટિ-સૌંદર્ય.

(કવર પરના ચિત્રનો પરિચય)

હે સર્વોચ્ચ સુંદર ! આ ત્વારા સૌંદર્યનો જ પ્રસાર છે, તે નિરાનંદ આકાશમાં બાલઅરબ-રવિ-રરિમ-મુશોભિત પ્રમાતનો જન્મ થાય છે, મધુ-મયી કંજ-કલિકા પ્રદક્ષિત યત્ન વિહિત ભ્રમરાવલીને અલોભ-કલ્પ-કપોલ-મુખ્યન રહે, સુરભિત સમીર વસંત-મોહિત-દુર્ગિત નિકુન્જને મદનિદ્રા કરતો રસિક હૃદયમાં સંચાર કરે છે અને પાર્વતીય નિર્જર દુન-વિદ્યમિત અતિથી વહેતો લીલી-નૃજ-સ્વચ્છંદ જમિનું મુખ ધોધ રહ્યો છે. સુકુમાર મુખ ચાલ ચાલથી ઉછળતો પદ્મપત્ત કળી રહ્યો છે, કલ્પના-પ્રસિદ્ધ સુલલિત વિદ્ય-સંધ તરણાખાઓ પર સુરીલા ગાયન ગામ રહ્યો છે, અને અનન્ય પ્રેમ-ઓના પરસ્પરના આકર્ષિતનમાં અવર્ણનીય મુખ-મુખ-દર્શિત ધર્મ રહી છે.

હે પ્યારા મનમોહન ! તું સૌંદર્યસાગર છે. તે મ્હારા જેવી નીરસ મર જૂમિમાં ત્વારા હૃદય સરોવરમાંથી એક જુદાં ઊડ્યું, અને એજ કારણ છે, કે આજ હું મ્હારી મુદ્દ અહંતાનો સર્વનો ભાવલગ્ય કરીને સમસ્ત પ્રકૃતિમાં

સૌંદર્ય-આનન્દ લાભ લઈ રહ્યો છું. મેં પ્રત્યેક વસ્તુમાં આદર્શની તુલના કરી, હવે ન્યાં જોઈ છું, ત્યાં તારી દિવ્ય સુંદરતાની ઝળકજ દેખાય છે. ધન્ય આ દૃષ્ટિ-સૌંદર્યને, જે મહા કવિઓના પ્રેમાગ હૃદયમાંથી નિરંતર પ્રવાહિત થઈ રહ્યું છે.

વર્ગ
૨ જી

અંક
૨ નો

“તરંગિણી”

આકર્ષણ

(સોરઠ)

સખીરિ । સાંધ્ય સ્વરૂપ ધરી મન માફે
શાને ચાલત કરે.

સાંજ સમા પલ પલ બહારાતા,
રંગ કપોલ પદે નહિ માતા,
લતા ને પાછા ઉભરાતા,
હાસે રાસ રચીશું.....સખીરિ । ૧

શ્યામ ઘને વન ઘોર ગલીડં,
અપલ્લથી લાલુ ચાપ અધીરૂં,
નયન પ્રભા જલદી ઉડી ધીરૂં,
મેને રસ સિંગીશું.....સખીરિ । ૨

મધ્યરાત્રિ શી શાન્ત સરે છે,
ચંદુત મંજુલ સ્વથી ભરે છે,
શબ્દ મુણ્યા અધુરા-મધુરા-ને
હાસ્યે સકત બુકું.....સખીરિ । ૩

શીત સમીરની ધીર અચરમાં,
પુષ્પદ્વે હૃત્તરાંજ લહરમાં,
અંજુલિ તપ, તપ મુખિત અધરના
સ્પર્શે વિવશ બનું.....સખીરિ । ૪

જ્યન્તકુમાર મળિરાંકર ભદ્ર

પ્રતિજ્ઞા-બંધન.
(એક પંચાંકી નાટક.)

એરટર પાર્દડના 'Duchess of Padua' ના નાટક ઉપરથી આ એક પંચાંકી નાટક યોજાયેલું છે. રાજનગર શહેરના એક 'સુંદર બાગ' આગળ, કુમાર, અમરસિંહ અને વિજયસિંહ એ ત્રણ મિત્રો લાંબી મગજ કાંપી આવી પહોંચે છે. આ ત્રણે મિત્રોને અહીં આવવાનું કારણ એ હતું કે કુમારને પોતાના કાકા સમળસિંહે એક પત્ર લખી મોકલાવી તેને રૂબરૂમાં એ રથને મળવા બોલાવ્યો હતો. નક્કી કરેલા સમયે બધા દેવથી મળે છે. કુમાર પોતાના પિતાના સમાચાર જાણવા આગ્રહ કરે છે. કુમારના મિત્રો પાસેની એક પર્મશાળામાં ચાલ્યા જવાથી એકાંત હોઇને, સમળસિંહે કુમાર પાસે, તારા પિતા એક મળશુભ અને બાહોશ નૃપતિ હતા, પરંતુ આસોસ કે ભૂપસિંહ નામના તારા પિતાના એક મિત્રના વિશ્વાસપાત્રથીજ તારા પિતાનું જાહેર ફાંસીથી મરણ થયું હતું; તારાં 'અર' નામ રણવીર અને તારા પિતાનું નામ અજયસિંહ હતું; તારા

પિતાના આ વિશ્વાસપાત્રી મિત્ર ભૂપસિંહને તેના આહીચકારા કાર્ય જાણતા તારા પિતાનું રાજ્ય મંજૂર હતું; વિગેરે હકીકત ખુદશીરીતે વિદિત કરી હતી. કુમાર આ ધોર હકીકત સાંભળીને બહુજ ઉત્કેષાળ જાય છે અને વેર લેવા કટિબદ્ધ થાય છે. કુમારને સમળસિંહ શાંતિ સાચવવા સમજાવે છે અને વેર લેવા માટે કેટલીક યુક્તિઓ ગોઠવી બતાવે છે. તે યુક્તિઓ પ્રમાણે કાર્ય કરવા કુમાર સંમત થાય છે, અને પ્રતિજ્ઞા લે છે. કાઠા બગીચાના આ ખાનગી વાર્તાલાપના સમયે રાજ ભૂપસિંહ તેના હજારીઆ સાથે શિકાર માટે તે રથને આવી પહોંચે છે. રાજ કેટલીક પુછપરછ કરીને કુમારને પોતાની સાથે રાખવા નક્કી કરે છે. ત્યારપછી કુમારના મિત્રો કથવાતે મને વિદાય થાય છે અને સમળસિંહ પણ તેમજ કરે છે. રાજ જરા બાબુએ રહી જાય છે અને કુમાર એકલો પડી જાય છે અને તેથી વેરની વંસુખાત લેવાના વિચાર-વંમળામાં વિંટળાઇ જાય છે. એટલામાં ભૂપસિંહની રાણી આવી પહોંચે છે. અનેની નજરો મળે છે. કુમાર નિસ્તબ્ધ બની જઈ 'એ કોણ' એવો ઉદ્ગાર કાઢે છે. અહીં પ્રથમ અંક સમાપ્ત થઈ બીજો અંક શરૂ થાય છે.

આ સુંદર ખાગની પાસેજ બૂપસિંહનો મહેલ હતો. મહેલમાં રાજા તથા તેના રાજ્યગુરુ કાંઈકે વાતચીતમાં હતા એટલામાં એક સૈનિક ગજરાટમાં આવી, 'નામદાર' દસ હજાર માણસો મંદિરના ચોમાનમાં. એકઠા થયા છે અને ઉસ્કેરાટ બહુ છે, એવા ખજાર આપી ચાલતો થાય છે. રાણી વચ્ચે પડી લોકોને રાહત આપતા પ્રયાસ કરે છે. કુમાર આ વાત રાગને કહેતાં તે રાણી તરફ યુરસે થાય છે. 'પછી રાજા યુરસામાં ને યુરસામાં ચિકારે નીકળી પડે છે. રાણી એકલી પડી જવાથી તકવિતકમાં પડે છે. થોડો સમય વીત્યા પછી તેણીની દ્રષ્ટિ કુમાર તરફ જાય છે. બનેની આંખો મળે છે. એક બીજા પ્રેમની મસ્તીમાં મસ્ત થયા હોય એવા બેઠે વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલે છે. આજ વખતે સમજાસિંહ આવી પહોંચે છે અને આ દ્રશ્ય જોઈ લ્યે છે અને વૃત્તેજ ચાલ્યો જાય છે. તેજ ધડીએ એક રક્ષક 'આપને માટે આ વસ્તુ છે' એમ કહી તે નીચે મુકી ચાલ્યો જાય છે. કુમાર તે વસ્તુ જુવે તે પહેલાં રાણી તે વસ્તુ ધુંટવી લ્યે છે. રાણી તે વસ્તુ - જાંઘે-કપાંથી આવી અને કોણે મોકલી એવાં સવાલ કુમારને કરવા જાય છે ત્યાં કુમાર તે ધુંટવી લ્યે છે. રાણી વૃત્તેજ તેની તપાસ માટે બહાર ચાલી જાય છે. કુમાર આ વસ્તુ જોઈને પસ્તાવો કરે છે અને 'અંતરાય', 'અંતરાય' એમ તેનાથી બોલાઈ જવાય છે. રાણી આ ચબ્દો સાંભળી જાય છે અને પૂછે છે કે શાનો અંતરાય? કુમાર હતાશ થઈ જવાય આપે છે કે સૌદર્ય અને પ્રેમ એ મંદારી કારખી મંતિદાને વિસરાવે છે. આ જવાબથી બેઠે વચ્ચે ધણી મર્મબેદક રક્ષક ચાલે છે. રાણી, પ્રકાર પહેલાં પ્રેમનો આ પ્રભાવો વિલય થતો હોવાથી કુમારને પ્રેમની વાદવાસ આપી પીગળાવવા બર્થ પ્રયત્ન કરે છે. છેવટે કુમાર ત્યાંથી ખસી જાય છે. તેવામાં રાજા પછા આવી પહોંચે છે, અને રાણીને સાથે આવવા અત્યામદ કરે છે; પરંતુ રાણીની નાખુશી જોઈને રાજા તેને ત્યજ દઈ બાળુએ ચાલ્યો જાય છે. રાણી એકાંતમાં પડી જવાથી ધણાજ બેદ સાથે પોતાના કિરમત ઉપર રોષ કરે છે અને આપઘાત કરવા સાર પોતાની કમર પરથી કટારી કાઢે છે અને એકી નજર તેના સામું જોઈ રહે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

અંક ૩ જો.

શયન મહ.

[રાજમહેલમાં શયન-મહ. આરસના વિશાળ ઉંચા ખંડમાં બે બાળુ જુની નકશીના ત્રીસમના બે છત્રી પલંગ. મધ્યમાં સંગેમરમરની નીચી દિવાલવાળો નોનો હોજ. હોજમાં વચ્ચે પુવારામાંથી ફરતાં ઉડતાં ગુલાબજલનાં આછાં ફેરાં, હોજનું જલ આથી આખું આખું કંપાયમાન થાય છે. ખંડમાં ચાર બાળુ ખુલાપર નાનુક મૂર્તિઓ. એક કામદેવ અને રતિના સંવનનની. બીજી એક નાના દીરજાની. ત્રીજી હેલસરી આવતી એક કન્યકાની, અને ચોથી મૂર્તિ ધુંટલુ પર પડી તીર

ફેકતા ચોદાની. દ્વાર પાસે આરસની ઉચી બેઠકના કુંડાં છે. બારીઓ પર ચક્ર છુટી રહ્યા છે. બે બાજુની સામેસામે દિવાલ પર બુદ્ધી બુદ્ધી અદાની અર્ધવચ્ચ સંકેતો લલિત સુંદરીની છબીઓ. ખીણ બે દિવાલ પર કુદરતનાં દૃશ્યની છબીઓ. છત પર સુદૃઢ વેલની ઉઠતી આકૃતિ, છત પર વચ્ચે એક મોટું અને આસપાસ ચાર નાનાં એમ જુમ્મર ટાંગેલાં છે. ખંડની એક બાજુ મોહક ચન્દ્રશાળા. ખીણ બાજુ ચાલ વટાં સીડી ઉતરી જવાય તેવો નીચે પડતો ઘુમ્મટવાળો ખંડ. તેમાં બહાર પડતા ત્રણ ઝરૂખા. કુમાર તે ઝરૂખાવાળા ખંડમાં આવે છે.]

કુમાર:—કેટલી લયાનક રાત્રિ. અધકારના કેવા થર જામ્યા છે. આ પવનના તોફાનથી કેટલાંય વૃક્ષો અને ગૃહો જડમૂળથી ઉખડી ગયાં હશે, મસ્ત બનેલ હાથીની જેમ વિદ્યુત્ જગત્ ને આંગણે આજ પુમે છે. કંઈકમે તે ઝડપી લેશે.

મહારા હૃદયમાં પણ આજ એટલાં જ તુમુલ તોફાન મચ્યાં છે. શકતકાકા સમક્ષ લીધેલ શપથની આજ ખરી કસોટીની કણુ છે.

પણ—સામે કોણ!

સખળ:—એજ. ત્હારાં વેરનો સાગીદાર. બહાર મૃત્યુએ આજ ઉભાણી માંડી છે. જો તે પ્રકૃતિનાં પુષ્પવતાં નૃત્ય અને રૂદ્ર હાસ્ય, ત્હારાં વેરને એ આહવાન આપી રહ્યાં છે. કુમાર, જાગૃત્ થા.

કુમાર:—તમે આ સમયે આંહી આવશો એમ સ્વપ્ને પણ મહેને ખ્યાલ હતો નહીં.

સખળ:—જો. ખેલાં મહેં શીશી તૈયારી કરી રાખી છે તે જણાવી દઉં. લાલ દરવાજા પાસે મહેં બે ઘોડા તૈયાર રખાવ્યા છે ત્યાંથી હાલ તો આપણે—

[આસપાસ જુવે છે અને કંઈક કાનમાં કહે છે.]

કુમાર:—ઝાકા. એમ નહીં બની શકે.

સખળ:—નહીં. તેમજ થશે.

કુમાર:—ત્યારે સાંભળો. જુ પસિંહના ખૂનનો વિચાર મહેં માંડી વાળ્યો છે.

સખળ:—શું? તે શું કહ્યું? નાહાન, શું તું ખરું કહે છે?

કુમાર:—હા, એ સાચું જ છે.

સખળ:—ત્હારી બાજુમાં જે જમીયો લટકી રહ્યો છે તેને તું શું બૂલી બાય છે? અને ત્હારી પ્રતિજ્ઞા!

કુમાર:—નહીં. શકતસિંહ મહારો એ છેવટનો જ નિશ્ચય છે.

સખજ:—ત્હારા પિતાના પુત્રનું શું ?

કુમાર:—શાંત બાપુ, ત્હમે શું એમ માનો છે કે મ્હારા બાપુ આના લોહીમાં હાથ ખરડયાથી ખૂશી થશે ?

સખજ:—હા, તેનો આત્મા તોજ અને ત્યારેજ શાન્તિ પામશે.

કુમાર:—હું એમ નથી માનતો. આ જગત પાસે કંઈક જુદા પ્રકારનું જ જ્ઞાન વસે છે, વેર એ પ્રભુનો હિસ્સા છે. તો તે જ એ હિસ્સા સમજ લેશે.

સખજ:—તેનો પાકવેલ તું વેર—હત છે. તો એ વેરની લેવડ દેવડ તું જ નક્કી કર.

કુમાર:—પ્રભુ પાસે કોઈ વેર—હત નથી. તે આનો નિર્ણય સ્વહસ્તે જ કરશે. હું આ આદર્શને નહીં જ મારૂં.

સખજ:—તો પછી તું આંટી ધુમે છે શું કામ ?

કુમાર:—ભૂપસિંહના શયન—ગૃહમાં જઈ આ જમિયો તથા આ પત્ર તેની છાતી પર મૂકું છું, ત્યારે તે જાગશે અને જોશે ત્યારે તેને જાત્રાની આવશે કે તે કોના હાથમાં રમતો હતો. અને તેને કોણે જતો કર્યો ? વેરનો આ ફેંપી અંશ નથી ?

સખજ:—ત્યારે તું શું તેનાપર હાથ નહીં જ ચલાવે ?

કુમાર:—ના, ના અને ના.

સખજ:—નાલાયક પુત્ર, ત્હારા અમીર બાપના વેચનાર ને એક કાળુ પગ્ગુ છવવા તું કેમ દર્ષ શકે છે ?

કુમાર:—તે દિવસે ગુરૂજ્ઞાના પહેલા આવેશમાં બાગમાં જ મ્હેં તેને આહવાન આપી લોંચ આપ્યો કર્યો હોત.

સખજ:—છટકવાનાં હવે બધાં એ જ્ઞારનાં છે. હીચકારા, હજુ પગ્ગુ ના અને જમયાની ધાર પર એના કલેજને દેણી લાવ.

કુમાર:—હું તમને સપથ આપી પૂછું છું: મ્હારી જગ્યા પર મારા બાપુ હોત તો આમ એક વેરની માફક ચરિત્રા શયન—ગૃહમાં જઈ તે તેના વેદીને હજુ ખસ ?

સખજ:—(જર: અચકારા) હું મ્હારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

કુમાર:—એ પ્રતિજ્ઞાનું વળુદ હું જોતો નથી.

સમ્રાજ:—નાદાન, તું એમ સમજે છે કે હું ખાજક છું? રાણીની સાથેની ત્હારી બધી ચુકતેગો હું જાણું છું.

કુમાર:—ખબરદાર! તેને વિષે એક શબ્દ પણ બોલ્યા તો!

સમ્રાજ:—એક નવરાશના સાધન તરિકે લેખવાને બદલે તેના પ્રેમનો તે સ્વીકાર કર્યો, એટલેજ આમ કર્તવ્ય વિમુખ બનવા તત્પર થયો છે!

કુમાર:—આ જર્જરિત ઉમ્મરે ત્હમારા હૃદયનાં દ્વાર એ પ્રેમ અરણ્ય માટે ખંધ થયા લાગે છે. એ મદદેસં સ્વપ્નો માટે ત્હમારી આંખ આડાં પડળ આવ્યાં છે અને બહાર થયેલ કાન એ પ્રેમનું દિવ્ય સંગીત સુણવા અશક્ત થયા છે. પ્રેમની ત્હમે વાત કરો છો; પ્રેમ એ શું બક્ષીએ છે તેના ત્હમને ખ્યાલ જરૂર નથી.

સમ્રાજ:—છોકરા, જુવાનીમાં અમે પણ એ નાદાની જોયેલી યુગ્મન અને રસછોળમાં જ જીવતા અમે સ્વપ્ન જોતા. પ્રેમ માટે તે વખત મરવા અમે તૈયાર હતા અને અત્યારે જીવીએ છીએ. સત્ય હકીકત એ છે કે આપણે બધાજ પણ છીએ અને પ્રેમ એ વિવેચન રૂપાંતર નામ છે. પવિત્રતાનો એ નામ પર આપણે કૃત્રિમ ઓપ ચઢાવી આપણી જાતને છેતરી રહ્યા છીએ.

કુમાર:—હવેજ હું સમજી શકું છું કે ખરા પ્રેમનો અર્થ ત્હમને હુલ્લ છે. જુઓ.

પ્રેમ એ જીવનનો દેવી કરાર છે. જ્યાં દુર્ગુણ હોય ત્યાં તે સદ્ગુણ સ્થાપે છે. જગતની બધી મલિનતાથી માનવીને તે ઘસડી બહાર લાવે છે. સોનું અને કથીર હર કરતી તે અગ્નિશિખ છે. પંકમાં તે પંકજ રોપે છે. માનવ જાત સાથે દેવો વસતા તે વખત વહી ગયો છે, પરંતુ તેમની મૂર્તિ—પ્રેમ—તે અણમૂલિ બક્ષીસ આજ એક જગત પર ફેલાત છે. મનુષ્ય ન્યારે સ્ત્રીને આહો છે ત્યારે તેને પ્રભુની ઝાંખી થાય છે.

જ્યાં વિશુદ્ધિ હોય એવા કુટિરમાં પણ જઈ તે વસે છે. પરંતુ ખૂન કે લોહી ન્યારે દ્વાર ખડખડાવે છે અને અંદર પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પ્રેમ ઘાયલ થઈ મૃત્યુવરા થાય છે; પાપ માટેની પ્રભુની એ શિક્ષા છે. દુરિજન કદી આહી ચડતા જ નથી—

[શયન—ગૃહમાંથી એક કારમી ચીસ સંભળાય છે.]

આહ! એ શું થયું. નહીં. એ તો બહારનાં ધમસાણ.

—એટલે મ્હને લાગે છે, મનુષ્યના આત્માને રક્ષવા પ્રેમની મૂર્તિ રૂપ સ્ત્રીને જગત્ પર મોકલવામાં આવી છે. રાણીના સ્નેહથી મ્હને એ સ્પ્રુચું કે વેર એ મારવામાં નથી પણ તારવામાં છે. ઈશ્વરનો શું એ આદેશ નથી કે ત્હારા દુઃખનને તું ક્ષમા આપ.

સખજા:—એ તો સત્યયુગની વાત છે. હાંલનો વહીવટ તો જુદો છે.

કુમાર:—સત્ય એક યુગ માટે નહીં પણ સર્વ યુગ માટે સત્ય જ છે.

સખજા:—અને ત્હમારાં દેવી આ વાણી રાજી થયે ?

કુમાર:—અફસોસ ! એ દેવીનું મુખ હું ફરી નહીં જોઈ શકું. આવેશમાં મ્હેં એને તરછોડી છે, અને તેના હૃદયમાંથી કદાચ મ્હાને માટે મ્હેં સ્થાન ગુમાવ્યું છે.

સખજા:—ત્યારે તું શું કરયે ?

કુમાર:—આ જુમૈયો ત્યાં મૂકી હું આ નગર છોડી જઈશ.

સખજા:—અને પછી ?

કુમાર:—દેશને સ્વતંત્ર બનાવવા યુદ્ધમાં અંપલાવીશ.

[ફરી શયનગૃહમાંથી ચીસ સંભળાય છે.]

કુમાર:—એ ઠેની ચીસ !

સખજા:—ખીજી ! ઇ ચીસ ! વેર લેવા તે યાદી આપી રહી છે. કુમાર, બોલ, સ્કવાર જલદી થયે. ભૂપસિંહને મારવા તું તૈયાર છે ?

કુમાર:—મ્હારો નિકૃચ મ્હેં જણાવી દીધો છે.

સખજા:—ઈશ્વરનો હું બ્રાઝેજ ઉપદાર માનું છું, પરંતુ અત્યારે તો જરૂર મ્હને પુત્ર ના અપવા માટે તેનો અંતઃકરણથી આભાર માનું છું. નીમકહરામ છાંકરા, ત્હને અને તારા વિશ્વાસઘાતને હેરાલા નમસ્કાર.

કુમાર:—પ્રજાગ, શકત જાય. કોઈક દિને પણ મ્હારી વેંસી વમુલાત ત્હમે સમજયો.

સખજા:—કદી નહીં. બેવકૂફ.

[કોપના આવેશમાં તે જદાર ધસી જાય છે.]

કુમાર:—અજયસિંહ. જાય. મ્હારી આસપાસ કોઈજ નથી. હું જે વિચારે

જાઈ છું તે બરોબર છે કે કેમ તેની પણ મહેને સમજ નથી. પિતા. તહમારા અશો મહેને સન્માર્ગે દોરો.

[શયન—ગૃહ તરફ જતાં]

ન્યારે તે જાગશે અને આ પત્ર જોશે ત્યારે તેને જીવન પર કંટાળો નહીં આવે! કદાચ તેને પશ્ચાત્તાપ નહીં થાય! અને તેથી કદાચ તેનો જીવન પલટો નહીં થાય! કે આ સર્વ તરફ તે તિરસ્કારથી હસશે!

[તે ધીમેથી સીડી ચઢે છે. દાર પર જઈ ચક્ર ખેંસે છે. ત્યાં સામે રાણીને મોતના શીક્ષા ચહેરાવાળી જીવે છે, કુમાર પાછો હડી જાય છે.]

રાણી:—કુમાર! અત્યારે! આંહીં!

કુમાર:—દેવી, પ્રભુએ જ તહમને આંહીં મોકલ્યાં. વેર કરતાં ક્ષમા મહત્તર છે તે હું તમ કનેથી જ શીખ્યો છું.

રાણી:—કુમાર, ત્યારે શું આપણી વચ્ચેના અંતરાય સર્વ તટ્ટી પડ્યા છે?

કુમાર:—સદાને માટે દેવી. આપણી વચ્ચે કશીજ દિવાલ નથી.

રાણી:—હા. તે માટે મહેં જાતે જ ધ્યાન આપ્યું છે.

કુમાર:—જરા આંહીં થાંભો. હું હમણાં જ પાછો આવું છું.

રાણી:—નહીં કુમાર, હવે થાપ આપી તું નહીં જઈ શકે.

કુમાર:—હું શયન—ગૃહમાં જઈ તરતજ આવું છું. આ પત્ર અને જમૈયો ત્યાં મૂકી આવું અને તે ન્યારે જાગશે—

રાણી:—કોણ જાગશે?

કુમાર:—કેમ ભૂપસિંહ!

રાણી:—તે જાગશે જ નહીં.

કુમાર:—એટલે!

રાણી:—તે આ લોક છોડી ગયેલ છે.

કુમાર:—ઓહ પ્રભુ! તારી કેવી અંકલિત લીલા છે! તહારા હાથમાં ન્યારે મહારા વેરનો બાર મહેં મૂક્યો ત્યારે મહેને ખ્યાલ નહોતો કે તહારા ન્યાય આટલો અચૂક હશે!

કુમાર:—જ્યાં ગુન્હો છે, ત્યાં પ્રેમને સ્થાન નથી.

રાણી:—ગુન્હો છે ત્યાં પ્રેમને સ્થાન નથી? અરે! પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી કેવી જુદી જ રીતે ચાહે છે. જગત્માં સ્ત્રી શું શું સહન કરી રહી છે? કોઈ મજૂર કે કોઈ નાવિક રોજના તમામ પૈસા જુગાર પીકાં કે વેશ્યાને ત્યાં અધમ રીતે ખર્ચી, લઢતો, ઝઘડતો કે ધમપછાડ કરતો દારૂના નશામાં લથડીયાં ખાતો ઘેર આવે છે. જૂખને લીધે રડતાં નાના બાળકને છઠ્ઠું રાખતી કે ચુલો હોલાય નહીં તેની કાળજી રાખતી ધણીના આવવાની તે રાહ જોતી હોય છે. કાંઈ પણ વાંક વિના છતાં તેના પર ભાર પડે છે. અને છતાંય તે તેને ચાહે છે. વાંસામાં સોજ ઉઠેલી કે મ્હોંપર મારથી સૂજી આબુ હોય તે સર્વ જુદી રહવારના તે વહેલી ઉઠે છે, વાસીદું વાળે છે અને ઝીણું ગાતી કે બાળક સામું જોઈ આણું હસતી ધરના નિત્યના કામ પર તે ચડી જાય છે. સ્ત્રીનું હૃદય જુદા પ્રકારનું ઘડાયેલું હોય છે. પુરૂષ સ્ત્રીને ચાહતાં જીવનનો એક અંશજ માત્ર ખરચે છે, ત્યારે સ્ત્રી પુરૂષને ચાહતાં પોતાનું જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કરી દે છે.

કુમાર, હવે તું મ્હને આમ છોડી દેશે તો મ્હારે જીવનું કેમ? મ્હારે જીવનું ક્યાં?

કુમાર:—જહનનમાં.

રાણી:—કુમાર, કુમાર, મ્હને આમ અંતિમ નિરાશા તરફ ના ધકકેલ.

[તે કુમાર તરફ ભેટવા ધસે છે. કુમાર તેને ધકકો મારતાં તે પડી જાય છે. આકાશમાં વિદ્યુત્તનો ચમકાર થાય છે અને એક મોટો અવાજ દિશાઓ ભરી દે છે. કુમાર ઢોલી જાય છે.]

રાણી:—ખગરદાર! એક ડગડું આગળ ભર્યું તો. પકડો પકડો એ જૂનીને.

[રક્ષકો મથાલ લઈ દોડતા આવે છે.]

જુઓ જાય. પકડો તે જૂનીને...

[કુમાર પાછળ રક્ષકો પડે છે, રાણી તે દિશા તરફ નીરખી રહે છે.]

(પડો પડે છે)

લેખક:—નવાનુભાવ પ્રસાદશંકર મહેતા.

ઇટલીનો રાષ્ટ્રવિધાતા

ઝેનિટો મ્યુસોલિની.

લેખક - છેલશકર દ. વ્યાસ.

ઓસ્ટ્રીઆમાંથી હડધૂત બનેલો ઝેનિટો ઇટાલી આવીને રોમાના તાલુકા ના ફોર્લી ગામમાં આવી વસ્યો. ત્યાં એણે સમાજવાદના ગેખી સંદેશ મુજાવતું 'La lotta di classe' નામનું એક સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. એ વખતે રોમાનામાં બે રાજદારી પક્ષો સદાકાળ બચબચાં કર્યા કરતા. એક પક્ષ હતો પ્રજાસત્તાકવાદી અને બીજો હતો સમાજવાદી. બીજો પક્ષ બળવાન અને સાધનસંપન્ન હતો. મ્યુસોલિનીએ સમાજવાદની પીઠ યાબડી પ્રજાસત્તાકવાદ ઉપર વાણીપ્રહારો કરવા શરૂ કર્યા એણે પ્રેરણાભર્યા લેખો લખીને લોકમત કેળવવા માંડ્યો.

એનાં લગ્ન થયાને એક જ વર્ષ વીત્યું હતું. દાંપત્યના મધુર દ્વાવા સમી પુત્રો પણ એને આંગણે અવતરી હતી. ત્યારે એને પગાર ફક્ત ૧૨૦ લાયર મળતો. કુટુંબનું પોષણ એમાં માંડ માંડ થઈ શકતું કંઈક ખ્યાતિને વર્ધા છતાં હજીયે તે એકાન્તસંતોષી ને આછાબોલો માણસ હતો. શિથિલ રાજનીતિ અને કાવત્રાંખાણને તે આત્માના ઉડાણમાંથી ધિક્કારતો. દેખાવે તે કલાન્ત, ગમગીન ને તેજોહીન લાગતો. જુનાંપાનાં કપડાં વડે તે રાડપી લેતો. આ સમયે કંઈક જડ અને અસંસ્કૃત લાગતા મ્યુસોલિનીની સુદ્રા આજે આટલી તેજસ્વી, આટલી કાવ્યમય અને આટલી વેધક કેમ બની હશે એ માનસશાસ્ત્રીઓ માટે એક અગમ્ય કોયડો જ છે.

દેખાવ અને હકેરા કરતાં સંગીન કામને, સંખ્યા કરતાં શક્તિને ચાહતો મ્યુસોલિની પોતાના સમાજવાદી પત્રમાં કેવાં કેવાં બળવાન સૂત્રો રચી કરતો ? "અમારે સંખ્યા નથી જોઈતી. અમે તો સાચા સેવકો વાંચીએ છીએ. નમ્ર આશાધીન, પરતંત્ર મેંદાંઓ કરતાં ફક્ત ગણાગાંડયા અડગ નરવીરો જ અમારે જોઈએ છે. જેમનામાં આત્મવિશ્વાસ હોય, સૈનિકતાની શહીદી હોય, ધ્યેયસિદ્ધિની નિવિધાર શ્રદ્ધા હોય એવા અદ્વપસંખ્ય બહાદુરોની જ અમારે જરૂર છે." સમાજવાદીઓ આગળ ફરી ફરીને એણે આવા મહારથીઓની માંગણી કરી, પણ એનો પ્રતિધ્વનિ સરખો થે ન સંભળાયો. સમાજવાદીઓમાં તો મ્યુસોલિનીના આ ગમન કાળે જ એટલે કે ૧૯૦૫ થી જ સડો પેઠો હતો.

દુકે મુદતમાં જ કાગેલ મ્યુસોલિનીએ પરિસ્થિતિનું પારખુ કરી લીધું. એ ચુસ્ત સમાજવાદી હતો, છતાં એનામાં વ્યક્તિત્વવાદ ખીલતો જતો હતો. એના સામાજિક પત્રના અગ્રણેયો એક પ્રખર ને નવલનંત શક્તિધારી નેતાના આવાહનથી જ પૂરાયેલા છે. સમાજવાદીઓ આગળ ગળુતર શક્તિસંપન્ન સૈનિકો કાઢવાની માગણી ધરવામાં જ મ્યુસોલિનીના ગૂઢ વ્યક્તિત્વવાદનું ખીજ હતું. ચાર વરસ મુધી મ્યુસોલિનીએ દેશની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. માતૃભૂમિની કાયા, સ્વાર્થી સમાજવાદી ગૃપોની ચાંચો વટે પીંખાતી એણે દીઠી. વર્ગવિચ્છેદનાં ઠેર ઠેર મંડાણુ યથાં હતાં. ઔદ્યોગિક અધાધુધી સર્વત્ર પ્રવર્તતી હતી. મારફાડ, લૂંટાલૂંટ, હરતાળો અને નાના નાના બળવા દેશનું નજબોદ વાળતો હતો. અરાજકતાનાં કુલક્ષણો રાજનીતિનાં અવસાનના ઓળા સમાણાં ઇટાલીના શાસનતંત્ર ઉપર ગાઢ ગાઢ પથરાતાં હતાં. રોમના શિષ્ટ વર્ગ ઉપર સમાજવાદીઓ રોજ રોજ આક્રમણો લઈ જઈને જનતાની પાયમાલી કરતા હતા. મ્યુસોલિની પણ આ વિચ્છેદોમાં ઝુકાવતો, પરંતુ એની આપ દ્રષ્ટિને વસ્તુનાં તળીઆટાં તલ્લોની પ્રતીતિ વહેલી વહેલી યઈ ગઈ. અને જેમ જેમ તે સમાજનો, રાજપ્રકરણનો અને શાસનતંત્રનો અભ્યાસી બનતો ગયો તેમ તેમ ઠોઈ શક્તિસંપન્ન નેતા માટે, કોઈ અમાનુષી શક્તિના પૂર સમા મુઘઈ સૈનિકસંઘની સ્થાપના માટે એની ખ્યાસ વધતી જ ચાલી. સ્વદેશની દુર્દશા નીહાળીને એનાં હૃદયમાં કાળી વેદના ધવા લાગી. સમાજવાદનો અધંગ સેવક રહીને જ તે સમાજવાદના પરાજયનાં ખીજ રોપતો હતો.

એણે પોતાના પત્ર દ્વારા શક્તિના ધગધગતા અન્દેશ પાઠવવા માંડયા. સં-મુદન અને સંઘબળની એણે હાકલો પાડી. એ બળતાં આવાહનોનો પ્રતિધ્વનિ મંદ—અતિ મંદ ઉઠ્યો. સમાજવાદીઓ અઘળા શિથિલ હતા. માત્ર સંખ્યાબળના જ પ્રતાપે તેમણે પાર્લામેન્ટ સર કરી હતી. એમની નિર્બળતા, બેદરકારી અને અશક્તિ ભેધને મ્યુસોલિનીએ—કર્ટર સમાજવાદી મ્યુસોલિનીએ—છચોક પોકાર્યું કે ઇટાલીના શાસનતંત્રને પક્ષાઘાત થયો છે અને પક્ષાઘાતનો વ્યાધિ વધારેમાં વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપે સમાજવાદીઓ ઉપર ઉતર્યો છે. અને પછી કોઈ દિવ્ય શક્તિધારી અધિષ્ઠાતા દેવની જેમ એણે બુલ્લંદ સૂરે ઇટાલીની પ્રગ્તને મુજાબું, "ઇટાલીની પાર્લામેન્ટ આજે સરેલી છે, માતૃભૂમિને હાનિકર્તા છે. કતિ એમાં આપણે પરિવર્તન લાવવું ભેધએ અગર તો એનો સંહાર કરવો ભેધએ. ઇટાલીઅન પાર્લામેન્ટને પ્રતિભાશાળી માણુઓએ હવે સ્વાધીન કરવી ઘટે છે."

સમાજવાદીઓએ મ્યુસોલિનીની હાકલ સાંભળી, અને તેમને પોતાના કર્ટર સમાજવાદી એ સાગરિતના વલણનું અણચિંતબું પરિવર્તન આકરું લાગ્યું. પણ સમાજવાદીઓ અત્તાળળે મદ—ચકચૂર હતા. તેમને સેંકડો મ્યુસોલિનીઓની પરવાદ નહોતી. એક મ્યુસોલિનીને યોગી, છુદી, ભૂંસી નાંખવાને એમણે સહેલાં ચત્તો ઉઠાવ્યાં. મ્યુસોલિનીની નિગૂઢ શક્તિઓનો એમને ખ્યાલ નહોતો. મ્યુસોલિનીના અજમ વ્યક્તિત્વનું એમને જ્ઞાન નહોતું. ઉન્મત્ત બનીને એમણે મ્યુસો-

લિની ઉપર સત્તાના શસ્ત્રો ચલાવવા માંડયાં. બહાર સભાઓમાં, ખાનગી વ્યવહારમાં અને રાજરમતના અંખાડામાં તેમણે મ્યુસોલિની ઉપર તિરસ્કારના વરસાદ વર્ષાવ્યા. ડગલે ને પગલે તેમણે મ્યુસોલિનીને હડધુત કર્યો. સમાજવાદ અને સડેલી રાજ-વ્યવસ્થા સામે હજી તો મ્યુસોલિની એકલમદ્દલની જેમ લીધણું સંગ્રામ ખેડ્યે જતો હતો. થોડાક જ માણસો એને આહતા. ઘણા એને ધિક્કારતા અને એથીય વધારે એના શત્રુઓ હતા. સમાજવાદીઓના સત્તાખળ નીચે દબાએલાં ને એટલે જ પ્રાણુ સત્ત્વ હારી બેઠેલો આમર્થગ મ્યુસોલિનીની ફાકલે સચેત બનવા 'ના' પાડતો હતો અને છતાં કોઈ દેવમાનવ—Superman—ના આત્મવિશ્વાસથી તે બહારમાં વઢતો, “હડધુત થવામાં જ જીવનની મહત્તા છે. જો મને એવી પૂર્ણ પ્રતીતિ ન હોય કે મારી આસપાસ વેંરની, તિરસ્કારની અને થોડાએક રનેહની ગાદી બળ ગિછાવાઈ ગઈ છે, તો તો હું જીવન જ ન જીવી શકું. જગત સામે મોરચા માંડવામાં જ જીવનની સાર્થકતા છે, જગતની જુદમજહાંગીરીને તાબે થવામાં તો જીવનત મૃત્યુ જ છે.” સમાજથી, પ્રજાથી અને રાજપુરોધથી તિરસ્કૃત થએલો મ્યુસોલિની પોતાના ગરીબ ઘરમાં જીવનસહચરીને સંગે જીવન જીવી જાણતો. ગૃહ એને માટે આશ્વાસન અને પ્રેરણાતું મંદિર હતું. તે ઓછું બોલતો. કંઈક કરી બતાવતો અને ઘણોએક સમય એકાન્તમાં બેસીને પુસ્તકો ‘બરખતો’ અથવા તો પોતાના સ્વમાનપ્રિય આત્માના પ્રતિબિમ્બ સમું ઇસરાજ લઈને જીવન મસ્તીના સૂરે છેડતો. એના પ્રત્યેક સ્વરમાંથી બસ એક જ ખુલ્લું અને અવિકૃત ધ્વનિ ઉઠતો, “અભ્યાસ, આપત્તિ, અવિરત જીજ્ઞેશ: મારું જીવન આ ત્રણ વસ્તુનું જ ઘડીયું છે.” અને એ ત્રણ વસ્તુએ જ આજે એને યુરોપ આખાની જીજ્ઞાસે ચકાવી મૂક્યો છે. યુરોપ દબાતે અવાજે પોકારે છે કે મ્યુસોલિની આજનો નેપોલિયન છે.

દિવસો પીટ્યા અને મ્યુસોલિનીને સમાજવાદીઓની નબળાઈ વધારે ને વધારે. તીવ્રપણે સાલવા લાગી. એની હારોહાર કામ કરનારા લગભગ બધા સમાજવાદીઓ સાથે એને વૈમનસ્ય થયું. સમાજવાદીઓ એને કર્મહીન, નિરૂત્સાહ, સિદ્ધાન્તના પ્રશ્નમાં પણ સમાધાન સ્વાકારનારા નિર્વૃત્ત નેતાઓ લાગ્યા. તેઓ વિવેક અને સુધારણા વચ્ચે ગઠમથલ કરનારા માત્ર શબ્દવાદીઓ હતા. ઝોમ શ્રદ્ધા, આત્મબળ અને મારમાર કરતી સક્રિયતાનો એમનામાં સદંતર અભાવ હતો. મ્યુસોલિની રોમેનાના સમાજવાદીઓનો નેતા હતો. એણે સભાઓ ભરી ભરીને સહચારી સમાજવાદી નેતાઓ સામે વાગબાણો ફેંકવા માંડયાં. પ્રત્યેક સભામાં એણે બન્ધુ સમાજવાદીઓના ઠસવો રદ કરાવીને પોતાની અદ્ભુત વક્તૃત્વ શક્તિ અને વ્યક્તિત્વના બળે પોતાના જ ઠસવો બહાલ રખાવ્યા. સભામાં એનો સામનો કરનાર કોઈ ભાગ્યે જ નીકળતો. એની દલીલોના ધોધમાર પ્રવાહ આગળ બુદ્ધિમાનો ની તર્કશક્તિ ખુટી બની જતી. પ્રત્યેક સભામાં, પ્રત્યેક પ્રસંગે, પ્રત્યેક ભાષણમાં એણે એક જ અવિકારી મંત્ર સુણાવ્યો, “અવિરત જીજ્ઞેશ, સતત લડાઈ કરો, અને સાથે સાથે રચનાત્મક કામ આદરો—Fight while constructing.”

દિવસે દિવસે સમાજવાદી મ્યુસોલિની અધંગ વ્યક્તિત્વવાદી બનતો હતો. સમાજવાદીઓ સાથે એને રોજ રોજ અખાડા થતા, અને છતાં તે સમાજવાદીઓનો જ સહકર્મચારી હતો. એમ ક્ષરતાં કરતાં ૧૯૧૧ નું વર્ષ આવ્યું, જે મ્યુસોલિનીના જીવનની સંક્રમણનું વિધાયક બન્યું.

ભૂમધ્ય ઇસુદ્રને સામે કાંઠે, ઇટાલીના સાર્વભૌમત્વના રાજચિન્હ સમું દ્રીપોલી સંસ્થાન આફ્રિકાની ઉત્તર દિશાએ આરો રોકીને ઉભું છે. એના પર પૂર્ણ આધિપત્ય જમાવવા સાંડે ઇટાલીએ ૧૯૧૧ માં વિગ્રહ આદર્યો. સમાજવાદી સરકારે લશ્કરનાં કટક સજ્જ કર્યાં. ગણતરીબાજ મ્યુસોલિનીએ આ વિગ્રહનો પ્રયત્ન વિરોધ કર્યો. એણે બહાર કહ્યું કે 'સાંસ્થાનિક લડાઈઓમાંથી જો દેશના માનવલક્ષીના ભોગ જેટલો જ બદલો ન મળી રહે તો એવા વિગ્રહો મથાવવાજ ન જોઈએ. દ્રીપોલીના વિગ્રહનું પરિણામ ઇટાલીના ભોગને સપ્રમાણ નથી જ. માટે એ લડાઈ તતક્ષણ અટકાવવી જ જોઈએ. બંધુ સમાજવાદીઓને મ્યુસોલિનીને ચાંપી દેવાનો આ અવસર હતો અને એ તેમણે કુનેડુનાજીપૂર્વક ઉપયોજી લીધો. એ વખતે રાષ્ટ્રભાવના અથવા રાષ્ટ્રવાદ એક દૃષણ ગણાતો. ઇટાલીના સમાજવાદીઓ એ ભાવનાને તિરસ્કારતા. એમણે મ્યુસોલિની ઉપર એ આંકડા અને સ્વાર્થી રાષ્ટ્રવાદ—Nationalism નો આરોપ મૂકી તેને અગ્રપ્રમણ બનાવ્યો. પણ રાષ્ટ્રવીર મ્યુસોલિની તો એમની કારવાઈઓ સામે પોતાનો પ્રેરણાપોષી નાદ સંભળાવ્યો કે, 'હું મારા સ્વદેશને એવો જોવા ઇચ્છું છું કે તેને—તેના પ્રત્યેક સંતાનને—પોતાની ખરી કુર્જનું ભાન હોય અને તેનો નેતૃવર્ગ દુઃખી પ્રજાને સ્વાધીન અને સ્વાશ્રયી બનાવી, તેમની આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક ઉન્નતિ સાધી શકે.' મ્યુસોલિનીનો ઉદ્દેશ દેશ-હિતનો હતો. દ્રીપોલિની લડાઈ સામે વિરોધપ્રદર્શનો જમાવવા માંડ્યાં. સમાજવાદી સરકારે એના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકીને તેના પર કામ ચલાવ્યું. આરોપ સાબિત કરીને તેને એક વર્ષ સુધી બંધન ભોગવવા તુરંગમાં મોકલી દીધો. સ્વસ્થ મ્યુસોલિની અનેરી શાન્તિ ધરીને કારાગૃહમાં ગયો. દેશોદ્ધારની એની આગ ત્રેવડી પ્રખરતાથી જળી ઉઠી. કારાવાસનો એકેક દિવસ એની આ-આદીની લડત માટે એકેક મહારથી સમા નીવડ્યો. એની રાષ્ટ્રભાવનામાં અપ્રતિહત પૂર આવ્યાં.

કારાવાસ દરમીયાન કર્મવીર મ્યુસોલિનીએ વ્યક્તિત્વનો ઘોડાપૂર વિકાસ સાધ્યો, માનસંગ્રંધારણ રચ્યું અને અવિચિત્ર ઉત્સાહથી અભ્યાસ કર્યો. પરિણામે એની સર્ગશક્તિમાંથી લોકૂન હસ્તે ઉપર એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ જન્મ્યો, જે અત્યાદેશુરોપસમગ્રમાં પ્રમાણભૂત ગણાય છે. વગી જેતમાં એકે એણે ઇટાલીના અર્થશાસ્ત્રની શુભો ઉકેલી.

કારાવાસમાંથી નવોજ મ્યુસોલિની બહાર આવ્યો. ઇટાલીની આર્થિક અને રાજદારી ઉન્નતિની યોજનાઓ એણે માનઃપ્રદેશમાં ઘડી રાખી હતી. અને એ

યોજનાઓ માટે અતુલ્ય વાતાવરણ પ્રસરવા બહુ કિરતારે સુયોગ સાધ્યો હોય, તેમ એને 'અવન્તી' પત્રનું તંત્રીપદ સાંપડ્યું. આખાથે ઇટાલીમાં 'અવન્તી' એ વખતે સળગું સમાજવાદી પત્ર હતું. સમાજવાદનાં વિધાન અને પ્રચારમાં તેનો હિસ્સો અનોડ લેખાતો. એ પત્ર શિથિલ સમાજવાદનું વિરોધી હતું. એને તો ઉદ્દામ સમાજવાદ ઇટાલીને દીઠે ટોચે સર્જવાના કોડ હતા. એ પત્રને નિભાવનાર નાનું સરખું મંડળ ઉદ્દામ પક્ષને નામે સંબોધાતું. એ પત્રને એણે કામદાર વર્ગ અને આમવર્ગના ઉદ્ધારનું મુખપત્ર બનાવી, ચેતનવંતી વાણીના ગેત્રી પડછંદા વાતાવરણમાં પ્રસારી દીધા. પ્રકૃતિએ મ્યુસોલિની વિપ્લવપ્રિય હતો. પ્રધાની જડતા સામે ખંડ ઉઠાવવું એ તેનો સ્વભાવ હતો. એનું તરૂણ લોહી, ઘસ, વિગ્રહ અને પરિવર્તનના ધબકારાથી તેની નસે નસને ચેતન્યવતી બનાવી મુકતું. સ્વદેશની જનતાના કલ્યાણને કાળે, એની સ્વાધીનતાને દેશને આંગણે અવતારવાની ખાતર, મ્યુસોલિની પોતાની શાન્તિ, સ્વતંત્રતા અને છંદગી પણ સમર્પી દેવા તૈયાર હતો. સ્વાધીનતાનો વિગ્રહ એ એને મન રાષ્ટ્રયજ્ઞ હતો. અને એ યજ્ઞની વેદી ઉપર જેટલાં બને એટલાં તરૂણ જનતાના બલિદાનો આપીનેય સ્વાધીનતાને વરવાના એને કોડ હતા. શિથિલ સમાજવાદીઓ પાસેથી રાજતંત્ર છુટવી લેવાના એણે મનોરથો રચ્યાં. 'અવન્તી' નું તંત્ર હાથમાં આવ્યા પછી તો એણે અચિરત જીવિશ ઉઠાવી. 'અવન્તી' ની કટારો એની સંદેશવાહિની બની અને ઇટાલીના ગામે ગામના પુલપીટો એના ખુલ્લું નાદે ગાણું ઉડ્યાં. ૧૯૧૩ ના પ્રારંભથી ૧૯૧૪ ના મધ્યગાળા સુધી સમાજવાદીઓને તેતા તરીકે એક મ્યુસોલિની જ એવો કતો કે જેને ઇટાલીની પ્રજાએ કાન દીધો અને જેની હાકલે કેટલાયે નિર્જાનો કંપી ઉઠ્યા. ઇટાલીના સમાજવાદીઓને પોતાના સિંહાસનો ડાલતાં લાગ્યાં. પ્રજાએ મ્યુસોલિનીની વીર હાક ઉપર કાન થંભાવ્યા. એ ઘટના જ સત્તાધારી સમાજવાદીઓને—સમાજવાદી શિથિલ સરકારને—કંપાવનારી બની. મ્યુસોલિનીના અજયબ વ્યક્તિત્વને, તેની પ્રતિભાને અને તેની કાર્યદક્ષતાને વિકાસ આમ પૂર્ણમાના જીવાળની જેમ વધતો જ ચાલ્યો. પણ હજી ગરીબોનો વજ્રપંજો એની ગરદન ઉપરથી ઉઠ્યો નહોતો, સમાજવાદીઓનું સંખ્યાબળ એની સામે ડોળા ધુરકાવતું ઉભું હતું. એ અરસામાં યુરોપના મહાભારત યુદ્ધનાં મંડાણ થયા, અને મ્યુસોલિનીનાં પ્રખર વ્યક્તિત્વનું એક વધારે લક્ષણ દીપી નીકળ્યું.

૧૯૧૪ નો એપ્રિલ મહીનો યુરોપ ખંડ ઉપરનો આપત્તિના ઘેરાં વાદ-જળની જેમ પસાર થતો હતો. બહુ કે યુરોપનો ધનભૂખ્યો-ભૂમિભૂખ્યો અર્થવાદ લોહીની ખ્યાસમાં કળકળતી ચીસો પાડતો હતો! એ ચીસમાંથી અન્યોન્યનાં ગળાં રહેંસવાની ચીનગારી પ્રગટી. એમાંથી લાડલડતો દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો અને યુરોપ સમગ્રને પ્રજાળવા લાગ્યો. આર્ષદ્રષ્ટા મ્યુસોલિનીએ એ ખુનામરકીમાં માતૃભૂમિની અસ્મિતાનું આરોપણ દીધું, આઝાદને ગૌરવશાદી ઇટાલીના ભાવિ સ્વપ્નો વિલોક્યાં : ધંડીભર એ વિચાર કરવા થંભ્યો. સ્વાધીનતા અને સ્વમાનનું ગૌરવ

મ્યુસોલિનીની માગણીને સૈાએ તીવ્રસ્કારી કાઢી. જૂના જરઠ સેનાપતિઓ તેને કાવત્રા-
ળાજ ને ભયંકર ધારતા હતા. અવહેલના પામેલા મ્યુસોલિનીને મહીનાઓ સુધી રાહ
ભેવી પડી અને ઇંટાલીઅન સમાજવાદીઓના ફીટકાર સહી લેવા પડ્યા. છેવટે એની
ધારણાની સિદ્ધિની વેળા આવી. સપ્ટેમ્બર માસમાં જુના કાન્તવયસ્ક સેનાપતિઓનું
સ્થાન નવાઓએ લીધું ત્યારે મ્યુસોલિનીની માગણીનો સ્વીકાર થયો. છતાંય એને
કોઈ સેનાનું અધ્યક્ષપદ તો નજ મળ્યું. સામાન્ય સૈનિક તરિકે, અદના સિપાહી
તરીકે બેસાંગ્રીએરી ટુકડીમાં તેણે ખાનગી કૂપસૈનિક (fighter in trenches)
નું કામ હુપંભેર સ્વીકારી લીધું. સામાન્ય સૈનિક દરજ્જે એણે અસામાન્ય કામ
કરી બતાવ્યું, એટલે ૧૯૧૬ ના પ્રારંભમાં તેને કમીશનનો ઉંચો હોદ્દો એનાયત
કરવાનું ચોક્કસ થયું. પરંતુ વગી પાછા જૂના ભેગીઓ એની સામે પડ્યા અને એની
સેવાઓ એણે ગઈ. ફરીતાર તે ટોમી બનીને ખસે ગંદુક ધારી ગર્તાઓ (trenches)
માં ગયો અને હવેને ભેખમે અવિરામ લડ્યા કર્યો. પૂરા બાર માસ સુધી ગંદુકો
હાથ પછી અને ગોળીઓ સામે છાતી ધર્યા પછી તે સમરકોત્રે માત્ર કોર્પોરલને
દરજ્જે ચઢ્યો. એની સામે અનન્ત આવરણો ઉભા હતાં પણ એનો ઉત્સાહ એટલોજ
અનન્ત હતો. અદના સૈનિકને દરજ્જેથી પણ સેનાપતિની પદવીએ ચઢીને ઇંટાલીની
અસ્થિતા જમાવવાના એને કોડ હતા. એની સિદ્ધિ અર્થે તે કોઈપણ ભોગ
આપવાને તૈયાર હતો.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ સુધી તેણે રણજંગ ખેડ્યો. આદર્શ અને કાસોના શિખરો
ઉપર સમરલીલા રચીને એણે ગિરિશૃંગે મિત્રરાજ્યોની વિજયપતાકા આરોપી ન્યાં
ન્યાં મ્યુસોલિની અને તેની વચ્ચે ટુકડી પહોંચી ત્યાં ત્યાં દુશ્મનો ઝેર થયા. ગોળીઓ
ઝીલવામાં તો મ્યુસોલિની માખરજ હોય માથું હથેળીમાં લઇને શસ્ત્રો વીંઝતો આ
મહારથી એક ભોંગના ધડાકાથી ધાયલ થયો. એની કાયામાં ત્રોસ પાંત્રીસ જગ્યાએ
સીસાની ગોળીઓના ટુકડાએ ધારાં પાડી દીધાં. રણમેદાનમાંથી મરણુતોલ મ્યુસો-
લિની ઇસ્પિતાલમાં ગયો, શસ્ત્રક્રિયાએ થઈ, પ્રત્યેક વચ્ચેમાંથી છરા બહાર ખેંચાયા
અને ફરી પાછો મ્યુસોલિની સામે થયો. સમરંગણની ઇસ્પિતાલમાં હજુ તો તે
ઘોડીને ટેકે માંડ માંડ ચાલતો થયો, એટલામાં એ ઇસ્પિતાલ ઉપર એક રાત્રે
ઑસ્ટ્રીઅન દુશ્મનોએ તોપ, ગોળા, અને ભોંબનો સતત મારો ચલાવ્યો. ઇસ્પિતાલના
આખા મકાનના ચુરેચુરા ઉડી ગયા. આખરી સૈનિકોના દેહની કચુંબર થઈ ગઈ.
અને એ ગજબનાક હોનારતમાંથી માત્ર મ્યુસોલિની અને તેના આતુર-ગૃહનો
અશન બચાવ થયો. દેવયોગે ઇસ્પિતાલનો એ ભાગ ભોંબગોળાની ઝડીમાંથી છટકી
જવા પામ્યો. આજેય ઇંટાલીના આ રાષ્ટ્રવિધાયકની કાયામાં મહારથી પદનાં ચિન્હ
નેવા છરા બેચાર ઠેકાણે ભરાઈ રહ્યા છે. સાતરે ચુરોપ ઉપર એક મ્યુસોલિની જ
એવો પ્રધાન મંત્રી (premier) છે કે જેણે સમરંગણની ભયંકર મજાદ માણીને
સત્યતંત્રીઓ હાથ ધરી છે.

ઇસ્પિતાલમાં બેઠેલો એકલ મ્યુસોલિની આત્મરીની રત્ન લઇને છુટો
થયો અને મહિનાઓ સુધી ઘોડીઓ પર ખોડાંગતો ખોડાંગતો આખરે રાદેશ

પહોંચ્યો. ત્યાં એને હડધુત કરી વગોવવાને સમાજવાદીઓ સદૈવ તૈયાર જ હતા. બીજી બાજુ મિત્રરાજ્યોએ એની સેવાની કદર નાંખી. ઘડીભર એને ઇટાલી નો મહિમા આસરી જતો લાગ્યો. છતાં એનો આશાવાદ અટૂટ ઉભો રહ્યો. 'અભ્યાસ, આપત્તિ, વિગ્રહ, વિજય પર મીટ' એ મારા જીવનનો ઇતિહાસ છે. 'એમ કહેનાર મ્યુસોલિનીએ એ ઇતિહાસનું વિધાન દિનરાત આદર્યું.

ઇટાલીમાં આવીને તેણે ફરી પાછું 'ઇટાલીઅન લોકમત' નું તંત્ર હાથ ધર્યું. ઇટાલીની આઝાદી જીવંત રાખવા માટે એણે નગણાં મિત્રરાજ્યોને પક્ષે હજુએ લડ્યા કરવાના સન્દેશ દેશભરમાં ફેલાવી દીધા. ઇટાલીના તરફોને એ સન્દેશના સોમરસ પાઈ, ઉન્મત્ત બનાવી એણે સમરાંગણમાં મોકલ્યે જ રાખ્યા. એવે કાપોરેટોને દુશ્મનોએ સર કર્યું. તેના રક્ષણાર્થે જીવંત 'ઇટાલીઅન તરફો' પરાજય પામ્યા. સતત સેવાના બદલામાં અત્યાર સુધી અંબહેલના પામતા મ્યુસોલિની ઉપર આ આકૃત સાંભળતાં વીજળી પડી. તે લગભગ લગ્નાશ થયો. કેટલાંય સસાહ તેણે નૈરાશ્ય અને અનુત્સાહમાં ગમગીન બનીને નિષ્ક્રિય પણે ગાળી નાંખ્યા. ચોગરદમથી વરસતી આપત્તિઓની ઝડીમાં તે ઘડીભર દિક્ષાન્ય બન્યો. એના હૃદયની કટુભાવના બંધ તૂટ્યા અને દિલગીરીનું વહેતું જરણ ઠેક અધુર પ્રદેશે પહોંચ્યું. હૃદયની કોમળતા આ દિવસોમાં વધારે તીવ્ર બની અને એણે કેટલીયે રાત્રિઓ ઉજાગરા કરી કરીને ઉંઠાં આંસુ સાધ્યાં. મ્યુસોલિનીના જીવનની એ વિકટ પ્રણે હતી.

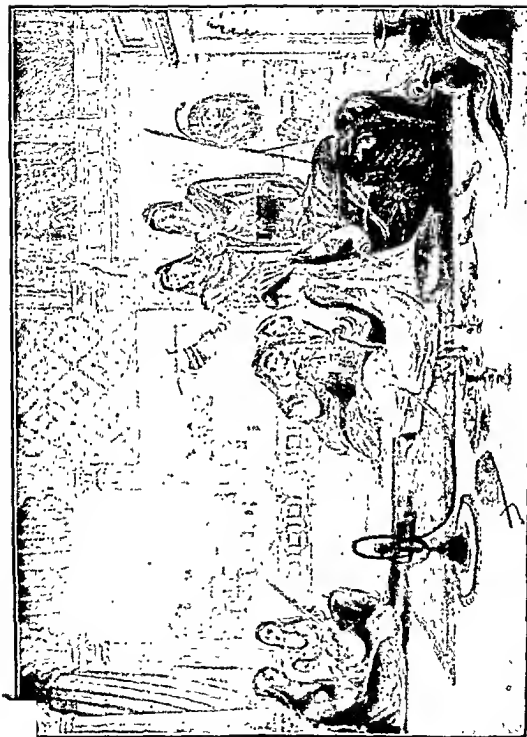
જે માસ પછી કાપોરેટોમાં ફારેલા ઇટાલીઅન સૈન્યે પીઆવના દુર્ગને કાંગરે કાંગરે લડીને શત્રુદળને પાછાં પગલાં કરાવ્યા. પીઆવના પરિણામથી મ્યુસોલિનીના અંતરમાં અને દેહમાં ફરી પાછી ચેતના પ્રકટી. નિરાશાના અંધાર-વાદળ લેહાંચ્યાં અને એનો પંથ વળી આચારશિખરે ઉઠાડ્યો. નવા ઉત્સાહના રમાં એણે ફરી એક વાર સૈનિકદળનો જમાવ આદર્યો અને 'ઇટાલીઅન લોકમત' ની કટારોમાં અંગારા ધબધબાવ્યા. પછી તો એણે દર અકવાંડીએ પ્રાન્તિક પ્રવાસો શરૂ કર્યો. એક બાજુ 'લોકમત' નું જોબાદાર લેખનકાર્ય અને બીજી બાજુ યુરોપના મહાવિરાટ અર્થે પ્રવાસદ્વારા પ્રચારકાર્ય—એ બન્નેની સિદ્ધિ માટે મ્યુસોલિનીએ લોહીનું પ્રત્યેક ટીપું અર્ચી નાખવા બડાનૂત તૈયારી કરી. ૧૯૧૭ અને ૧૮—પૂરાં જે વર્ષો પર્યંત એણે આ બેવડી જીવેશ ધોધમાર વેગથી ચલાવ્યે રાખી. ઇટાલીના તમામ શહેરોમાં અને ઘણાંખરાં ગામડામાં ઘુમી એણે પ્રબળ લડાયક તત્વ ભગૃત કરવા પોતાનું વકતૃત્વ કાલવ્યું. દિવસે, રાત્રે અને ફરી પાછાં દિવસે એમ વ્યાખ્યાનોની અવિચ્છિન્ન ધારા વહાવી. રાષ્ટ્રભાવના, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા રાષ્ટ્રબંધારણ, રાષ્ટ્રોદ્ધાર અને ઇટાલીનો મહિમા એને હોઠે સદેહે વિરાજવા લાગ્યા. "રામની પાર્લામેન્ટ અને રામના સમાજવાદી રાજપુરુષો આજે નિર્વીર્ય બનીએકા છે. યુરોપના મહાવિગ્રહમાં દર્શને ચઢતી ઇટાલીની નપુંસકતાનાં મૂળ આ નિપ્રાણ

રાજપુરોના શિથિલ શાસનતંત્રમાં છે. રાજદારી સ્વાતંત્ર્ય એ ચીજ શું છે? માતૃભૂમિને દોહ કરવામાં, માતૃભૂમિની સ્વાધીનતાને મંદતા સંહારવામાં આજે સમાજવાદીઓની રાજદારી, રવતંત્રતા સમાજોદ્ધી છે. આ સાચી સ્વાધીનતા નથી. માતૃભૂમિને જે અસ્મિતા લેઈએ છે તે અમારે છોતવી છે. ગણસત્તાકે તંત્ર કંઈ હલકાં ધોરણે, રવીકારવા નથી ફરમાવતું. ગણસત્તા આજે સમાજવાદીઓને લીધે અધઃપતનની ગર્તામાં સખડે છે. એ વ્યવસ્થાને અમારે સાફસુફ કરીને પાછી ઉત્થાવવાની શિખરે સ્થાપવી છે. આજનો યુરોપીય મહાવિગ્રહ હવે શિથિલગતિના વિગ્રહ બનતો જાય છે. એ વિગ્રહમાં તો હવે દેશેદેશના યુનંદા લડવેયા યુદ્ધાઈને રણ-મોખરે ઘુઝે છે. આપણો દેશ તરૂણ છે. પણ સમાજવાદીઓના જડતંત્ર નીચે તારૂણની ચેતનાનો લોપ થયો છે. તરૂણ ઇટાલીની શાસનપદ્ધતિ કાલાનીત અને વૃદ્ધ છે. એવું અમારે પરિવર્તન કરવું છે.”

૧૯૧૮ની સાલથી ઇટાલી ઉપર એક નવોજ રાજદારી પ્રવાહ ધુધવાટ કરતો ફરી વળ્યો. અસતોષ અને રમખાણોની જગાળા વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં બહુ-ભડાટ બેળવા લાગી. ઇટાલીને રાજદારી રશીઆના લોક મંજુરવાદે—બોલ્શેવિક્ઝે બાંગ પોકારી. એના પૂરપીટ ધંસારા આગળ ઇટાલીના રાજનૈતિક દુર્ગો જંગીનહોસ્ત થયા. અને મહાપ્રલયની જેમ મંજુરવાદી બોલ્શેવિક્ઝના અનંગળ પૂર સાથે ઇટાલી પર પથરાઈ ગયાં. ઇટાલીના રાષ્ટ્રજીવન પર નંદે કે ખગોલકારી રાહુએ પોતાનો પળે પ્રસાર્યો. મ્યુસોલિનીની કદર રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિ ઉપર રશીઆના માનવદેવ લેનિનના અર્થગ સામ્યવાદના ઘણપ્રહારો પડ્યા. છતાં ઇટાલીના રાજદારી હકથું-લીસે પોતાની લડાઈ અવિશ્રાન્ત લડયે રાખી. એના જાન ઉપર રોજરોજ આક્રમણ થવા લાગ્યાં. સમાજવાદીઓએ એવું કાસળ છાટવા કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કર્યા. રશીઆના મંજુરવાદીઓએ પોતાના ‘વાદ’ના વિસ્તાર અર્થે ઇટાલીના અમોક્ષ સમાજવાદીઓને નાણાંની અને માણસોની મદદ આપી. મ્યુસોલિની અળખામંજો ગળ્યો. કામ કામ વળી પાડો એના પર ફીટકાર વરસ્યો. નિષ્ક્રિયન, નિર્ધન મ્યુસોલિની ઉપર સમાજવાદી સંરકારે ફરી એકવાર દેશદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. પણ આપત્તિઓ સામે હવે તો પાવરથો બનેલો મ્યુસોલિની ‘દુર્ધર્મ’—દુરાધિરોહ ઉલો રહ્યો. એણે અંત લગી ઇટાલીના વિગ્રહ પ્રવેશનો જયાંય કર્યો રાખ્યો. વિગ્રહકલ્પાન્ત, શિથિલ, હલો-ત્સાહ બનેલા પ્રાંતજનો સામે તેણે વાણી અને વર્તનનાં શસ્ત્રો વીંજવામાં પાંખું વાળીને લેયું જ નહીં.

૧૯૧૮માં રશીઆના બોલ્શેવિક્ઝોએ લેયું કે ઇટાલીની સંરકાર નિર્વર્ધ છે. અંતર્વિભક્ત છે અને પ્રજાના એકે પક્ષ ઉપર પૂરી સત્તા જમાવવાની તાકાત ઇટાલીની સમાજવાદી સંરકારમાં નથી. બોલ્શેવિક્ઝોએ સંતું લોડું નિહાળીને ઘણુ પ્રહાર કર્યો. એમનાં નાંજા આગળ, એમના ઉત્સાહી દિલ આગળ દીકરા સમાજવાદીઓનાં માથાં નગી પડ્યાં. બોલ્શેવિક્ઝ પ્રચારકામનો ઇટાલીમાં તો વિજય થઈ ચૂક્યો.

એમ ધડીભર યુરોપનું રાષ્ટ્રોએ સાની લીધું. ઇટાલીનાં, સમાજવાદીઓ, રશીયન સામ્યવાદના મોહમાં તમામ રાષ્ટ્રભાવના પરવારી બેઠા. રશીયનોમાં તો સમાનતાવાદ સાથે સુસ્ત રાષ્ટ્રપ્રેમ, એટલેવત હતો. પરંતુ ઇટાલીના સામ્યવાદીઓ (સમાજવાદમાંથી જેમણે Communism નો સ્વાંગ પહેર્યો હતો તેઓ) નો જીવનમંત્ર તો રાષ્ટ્રવાદનો ઉચ્છેદ જાણની રહ્યો. Nationalism શબ્દ પણ તેમને યત્ન બન્યો, રાજતંત્ર ચલાવનાર પ્રહુસંખ્ય પક્ષની આ મનોદશામાં દેશની અને રાષ્ટ્રમતવાદી મહારથી, યુસોલિનીની હાલત કેટલી વિષમ બની હશે! એ ખાના ખરાબીનું, એ સંકુત અવસ્થા (chaotic condition) નું એક પ્રીટન એસ્ટિમેટ દોરેલું શબ્દચિત્ર આ રહ્યું :

“રાષ્ટ્રવીર યુસોલિનીએ કટ્ટર અને અતિ સંકુચિત એકલ રાષ્ટ્રપ્રેમને સચેત કરીને યુરોપના સમરાંગણમાં ઇટાલીની પ્રજા ઉપર જે સ્વદેશાભિમાનની છાપ પાંડી હતી, તે પર આંતરરાષ્ટ્રીય મનુસ્વાદના સમાનતામૂલક સિદ્ધાંતોની ઝપટ લાગતાં રાષ્ટ્રવાદમ પ્રત્યાઘાત ઉડ્યો. બાઈચેવિઝમના સાગરપ્રવાહમાં ધસડાતી ઇટાલીયન પ્રાંતને-પ્રાંતના મોટા ભાગને-રાષ્ટ્રાભિમાન એ તો એક સ્વાર્થી અને મલિન વાસના બાસત્રા લાગી. ઉત્તર ઇટાલીમાં તો Anti-nationalismના આ પ્રવાહે પ્રલયજ રેલાવ્યો. એ પ્રદેશમાં ઇટાલીનો રાષ્ટ્રધ્વજ ઉચ્ચનારનાં ગળાં રહે સાઈ જવા લાગ્યાં. શેરીઓમાં અને પથિકાઓમાં ‘Viva!’ ‘Italia!’ ‘ધણ’ જીવો માતા ઇટાલી’ નો મોઝાર કરનાર માણસોનો ધોળો દિવસે સંહાર થતો.”

અને રાષ્ટ્રમતવાદ સાથે આવું પ્રયંડ પરિવર્તન લાવનાર રશીયન સામ્યવાદનો લાંલ વાવટો ઇટાલીની બજબે હતર યુનીસિપાલિટીઓ ઉપર ફરકવા લાગ્યો. ઇટાલીની રાષ્ટ્રભાવનાના વિનાશનાં દેહધારી ચિન્હ સમાં * હથોડા-દાંતરડાં એ વાવટા ઉપર ઘુસકત્રા લાગ્યાં. યુનિસિપાલિટીનાં મકાનો, સુધરાઈનાં મંદિરો, મંદીરો, બોળ, રિવોલ્વર, મશીનગન અને દારૂગોળાનાં સંગ્રહસ્થાન બન્યાં. ઇટાલીની જ એ રાષ્ટ્રસંસ્થાઓ ઇટાલીના રાષ્ટ્રાભિમાની પુત્રોને, સંહારનારી કિલ્લેબંદીઓ બની. એને એથે રહીને ઇટાલીના રૂઝતંબોર સમાજવાદીઓ ગણ્યાગાંઠ્યા. દેશપ્રેમીઓનાં સોથ વાળવાં માંડયા. મનુસ્વાદની પ્રેરણા નીચે ઇટાલીના શિષ્ટ વર્ગનાં પણ સંહાર મંડાયો. સમાજનું બંધારણ જમીનદોસ્ત થયું અને ચોગરદમ સંપ્લવ નિર્બંધસ્થા, મારામારી અને અંધાધુની પ્રવર્તી રહી. રેલ્વેવ્યવહાર છિન્નભિન્ન થયો. રેલ્વેના કામદારોનો પગાર વધાર્યા છતાં તેમને અસંતોષ અવિકલ રહ્યો એટલે એમણે ઉઘાડો બળવો ઉડાવ્યો. એમને અંકુશમાં રાખવાને લીધી સમાજવાદી સરકાર ચમર્થ નહોતી. રેલગાડીઓ ગમે તે અચોક્કસ વખતે દોડવા લાગી. જેમ જેમ સરકારે કામદારોને નમતું આપ્યું તેમ તેમ નિરંકુશ કામદારોનું બંડ વધારે ઉદ્દામ

* સોવિયેટના રાષ્ટ્રધ્વજમાં મનુસ્વાદના પ્રતીક તરિકે હથોડા અને દાંતરડાં ચિત્રો રાખવામાં આવે છે.

ખન્યું. સ્ટેશને સ્ટેશને પ્રવાસીઓના સરસામાન ઉપર કાળજી મજુરોએ લૂંટાલૂંટ ચલાવી. શાહુકાર માણસને તો ફીઠા ન છોડયો. જે અમલદારો કે અમીરો કોઈ ટ્રેઇનમાં મુસાફરી કરે છે એમ આ વિખતવશીલ કામદારોને ખબર પડતી તો તેઓ હજારોનાં ધાડાં રચીને ટ્રેઇન ઉપર ધાડ પાડતા, તેને અટકાવતા અને લૂંટફાટ ચલાવતા. ઘણીવાર તો તેઓ ચાલતી ગાડીએ અમલદારો અને અમીરોને બહાર ફેંકી દેતા. રેલવેના રક્ષણ માટે નીમાએલી લશ્કરી ટુકડીઓ પણ સોંવેટની લાંચ નીચે હતી. ઇટાલીની નિર્ર્થિય સરકાર તેમને રેલરક્ષણ માટે કુચ કરવા હુકમ ફરમાવતી તો તમામ સૈનિકો ઘસીને ‘ના’ સંભળાવતા. શિકારશોખી સામ્યવાદીઓ ઘણીવાર તો માનવપ્રાણીઓની મૃગયા ખેલવા માટે દેડતરી દેનાના ફર્સ્ટ ક્લાસના બારણાં ઉપર નિશાન માંડી કેટલાયે શાહુકાર મુસાફરોની યોપરી વીંધી નાખતા.

એક રેલવે—વહેવાર તો શું, પણ રાજ્યના હરેક ખાતામાં સંપૂર્ણ અવસ્થા હતી. ટપાલ ઓફિસો ઉપર લોકોના ઇગકટક ચડીને કોઈ કોઈ વાર મારફાડ અને લૂંટ ચલાવતા. પોસ્ટઓફિસો આગળ રોજ રોજ લોકડીઓની ત્રમજૂટ બોલતી. ફ્લોરેન્સમાં, રોમમાં અને બીજાં શહેરોમાં બસ, કામદારોની હડતાલો દિવસો ને મહિનાઓ સુધી ચાલુ રહેતી. અને પછી બેકાર કામદારો લૂંટફાટ કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવના. હડતાળોને લીધે વ્યાપાર ઉદ્યોગ પણ ધૂળધાણી થયો. સરકારને, રાજ્યવ્યવસ્થાને, કાયદાને, સમાજને લીધણુ પક્ષાઘાત થયો. સખત પગલાં લેવાની હામ શિથિલ સરકારને થતી નહીં. નિર્ગર્ભ વિખતવ અને બળવાની તેને સતત બીતિ રહેતી. રશીઆ—પ્રેયાં સામ્યવાદીઓ ને મજુરવાદીઓ પોતાના વિજયનાં ડિમ્ ડિમ્ પીટતા અને સરકાર એમની મસ્ત હાકે ધ્રુજ ઉડતી. જે સામ્યવાદીઓ એટલા તો સમાનતાપેલા બન્યા હતા કે ચુસ્ત રાષ્ટ્રોન્નિમાનને તેઓ હાડો હાડ ધિક્કારતા અને રાષ્ટ્રવાદીનું માયું વધેસ્વ.નુ બાગ્યેજ ચૂકતા. ઇટાલીનો આમ-વર્ગ અથવા મધ્યમ વર્ગ આ મજુરવાદીઓ અથવા સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદી સરકારનાં બેવડા ભૂદમના સાંડસા વચ્ચે પીમાઈ પીસાઈને જડ—નિચેટ બન્યો હતો. એનામાં આંગળી ઉંચી કરવાનીયે સત્તા નહોતી.

(ચાલુ.)

સેન્ટ જોન.

—:—

લેખક:—

ખર્નાડે શાં.

અનુવાદક.

રા. ચંદ્રવદન મહેતા.

પ્રવેશ ૧ લો.

સમય: ઇ. સ. ૧૪૨૯ રથળ: વોર્ગુદ્ધારનો કિલ્લો.

[લોરેન અને શેપેન વચ્ચે મ્યુ નદીના કાંઠે, વસંતઋતુએ સુંદર પ્રભાત. સુંદર અને સ્પુર્તિવાળો, પણ બુદ્ધિ વગરનો લશ્કરી સ્વાયર રોનર્ટ ડોબ્રીકોર્ટ, એના સુકલકડી; રંગપેશુ-આછી બાળરીવાળા, અને જેને કદી જીવનની વસંત અનુભવેલી જ નહીં એટલે ઘરડાપાની અસર લાગેલી જ નહીં, એવાં ૧૮ થી પણ વર્ષની વચ્ચેની કોઈપણ ઉમરવાળા નોકર પર હુમલાની દબાવણાએ દમદાટી કરી, પોતાની બુદ્ધિહીનતાની ખોડ ઢાંકી રહ્યા છે.]

ખાને કિલ્લાને પહેલે માળે પથરના અજવાળાવાળા ઓરડામાં નજરે પડે છે]

રોનર્ટ:—ઈડા નથી! ઈડા નથી! શો ગંપગોળો! એઈ, ઈડા નથી એમ કહી તું શું કહેવા માંગે છે?

નોકર:—પણ સાહેબ! એમાં કાંઈ મ્હારો વાંક; એ તો જેવી ભગવાનની મરણ.

રોનર્ટ:—કહે છે કે ઈડા નથી, અને વાંક ક'ંઈ ભગવાનનો!

નોકર:—પણ સાહેબ! હું શું કરું. મ્હારામાં ઈડા મૂકવાની શક્તિ નથી.

રોનર્ટ:—હા! ખરેખર! મ્હારીયે મરકરી!

નોકર:—ના રે, ના સાહેબ! એ તો તમારે જેમ ઈડા વગર ચલાવવું પડશે તેમ હમારે પણ ચલાવવું પડશે. મરણીઓજ ઈડા નથી સુકતી.

રોનર્ટ:—હા! હા! એ તો હું સમજીશો. (ઉભો થઈને) ચાલો! હવે હું કહું તે સાંભળ.

નોકર:—હાલ!

રાખર્ટ:—હું કોણ છું?

નોકર:—ત્હમે કોણ છો? સાહેબ!

રાખર્ટ:—(પાસે જઈને) હા. હા હું કોણ છું, આ વોકેડ્યારના કિલ્લાનો કેપ્ટન રાખર્ટ બોર્ડિકોર્ટ છું, કે એક ગોવાળીઓ?

નોકર:—અરે સાહેબ, ત્હમે જાણો છો, કે અહીં તો ત્હમે રાજ કરતાં ચે મ્હોટા માણસ છો.

રાખર્ટ:—ખરાખર; અને તું કોણ છે એ ત્હને ખબર છે?

નોકર:—હું તે વળી કોણ! આપ સાહેબના નોકર થવાનું માન જ ક્યાં જોઈ છે.

રાખર્ટ:—(દરેક વિશેષણે એને ભીંત ભેગો કરતો) તું તો મ્હારા નોકર થવાનું માન ધરાવે છે, એટલું જ નહીં, પણ આખા ક્રાસમાં એક અણપડ, વાતુડીઓ, લપલપીઓ, ભડભડીઓ, ભોટ હોવાનું પણ માન ધરાવે છે. સમજ્યો?

નોકર:—હા, સાહેબ! આપ જેવા મ્હોટા માણસને તો હું એવો જ લાગુંને!

રાખર્ટ:—અને એમ મ્હારા વાંક, ખરુંને?

નોકર:—ઓ સાહેબ! ત્હમે તો હું જે કંઈપણ જોઈું તેનો ઉધો જ બધો કરે છો.

રાખર્ટ:—અરે ત્હારી ઠોક પણ હુમલાં ઉધી કરી દઈશો બચ્યા! પુછીશું કે કેટલા ઇંડા છે, તો કહે છે કે મ્હારામાં ઇંડા મૂકવાની શક્તિ નથી.

નોકર:—ઓ સાહેબ, એ સાહેબ! ઓ સા—

રાખર્ટ:—ઓ સાહેબ ઓ સાહેબ શું, ના સાહેબ કહે છે તેની વાત છે. મારી ત્રણ ખારખરી મરચી અને એક કાળી મરચી આખા રોપેઈન પરગણામાં નોંધી સારા ઇંડા મુકવાવાળી મરચીઓ છે. અને તું આવીને કહે છે કે ઇંડા જ નથી. કોણ ચોરી ગયું! અને આ મુકું જોતવા માટે અને આ મ્હારા માલને બહાર વેચવા માટે આ કિલ્લાના દરવાજામાંથી ત્હને લાતે લાતે બહાર કાઢું તે પહેલાં સાચેસાચું કહી દે. કાલે તો દૂધ પણ જોઈું હતું. ત્હને વધી ખબર છે, સમજ્યોને!

નોકર:—હું તો—હું તો એટલું જ જાણું છું. સાહેબ, કે આજે દૂધ પણ નથી. અને કાલે એમાંનું કંઈ પણ નહીં મળે.

રોબર્ટ:—કંઈ નહીં મળે, એમ! તે તહે બધું જ ચોરી લીધું છે ખરુંને ?

નોકર:—ચોરી તો કેાઈએ, નથી લીધું સાહેબ ! પણ અહીંઆ કેાઈએ બૂરકી નાંખી છે. એથી અહીં એવા ચમત્કાર થાય છે.

રોબર્ટ:—ચાલ, ચાલ. કોને સમજાવે છે. રોબર્ટ ડ બોર્ડીકોર્ટ ચોરને ફાંસીએ ચડાવે છે, અને ડાકણોને તો બાળી મુકે છે. જાં અહીંથી, અને બપોર પહેલાં અહીંઆ ચાર ડઝન ઇંડા અને બશેર દૂધ લઈ આવ, નહીંતો તારા હાડકા ખડાઈ ગયા સમજજે. તું મ્હને પણ કેમ બનાવી શકે છે એ પણ હું બતાવીશ. (એસી જાય છે)

નોકર:—સાહેબ ! ખરું કહું છું, એક પણ ઇંડુ નથી. મ્હને મારી નાંખશે તોયે નહીં મળે, અને જ્યાંસુધી પેલી છોકરી બારણે ઉભી છે, ત્યાંસુધી તો નહીંજ મળે.

રોબર્ટ:—છોકરી ! છોકરી કેાણ ! એ શા લવારા કરે છે ?

નોકર:—પેલી લોરેનથી આવી છે તે સાહેબ, ડામેરીવાળી.

રોબર્ટ:—(શુસ્સામાં ઉભો થઈને) ધુળ પત્થર ને ટેફા ! તું એમ કહેવા માંગે છે કે જેજ દિવસ પહેલાં જે છોકરીએ મ્હને મળવાનું સાહસ ખેડ્યું હતું, અને જેને મ્હેં એના બાપને કોઈ છૂપી જગ્યાએ ગોંધી દેવાનો હુકમ કર્યો હતો, તે બધા પાછી અહીં આવી છે ?

નોકર:—મ્હેં તો સાહેબ ! એને જતા રહેવાને કહ્યું હતો, પણ વળી એ જાય શાની !

રોબર્ટ:—મુખાં ! એને જતા રહેવાને કહેવાનું મ્હેં ત્હને નોતું કહ્યું. પણ એને પકડીને ફેંકી દેવાનું કહ્યું હતું. તારી પાસે પચ્યાસ તો સર્જ સિપાઈઓ છે, અને સાંઢ જેવા બારેક તો નોકરો છે. ત્હમે બધા એનાથી બીઓ છા ?

નોકર:—પણ સાહેબ ! એતો એવી જીદી છે.

રોબર્ટ:—(એને ગળામાંથી પકડીને) જીદી છે ! વારૂ. જો હવે હું ત્હને કેવો બળડાવી દઈ શકું છું.

નોકર:—ના સાહેબ, નહીં, નહીં, નહીં, નહીં.

રોબર્ટ:—નહીં શું. હવે તું જીદી થઈને મ્હને અટકાવજે. અને એ તો ઘણું સહેલું છે. એતો કેાઈ ડાઘાબળી છોકરી પણ એટલું કરી શકે.

નોકર:—(રોબર્ટના હાથમાં રાત્રેથી થઈ ગયેલો) સાહેબ ! સાહેબ ! મ્હને ફેંકી દઈને એને નહીં ખજાર કાઢી શકો. (રોબર્ટ એને પકડતો નાંખે છે. એ

લોંચપર ઘૂંટણીએ ચાલે છે,) જોયું ને સાહેબ, ત્હમે ત્હારા કરતાં વધારે છો છો !
પણ એ તો એથીયે વધારે છો છો.

રોબર્ટ:—મુરખ ! એ તો હું ત્હારા કરતાં વધારે જોરવાળો છું.

નોકર:—ના સાહેબ ! એમ નહીં. એ તો સાહેબ તમારી સત્તા બગવાન છે. એ તો આપણા બધા કરતાંએ સાવ નબળી છે. અરે છે તો એક છોકરી, પણ હમારાથી એને નથી બહાર કાઢી મુકાતી.

રોબર્ટ:—(ધીમેથી ઉભો થતો) બાયલાઓ ! ત્હમે બધા એનાથી બીજો છો.

નોકર:—ના સાહેબ ! હમે તો ત્હમારાથી બીજો છે. અને એ તો હમને દિંમત આપે છે. અને એ તો કોઈથી બીજો એમ લાગતું નથી. કદાચ ત્હમે એને બહીવડાવી શકો ખરા !

રોબર્ટ:—એમ વારૂ, ક્યાં છે એ હમણા ?

નોકર:—નીચે મેદાનમાં ત્યાં સિપાઈઓ સાથે હંમેશ મુજબ વાનો કરે છે. એ પ્રાર્થના નહીં કરતી હોય ત્યારે હંમેશ સિપાઈઓ સાથે વાતોજ કરે છે.

રોબર્ટ:—પ્રાર્થના કરે છે ! હા. હા. અને તું જોટ એમ માને પણ છે કે એ પ્રાર્થના કરે છે. (સિપાઈઓ સાથે વાતો કરનારી છોકરીઓ કેવી હોય છે એ હું જાણું છું. લાવ, હુંજ એની સાથે વાતો કરું. (બારી પાસે જઈ જોરથી બૂમ: પાડે છે) એઈ ! એઈ, કોણ છે ત્યાં.

છોકરીનો અવાજ:—એ તો હું છું સાહેબ !

રોબર્ટ:—હું તું !

અવાજ:—આપજ કેપ્ટન ને ?

રોબર્ટ:—અરે ત્હારી ઉદ્વેગતા ! હું કેપ્ટનજ એમ ! વારૂ ઉપર આવ. (સિપાઈઓને નીચે) એઈ ! એને રસ્તો બતાવો, અને જલદી ઉપર આવવા દો. (એ બારી આગળથી ખસી ટેબલ પાસે જઈ રૂબાબથી બેસે છે.)

નોકર:—(કાનમાં) સાહેબ ! એને તો સિપાઈ થવું છે. એ તો ત્હમારી પાસે સિપાઈના લુગડાં ને બખ્તર ને તલવાર જોઈએ છે. હા સાહેબ ! (રોબર્ટની પ્રાણજ જઈ ગૂંપચૂંપ ઉભો રહે છે).

(ખાંધીદહીની ૧૭, ૧૮ વર્ષની. આરા રાતા કપડામાં, જરા અસાધારણ મુજબાળી જેવે બારણામાં દેખાય છે. કેટલાક કદપનાપ્રધાન લોકની આંખો બહાર

નીકળી આવે, એવી આંખોવાળી, મોટા ઘાટદાર નોકવાળી, જરા ન્હાના હોડવાળી એન ટેબલ તરફ આવે છે. એનો અવાજ હૃદયસ્પર્શી નિઃશ્વસાત્મક છે.

જેન:—(શીર નમાવી) સાહેબજી! કેપ્ટન સ્કવાયર! કેપ્ટન સાહેબ, ડાહીન પાસે જવાને મ્હને એક ઘોડો, એક બખ્તર, અને થોડાંક સિપાઈઓ ત્હમારે મ્હને આપવાના છે, એવી ત્હમને દેવની આજ્ઞા છે.

રોબર્ટ:—(ગુસ્સામાં) દેવની આજ્ઞા છે! અને ત્હારો દેવ વળી કેવું જનાવર છે! જા. એને જમને કહે, કે હું કંઈ એની આજ્ઞા પાળવાને બંધાયેલો નથી. હું બોર્ડિંગકોર્ટનો સ્કવાયર ફક્ત રામનીજ આજ્ઞા પાળું છું.

જેન:—હા. સાહેબ! એની હું ક્યાં ના પાડું છું. પણ મ્હારો પ્રભુ તો સ્વર્ગનો રાજા છે.

રોબર્ટ:—જરાબગ. આ છોકરીતો ગાંડી છે. (નોકરને) અલ્યા ઢાળા! ત્હમે કાંઈએ એ મ્હને રહેલેથી જણાવ્યું કેમ નહીં?

નોકર:—સાહેબ! ગુસ્સે શું કામ થયો છે? એને જે જોઈએ તે આપી દોને.

જેન:—(અધીરાઈથી) સ્કવાયર! એતો મ્હને બધાજ બંરાબર આજખંયા વિના ગાંડીજ કહે છે. ત્હમે જોયુંને કે મ્હારા મગજમાં જે સ્પુરે છે, એતો પ્રભુની આજ્ઞા છે, અને તે પ્રમાણે ત્હમારે કરવાતું છે.

રોબર્ટ:—હા. હા પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણેજ હું ત્હને ત્હારા બાપ પાસે મોકલીશ, અને ત્હને તારાબધીમાં રખાવી, આ ત્હારી ગાંડાઈ પણ કઢાવીશ. પડી કે સમજ!

જેન:—ત્હમે કદાચ એમ ધારતા હશે, સ્કવાયર! પણ એ બધું એમ નહી. પણ બને એ પણ ત્હમે જોશો. ત્હમે મ્હને મળવા નહોતા માંગતા, પણ ત્હમેયે મળ્યા, એ જોયુંને!

નોકર:—(વિનમ્રતાથી) હા. હા. સાહેબ! એ વાત તો ખરી.

રોબર્ટ:—ચૂપ રહે, મૂર્ખા!

નોકર:—(પામરતા દાખવતો) વાડ સાહેબ!

રોબર્ટ:—(જેનને, હારી ગયેલો) તે તું આ વાતચિત પરથી કંઈક ગણત્રી કરતી હશે ખરૂંને?

જેન:—(મીઠાશથી) હાસ્તો.

રાખઈ:—(હારી ગએલો જાણીને ટેબલ પર જોરથી હાથ અફાળતો અને :
એ લોંઠાપણું સંતાડવા છાતી કાઢતો) હવે હું કહું તે સાંભળ. હું હવે મક્કમ થાઉં છું.

જોન:—(એકદમ) આઓ, આઓ રકવાયર ! અને જુઓને, ઘોડો મોજા
ફાંકથી વધારે નહીં પડે, જો કે, એ પંજુ વધારે તો છે, પણ એ તો હું બખ્તરની
કિંમતમાંથી બચાવી લઈશ. મ્હને તો કોઈનું પંજુ બખ્તર ચાલશે, ફક્ત મ્હને
આવડું જોઈએ, એજ. ખીન્નું શું ? મ્હારું શરીર તો ખડતલ છે. મ્હને ત્હમારા
જેવાના આપસર બતાવેલા બખ્તરની જરૂર નથી. વળી મને વધારે સ્વારની પંજુ
જરૂર નથી. ઓરતીઆનો ઘેરો ઉઠાવવાને રાજકુંવર મ્હને બધુંયે આપશે.

રાખઈ:—(વિભાસંતો) ઓરતીઆનો ઘેરો ઉઠાવવાને ?

જોન:—હા. રકવાયર ! પ્રભુએ એટલા માટે તો મ્હને મોકલી છે. મ્હને ત્રણ
સારા સર્જિન આપશે તો બસ છે. અને તેય તૈયાર છે: પૌત્રી, જેક અને—

રાખઈ:—પૌત્રી ! અરે ત્હારી ઉદ્ધતાઈ ! બરદાન્ડ ડ પૌત્રીનીને મ્હારી સ્થાને
પૌત્રી કહેનારી તું જગરી.

જોન:—એનાં સાધબંધો એને એમ કહે છે. મ્હને એના ખીજ નામની શી
ખબર ? જેક—

રાખઈ:—તે મેંજોનો મોંચોર જોન જ ને !

જોન:—હા. રકવાયર ! જેક તો ખુશીથી આવશે: એ તો ઘણો માયાળુ છે,
અને ગરીબોને આપવાને મ્હને પૈસા પણ આપે છે. જોન ગોડસેવ પણ
આવશે, અને ડીક નિશાનગાજ અને જોનને જુલ્લીઅન એના નોકરો પણ આવશે.
પછી ત્હમારે શી મુશ્કેલી છે ખીજ ? એ બધી ગોડસેવ મ્હેં કરી જ મૂકી છે.
ત્હમારે તો ફક્ત આજ્ઞાજ આપવાની છે, રકવાયર !

રાખઈ:—ડીક, મ્હારું તે: બધું સત્યાનાથ થવા બેઠું છે.

જોન:—(અત્યંત ગીડાશથી) ના, ના. રકવાયર ! પ્રભુ તો ઘણો દયાળુ છે.
એટલે કેયેશન અને મારગારેટ જેની હું રાજ.....તું
સ્વર્ગને પામશે, અને મ્હારા પહેલા મહાગાર તરીકે ત્હારું નામ હંમેશાને માટે
યાદ રહેશે.

રાખઈ:—આ મેંચોર પોલેની માટે કહે છે તે ખરું કહે છે કે...

મોકર:—હા, હા. સાહેબ. અને મોંચોર ડ મેસ પણ જવાને રાજ છે.
એ બંને એની સાથે જવા માંગે છે.

રાખર્ટ:—હા. (ખારી પાસે જઈ ધુમે પાડે છે) એઈ ! એઈ ! મોંચેર
ક ચોલેનીને મોકલ તો. (ભેનને) તું ખૂંદાર જા, અને નીચે ઉભી રહે.

ભેન:—(હસીને) વાઈ, રકવાયર ! (ખૂંદાર જાય છે)

રાખર્ટ:—(નોકરને) એઈ ભમરકા ! તુયે એની સાથે જા, અને આટ-
લામાંજ ઉસો રહેને. મ્હારે એને પાછી ખોલાવવી પડશે.

નોકર:—હા. હા. પ્રભુને ખાતર પણ એમ કરજો સાહેબ ! અને કંઈ નહી
તો ચેપેઈનમાં સાસમાં સાત ઈંડા મુકવાવાળી મરઘીનોયે વિચાર કરજો.

રાખર્ટ:—આ મ્હારા ભેડા ત્હારા વાંસાપર પડે એ પહેલાં ત્હારી પીડ
ખચાવવાનો વિચાર કર ખચ્યા !

(નોકર ન્હાસી જાય છે, અને સામે જ એને બરદાનડ ક ચોલેની મળે છે.
લગભગ ૩૬ વર્ષનો, ખોલાવ્યા વગર ખોલે નહી એવો, જવાબ આપવામાં ધીમો
અને જલ્દી, જડી અને મમતી, લાંબી છાંયો, ઉપરછક્કા ઉત્સાહવાળો, પણ ધુલિ
વગરના રાખર્ટથી જુદો પડે છે. નોકર એને રસ્તો આપી, ચાલ્યો જાય છે.)

(ચોલેની એને સલામ કરી હુકમ માટે શહ ભેતો ઉસો રહે છે)

રાખર્ટ:—(ખુશમિજાજમાં) ચોલેની ! આ કંઈ સરકારી કામે નહી, પણ
ખાનગી મસલત માટે ત્હારું કામ પડ્યું છે. બેસ અહીં. (મોટા ટેબલ નીચેથી
પગ વડે સ્ટુલ ખસેડતો),

(ચોલેની, કંવાયતી રૂઆબ છોડીને, આગળ આવે છે, અને વિચારમાં બેસે
છે, રાખર્ટ, સ્ટુલ પર અડધો બેસે છે અને વાત શરૂ કરે છે)

રાખર્ટ:—જો સાંભળ, પાલી ! ત્હારા વડિલ તરીકે ત્હને બે બોલ કહેવા માંડ્યું છું.

(પાલેની ગંભીરપણે એના સામું જુએ છે. પણ કાંઈ બોલતો નથી).

રાખર્ટ:—આ પેટી છોકરી વિશે હું ત્હને બે બોલ કહેવા માંડ્યું છું. મહે
એને ભેઈ. મહે એની સાથે વાત પણ કરી. પહેલી વારે તો એ ગાંડી છે. એ તો
જાણે સમજ્યા. બીજું એ કાંઈ જોડુતણ નથી, પણ જરા હોંશીઆર છે. અને એજ
તો કામનું છે. મહેને એની જાત બરોગર ખબર છે. ગઈ સાલ એનો બાપ એક
દાંવામાં એના ગામડા તરફથી આવ્યો હતો. ત્યાં નામ કાઢ્યું છે. જોડુત; પણ કંઈ
બહુ ઉચ વર્ણનો જોડુત નહી. પૈસા કમાય અને ખરચે, પણ મજુર નહી
તેમ સાંચાકામવાળો પણ નહી. એનો એકાદ પિતરાઈ વકીલ બકીલ હશે, અ-
થવા પૂજારી પણ હોય. આ જાતના લોકની સમાજમાં કંઈ પણ ગણતરી નહી,
પણ સત્તાવાળાઓને એ લોક બહુ નડતર કરે. એટલે કે મહેને જ. અને આ

છોકરીને ટાફીન પાસે લઈ જવાનું જુદું સમજાવી, લઈ જવાનું ત્હને તો સહેલ લાગતું હશે, પણ જો કંઈ તોફાન બગ્ગુ કની, તો હું તો પાછો આ એના બાપનો વાઢી થાઉં. એટલે મારા પર એની બધી જુમ્મેદારી રહી, એથી મ્હને વગર લેવે કેવે ઉપાધિમાં હોંમીય. માટે, પોલી, આ વાતને પડતી મૂક !

પોલીની:—(અત્યંત ગંભીરપણે) આ છોકરીનો વિચાર કરું છું ત્યારે મ્હને તો વરજીન મેરીજ સાંભરે છે.

રોમર્ટ:—(જરા ઉશ્કેરાઈને) અંદરે પણ એ તો કહે છે કે જે અને ડીક બંને એની સાથે જવાને તૈયાર છે. શાને માટે? અને એને આ ટાફીન પાસે લઈ જવાની ત્હારી ગાંડાઈનું ખરું કારણ પણ તું મ્હને નથી જણાવતા મોંઘતો ખરું ને?

પોલીની:—(ધીમેથી) આ છોકરીમાં કંઈક છે. નીચે કેટલાક ગમે તેમ બોલનારા ને ગમે તેમ ધારનારા પાછાઓ છે. પણ આને માટે તો એક અક્ષર જોડવાને કાંઈએ સૂઠ ખાધી નથી. બધા એની આગળ તો ચૂંચાં કરતાં ચૂપ થઈ ગયા છે. કંઈક છે, કંઈક છે. આ પ્રયાસ કરવા જેવો છે.

રોમર્ટ:—ચાલ આમ આવ, પોલી! સાધારણ અક્ષત તો ત્હારામાં હતી જ કયે દા'ટે? પણ આતો તું હલ કરે છે.

પોલીની:—(મક્કમજ) સાધારણ અક્ષતની જરૂર પણ શી છે. આપણામાં સાધારણ બુદ્ધિ હોત તો આપણે બરગન્ડીના ઉમરાવ અને અંગ્રેજ સન્ન જોડે સન્નિ કરી હોત. લાં મુખીનું અડધું ફ્રાન્સનો એ લોકના હાથમાં છે. પેરિસ પણ એમના તાબામાં. આ કિલ્લો પણ એમના હાથમાં, એડફોર્ડના ઉમરાવને આપણે આ કિલ્લો મોંપી લીધો છે, અને આ તો ફક્ત આપણે એક બોલીપર હાથ ધરી રહ્યા છીએ. અને ટાફીન એક ઉદરગાની માફક શીનોતમાં ખૂણામાં ભરાઈ બેઠો છે. વળી એ જાતે જ ટાફીન છે કે કેમ, એ પણ આપણે જાણતા નથી. એની મા તો ના પાડે છે, અને ન જાણે તો કાણ જાણે? જરા વિચાર તો કરે, ખુદ સાર્વિજ પોતાના પુત્રનો ઇન્કાર કરે છે.

રોમર્ટ:—એ તો, એણે પોતાની પુત્રી અંગ્રેજ સન્નને પરણાવી કની, એટલે એમાં બાઈ સાહેબનો શો વાંક ?

પોલીની:—હું તો કાંઈને વાંક કદતો નથી. ઉલટી એની મહેરમાની કે ટાફીન એથી તો મૂંગો બેઠો છે, અને આપણે જ લડી લેવું પડશે. અંગ્રેજો ચાર-લીઆ લેશે. અને એ બાયલામાં એને અટકાવવાની શક્તિ પણ નથી.

રોમર્ટ:—ચાલ ચાલ, ખાત્રી મર્યા ન હાંક. ગઈ સાતજ મોંઘારગી અમગ અંગ્રેજોને એણે હાન્યા હતા. હું સાથે જ હતોને ?

ਜੱਨ ਆਂਕੇ ਆਂਕੇ. (ਪ੍ਰਥਮ ਦ੍ਰਿਸ਼)

ਜੱਨ ਆਂਕੇ ਆਂਕੇ

ਜੱਨ ਆਂਕੇ ਆਂਕੇ.

(Domremy)

રાબર્ટ:—હું એક અંસલ સુરખ મણાઈશ તો ખરો, પણ તુને ખાત્રી જ હોય—

પૉલેની:—..... તુમે ના ન પાડે તો એને શીનોન સુધી લઈ જવાની તો મુને ખાત્રી છે.

રાબર્ટ:—એ કંઈ ઠીક વાત નહીં. તું બધો ટોપલો મ્હારે માથે નાંખે છે.

પૉલેની:—અલગત વળી. એ તો તુમે જેમ નક્કી કરશે મજ થયેને.

રાબર્ટ:—હા. હા. એ તો ખરું. પણ મ્હારે શું નક્કી કરવું એજ મ્હોકાણ નડે છેને? એ કેટલું સુરકેલ છે, એ તું નથી જોતો? (કંઈક વિચાર કરી)

હું ફરી એકવાર એની સાથે વાત કરું તો ઠીક, નહીં? તું શું ધારે છે?

પૉલેની:—(ઉભો થઈને) હા. હા. (ખારી પાસે જઈને જોનને બોલાવે છે)
(જોનનો અવાજ)

એમણે રત્ન આપી કે, પૉલી?

પૉલેની:—તું ઉપર આવ, અહીં હમણાંજ (રાબર્ટને) હાં, હું બહુ કે!

રાબર્ટ:—ના, ઉભો રહે. અને મુને ટેકો આપ્યા કરજો.

(પૉલેની પેટાસપર બેસે છે. રાબર્ટ ફંખામથી બેસે છે. જોન આનંદમાં પ્રવેશે છે.)

જોન:—પોડાની અડધી કિંમત તો જેક આપવા તૈયાર છે.

રાબર્ટ:—સારું, સારું.

પૉલેની:—(જોનને ગંભીરાર્થથી) જોન! બેસી જા!

જોન:—(રાબર્ટ સામે જોઈ) બેસું?

રાબર્ટ:—હા. કહે તે પ્રમાણે કર.

(જોન સલામ કરી બેસે છે.)

રાબર્ટ:—ત્હારું નામ શું?

જોન:—મુને બંધા લારેનમાં જોના કહે છે. અહીં ફાન્સમાં મુને જોન કહે છે. સિપાઈઓ મુને મેઈડ 'બાળકી' કહે છે.

રાબર્ટ:—ત્હારી અટક શું?

જોન:—અટક! એ શું? મ્હારા પિતા કેટલીકવાર પોતાને ડ આર્ક કહાવે છે પણ એ કંઈ હું સમજતી નથી. તુમે તો એને બોળાવે એ—

રોબર્ટ:—હા. હા. મ્હને યાદ છે. ડોપ્રેઝીમાં લોરેન છે ત્યાંથી તું આવે છે ને ?

જોન:—હાજી, પણ એમાં શું ? આપણે બધા ફ્રેન્ચભાષાન બોલીએ છીએને.

રોબર્ટ:—સામા સવાલ નહી પૂછ. ફક્ત પુછું એના જવાબ આપ. ત્હને કેટલા વર્ષ થયા ?

જોન:—એ લોકો તો સત્તર કહે છે. કદાચ ઓગણીશ પણ હોય. મ્હને બરાબર યાદ નથી.

રોબર્ટ:—સેન્ટ કેથેરીન અને સેન્ટ મારગારેટ ત્હારી સાથે રોજ વાતો કરે છે, એમ તું કહે છે, એ શું.

જોન:—એમ છે તો ખરું.

રોબર્ટ:—એટલે શું ?

જોન:—એ કંઈ હું કહી શકું નહી. મ્હને એ રત્ન નથી.

રોબર્ટ:—પણ તું એને જુએ છે ? અને આ હું જેમ વાત કરું છું, તેમજ એ વાતો કરે છે કે ?

જોન:—નાજી, એ તો તદ્દન જુદા. હું એ નહી કહી શકું. ત્હમારે એ આદેશ સંબંધી મ્હને કંઈ પૂછવું નહી.

રોબર્ટ:—આદેશ ! એ શું બકે છે ? આદેશ શું ?

જોન:—મ્હારે શું કરવું એ વિષે મને સંદેશા મળે છે, મ્હને એ પ્રભુ તરફથી મળે છે.

રોબર્ટ:—ત્હારા મગજના તુફા હશે બધા.

જોન:—હાર્તો. પ્રભુના સંદેશા એવીજ રીતે અને એજ રસ્તે આપણને મળેછે.

પૉલેની:—કેવો હાર્યો ?

રોબર્ટ:—અરે તું જોયા તો કર ! (જોનને) હાં, તે ત્હને પ્રભુએ એમ કહ્યું કે તું ઓરલીઆનો ઘેરો ઉઠાવશે.

જોન:—હા. અને રે'મના દેવળમાં રાજકુવરનો સન્યાસિષેક કરીશ.

રોબર્ટ:—(મ્હોં વકાસતો) સન્યાસિષેક ! કમ્પાળ ત્હારું.

જોન:—અને અગ્નિજોને ક્રાંસમાંથી બહાર કાઢીશ.

રાબર્ટ:—(કર્ડાદીમાં) એમ કે ? બીજું કંઈ.

જેન:—ખસ, હાલમાંતો એટલુંજ. સ્કવાયર !

રાબર્ટ:—જેન ! તું એમ ધારે છે, કે આ ઘેરા ઉઠાવવા અને લડાઈઓ લડવી, એ આ ખેતરમાંથી ગાય ઢોર હાંકવા બરાબર છે ? સિપાઈગીરી કરવી એતો જાણે રમતવાત, ખરું ?

જેન:—પ્રભુની મદદથી બધું સહેલું છે, અને પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખી કામે વળગીએ તો બધું બની શકે એમ છે. પણ કેટલાક સિપાઈઓતો સાવ ભોળા હોય છે.

રાબર્ટ:—ભોળા ! ત્હેં કદી અંગ્રેજ સિપાઈ જોયો છે ખરો ?

જેન:—હારે, તેયે આપણા જેવા માણસ છે. અને એ લોકને પ્રભુએ પોતાનો દેશ, અને પોતાની ભાષા બંને આપ્યાં છે, અને એ છોડીને આપણા દેશમાં આવી આપણી ભાષા બોલે એવી એની મરજી નથી.

રાબર્ટ:—ત્હારા મગજમાં આવું ભુલું કોણે ભર્યું છે. જે કોઈ ખંડીઓ ઉમરાવ હોય એનેજ તાબે સિપાઈઓતો રહે, એટલીએ ત્હને ખબર નથી ? એમને શું ? એમને મનતો બરગન્ડીનો ઉમરાવ હો, કે ઇંગ્લેન્ડનો રાજા હો, કે પછી ફ્રાન્સનો રાજા હો, બધાજ સરખા.

જેન:—ના, ના. એ હું કંઈ જરા સમજું નહીં. આપણે બધા એક દીર-તારની કૃતિઓ છીએ. એણે આપણને દેશ અને ભાષા બંને આપ્યા છે, અને એને સાચવવા આપણે બંધાયલા છીએ. જો એમ ન હોત તો આ અંગ્રેજ સિપાઈને લડાઈમાં ખાસે એતો ખૂન કહેવાય, અને સ્કવાયર, તમે એ નારકી પાપમાંથી કદીય ન છૂટો. ત્હમ્હારે એ ખંડીઆ રાજા તરફની ભક્તિ વિષે વિચાર નથી કરવાનો, ત્હમ્હારેતો પ્રભુ તરફની ફજ્ વિષે વિચાર કરવાનો છે.

પોલેની:—રાબર્ટ ! આ બધું નકામું છે. ત્હાણું કંઈ એની આગળ વળશે નહી.

રાબર્ટ:—એતો હવે જોઈશું. (જેનને) આપણે પ્રભુ વિશે પારાયણ નથી કરતાં. આપણે તો અત્યારે આપણે શું કરી શકીએ એ વિશે ચર્ચા ચલાવવાની છે. એઈ છોકરી ! હું ત્હને ફરી પુછું છું, ત્હેં કદી અંગ્રેજ સિપાઈને લડતા જોયો છે ? આ ગામડાઓ લૂંટતાં, એને બાગતાં, અને એને ખેદાન મેદાન કરતાં જોયો છે ? રાક્ષસગી કાળો એવા એમના કાળા કુંવર વિશે કે આ અંગ્રેજ રાજ્યના બાપ વિશે કંઈ પણ વાતો ત્હેં સાંભળી નથી ?

જેન:—રાબર્ટ ! એમ બીક સખે શું વળે ?

રાબર્ટ:—અરે બીક તે વળી કોના બાપની ! અને ત્હને રાબર્ટ કહેવાની રજા કોને આપી ? નકત !

જોન:—આપણા પ્રભુના સમક્ષ દેવળમાં ત્હમને એજ નામથી સંબોધવામાં આવ્યા હતા. અને એ સિવાયના બીજા બધા નામો એતો, ત્હમારા પિતાના, કે ત્હમારા ભાઈના, કે બીજા કોઈનાજ હશે. રક્વાયર!

રોબર્ટ:—છ: છ:

જોન:—સાંભળો, રક્વાયર! આ અગ્નિજ સપાઈઓથી બચવાને હમારે ડોપ્રેમીથી બીજે ગામ ન્હાસવું પડ્યું હતું. એમાંના ત્રણ અગ્નિજ ધાયલ થઈને પાછળ પડી ગયા હતા. એ ત્રણ ગોકેમોનો મહે બરાબર જોઈ લીધા. એ લોકમાં મ્હારાથી અડધુયે બળ ન હતું.

રોબર્ટ:—એ લોક ગોઢુંમ કહેવાય છે, એવું કારણ તું જાણે છે ?

જોન:—ના. બધા એને એમ કહે છે એટલું જાણું છું.

રોબર્ટ:—જો! એતો એ છે કે એ લોક હંમેશા એમના પ્રભુને પોતાના આત્માને નર્કમાં મોકલવાને પ્રાર્થે છે, એવો એમની ભાષામ ગોઢુંમનો અર્થ થાય છે કેમ ખડુંને ?

જોન:—પ્રભુ એમને બચાવો ! અને જે દેશને માટે એ લોક સરળતા છે, અને જે દેશ એમને માટે જે સરળતો છે, ત્યાં એ લોક જન્મને રહેશે, ત્યારે એ ! લોક પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્ત્યા ગણાયો. મહે કાળા કુંવરની વાતો સાંભળી છે. જે ક્ષણે એણે આ ભૂમિપર પગ મૂક્યો તેજ ક્ષણે એના શરીરમાં રાક્ષસે પ્રવેશ કર્યો અને એને કાળો દાનવી બનાવી દીધો. પરંતુ એના પોતાના દેશમાં એ ઘણો સારો ગણાતો હતો કારણ એ દેશ પ્રભુએ એને માટે નિર્માણ કર્યો છે. એ તો હંમેશા એમ જ બને છે. પ્રભુની મરણ વિરૂદ્ધ હું ઇચ્છું છું જીવતાં જાઉં, અને ત્યાં રહીને એમની ભાષા બોલવા માંડું, તો મ્હારામાંયે દાનવ પ્રવેશે, અને હું ઘરડી થાઉં ત્યારે મ્હારા પાપ વિચારી વિચારી હુંયે ઠરી જાઉં.

રોબર્ટ:—કદાચ બને. પણ જેમ વધારે દાનવી, તેમ લઢી શકાય પણ સાડું. એથીજ તો આ ગોઢુંમ ચોરલીઆ લેશે. અને તું એમને નહીં અટકાવી શકે. અરે ત્હારા જેવા દશ હજાર પણ નહીં અટકાવી શકે.

જોન:—મ્હારા જેવા એક હજાર માણસો એ માટે પુરતા છે, અરે પ્રભુ ની સહાયવડે તો મ્હારા જેવા દશ પણ પુરતા છે. (જોમમાં અને જોમમાં ઉભી થઈ રોબર્ટ નજીક જઈ) ત્હમે નથી સમજતા, રક્વાયર! આપણા સિપાઈઓ ઠેર-ઠેર હારે છે, કારણકે એ લોકો જાતનેજ બહાલી કરે જ, અને જાત બહાલી કરવાનો સહેલો રસ્તો ચ્ચુભૂમિ પરથી ન્હાસી જવાનો છે. આપણા ઉમરાવો તો

કેવળ પૈસાનોજ વિચાર કરે છે. પણ હું એ લોકને ફ્રાન્સની ભૂમિપર ઇશ્વરની કૃપાવડે કેમ લટી શકાય છે એ હું શીખવીશ. અને આ બાપડા ગોઢુમને ઘેટાંના ટોળાની માફક હાંકવાનું શીખવીશ. પછી ત્હમે અને પોલેની આ ફ્રાન્સની ધરતીપર એક પણ અંગ્રેજ સૈનિક છવતો નહીં રહે એ દિવસ પણ જોશો. અને અહીં ફક્ત એક જ રાજા રાજ્ય કરતો હશે અને તે આ ખંડીઓ અંગ્રેજ રાજા નહીં, પણ પ્રજાના પયગમ્બર જેવા ફ્રેન્ચ રાજ્યની સત્તા પ્રવર્તશે.

રાખર્ટઃ—(પોલેનીને) પોલી ! આ બધું ધંગધડા વગરનું પોકળ છે, એ હું જાણું છું. પણ સિપાઈઓના ભેજમાં ઠીક ઉતરશે. કદાચ રાજકુવરના મગજમાં પણ ઠસી જાય. અને જો એ રોડીનને પાનો ચઢાવી શકે, તો પછી એ તો ગમે તેને પાનો ચઢાવી શકે ખરી.

પોલેનીઃ—એથીજ એક પ્રયાસ કરી જોવામાં આપણું શું ગયું ! અને આ છોકરીમાં કંઈક છે.

રાખર્ટઃ—(જેન તરફ ફરીને) ત્યારે સાંભળ જેન ! અને વચ્ચે ટકટક ન કરતી.

જેનઃ—(એક શાળામાંની કલ્યાગરી છોકરી માફક સ્ફુટપર ભેસતી) વાટ સાહેબ !

રાખર્ટઃ—ત્હારે આ સદગૃહસ્થ અને બીજા ત્રણ સિપાઈઓ સાથે શીનોન જવું, એવો ત્હને હુકમ-ફરમાવવામાં આવે છે.

જેનઃ—(હાથજોડી, તેજોમય બનતી) ઓ રક્વાયર ! પ્રભુના ઉત્તરોઆશીર્વાદ !

પોલેનીઃ—પણ એ રાજકુવર પાસે કેમ પહોંચશે

રાખર્ટઃ—(કંઈક શંકાશીલ દિલે જેનની તેજ છાયા તરફ જોતો) એ હું કંઈ જાણું નહીં. અહીં એ રી રીતે આવી ? અને રોડીન જો એને પરભારે રસ્તો જ બતાવે તો હું એને જરા ડાહયો માણસ પણ ગણું. (ઉત્તેજ થઈ) હું તો એને શીનોન મોકલું છું. અને એ ભલે એમ કહે કે મહેં મોકલી છે. બસ. પછી ગમે તે થાઓ. હું કંઈ એથી વધારે જાણું નહીં.

જેનઃ—અને પોપાક ! મ્હને તો સિપાઈના પહેરવેશ જોઈયે ખડુંને !

રાખર્ટઃ—એ તું ગમે તેમ ફાટી લે. હું કંઈ એ સમજું નહીં.

જેનઃ—(અત્યંત યુથાલીના આવેશમાં) ચલો પોલી ! ચલો ચલો ત્યારે. (જાય છે)

રોબર્ટ:—સાહેબજી, પોલેની, સાહેબજી. આ હું એક સાહસજ ખેડું છું. સાચેજ કોઈ આવું પગલું લે. પણ ખરેખર, તું કહે છે તેમ આ છોકરીમાં કંઈક છે.

પોલેની:—હા. હા. એનામાં કંઈક છે. ચાલો સાહેબજી ! (જાય છે)

(આ ધૂની છોકરીએ એને બતાવ્યો તો નથી, એ વિશે શંકાશીલ રોબર્ટ માથું ખજવાળતો બારણા પાસેથી વિચારમાં પાછો ફરે છે)

(નોકર ટોપલી લઈને દોડતો પ્રવેશે છે)

નોકર:—સાહેબ ! સાહેબ !

રોબર્ટ:—વળી શું છે હજી ?

નોકર:—સાહેબ ! મરઘીઓ તો ગાંડી થઈ છે. ઇંડાજ ઇંડા ! ઇંડાજ ઇંડા ! પાંચ ડઝન ઇંડા, સાહેબ !

રોબર્ટ:—(સડક થઈને, પ્રાથના) કરતો, ઓ ભગવાન ! (મોટેથી) ખરેખર એ તો કોઈ દેવદૂતીજ હતી ! *

* આ નાટક પ્રથમ ન્યુયોર્કમાં તા. ૨૮-૧૨-૧૯૨૩ ને રોજ ભજવાયો હતો, અને લંડનમાં તા. ૨૧-૩-૧૯૨૪ ને રોજ ભજવાયો હતો. જોનનો ભાગ મીસ સિગ્નિલ થોર્નડાઇકે ભજવ્યો હતો. અહીં પ્રગટ કરેલો પહેલો પ્રવેશ ગુજરાતીમાં સર મનુભાઈ મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૫-૧૨-૨૬ ને રોજે ભરાયેલા એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના ગુજરાતી મંડળના રનેલ સંમેલનમાં નીચે જણાવેલા પાત્રોએ ભજવ્યો હતો.

રોબર્ટ ડ બોડ્ડિકાર્ટ: સોરાબ બાટલીવાલા બી. એ.

નોકર: ચન્દ્રવદન મહેતા બી. એ.

બરટોન્ડ ડ પોલેની: જહાંગીર મુખરીયા બી. એ.

જોન: ક. શાંતિલા દેસાઈ

હુમેશાં પુરૂષના સાદસ અને શૌર્ય જોઇને જ સ્ત્રીના હૃદયમાં તેની પ્રત્યે પ્રેમનો ભાવ ઉત્પન્ન નથી થતો. સુંદરતા અને વ્યાર્તા આદિ પુરૂષના બ્રાહ્મણ પણ એના પર પ્રભાવ નાખે છે. યદ્યપિ એનો પ્રભાવ એટલો નિર્ણાયક નથી થતો, જેટલો સ્ત્રીની શારીરિક વ્યાર્તાનો પુરૂષમાં એના પ્રતિ પ્રેમ પેદા કરવામાં થાય છે. બૈદ્ધિક શ્રેષ્ઠતા, ઉચ્ચ નૈતિક કાર્ય અને માનસિક સદ્ગુણ રમણી—હૃદયને ઘણી સુગમતાથી પ્રભાવીત કરી દે છે; અને તે એના પ્રભાવથી ઉન્નત જેવી થઈ જાય છે.

સ્ત્રી પતિના આધિપત્યમાં રહેવા અથવા એની દ્વારા રક્ષિત હોવામાં આનંદ નો અનુભવ કરે છે, એ માટે એ પ્રેમ પ્રગટ કરે છે. સ્ત્રી ત્યારે જ સુખી થાય છે કે જ્યારે એનો પતિ એવો હોય, કે જેને તે સન્માન અને પૂજાને યોગ્ય સમજી શકે, જેમાં એને શારીરિક બળ, સાહસ, સ્વાર્થત્યાગ અને શ્રેષ્ઠબુદ્ધિનો આદર્શ દેખાય. એ કમ હોય તો પુરૂષ જ સ્ત્રી-દાસ થઈ જાય છે, અથવા સ્ત્રીમાં ઉ-દાસીનતા અને વૈરાગ્યનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે ઘરમાં પતિ સ્ત્રી-દાસ છે (પત્નિ—લક્ષિત એ જુદી જ વાત છે), ત્યાં સુખ નિવાસ નથી કરી શકતું; કેમકે ત્યાં રિયતિ ખીલકુલ જુદી જ થઈ જાય છે; અને સ્ત્રી એ માટે શાસન કરે છે કે પુરૂષ નિર્બળ છે. પરંતુ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક ઇચ્છા પુરૂષના હૃદય પર શાસન કરવાની હોય છે, એની બુદ્ધિ કે સંકલ્પ પર નહિં. સ્ત્રી-દાસ પુરૂષ પરશાસન કરવાથી સ્ત્રીમાં યથા ગતિ યવાનો સંભવ છે, પરંતુ એથી એનું હૃદય ક્યારે પણ સંતોષાતું નથી.

કેટલાક અજ્ઞાની લોકો એમ સમજે છે કે પુરૂષ તો રૂપવતી સ્ત્રી ચાહે છે; પરંતુ સ્ત્રીને જોઈએ તેવો પુરૂષ મળ્યો હોય, તો પણ એ સંતુષ્ટ રહે છે, આ જૂલને કારણે અનેક ચંદ્રગુણી કુમારિકાઓનો કાળા—કદરૂપો પુરૂષો સાથે વિવાહ થાય છે. પછી એને ગૃહસ્થાશ્રમમાં બંધનમાં રાખતા શાસ્ત્રાજ્ઞ સંબંધાવવામાં આવે છે. આના ત્રિવિધોના પરિણામ ક્યારે ક્યારે અત્યંત ભયંકર આવે છે. ખીચારી યુવાન છોકરીઓને કુંજ જાત અને લક્ષ્મીની વેદીપર બલિ ચઢાવવામાં આવે છે. એ આ જન્મ માતપિતા અને પોતાના ભાગ્યને રક્તી રહે છે. માનવ પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક નિયમોને તોડીને જે કામ કરવામાં આવે, તેનું પરિણામ હિતકર નથી આવતું. ભાગ્ય અને શાસ્ત્રોનો ભો અધિક કામ આપી શકતો નથી. માનવ પ્રકૃતિ એની વિરૂદ્ધ વિદ્રોહ કરે છે.

(સંતસમના હિંદી લેખ પરથી)

તે લખે છે કે કાંતેલું અને વણકાંતેલું સુતર ખરહાનપુર અને ગુજરાત-
માંથી આવતું. વણકાંતેલું સુતર યૂરોપ જતું નહિ. કેમકે
સુતર. તે વજનમાં ભારે અને ઘણુંજ સસતું હતું. તેની માત્ર રાતા
સમુદ્ર. હોરમઝ, બસરા, સુદના ટાપુઓ, (સુદ રહેટસમાં સુદ
આર્ચિપેલેગો) અને ફીલીપાર્થ-સમાં પુષ્કળ જથ્થાબંધ જતું. કાંતેલું સુતર અંગ્રેજી
અને ડચ કંપનીઓ મહોટા જથ્થામાં યૂરોપ મોકલતી, પણ તે અત્યુત્તમ જાતનું
નહોતું. એની કિમત એક મણ વજનની આસરે ૧૫ થી ૨૦ મહમદી હતી.
આ સુતર ઘણું ખર્ચે રેશમી કાપડમાં રેશમ સાથે મિશ્ર કરવામાં વપરાતું હતું.
શ્રેષ્ઠ જાતના સુતરનો ઉપયોગ યૂરોપમાં થતો નહિ.

ખાસકરીને મહદ્વીપટમના પ્રદેશમાં અને ગોવલકોંડામાં બનતાં છિંટ છાપેલું
અને રંગીન કાપડનુંજ દેવરનીયર વર્ણન કરે છે. આ ઉચું
છિંટ અને કાપડ થોડા જથ્થામાં બનતું. મોગલ બાદશાહતમાં બનતું
રંગીન કાપડ. છાપેલું કાપડ, છિંટ, સુંદર, આકર્ષક અને વિધ વિધ તારા-
વાળું બનતું; છપાઈ અને કાપડની કુમાસ ઉત્તમ બનતી.
લાહોરની છિંટો તથા સુતરાઉ રંગીન કાપડ સસ્તું અને સાધારણ બનતું.
ચમકાર, જળેહદાર છિંટો ખરહાનપુરમાં બનતી અને આખા એશિયાખંડમાં તે
ઓઢણીઓ તરીકે વપરાતી.

બફતા અને ખીન્તું સુતરાઉ કાપડ, લાલ, અસમાની, અને કાળું રંગાવાને
વણરંગેલું આગ્રા અને અમદાવાદ આખી મોગલ બાદશાહતમાંથી
રંગાટ અને જતું. * કારણ કે આ બે જગ્યા નજીક ગળી બનતી અને તે
નિખારવાનું કામ રંગાટમાં મુખ્ય ભાગ લજવતી. † કાપડના બે છેડા—પદર-
પરનું અને કીનારીપરનું સુંદર સોનેરી નકસી કામ તેમજ
પોત-કુમાસ પ્રમાણે રંગાઈ બે રૂપીયાથી માંડીને આગીશ રૂપીયા સુધી પડતી.
હિંદીઓ આવાં કાપડને ચોકકસ જાતના પાણીમાં નીખાસ્વાનું જણતા ‡ અને
તેમાં કાપડ નીખરાયાથી “વેવડ કેમ્લેટ” (Waved Camlet) જેવું લાગતું
અને ઘણી મોંઘી કિમતે વેચાતું.

* વિશેષ વીગત આ લેખકના “હિંદનું વણાટ કામ.” પરના ભાષણમાં જુવો.

‡ ગળોનો કાપડ રંગવામાં ઉપયોગ—એની વીગત આવતા પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં
આવશે તેથી અહીં આપી નથી.

† નીખારવાની પદ્ધતિનું વર્ણન પણ આવતા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

સસ્તાં સુતરાઉ કાપડનો અરબસ્થાન મ્હોટો નિકાસ થતો, અને મોઝામ્બીકનો સુબો તેનો મુખ્ય વેપાર કરતો. આ માલ તે કાફરાને વેચતો. સસ્તાં સુતરાઉ, અને તેઓ તે એખીસીનીયા તથા 'સખા'ના (કદાચ તે કાપડનો ઉદ્યોગ રટ્ટેબોમાંનું સખેરા દક્ષિણ અરેબીયામાંનું હોય ?) પ્રદેશમાં લઈ જતા. કારણ કે ત્યાંના લોકો કાપડ ધોવાને સાબુ નહિ વાપરતા માત્ર કાપડને પાણીમાં યોળી નીચેવી નાખતા.

આ જાતના કાપડમાં કેટલીક જાતો વધુ કિમતની પણ હતી. કેટલીક (૧૨) રૂપીયા અને તેથી વધુ કિમતની હતી. તેની કીલીપાઈન, બોરનીચો, જાવા, સુમાત્રા, અને બીજા ટાપુઓમાં ઘણી નીકાસ થતી. આ ટાપુઓની સીઓ આ સુતરાઉ કાપડજ વાપરતી. તે માત્ર તેમનું એકજ વસ્ત્ર હતું જે તેમના શરીરને ઢાંકતું હતું.

કમભાગ્યે આ વખતના કોઈ પણ હિંદીનું લખેલું વૃત્તાંત-વિગતવાર કમ સહ ઇતિહાસરૂપ વર્ણનાત્મક વૃત્તાંત પ્રાપ્ત થયેલું ન હોવાથી માત્ર સાહિત્યની ઉણપ સુસાફરોના લખાણો-તે પણ ત્રુટક-તથા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તથા ઇતર યુરોપીયન કંપનીઓના દફતરો પર આપણને બધા આધાર રાખવો પડે છે; અને આપણી મુશ્કેલીમાં આથી વધારો થાય છે. આ વખતના પરદેશી ખરીદનારાઓએ હિંદના બાદ્ય કે આંતરીક વ્યાપાર વિષે કાંઈ પણ ઉદ્દેશ કર્યો નથી. તેથી ત્રુટક સાધનો જે આપણી સમક્ષ છે તેપરજ મુખ્ય આધાર રાખવો પડતો હોવાથી ઘણી ત્રુટી રહે છે.

સાદું મજબુત કેલીકો સુતરાઉ કાપડ નીખારેલું કે વણનીખારેલું કે રંગેલું હિંદના લગલગ બધા ભાગોમાં બનતું અને રચાનિક રહેવાસીઓના કેલીકો વપરાસમાં-પહેરવાના કામમાં આવતું. સમુદ્રકિનારા-કોષ્ટાપરના અમુક ગામોમાં-અમુક ભાગોમાં પરદેશોની જરૂરીયાતો મુજબનું કેલીકો બનાવવામાં આવતું હતું અને ડચ અથવા અંગ્રેજો તે ખરીદતા. ચાનની લંબાઈ પહોં-ખાઈપરથી તેની જાતની પારખ થતી. તાકામાં જરા ફેરફાર હોય પણ બંતરમાં તે ચોક્કસ માપજ આવતું અને કદાચ ફેર પડતો તો તે માત્ર એકાદ પુટ લાંબો ટુકો અથવા બે ત્રણ ઇંચ પનો ટુકો મ્હોટો થતો.

જાડું કેલીકો સહ અને બીજા કાપડના માલો લપેટવા માટે મ્હોટે ભાગે વપરાતું. આનો વેપાર માફકસરનો-ખપ પુરતો હતો. તે સાધારણતઃ કેલીકોના નીચલે નામે ઓળખાતું. કોરોમાંડત અને મલબાર કોષ્ટાપર નામે, જાતો. "ડુંગરી", ગુજરાતમાં "ધોતી" (Duties), સિંધમાં તથા ગુજરાતમાં "સેરીયા" (Seriyas), બંગાલમાં "ગરા" (Garras), ઉત્તરમાં "ગરલ" (Garjla), અને પાંચમમાં "ખાદી;" બંગાલાનું સદોમાટેનું "હક" ડચ લોકો બટેલીયાને બંદરે લઈ જતા અને કદાચ

હિંદી છિંટના નમુના:—૧૭ મી સદી.

બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને હિંદનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

લેખક:—પુરૂષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.

પ્રકરણ ૭ મું.

(હિંદી સુતરાઉ કાપડનો વ્યાપાર. (ચાલુ)

(સત્તરમી સદીમાં)

“The great Exhibition (The great Exhibition of Works of Industry, 1851.) displayed, probably, no more striking deviation from the ordinary relation in which the method of manufacture stands to be the finished article, than was evidenced by the extraordinary discrepancy between the rudeness of the Indian looms and the refined beauty and delicacy of the fabrics produced by them.”

“When we reflect on the richness & beauty of patterns such as those we engrave, & generally on the variety & perfection with which every fabric, from the

common cottons of Bengal to the Kincohs & tissues of Benares, the muslin of Dacca & the shawls of Cashmere, are executed throughout the whole of the Indian Empire, we cannot fail to be impressed with admiration at the patience, ingenuity & dexterity, with which the natives are enabled to produce such extraordinary results, with such wonderfully simple machinery."

"M. Digby Watt."

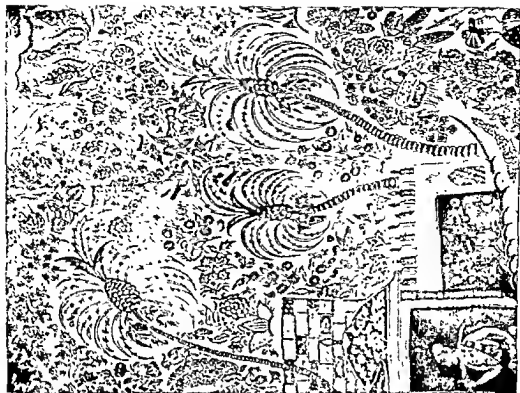
આ પ્રકરણમાં સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી યુરોપીયન પ્રગતિઓ—મુખ્યત્વે કરીને ડચ, પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજી સાધના વેપારે હિન્દુસ્થાનના આંતરીક અને બાહ્ય વ્યાપાર પર ચોક્કસ અસર કરી અને અહીંયાં આપણે ઉક્ત દેશકાર કેવી રીતે થયો અને કેટલે દરજ્જે હિંદના સર્વોત્કૃષ્ટ સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગનું કાયદો કે નુકશાન કર્યું તે જોઈશું.

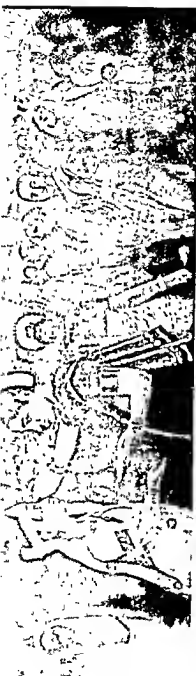
છેક પ્રાચીનતમ કાળથી કળા, હુન્નર, ઉદ્યોગને લગતી સર્વ બાબતોમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાની છાપ આખા જગતમાં હિન્દુસ્તાનનેજ મળી છે, દુનિયામાં હિન્દુસ્તાન જો કળામય હુન્નર ઉદ્યોગની જન્મભૂમિ ગણાય છે. છેક પ્રાચીન કાળમાં પણ દુનિયાના સર્વ ભાગો પર સર્વ સ્થળે હિંદી કાપડો જતા હતાં અને પ્રજા એને મુગ્ધ કરતા આકર્ષતા હતા. તેની માંગ ઘણી હતી. આ આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. હવે સત્તરમી સદીની સ્થિતિ આ પ્રકરણમાં તપાસશું.

ઇ. સ. ૧૬૪૧ થી ૧૬૭૬ સુધીમાં હિંદના ઘણાં ભાગોમાં પાંચ વખત હિંદમાં કાપડનો મુસાફરી કરનાર પ્રખ્યાત મુસાફર મી. ટેવરનીયરે હિંદના ઉપરોક્ત કાપડના ઉદ્યોગનું સંવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે. તેના ઉદ્યોગ. સમયમાં આશ્ર અને ફોર્ટપુરમાં ઉનના ગાદીયાઓનો ઉદ્યોગ ધમધાકાર ચાલતો હતો. બંગાલામાં કાશીઘણારમાં દેશમી કાપડ; સુરત, બરહાનપુર, ગોવરગોંડામાં સુતરાઉ કાપડ; કાલીકટમાં કેલીકો, અને મહલીપટમમાં છીટોનો ઉદ્યોગ ધમધાકાર ચાલતો.

આ ઉપરાંત ટેવરનીયર 'બક્તા' ની બનાવટ વર્ણવે છે. તે જણાવે છે કે આ 'બક્તા' પહેણાર્ધમાં મોટા, બારીક અને કુમાસદાર બક્તા. બનતા હતા. અને ૫૦૦ મહમદી કિંમત સુધીના બનાવવામાં આવતાં હતાં. આશા છે યાનો ૧૦૦૦ મહમદીની કિંમતે વેચાતા તેજે જોયા હતા. અને તેમાંનો એક અંગ્રેજી અને બીજો ડચ લોકોએ ખરીદ્યો હતો.

• એક મહમદી સિક્કો આસરે અરધા રૂપિયાનો.

તેમના ખાસ આરડોથી તે બનાવવામાં આવવાનો સંભવ છે. આ માટે શિવાય બીજી ઘણી જાતનું કેલીકો કોષ્ટાના માલ તરીકે ગુજરાત, ઉત્તર અને બંગાલ નામે પરદેશ માટેના વ્યાપાર માટે ગણાતું—ઓળખાતું.

મછલીપટ્ટમ અને નેગાપટ્ટમ વચ્ચેના પૂર્વ કિનારાના કેલીકોની છ પ્રખ્યાત જાતો હતી. તેમના નામો લોંગ કલોથ, (ગીની કલોથ), સાલેમપોર, બારીક સાલેમપોર, મુરી, (Moorees) બારીક મુરી, અને પરકલી (Percalles) હતાં.

બીજાં હિંદી કેલીકો કરતાં લોંગ કલોથ પોત—જાતમાં—કંવાલીટીમાં નકડી કરેલ પ્રમાણનું—સ્ટેન્ડર્ડાઈઝ ગણાતું. આનું પ્રથમ વ્યાપારી નામ ગીની કલોથ હતું. એનો પૂર્વે ગીની અને બ્રાઝીલ નીકાશ ઘણો થતો.

પૂર્વ કોષ્ટા માફક ગુજરાતી કેલીકોની ચોક્કસ જાતો નહોતી પડી. એક સામાન્ય જાતના, પરંતુ કુમાશ, પોત, કિમ્ત ઇત્યાદિમાં સુવાળાં ગુજરાતી કેલીકો સઘળાં કાપડનું નામ “બક્તા” હતું. તેની સામાન્ય લંબાઈ બક્તા— ૧૫ વાર અને પનો ૨૫ ઇંચનો હતો; જે યુરોપીયનોને ટુકો પડતો હોવાથી તેની માંગ તેમના તરફની ઓછી હતી. પરંતુ “પહોળું બક્તા” જે ૩૬ ઇંચ અથવા તેથી પણ વધુ પનાનું. બનાવવામાં આવતું હતું જે યુરોપ જતું. સતરમી સદિના પાછળના ભાગમાં “અરધા બક્તા” —૮ વારના તાકાઓ—જે ખાસ યુરોપ માટે બનાવવામાં આવતા હતા તેનો વેપાર ધમધીકાર આવતો હતો. બીજા કોષ્ટાઓપરના બક્તા પણ એમજે આવ્યા; તે ગુજરાતી બક્તાનું અનુકરણ હતું.

સફેત સુતરાઉ કાપડ અને બક્તા આગા, અને લાહોરના પ્રદેશમાંથી, બંગાલા તથા વડોદરા, ભરૂચ, નવસારી ઇત્યાદિ સ્થળોમાંથી આવતાં. બારીક કુમાસદાર સફેત બક્તો પૂર્વના એક બેટના રાજને મનંગમતી લેટ નીવડી હતી. ગુજરાતી શ્રેષ્ઠ બક્તા અતિ ઉત્તમ કાપડ હતું, પણ આ અતિ કિમ્તી માલની પરદેશ નીકાશ બહુ થતી નહી. મહોટા વ્યાપારીઓ અમલદારો, રાજાઓ વગેરેને લેટો આપવાને લઈ જતા. પણ તેની મહોટી કિમ્તને લીધે બહુ માલ તરીકે તેનો ઉકાવ નહોતો. જેમ માલ સસતો તેમ તેની ખપત વધારે. લોકોને તો બક્તા તો બક્તાજ હતું—સસતું તેજ બહુ ઉપાડતા—લોંગ કલોથ જેટલાજ બક્તા જતા; જે કે ગુજરાતી બહુ મજબુત નીવડતા.

ગુજરાતી માલ ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં સર્વોત્તમ જાતનો હતો પણ પાછળથી ઉતરતા પ્રકારનો થતો ગયો. ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં ગુજરાતમાં પડેલા અતિ ભયંકર દુષ્કાલે ગુજરાતની યુરોપીયન વ્યાપારની વ્યાપારી સ્થિતિ ઉલટાવી નાખી;—ગુજરાતના વ્યાપારને મહોટો ફટકો પડ્યો.

ગુજરાતી જેવાજ ભતના દક્ષિણ સિંધનાં બહુતા અને મુરી હતાં. ગુજરાતી
કેલીકો જેવાજ પોતના તે બનતા અને ગુજરાત સાથે
ધર્તર ભાગાનું કેલીકો વ્યાપારી હરીફાઈમાં ઉભા રહેતા.

પંજાબ અને વાવ્ય પ્રાંતોનું કેલીકો એસિયાના દેશોમાં બહુ જતું નહિ; અને
એને વિષે જાણવાનું એટલુંજ કે તે કાપડ ગુજરાતમાં જઈ અમુક ચોક્કસ પહેરવાના
કપડાંમાં રૂપાંતર પામતું. ફક્ત “સમીયાના” (પતીયાળામાં સમાનામાં બનેલું)
કાપડ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ઠોપ્ટાની મ્હોટી બજારોમાં માલમ પડતું. અને યુરો-
પીયન વ્યાપારમાં પણ તે અગત્યનો ભાગ બજાવવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૦ ના
દુષ્કાળ પછી ગુજરાતમાંથી આ માલ આવતો બંધ થવાથી, ખરીદનારાઓ ઉત્તર
હિંદમાં તપાસ કરવા લાગ્યા. લંડન અને આમસ્ટરડમમાં અયોધ્યાનો માલ સારી
દિમત્તનો ઘણો વેચાતો, પણ અંતે એની માંગ ઘટી ગઈ, કારણ કે મદ્રાસમાં
આનો વ્યાપાર મજબુત રીતે થવા લાગ્યો અને યુરોપને માલ ફોરોમાંડલમાંથીજ
પૂરો પરાવા લાગ્યો. અને મદ્રાસ એ વિભાગ યુરોપ સામેના વ્યાપારનું ધીકતું સ્થાન
બન્યું. હથેલો ઉત્તર હિંદનો માલ ખરીદતા નહિ, અને તેથી ઇ. સ. ૧૬૮૦
અને તે પછીની મુદતનું બરોસાપાત્ર વર્ણન મળતું નથી. છતાં પણ આટલું
તો ખાતરીથી કહી શકાય કે ઉત્તર હિંદમાં બનતું કેલીકો કાપડ સામાન્ય રીતે
ગુજરાતી કેલીકો જેવીજ ભતનું હતું. ફક્ત તેના તાકા મ્હોટા અને ભારે
વજનના હોવાથી તે કાપડ ભતનું અને દકાઉ હતું.

(ચાત્ર)

‘ઝમોર’

(હારકાઈ વિભાગ નં. ૨.)

“ રાજકુમારી પાટણ નહિજ આવી
શકે. હું દિલગિર છું. બારોટા ! ” મેવાડના
રાણાએ આઠ દિવસે જવાબ આપ્યો.

પાટણના કુમારપાળ મહારાજ મેવા-
ડની રાજકુવરીને પરણ્યા હતા. કુવરી
પાટણ આવી પણ ગયાં હતાં. રૂપવન્તી
મેવાડી રાણી ઉપર રાજાનો ઘણો પ્રેમ હતો.
અંતુ હેતુકુવરીના આચરણને જાન આપી.
એમણે રાણીને ઉપાશ્રયે ગુરૂને વંદવા
જવાતું હતું—રાણીને તે ન ગમ્યું—
રાજાએ દબાણ નહીં રાખ્યું અને રાણીને
આવે પખવાડીયું વીતે તે પહેલાં તો એણે
કંઈક બોલી ગયા કે મેવાડી રાણીને હાડો-
હાડ લાગી આવ્યું. રીસાઈને તે મેવાડ
ચાલ્યાં ગયાં. તે પછી રાજા દિવિવિજય
કરવાની ધમાલમાં પડ્યો. વર્યો વહી ગયાં.

પુત્ર વિનાના રાજાને યુધ્ધો બંધ થતાં જુનો સંબંધ સાંભર્યો—ગુરુજીએ ઉત્તેજન આપ્યું ને જ્યદેવ બારોટને ખાસ આજ્ઞા સાથે રીસાએડી રાણીને તેડી લાવવા મોકલવામાં આવ્યા. સાત સાત દિવસ થયા મહારાણાએ પાટણના તેડાને ઘણો આદર સત્કાર કર્યો પણ કુંવરીને વળાવવાની કંઈ તૈયારી જણાવી નહિ આડમે દિવસે બારોટે અધીરા થઈ પૂછ્યું અને રાણાએ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપ્યો. બારોટ ચમક્યા.

“કારણ ?”

બારોટના સ્વરમાં આછી તીખાશ હતી. કુંવરીને લઈનેજ જવું એવો એમના મનનો નિશ્ચય હતો. રાણાએ સરખીજ તીખાશથી જવાબ આપ્યો.

“કારણ પૂછો છો ? કારણ જાણવું છે ? જ્યદેવ બારોટ ! શિસોદીયા કુળની કુંવરી સબળ કારણ વિના ગતિગૃહે, જવાન ના પાડે નહિ અને કારણ વિના મેવાડના રાજા એવા નિશ્ચયમાં પોતાની સંમતિ આપે નહિ. બારોટ ! તમે પાછા જાઓ એ મને ઠીક નથી લાગતું, પરંતુ એના માટે હું દિલગીર છું, એટલુંજ કહી શકું છું.” બારોટને વસ્તુસ્થિતિ ગંભીર હોય તેમ લાગ્યું, એમણે વાત આલુ જ રાખી. “પરંતુ મહારાણા ! નાહ મોકલવાનું કારણ તો કંઈ હોવું જ જોઈએ ને ? ત્યાં જઈ મારે કહેવું શું ? રાણાજી ! એવું તે શું કારણ હોય કે મારે પાછા જવું પડે અને તે પણ જાણ્યા વિના ?”

રાણાએ જોયું કે બારોટ રહેલથી માને એવા નહોતા. એમણે સ્પષ્ટ કહી નાખવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું. “જુઓ બારોટ બાબત ગંભીર છે. તમે રાજદરબાર જોયા હશે અને રાજકુલોના ટેક પણ જોયા હશે. હું તમને ખુદશીજ વાત કરી દઉં છું. સંભળો, મેવાડમાં શિવાજીયાની ભગવી ધ્વજો ઉડે છે—અને શિસોદીયાનું રાજકુલ શતકો વર્ષોથી એકલિંગાની હરહંમેશ પૂજા કરતું આવ્યું છે, રાજકુંવરી પણ નાની હતી ત્યારથી શિવની પૂજા કરતા શીખેલી છે. અને તમારા પેલા નિમાળા વિનાના બોડાં માથાવાળાં, નહાવા ધોવાની બાધાવાળા જાતિઓને વદન કરતાં નહિ આવડે, ભોળા શંભુને બીજપત્ર ચડાવવા અને આદિશક્તિ પાર્વતીની આર્યના કરવા ટેવાયેલી કુંવરીને ઉપાદ્રવે સવાર સાંજ સામયિકો કરવા જવાનું નહિ ગમે. બારોટ અમને તો એવી ખબર હતી કે અણુદિગ્ધવાડની ગાદીપર આવનારા રાજાઓ મુળગજ મદારાજ અને બીમ જાગૃતિની વંશજો હોઈ શિવના પરમ ભક્તો હોય છે પરંતુ હવે તે એ દિશા તરફથી આવતો પવન દરધરીએ એવા સમાચાર આપે છે કે ત્યાં તો જઈત મનિઓનું રાજ્ય દિવસે દિવસે પ્રબળ થતું જાય છે અને કોઈ દેમશ્ચરિ નામના મુગિ તો ગુજરાતમાં એટલા સત્તાશીલ થઈ પડ્યા છે કે તમારા શૂરવીર મત્તાતા કુમારપાળ મદારાજ પણ એમની આંખેજ જુએ છે અને એ એટલુંજ નહિ પણ અંતઃપુરની સુરનીએને પણ સવારસાંજ એમને વંદન પંદવા

ફરજયાત જવું પડે છે. બારોટ! મારી કુંવરીથી એ પ્રમાણે મુનિજીની વંદના થવાની નથી અને તેથી ત્યાં આવશે નહિ—ને પોતાનો ધર્મ તણ જેન ધર્મની દીક્ષા લઈ શકશે નહિ—પરિણામે તમારો રાજા તમારા મુનિ મહારાજો એના પર ખીન્નઈ જુદામ વર્તાવશે—કારણ ધર્મ પ્રવર્તનમાં અહિંસાવાદી જેનો હિંસા કરતાં અચક્રતાં નથી એ હું જાણું છું—જેથી મારી કુંવરી સુખ અને શાન્તિથી ત્યાં રહી શકે નહિ. તેથી કહું છું કે બારોટ! રાજકુમારી માનસેર અહીં રહી પોતાના બાપનો સૂકો પાકો રોટલો ખાવાનું પસંદ કરે તેજ ઠીક છે. ધર્મભાવના બારોટ! પોતાના મનની શ્રદ્ધાની વાત છે, એમાં જેર જુદામ હોય નહિ અને ખરૂં ધર્મશીલ હૃદય તે સહન પણ કરી શકે નહિ—કુંવરી એકવાર પાટણ આવી ધરાઈ ગયાં છે—ફરી તમારા રાજાનાં ગમે તેવાં વેણ સાંભળવા રાજ નથી. આ ખરો ખુલાસો અને મારો જવાબ ખુશીથી જઈને તમારા રાજાને કહેજો અને—તમે સમજી છો—વિશેષ આગ્રહ ના કરશો,” રાણાએ લાગણીથી ઉભરો કાઠી બધું કહી નાખ્યું. બારોટ ધ્યાનથી અને માનસહિત આ ઉદગારો સાંભળી રહ્યા હતા. જઈને મુનિજીની સત્તા એનેયે મનેમાં ખુંચતી, એનેયે શિવપર ભક્તિ હતી. છતાં તે કુંવરીને તેડવા આવ્યો હતો. એણે વિનયથી કહ્યું “મહારાણા! આપનું કહેવું છેક ખોટું નથી. પરંતુ હું માનું છું કે રાજકુમારીને શિવની પૂજા કરવામાં કોઈ વાંધો લેશે નહિ—આપને ચિન્તા કરવાનું કારણ જ નથી, કુમારપાળ મહારાજ ઘણા ઉદાર છે.”

“ભૂલો છો બારોટ! હેમસુરિનાં વિરૂદ્ધ તમારા રાજા જઈ શકશે નહિ કુંવરી રીસાઈ અહીં કેમ આવતાં રહ્યાં એનું કારણ કદાચ તમે નહિ. જાણતા હો.”

“ના, તેની મને ખરાબર ખબર નથી. પરંતુ રાણાજી! મારા રાજાને એટલું તો હું સમજાવી શકીશ. મારૂંયે કંઈક વચન છે. રાણા! આપની કુંવરી શિવપૂજા નહિ ચૂકે એ ખાતરીથી કહું છું”

“પરંતુ બારોટ! મને વિશ્વાસ ક્યાંથી આવે? એ ત્યાં પહોંચે પછી એનું શું થાય છે તે હું ક્યાંથી જાણું? શુભચિત નજીક નથી”. રાણાએ પ્રશ્ન કર્યો. “ખાતરી મારું વચન. રાણા!” પોતાના પર રાણા વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી એ વિચારે ઉશ્કેરાઈ બારોટ વચન આપ્યું અને ઉમેર્યું. “આપની કુંવરી મનગમતો ધર્મ નિર્વિઘ્ને પાળે એનો જામીન હું. કુંવરીને કંઈપણ એ સંબંધી સહેવું પડે તેનો જવાબ મારે આપવાનો. આ બારોટના વચન પર એટલો વિશ્વાસ રાખો, મહારાણા!”

“એમ! તમે વચન આપો છો? જામીનગીરીથી બંધાયો છો?”

“હા હું વચન આપું છું અને જામીન થાઉં છું—રાજકુંવરીની શિવપૂજાનો જામીન અને જોખમદાર હું—હું—જયદેવ બારોટ.”

“જેજે હોં !”

“ચિંતા ન રાખો રાણા ! સૌ સારાંજ વાના થશે. ભોળા શંભુ પર જળ રેડનારને જૈનમુનિ શું કરી શકનાર છે ?” બારોટ દ્રઢતાથી કહ્યું. રાણાને બારોટ પર વિશ્વાસ બેઠો.

ખીજે દિવસે રાજકુવરી પાટણ આવવા તૈયાર થયાં. રાણીએ ઘટતા શિરપાવ દીધા-કુવરીને ઘટતા શણગાર કર્યા અને તહેનાતમાં ખાસ વિશ્વાસુ સોળ દાસીઓ આપી. રથ તૈયાર થઈ રાજગઢની બહાર નિકળ્યો-રાણા અને રાણીએ બહાડી કુવરીને વિદાય આપી. રાણીના કાને જૈન મુનિઓના ચમત્કારોની વાતો આવેલી એણે પુત્રોને કાનમાં કહ્યું “બેટા ! ચેતતી રહેજે હોં-એ જૈન સાધુઓ કામણ દુઃખજ કરનારાઓ છે.” અભણતાં રાણીએ અપશુકન કર્યાં.

“વાંધો નહિ માતાજી” કુવરીએ જવાબ આપ્યો અને રસાલો નિકળ્યો. જ્યારે બારોટ રાણાજીને રામ રામ કરવા જરા થોભ્યા, રાણાએ કહ્યું “બારોટ ! તમારે વચને કુવરી મોકલું છું-યાદ રાખજે હોં !”

“નિશ્ચિત રહો મહારાણા ! મારું વચન બંધ તે પહેલાં શુજરાતમાં હતું ન હતું થઈ જાય. રાજકુવરીને ઉની આંચ ન આવવા હઉં-એક દિવસ શિવપૂજા ચૂકે તો શિવનો કોપ મારે માથે ઉતરે. પછી કંઈ ?” બારોટ આવેશથી ખાત્રી આપી રામ રામ કર્યા અને તેઓ હેતથી ભેટી જુદા પડ્યા. બારોટ જમીનગીરીનો પોટલો માથે લઈ ઘાટે ચડ્યા અને ઘોડાને એડી મારી. મેવાડની લાવણ્યવાળી રત્નકુમારી બારોટની જમીનગીરી અને રસણ નીચે પાટણ આવવા નીકળી.

* * * * *

આ તરફ મેવાડમાં કુમારીની આતુર નયને સહુ જોવાતી હતી. કુમરપાળ મહારાજ સંયમી અને સાત્ત્વિક વ્રતિવાળા હતા. પરંતુ એમનાં અંતરનાં રસઝરણાં કંઈ સૂકાઈ ગયાં નહોતાં. વયોથી દૂર વસેલી રાણીને ફરીથી નવી પ્રીતિના ઉમંગાથી વધાવવાની અને એક નવા વર વધુ પેઠે ગુરૂના ચરણે જઈ આશિષ લેવાના એમને અભિલાષ હતા. મેવાડી રાણીનો જૈન ધર્મ પ્રત્યેનો અણગમો રાજાને કોણ બંને સાથે ધ્યાનમાં નહોતો રહ્યો.

પરંતુ કુમારપાળ મહારાજ કરતાં મહામુનિ હેમમુરિજીને મેવાડી રાણીને પાટણમાં લાવવાની વધારે ઉત્કન્ધા હતી. હેમમુરિ વખતનો શુજરાતનો એ યુગ જરા નોખ લેવા જેવો છે. એ એવો સમય હતો જ્યારે જૈન સત્તા એવી પરમ ટોચે પહોંચી હતી. મેહાદેવે મેહાદેવે દેસઝરો, ઉપાસ્યો ને વિદારોનાં ઉગત શિખરો પોતાની મદત્તા પોકારતાં હતાં. યેરીએ યેરીએ નિમાળા વિનાના ચેતવરઅધારી સાધુઓ વિદારોથી જતા જળાતા. ચક્રે ચક્રે જુદિતાનને કસે તેવો ચ અર્થ થતો અને

જૈન સાશનની ઉત્તમતા સિદ્ધ થતી હતી. અણ્હીલવાડના સામ્રાજ્યના મહાન સમ્રાટ કુમારપાળ મહારાજ મહા વીર્યવાન અને એથીયે વધારે પરમ ધર્મવાન જૈન ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી બન્યા હતા અને એમના ઉપર હેમસુરીજી જુના વખતના યુરોપમાં રામના પોપ જેવી સત્તા ધરાવતા મનાતા હતા. ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો વજ્રથ ડોકો વાગતો હતો-ગુજરાત બહારે કુમારપાળે જીતેલા પ્રદેશોમાં એનો પગ પેસારો થયો હતો પરંતુ ગુજરાત બહારની પ્રજા હજી જૈનમત સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારતી નહિ. તેથી સુનિજી રાજ પ્રકરણમાં અવાર નવાર માથું મારતા અને પોતાના ધર્મની અદ્રશ્ય ધબ્બ બની શકે ત્યાં બધે ફરકાવવા સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતાં. રાજગઢમાંયે એમનો શબ્દ પ્રભુ આજ્ઞા પેઠે મનાતો અને અંત:પુરની સ્ત્રીઓને, સામંત ઉમરાવોની સ્ત્રી દીકરીઓને, ઉપાશ્રયે જવું પડતું. રાજકુળની નવવધુ પ્રથમ જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધા પછીજ અંત:પુરમાં પ્રવેશે એવી પૃથ્વીયે થોડા વખતથી શરૂ થઈ હતી અને મેવાડકુંવરીને દીક્ષા આપી ઠેક મેવાડ સુધી પોતાના ધર્મની મુગ્ધ પ્રસંગવવાની સુનિજીની ખાસ ગણત્રી હતી. કુંવરીના સત્કારમાં બધો કેમ ખાસ વિચારપૂર્વક નક્કો કરવામાં આવ્યો હતો. નગર બહાર રાજવાડીમાં નવાં રાણીને ઉતારો આપવા આવાસ તૈયાર થતો હતો.

જ્યદેવ બારોટે વાટ ત્વરાથી કાપવા માંડી. પોતાના કાર્યની સફળતાનો સંતોષ એમને હતો. પરંતુ જામીનગીરીનો બોલો કંઈક ન સમજાય તેવી બેચેની હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરતો હતો. કોઈએ કહ્યું છે કે દુનિયામાં કેટલાક કામ નહિ કરવાનો તો દરેક માણસે નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને તેમાંનું એક એ છે કે કોઈએ બીજાના જામીન ન થવું જોઈએ. આ પ્રકારનો નિશ્ચય આ સમયમાં ટકી શકે નહિ. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે જામીનગીરી ગમે તેની નાની હોય છતાં જામીન થતાંની સાથે વત્તી ઓછી ચિન્તા મનમાં પ્રવેશે છે. જ્યદેવ બારોટનો ઘોડો ત્વરાથી દોડવા છતાં હેમસુરિજીની શાન્ત તંત્રેમય મુખમુદ્રા એમના મનોચક્ષુ આગળ તરવરી રહેતી અને કંઈક ડરાવતી જણાતી. તુમાખી બારોટ એ લાગણી દૂર કરવા દાંત દાખી ઘોડાને જોરથી એડો મારી દોડાવતો. એમને પોતાના મનમાં રાજા માટે મોટી શ્રદ્ધા હતી.

અણ્હીલવાડના કોટ દૂરથી દેખાવા લાગ્યા. બારોટે સ્વાર મોકલી રાજગઢમાં ખબર આપી અને પાટણથી થોડે દૂર, વિશ્રાન્તિ કરી નગર તરફ રથ લેવા માંડ્યો. સામેથી દરવાજો દેખાયો એવામાં કેટલાક સ્વાશે સામેથી આવતા દેખાયા. સામંતસિંહ નામનો હસમુખો જુવાન રાજપુરૂષ મોખરે હતો. તે એકદમ આગળ આવ્યો ને બોલ્યો “રામ રામ, બારોટ! આવી પહોંચ્યા? ઠીક થયું, રાણાની મહુ મેમાનગીરી મહાલી આવ્યા. ચાલો રાજવાડીમાં રથ હંકાવો”

“રાજ વાડોમાં કેમ? બારોટે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“નવાં રાણી નવા મહેલમાં ચીલો ને? રાજાજીની આજ્ઞા છે-પ્રથમ ઉતારો નવા આવાસમાં આપવાનો છે.”

“ કેમ રાજ મહેલમાં શું છે ? રાજાજી ક્યાં છે ? ”

“ એ તો નગરમાં રાજ મહેલમાં છે—પણ આપણે પ્રથમ અહીં જવાનું છે. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ મહારાજની આજ્ઞા—હું વિશેષ શું જાણું ? ”

દરમ્યાન કેટલુંક સૈન્ય ઢોલ ત્રાંસાં વાજીને આવી પહોંચ્યાં હતાં. રાણી ને આદરથી લઈ જવા સૌ ગોઠવાઈ ગયું હતું. બારોટને અહીં ઝાઝી રકઝક કરવી ઠીક લાગી નહિ. રથ રાજવાડી તરફ લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં જાણે મોટો ઉત્સવ હોય તેમ સઘળું શણગારવામાં આવ્યું હતું. રાજવાડીમાં જતાં બારોટ સામંતને સમાચાર પૂછ્યા અને નિખાલસ હૃદયના સામંતે જાણતો હતો તેટલું કહ્યું. બારોટ ચમક્યા એને લાગ્યું—કંઈક રમત ઉંડી છે.

રથ ઉભો રહ્યો, રાણી ઉતરવા જતાં હતાં. બારોટે વિચાર્યું કે એક વાર તાર્કાલિક મળી લેવું જોઈએ. તે વગર સંકેતે નજીક ગયા. “ કુંવરી બા ! ”

“ હવે તો પાટણમાં આવી બારોટ ! તમારી રાજરાણી યદ્ય.

“ ના, હજી પાટણની બહાર છે. રાણાએ મને તમને પોતાની દીકરી-વત્ ગણવાનું કહ્યું છે. હું કહેવા આવ્યો છું કે મારા કદા વિના ક્યાંય જવાની હા પાડશે નહિ. ”

“ એમ ! શું છે ? ” રાણીનેયે કંઈક વહેમ તો પડ્યો હતો.

“ ખાસ કંઈ નથી. હું રાજાજીને મળવા જાઉં છું અને તુર્તજ બધા માર્ગ સરળ થઈ જશે—એ તો કંઈક હેમચુરીજીની વાત થાય છે..... ”

“ હેમચુરીજી હજી વંદનાના ભૂખ્યા છે કે ? બારોટ ! યાદ રાખજો મેવાડ ની કુંવરી સાથે કામ લેવાનું છે. તમે તો જામીન છો પણ તમારા રાજાને કહેજો કે સંભાળીને કામ લે. અને અહીં રહું ત્યાંસુધી પૂજા સામગ્રી અપી જવાનું તમારે માથે છે હો ! ”

“ હા. જરૂર તમારી તહેનાતમાં જ છું—ફિકર ન રાખો. ”

બારોટ ગયા. નવાં રાણીને હાજર રહેલા શ્રીમંડળે પછી આદરથી અંદર લીધાં.

બારોટે શ્રીધા રાજગદને રસ્તો લીધો. એમણે તો રાજઆતમાંજ એમની નીમગીરીને નેવે મૂકે તેવી તૈયારીઓ જોઈ અને એ ચેત્યા.

અગિઆરેક વાગવા આવ્યાં હતાં. ત્રેવાડકુંવરી આવી ગયાં એ સમાચાર ક્યારના રાત્રને મળી ગયા હતા. કુમારપાળ મહારાજ આનંદમાં હતા—રાજગહેલ ના એક એકાંત ખોરરામાં બેઠા હતા. સાધારણ રીતે સાદાં વસ્ત્રોમાં રહેતા મહારાજે આજે વેશભી વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં અને કાટમાં કઠો નાખ્યો હતો. એમના મનોહર મૂખની શોભામાં લવ્ય કપાળમાંનો કેસરનો નાનો ચાંદલો વધારો કરતો હતો. એક યતિજ સામે પાટ ઉપર બેઠા હતા. હેમસુરીજીના જમણા હાથ મનાતા પ્રવીણસુરીજી રાત્રને ખાસ મગવા આવ્યા હતા અને અગત્યની ખીના ઉપર વાત કરી રહ્યા હતા. શરીરે એ કદાવર હતા, આંખો ઝીણી અને ઉંડી હતી. મુખ પર એક વિચિત્ર સ્મિત ફરકવા કરતું. રાત્ર આમજી લામજીને સંભાળતાં હતા. યતિજ બોલ્યા “કાલ સવારમાં સૂર્યોદય પછી ત્રણ ઘડી, ચાલીસ પળ અને પછ વિપળે રાજવાડીમાંથી પ્રયાણ કરવાનું મુહુર્ત છે. અને પછી સાત ઘડી, ૪૪ પળ અને ૨૫ વિપળ સુધી આખા વર્ષના ઉત્તમમાં ઉત્તમ સમયનો યોગ છે. એ દરમ્યાન રાણીએ મહાસુરીજીને વંદના વંદી લેવી જોઈએ. આ યોગ કાળમાં એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પળ જે સો વર્ષોમાં એકજ વાર આવે છે તે સદ્ભાગ્યે પ્રાપ્ત થઈ છે. અને તે પંચમ ઘટિકા ૩૦ પળ અને ૨૩ વિપળે સધાય છે. આ સમયે રાણી સુરીજીને વંદે તે માટે તે પહેલાં ઉપાશ્રયમાં આવી જવાં જોઈએ. આપને ચિન્તા ધરવાનું કારણ નથી. નક્ષત્રસુરિને મુહુર્ત સાધનાનું સઘળું કામ સોંપી દીધું છે.

કાલ સવારે તે રાજવાડીએ હાજર રહેશે. સમયના બાબતમાં એમની આજ્ઞા પ્રમાણે બધા વર્તે તે આપે આજ્ઞા કરવાની છે. આપ રાણીજી તથા અન્ય જનોને યથાયોગ્ય સૂચનાઓ આપી દેશે એમ શુરજીએ કહાવ્યું છે.

“જરૂર મહારાજ ! પણ મહાસુરીજીએ જાતે મુહુર્તનું સમયબળ તપાસ્યું છે ?” રાત્રએ વધુ જાણવા પૂછ્યું.

“હા. હા. મુહુર્ત માટે તો રાણીજીના આગમનની ખમર પડતાં તુર્તજ આમાશમાં પારંગત મનાતા મુનિઓની સલા મહાસુરીજીના પ્રમુખપદ નીચે બોલાવવામાં આવી અને બરાબર સવા કલાકના પાકટ વિચાર અને ચર્ચા પછી કાલ પ્રભાતનો સમય નક્કો કરવામાં આવ્યો. રાણીજી પણ સરસ યોગમાં આવી પહોચ્યાં છે એ મહાભાગ્યની વાત છે. મહાસુરીજીએ પોતાના અંતરદમનથી એવી તપાસ કરી જોઈ છે અને માલુમ પડ્યું છે કે એ એવી ઇચ્છા છે, રાત્ર ! કે જે એ ક્ષણમાં જર્ઘન ધર્મની દીક્ષા લે એનો પુત્ર આખા આર્યાવર્તમાં જનસાશન પ્રવર્તાવે અને મહાન ધમધુરંધર સત્રાદ્ તરિકે ખ્યાતિ પામે, અને કેવળ જ્ઞાનનો અધિકારી થાય.” રાત્ર સાંભળી રહ્યો હતો, પોતાના ભાવિ પુત્રના યશોગાનથી હરખાતો હતો. પરંતુ પોતાના જીવનપર એ ક્ષણની શી અસર છે તે જાણવા પણ તે ઇતેન્દ્ર હતો. ચતુર યતિ એનો મનોભાવ સમજી ગયો અને બોલ્યો “અને એવા પુત્રના પિતાની જગતમાં તિર્થંકર જેવી ખ્યાતિ થાય.” રાત્રને આનંદ થયો.

“ અને મહારાજ ! એ ઉત્તમ ક્ષણમાં જનધર્મની દીક્ષા લેનારને પણ મળવું જોઈએ. ”

“ જરૂર—એવા પુત્રની માતા ધનાર. અને આપ જેવા પતિની પત્ની ધનાર રાણીના સદલાગ્યની સ્પર્ધા તો ભૂત વર્તમાન અને ભાવિની કાંઈ ઓકરી થકે નહિ. ધર્મદીક્ષાનો પ્રસંગ જીવનમાં સૌથી ઉત્તમ પ્રસંગ ગણાય છે અને એમાં મહાસુરીજના હાથે આવી ક્ષણમાં દીક્ષા લેવાના ભાગ્યનું તો વર્ણન જ શી રીતે થઈ શકે ? રાજા આવતી કાલેનો પ્રસંગ તો પાટણના ઇતિહાસમાં અનુપમ અને અપૂર્વ લેખાવાનો રાણીજીને મહાસુરીજ જાતે ત્રિધિસર દીક્ષા દેવાના. સાત દિવસ પોતાની શિષ્યાતરિકે, રાખી મતો, મહામતો અનુવ્રતોને અત્યંત તથા ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યો સમજાવી, સુબોધરૂપ અમૃત પાઈ, રાણીના હૃદયમાં જ્ઞાનદીપક પ્રગટ કરવાના અને પછી આપ ગાજતે વાજતે આવી સજ્જે વંદના કરી મહાસુરીજની આશિષ યાચવાના અને પામવાના. દેવોનાં દેવો પણ એ આશિષની એ વખતે ઇર્ષ્યા કરી રહેશે. ખચિત રાજા ! આપ જેવા સમર્થ અને ભાગ્યશાળી નૃપતિ હજી સુધી ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યા નથી. ”

રાજાને સંદેશ થયો. કુમારપાળ મહારાજમાં અહંનું જોર વિશેષ નહોતું. પોતાની પ્રસંગ યતી હોય ત્યારે એ બીજાઓનું ગૌરવ વીસરી જતા નહિ. એમણે કહ્યું. “ મહારાજ ! મૂળરાજ મહારાજ, સિદ્ધરાજ મહારાજ—એ પણ ક્યાં એણા સમર્થ હતા ! ”

“ પરંતુ આપ જેવા ભાગ્યશાળી નહિ રાજા ! એ સમર્થ હશે પણ ધર્મશીલ નહોતા. એમણે રાજ્ય ક્યું પરંતુ ધર્મ રાજ્ય તો આપે સ્થાપ્યું. સાંલગો રાજા ! સ્થાન રાજ્ય કરતાં ધર્મરાજ્ય સ્થાપનારની કીર્ત્તિ અને મહત્તા સહજ ઘણી છે—અને કાલેનો પ્રસંગ એમાં લક્ષણો વધારે કરશે—પણ હું હવે જાઉં છું—આપ મહાસુરીજને મળી જાઓ ” યતિએ પછી ઉઠવું ચોગ્ય ગણ્યું.

“ એ બધું મહાસુરીજની કૃપાનું કૃણ છે—” રાજાએ નમન ક્યું. મુનિ જીએ કંઈ ગણગણી આશિષ દીધી અને ચાલવાં લાગ્યાં. રાજા સાથે વળાવા નીકળ્યો. ધીમી વાત કરતા મુખ્યદ્વાર સુધી ગયા. ફરીથી હાથ ઉઠાવી યતિએ આશિષ દીધા ને તરિત ગતિએ દ્વાર બહાર નીકળી ગયા રાજા પાછા ફરતા હતા તેવામાં સામે દૃષ્ટિ ગઈ અને જયદેવ બારોડને આવતા દેખ્યા. બારોડે પણ યતિ જીને રાજાને મળીને જતાં જોયા હતા. કંઈક બાજુ રથાર્થ રદી છે એમ એને તુર્તજ રાગ્યું અને રાજાને જાનની ત્વચાથી બાંધી લેવાનો નિચાર કર્યો. એમણે આવી રાજા જીને ઘણા માનથી મુજરો દર્શો “ આવો, આવો, જયદેવ બારોડ ! તમે જાઓ ત્યાં કુતેદજ રોય ” રાજાએ ખુશાલી અને પ્રશંસાના વાક્ય ઉચ્ચાર્યાં. પરંતુ બારોડનું મુખ પ્રકૃષ્ટિત થયું જણાયું નહિ.

“ સીધા આવતા જણાઓ છે—વિશ્રાન્તિયે લીધી જણાતી નથી—આવો, બહુ યાકયા હશે. ”

“ અન્નદાતાની સેવામાં યાક ના હોય. કૃપાનીધિ ! રાણાજીનો સંદેશો કહેવાનો છે. ”

“ ડીક ચાલો, ” એમ કહી તેઓ બાજુના ખંડમાં દાખલ થયા. રાજા ગાદીપર બિરાજ્યા, બારોટને સામા બેસાડયા. રાજાએ પૂછ્યું “ જયદેવ બારોટ ! રાણાજી કુશળ છે. ને ?

“ કુશળ છે, કૃપાનીધિ ! પરંતુ..... ” બારોટે જાણી જોઈને વાક્ય તોડ્યું.

“ શું પરંતુ ?— ” રાજાએ ધ્યાન દેતાં પુછ્યું.

“ રાણીજી મહા મહેનતે આવ્યાં છે ” બારોટે સરખાત કરી.

“ કેમ ? કેમ ? ” રાજાની વૃત્તિ ઉશ્કેરાવા માંડી. એમણે આતુરતાથી પુછ્યું ને ઉમેર્યું. “ માર્ગમાં સંકટ હતું કંઈ ? ”

“ માર્ગમાં તો કંઈ સંકટ નહોતું, મહારાજ ! પરંતુ રાણાજીના મનમાં એક મોટી શંકા ઘર કરી બેઠી હતી અને એમને સમજાવવા સહેલી વાત નહોતી. રાણાજી તો, કૃપાનીધિ ! માનીજ બેઠેલા કે એમની કુંવરી માટે આપણા પાટણમાં મોટું સંકટ બ્રહ્મા છે અને કોઈપણ હિસાબે તેઓ પોતાની કુંવરીને મોકલવા તૈયાર નહોતા ” બારોટે વાત અધુરી રાખી રાજાના સામું જોયું.

“ અહા ! પછી ત્યારે કેવીરીતે મોકલ્યાં—એમનાં મનમાં શી શંકા હતી ? ” રાજા જાણવા ઈન્તેજર હતા.

“ મેં રાણાજીને ખુબ સમજાવ્યા. એમની શંકા પાયા વિનાની છે તેવી ખાત્રી આપી અને આપને એ શંકાથી મોટું અપમાન થાય છે તેમ ઠસાવી, વચન આપી જામીન થઈ બંધાયો ત્યારે રાણાજી હા પાડી અને કુંવરીને મોકલ્યાં. ” હજી બારોટે ખુલાસો કર્યો નહિ.

“ પણ સ્પષ્ટ બોલોને—રાણાજીના મનમાં શી શંકા હતી— ” મેવાડના રાણાજી માટે કુમારપાળ મહારાજને ઘણું માન હતું અને રાણાજીને પોતા માટે શંકા હતી તે જાણી એ અસ્વસ્થ થયા.

મહારાજ ! રાણાજીએ તો કહ્યું કે આપ ગુજરાતના રાજા નથી ” કુમાર પાળ મહારાજ સહેજ ડીકા પડી ગયા. સિદ્ધરાજ પછી પોતે ખાસ સંજોગોમાં ગાદીએ આવ્યા હતા એ બાબત વિષે કદાચ ટકોર હશે એમ માની એમને વધારે અસ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ.

“એમ! હું પાટણનો રાજા નહિ—ત્યારે કોણ પાટણની ગાદીનો હક્ક કરવા તૈયાર થયું છે?” રાજાને સહેજ કોધ થડયો. કુમારપાળ મહારાજનાં શૂરાતનો જગજહેર હતાં.

“મેં એનો જવાબ આપ્યો. મહારાજ! મેં કહ્યું અમારા કુમારપાળ મહારાજ કોઈ પણ સમ્રાટ જેવા શૂરવીર ને સ્વતંત્ર છે—એમની તુલના—”

“રાણાને શંકા શા કારણે હતી તે જ કહોને.” રાજાને હવે અધીરાર્થ થઈ.

“અત્યંત! અપરાધ થાય તો क्षમા કરજો. હું તો જે બન્યું તે કહું છું. રાણાજીનું કહેવું હતું કે ગુજરાતમાં આપનું નહિ પણ હેમચુરી મહારાજનું રાજ્ય ચાલે છે અને શીવમાર્ગી કુંવરી પોતાનો ધર્મ ત્યજવાનું ના પાડતાં એમના પર જુદા થવાનો સંભવ છે અને કુમારપાળ રાજા હેમચુરીજીના વિરુદ્ધ એવું રક્ષણ કરી શકે નહિ તેથી પોતે એમને મોકલવા પ્રુથી નહોતા—” એકાએક આકાશમાં કટાકો થાય અને બાળક હરહર્મ ખીકથી ક્ષણભર થંભી જાય તેમ કુમારપાળ મહારાજને થઈ ગયું. બારોડે ચાલુ જ રાખ્યું “પરંતુ, દૃપાનીધિ! મેં ખાત્રી આપી અને જામીન આપ્યા. આપ મહારાજના ન્યાયનિષ્ઠ રાજ્યમાં ગમે તે માણસ પોતાને મનગમતો ધર્મ છૂટથી પાળી શકે છે તે રાણાજીને ઠસાવ્યું. કુમારી શીવ ધર્મ પાળે કે વિષ્ણુ ધર્મ પાળે એમાં આપણે શો વાંધો હોઈ શકે?—એ તો દૃપાનીધિ! જહાર ફેલાતી વાતો ઉપરથી રાણાએ ખોટી શંકા ઉઠાવી અને હું જામીન થયો એટલે કુંવરીને મોકલ્યાં. પરંતુ રાણીજી હજીયે ચિન્તામાં રહેવાના, આપ તરફથી સુખસંદેશ જયે ત્યારે આનંદથી તે અત્યંત લઈ શકશે—રાણાએ મારા જામીન લીધા એટલુંજ નહીં પણ પાટણમાં આવી આ બાળતમાં હું આપના જામીન લઈ એવી શરત કરાવી છે. હેમચુર એમણે ન હોય મહારાજ! પિતાનું મન પુત્રી માટે સ્વાભાવિક દુઃખાય. મહારાજ! હવે આપ મને વચન આપો એટલે મારું કામ પૂરું થયું ગણાય અને હું નિશ્ચિંત બની ઘેર જઈ—મારે ખીનું ઈનામ નથી જોઈતું.”

આગળથી એવીની આવી. રાજાના મનમાં દુઃખ પડી. કુંવરી એટલું તે સૂચ્યું નહિ. બારોડની ગણત્રી પણ એવીજ હતી કે અણધારી વાત કરી રાજા પાસેથી વચન લઈ લેવું. રાજાના સુખપરના વણવ ચિતરવા જેવા થઈ ગયા—ચિત્તજને ગયે અડધા કલાક તો થયે નહોતો.

“મહારાજ!” સુપ થઈ ગયેલા રાજાને બારોડે જગાડયા—

“રાણાજીએ ખીનું કંઈ કહાવ્યું છે?” રાજાએ ખડીતાં ખડીતાં કહાવ્યું.

“કુંવરી પાટણ પહોંચે એટલે દુશમનનો સંદેશો તુર્તજ મોકલવાનું ખાસ આમ્રક કરી આપને કહાવ્યું છે. અને આપના દુશમન પૂછ્યા છે. “દૃપા—

નીધિ ! મારી આ નમ્ર વિનંતી છે કે આજેજ સંદેશો પરત મોકલવો જોઈએ જોથી રાણીજીની ચિન્તા જાય અને સારું દેખાય—” બારોડે સચના કરી.

રાજાને પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના છૂટકો નહોતો—શો જવાબ આપવો તે સુબધું નહિ અને રાજાને સુંઝવણ થતી ત્યારે સમર્થ હેમસુરીજી સાંભરતા. એ માર્ગ કાઢશે એમ તુર્તજ એમને લાગ્યું અને તાત્કાલિક પ્રસંગ ટાળવા કહ્યું “હા, મોકલીશું.” બારોડેને હવે શું બોલવું તે જરા પ્રશ્ન થઈ પડ્યો—પરંતુ એમને વિચારમાં જોઈ રાજાએ એમને રજા આપવા કહ્યું “બારોડેજી ! લહુ હશે તો ઘેર નહિ ગયા હો—જાઓ,—જરા વિશ્રાન્તિ લેો—સાંજના મળીશું—શરીર તો ઠીક રહ્યું હતું ને ?” રાજાથી રહેજ પુછાઈ ગયું. બારોડેને તક મળી “શરીર તો સારું જ મહારાજ પણ મન સ્વસ્થ જોઈએને ?”

“એમ કેમ ?”

“મહારાજ ! મન ઉપર મોટો પાણો મૂકાયો હોય ત્યારે મન છૂટું શી રીતે કહેવાય ? કુંવરીનો જામીન થઈ આવ્યો છે અને મેવાડકુંવરીની જામીનગીરી એટલી તલવારની ધાર ઉપર ચાલવાનું—એ તો આપ કૃપાવંત થઈ છોડાવો ત્યારેજ છુટાય. તેથીજ અત્યારે વચન માગું છું. અન્નદાતા ! હું જામીન થઈ રાણીને લાગ્યો છું તે બિના તાત્કાલિક લક્ષમાં લેવી ઘટે છે.” બારોડે ગંભીર સ્વરથી પોતાની વાત આગળ કરી.

“સા સારાજ વાનાં થયો બારોડે ! તમારા મેવાડકુંવરીને પાટણમાં થોડો વખત રહેવા તો દો—ફરીયાદ કરવા આવે ત્યારે કહેજોને “જાંબી આશામાં રાજાએ ઉઠાવનારો જવાબ આપ્યો—બારોડેને રાજવાડી યાદ આવી, “કૃપાનીધિ ! આપ તો ઉદાર છો—પરંતુ નવાં રાણીને બહાર રાજવાડીમાં ઉતારા દીધા છે—તે નકામાં બહેમાય. એક દિવસ પૂજા ચૂકે ને મારો ઘાણ નીકળી જાય.... મહારાજ ! એમને બહાર કેમ ઉતાર્યા ?” જાણે સહેજ હોય તેમ બારોડે પૂછ્યું. રાજાને હવે આ સુલાકાત પુરી થાય તો ઠીક એમ થયું અને એમના નશીબે પ્રતિહારે દાખલ થઈ છેટેથી કહ્યું “મહારાજ ! મહામંત્રીજી પધાર્યા છે.”

“હા, આવવા દો—બારોડે ! આપણે પછી મળીશું” બારોડે જોયું કે વાત છટકી. એમણે કહી નાખ્યું. “મહારાજ ! મારી જામીનગીરીનું શું ?”

“પછી આપણે મળીશું—પછી વાત કરીશું” રાજાએ કહ્યું. બારોડેને ઉઠવું પડ્યું. તેમણે ઉઠતાં ઉઠતાં કહ્યું “મહારાજ ! રાણીને નગર બહાર ઉતારી દીધા છે—કારણ આપનું મન જાણે—આપના હૃદયની વિશાળતાનો વિશ્વાસ કરીને જાતે જામીન થઈને એમને તેડી લાગ્યો છું—જેજો કે કોઈ યતિમહારાજ એ તરફ ફરકે નહિ, નહિતર કાંઈ કાળીટીલી આવી જશે—પછી કહેશો બારોડે ચેતાવ્યો

નહિ—અને એક બારોટ વચમાં જામીન છે તે ચાદ રાખજો મહારાજ ! રાણીજીની શિવ-
પૂજા માટે બંદોબસ્ત થાય તો જરા હુકમ ફરમાવી દેશો—હું રજા લઉં છું—”
બારોટે ગારવથી ચાલવા માંડયું. એમણે ધાયું—રાજા વિનાંતિ કરતાં વિરોધથી ડરશે.

બારોટના મનમાં રોષ હતો. રાજગઢમાં બીજાં માણસોએ એમના સમાચાર
પૂછવા માંડ્યા પણ બહુ થોડા નહિ. ફક્ત જેટલી બમે તેટલી વાત કઢાવી—
પ્રવીણમુરિજ કેમ આવ્યા હતા એવું કારણ સમજાવું. તે ઘેર ગયા. સામાન પહે-
લેથી ઘેર મોકલાવી દીધો હતો, બારોટ પત્નીએ ઉનાં પાણી કરી નવરાવ્યા—જમ-
વાનું કરી જમવા બેસાડ્યા. ચતુર પત્નીએ જોયું કે બારોટ કંઈ ચિન્તામાં હતા. કળે
કળે એમણે વાત કાઢી લીધી. અને હિંમત આપતી બોલી. “એમાં તે શી મોટી
વાત છે. મેંયે સાંભળ્યું છે કે રાણીજીનો પ્રથમ વરઘોડો કાઢી હેમમુરિને વાડે લઈ
જવાનાં છે અને પછી રાજમહેલે જશે. તપાસ કરો ને બરાબર—કોઈ ઉચકીને તો
રથમાં બેસાડવાનું નથી ને ? છોને કાલે તેટલી તૈયારી થાય—હાથી ઘોડાજના
રાણુગારાય—રાણીજી વાડે જાય ત્યારે પંચાર્ત ને ?” બારોટે સૂચના પકડી લીધી.
એમને આનંદ થયો. મુછે એમણે હાથ ફેરવ્યો. એ હોકાકો પીતા બબડ્યા “ઠીક છે—
હેમમુરિ મહારાજ ! કાલ તો જોઈ તમારી ફજેતી થાય તે.”

બારોટને વિશ્વાંતિની જરૂર હતી પણ વખત નહોતો. પત્નીને કહી તેઓ
બહાર નીકળી પડ્યા. જે જે સ્થળેથી હકીકત મળી શકે તેમ હતી ત્યાં તપાસી ફરી
વળ્યા—બીજા દિવસનો બધો કામ એમના સમજવામાં આવી ગયો. એ દિવસે
રાજાને ફરી મળવાનું તો બન્યું નહિ—અને મળીને સાર આવે તેમ જણાયું નહિ.
સાંજના તેઓ રાજવાડીએ કુમારીને મળવા ગયા. બારોટે બધી વાત કુંવરીને કરી
અને મેવાડ કુંવરી ગભરાય નહિ તે માટે પોતે ઉપાય સૂચવવા જતા હતા તેવામાં
તો કંઈ આનંદમાં આવી જઈ કુંવરી બોલ્યાં “બારોટ ! બરાબર છે. જે સમયે
હેમમુરિને વંદવાનો વખત નિર્મિત થયો છે તેજ વખતે બરાબર હું વંદીશ—નમીશ.
પુજા કરીશ—મારા હૃદયરૂપી કમળનાં પુલ ધરાવીશ—પ્રતિષ્ઠા કરીશ—નવી દીક્ષા
લઈશ ને નવાં વ્રત લઈશ. અને બધી વિધિ રીતસર કરી મારી જાતને કૃતાર્થ થયેલી
માનીશ.”

બારોટ આશ્ચર્યથી આંખ ફાડી જોઈ જ રહ્યાં. શું મેવાડકુંવરી હેમમુરિની
કોઈ અદરશ અસર નીચે બોલતાં હતાં ? તે જોઈ રહ્યો. કુંવરી હસી પડ્યાં.
“હેમમુરિને હું વંદીશ ને પુજા કરીશ. એમ સમજ્યા ? બારોટ ! વાહરે વાહ !
તમેયે હેમમુરિમાં બહુ શ્રદ્ધાવાન જણાવ્યો છે. એ મહામુનિજી તો એમના ઉપાસ્યે
ઉંચા નીચા થતા મારી વૃથા રહ જતા હશે અને હું તો અહીં પુજા કરતી હોઈશ—
પ્રતિષ્ઠા કરતી હોઈશ—કોની કટ્ટી શકે છે ?”

“શિવની ?” બારોટે તુર્તજ જવાબ આપ્યો.

“એમાં નવાઇતું શું કહ્યું—કયા શિવની ?” રાણીએ પુછ્યું. બારોટ વિચારમાં પડ્યા “કેમ વળી કયા શિવની ? શિવ એક છે, બે નહિ.”

“એ તો હું જો બાલુ છું. રાજકવિ ગણાઓ છે. રાજકુલના દેવો કયાં કયાં અંધકારમાં પડ્યા છે તેનીયે બબર રાજો છે !—કુલના દેવને ધીમે ધીમે એ નથી થતો એ તો પાટણનું રાજકુલજ સહી શકે ! મૂળરાજ મહારાજે જાતેજ યાત્રામાંથી આણેલા એક શિવના લિંગને અહીં પાટણમાંજ ‘પધરાવ્યું’ હતું તે બાણ છે ?” રાણી ઠપકો દેતી હોય તેમ પુછી રહી.

“અહા-હા-સમજ્યો—તમે મૂળરાજ મહારાજ વારીના મહારુદ્રની વાત કરો છો—શાબાશ છે. બધું મારા મગજમાં કિતરી ગયું. થવાદો—એમ થાય તો ભારે મઝા પડે “બારોટના મનપર બધો પ્રકાશ પિડી ગયો હતો. “થાય ‘શું’ ? થવાનુંજ. ફક્ત હું કહું તેટલી વ્યવસ્થા કરો.”

“હો હો—તૈયાર છું—જરાયે સંકોચાશે નહિ—આ શિર જાય તોયે પરવા નથી” બારોટે તૈયારી બતાવી.

“ત્યારે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જોઈશે પુજા કરાવવા માટે—સવારમાં વહેલો હાજર થવો જોઈએ. પછી પુજા સામગ્રી સંપૂર્ણ—ખીલીપત્ર—કમળપુષ્પો—શ્રીફળો—લિંગેરે અને તલવારો.”

“તલવારો ! તલવારો શું કરશે ?”

“મારી દાસીઓ સંમશેરો લઈ હું પુજા કરતી હોઉં ત્યારે રક્ષણ કરશે—મારી પુજામાં વિદ્વાન આવવું જોઈએ—સમજ્યાને ?”

“નહિજ આવે. કોની મગફળ છે કે આપને પુજામાંથી ઉઠાડી શકે ?—હું જીવતો બેઠો છું ને ?” બારોટ ઉત્સાહમાં હતા.

“પરંતુ તલવારો છે આવે—સત્તરજ જોઈશે—”

“લલે.” પછી પોતાનો સામાન્ય ક્રમ જોઈતી બારોટ ગયા. રાતે તૈયારીઓ કરવાની હતી—જતાં જતાં કહ્યું “રાજા તરફથી સૂચનાઓ આવે તો ના ન પાડશો—”

“બધો જવાબ આપીશ—તમે બેફિકર રહો.” કુંવરીએ કહ્યું. બારોટને આવી કુંવરીના બાળીન ધવામાંયે મંદાઈ લાગી.

રાજકુમારી પછી પાછળ વાડીમાં તૈયારી કરવામાં રોકાયા. એ તૈયારીઓ જેવી તેવી નહોતી.

વાત એમ હતી કે રાજવાડી પહેલાં પાટણના રાજાઓનું વૃદ્ધપણુ શાંતિ-
સ્થાન હતું. મૂળરાજ મહારાજ ત્યાં ઘણીવાર રહેતા અને પુત્ર માટે એક નાનું
શિવાલય વાડીના પાછળના ભાગમાં બંધાવ્યું હતું. તેમાં યાત્રામાં ગયેલા તે વખતે
એક પરમ પવિત્ર તીર્થસ્થળેથી એક સુંદર લિંગ લાવેલા તે મહારાજના નામથી ધામ
ધુમ સાથે પધરાવ્યું હતું. મહારાજ પાટણના કુલદેવ મનાતા અને આલય જોકે નાનું
હતું છતાં એનું મહાત્મ મોટું મનાતું, શિવપુજક રાજકુટુંબો એના દર્શનાર્થે આ-
વતાં. ફક્ત સિદ્ધરાજ મહારાજને એમની દિગ્વિજયની પ્રવૃત્તિઓમાંથી વખત
મળતો નહિ અને કુમારપાળ મહારાજને કુલદેવોમાં શ્રદ્ધા છતાં હેમચુરીની વંદના
માંથી નવરાશ મળતી નહિ. પરિણામે જ્યારે જૈનોની સત્તા બહુજ જામી ત્યારથી
આ નાના શિવાલય તરફ ફર્લસ થયું હતું રાજગદના ખાનગી ખાતામાંથી પુજારીને
નિયમિત પગાર નહિ મળતાં તેણે મહારાજનાં કમાડ ઉઘાડ વાસ કરવાની જરૂર જોઈ
નહોતી. એવાકુંવરી રાજવાડીમાં આવી, નવી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં, કુતુહલથી
રાણુગારેલા આવાસને જોતાં, બપોરે પાછળ વાડીમાં ગયાં હતાં. અને બંધ આ-
લય જોઈ એમણે એક પાટણની વૃદ્ધ દાસીને સવાલ કર્યાં હતાં—અને મહારાજ-
નો બધો ઇતિહાસ તેમને મળ્યો હતો. એમનું લોહી આ દૃશ્યથી ઉકળી આવ્યું
હતું. પાટણમાં રાજકુલના દેવોએ આમ અવગણાયેલા પડ્યા હશે તે એમના
ખ્યાલમાં નહોતું—એમણે મૂળરાજ મહારાજના મહારાજની ફરો પ્રતિષ્ઠા કરી એના
મહાત્મનો પુનરોદ્ધાર કરવાનો તુર્તજ નિશ્ચય કર્યો. અને બારોડે જ્યારે ખીંગ
દિવસના ક્રમનો સમય આવ્યો ત્યારે વિજળીની માફક એક વિચાર એમને સૂઝ્યો
અને ઉપર પ્રમાણે એમણે વાત કરી.

પોતાની દાસીઓને તેમણે મહાદેવના અંદરના ભાગમાંથી શાંકસુક કરવા
આજ્ઞા આપી અને પોતે વિચાર કરતાં આલયના એકમાં ઉભાં રહ્યાં.

ખીજી બાજુ તરફથી રાજા હેમચુરીજીને મળ્યા હતા. અને એ સમયે
વ્યક્તિના પ્રબળ નિશ્ચયબળ આગળ ખીજી દિવસના ક્રમની સફળતા માટે
શંકા પણ ઉચ્ચારવી તે મોટી ધૂલતાની વાત હતી. પરિણામે કંઈ પણ ફોલ
વિના સઘળી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. પાટણમાં એ દિવસ મોટા મહોત્સવનો
હતો. રાતે નવાં રાણીજીને પ્રસાદે તૈયાર રહેવાની ખાસ મોકલેલી અંતઃપુરની
ઝીઓ દ્વારા સુચનાઓ આપવામાં આવી હતી. અને નવાં રાણીએ દસીને કહ્યું
કે “મારા હૃદયને જો ગુરૂ વંદનીય છે તેમને વંદતાં મારી જાતને હું ભાગ્યશાલી
માનીશ અને મને જે પ્રિય છે તેવાં મત લેતાં મને પરમ આનંદ થશે, એવા પ્ર-
સંગે ઉત્સવો ઉજવાય તે તો મારા ઉપર મોટી કૃપા ગણાય” આ દીર્ઘર્થી
રાણીની મહત્તા ઉત્સાહના પૂરમાં સમજાઈ નહિ અને ગુરૂજીના પ્રતાપે સપથું
સહેલાઈથી સિદ્ધ થશે એવી શ્રદ્ધામાં રાતે રાજા સુખશમણાં અનુભવતો ઉઠ્યો.

ખીજ દિવસનું પ્રભાત થયું. નક્ષત્રસુરિ, પ્રવિણસુરિ, સામંતસિંહ—જ-
વાળદાર પુરૂષો કાર્યે લાગી ગયા. રાજવાડીના દ્વાર આગળ સાજન એકડું થવા
માંડયું. આખું નગર આનંદ સુરેથી ભરી ઉઠ્યું. જે માર્ગે રાણીજી જવાનાં
હતાં તે માર્ગની શોભા તો દેવપુરીનો ખ્યાલ આપતી. હેમસુરીજીનો સાધુઓ
નો રહેવાનો સાદો ઉપાશ્રય પણ આજે શણગારવામાં આવ્યો હતો અને રાજ
પ્રાસાદની સ્પર્ધા કરતો—આજે રસ્તે સૈનિકો ગોઠવાતા હતા. નગરનાં અને ઉમ-
રાવ વર્ગનાં પ્રતિષ્ઠિત નરનારને વરઘોડામાં આવવા આમંત્રણ હતું. સાધુઓ
અને સાધ્વીઓ—શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ સમજ થઈ શોભામાં વધારો કરવા
નીકળી પડ્યાં હતાં. રાજવાડી આગળ ભીડનો પાર નહોતો. વાહનનો જોરથી
વાગી રહ્યાં હતાં.

આ બધાની વચ્ચે ત્રણ વ્યક્તિઓ બહાર પડી આવતી. સામંતસિંહ
સૈનિકો વિગેરે ગોઠવી સામાન્ય ક્રમના બંદોબસ્તમાં હતાં. પ્રવિણસુરી સાધુ
સાધ્વીઓને ગોઠવી કુંવરી રથમાં બેસે એટલે માખરે પોતે ચાલવાની વ્ય-
વસ્થા કરવામાં હતા. અને સુકા ઉંચા, આંખમાં લેદલદેલા તેજવાળા નક્ષત્રસુરી
રાજવાડીના ચોકમાં ઉભા રહી, સૂર્યની ગતિ નિહાળી, રાપેલા નાના થાંભલાની
છાયાનું એક રેશમના આંક પાડેલા રજભૂથી માપ લઈ, ઘટિકાયત્ર સામું જોઈ
પણ વિપજની ગણતરી કરવામાં ગુંથાયા હતાં. આજે કાળની ગતિ પર એમનું
સામાન્ય હોય તેમ ગંભીર મુખમુદ્રાથી તે મહાશય તડકામાં એક ઉંચા સ્થંભ
માફક ઉભા હતા.

આવાસની અંદરની તૈયારીઓ જુદીજ ભતની હતી. રાણીને લેવા આવેલી
ઓઓને નવાં રાણીએ આવકાર આપી પોતે તૈયાર થાય છે તેમ સમજવી બહારના
ખંડમાં બેસાડી હતી. પોતે નાહી ધોઈ વહેલા પરવાયાં હતાં. બારેાટ રાતોરાત
ખીજેગામથી તેડાવેલા એક વૃદ્ધ પણ વિશન શીવમાં પરમ શ્રદ્ધાવાળા ચાલાક લાગતાં
બ્રહ્મદેવ બારેાટ સાથે આવી ગયાં હતાં. મહાઝરના આલય આગળું સુંદર શોભા રચાઈ
ગઈ હતી. બ્રહ્મદેવ ત્યાં સઘળી પુનસામગ્રી સાથે તૈયાર થઈ બેસી ગયાં હતાં, બારેાટ
પુલ્લી તલવાર સાથે નાણે ઋષિઓના યજ્ઞનો અમુરેથી રક્ષણ કરવા પ્રાચીન
કાળના રાજાઓ જતાં તેમ પોતે આવ્યા હોય તેમ આમ તેમ ફરતાં હતાં—ખીંટી
પત્રનો બાજુમાં મોટો ઢગ રચાયો હતો. કમળ પુષ્પોની સંખ્યા મોટી હતી, આ-
સોપાલવ—આંબાના પર્ણોથી તોરણો બધે લટકાવી દેવાયાં હતાં. એક રાતમાં આ
કેવી રીતે થયું તે પણ એક કોયડોજ હતો.

કુંવરી દાસીઓ સાથે પુનઃમાં બેસવા માટે ખાસ સાદો અને માંગલીક લાગે તેવો
પોશાક સજતાં હતાં. અને પુનઃયાગ ગોઠવતાં હતાં. નક્ષત્રસુરીના વખત પ્રભાણેજ એમને
સઘળું કરવાની ઉમેદ હતી. જે વખતે પ્રયાણ કરવાનું હતું તેજ વખતે પોતે મહાઝરના

આલય તરફ જવાનાં હતાં—જે વખતે હેમસુરીને વંદવાવું હતું તે જ વખતે પોતે મહારૂદ્રને વંદી વરદાન માંગવાનાં હતાં. દાસીઓ પણ કુંવરી માફકજ તૈયાર થતી હતી.

બહાર સાજન ગોઠવાયું. રથ તૈયાર થયો, પાછળ સાધ્વીઓ અને ધ્રાવકાઓ રીતસર પંકિતમાં ઉભા થયાં. આગળની વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ. વાજીને વાગી રહ્યાં—સણીના પ્રસ્થાનનો સમય નજીક આવતો ગયો. નક્ષત્રસુરિએ અંદર કહેવડાવ્યું “ પ્રયાણ સમય નજીક આવે છે. તૈયાર થાઓ ”—સણીએ અંદરથી જવાબ દીધો “ તૈયાર છીએ ”

વખત થયો—નક્ષત્રસુરિએ ઉઠ્યા નીચાં જોયું અને હુકમ દીધો, “ સણીજી ને કહો બહાર આવો—રથમાં બિસજો ” ઓ મંડળ સણીને લેવા ગયું.

“ પધારો મહારણી ! રથ તૈયાર છે ” પાટણની સીઓએ અતિ વિનયથી નવાં સણીને બહાર આવવા વિનંતી કરી.

“ હા, ચાલો—એમ કહી સણી હારખંધ દાસીઓ સાથે અંદરના ખંડમાંથી બહારના ખંડમાં આવ્યાં અને બાજુના દ્વાર તરફ જવા લાગ્યાં. સણી મંગળ પોશાકમાં હતાં. ગળામાં કંઠાને બદલે રૂદ્રાક્ષની માળા હતી—એક હાંધમાં મોટો સુવર્ણનો પુલ્લ થાળ હતો—જેમાં ખીલીપત્ર કમળ—અક્ષત અખીલ શુભાલ—કુપ વિ. હતાં અને એક હાથમાં ચક્રમકતી ખુદશી તત્તવાર હતી—સાથે મેવાડી દાસીઓ સઘળી એજ પ્રમાણે સજ્જ હતી—પાટણનું ઓમંડળ મોટા આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયું, કોઈ સમજી શક્યું નહિ—એકે મહા મહેનતે ધીમેથી કહ્યું “ પધારો આ તરફ ” અને સામેના દ્વાર તરફ જોયું.

“ હા પધારો,—તમે ભૂલ્યાં, એ તરફ નહિ પણ આ તરફ—મહારૂદ્રની—તમારા રાજકુલના પવિત્ર દેવની પુલ્લએ—પધારો જહેનો ! ” એમ કહી એ નાનું મંડળ મંગળ ગીત ગાતું ખંડના બાજુના બારણાથી બહાર નીકળી આગળ જોટલા પર થઈ પાછળ જવા માંડ્યું.

પેલી સ્ત્રીઓ ચિત્રવત્ જોતી ઉભી રહી. બહાર જવું કે નવાં સણીની પાછળ જવું—શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ—તે મંડળ ત્યાંજ ઉભું.

બહાર સૌ ઉઠી ટાકે જોતું હતું—નક્ષત્રસુરિ દરેક ડગલામાં ફેટલો વખત તથા તે ગણી ચૂક્યાં હતાં—રથ કઈ પળે ઉપડે તે નક્કી કરી ચૂક્યાં હતાં પણકેમ કોઈ બહાર નીકળતું નહોતું !—ફેટલીક સ્ત્રીઓને વધારે અંદર મોકલવામાં આવી. એમણે જઈ કહ્યું “ ચાલોને, કેમ આમ ઉભાં છો !—બાલાવોને સણીજીને.”

“ એ તો ગયાં આમ—” એમ કહી એમને વાત કરી.

“ ત્યારે શું થાય ? ” તે પછી ત્યાંજ ઉભાં રહ્યાં—એકે કહ્યું “ જરા પાછળ તો જુઓ શું થાય છે ? ” સ્ત્રીઓની કુતુહલવૃત્તિ એટલે ન અવરોધી શકાય તેવી વૃત્તિ—એમને નક્ષત્રસુરિના મુહુર્તની—ઓછી જ પરવા હતી. ગમે તેવું—ગમે તેવા મહત્વના મંગળ પ્રસંગે ચોક્કસ મુહુર્ત નક્કી થયું હોય પણ જ્યાં સ્ત્રીઓ ઉપર એની સાધના આધાર રાખતી હોય ત્યાં મોડું થઈ જવાનું તે તો સંસારનો આદિક્ષણનો અનુભવ છે. બહાર જઈ આવા સમાચાર આપવા તેના કરતાં પાછળ ડોકીયું કરી શું થાય છે તે જોવું તે મોડું નહોતું. તેઓ બહાર જઈ એટલા ઉપરથી બાબુમાં વાંટીનાં છેડે લાંબી ડોક કરી જોવા માંડ્યા. રાણીનું મંડળ ધીમા પગલે ગીત ગાતું હજી જતું હતું—ગમે તે કારણ હોય પણ આ દ્રશ્યથી પેલી સ્ત્રીઓને કંઈક રમુજ લાગી—ચમકતી તલવારોએ એમની કપ્પાનાં પકડી લીધી હતી. તેઓ અંદર કંઈ ગુપ્ત્ય કરતાં—એક ખીજ સામે જોઈ સ્મિત કરતાં. વળી “ ગજબ થયો ”—એવો ભાવ બતાવતાં મળેથી જોતાં ત્યાંજ ઉભાં.

બહાર નક્ષત્રસુરિ પગ પછાડતા હતા. માપના ચાંલલાની છાયા, દિવસ ચડતાં ઓછી થતી જતી હતી. એમણે ત્રાક પાડી. પ્રવીણ; સામંત—ત્રિપુટિ મળી “ છે શું ? આટલો બધો વિલંબ ? ” રથ ઉપડવાનો વખત આવી લાગ્યો—” વળી ત્રીજું સ્ત્રીમંડળ એક ગંભીર વદનની સાધવી સાથે અંદર મોકલવામાં આવ્યું.

એમણે અંદર જઈ જોયું તો કોઈ મળે નહિ—તપાસ કરી તો બહાર બાબુનાં એટલા પર પેલી સ્ત્રીઓ કંઈક જોતી હતી—એમણે સખ્ત સ્વરમાં કારણ પૂછ્યું. “ અમને શું વઢો છે ? આમ જુઓને—” એમણે પાછલી તૈયારીઓ બતાવી. પેલાં જોઈ જ રહ્યાં અને પેલી સાક્ષી તો ડબ્બાઈ જ ગઈ—એને લાન આવ્યું ત્યારે ધમકાવી કેટલીકને સાથે લઈ ખબર દેવા બહાર ગઈ.

પ્રયાણનું મુહુર્ત આવ્યું ગયું હતું.

“ કેમ ! શું છે ? ” ત્રિપુટીએ જાણવા માગ્યું. ક્ષણભર તો તે જવાબ આપી શકી નહિ—

“ રાણીજી તો પાછળ ગયાં છે—” સાક્ષીએ ગભરાતાં કહ્યું.

“ કેમ ? ” બધાએ સાથે પૂછ્યું.

“ પૂજા કરવા—” એક ખીજ સ્ત્રીએ કહ્યું.

“ કોની ? ” ગભરાતા પ્રવીણે પૂછ્યું.

“ શીવની—મહાફરની ”—એક ઉતાવળી સ્ત્રી બોલી ગઇ.

એ વખતની એ ત્રિપુટિની દશા વર્ણવી શકાય તેમ નથી—ફક્ત સામંત-સિંહને જવાબદારીનું ભાન છતાં તેના—મનમાં ખાસ ચરેશત નહોતો—અને હંમેશાં કંઈ અવનવું બને તે તેને ગમતું. તે ધીમેથી બોલ્યો “ આ પછી મોટી ગમ્મત થઇ-ચાણી પુનઃમાંથી ઉઠે તે આશા રાખવી ફેગટ છે.”

“ આ તે રમત છે ?—સામંતસિંહ ! તમે અંદર જાઓ—કોઈપણ ઉપાયે રાણીને સમજાવી બહાર લાવો.” પ્રવીણસુરિએ ત્રાડ પાડી—નક્ત્રસુરિને પોતાની ગણત્રીની અવગણના થતી હતી તે બહુ લાગતું હતું.

“ મારથી અંદર કેવી રીતે જવાય ? ” સામંતસિંહે નાખુશી બતાવતાં કહ્યું. જો કે અંદર શું થતું હશે તે જાણવાનું એને મન થયું.” ધર્મના કામમાં સાંસારિક મર્યાદાઓ હોય નહિ—જાઓ ” પ્રવીણસુરિએ ઠરાવ આપ્યો ને હુકમ કર્યો. પણ સામંતસિંહ એમ ડગ્યો નહિ—વાટાઘાટ ચાલી અને સંકટમાં આવેલા ધર્મની રક્ષા માટે ત્રણે જણે પ્રવીણના આગ્રહથી સાથે અંદર જવાનું ઠરાવ્યું—ત્રિપુટી પગથીયાં ચડવા લાગી. અંદર થઈ જોયું—શુન્યકાર—આનુજાનુમાં બધાં દ્વાર બંધ હતાં—ક્યાંય રસ્તો જ નહિ.

રાજકુંવરીએ ફરિયાદ આવી પહોંચ્યા પછી, પાટણની સ્ત્રીઓ જોટલે ઉમાં રહી જુએ છે તે માણુમ પડતાં, બે દાસીઓને પાછળ મોકલી હતી—અને એમની ઈચ્છા હોય તો તેમને અંદર રાખી બધાં દ્વાર બંધ કરવાનું કહ્યું હતું જેથી વધારે સ્ત્રીઓ અંદર આવી જતાં ગરબંડ વધી ન પડે. અને તેથી ત્રિપુટી અંદર આવી ત્યારે મુખ્ય ખંડમાં નજર કરી પાછા જવા સિવાય રહ્યું નહિ—છેટેથી કંઈક અવાજ આવતો હતો—પ્રવીણને તે ગરબો નહિ—પ્રાણજી ઉંચે સ્વરે શ્લોકો બોલી રહ્યો હતો.

તેઓ પાછા આવ્યા—એમનાં વદન એમની નિષ્ફળતા જાહેર કરતાં હતાં. સાચન બધું શમજી શક્યું નહોતું કે કારણ શું છે—તે અંજાતું ઉભું જ રહ્યું. વ્યર્થ આશામાં વરચોટો, ચડતાં દિવસનો તાપ સહેતો ઉભો.

નક્ત્રસુરિનું જ્યોતિષજ્ઞાન મુર્યની ગતિ અટકાવી શક્યું નહિ—વખત તો જતો જ ગયો—અંદર વિધિ થતી જ ગઈ—પ્રાણજી વિધિ કરાવી—મેવાડની કુંવરી હરખાતા હૃદયે સામે પાટલે બેઠાં હતાં. દાસીઓ સેવામાં જે જોઈએ તે આપવા તઈયાર હતી. અને કેટલીક ગતી હતી. પાટણની સ્ત્રીઓ અવાક બની છેટેથી સપજું જોતી હતી. જયદેવ બારોટ ચાંબલાને અટલી ગંભીર મુખથી જોતાં ઉભા હતાં. મહાફરના તેજોમય લિંગ ઉપર પૂજા ચંડતી હતી—જાગે

મૂળરાજ મહારાજનો આત્મા આ જોઈ હસી રહ્યા હોય તેમ અંદર ઘુમટમાંથી ઝગઝગાટ થતી દીવીઓપરના દીપકોનો પ્રકાશ બહાર તેજ પાડતો હતો. પવિત્ર ઋષિ જેવા લોગતા, ત્રિપુરુડથી જેનું લલાટ શોભી રહ્યું છે તેવા વૃંદ પ્રહરેવ શુદ્ધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી વિધિના શ્લોકો બોલતા હતા, અને વાતાવરણ મંગળ મધુર બની રહ્યું હતું.

નિર્વિઘ્ને પ્રાથમિક વિધિ થઈ ગઈ. કુંવરી જે સમયે હેમસુરિના વાડે પહોંચ્યા હોત તેજ લગલગ વખત હતો. આરતી પ્રગટાવવામાં આવી. બ્રાહ્મણ, રાણી વિગેરે સૌ ઉભા થયાં. કેટલીક દાસીઓએ ઘંટ વગાડવા માંડ્યા. બેચે ઢાલ ગગડાવા માંડ્યા—બારોઠે શંખ પુકેયો અને બ્રાહ્મણ ટોકરી વગાડતાં વગાડતાં મોટા સાદથી હાવલાવથી આરતી ગાવા માંડી—પરમ ઉત્સાહથી રાણીએ આરતી ઉતારી. “બોમ બોમ મહાદેવ !” સાથે તે સમાપ્ત થઈ સાથે તે શ્રદ્ધાથી લીધી અને નયનો પાવન કર્યાં. રાણી મહારૂદ્રને ઉડાલાવથી નીચે બેસી નમ્યાં—મનથી વર દાન માંગ્યા. દઈવી સંભોગે જે કણ હેમસુરિને વંદવાં માટે નક્કી કરવામાં આવી હતી તેજ આ કણ હતી.

વરઘોડો આખરે થાકી વેરાઈ ગયો. રાજા મહેલની અગાશીમાંથી સ્થિર થઈ ઉભેલાં સાજન તરફ વિસ્મિત થતો, દેખાય તેટલું જોઈ રહ્યો હતો. હેમસુરિનું કદપના કરી ચાક્યા અને સઘળો કમ હવામાં ઉડી ગયો, તે ચોક્કસ નહેર થઈ ગયું. નગરમાં વિધવિધ વાતો થઈ રહી. કોઈ કહેતું નવી રાણી દાસીઓ સાથે તદ્દવાર લઈ સામાં થયાં. કોઈ કહેતું નવાંરણીએ કહ્યું કે હેમસુરિને ગરજ હોય તો અહીં આવે.—કોઈ કહેતું મહાદેવજી પ્રગટ થયા અને પ્રવીણસુરિનું વિગેરે સઉ ડરીને નાહા, અને કોઈ સાચુયે કહેતું કે રાણીએ માયાની થઈ મૂળરાજ મહારાજ વખતના મહારૂદ્રની વિધિસર પુજા કરી. દબાઈ ગયેલા બ્રાહ્મણો તાલી દઈ દઈ ઘરમાં પેસી વાતો કરી આનંદ લેતાં હતાં અને આ બનાવમાં શિવધર્મના ઉદ્ધારની આગાહી કરતાં હતાં. તેઓ મેવાડી રાણીનો વિજય ઈચ્છી રહ્યાં.

હેમસુરિ અને રાજાને સત્ય હકીકત મળી ગઈ હતી. રાજાના ઉદ્દેશને પાર નહોતો. હેમસુરિના રોષનો પાર નહોતો, પરંતુ તે બહાર ખીલકુલ જણાવતા નહીં. રાજા ડરતાં ડરતાં સાંજના વંદનાયે ગયા ત્યારે એમણે એમની હંમેશાની શાન્તિથી વાત ઉપાડી.

કમનસીબ રાજા ! માણસના જીવનમાં સત્કર્મના બળે અમલ્ય તક આવે છે, પાપકર્મો સામા થઈ તે ચૂકારવા પ્રયત્ન કરે છે. તે અને તારી રાણીએ એક તક ગુમાવી. રાણીના પૂર્વ જન્મનાં પાપકર્મ આડાં આવી એમને અહીં આવતાં અટકાવ્યાં—મને આવો કંઈક લયજ હતો—આવું શુભ મુહુર્ત સાધી શકે તેટલું લાગ્યું હોયું તે કંઈ નાની સુની વાત નથી. મેવાડની રાણીના

અસંસ્કારી હૃદયને હજી કેટલાક અંતરાયો નડે છે. પરંતુ તે આપોઆપ જતાં રહેશે. નિરાશ ન થાઓ—ઘોડો વખત બંધ તે પહેલાં રાણી સ્વયં ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ અહીં આવી આશિષ લઈ જશે તે નિર્માણજ છે—રાજવાડીમાં એમને રહેવા દો—એટલું જો જો કે તેઓ બહાર જઈ શકે નહિ—તમને ખબર છે રાજા અનંતનું મૂળ કયાં છે? પરંતુ એ માણસ પતંગીયાવત અગ્નિની જવાણામાં પડવા તૈયાર થયું છે. પણ—”સુરિજી આગળ જોડ્યા નહિ. એ શાન્ત, નિશ્ચલ, ચકચકતા કપાળવાળી, આંખમાં અજબ તેજવાળી, આગળ પડી અંવેતા નાકવાળી, નાના બીડેલાં હોઠવાળી, પરમ પવિત્ર લાગતી સમર્થ મૂર્તિની સાદી વાણીમાં પણ એટલું છુપાયેલું જોર હતું અને એમાં એવું વશીકરણ હતું કે રાજાથી ઇચ્છા છતાં કંઈ જોડી શકાતું નહિ. એ એટલુંજ જોડ્યા” આપની જે આજ્ઞા હોય તે કરવા તૈયાર છું.”

મારે શી આજ્ઞા કરવાની છે? સમજી શકતાં નથી? નવાં રણોના સંસ્કારો કેળવવાનો પ્રયત્ન થશે. સાંમંતને કહો આવધાન રહે. અને જતાં આવતાં ઉપર ઈરાખર નજર રાખે, રાજા! મહાયશ તમારે નશિએ લખાયેલો છે, તે કોઈ મિથ્યા કરી શકે તેમ નથી—” છેલ્લા શબ્દો એવી દૃઢતાથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યા કે જાણે મહાસુરિજીની ગણત્રીમાંજ બધું હોય—પછી એમણે આડકતરી રીતે પત્ની ધર્મના નિયમો ગણાવ્યા.—રાણીના શરણે આવવા ઉપર કેવું ભાવિ અવલંબેલું છે તે શબ્દોથી ચિતરી બતાવ્યું અને રાજા ઉત્સાહમાં આવી આશિષ લઈ ગયા.

પછી પાટલમાં ધર્મ સુદ શરૂ થઈ ચૂક્યું.

*

*

*

*

*

(આલુ)

જગતના જડ મેલ ખશેડવા
રસજ પુણ્યપ્રવાહ વહાવતી;
મનુકુળે મધુ મોક્ષ શિખાવવા
સુરતણી સારિતા અહોંઆ સરી.

કુદરતે રમતાં ઉરે હર્ષમાં
અનિયિનાં ગણુ ભાવથી આદરે;
રસવસાયલ જોગી જમાતનાં
સરલ સિદ્ધિજનોં સહુ સંઘરે.

અકલ, સૂક્ષ્મ, કળાયલ, સુંદર
ધનગને ઉર તેજકલાધર;
રસસપાટીની ઉપર અધ્ધર
હૃદયભાવ ઉડત નિરંતર.

કદિક કોઈક જંગલપંખીડું
ભરી જતું રસતું નવ ખન્ડડું;
કદિક રાવ સુકાયલ પાંદડું
પુનરપિ નવચેતન પામતું.

રમી જતું ઉતરી તહીં બ્યોમથી
તરલ તારકખાલતું જોડું;
વદનને વણુમીટ વિલોકતી
શશીકલા વહતી નિજ હોડું.

નિજ રસાલ કલાલર આંગણે
પુનિત મંદિરદેવ વિરાજતા;
પરમ શાસ્ત્રવિદો શુભ વેદના
મધુર પાવક મંત્ર ઉચારતા.

નજીક નાની રચી પુલવાડલી
વરસી અંતરઅમૃત પોવતી;
વિવિધ પક્ષ ધીઠાં ફળ પુલની
સકલ યવાચ પડે.

સતત સાંજસવાર બપે રિયે
કમલદિપ કમાલ પ્રકાશતી.
ઉડત રૂપલ સો રસબિન્દુ એ
વિલસતી નવરંગની આવલિ:
પ્રતિદને લાતાં મલ માનવી—

વરસતિ નિજ આત્મનસ્વચ્છતા;
વિંટળતી ય બચકર છાંયડી—
પસરતી અતિશુભ પવિત્રતા.

મલિન ગુહલ કપ્પ ઘાટને
લહરીઓ ઉછળાવી સદા પુએ;
તપતી તપાવતી વનવાટને
શીતલ વાયુ અહોનિશ મોઢલે.

મનુજસેવનમાં લગનાં નીચે
કઠણ લેખડ શું લથડી પડે;
કરમતાં કુમળાં ફૂરા અંગને
અવગણી ધસતી હસી આગળે.

પૃથિવીની છલછંદકથા તણું
કસણુ શાશ્વત સંગીત શુંજતી;
ગગન છવનને સુમને રમરી
ઉર ભરીભરી એ રડતી જતી:

જગતઆસ જહીં પડતો ધીમે
ચપળ ચિંતનભાગ ચલાવતી;
પવનનો ઉચકી પડડો અને
રમરણુસૃષ્ટિ અતંત જગણવતી

નિરખી બ્યોમ દિલે દયલોચને
અમકતા નિજ તેજલ બંબને;
પાતિમયી યહ સ્નેહસમાધિને
મધુર દુઃખતરંગ પરે તરે.

જગતના જડમેલ ખરેડવા
રસજ પ્રવયપ્રવાહ વહાવશે;
મનુકુળે મધુમોહ શિખાવવા
મુરતબી સંતિ આર્દ્રા સરે.—દેશગણ પરમાર

પાગલ.

(હરિકૃષ્ણ વિભાગ નં. ૩.)

તેને સૌ પાગલ કહેતાં. તે કોણ હતો, ને ક્યાંથી આવ્યો હતો, તે કોઈ જાણતું નહીં. પણ જોયે સૌ તેને જોળખતા. તેને માટે જાત જાતની વાતો પ્રચલીત હતી. કોઈ કહેતું કે એ જાદુગર છે. કોઈનો મત પડતો કે બહાલાના વિયોગમાં એનું મગજ સાવ ગયું છે. કેટલાક એમ કહેતા કે તે શ્રીમંત છે પણ ગરીબીનો ઢોંગ કરે છે. વળી કેટલાક તેને તદ્દન મુશ્કેલીસ માનતાં, ઘણાની નજરે એ ઉસ્તાદ ઉઠાવગીર લાગતો ને ગામના એક જે પોલીસ સીપાઇઓ તેની પર નજર પણ રાખતા. કોઈનો મત હતો કે એ તરંગી છે. તેની ઉદારતાની ઘણાને પિછાન થઈ હતી. ગામમાં બાલકો તો તેની પછવાડેજ ભમતાં હતાં. કારણ તેઓને પીપરમીટ, અખરોટ, કાજુ કે એવુંજ કંઈક મળ્યા કરતું. પાગલનાં ખીસ્સાં આ વસ્તુઓથી સદાએ ભરેલાંજ રહેતાં.

પણ એક વાત તો હું કહેતાંજ જુલી ગયો. કોઈ કોઈ વખત સ્મશાન-માંથી કે નદી કીનારેથી કે એવીજ કોઈ એકાંત જગ્યાએથી મધ્યરાત્રીની શમશા-માકાર નિરવ શાંતિમાં દીલના તાર હલાવે ને મૃત આત્માઓ પણ અનંત નિન્દ્રા-ત્યાગે એવું અદ્ભૂત સંગીત સંભળાતું. ખૂંટીકણ લોકો એ જાન યક્ષણીઓ ને ડાકીનીઓ ગાય છે એમ કહી ફફડી ઉઠતાં. માત્ર કોઈક કોઈક હીંમતવાનું ગામડી આઓજ જાણતા કે એ ગાન ગાનાર પાગલ હતો.

*

*

*

*

*

*

(૨)

એક સાંજે હું ફરવા નીકળ્યો. રાસ રમવા નીકળનાર બાળાઓની માફક સમીર લહરીઓ સ્વચ્છંદે વિહરવા લાગી હતી. ગામ બહાર થોડે છેટે ઉભેલા કોઈ ભૂતપુર્વ વીરના સ્મારક ચિહ્ન સમા એકાદ પાળીયા પાસે કેટલાક મોટા પથ્થરો પડ્યા હતા. એમાંના એક પર હું બેઠો ને વિચારવા લાગ્યો કે બહારના

પાગલ દેખાવ નીચે મનુષ્યજાતનું કોઈ એમુલ છુપું રત્ન તો નહીં હોય ને? કદાચ એમ પણ સંભવ છે કે એ ખરેખરો બદમાશ પણ હોય. જે હોય તે પણ તપાસ તો કરવીજ નોંધવું. આમ નિશ્ચય કરી મેં આસપાસ નજર ફેરવી. ખેતરથી પાછા વળતાં એક ખેડુત પર મારી દ્રષ્ટી પડી.

“એલા, હે એ એ: અહીં આવતો.” મેં હાક મારી. ખેડુ પાસે આવ્યો.

“આ ગામમાં એક પાગલ રહે છે તેને તું ઓળખે છે.” મેં પુછ્યું?

“પાગલ—હા. હા. ઓહ્યો ગાંડોઓ. એને કોણ ન ઓળખે? એનું કામ પડ્યું.” કહેતાંની સાથેજ તેનાં મોઢાં પર હાસ્ય છવાયું. પણ મારા સભ્ય દેખાવ પર નજર પડતાંજ તે પાછો ગંભીર થઈ ગયો.

“ખાસ કામ તો નહીંજ. પણ એ ક્યાં રહે છે તે મારે બહુવું છે. તને ખબર છે?” મેં કહ્યું.

“હા. જુઓ આ પાછળ નદીની પેઢી તરફ વડલો છે તેની પાછળ જે જુંપડી જેવું દેખાય છે, ત્યાં રહે છે.....પણ આ એજ આવે.” એમ કહી ખેડુતે ગામ તરફ દ્રષ્ટી ફરી અને પછી ચાલતો થયો.

જે તરફ એણે દ્રષ્ટી કરી તે તરફથી એક માણસ ચાલ્યો આવતો હતો. એક એ છોકરાં તેની પછવાડે આવતાં હતાં. મુઠી ભરી કાંઈક આપી તેમને વિદાય ફરી એ પાળીયાની દીશામાં ચાલ્યો આવ્યો. પાસે આવ્યા પછી મેં તેને ધારીને લેયો. તેણે માથે એક ફટકો જેમ તેમ બાંધ્યો હતો. શરીરે ધોળી કફની પહેરી હતી. તેનું મોઢું લંગગોળ ને આકર્ષક હતું. જે બામત એકદમ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. એક તો તેના હોઠ આસપાસ રમી રહેલું સ્મીત ને બીજી તેની દૂર સુદૂર કાંઈક ભેંયાં કરતી હોય તેવી યેનયેરી આંખો. તે સ્મીત એજ માણસોમાં હોય છે. કાં કોઈ ગાંડામાં અથવા તો કોઈ અવધુતમાં.

તે અપાટબંધ મારી પાસેથી પસાર થઈ ગયો. હું પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. થોડી વારે જુંપડી આવી. તેમાં એ પેઠો.

“હું અંદર આવું?” મેં વિવેકથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આવો ને બાઈ.” જવાબ મળ્યો.

હું અંદર ગયો. અંદર ઝાઝો સામાન નહોતો. ખુણામાં એક પાળીનો ગોળો; થોડાંક કામ; વચમાં એક સાદડી ને એક તરફ એક જુની પુસળી દીલગા. બસ આટલુંજ સચરચીલું હતું.

“કંઈ કામકાજ” તેણે મારા તરફ નોંધ પુછ્યું.

“ક્ષમકાજ તો ઘણુંએ હતું. પણ તમે કાંઈક ઉતાવળમાં છો એટલે હવે પછીજ વાત,” મેં કહ્યું.

“હા. મારે ઉતાવળથી એક ઠેકાણે જવું છે,” તેણે કહ્યું.

“હું સાથે આવું ?” મારાથી પુછાઈ ગયું.

તે એક ક્ષણ મારી તરફ જોઈ રહ્યો, પછી કહ્યું “મારી સાથે ? મને બધાય શું કહે છે જાણો છો ને ? મારી સાથે આવવામાં શો લાભ મળશે ? મારા માગ, ન્યારા છે.”

“ન્યારા લલે બીજાને મારે રહ્યા. મને એ એવા નહીં લાગે. પણ તમને ખાસ વાંધો ન હોય તો મારી એટલી વિનંતી સ્વીકારશો.”

“ઠીક ચાલો,” કહી તેણે એક કપડામાં દીલરૂખા વીંટાળીને બગલમાં મારી. અમે બે નદીને માર્ગે ચાલ્યા. પાએક કલાક ચાલ્યા પછી એક જીર્ણ થએલું મકાન આવ્યું. ખડકી ધીમેથી ઉઘાડી અમે અંદર ગયા. એકજ ઓરડો હતો, અંદરના ભાગમાં એક અર્ધ તૂટેલી ખાટલીમાં એક ડોશીમાં સુતાં હતાં.

“કાં મા, આજ કેમ છે ?” કહી પાગલે તેને કપાળે હાથ અડાડ્યો.

“બેટા કાલ કરતાં કાંઈક ઠીક છે.” ક્ષીણ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“મા આજ એવી દવા આવું છું કે જેથી તાવ નહીં રહે.” કહી પાગલ ખાટલી પાસે બેઠો. દીલરૂખા કહાડી. તાર મેળવ્યા. ને એક લજ્જન ઉપાડ્યું. હું સંગીતશાસ્ત્રથી સાવ અબનવ્યો નહોતો. નાનપણમાં કેટલાએ તાનપલટા મારી લીધા હતા. અનેક ઉસ્તાદોના પણ સમાગમમાં હું આવ્યો હતો પણ આ ભાવ મેં કદી પણ જોયો નહોતો. પાગલ એકતાન થઈ લજ્જન છેડવા માંડ્યો. વાતા વરણમાં લક્ષિતરસની છોળો ઉડવા માંડી. મકાનની બહાર હલતાં વૃક્ષો સ્થીર થઈ ગયાં. અનીલ પણ થંભી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. લજ્જન અર્ધ પહોંચ્યું ત્યાં ડોશીમાને કપાળે આછો આછો પરસેવો થવા માંડ્યો. ભરસલામાં દ્રાપતીજીએ ચીર ખેંચાતી વખતે કરેલી પ્રાર્થના કે નરસીંહ મહેતાએ કટોકટીને અસંગે કરેલું સ્તવન કઈ જાતનાં હશે તેના કાંઈક ખ્યાલ મને પહેલવહેલો આવ્યો. એ તો દીલના તાર પરખારા પરંમ શક્તિ સાથે જ બેઠાતા હોય તેમ લાગ્યું. થોડીવારે લજ્જન પુરું થયું. પણ આ શું ? ડોશીમા ખાટલીમાં એકદમ બેઠાં થઈ ગયાં.

“વાહ પ્રભુજી વાહ, બેટા મારો તાવ ગયો. દીનોનાથ તારૂં ભલું કરે,” કહેતાંની સાથેજ મા ઉભાં થઈ ગયાં. દીવાસળી મારે થોડી શોધ કરી દીવો પ્રકટાવ્યો. પછી પાગલ પાસે આવી તેનું મહોડું ધારી ધારીને જોયું. આંખમાં આંસુ

ઉભરાણાં. ગદગદ કંઠે તેણે કહ્યું “ પેટનો દીકરો એ ન કરે એવું તે કયું. હું શું આપું ? મારી પાસે કંઈ ન મળે. થોડીક મીઠી ચખ કરી આપું ! ”

“ ના, મા. મારે કંઈ ન જોઈએ. મોંડું થયું છે જોડલે જશું. ” કહી પાગલ ઉપડયો. હું પણ બહાર પડયો. થોડેક વાટ્યા પછી પાગલે મને કહ્યું.

“ ખીચારીની સંભાળ રાખનાર કોઈ જ નથી. ” હું તો ત્રણ બાબતોથી અભયખીમાં ગરકાવજ થઈ ગયો હતો. પાગલની સહાયતા. તેણે સાધેલી અદ્ભૂત કલા ને સંગીતનો દર્દ પર પ્રભાવ. થોડીવાર રહીને મેં કહ્યું;

“ તમારી પાસે આવી કલા છે તો કોઈ અમીર ઉભરાવ..... હજી હું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાંજ એ બોલી ઉઠ્યો.

“ શું ? એ તમારા ઉભરાવોની વાતજ કરશે નહીં, પચીસ વર્ષ એ સાધવામાં ગાળ્યાં તે સુઝીલર નીચુર અમીરોને ખુશ કરવા નહીં પણ ગરીબ નિરાધારોની સેવાયે. ”

“ પણ કયાં ખીચારી ને કયાં સંગીત ! ” મેં પૂછ્યું.

“ સંગીતની દરદો પર શું અસર થાય છે, એ વાત તો પાંચમના વિદ્વાનોજ તમને જણાવશે ત્યારેજ તમે જાણશો. મેં જે જાણ્યું ને અનુભવ્યું તે તમે નહીંજ માનો. બાકી જગતભરના કલાભક્તોને કહેજો કે તમારું લક્ષ્યખીંદુ કલાજ નહીં પણ તે દ્વારા સેવા છે. ” તેણે કહ્યું.

ત્યાં તો જુંપડી આવી. હું તેનાથી છુટો પડ્યો. મારા મનમાં એકજ વિચાર ધુમતો રહ્યો. “ કલાનો ઉપયોગ સેવા, માત્ર રંજન નહીં. ” અરેરે શાસ્ત્રોમાં ને ઇતિહાસમાં આપણી સમસ્યા પડેલા ઘણાઓ આપણે કાં ન સમજીએ ?

*

*

*

*

*

૩

લોકો ગમે તે કહે પણ પાગલની સાચી પ્રવૃત્તિઓ થોડી ને ટુંકમાં કહેવાય એવી હતી. કોઈ અત્યંત કંગાલ કે નિરાધાર આદમી ખીચાર હોય ત્યાં પાગલ પોતાની દીલગીયા લઈ પહોંચેજ હોય. આડજ પેસા ખીચારમાં હોય તો તે ચાર આપી દેતાં અંચાંતો નહીં. કોઈ દુબળી ગાય કે એવુંજ કોઈ પ્રાણી જુએ તો તે તેને ગળે હેતથી ખાય દેરવી કાંઈક વાત કરવા લાગી જતો. તે હંમેશા શ્રીમંત, ભપકાદાર કે અધિકારી જેવા માણસોથી ભડકીને ઝરમે ઝરજ ન્હાસતો. કોઈ કોઈ વખત તો ખેતરે પણ જઈ ખુલ્લું સુરે દુધા પર દુધા લલકારી ખેડુઓ કે કણબોના મહોળાં હસ્તાં કરી આવતો. બાકી તેને વધારેમાં વધારે આનંદ ત્યારેજ મળતો કે ત્યારે એ

કોઈ ગરીબ દરદીની મેલી પથારી પાસે બેસી કોઈ ધુડીમાં મકાનમાંથી આલ સાથે હાથતાળી લેતી ભેરવી કે કલ્યાણની તાન ઉપર તાન લેતો હોય.

તરગ ચઢે તો કોઈ કોઈ વખત સામેથી હાંફતાં હાંફતાં ચાલ્યા આવતાં કોઈ મનુર કે મનુરણના માથાં પરથી બોલે પોતાને માથે થોડો વખત લઈ પાગલ તેઓને રાહત આપતો. આમ જ્યારે થાય ત્યારે બોલે ઉપાડનાર વ્યક્તિ આ અણધારી ક્રીયા કરનાર તરફ ડોળા ફાડી બેઠ રહે ને પાછળથી “સાવ પાગલ” એમ કહે તો એમાં એનો શું વાંક ? પણ આવી બાબતો ક્યાં ગણાવવા બેસું ?

*

*

*

*

*

૪

તેનું મૂળ નામ અમૃતપ્રસાદ હતું. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કોઈ શહેરમાં તેનો જન્મ શ્રીમંત માઆપને ત્યાં થયો હતો. નાતપણથીજ તેને સંગીતનો શોખ હતો. તેના પિતા એને વેપારી બનાવવા માંગતા હતા. પણ વેપારમાં પ્રસાદનું ચિત્ત ખીલકુલ લાગતું નહીં. જન્મથીજ તેની મનોવ્રત્તિ નોખી હતી. જે મોજશોખના વાતાવરણમાં એ ઉછર્યો તેનેજ એ અંતઃકરણથી ધીક્કારવા લાગ્યો. આરજ વર્ષની વયે કોઈ ઉસ્તાદની સાથે એ ભાગી ગયો. તેના પિતાએ બહુએ શોધખોળ કરી પણ પતો નજ લાગ્યો. એ ઉસ્તાદજી પાસે પચીસ વર્ષ સુધી રહી તેણે સંગીતશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો ઘુંટી ઘુટીને પીધાં. ઉસ્તાદજી પણ શીષ્યની તેજસ્વી બુદ્ધિથી તાજાબુખ થયો. ત્યાર પછી ઉસ્તાદજીએ પોતાના માનીતા શીષ્યના લાહોરમાં જલસાઓ કરાવ્યા. શ્રોતાજનો એનો અદ્ભુત કાણુ બેઠ દીગમૂઠ થયા. ચારે તરફ વાહવાહ થઈ રહી.

પછી કોઈ અમીરે તેની દીકરીને સંગીત શીખવવા પ્રસાદને રાખી લીધો. પાછળથી ઘણીએ વાર્તાઓમાં બને છે તેમ બન્યું. એ બાલા પ્રસાદની સાથે પ્રેમમાં પડી—ના ના મોહમાં પડી એમ મારે કહેવું બેઠ્યું. કારણ પ્રેમ શબ્દ તો બંદુજ પવિત્ર છે. પણ પ્રસાદ તેને બેટી કહીનેજ બોલાવતો. જ્યારે જ્યારે પ્રેમ આપવા લેવાની હંમેશની બળ્ણીતી વાત નીકળતી ત્યારે પ્રસાદ આટલું જ કહેતો. “બહેન કલાને અલગવાય નહીં, સાચી કલાનો ભક્ત હંમેશ સ્ત્રીઓને ભાન ભૂલાવે છે, પણ ધીક્કાર હજી જે કલાભક્ત ભાન ભૂલે તેને. તું તો મારી દીકરી જેવીજ છો ને રહેવાની. બહેન તારે પુનઃજ કરવી હોય તો કલાના શુદ્ધ સ્વરૂપની કર તેના ભક્તની નહીં.” જેને મોહજ થયો હોય તે પ્રસાદના સિદ્ધાંતો શે સમજે ? પરીણામ એ આન્યું કે એ બાલાએ ઝેર ખાઈ આત્મ-હત્યા કરી. પ્રસાદ તેને એક પીતાના જેવા નિર્મલ પ્રેમથી દંદયપૂર્વક ચાહતો હતો. તેનાં આવી રીતનાં અવસાન પછી પ્રસાદ પલટાઈ ગયો. તેણે ભપકાદાર વસ્ત્રો ત્યાગ્યાં. એક સાદી કફની ને માથે જેમ તેમ વીંટળાવેલો ફટકો આ એનો પહેરવેશ

ખન્યો. અમીર ઉમરાવો કે રાજા મહારાજાઓને ત્યાં થતાં જલસાઓમાં જવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. આગલા જલસાઓને લીધે તેની પાસે જે કાંઈ નાણું થયેલું તે તેણે છુટે હાથે ગરીબ ને દુઃખી લોકોને વહેંચવા માંડ્યું. ખસ તેણે પોતાની રાજપુત્રીથીજ મુશ્કેલી હાલત પસંદ કરી લીધી.

એ પછી તે કોઈ પણ એક સ્થળે લાંબો વખત રહેતો નહીં. કોઈ કોઈ વખત તો એ સાવ કન્યા થઈ જતો છતાં ખુબી એ હતી કે એવી મુશ્કેલીમાં પણ દેવી અન્નપૂર્ણાની તેની તરફ અવકૃષ્ટા થતી નહીં.

*

*

*

*

૫

એક પ્રભાતે ખબર મળી કે એ ઓર્ચોતોજ આ ગામમાંથી ક્યાંક ઉપડી ગયો હતો. એ ક્યાં ગયો તેની કોઈને ખબર પડીએ નથી ને પડવાનીએ નથી.

હજીએ કોઈ કોઈ વાર એકાંતમાં એ વિચિત્ર વ્યક્તિની મૂર્તિ નજર સમક્ષ તરે છે અને સારી સૃષ્ટિમાં પડ્યા પાડતો સ્વર સંભળાય છે કે “કલા એટલે સેવા.”

(સંપૂર્ણ)

મંદિરોમાં આરતી ઉતરે છે અને મુઠ્ઠાં ગાંગ પોકારે છે તેવું રહસ્ય કાંઈ ચોર જ છે—એ જનસમાજને જાગૃત કરે છે કે “આરતી ઘડી પ્રભુમાં ચિત્ત રાખ.”

વિવેક રૂપી કોદાગી અને વૈરાગ્ય રૂપી પાવટો લઈ તમારા પોતાના ઘર-માં (અંતરમાં) પ્રવત્ન કરો તો ચોનામહોરના ચક્ર રૂપે અનગળ હોલત (અધ્યાત્મ વિદ્યા—પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર) મળશે. તેમાં શ્રદ્ધાની ખાસ જરૂર છે.

શ્રદ્ધાનંદને શ્રદ્ધાંજલિ.

૦૦

વેદધર્મની વિજયપતાકા ફરકાવનાર, મહર્ષિ દયાનન્દનો સાચો વારસદાર, દલિતોનો ઉદ્ધારક અને રાષ્ટ્રયતાનો તપસ્વી આજે પરધર્મના ઝનૂની હુતાશન માં હોમાઈને અમર નામના મૂકી ગયો છે. એ તપસ્વીનું નામ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ. આર્યોચિત્ અતિધિધમના પાલનમાં એના પ્રાણ હરાયા છે. કાશ્મિરની કતલ કરીને બેહિસ્તમાં હુરાઓની બાથમાં લીડાવાની મુરાદ સેવનાર એક ધર્માન્ધ મુસ્લીમ અબ્દુલ રશીદ હિન્દુવટની એ ગૌરવમૂર્તિને આંગણે અતિથિ બને છે અને પછી લાગ બેઈ નિઃશસ્ત્ર, નિર્દોષ અને સહિષ્ણુ સ્વામીજીને પાંચ પાંચ ગોળીએ વીંધી

નાખે છે. એ માર્ગ ભૂલ્યો મુસ્લીમ એ-ટલું થે નથી જોતો કે જેને તે પોતાના દીનનો અને ઇસ્લામી આલમનો શત્રુ ગણીને સહારવા આંચે છે, એ તો મુસ્લીમોનાય ગાંધવ છે, દિલ્હીમાં લોહીતરસ્યા શુરબાઓની ખંડુકો સામે તેના જાતબાઈઓને કાળે-ઇસ્લામીઓને માટે—પણ પોતાની પહોંળી છાતી ધરી દેનાર મિત્ર છે. અરે! એટલી ઉદાર ને કદરવાન દૃષ્ટિ તો

વેગળી રહી, પણ એને માનવતા મુક્તભણુદિ પણ નથી સૂઝતી કે શ્રદ્ધાનંદ ખીમાર છે, અશક્ત છે, અસાવધ છે, માટેજ આ સંહાર વધારે હીચકારો બની રહે છે. સ્વામીજી કને પાણી માગનાર એ માનવપશુ પાણીનો તરસ્યો નહોતો. એને તો દીનતા શત્રુ એક કાશ્મિરના રૂધિરની ખ્યાસ હતી. અને એ તેણે જોતજોતામાં છીપવી લીધી.

મુધારકનું જીવન જ જોખમોની એક જીવતી પરંપરા સમું હોય છે. ધર્મ મુધારક કે સમાજમુધારક, ગમે તે મુધારકની રચના એકવાર તો પુરાણી રૂઢિના સહાર પર મંડાયલી જ રહે છે. એટલે જ બંડ જગાવનારની સામે પ્રારંભે યોધમાર બંડ લગે છે. મહર્ષિ દયાનન્દનું જીવન આવા આઘાત અને પ્રત્યાઘાતનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ જ છે. એ રૂદ્રાવતારની સામે ખુદ હિન્દુસમાજના સનાતન-

વાદીઓએ લીધેલું પડયત્રો રચી, વિષમયોગવટે એનો જીવ ચૂસી લીધો હતો, તો માર્ગભૂટ્યા ઝનૂની પરધર્મીને હાથે તપસ્વી શ્રદ્ધાનંદનું ખૂન કેટલુંક આશ્ચર્ય ઉપજાવી શકશે? મહર્ષિના જાજરમાન શિષ્યને ઉચિત મરણ, કાંગડીના તપોધનને સાંપડ્યું છે. આ વીરોચિત અવસાન થકી તો આર્યસમાજ અધિક ઉજાગાળો બની રહે છે. એની જે કંઈ ખામીઓ હશે, હિન્દુવટની જે કંઈ જડતા રહી ગઈ હશે તે સર્વ આ શહીદની શોભિતધારા વડે ધોવાઈ જાય છે. વિજયી વેદધર્મનો અને સમાજસેવાનો ઝંઝો ફરકાવનાર આર્ય શહીદોની પરંપરામાં સ્થાન પામીને ઋષિ શ્રદ્ધાનંદજી આજે હિન્દુવટને અને હિન્દની રાષ્ટ્રીયતાને અરબલિત જાગૃતિનો અબોલ પડકાર આપે જાય છે.

શહીદ શ્રદ્ધાનંદજીના ઉત્તમવલ મૃત્યુ પર અભિમાન લેતાં તો સાત સાત દાયકાઓ પર પયસાઓનું એમનું સેવા જીવન નજર સમીપ તરવરી ઉઠે છે. સમાજની બધીઓ સામે, આર્ય જનનીનાં સાંસારિક બંધનો સામે, અસ્પૃશ્યતા સામે, રાજદારી પરાધીનતા સામે, ધર્મના નામે માનવ જીવન ઉપર જડવામાં આવતી શૃંખલાઓ સામે અને હિન્દુવટ ઉપર દારૂણ આક્રમણ કરતી વિધર્મી પ્રવૃત્તિઓ સામે શ્રદ્ધાનંદજીનું સ્ત્રીતેર વર્ષનું આયુષ્ય પોણી સડીના રણસંગ્રામ સમુજ્જ્વલન્ટ ઉભું છે. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વજાતિ માટે આખી જીંદગી ખર્ચી, આખરે એ સેવામતધારી જીવનની કુરખાની કરી દેનાર તપસ્વીની મહત્તા પ્રોછવા માટે પુસ્તકો આલેખવાં પડશે. અહીં એ તપોધનના જીવનની આછી આછી તેજ છાયાઓનું અપુર્ણ ચિત્ર દોરવાનો માત્ર પ્રયત્ન થાય છે.

શંશવ અને કૌમાર.

સંવત ૧૯૩૬ માં મહર્ષિ દયાનંદે વાંસજારેલીમાં આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં હતાં, “મારા આત્માને હજીવાનો દાવો કરનાર ગુરવીર નર મને કોઈ તો જાતાયો.” સમાજના ઉદારકની કાયા હજીનાર ખૂની એના આત્માની અખંડ જ્યોત જગત પર પ્રકટાવી દે છે. શ્રદ્ધાનંદજીના ખૂનનું પલ્લુ એજ ઉજળું રહ્યું છે. શ્રદ્ધાનંદજીનો સંહાર કરીને ખુની અબદૂલ રશીદે માન્યું હશે કે તેણે હિન્દવટના પોષક ને પ્રેરક બલનો વિધ્વંસ કર્યો છે. પલ્લુ એજ ખૂન આજે જાણે કે હજારો જાન ધારણ કરીને વીરહાક બોલાવે છે કે શ્રદ્ધાનંદ અમર છે, અમર છે. શહાદત સ્વીકારનાર એ વૃદ્ધ તપસ્વીનો આત્મા હવે બેવડા બેસળી હિન્દુવટના ઉત્થાનની જવાલા પુકે છે અને દયાનંદના સુવર્ણ વચનોની યાદ તાજ કરે છે.

પંચનદના વેદ-પ્રાચીન પ્રદેશમાં જ્યાં શતયુ (સતલેજ) નાં નીર બૃહિને સરિયામાં દાસ્ય બહે છે ત્યાં જલધર પરગણાને છેડે તાલવન ગામમાં એક પ્રતિષ્ઠિત સત્રિય કુલમાં આજથી એકોતેર વર્ષ પૂર્વે એક બાલકે પદેલીજવાર દુનિયાનાં અજવાળાં નીરખ્યાં. એનું નામ સુનરીરામ રાખવામાં આવ્યું.

કાંઈ પણ મહેનત વગર સહેલાઈથી વાળ કાઢવા માટે
જગપ્રસિદ્ધ

બાદશાહી સાબુ.

બાદશાહી સાબુ-વાપરવાથી ચામડી કાળી પડતી નથી.
બાદશાહી સાબુ-સફાઈથી વાળ દુર કરે છે.
બાદશાહી સાબુ-વાપરનારાઓ સંપૂર્ણ સંતોષ પામ્યા છે,
બાદશાહી સાબુ-વાપરવાથી નુકશાન થતું નથી.
બાદશાહી સાબુ-શુભાગોના વાળ સહેલાઈથી કાઢે છે.
બાદશાહી સાબુ-હબરો દુકાનો પર મળે છે.
બાદશાહી સાબુ-ચામડીના તમામ દર્દ નાબુદ કરે છે.
બાદશાહી સાબુ-વાપરવા આસ લગભગ કરવામાં આવે છે.
બાદશાહી સાબુ-ચામડીનો અસલ રંગ કાયમ રાખે છે.
બાદશાહી સાબુ-ગોટી ડાઘો બાકસનો રૂ. ૧) ટપા ૩૦ અથવા ૦૧
સફેદ વાળ કાળા ચમકદાર.

બાદશાહી હેરડાઈ.

થી ફક્ત પાંચ મીનીટમાં સફેદ વાળ કાળા થાય છે,

બાદશાહી હેરડાઈ-હેરડાઈ ખીન્નખથી લાલપીળા રંગના વાળ થતા
નથી. એક વખત લગાડ્યા બાદ અઠવાડિયા સુધી જેવાને તેવાજ કાળા
રહે છે.

કી. બાટલી એકનો રૂ. ૧. પો. બુટ.

ચહેરાની ખુબસુરતી વધારવા માટે

બાદશાહી બ્યુટી વોટર.

શ્યામ ચહેરાને લાલ બનાવવા માટે, ખીલ ચાકાં-પડેલા મોઢાંને
ખુબસુરત બનાવે છે. કી.મત બાટલી એકનો રૂ. ૧) પોસ્ટેજ ૦૮

સી સી. મહાજન એન્ડ કું.

શેખ મેમણ રોડ, મુંબઈ, ૨.

પવિત્ર કુરઆન શરીફનું

'સુરસ અને સદીક ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાષાંતર કર્તા:-મૌલાના સુરી મીર મોહમદ યાકુબ સાહેબ ચિસ્તી સામિરી
સાદી સરળ ગુજરાતી ભાષામાં મોહળી તફસીર (સમજણ) તથા વિગતવાર
વિષયોનાં ફેરિસ્ત (ઇ-ટેક્સ્ટ) સાથે, આગળના ખીજા તરજુમાઓમાં થયેલી ભૂલો
અને ખામીઓ સુધારેલું પહેલ વહેલુનું મુદ્દ તેમજ હરોસાપાત્ર ભાષાંતર, જેથી
કુરઆન શરીફનો ખરો અર્થ સમજી શકાય છે. ભાષા એવી રસપૂર્ણ છે કે એક વખત
ઢાંચમાં લીધા પછી મુકવાનું મનજ થતું નથી. પૂરા ૩૦ સીપારા ૧૫૪૦ પાનામાં હિયા
ગ્લેજ કાગળ પર અદ્દ નુંદર ૭૫૫૭ સેનેરો નામવાલા આખા કાપડની ટકાઉ અને
પુનઃસુરત બાઈડીંગમાં પુવાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ એ બન્ને ભાગ જુદા જુદા બંધાવેલ છતાં
કંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ હિંદમાં પોસ્ટેજ રૂ. ૧) જુદું.

આફ્રિકાના માદ્રકાએ પોસ્ટેજ સાથે શીર્ડોગ્રિ ૧૯ અથવા
ક્રીક ૧૭૫ નો બિટીશ પોસ્ટલ એડર મોકલવા જુલલું નહિ.

૬. મેનેજર-પવિત્ર કુરઆન ઓફીસ.

ન્યુ પ્રિન્સેસ ગિર્ડોગ્રિ રૂમ નં. ૨૫ જે. જે દરખીલાસ પાસે મુંબઈ નં. ૯.

મેસર્સ-આર. વનમાળીદાસ જુકસેલર્સ. કાલબાદેવી મુંબઈ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી વગેરે જાણીતા જુકસેલરો પાસે પણ મળશે.

સમ્યાધ-ધમાનદારી ખુદાઈ હુકમ અને હુમારી ફરજ છે.

ખુદીની ગોળીઓ ૨. નં. ૨૫૬-આ ગોળીઓ જમખરીધ છે. ઘરાબે-તકુર
સાથે કાપમની યકની અર્પણ કરે છે. એક વખત વાપરી સદાકતની દાદ આપશે.
૨૫ ગોળીના રૂ. ૪.

દવા હિલ મુલક-જેની એકજ પડી ત્રણ કલાકમાં પોતાની સત્યતાનું અસર
મરદાખમાં બતાવે છે. આ તેજ દવા છે જેણે ધણકોને જાન ખોતાં બચાવ્યા છે.
સુસ્તીની ખીમારીવાગાએ નીચે દર્શાવેલ તીલામાંથી કોઈ પણ તીલા સાત દીવસ વાપરી
પછી પડી વાપરવી. શોકીન મીઠાજવાળા ફરેક વખત વાપરી શકે છે. કી. નં. ૧
રૂ. ૨૫, નં. ૨ રૂ. ૧૭.

અઝીઝી ઓકસ-જેમાં મરદાખનો અપુર્ણ છલાજ છે. જેમાં ખાવા તેમજ
લખાડવાની શક્તિ સાથે ૭ દવાઓ છે. મજકુર દવાઓમાં કોઈ પણ જાતની ખાક
કે અહેરી વસ્તુ નથી. રપેરીયલના રૂ. ૭૫. નં. ૧ રૂ. ૫૦, નં. ૨ રૂ. ૨૫.

પ્રમેદ મીકરુચર-ઇ-ચાબદલાત મમે તેવા પ્રમેદને ત્રણથી સાત દીવસમાં
જરૂર નાશુદ કરે છે. નં. ૨૩. ૭, નં. ૩ રૂ. ૪.

સંતાન-મુખ-ચાટજી-ઓઓની ચુપ્ત જિમાનીઓને સદતર જડમૂળથી દૂર
કરી નીરાશ થયલા માને આચાનાં રૂપમાં આવે છે. કિં. એક માસના રૂ. ૫

મુકુદે અર્યાન-આ પાવડર પેશાનમાં અગર રવમમાં જતી ધાતુને બંધ
કરી "પદ" બનાવી હમેશના માટે કાવમ રાખે છે. કિમન દિ. ૧૦ ના રૂ. ૪

કામગનો પતો

નવસારી દવાખાના મુંબઈ. ૯

નવસારી દવાખાનું

જે.જે. દરખીલાસ પાસે પ્રીન્સેસીર્ડોગ્રિ મુંબઈ ૯.

પંજળની વીરભૂમિમાં સતલેજને કિનારે બાલક મુનશીરામને શેશવકાળ વીત્યો. એ વખતે એમના પિતા નાનકયંદ્રની સ્થિતિ સંકટામણમાં હતી અને હાડ મારીના દિવસો નીકળતાં હતા. પણ મુનશીરામના ભાગ્યતેજે કુટુંબની સ્થિતિમાં પલટો આવ્યો અને સંવત ૧૯૨૨ માં નાનકયંદ્ર કાશીના પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર નીભાયા. શતલજનાં ઉછળતાં નીરની પ્રેરણા પીતો કુમાર મુનશીરામ ભાગીરથીને તીરે ઓરજ પ્રેરણા પામ્યો. શાળાની કેળવણી એણે આ તીર્થધામમાં જ લીધી. એક પોલીસ અધિકારીના લાડકવાયા પુત્રની જીંદગી કોઈ જુદીજ દિશામાં વહી રહી હતી. પ્રથમ તો એને રામભક્તિનો નાદ લાગ્યો. માણસોને મ્હોંએ રામ કથાની કંઠે પ્રશસ્તિઓ સાંભળી તે ડાલતો. એના આત્માના સંસ્કાર જાગૃત થતા. એવા આર્દ્ર હૃદયના આ કુમારને બુદ્ધુ નામે એક વણિક રામભક્તનો સમાગમ થયો. આત્માને આત્મા મળ્યો અને એ મુલગ સગમમાંથી મધુરભક્તિ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સેવા અને સામ્યના ભાવો મધમધી ઉઠ્યા. એ રામરસની છાણો તો મદ્દાનંદજીના અવસાનકાળ સુધી રેલાયાજ કરી. ગઈસાલજ ટંકારામાં એમના બુલંદ અવાજે રામકથા અને રામાયણ રહસ્યની મોહિનીમાં સૌરાષ્ટ્રની જનતાને સાંકળી લીધી હતી.

એજ અરસામાં મુનશીરામે મહર્ષિ દયાનંદનું પુણ્યનામ સાંભળ્યું. નવ જુવાનનાં દિલમાં એ નામે અવનવી ભાવનાઓની જવાલા પ્રકટી. ભાગીરથીનો પવિત્ર તટ, કશીવિન્ધનાથનું ભવ્ય દેવમંદિર, પંડ્યાઓની પૂજાઅર્ચના, એ સૌની છાપ એના હૃદયમાં કોઈ અગમ્ય ને નાસ્તિક ભાવનાઓ કોતરી રહી હતી. એને ધર્મના આવા આવા બાહ્યપચારો ઉપર અનુરાગ નહોતો પ્રકટતો. અંતઃપ્રદેશમાં ઉઠે ઉઠે કોઈ ગૂઢ ને અકથ્ય ઉામઓનું મંથન વલોવાતું હતું. એ અંતઃશોભના અતાપે અભ્યાસ અવરોધાયો. ઇન્ટરમીડીએટથીજ એણે કૉલેજ-જીવનમે છેલ્લી સલામ ફરમાવી. એ પછી જુવાન મુનશીરામનું ચિત્ત ધંધા પર ચોટ્યું. એટલે એણે વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી જલંધરમાંજ અટપટા વ્યવસાયની ખારીઓ ખુદવી મુકી.

શક્તિનો વિજય સર્વ દિશાઓમાં નિર્માયો હોય છે. અને શક્તિશાલી મુનશીરામને પણ વકીલાતના ધંધામાં ફતે સાંપડી. ન્યાયની અદાલતમાં એની પ્રતિભા તેજસ્વી મુદ્રા આંકતી. પૂરાં સત્તર વર્ષો સુધી એણે કાયદાની આંટીધુરીઓ ઉઠેલ્યા કરી. જે ધંધામાં કાવાદાવા અને કુનેકુની કરામતો વડે અપરાધીને પણ ઇન્સાફના સાણસામાંથી બચાવી લેવાના અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે તે રાજગારીમાંયે મુનશીરામની પ્રમાણિક સચ્ચાઈ ને અડગ નીતિ તેને ઘડીબર પણ છાંડી જતી નહીં. અને સત્તર સત્તર વર્ષની આ પ્રવૃત્તિમાં તેનું આત્મમંથન તો અવિસ્ત યાદ્યાજ કરતું હતું. એક પણ પણ એવી નહોતી વીતતી કે જ્યારે એને સમાજસેવા અને ધર્મસંસ્કારની ધગશ કોઈ કલ્યાણ-પ્રવૃત્તિમાં પડેલી ન દેતી. એને ચરણે સમૃદ્ધ ધંધાની લક્ષ્મી લોટતી આવતી પણ એ ઉપર તેને ઘણીયે વાર નિર્વેદ વ્યાપતો.

એનો આત્મા ઉચેરી ભૂમિકા માટે અંતરથી તલખતો હતો. અંતરમાંથી દિવ્ય જ્યોતના દર્શનની અંખના રૂપ અકથ્ય ચીસ ઉઠતી હતી.

ગુરૂની ખોજ.

ઇન્દર શું, શાસ્ત્ર શું, પાપાણની મૂર્તિઓમાં વળી શી ચેતના છે? આવા આવા પ્રશ્નો પર તેનું હૃદય ઉકળતું હતું. સમાયણનો અનુરાગ વીરપ્રશસ્તિ ભેવામાં બુદ્ધિવાદને ભેટયો હતો. એને સર્વત્ર અધિકારજ લાસતો. માત્ર સેવાભાવના ઉદ્ભવ બનતી જતી. નાસ્તિકતા સખળ બનતી ચાલી. એ માર્ગ દેખાડનાર ગુરૂની ખોજમાં હતો. કાશીના પંડિતોની પ્રમાણિકતા ઉપર તેને ઇતબાર નહોતો. આખરે એની દ્રષ્ટિ રૂદ્રાવતાર દયાનંદ ઉપર ઠરી. વારાણસીમાં એણે યોગીવર દયાનંદને જડસનાતનવાદનું વિજયી ખંડન કરતાં જોયા. એમના વેદટંકાર આગળ શાસ્ત્રોની ચર્ચા છાબીટી પડતી નિહાળી. અને એમના બ્રહ્મચર્યતેજે રાચતા પ્રચંડ દેહની પ્રતિભા આગળ સ્થુળકાય ને દુર્બલ પંડિતોને અદ્વપતા અનુભવતા ચેખ્યા. વેદધર્મના અંડાધારીના દેહમાં એણે પરમાત્મજ્યોતનાં દર્શન કર્યાં. તેના તેજ-અંજારમાં મુનશીરામના અંતઃપ્રદેશનો અધિકાર લેવાયો. અને એણે આર્ય ધર્મની દીક્ષા લીધી. પરમ જીવનના ગેત્રી દ્વારની ચાવી એને સાંપડી ગઈ. હવે એને પોતાની સંપત્તિ પર સાચેજ નિર્વેદ આવ્યો. સેવાજીવન એજ એનું ઐકિક ખેય બની રહ્યું.

શિક્ષણ સુધારણા

પ્રબુદ્ધ મુનશીરામે રાષ્ટ્રવિધાયકની આર્ષદ્રષ્ટિથી ભેયું કે સરકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ દેશમાં સ્વાવલંબી ને સ્વમાની નવયુવકો ઉત્પન્ન કરવાને બદલે કેવળ મહેતાગિરીમાં રાચનાર ચૈતન્યહીન ઓડાંગ ઘડી કાઢે છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો વિકાસ એને શિક્ષણક્રમમાં અનિવાર્ય જણાયો. તરૂણ જનતાની મહાનગી વૃથા ગો-ખણટ્ટીમાં હીણાતી જોઈ એનો આત્મા કકળી ઉડ્યો. એ અરસામાં લાહોરમ એન્ડ્રો—વેદીક કોલેજની સ્થાપના યથ ચૂકી હતી (ઇ. સ. ૧૮૮૫). ધર્મગૌરવ અને રાષ્ટ્રગૌરવને પ્રેરનાર પુસ્તકો પર મુનશીરામનું લક્ષ્ય ચોંટ્યું. એણે ખુલ્લું અવાજે જાહેર કર્યું કે કોલેજ અને શાળાના અભ્યાસક્રમમાં વેદોને પ્રધાનપદ મળવું જોઈએ. આ વ્યવહાર મંતવ્યપર તેને પં. ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થીનું સમર્થન મળ્યું. પણ મુનશીરામનો અવાજ કાને ધરાયો નહોતો. એટલે એને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું નિર્માણ કરવાની નવી ભાવના જાગી. શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર એણે વર્ષો સુધી મનન કર્યું. પરિણામે એક અપુર્વ અને સખળી યોજના તૈયાર થઈ. પંજાબના આર્યસમાજના પ્રભાવશાલી નેતા ગુરૂદત્ત શાસ્ત્રીનું અવસાન થયું, અને મુનશીરામને સરદારી સાંપડી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિધાનની ઘડી આવી લાગી.

ગુરૂકુલની સ્થાપના

પરદેશી શિક્ષણપટ્ટીમાં પીસાઈને ચેતના પરવારતી તરૂણ જનતાનો ઉદ્ધાર ધાર કરવા મુનશીરામે ઠમર કસી. એણે વડીલતનો પંથો ફગાવી દીધો અને સર્વ

શક્તિ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના પર ઠાલવી. લબ્ધ ભૂતકાળની અહમ્મિયતોશ્રમની શિક્ષણપ્રથાને પુનર્જીવન આપવાની યોજના એણે જનતા સમક્ષ ધરી દીધી. પછી એણે શુરકુલ સ્થાપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ તેની સિધ્ધિ અર્થે તો હજારો રૂપીઆની આવશ્યકતા ખડી થઈ. સરકારી મદદની એને ઉપેક્ષા નહોતી. ઉલટું સરકારીશિક્ષણ પ્રણાલીની અનિષ્ટ પ્રથા સામે એને બેઠો બળવો સળગાવવો હતો. અહમ્મિયત, પવિ-
ત્રતા અને ધર્મભાવનાને પોષણ આપે એવું સ્થળ શોધાયું. હીમાચળની અડીખમ બલનદિઓ વટાવી, ભાગીરથી જ્યાં સપાટ પ્રદેશને લીલોછમ કરે છે, ત્યાં પુણ્ય ક્ષેત્ર હરદ્વાર નજીક કાંગડી પર એ સમાજસેવકની નજર ઠરી. Far from the madding crowd's ignoble strife, જ્યાં અહમ્મિયારીઓને દુન્યવી માનવી ઓના વિકારો અલગાવી ન શકે, જ્યાં કુદરત, કિરતાર અને નિર્દોષ માનવજીવનનો એકાન્ત સંયોગ વિદ્યાર્થી જીવનની પવિત્રતાને આઠે પહોર પોષ્યા કરે, જ્યાં નિર્જનતાને રમ્ય બનાવતો કવિત્વલયો પશુપંખીઓનો સંગાથ જીવનની મધુર ને મદીર્ઘભરી ટશરો પુટાવે, ત્યાં શુરકુલનું ખાત મુદુર્ત નિર્માયું. ત્રીસ હજારનો અંદાજ બંધાયો. માનવતાનો સેવક બનીને, હિન્દની તરૂણ જનતાનો સાથી બની ને, મુનશીરામ ઝોળી લઈને ગામેગામ ભાટકયો. થાકને એણે ગણકાર્યો નહીં. વિટંબનાઓ એની વિસાતમાં નહોતી. એ તો દિનરાત એક નિયત કર્તવ્યપથ ઉપર મજલ દર મજલ ધપે જતો હતો. દેશભરમાં ધુમીને એણે છ જ મહીનામાં આવડી રકમ ઉઘસવી દીધી. જે જમાનામાં પ્રજાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું લગીરે જ્ઞાન નહોતું જાગ્યું, અને આર્યસમાજની સામે ધનાઢ્ય સનાતનવાદીઓની લાલ આંખ ફરકતી હતી, એ જમાનામાં આ ફત્વો અદ્ભૂત લેખાઈ ગયો.

પ્રાણવાન શિક્ષણ

સેવામતધારી શ્રદ્ધાનંદની ભાવના ફળી અને ૧૯૦૨ માં કાંગડીમાં શુરકુલ પુણ્ય મૂકવાનો વિધિ ઉજવાયો. ચોમેર વિસ્તરતી ભયાનક વન ઘટા, હિંસક પ્રાણી-ઓનો સતત ઉપદ્રવ, જંગલી માતંગોનાં વારંવાર, આક્રમણ—વીરત્વપોષક આવા વાતાવરણ વચ્ચે એણે અહમ્મિયારીઓનું જૂથ વસાવ્યું. ત્યાં હિન્દની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું નવસર્જન થવા લાગ્યું. માતૃભાષા તમામ શિક્ષણનું વાહન બની રહી. પરબ્રહ્મવાદી વેદોના અધ્યયનને પ્રધાન પદ અપાયું. છતાં એ શિક્ષણક્રમ સંકુચિત નહોતો. પશ્ચિ-મની વિદ્યાનેય તેમાં સમીચીન સ્થાન હતું. અહમ્મિયસેવન અને વ્યાયામ વડે વિદ્યાર્થીઓની કાયામાં ઝોજસ અને વીર્યનો સંગ્રહ થયો. પ્રાણવાન શિક્ષણ એ સંસ્થાનું ધ્યેય બની રહ્યું. આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને નિરખવા આવનાર તેનાં લબ્ધ સરમરણો લેતા ગયા. યુરપી અને અમેરિકન વિદ્વાનો તે બેઠોને હેરત પામ્યા. ટાઢ તડકા અને વરસાદમાં ખુલ્લા શરીરે ધમતા, જાનહવીમાં પ્રભાત સ્નાન લેતા, પહાડોને પગ તળે કાંઠતા અને કુદરતના સૌંદર્ય સાથે મસ્ત ખેલન કરતા અહમ્મિયારીઓનાં દર્શન કરી પરદેશીઓ પણ પ્રેરણા પામ્યા. અમેરિકન કેળવણીકાર મહાશય ફ્રેન્સે તો અહીં તણ તણ માસ પર્યંત નિવાસ કરી, કાંગડી શુરકુળની શિક્ષણપ્રણાલિની

તારિક્ષ જગતને એક પુસ્તકદ્વારા સુધ્ધાવી છે. આવી સ્વાધીન અને જીવનચોતક કેળવણી આગળ એણે વંદના ઝુકાવી છે. લોર્ડ ઇસ્ટર્લીંગટન, માર્કિસ સેડલર, લોડ મેસ્ટન, સમએ મેકડોનાલ્ડ—કેટકેટલા વિજ્ઞાનની અમીરાએ આ સંસ્થાનાં દર્શન કરી પ્રશંસાના સૂર કાઢ્યા છે? અરે, ત્રિટીશ તાજના પ્રતિનિધી વાઈમરોયો પણ એનો પરિચય સાધવાનું ચૂક્યા નહોતા. સમક્ષે મેકડોનાલ્ડે તો એનાપર એક પુસ્તકમાં જનલન્ટ સંસ્કારચિત્ર આલેખ્યું છે. મુનશીરામજીના વેદસ્તવનના પુર્વક નાદોએ એની હૃદયતાંત્રીઓ ઝલ્લજલ્લાવી મૂકી છે. કાંગડીના કુલપતિની દેહલતામાં એણે ભગવાન જિસસ અને સેન્ટપિટરનાં દિવ્ય તેજ વિલોક્યાં. આ સર્વ વાતો નો એકરાર તેણે એક અન્યમાં વેગવતી વાણી માર્ફત કર્યો છે.

નવું સરજન

શુરૂકુળના બ્રહ્મચારીઓ વચ્ચે મુનશીરામ વાત્સલ્યમૂર્તિ માતા સમા વિરાજતા. લાલા મુનશીરામની કીર્તિ મહાત્મા મુનશીરામનું પદ વરી લાવી. એનો માંસલ દેહ, સપ્ટોત્તતિની ભાવનામાં સંગી ઉડતાં એનાં જનલન્ટ નેત્રો અને એનો ખુન્નસલયો અહેરો નીરખનાર એની વસલતા નિહાળીને તાલુભ થતો. એના જીવનમાં વીરત્વ સાથે ક્ષમાનો સંગમ થયો, ઉત્તેજ અને રૂદ્રતા સાથે સૌજન્ય અને મુકુમાર સ્નેહની ફેરમ પ્રકટી. ઘડાદાપિ કઠોરાણિ મૃદાનિ કુસુમાદાપિ એણું હૃદય એને પ્રાપ્ત થયું. અને એ હૃદયની છાયામાં તરણોના જીવનનું એક નવું અને પ્રાણવાન્ સર્જન સ્થાપ્યું હતું. પણ મહાત્મા મુનશીરામનો માર્ગ કંઈ શુભાભે વડે નહોતો પથરાયો. પ્રજાવિધાનના દુર્ગમ રાહ પર તો કંઈક શૂળા વેરાયા હતા. એમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાંય 'ચારચતુ' સરકારે રાજદોહની ધોર વાદળીઓ ઘેરાયેલી દીડી. ગોરા દેવાધિદેવોની ખફ: એના પર ધુરકવા લાગી. એના પંથ આઠે અનેકવિધ આવરણો ખડાં થયાં છતાં એ લડપીર ન જ ડગ્યો. એ તો વિજય ને વરવા નીસરેલો આજીવન લડવંચો હતો. એની છાતી લોખંડની ઘડાઈ હતી. સત્તર સત્તર વર્ષો મુઠી તે પાસવાર આપત્તિઓ સામે નિરપંદ જુઝ્યો. બોંબ, રિવોલ્વર અને કાશગારની એણે ગજુતરી ન કરી. અને એણે વિજય મેળવ્યો. શુરૂકુળની સંસ્થા એના વિરાટ સ્વરૂપે આજે મુનશીરામની ભાવનામૂર્તિ સમી નિશ્ચલ ઉભી છે. ત્રીસ વર્ષને અન્તે આજે એ સંસ્થાની પંજળભરમાં પથરા-એલી શાખા—પ્રશાખાઓમાં દોઢ હજાર કન્યા—કુમારો સ્વાધીનતાનું શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે. પોણેસો સ્નાતકો એમાં ચરીર અને માનસ કેળવીને સંસારમાં આજે સ્વમાન અને ધર્મભાવનાથી મ્હેકતું જીવન ગુજારી રહ્યા છે.

મહીલા શિક્ષણનો નિર્માતા

કેળવણીકાર મુનશીરામની શિક્ષણભાવના વિરાટ હતી. એણે કાએત શિક્ષણ શાળાની નજર વડે વિલોકી લીધું હતું કે સમૂહની ઉત્તતિની ખરી ચાવી મહિલા

શિક્ષણમાં છે. ખાજક એ જો લાવી પ્રજા છે તો એ પ્રજાની ઘડનાર તેની જનનીજ છે. માતાના કુસંસ્કારો લાવી પ્રજાના વિઘાતક નીવડવાના, માટેજ પ્રજાવિધાન સારૂ પ્રથમ દરજ્જે મહિલા શિક્ષણની જરૂરત છે એમ બાણી લઈ તેણે જલંધરમાં કન્યા-ઓનું મહાવિદ્યાલય ઉભું કર્યું. સીંચવનની ઉત્તતિ માટેની એની ધગશ પંજાબમાં કામ કામ પથરાયલાં કન્યાશિક્ષણાલયો અને દીંદીના કન્યાશુરૂકુળ રૂપે સાકાર ઉભી છે.

સમાજ સુધારણા

પણ એણે રાષ્ટ્રીય કેલવણીનું નિર્માણ કરીને જ ઇતિકર્તવ્યતાં નથી માની. હિન્દુ સમાજનાં બહુ વિધ દૂષણો સામે એની ઝુંબેશ એટલી જ ધોધમાર હતી. જ્ઞાતિ—પેટાજ્ઞાતિના સાંકડાવાડા એના દીકને ડંખ દેતા હતા. એ બંધને તોડી વછોડી, એ કાળે તો લગભગ વિપ્લવકારક ગણાય એવું આચરણ એણે અખત્યાર કર્યું. પોતાનાં સંતાનોને એણે પરજ્ઞાતિમાં વસાવી વર્તનનો મજબુત દ્રષ્ટાન્ત બેસાર્યો. જ્યારે ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિનો હિન્દને ખ્યાલે નહોતો ત્યારે હિન્દુ સમાજના વિરોધ વચ્ચે સામી છાતીએ ચાલીને અંત્યજોનું બંધુત્વ રાખનાર આ એકલ સમાજસુધારક હતો.

મુનશીરામમાંથી શ્રદ્ધાનંદ.

ધીમે પણ અચુક પગલે જરા એના ઉપર ધસી આવતી હતી: એણે જીવનનો નમતો પહોર નીહાળ્યો અને પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિઓ પરથી સવ અનુરાગ સમેટી લીધો. એણે સંન્યાસ ધારણ કર્યો. મહાત્મા મુનશીરામ મટીને તે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ બન્યા. હાથે સર્જેલી નવી સૃષ્ટિનો અનુરાગ વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમ્યો. લગવાં પહેરીને એ તો જગતનું કડયાણુ કરવા બહાર પડ્યા.

રાષ્ટ્રવિધાન (Nation-building)

વાનપ્રસ્થ જીવનમાં મુનશીરામે પ્રહાર્યય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વપ્ન સફળ કરીને આત્મનિમજ્જનની સંન્યસ્ય જીંદગી સ્વીકારી. પણ એટલામાં તો સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદને કાને પરાધીનતાનું રૂઢન કરતી ભારતમાતાનો આર્તસ્વર અંધડાયો. એણે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં લગી માતૃભૂમિ વેદના અનુસવે છે ત્યાં લગી મારે આત્મકલ્યાણની નિવૃત્તિ કશા અપની નથી. રાષ્ટ્રનો સાદ જો પુત્રને ન જગાડે તો એ પુત્ર નથી. પણ પત્થર છે. વિરકિત અને સંસારત્યાગના એકાતળે એને વનવાસમાં ઝોંકાં ખાવાની મતિ ન જ સૂઝી. એ તો વૃદ્ધાવસ્થામાંયે જીવાનજોધ લડવૈયાના સાજ સજીને બહાર આવ્યા અને પોતાની જાતને રાષ્ટ્રોત્થાનની અવિરત ઝુંબેશમાં ડુખાવી દીધી. ત્યારથી એના જીવનની પ્રત્યેક પળ પરાધીનતાની શૃંખલા તોડવામાં ખર્ચાવા લાગી. રાષ્ટ્ર-વિધાન એજ એનો જીવનમંત્ર બની રહ્યો.

વીરત્વની પરાકાષ્ઠા

કાંગડીની વનરાજીમાં મત્ત માતંગો ને હિંસક પ્રાણીઓનો સામનો કરનાર જુવાન મુનશીશમને હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં એથીયે અધિક શૌચ દાખવવાના પ્રસંગો ખડા થયા. ૧૯૧૯ ના કાળા સંવત્સરમાં પંજાબના રાઉલાટ કાયદાએ દેશભરમાં અરેશટી પ્રસારી દીધી. અને પડતા પર પાટુ લગાવવા ઝડપીઆનવાલા બાગનો પૈશાચિક હત્યાકાંડ ખેલાયો. પ્રજા સમગ્રનાં હૈયાં થરથરી ઉડ્યાં. દિલ્હી નગરમાં લાયકર ઉશ્કેરાટની લાગણી પ્રસરી રહી. હિન્દુ-મુસ્લીમ સર્વ ક્ષેત્રે જો જુલ્મજહાંગીરી સામે પોતાનો વિરોધ દાખવવા ટોળે મળ્યા. વચ્ચે શ્રદ્ધાનંદજીનો સિંહનાદ ગર્જી ઉઠ્યો, “બસ, નિર્દોષ માનવતાનો સંહાર નહોં જ થવા દેંએ.” હજારો હિન્દુ-મુસ્લીમ જનોને પોતાની વિશદ્ હૃદયમાં સંઘરી એ ભીષ્મ સમે અણનમ અને અડગ સંન્યાસી ચાંદનીચોકમાં આવી ઉભો. લશ્કરી કાયદાના સાજ સજીને સરકારની શુરખા ટુકડી વિરોધ પોક્ષરનાર જનતાની મેદની વિખેરવા માર માર કરતી ખડી થઈ. વિખરાઈ જવાના લશ્કરી આદેશની અવગણના કરી સંન્યાસી સ્વરથ ઉભો રહ્યો. હિન્દુ-મુસ્લીમો કંપી ઉઠ્યા. “હમણા આ મશીનગનો અમારા ઉપર ઠલવાઇ જશે!” પણ શ્રદ્ધાનંદજીને આત્મબળમાં અવિચલ શ્રદ્ધા હતી. શુરખા સોદજશે સંગીન લઇને હલ્લો કરવા ધસ્યા. મેદનીને મોખરે જઈ શ્રદ્ધાનંદ છાતી કાઢીને ઉભા રહ્યા, “વીંધી નાખો, તાકાત હોય તો સંગીન ચલાવી દો.” શુરખાઓ સ્તબ્ધ બનીને ઉભા રહ્યા. તપોધન સંન્યાસીનું એ તાપસ તેજ, એની કાયામાંથી નીસરતાં પ્રતિભાંકિરણો, એની આંખની સામ્ય ને જ્વલન્ત ધૃતિ-આત્માના ઓજસ આગળ પશુબળ અંખવાણું પડ્યું. યુગ યુગ સુધી આ ઘટના ભારતવાસીઓનાં સંતાનો પોતાની જનનીનાં ધાવણમાં ધાવશે.

પંજાબીઓનો વિશ્વાસ.

પંચનદના દેશને એ સંન્યાસીના નામની લગની લાગી હતી. એના શબ્દે પંજાબીઓ ઘેલા થતા. શ્રદ્ધાનંદની સેવા ઉપર તેઓ મુગ્ધ બન્યા હતા. એટલેજ ન્યાયે અમૃતસરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા મળી અને અતિથિઓના જુથ આવી ઉતર્યા ત્યારે મુશળધાર વરસાદની વચ્ચે સરકારની કડક નીતિની ખડીકે પ્રજાજનો મકાન આપવાને તૈયાર નહોતાં. એવી વિકટ વેળાએ એક શ્રદ્ધાનંદના અવાજને પંજાબીઓએ પોતાને મસ્તકે ચઢાવ્યો અને અઠેક ઘરે પચાસ પચાસ અતિથિઓને સાચવી લીધા.

હિન્દુવટનો ઉદ્ધારક

એને વેદ ધર્મ અને હિન્દુવટ ઉપર પ્રેમ હતો, પણ એ તેણે સમૂહાવ-મિલાવી દીધો હતો. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકઠા સાધવામાં એની શુભેચ્છાઓ એ મોગીવર જ એક એવા હિન્દુનેતા હતા કે જેને મુસ્લીમ જનતાએ

પોતાની જ સભામાં વ્યાસપીઠ પરથી સાંભળવાની સહિષ્ણુતા દાખવી હતી. આ એક જ ઘટના એની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવનાની જીવંત સાબિતી છે. એને કદર કોમવાદી કહેનારાઓ આત્મવંચનામાં ગોથાં જ ખાય છે. અમૃતસરના ઘોર હત્યાકાંડ પછી હંટર કમીટી સમક્ષ બળતી ભાષામાં જુબાની આપનાર શ્રદ્ધાનંદનું હૃદય હિન્દુ મુસ્લીમ બન્ને કોમ ઉપર ઉતરેલી આફતની કડ્ઢુ ચીસો સંભળવાનું હતું. અસહકાર અને ખિલાફત પ્રવૃત્તિમાં એનો કોમવાદનો એક પણ સૂર કોઈએ કદી સાંભળ્યો છે ? પણ અસહકારના જુવાળા એસરા ગયા, અને ખિલાફતની ઝુંબેશ ઉપરથી પ્રજાને ધતબાર ઉઠી ગયો ત્યારે હાડવૈરીઓની જેમ હિન્દુ—મુસ્લીમોએ રમખાણો મચાવ્યાં. મલબાર, કોહાટ, મુલતાન, પીંડી, સહરાનપુર, મથુરા—કેટલે કેટલે ઠેકાણે કોમી પાશવતાએ કચ્ચરઘાણ વાળ્યો ! મલબારમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે બળીઆ મુસ્લીમોને હાથે નિર્બળ ને અસહાય હિન્દુજનતાને મેંઢાની માફક રહેંસાઈ જતી નીરખી. એમના હૃદયમાં હિન્દુઓની એકસંપીના અભાવ પર, હિન્દુઓની અરક્ષિત અને પરાવલંબી દશા પર, હિન્દુઓની આત્મ રક્ષણી અશક્તિ ઉપર લજ્જા ઉપજી. એ બન્ને કોમનું ઐક્ય આહતા હતા પણ તે સમાનતાના ધોરણે, એક કોમ પોતાના પશુબળથી બીજીની ગરદન પર ચડીબેસે ને તેનો અવાજ ગુંગાવી નાંખે એવા અન્યાયી અને એકપક્ષી ધોરણ પર નહીં. સાચો ભાઈચારો બે બલવાનો વચ્ચે સંભવે. નામદ અને શુરવીરતાનો કૃત્રિમ સંગાથ કેટલીક ઘડીઓ લગી ટકી રહે ? એક બાબુથી હિન્દુઓ ઉપર લોહી તસ્ત્યા મુસ્લીમોનું આક્રમણ, બીજી બાબુથી તેમની સામે ધસ્યે આવતી મુસ્લીમોની ધર્માન્તરણ ને વટાળકાર્યની પ્રવૃત્તિ, ત્રીજી બાબુ હિન્દુ જનતામાંથી ખિસ્ત ધર્મમાં ખેંચાઈ જતો એક જખ્ખર વર્ગ અને ચોથી બાબુ ખિસ્તધર્મને ભેટેલા હંભરો જાતિનાંધવોની હિન્દુવટમાં પુનઃ આવવા ઇતેજરી છતાં તેમને સદા અસ્પૃશ્ય અને સ્વેચ્છ માનનાર હિન્દુ સમાજની મંડુકવૃત્તિ—આમ ચોગરદમથી એણે હિન્દુવટને કાળના અપાટમાં અંપલાતી નિહાળી. એટલે એણે વટલેલાની શુદ્ધિ કરવાની અને સ્વધર્મીઓનો દુર્ગંદુર્લેધ બનાવવાની શુદ્ધિ સંગઠનની આત્મ રક્ષક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. હીણાતી હિન્દુવટને ઉધ્ધારવાની અને સબળ સંઘ કરી લીધા પછી મુસ્લીમોની સંગ્રામે સમાનતાને નાતે સંપ રચવાની ભાવના આચરણમાં મૂકી. સાથે સાથે અંત્યજેષ્ઠાર અને દલિત કોમના ઉદ્ધારની હીલચાલ પણ એણે જોશભેર આદરી લીધી. એક વેળા ‘સધ્ધર્મ પ્રચારક’ અને ‘શ્રદ્ધા’ નામે પત્રો શરૂ કરીને રાષ્ટ્રીય લડતમાં વેગળાં મુકેલાં એ સાક્ષાદ્દિકોને ‘Liberator’ રૂપે પુનઃ પ્રકટાવ્યાં. એ ‘Liberator’ ને પાને પાને દલિત વર્ગના આંસુ લૂછતા પરમાર્થી સાધુની વેદના સંદેહે આલેખાઈ રહી છે. કવચિત્ એમાં શુદ્ધ સંગઠનની અચારણાએ ચિતરાઈ છે. છતાં એનો પ્રધાન સૂર રાષ્ટ્રભાવનાનું જ સંગીત ગુંજે છે. એમાં શરૂ કરેલી ‘In and out of the Congress’ લેખમાળા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના વેધક ને વિવેચક રાજદ્વારી વિચારોથી પ્રચુર એક બહુમૂલ્ય મીમાંસા છે. હિન્દુવટના એ ઉધ્ધારકની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવના તો જુઓ. છેક ૧૯૨૪ માં તેણે હિન્દુ મહાસભામાંથી સ્વાનગી લીધી. શાને કાળે ? ત્યાં લાલાજી અને પંડિત માલવીજી

રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંયે કોમીવાદ દાખલ કરવાની અને કોમી ધોરણે હિન્દુ-મહાસભા તરફથી ધાન્યસભાના સભ્યો દોડાવવાની યોજનાઓ ઘડતા હતા. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકત્રિતી સજવા ઇચ્છનાર સંન્યાસીને એ કોમવાદ ન રૂચ્યો. એણે હિન્દુ મહાસભાને સલામ ફરમાવી. આવા ઉદાર ને પરધર્મના સહિષ્ણુ રાષ્ટ્રવિધાયક સ્વામીને કદર કોમવાદી અને ઇસ્લામનો શત્રુ ગણનાર મુસ્લીમો ખરેખર ભયંકર અન્યાય આચરી રહ્યા છે.

આફત.

શુદ્ધિનું સંચલન ઉઠાવ્યા પછી સ્વામીજી ઉપર નિરંતર આફત તોળાઈ રહી હતી. એમના પર કંઈક જાણા ચિડીઓના વરસાદ વરસ્યા હતા. પણ જોગ્ય રિવોલ્વરને છુરી સામે સદૈવ ખુદલી છાતી રાખીને અડગ ડગ ભરનાર તપોધન એમ શાનો ચળે? તેમાંયે છેલ્લા છ માસથી ખનીની છુરી એની આંખ સામેજ ચળકાટ કરી રહી હતી. જે અસગરી બેગમે ખાનગી રીતે વૈદિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરી વેદધર્મનું ગોરવ પરખ્યું હતું તેને તેની સ્વેચ્છાથીજ આર્યા બનાવી હિન્દુવટમાં લાવનાર સ્વામીજીનું મરણ બહુ દૂર નહોતું. મુસ્લીમ બંધુઓએ સ્વામી પર પરણેલી સ્ત્રીના અપહરણનો આરોપ દેખી અદાલતનાં પગથીયા અનેકવાર ઘસડી નાંખ્યા હતાં. પણ અદાલતને આંગણે તો શ્રદ્ધાનંદજી નિર્દોષ ઠરીને બહાર આવ્યા. એ ઘડીએથી એનું રૂધીર આખવા કટલાંક ખૂની હૈયાં તલસી રહ્યા. સ્વામીજી સર્વ ધર્મશ્રીઓને મધુર સ્મિતે હસી કાઢતા. પણ આખરે એ જાણાચિડીઓ સાચી ઠરી. ધર્માન્ધ મુસ્લીમ વર્ગ શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કે હિન્દુઓની જાગૃતિ સહી ન શક્યો.

અને ત્રેવીસમી ડિસેમ્બરના નમતા બપોરે બિમાર, બિછાનાવશ, અશક્ત, નિર્દોષ ને એકલ સ્વામીજી ઉપર એક નામદર્ મૂર્ખ મુસ્લીમે, સ્વામીજીનું આતિથ્ય સત્કાર્યા પછી, બેવડા ખનીને પોતાની રિવોલ્વર છોડી મૂકી. વીરનરને વીરોચીત અને સુમહોર્જિત અવસાન સાંપડ્યું, પણ સાધુસુના હિન્દોનો એક વિરલ સાધુ જતાં તો આર્યાવર્ત માર્મિક જન્મની વેદના અનુભવી રહ્યો.

*

*

*

*

*

પુનની વિચારણા.

શ્રદ્ધાનંદજી કંઈ ધર્માન્ધ ને અનુદાર આચાર્ય નહોતા, સનાતનવાદની જડમાં સડી સડીને સમાજમાં પોતાના દુરાચારોની બદલો ફેલાવનાર મહાન્ત. શર્મા, કે ગુંસાર્જી નહોતા. એ તો સાંખ્યતાની સાશ્વત મૂર્તિ હતા. રાષ્ટ્રવિધાયક અને પુરંધર સમાજ સુધારક હતા. હિન્દુ—મુસ્લીમ એકત્રિતીની ભૂમિકા તૈયાર કરનાર દેશનેતા હતા. મુસ્લીમો વચ્ચે તેઓ કેટલાયે મિત્રો સર્જી શક્યા હતા. હિન્દુવટના ઉધારની લાવનારે અને કોમવાદને તેઓ રાષ્ટ્રવાદમાં રહેજે ડુબાવી શકતા. એટલેજ એમની ખોટ સાચા બારતને, હિન્દુ-મુસ્લીમ સંઘ જનતાને સાલે તેવી છે. એટલેજ આજે ગજનવી, અલી ભાઈઓ. સર મદમદ શક્તી, ઝીણા અને અખુલ કાદિર જેવા ધરખમ મુસ્લીમ નેતાઓ આ હિયકારા ખૂનીની ધર્મજનુન ઉપર દ્યાનંત પોક્કરી રહ્યા છે. અને એમ છતાંયે કોમી એકત્રી સર્વ સંભાવના

હુંદાઈ લુંસાઈ ગઈ છે. જે ઘડીએ કોમી કલહને ત્યજી પરસ્પર તડઝોડની તૈયારીઓ થતી હતી તે આણીની પળે આ અશનિપાત કોમી હુતાશનનું ખીબરોપણ કરે છે. મુસ્લીમ નેતાઓનાં આશાવાન વંચનો તો હજુએ કોમી એખલાસની સંભાવના ઉપસ્થિત કરે પણ જે કોમમાં સર અબ્દુર રહીમ જેવો નેતા શ્રદ્ધાનંદના ખૂનને, દિલ્હીના ચોકમાં કોપાયમાન જનસમુહને હાથે વૈરનૃપિ અર્થે હણાયલા એક મામુલી મુસ્લીમના મરણ સાથે સરખાવી, આ હીચકારા ખૂનીને તિસ્તકારવાને બદલે શ્રદ્ધાનંદજીનું અવસાન ગણી જવાની મૂર્ખાઈભરી શિખામણ આપે છે, જે કોમમાં એક જખર ને ઝનૂની વર્ગ ખૂની અબ્દુલને ગાઝી બનાવી તેનાં પ્રશસ્તિ ચિત્રો દિલ્હીની બજારમાં વેચી ખૂનને જ આદરણીય ગણે છે, તે કોમ સમાનતાના ઘોરણે કઈ પેરે હિન્દુઓ સાથે એકદિલી સ્થાપી શકશે. કુરાન શું જખરદસ્તીથી વટાળ-કાર્ય કરવાનું ફરમાવે છે. હદિસ અને કુરાનમાં શું ખીનચુનાહ કાફિરની કતલ કરવાનું શાસન છે? કુરાન બે બુદ્ધિવાદને બાબુએ મૂકી એકલી સમશેરનું શાસન આપતું હોય તો હજરત મહમદ પયગમ્બરને કોઈ ખીલજ આલમ શોધવી પડશે. તખલીફ પરિષદને પ્રમુખપદેથી એક મુસ્લીમ બેરિસ્ટર ધગધગતી વાણીમાં સંદેશ આપે છે કે દશ વર્ષમાં કુલઝપટ હિન્દુઓને અલકાવી મુસલમાન બનાવી મુકવા અને જ્યારે સ્વરાજ્ય સાંપડે ત્યારે એકલા મુસ્લીમોએ જ સ્વાધીન શાસનની લગામ હાથ ધરવી. તંગ વાતાવરણમાં આ અળખામણી ને અછલશૂન્ય મનોદશાની ખુલંદ જહિરાત કેટલી બધી હાનિ કારક નીવડશે? આ પરિસ્થિતિમાં તો હરેક મુસ્લીમ નેતાની ફર્જ છે કે તેણે કુરાને શરીફની આજ્ઞા સ્વચ્છંદી રીતે કોઈપણ માનવનો વધ કરવા નથી ફરમાવતી એમ સાફ સાફ પોતાના ધર્મબાન્ધવોને સંલગાવી દેવું. કુરાનનાં ફર્માન વટિક અન્ય કોઈ દલીલને કે બુદ્ધિવાદને લાત મારવાનો મ્હાવરો પામેલી મુસ્લીમ જનતાને ખવાજ હસન નિઝામી કે સર અબ્દુર રહીમ કુરાનનું સાચુ સહસ્ય ક્યારે ચીંધાડશે? ગાંધીજીને ખૂની અબ્દુર રશીદની દયા આપે છે. સર્વ કોઈને આવશે. પણ કેવળ કુરાન—અધીન મુસ્લીમ મનોદશાનું નિદાન કરી એ લીધણ વ્યાધિ માટે એસડ શોધનાર ઉદાર મુસ્લીમ નેતાઓ પ્રાન્તે પ્રાન્તે નહીં પાકે ત્યાંસુધી આ પ્રજળતા કોમી વડવાનલનું ચમન સ્વપ્ન જેટલુપે સિદ્ધ થવાની આશા બાંધવી વ્યર્થ છે.*

* આ લેખના આધારો:—

- (૧) 'Hindusthan times' તા. ૨૪-૧૨-૨૬ નો અંક
- (૨) 'Amritbazar Patrika' લગભગ એજ તારિખનો અંક
- (૩) 'સૌરાષ્ટ્ર મિત્ર' તા. ૩૧-૧૨-૨૬ નો અંક
- (૪) 'સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૧-૧-૨૭ નો અંક
- (૫) 'Indian National Herald' તા. ૨૪-૧૨-૨૬ નો અંક
- (૬) નવસારીમાંથી નીકળતું 'દલિત કોમ' સાપ્તાહિક
- (૭) 'The People'
- (૮) 'નવજીવન' અને 'Young India'

કવિવર શેલી

અને તેની કવિતા.

લેખક:—‘નીલમણિબાણુ’ બી. એ. એલ એલ., બી.

કોઈ સુકુમાર પુષ્પ હોય અને તેમાં કીડા આવી બીગાડ કરે છતાં પુષ્પ પોતાની મધુર સુગંધ છોડ્યાંજ કરે એવી કવિવર શેલીની કવિતા અને જીવનકથા છે. પુષ્પથી વધુ નાનુક તેનું અંતર હતું. અને સુગંધના કોમળ પગરવ કરતાં અધિક મધુર તેની કવિતા ગાવાની રીત હતી. કૂલની મહત્તા પીછાનવામાં અજ્ઞાન વ્યક્તિઓના ત્રાસથી તેનાં ઘામાંથી જગત અને જીવનના કોઈ અલૈકિક સૂર નીકળ્યા છે. આપત્તિઓને લીધે સ્થાન ભ્રષ્ટ થવા છતાં તેના સંદેશમાં વિષમતા આવવાને બદલે નવિનતા ને ઓજસ આવ્યાં છે. સમયના રંગથી રંગાવા છતાં તેણે સ્વભાવ છોડ્યો નથી. સાધારણ વસ્તુ અને પ્રસંગોના વર્ણન અને આલેખનમાં તેનું ગાન તલસ્પર્શી બને છે. તેના કંઠમાંથી કોઈ અગમ્ય વાસનાનાં અંતર ઉકેલાય છે. તેનું હૃદય મનુષ્યત્વથી ઉલ્લાસી જાય છે. તેનાં સંદેશ, જગતના જીવોના વિકાસ, સુખ અને શાંતિ માટે ગંભીર અને ગંભીરતર બનતા જાય છે. ચંદ્ર લાલિત્યની કર્ણપ્રીયતા નીચે આત્માના શુભરવની ઘેરી વાણી શ્રોતાને સ્તંભીત કરે છે. તેની ગંભીરતા ક્ષુદ્ર જગતની વાસના અને આજીવનના સંકેલી ગાયાની ઇંદ્રજાળમાંથી છુટી જવા વિનવે છે. અને ઘણી વખત જગણમાં પડેલા જીવને સુખદુઃખના ધ્રુવમાંથી વિશમી આતિથ્યનાં અમી મીંચે છે. તેની કવિતામાં ભાર નથી. પણ તે તેના અંતર જેવી હલકી અને બહુભૂતી છે. અનુભવના પ્રસવે તેના કપાળે લાગેલા નથી પણ તેમાંથી ડોહીયાં કરતું સત્ય અનુભવના સત્ય કરતાં વધારે સત્યમય હોય છે. તેની કવિતાની સુંદરતામાં પ્રયત્નનો પડછાયો દેખાતો નથી પણ તેમાં આત્માનાં ઉંડાણમાંથી આપોઆપ ઉદભવતી કલાનો રસ પ્રવાહ છે. તેની કવિતામાં કોઈ વખત યોદ્ધાને શરમાવે તેવો વેગ હોય છે. પણ તેમાં કંઈશતા હોતી નથી. પંડીતાઈ હોય છે છતાં હંસ હોતો નથી. ‘૧૮મી સદીના બગવાના જવાળા મૂખીના અગ્નિની શીખા એટલે તેના મીઠા બાવરનની રસધાર. તે જવાળામૂખીની કેડમાં રમતાં ઇંદ્રધનુષ્યના રંગો તે કવિવર શેલીની રસીલી કવિતા’ તેના સંગીતના અંતરના ઉડાણ અને બાહ્ય ઉર્ધ્વગમનમાં કુદરત જેવી પ્રભૂતા છે. તે પ્રભૂતા બહુ જીવી છે. તેના સંગીતમાં તેના વિચાર—ચંદ્રપ્રવાહ—અને કાર્યોનો એક રસ થઈ જાય છે !” કવિવર શેલી એટલે જગતના બહુસ યથા ગયેલા અંતરને ગેલ કરી પોવી, અસેધ અનંતતાને ચીરી, સત્ય અને સૌંદર્યથી મનુષ્યને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર કવિતા દેવીનો પ્રેમશીનો આત્મા.

* Influences of the French Revolution on English Literature
; Swinburne

કવિ અને કવિતા.

કવિતાની વ્યાખ્યાઓ અનેક થઈ છે. § દરેક વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સંપૂર્ણ થવા મથે છે. 'કલ્પનાનો આવિષ્કાર જ એવી શેલીની કવિતાની વ્યાખ્યા છે. નીતિના શુભતત્વનો ફેલાવો કરનાર મુખ્ય સાધન કલ્પના છે.' અને નીતિનું સત્યસ્વરૂપ એટલે જગત વ્યાપી પ્રેમ. 'કવિ જીલજીલની માફક અધારામાં બેસી મધુર આલાપથી પોતાના એકાંતને આનંદિત કરે છે. તેની કવિતા સૃષ્ટિની સંતાયેલી સુંદરતાને શોધી સાધારણ પ્રસંગોને નવિનતાથી રંગી દે છે. છુપાયેલા ગાયકના સંગીતથી જેમ શ્રોતાઓ મથશુભ અને તેમ મનુષ્યો તેના રસથી ઉન્મત્ત બને છે. કવિ ખીજાઓ માટે ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાન, આનંદ, શુભ અને ભવ્યતાનો સર્જક છે. તેથી પોતે અત્યંત સુખી, શ્રેષ્ઠ, જ્ઞાની અને મનુષ્યમાં ઉચ્ચ કોટીનો આત્મા હોવો જોઈએ. તેની ભવ્યતાની ખરોખરી કરી શકે તેવી મનુષ્ય જીવનમાં ખીજા એકે વસ્તુ નથી. જેટલા પ્રમાણમાં કવિ ઉત્તમ છે તેટલા પ્રમાણમાં તે સૌથી વધારે જ્ઞાની, સુખી અને શ્રેષ્ઠ છે, તે સત્ય સામે દલીલ થઈ શકે તેમ નથી. શ્રેષ્ઠ કવિઓ નિષ્કલંક મનુષ્યો હોય છે. તેમનું ડહાપણ પરિપક્વતા પામેલું હોય છે. અને તેમનું જીવન ભીતરથી તપાસાય તો તે અત્યંત સુખભર્યું હોય છે. જે કલાકારો કવિ તરીકે જીવ્યા છતાં ઉપરની વિભૂતિઓથી રહિત છે તે ઉત્તમ કવિઓ થઈ શક્યા નથી. મેથ્યુ આરનોલ્ડ શેલીના આ કથનના સામે વિરોધ કરે છે. કારણ ખરી રીતે સત્ય તેનાથી અન્ય દિશામાં છે. ઉત્તમ કવિ અને કલાકારો સુખ અને નીતિના હોવા કરતાં ચારિત્ર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા દુઃખી અને પામર મનુષ્યો જણાયા છે. અને શેલી સિદ્ધાંત તરીકે કવિતાના બચાવમાં ગમે તેમ પ્રતિપાદન કરે પરંતુ તેનું જીવન સ્ખલિત થયેલું હતું. પ્રેમની ક્ષુદ્ર વાસનાને સંતોષવા દોડાદોડી કરવામાં જાંગી ગાળે તેવા કવિની કવિતામાં સત્ય અને સૈંદર્ય શું હોઈ શકે તેનું તેના ટીકાકારો અનેક રીતે કહ્યા કરે છે. એકનેર સંધ્યાના પંચરંગી વાદળ જોવાથી જેમ વધારે ડહાપણ ન આવે તેમ તેની કવિતાથી થાય છે. ખીજાનેક તેની કવિતા શક્તિહીન લાગે છે. ત્રીજો જેમ કહે છે કે તેની કવિતા આપણને કંઈ શીખવતી નથી. અને ઉચે દોરી જતી નથી. ચોથાને તેમાં માત્ર સાગરના પક્ષીનું કલ્પાંત અને જમણું માણસ પડે છે. પાંચમો માત્ર તેમાં તર્કના મોજાઓ જુલે છે. આવા વિરોધી કથનના સમૂહમાં કંઈ સત્યાંશ હોવો જોઈએ. એમ વાંચનારને ઘણી વખત થાય છે. કારણ કવિતાનો સત્ય અર્થ જોતાં ટીકાકારો ખરા હોય તેમ જણાય છે.

§ Hudson's Introduction to the study of Literature
¶ Defence of Poetry—Shelley

૧ Essays on criticism

૩ Leslie Stephen

૨ Sir Henry Taylor

૪ Arthur Segmour

શેલીનો આદેશ તેના ટીકાકારો કહે છે તેવોજ હતો. તે માને છે કે કવિતાનું લવિ સર્વશુભી છે. જેમ કવિતા ઉત્તમ હશે તેમ મનુષ્યનાં જીવન હાલ અને હવે પછી વધારેને વધારે પ્રમાણમાં શાંતિ અને સુખ મેળવી શકશે. કવિતા વગર આપણું વિજ્ઞાન અધુરું રહેશે. અને હાલ જે તત્વજ્ઞાન અને ધર્મને નામ ઝોળખાય છે તેનું સ્થાન કવિતા લેશે. કવિતા સર્વ જ્ઞાનનું મધ્યબિંદુ છે અને તે જ્ઞાનના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે. સર્વ જ્ઞાનની શુંચવણ કવિતાના હાથે ઉઠેલાવી પડશે. શેલીની કવિતાની પરિક્ષા ટીકાકારોને મળતી છે. તેથી સરાંશ એ આવે છે કે કાંતો ટીકાકારો શેલીની કવિતા સમજી શક્ય ન હોય અગર શેલી પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કવિતાને ઉપજાવી શક્યો ન હોય. ઘણા માણસો ઉત્તમ કવિની ખ્યતિ મેળવ્યા છતાં સમાજના અપવાદથી બચી શક્યા નથી. કલાપીના દીલ સ્પર્શી સંગીતની લબ્યતાને ટીકાકારોએ આશકના દર્દના આશ્વેષનો મેલ લગાડવા પછાડા માર્યા છે. પાશ્વિમાત્ય કવિ હોમર અને વરજીલ સામે દારૂડીયા અને ખુશામતીયાના આશ્વેષ થયા છે. છતાં તેમના સામે ફેંકાયેલી ધૂળ કાળના ચક્રથી ફેંકાઈ જઈ તેમનો પ્રીતિ શાંત અમરત્વ પામી છે અને તેમના શક્તિ પ્રતાપના વજન આગળ તેમના સામેના સત્ય અને જુદા આશ્વેષો કંઈ વિસાત વગરના લાગે છે.

સિદ્ધાંત અને ક્રીયામાં અનુભવાતા સત્યમાં ઘણી વખત ફેર હોય છે. સત્યનું દર્શન કરવું અને તેનું આચરણ કરવું એ જુદી બાબતો છે. બન્ને શરીર અને મનના જુદા ભાવો પર આધાર ભૂત છે. મનુષ્યના મનના વ્યપાર બે પ્રકારના હોય છે. #— જુદિવિષયક અને વિકારવિષયક કવિતા એ મનુષ્યના દૃઢ્યની રાગશીલ વ્યપાર કરનાર શક્તિની ઉત્પત્તિ છે. આ વિકારો-રાગશીલ વ્યપારો-ભાવ કહેવાય છે. જુદિવિષયક વ્યપારો જોડે કવિતાને સંબંધ નથી. આચરણ અને કવિતાના સિદ્ધાંત હરદમ સમભાવી હોતા નથી. તે ઉપરથી જણાશે. મહાકવિઓમાં જુદિ અને વિકાર બન્ને સંપૂર્ણ રીતે ખીલેલા હોય છે. અને તેથી તે સર્વાનુભવ રસિક થઈ શકેલા જણાય છે. ભૂતકાળના કેટલાક દાખલાઓમાં આપણને સિદ્ધાંત અને આચાર સમભાવી જડી આવે છે. હાલ પણ જડી આવે ખરા. કાગ ઉપર તેનો આધાર નથી. માત્ર તે એક અકસ્માત છે. સુંદરતા સમજાવી અને સુંદરતા અનુભવવી એ જુદી બાબતો છે. બીલ્વમંજળમાં ચિંતામણીને વેરાગ્ય અપાવી કલાપીએ પોતાના પ્રીય-પાત્રને તેમ કરવા સંબોધ્યું નથી. ગીતગોવીંદનો લેખક વિકાર સમજી શકે પણ તે પ્રમાણે જીવન જીવ્યાનો અખતરો તેણે કયો નહિ હોય. કારણ કલ્પવામાં જે શક્તિની જરૂરીઆત છે તે શક્તિ આચાર માટે ઉપયોગ રહિત બને છે. ચારિત્ર બાંધવામાં દેહદમન, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને મનોજગ જરૂરનાં છે. કવિતા અગર ઉત્તમ પ્રકારનાં લખાણ ઉત્પન્ન કરવામાં તેવી શક્તિઓની આવરયકતા નથી. અને તેથીજ એક જાતની મન્યતા ઉત્પન્ન થઈ છે કે લખાણ ઉપરથી માણસ સમજાય. આ માન્યતા સત્ય હોવાનું કારણ એ છે કે સર્જનશક્તિ પ્રમાણે મનની સ્થિતિ ન્યૂનાધિક

પ્રમાણમાં થાય, પરંતુ તેથી વિચાર પ્રમાણે ક્રીયા ઘડાય છે એ ભૂલ છે. ગીતાંજલિ કવિવર ટાગોર લખી શકે તે સત્ય છે પણ ગીતાંજલિ લખવા કવિવર ટાગોર જેમ જીવવાની જરૂર નથી. કાયર માણસ યુદ્ધનું વર્ણન કરી શકે અને સંયમ અને સત્યની વાતો કરનાર મધ્યમી અને ધૂર્ત પણ નીકળે. સાહિત્યમાં તો આવા વિરોધી દૃશ્ય પુરૂ પાડતા દાખલા ઘણા પ્રમાણમાં જડે તેમ છે. તેથી શેક્ષ્પીયારિય જાદુ થયો તેથી તે ઉત્તમ કવિ નહોતો તે દલીલ ઉપરની દલીલથી જોટી પડે છે. જોકે તેના જેવી ધગશ વગરનો માણસ ‘પ્રોમીથીયસ બાઉન્ડ’ અગર ‘સીન્સી’ જેવાં સર્જનો ઉપજાવી શકે તોપણ તે પ્રમાણે જીવન ન દોર્યું એટલે તેવું ન લખ્યું હોત એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી. તેથી મેથ્યુ આરનોલ્ડ અને ખીન્ન ટીકાકારોની ટીકા જોટી ઠરે છે. ટીકાકારોનું કથન અર્ધું ખરૂં કહેવાય. દાખલા તરીકે કવિભક્ત તુલસીદાસ શિવાય તેમની રામાયણ અને નીચેની જગમશહુર થયેલી લીટીઓ લખાવી અશક્ય છે.

‘ચિત્કૂટકે ઘાટપે હોઈ સજનકી પ્રીત
તુલસીદાસ ચંદન ઘસે તિલક કરે રઘુવિર’

બોસવેલ શિવાય જ્ઞેનસનની જાદગી લખાવી તેટલીજ અશક્ય છે. કહવા અનુભવ અને કલ્પનાથી અભેદ અનંતતામાંથી પ્રત્યક્ષ થયેલા સત્યને નિહાળનાર કલાપી શિવાય

‘જગત રસમાં કયાંયે પુરુ ન પકવ થયું હજી
હૃદય ગળતાં રાવામાં એ કયાશ રહી જતી’ *

એ લીટીઓમાં રહેલું વિષાદમય સત્ય કોઈ જોઈ પણ ન શકે તો લખવાનું તો શક્ય બનીજ ન શકે, શેક્ષ્પીયારે પણ તેમજ ગણાય. જગતથી હડધૂત થયા પછી અને ખારાં મીકાં ઘણાં તોફાન વીટાવ્યા પછી અંતર જ્યારે જુનાં સ્મરણોથી ભારે થઈ જાય છે ત્યારે દુઃખની સંગીતમય જવાબા કવિતા રૂપે નીકળે છે.

‘કવચિત કવચિત આવે સુખનો એહ અત્મા’ † એ લીટીઓમાં શેક્ષ્પીયારે અંતરના તોફાનમાંથી નાસી છૂટતી સ્વતંત્રતાની રાહત કયા કારણોને આધારે છે તે જણાય છે. હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ભાવ પ્રધાન સર્જનો માટે ઉપર પ્રમાણે સત્ય છે. પરંતુ ધુદ્ધિવિષયક સર્જન માટે તે પ્રમાણે ભાવનામય જીવન ગાળવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજી કવિ ચોપની કવિતા તેવા પ્રકારની છે. અને તેથી જ તેને

* કલાપીનો દેહારવ—એક ચંડાલને—પાન ૨૯૭

† Rarely rarely comes that spirit of delight.” Shelly.

અને ગાંધીજી જેવા તપસ્વી પણ આ બનાવ—આ કારી ધા—વિશે લખતાં છાપા-લેખકો ઉપર ઉતરી પડે છે (એ ફકરા અંતે અવતરણમાં ટાંકિયે છે). તો અમે અહીં “ભારત” એ વ્યાપક વિશેષનામમાં હિંદુ મુસ્લિમ બે બંધુકેમોનો સમાવેશ કરી લઈ એયને સંબોધીને એકજ વાક્ય લખિયે છિયે:—

શુદ્ધિ, સંગઠન, અને દક્ષિતોને પાછા માનવીઓ બનાવવાને કાળે

“થા યોગી, ઊઠ, ભારત !”

૨ શુદ્ધિ

એક મોટી બાબત વિશે લખતાં તેમાં બીજી મોટી બાબત આવી જાય છે તો આ બીજીને પૂરતો ન્યાય, ગમે તેવા સાધક લેખકને હાથે પણ, ન મળે, તેના એક તાજે દાખલો બન્યો છે. પોપ* શુદ્ધ ના “નવજીવન” ના અંકમાં ગાંધીજી શ્રદ્ધાનંદજીના સ્મારક વિશે લખે છે, તેમાં શુદ્ધિ વિશે પોતાના વિચાર લેખે એમણે જે અતિદુઃશમાં લખી નાખ્યું છે, તે એમણે જાતે જ ફરી વિચારવા જેવું છે, એમ અમને લાગે છે.

“પાપીની શુદ્ધિ એ તો એક કાયમની આંતરક્રિયા છે,” જેતું નામ પ્રાયઃ શ્રવ્ય છે, એ ગાંધીજીતું કથન સત્તર આના છે.

પણ આ ઝમાનામાં જ્ઞાન અને સહિષ્ણુતા વધતાં જાય છે એ એમની વાત પાંચ આની જ બરાબર હશે, અથવા પાંચ આની પણ નહીં. હિંદની હાલની સ્થિતિ વિચારવતુંવના મધ્યમાં રાખીને આ બાબત જોઈએ, તો જ્ઞાન અને સહિષ્ણુતા આપણા ખ્રિસ્તી મુસ્લિમ અને હિંદુ એમ ત્રણ સમાજોના બનેલા હીંદી ટોળામાં ત્રણેને માટે એ વાત એકસરખી સાચી નથી. મુસ્લિમ મુસ્લિમ મતીને બીજાધર્મ-માં જાય તેને માટે મુસ્લિમ સમાજમાં સહિષ્ણુતા ક્યાં છે? પરધર્મી પરધર્મી મતી હિંદુ બને તેને માટે સહિષ્ણુતા હિંદુઓમાંથી આર્યસમાજીઓમાં, બ્રહ્મસમાજીઓમાં, વિવેકાનંદીઓમાં, વાસંતકોમાં, ઇંગ્લેજ વા યુરોપીય સંસ્કૃતિના જે હિંદુઓ બાલકો યવા છે તેમનામાં, અને ગાંધીજીના સમજી ચેલાઓમાં આપણે જોઈશું; પરંતુ આ તમામ વર્ગો મતીને આપણા કોલ્યવધિ હિંદુસમાજનો કેટલામો અંશ યાય? હાટકેશ્વરમાં, મંદીરે, કે અપાશરામાં એકની મળે તેમાં આ વર્ગોનો અવાજ જરાપણ સંભળાય ખરો? મુસ્લિમ ટોળું પોતાનો કોઈ ગિરાહર પરધર્મી યાય તે સહી શકતું નથી; હિંદુ ટોળું કોઈ પરધર્મી માણસ પોતાનો બંધુ યવા આવે તે સહી શકતું નથી. હિંદુમુસ્લિમોમાં શુદ્ધિને માટે જે જે નાયકો મયન કરવા ઇચ્છે છે તે સર્વેની આગળ બે જંગી કાર્યો એકસરખાં પડ્યાં છે: મુસ્લિમોમાં એક જાતની સહિષ્ણુતા વા માનવતા ફેલાવવાનું; હિંદુઓમાં બીજી જાતની સહિષ્ણુતા વા માનવતા ફેલાવવાનું.

* મિત્તિસ બેસન્ટના ચેલાઓ એટલે મીઓસોફિસ્ટોમાં.

“ ખરું ધર્માન્તર એ તો હૃદયની પ્રવૃત્તિ છે. ” ગાંધીજીની એ વાત પણ સત્તર આના છે. પરંતુ હૃદયની પ્રવૃત્તિથીજ જે પુખ્ત માણસ ધર્માન્તર કરવા ચાહે તેને પણ મુસ્લિમસમાજ અને હિંદુસમાજ અત્યારે ‘ બંગ્લોરીથી ’ દબલ કરે છે; ધર્મની બહેમની અને સમાજની કાયદાની અને વ્યવહારની અનેકાનેક કસોટીઓ મુશીબતો અને આંટીઓ તે ખીચારને તેની હૃદયપ્રવૃત્તિ પ્રમાણેનું સ્વતંત્ર વર્તન કરતાં ધરાર અટકાવે છે. શુદ્ધિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અમને તો આ જુદ્દમી અસહિષ્ણુતાઓને તોડવાનું જણાય છે. ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય વિના સામાજિક રાજકીય કે વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય સમજાસમું જ. અને આપણે જે સાધવાની છે તે વસ્તુને વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ વર્ણવીએ તો તે ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અને વૈયક્તિક શુદ્ધિ છે, સમાજની દૃષ્ટિએ વર્ણવીએ તો તે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને હાર્દિક બંધુતા છે. અત્યારે તો મુસ્લિમ ટોળું સામે (active એકિટવ) જુદ્દમ કરે છે, તો હિંદુ ટોળું બેઠો (passive પેસિવ) જુદ્દમ કરી રહ્યું છે. બેય બેઠેમ નામક અધર્મને જ ધર્મ સમજી સાચા ધર્મ અને બંધુભાવ અને સ્વાતંત્ર્યની હિંસા કરી રહ્યાં છે. સેંકડો વયનો પુંછભૂત સડો છે, તેમનો એક અંશ બને તો ધોવાને હિંદુઓમાં શ્રદ્ધા નંદળ જેવા એક મહાપુરૂષ પાક્યા, તો તેમના બોધને વિશે વર્ણાશ્રમની આજની તારીખની રૂઢિઓમાં અત્યંત ચુસ્ત એવા પાંડતજી પુરેપુરાં સંમત ન હોઈ શકે એ સમજી શકાય એવું છે, પરંતુ ગાંધીજી જેવા સ્વતંત્ર અને શુદ્ધિપૂર્ણ બાબત ને જ સ્વીકારનારા સુધારક પણ વૈમનસ્ય જણાવે, ત્યારે તેમને આ વિષય ઇતિહાસ અને વસ્તુસ્થિતિ અને એમના પોતાના વિચારમનારના ખીજા વિભાગોની સાથે જસ ફરી ઘટાવી જોવાની નમ્ર વિનંતિ કરવી પડે છે.

ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને ધર્મમાં વૈયક્તિક સ્વતંત્રતા (સાચી અને હૃદયની પ્રવૃત્તિની, નહીં કે પોકળ) સાધવી એ જ શુદ્ધિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણને માટે ગાંધીજીને જે સદાગ્રહ છે તેમાં પણ મોટામાં મોટી અડચણ વેળુવ આદિ હિંદુઓના ઘણા મોટા ભાગની અસહિષ્ણુતાની છે. હિંદુસમાજ સહિષ્ણુ બનતો જાય તેમ તેમ જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને શુદ્ધિ બંને એક સાથે પોષાય. સ્પૃશ્ય બનતા અસ્પૃશ્યો અશુદ્ધમાંથી શુદ્ધ થતા હિંદુઓને તો પતિતમાં થી પાવન થતા હિંદુઓ આભડછેડના કૂર રાક્ષસી વર્તુલમાંથી બહાર આવતા હિંદુઓને બલ દેતા દેતા બંને અત્યારના મૂર્ખ બેઠેમી આત્મઘાતી હિંદુસમાજને નવું બલવત્તર જીવન આપશે.

ગાંધીજી આ અંકનાજ ખીજા લેખમાં લખે છે, — “ જગતના ધર્મોનો ઉદાર દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ અત્યારે ધર્માન્તર કરાવવાની જે બેહુદી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, અને જે આત્માને ઉવેખી શરીરને બહીરંગને જ મહત્વ અપે છે, તેમાં પરિવર્તન થયા વગર રહેવાનું નથી. ” આમાં “ અભ્યાસ ” એટલે શું ? માત્ર વાંચન અને વિચારણા ? ના; અનુભવ, પ્રત્યક્ષી કરણ, સજીવન પ્રતીતિ લેખે ગૃહીને

તેનું કૃતિમાં પણ પાલન. આચારો ધર્મ; તપની વાતો ડહોળે, બડી સૂક્ષ્મતાથી વિચારે, તે વાત ડહોળાજ રહે, બકવેદાન્તી બની ઉલટો પડે અને પાડે; તપ જરાતરાયે પાળવા માટે છે તેજ આગળ વધી હોંસે હોંસે વધારે બાણવા વિચારવા અને અનુભવવા માગે છે, સત્સંગ તથા સ્વછાત્રોને શોધે છે અને શ્રદ્ધાથી વળગે છે. દરેક ધર્મ એક જ્ઞાનસાશિ છે એટલુંજ નહીં પણ દરેકે દરેક ધર્મ એક મોટી તપશ્ચર્યા પણ છે. હૃદયપ્રવૃત્તિ અને બહિરંગ વચ્ચે જે ભેદ ગાંધીજી આંકવા માગે છે, તે, કહેવું પડે છે કે, પ્રોટેસ્ટન્ટ (protestant) સંસ્કૃતિની ઉપરછઠ્ઠી ફિલસુફીજનમાંનો અંશ એમના વિચાર ક્રમમાં અબદુલેજ મેમાન યર્ધ ગયો છે. તથાપિ રોમન કેથોલિકો સામે સ્વસંસ્કૃતિ માટે પ્રોટેસ્ટન્ટોએ ઉપજાવેલો-આ મુદ્દા તર્ક અને તર્કછટ્ટની અનેક ગાંઠોવાળો અને ગહન હોઇ સામાન્ય અર્થમાં ભાર દેવા લાયકનો નથી. એમ સ્વીકારી લઇ તથા વિનમ્રપણે દેખાડી લઇ, તેને આટલેથીજ જતો કરીશું.

હિંદનો પાછલો ઇતિહાસ જરા સંભારો. ભગવાન યુદ્ધનો શંખનાદ ભરતખંડમાં એકહજાર વર્ષ આલ્યો. પચગમ્બર સાહેબનો શંખનાદ પણ આજ લગીનો સમય ગણતાં એક હજારથી થોડાજ વધારે વર્ષ આલ્યો છે. બેયનો કાલાવાધ સરખાવતાં ઝાઝો ફેર નથી. પરિણામ સરખાવતાં આસમાન અને જમીન જેટલો મોટો ફેર છે. આનો શો ખુલાસો હશે વાડ, તે હિંદના ઇતિહાસનો એક મોટામાં મોટો કોયડો છે. એક ખુલાસો એજ લાગે છે કે ઊંઘા યતા ગયા અને હિંદુઓ તેમને પાછા પોતામાં ખેંચતા ગયા, અપનાવતા ગયા. થોડા ઝેંકા આ વધઘટ અને જમા ઉધારમાં ઊંઘાની વધ વધી, તે દરમિયાન ઊંઘા વધતા ગયા; પછી વળતાં પાણી થયાં,—ચૂઅન ત્સાંગતું આપ્તુ વર્ણન ઊંઘાનાં વળતાં પાણીનુંજ વર્ણન છે,—અને વધ કરતાં ખાધ વધતીજ ગઈ, જેનું સ્થાયી પરિણામ આપણે બાણીયે છિયે તે આવ્યું. અર્થાત્ આ સહઆપ્તીના લાંબા ગાળામાં શ્રદ્ધાનન્દણએ જેને ચાલતા ઝમાનાને અનુસરતું નવું “શુદ્ધિ” નામ આપ્યું તથા જેમાં બ્રહ્મસમાજીઓ અને આર્યસમાજીઓના કરતાં વિશેષ બલ પ્રેર્યું. તે જયિષ્ણુ વૃત્તિ અને ક્રિયા હિંદુઓને અજ્ઞાત હતી નહીં, તે પ્રતિ અને ક્રિયા વિશે હિંદુઓ સંશયાત્મા હતા નહીં; તે શુદ્ધિની પ્રતિ અને ક્રિયા આપણા પૂર્વજોએ પોતાના ધર્મની એક મોટી દેખીતી કુદરતી ફરજ લેખે ચલાવેજ રાખી, અને લગભગ હજાર વર્ષે પારણામ એ આવ્યા, કે ઊંઘા વિચાર અને ઊંઘા આચારના કેટલાક ઉત્તમ અંશ પોતે અપનાવી લીધા, આખો સમાજ હિંદુ થઈ ગયો, ઊંઘા સમાજ ભરતખંડમાં નામશેષ થઈ ગયો, આ અસંખ્ય તથા એકસરખી રીતે ચાલી રહેલા વારાફરતીઓનો ઇતિહાસ પણ લગભગ દટાઈ ગયો.

બેશક, એક મહાત્મના સંબંધમાં ઊંઘાસમાજ અને હિંદુસમાજ એકજ શાવના સ્વીકારતા હતા: જાનેને અહિંસા માન્ય હતી, પૂજ્ય હતી, પ્રાણપ્રિય હતી, પ્રાણાધિક હતી. આચારમાં મૂળ હિંદુ સમાજ કરતાં પણ મૂળ ઊંઘાસમાજને અહિંસાપાલન માટે વધારે આગ્રહ હતો.

છેવટ, દરેક ગુરુ દરેક લેખક દરેક વ્યક્તિ જીવંત હોય તો ખીજને પોતાની સદ્વસ્તુઓનો લાભ આપવા ચાહે છે જ. માણસ માત્રમાં કુદરતે સુકેલી હિતબુદ્ધિ અને બંધુરતિની આ લીલા છે, તે દરેક સજીવન સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં, અને ધર્મમાં પણ જોવામાં આવેજ. વળી જે એક વાર પોતાનો તે કોઈ કારણે પરાયે થઈ જતાં તેને પાછો પોતાનો કરવાને દિલ ઔર જોગ્યાય એજ નિયમ છે. અને તે જો ખરેખર “હૃદયપ્રવ્રત્તિથી” પાછો આવે છે, તો ઘર છોડીને જતા રહ્યા પુત્રને પાછો આવી મળતો જોતાં, પિતાને જે મહા મોટો હુરખ લાધ્યાની ખિસ્તી આખ્યાયિકા છે, જે પ્રાડિગલ સન (prodigal son)ના દ્રષ્ટાન્ત લેખે જગજાહેર છે, તે દરેક સમાજ અને દરેક ધર્મને માટે પણ સાચી છે, માત્ર કુટુંબસ્નેહના દ્રષ્ટાન્ત લેખે એનો પ્રદેશ સંકુચિત કરી દેવો યથાર્થ નથી. ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષોના પ્રખરોદાત્ત જીવનથી મુસ્લીમોની સહિષ્ણુતા ગમે તેટલી વધે, તથાપિ હિંદુ ધર્મ નામે તપશ્ચર્યામાં જે સમાજને સવિશેષ શ્રદ્ધા છે, તે સમાજ પોતામાંથી છુટી પડી ગયલી વ્યક્તિઓ પાછી અનુભવ પરિપાકે પોતામાં આવે, અને જોઈ દીધેલી શુદ્ધિ પાછી મેળવાતી અનુભવે, એવા બતાવને આનંદાશ્રુથી અને ગદ્ગદ કંઠે વધાવતો જ રહેશે.

૩. છાપાંઓ, તેમનું કાર્યક્ષેત્ર, તેમની જવાબદારી.

સૂકા ખીડમાં સળગતી ખીડી પડતાં પવન ચાલતો હોય તો ખીણમાંથી ચૂકી જોતજોતામાં ધાર ઉપર પણ દવ ફેલાઈ જાય અને આજો વગડો સળગી ઊઠે. માટે વર્તમાનપત્રોને તેમ ધગધગતી ઝુખેશના નાચકોને કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે, ત્હમારી ઉશ્કેરણીઓ અને સામસામી છેડતીઓ તથા મસાલાદાર ટીકાઓ બસ કરો.

ખીજ બાજુથી કહેવામાં આવે છે, વર્તમાનપત્રો ખીચારાં સારી કે માઠી કશી નવી ઘટનાનાં સર્જકો છેજ નહીં. સમાજમાં અત્યારે શી બળતરાઓ અશાંતિઓ અને સગદ્રેષની લહરો છે, તેજ એ સૂક્ષ્મદર્શક અને દૂરદર્શક નલિકાઓ, એ ઉખામાપકો અને વાયુમાપકો, અને એ ફોટોગ્રાફ અને ગ્રામોફોનોનો સૈ જોઈ શકે તપાસી શકે અને વિચારી શકે એવા રૂપમાં જાહેર કરે છે. જેને ઉશ્કેરણી કરવી હશે વા શાંત ફેલાવવી હશે, જેને નિરાશ થઈ પડી રહેવું હશે અથવા બાંહ્ય ચૂકાવી મોખરે ધસવું હશે, તે સૌ પોતપોતાનું કાર્ય કરે તેમાં છાપાંઓ ખીચારાં શું કરે. લાહ લાગે છે તો તે સમાજની અંદરના ઘર્ષણ વગર લાગતી નથી. દવ ફેલાય છે તો તે લડાઈ બળી ઉઠે એવી સામગ્રીના સૂકા ગંજ અને પવનના વેગ વટોળ અને તોફાન વગર ફેલાતો નથી. આમાં છાપાંઓને દોષિત ગણવાં એ તો બેટાળ માણસ કેમેરા (camera) ઉપર ચીડવાં એવું થાય છે; વીજળી પડે તેનો દોષ ગર્જનાને માથે નાખવા જેવું છે; અથવા તો દહીં મરી જાય તેને માટે વેંધનેજ ભાંડવા જેવું નજીક જૂલ્ય છે. વર્તમાનપત્રો કાં તો પડઘા માત્ર છે અને

કેવળ નિર્દોષ ગણવામાં ઘટે; અથવા તો જે જની જાય છે તેને અટકાવવા બનતો પ્રપાસ કરવા ફરાવવાનો તેમનો આશય હોય છે, અને તેમની આવી સદ્વૃત્તિ અને સત્પ્રવૃત્તિમાં એઓ તો પોતાનું બધું જ જીવન ગ્રેરી રહે છે, પરંતુ તે પૂરતું પડતું નથી, સમાજ તેને પૂરો ટેકો પણ આપતો નથી, અને બનાવ જની જતાં એમને ખીચા-શંને જશને ઠેકાણે જોડા ખાવા પડે છે.

ત્રીજી બાબતથી વળી જુદું કહેવામાં આવે છે. ઘણી બળતરા ક્ષણિક અથવા તો નબળી અથવા તો ગેરસમજથી ઊભી થયેલી હોય છે. આવી બાબતોને વિશે વર્તમાન-પત્રોનું લખાણ ઉશ્કેરણી અને કલહની જમાવટ અને દ્વેષપુષ્ટિ અને ગેરસમજના ફેલાવ જેવું લાગે ને લાગે, પરંતુ પરિણામે તે શાંતિ અને સાદી સમજ (common sense) નોજ વિજય સાધનારૂં નીવડે છે; અને વર્તમાનપત્રોની આ સેવા ન્હાની નથી. સંકુલ અને અસંતુષ્ટ અને ધાંધલગોંધળિયા સમાજોમાં એ પ્રમાણે વરાળ નીકળી નીકળીને શાંતિ થવાને માટે, ધુમાડા નીકળી નીકળીને ચોકખો પ્રકાશ પ્રસરવાને માટે, જ્યાં ચોકખી આશા છે ત્યાં અને નિરાશાની પ્રતીતિથી લાલ નથી જ ત્યાં પામર હૃદયોને આશાના આભાસો જેવું દેખાડવા કરવાને માટે ચાલુ મથી રહેતી આવીજ કોઈ યોજના આવશ્યક છે, અને વર્તમાનપત્રો તાત્વિક પૃથક્કરણ અને મુખ્યત્વે આવી યોજના જ છે. વર્તમાનપત્રોજ અર્વાચીન સમાજોનાં સાચાં સેફ્ટીવાલ્વ (safety-valve) છે.

ચોથી બાબતથી વર્તમાનપત્રો પોતે દાવો કરે છે—

અમે સ્વમાન અને સ્વટેક, જાહેર હિંમત અને જિંચા આદર્યો, જ્ઞાન અને વિવેક, પુરાવા અને તેની તપાસણી, વસ્તુસ્થિતિના સમાચાર અને અગમચેતીની સલાહ ચોતર્ફ પ્રસરાવિયે છિયે; ઘણી લાયક વ્યક્તિઓ અને લોકો-પયોગી કૃતિઓને ટેકો આપિયે છિયે; ઘણા ટોંગ પાખંડ અને ધૂતારાવેડા ઊઘાડા પાડયે છિયે; ઘણા અન્યાયો અને કમનસીબીઓ તર્ફ લોકોની આંખ ખેંચિયે છિયે; ઘણી જરૂરતો ઉપર લોકોનાં મન એકાગ્ર કરિયે છિયે; અધિકારી અને રૂઢતને એક બીજાનાં હૃદયો દેખાડી દઈયે છિયે; માલના ઉત્પાદક અને માલના ગ્રાહકને મેળવી આપિયે છિયે; સીધી અને અલંકારિક બને રીતે બોલતાં ઘણાં સાચાં લગ્ન સાધિયે છિયે તો ઘણાં નામનાં લગ્નોની કૃત્રિમતા જાહેર કરી દઈયે છિયે; ભૂતકાલનું યાદ રાખવા જેવું સંભારી આપિયે છિયે, ભવિષ્ય માટે સાધવા જેવું નજર આગળ રાખિયે છિયે, દુકામાં વર્તમાનના અમેજ સાચા કર્તવ્યનિષ્ઠ દેશસેવક છિયે, અને વળી સાથે સાથે અમે રમતગમત નાટકવાતાં કલાખેલ આદિ અનેકાનેક સારી અને જિંચી લાભકારક અને નિર્દોષ વિનોદની તેમ મહત્વની વસ્તુઓને પોષિયે છિયે. અથથ અમારો આથી પણ મોટો દાવો વિનમ્રતાનો છે. અમને મંદિર ગણો, પાક્યાલા ગણો, મડ ગણો, ગુરૂ ગણો, છેવટ મોટા બાર્થ ગણો એ કશુંજ અમે નથી વાંછના; અમારૂં વધારે વધારે લોક સંસર્ગે એજ અમારૂં ધ્યેય છે; અને છેવટ અમારો સૌથી મોટો વા સંબંધ દાવો

આટલોજ છે કે લોકોને કેમ સંભળાવવું એ પણ એક કલા છે, જે ગહન છે, અને તેમાં દિન પર દિન પ્રગતિ કરતાં જ જઈયે છીયે, પ્રયોજિત જ્ઞાનવિજ્ઞાનની છેલામાં છેલી શોધોને અમારી સાવનસામગ્રીમાં ઉમેરતાજ જઈયે છિયે.

આ ચાર ચિત્રો એકબીજાથી કેટલાં બધાં ભિન્ન છે તે કહેવાની જરૂર જ નથી. તો આ સર્વમાંથી સાચું શું-ખોટું શું ?

બધાંજ વર્તમાન પત્રો વિશે એક મત બાંધવું અશક્ય છે. આ ચારેમાંની ઓછીવત્તી છાંટ ઓછીવત્તી રેખાઓ ઘણાંબરામાં જોવામાં આવશે. હાલની વર્તમાનપત્રપ્રવૃત્તિ જાતે એવા તો સંકુલ અને યાંત્રિક સંસ્થા બની ગઈ છે, કે સારામાં સારું છાપું પણ નિર્મળ નિષ્કલંક સર્વાંગસુંદર ચોતર્ફથી નમૂનેદાર હોઈજ શકે નહીં; તેમ નીચમાં નીચ છાપાને હાથે પણ કરીજ સેવા નથી થતી એમ કહી શકાય નહીં.

વર્તમાનપત્રોના કરતાં તેમના તંત્રીમંડળો અને માલિકમંડળોના ઉપરજ દ્રષ્ટિ ઠેરવવી. નનામું કે બેનામી તે બેજવાબદાર, તે લવસ્થાન, તે તમામ દોષોનું અથવા તો દોષ-નિવારણમાં આપણી અશક્તિનું મૂલ, એ એક સિદ્ધાન્તને વળગીને પ્રસિધ્ધિને પ્રકાશ બને તેટલો અને વારંવાર ન્હાનામાં ન્હાનાથી મોટામાં મોટા તંત્રીઓ અને લેખકો માલિકો અને વ્યવસ્થાપકો ઉપર નાખ્યાજ કરવો. આ માણસોને કશુંજ ખાનગી રાખવાનો હક્ક આપણે સાફ અને એક કડક સવંચાળી નિયમ લેએ નકારવો. જે પ્રકાશ ફેલાવવાનો ધંધો લઈ બેસે તેને સમાજે પ્રકાશના વર્તુલમાં જ ચોવીશે કલાક ઉભાવાની ફરજ પાડવી. જે સેવાત્રતી હોવાનો દાવો કરે છે તેની સેવા કયા પ્રકારની હોય તે જાણવાને માટે તેને ચોવીશે કલાક ખુલ્લા માણેકઘોડામાંજ ગાળવાની ફરજ પાડવી. તંત્રીને આમ પૂરેપૂરો ઓળખિયે, તો કયા વિષયમાં એ લાઇ પ્રમાણુ ગણાય કયામાં નહીં, તે ઢાંકયુંજ ન રહે.

આપણા દેશમાં નીડર સ્વતંત્ર આબરૂદાર ઈમાની અને નિરભિમાની સાત્વિક તંત્રીઓ બહુજ ઓછા છે. હા—રામાનન્દ ચેટર્જીનું મૉડર્ન રિયૂ છે, નૃદરાજનનું ઈન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર છે, ગાંધીજીનાં યંગ ઈંડિયા અને નવજીવન છે, લાલાજીનું પીપલ છે. આવા તંત્રીઓ વધે તેમ તેમ છાપાઓની આખી સૃષ્ટિ સુધરે એમ માનિયે છિયે. નામ પ્રમાણેના માલ-demand creates supply-એ સૂત્ર આવા તંત્રીઓને લાગુજ નથી. એવા અપવાદરૂપ તંત્રીઓ પોતે પોતાના લખાણોને માટે માગ પેદા કરે છે, માટેજ તેઓ વર્તમાનપત્રની સૃષ્ટિનાં અને સમાજનાં પાંપો ધોવાની અજબ શક્તિ ધરાવે છે.

કેટલાક કહે છે:-કેળવણી વધારો, સંગીન જ્ઞાન પ્રચાર વધારો, લોકો સુધરશે એટલે તેઓ ગુણિયલ છાપાને જ ટેકો આપશે, અને છાપાંસૃષ્ટિ એની મેળે સુધરી જશે. આ ઠીક છે પરંતુ એમાં બે વાત ઉમેરિયે નહીં, ત્યાં લગી એ કથન જેવું ઉપલક્ષ વાંચકને લાગે છે તેટલું બધું ઠીક નથી. જ્ઞાનવૃદ્ધિ જ ખસ નથી; ચારિત્રવૃદ્ધિ પણ

જોઈયે. અને જ્ઞાનવૃદ્ધિની સુકાળલે નીચી સિદ્ધિ મેળવવી પણ કેટલી બધી અઘરી છે, કેટલા મહાભારત પ્રયત્નો માગે છે અને કેટકેટલો સમય ખાઈ લાય છે તેનો ખ્યાલ અવશ્ય રાખવો જોઈયે. અમે પોતે તો જ્ઞાનવૃદ્ધિથી ચારિત્રશુદ્ધિ, એ અર્થ સત્ય કરતાં, જ્ઞાનવૃદ્ધિ પણ ચારિત્રશુદ્ધિ વડે, એ અર્થસત્યને જરા વધારે માન્યે છીએ.

૪ સર રમણભાઈ મહીપતરામ

દુર્ગાશામ મહેતાજી, નર્મદ, મહીપતરામ, કરસનદાસ મૂળજી, માધવદાસ ચુનનથદાસ, આદિનાં અને એમનાં સંગ્રામીઓનાં વાતાવરણ એટલે હિંદુ ધર્મ હિંદુ સમાજ અને હિંદુ સંપ્રદાયોનાં જંગલીપણાં અને બેમો અને મલિન રાગોને વાળીજુડી ધોઈ ચૂનોલગાડી સુધરેલાં બનાવવાને જ પોતાનું પ્રધાન કર્તવ્ય માનતું વાતાવરણ. આ વાતાવરણમાંથી જે બીજે જમાને પણ સુધારક પાક્યા તે ઘણાખરા એ પહેલા જમાનાના જેવા જ આકરા તો નહીં તથાપિ અત્ય અનુદાર અને લડાયક પાક્યા. રમણભાઈ પણ સુધારક થયા; એમની હારના આકરામાં આકરા સુધારકને પણ સુધારક લેખે પોતાના પક્ષમાં સ્વીકારવા પડે એવા. પરંતુ એ બાલકને કુદરતે કંઈપણ અને સ્નેહ પણ બહેજાં. એમને કવિ કહેવા કે ઉપકવિ તે વિશે ભલે મતભેદ થાય, પરંતુ એ એક સાચા કવિ હતા તે ક્ષા સ્વીકારશે. વળી કુદરતે એમને સાદી સમજ અને સામી બાલુના શુભ તેમ પોતાની બાલુના દોષ જોવાની શક્તિ પણ બહેજાં; એમને નર્મી (humourist હ્યુમરિસ્ટ) કહેવા કે ઉપનર્મી તે વિશે મતભેદને અવકાશ છે, તોપણ એ એક સાચા નર્મી થયા તે પણ ક્ષા સ્વીકારશે. અને ૧૮૮૦ થી ૧૯૨૫ લગીના અમદાવાદ માં અનેકાનેક વાવાઝોડાં આવી ગયાં છે, અનેકાનેક ગરમાગરમી સાડમારીઓ થઈ છે, તેમાં આ કવિ અને નર્મી અને સાદું દિલના સત્જન સુધારાનાં અને બહાર સેવાનાં કાર્યોમાં એકસરખા મંડયા રહ્યા છે, મોખરે આવીને મોખરે ટક્યા છે, અને એમની ખાસ વિશિષ્ટતા તથા એમના ચારિત્રનો મનનીય વિજય એ છે, કે એકસરખા અજાતશત્રુ આ ચાળીશ વર્ષના લાંબા અને અપાત્રખીના ગાળા દરમિયાન પણ એઓ રહ્યા છે. દેશસેવા અને સુધારાની યુથુથુ, (militant મિલિટન્ટ) હારમાં બધા વખત સૈનિક રહેવું, વીરથી વધારે વર્ષ આગેવાન રહેવું, અને પોતાની મીડાશ નરમાશ કંઈપણાશક્તિ તથા નર્મશક્તિ વડે બધા પણ એકસરખું માન આપી શકે એવા અજાતશત્રુ રહેવું, એ વિજય ચારિત્રનો જ વિજય છે, વૈયક્તિક વિજય જ છે, એટલે પછીના જમાનાઓને એ બનાવ સમજાશે પણ નહીં, તથા અત્યારે પણ રમણભાઈને જોળખી ન શકનારા અસંખ્ય માણસોને સમજવો મુશ્કેલ પડે, એવો છે.

વારૂ. સરકારે એમને આ મોટું માન બેચરતા વર્ષની વ્હાણીમાં આપ્યું તે માટે અમે સરકારને જ ધન્યવાદ આપીએ છીએ. અને રમણભાઈની સાદિય સેવાઓમાંથી જે પૂરતા પ્રકાશમાં નથી આવી તેનું કારણ કે તે છુટીછવાઈ જ

પડેલી છે, તો તેને હવે અવિલંબે સંગૃહીત રૂપમાં પ્રકટ કરવાની ભલામણ કરિયે છિયે. એક તો એમની કવિતાઓ. આં જે હોય તે બધી એક ચોપડીમાં ભેગી છપાવી બેઠયે. બીજી એમની સાહિત્યસેવા તે પ્રાથનાસમાજમંદીરમાં એમના ઉપદેશો અને પ્રવચનો. આ પણ જે હોય તે બધાં એક ચોપડીમાં એકઠાં પ્રકટ કરવા બેઠયે. રાજને રાજ નિત્ય—કામના અતિદબાણ તંબે દબાઈ રહેલા હોવાથી જ રમણભાઈ પોતે આ બેમાંથી એકે સંગ્રહ આજલગી કરી—કરાવી નથી શક્યા એમ અમે માનિયે છીયે; તે બંને હવે અવિલંબે પ્રકટ કરી દેવાની અમે સૌ સંબંધીઓને તથા સર રમણભાઈને પોતાને ખાસ ભલામણ કરિયે છિયે.

૫. વાઇ. એમ. સી. એ. કન્વેન્શન, મુંબાઈ;

આંસ ઇન્ડિયા ક્રિશ્ચિયન કોન્ફરન્સ, મદ્રાસ.

ઉપર આપણા આદ્ય સુધારકોની અરાતા અનુદારતા આદિ વિશે લખ્યું છે તેથી દ્રષ્ટાય એવા સુધારકો હજી પણ ગુજરાતમાં છે ખરા! ઓગણીશમીસદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં એમનાથી વધારે જ્ઞાનસંપન્ન અને વધારે સમતોલ મણિલાલ નજીભાઈ અને ગોવર્ધનરામ જેવાએ તપોમય સુધારાનો યોધ કરેલો, તે તો એમણે વટાવી ખાધો, પરંતુ દેશમાં દાયકે દાયકે જ્ઞાન વધતું ગયું છે, અને હિંદુ આચાર વિચાર મિનારમાં સનાતન અને આખી જનતાને હિતકારક તત્વો છે, એ સત્યનો દાયકે દાયકે વધતો જતો સ્વીકાર હવે હિંદુધર્મના ક્રિશ્ચિયન અને પાશ્ચાત્ય અભ્યાસકોમાં પણ સામાન્ય રીતે આદર પામતો જાય છે, તેના એક ન્હાના દાખલા તરીકે અમે એવા “ ગર્ધ કાલના ” સુધારકોનું ધ્યાન ઉપર નોંધેલી કન્વેન્શન ગર્ધ નાતાલમાં મુંબાઈમાં મળી હતી, તેમાં ચર્ચેલાં ભષણો અને સ્વીકારાયેલા ઠરાવો તક્ત્તે બેઠિયે છિયે. એ કન્વેન્શન માને છે કે હિંદ અને હિંદુસમાજ ઉપરથી આર્ષ હુનિયાને શીખવા અને યોધ લેવા જેવું ઘણું મળી આવે એમ છે, અને તેજ ઠરાવે છે કે હુનિયાના જીવનને માર્ગ દાખવે અને સમૃદ્ધ કરે એવું હિંદુ જીવન વિચાર અને સિદ્ધિઓમાં જે જે વિશિષ્ટતાઓ છે તેનું સંરક્ષણ થવું આવશ્યક છે, કેમ કે એમાં આખી હુનિયાનું હિત સમાયેલું છે. ક્રિશ્ચિયન સમાજના વિચારક, આગેવાનો આમ હવે મોટી સંખ્યામાં હિંદુ સમાજને સંરક્ષક (conservative કોન્સર્વેટિવ) થવા આગ્રહ કરે એ ઓછું સૂચક નથી.

મદ્રાસની કોન્ફરન્સ રાજકીય ધારાસભાઓની ચૂટણીઓને માટે મતદારોન સમૂહોને કોમી વિભાગો પ્રમાણે વહેંચ્યા છે એવા આપણા હાલના બંધારણને વખોડી કઢાડે છે. ક્રિશ્ચિયન મતદારોનો જુદો કોમી વિભાગ મદ્રાસ ઇલાકામાંજ છે, બીજો નથી, એ હકીકતને તોડવાની એમની આગ્રહી ભલામણ વધારે વજનદાર બને છે.

અમારો આવતો અંક.

આધુનિક દિગ્દર્શન

રસમય વાર્તાઓ.

કાવ્યો.

નાટકો.

(૧) કીર્તિનો કળશ.	{	હરીશ્ચંદ્ર	(૧) ઉર્મીઓ—	(૧) પ્રતિજ્ઞા-બંધન
(૨) જુલીઅન.		વિભાગની	રા. ચંદ્રવદન ચીમ- નલાલ રહેતા.	
(૩) જ્યોતિ—રા. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ રહેતા.		સર્વોત્તમ	(૨) નિરાશા—	પી. રહેતા.
		નવલિકાઓ	રા. અમીરાસ.	

(૧) બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને હિન્દનો બ્યાપાર ઉદ્યોગ:—

શેઠ. પુ. વિ. માવજી.

તે ઉપરાંત

(૨) ભવભૂતિના સંસ્કાર ચિત્રો—રા. ચંદુલાલ જ. ભટ્ટ. બી. એ.

(૩) નાલન્દા—રા. ઈન્દુભસાદ દેવશંકર ભટ્ટ.

(૪) કવિવર શેલો અને તેની કવિતા—રા. નીલમણી બાપુ
બી. એ. એલ એલ. બી.

અને

માસિક—મનન પ્રેસ બજારનંતરાય ક. હાકેર.

આધુનિક રસિક અને મનનીય સાહિત્ય વાંચકો હોય તો

આજે જ લખો:—

બ્યવસ્થાપક સુવર્ણભાલા,

લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

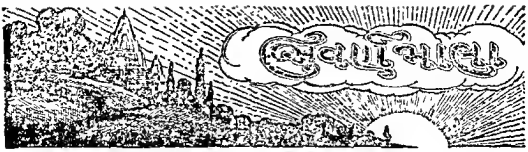
સાંકળી રોડ, બાવળગા, મુંબઈ નં. ૮.

સુવર્ણભાલાના મુંબઈના શોરૂ એજન્ટસ:—

મેસર્સ આર. વનમાલીદાસ એન્ડ કું.

જુની, બાટીઆ મહાજનવાડી સામે,

ઠાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

સંચાલકો:—શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્વામ માવજી અને રા. 'ચંદ્રકાન્ત.'

પોષ ૧૯૮૩.

વિષયાનુક્રમણિકા.

કાવ્યો

પાન

૧ શિકાર—રા. ચન્દ્રવદન મહેતા.	....	....	....	....	૨
૨ તંદ્રા—રા. જયન્તકુમાર ભટ્ટ.	....	....	....	....	૬૮

નાટકો

૧ મગધ-સામ્રાજ્ય—રા. ચન્દુલાલ જ. ભટ્ટ.	....	....	....	....	૨૭
૨ વેવિશાળ—રા. પ્રાણીવન ત્રિ. પાઠક.	....	....	....	....	૪૬

વાર્તાઓ

૧ ઉસ્મા આંદોલન } ઉપહાર માટે	....	....	....	....	૩
૨ અમોર }	....	....	....	....	૭૩
૩ લોગ—રા. જયન્તકુમાર ભટ્ટ.	....	....	....	....	૬૧
૪ મધુસૂદન—રા. બટુભાઈ ઉમરવાડીયા.	....	....	....	....	૧૦૫

નિબંધો

૧ પ્રકૃતિ કવિ તરીકે કવિ ન્હાનાલાલ અને રા. નરસિંહરાવ— એક તુલના—રા. અભિજીત.	....	....	....	....	૯૮-૧
૨ શ્રીટીશ સામ્રાજ્ય અને હિન્દો વ્યાપાર ઉદ્યોગ—શેઠ પુ. વિ. માવજી.	....	....	....	....	૬૬
૩ રોમે રોલાંની કલાભાવના—રા. નીલકંઠ મજુમદાર.	....	....	....	....	૬૫
૪ ધર્માત્મીનો રાષ્ટ્રવિધાતા બેનિટો મુસોલિની—રા. છેલ્લશંકર દલપતરામ વ્યાસ.	....	....	....	....	૩૭
૫ સાહિત્ય-સંગીત સંયોગ—રા. વીરચુત ત્રિભુવન મહેતા.	....	....	....	....	૧૯

પ્રકીર્ણ લેખો

૧ વિભૂતિ પૂજા—સ્વ. લોકમાન્ય ટિળક.	....	....	....	....	૧
૨ રાધનો પર્વત—રા. પ્રાણીવન ત્રિ. પાઠક.	....	....	....	....	૬૫
૩ માસિક મનન—પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર.	....	....	....	....	૧૧૨

ચિત્ર સૂચિ.

ત્રિરંગી.

૧ રણવીર મહારાણા પ્રતાપસિંહ (મેવાડ)	...	... ૪૧૨.
૨ રાજા માનસીંગની લાકડી. સુવર્ણનું મીનાકરીકામ-જેપુર.—		
(૧૫ મી સદી)	... ..	સુખપૃષ્ઠ.

એકરંગી.

૧ સ્નાન—રજપુત કલમ (૧૮ મી સદી)	....	... ૧૮
૨ રજપુત જનાના-વીરહીની—(૧૮ મી સદી)	...	... ૧૯
૩ ચરક—પૂળ (૧૮ મી સદી)	... ..	... ૬૦
૪ સુવર્ણ મંદીર—અમૃતસર (૧૮ મી સદી)		... ૬૧
૫ કવિ ન્હાનાલાલ	... ..	... ૬૮
૬ રા. કવિ નરસિંહરાવ	... ..	... ૬૮
૭ હિન્દી છિંટના નમુના (બોરડરો-કિનારીઓ) (૧૭ મી સદી)	...	... ૬૯

અમારા એજન્ટો.

મેસર્સ—આર. વનમાલીદાસ એન્ડ કું, સોલ એજન્ટ.
જુની બાટીયા મહાનન વાડી સામે, મુંબઈ.

મેસર્સ—બેચર મેથન એન્ડ સન્સ, રાજકોટ.
વિદ્યજ્યોતિ કે.ર્યાસિય, સુરત પ્રાંથ.
ભાગાંતળાવ રોડ, સુરત.

Our Pictures are Protected by copyright

સર્વ હક સ્વાધીન

Printed & Published by WAMAN RAMSHANKER MASTER
at Lakshmi Art, Printing Works, 97 B. Sankli St, Byculla, Bombay, 8
All Blocks are made at our Studio.

પેજ ૯૮ થી ૧૦૪ હક્કી આર્ટ પ્રીન્ટિંગ વર્ક્સ બાયમતા મધ્યે હાખ્યાં તથા પેજ
૩ થી ૧૨૦ સુધી અમદાવાદ આદિત્યમુદ્રણાલય રાયમડ મધ્યે હાખ્યાં.

લિવાઈ માસ

પોપ

૧૯૮૩

વિભૂતિ પૂજા.

—

વિભૂતિ પૂજા ન્યાં નથી એવા સમજ મળવા હલકા, અને જે સમાજમાં આ ગુણનો લોપ થતો જાય છે તે સમાજ મરણોન્મુખ થઈ છે એમ સમજવું.

રાષ્ટ્રિયત્વ, સમાજ ન્યવસ્થા અને ધર્મ એ સર્વેનું મૂળ વિભૂતિ પૂજામાં છે.

ઈશ્વરાંશ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કभी અધિક પ્રમાણમાં હોય છેજ, અને વિભૂતિનું દર્શન થતાં વિભૂતિ પૂજામાં ભર પડી મૂળનો ઈશ્વરાંશ ઊભરાય છે. લોહચુંબકની પાછળ પાછળ લોખંડનો ટુકડો જે પ્રમાણે આપોઆપ ઘસડાય છે, તેજ પ્રમાણે વિભૂતિ પાસે શોધ્ય અંતરે મનુષ્ય આવતાં તેના સંસ્કારનું પલિણામ તેના મન પર થયા વગર રહેવાનું નથી.

લોકમાન્ય રિણક.

વર્ષ

૨ જી

અંક

૩ જી

શિકાર

રા. ચન્દ્રનંદન મહેતા.

શુભળંકી છંદ

શિકાર શોધમાં જતાં ગાદી ધનુષ્યબાણને,
પ્રભાત ખેડારમાં મળ્યા કુમાર કુંવરી વને,
કુમાર બાલ સૂર્યને નમી ધરેછ અંજલી,
ત્યહીજ કુંવરી કુમાર નેનપંથમાં પળી.

નિહાળી મોરચી જતો,

કુમાર બાણ સાંધતો,

‘કુમાર ના, કુમાર ના,

ઘટે ન મોર મારવા’.

કરીય નેમ સાંધતો

અને કુમાર દારતો

‘કુમાર ના, કુમાર ના’

કરે વિનંતિ કુંવરી.

“પ્રભુ નદીતટે ઉજેડ આશ્રમે ભણ્યા હમે,
અને કુમાર! ભારવર્ષ, અન્યપાર આશ્રમે,
ભણ્યા હમે, ઘણીયતાર ઇન્ધનાર્થ આશ્રતા,
વર્તત શ્રીધમમાં કદી હમે નદી કુદાવતા.

કુમાર, કાલ જે પછે,

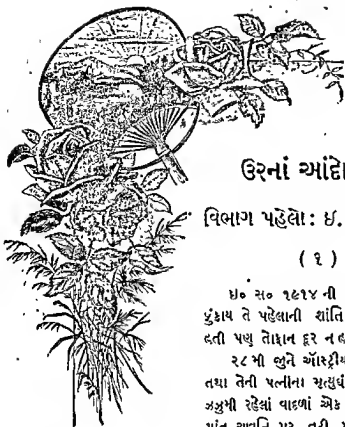
શિકાર હાથથી મયે,

કુમાર ના, કુમાર ના,

ઘટે ન પંખી મારવા.”

હવે ન ધૂમવું રહું વને શિકાર આશમાં,
હતા શિકાર ખેડે અન્ય અન્ય બાહુ પાશમાં.

ઉરનાં આંદોલન.

વિભાગ પહેલો: ઇ. સ. ૧૯૧૪

(૧)

ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની શરૂઆતમાં તોફાનના પવનો ઝુંકાય તે પહેલાની શાંતિ યુરોપમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી પણ તોફાન દૂર ન હતું.

૨૮ મી જુને ઑસ્ટ્રીયાનાં કાઉન પ્રીન્સ ફર્ડીનાન્ડ તથા તેની પત્નીના મૃત્યુર્ધવ વાગ્યા-અને ધણાય સમયથી ઝુઝુમી રહેલાં વાદળાં એક મહિનાના ટૂંક સમયમાં આ શાંતિ અવનિ પર તૂટી પડ્યાં. ૨૮ મી જુલાઈએ તો ઑસ્ટ્રીયા-હંગરીએ સર્વિઆને યુદ્ધનાં કહેણ મોકલ્યાં અને ૪ થી ઑગસ્ટ સુધીમાં તો યુરોપની મુખ્ય પ્રમુખ્યોએ મહાયુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. મહાદાવાનળ લડાઈ પ્રવંચી રહી.

ઈંગ્લેન્ડે જર્મની સાથે યુદ્ધ આદર્યું એ સમાચાર બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના દરિઆપારનાં સંસ્થાનોમાં તો ચોવીસ કલાકમાં ફટકે પાડવી દીધા; ભારતવર્ષમાં પણ પૂર્ણ ઑગસ્ટે એ સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા.

રાજ્યનીતિના વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગે હિંદી વીરોને સામ્રાજ્યની મંદે પોતાનો ફાળો આપવાને દુહુલિ નાદ કર્યો. ગાંધેગામ રિફ્રેની ટુકડીઓ ઉભી થવા માંડી.

અને શાંતિ લુધીઆના ગાંધે પણ આ દુહુલિનાદ અપણુ કર્યો. શીખ અને રજપૂત લોકો બેટ્લિઅમપરનાં બળાતકાર સાંભળી ઉઠ્યા રજાં. ગામમાંથી બે ટુકડીઓ ઉભી કરવામાં આવી-એકે શીખ અને બીજી રજપૂત.

આજ્ઞાન યુદ્ધ વખતે લોર્ડ રોબર્ટસ ના હાથ નીચે નામના પ્રાપ્ત કરનાર જૂદાં સરદાર દીક્ષિપસિંહની તાબેદારી હેઠળ “ફર્સ્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી” સામ્રાજ્યની વહારે ધાવા તૈયાર થઈ રહી. ગામના બે વીર યુવકો રણધીરસિંહ અને પ્રતાપસિંહ આમાં બેડાયા.

૨૪ મી ઑગસ્ટે રણધીર અને પ્રતાપની “ફર્સ્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી” એ હિંદી સૈન્યના બીજા વિભાગો સાથે મુંબઈના બારામાંથી, જનસમૂહના હિત્તાદ વચ્ચે, ફાન્સના રણક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

રણધીર અને પ્રતાપ બાલ્યાવસ્થાથી ગાદ રનેલીઓ હતા. અંજેના માતાપિતા મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી તેઓ અનાથ હતા; દૂરના સગાઓને લાં ઉછર્યા હતાં. એકજ શેરીમાં સાથે રમવાથી, બાલ્યાવસ્થાનો ઘણો સમય સાથે જ પસાર કર્યોથી, એ બે વચ્ચે દૃઢ મિત્રતા જન્મી હતી; અને બાલ્યાવસ્થાની આ મિત્રતા યુવાવસ્થામાં અગાધ રનેદમાં પરિણમી હતી.

કોઈ દેવી યોગનાએ આ બંને યુવકોને એક જ સાથે માત્રમ પડ્યું કે તેઓ દુશ્મીને ચલાતા હતા, પણ દુશ્મી તો પ્રતાપથી જ આકર્ષાઈ. પ્રતાપ જરાક ઉંચક સ્વભાવનો હતો. એની પ્રેમપ્રતિમા દુશ્મીને રણધીર-ચંદાસ એ એને ન ગમ્યું પણ મિત્રતાને ખાતર કંઈ બોલ્યો નહિ.

આખુંય લુધીઆના ગામ આ બે મિત્રોની દૃઢ મૈત્રી વિશે વાત કરતું, પણ દલે ગામના લોકો વાત કરવા લાગ્યા " સેનો વિજય થશે ? પ્રણયનો કે મૈત્રીનો ? "

પ્રતાપ બેટલો ઉઘ દતો એટલો જ રણધીર સાંત હતો. રણધીર નિશ્ચય કરી ચૂક્યો કે આટલા બધા વર્ષોની મિત્રતા અચળ ટકી રહેશે. મૈત્રીનો વિજય થશે. રણધીરની મત્તા-દથી પ્રતાપ દુશ્મી સાથે પરણ્યો અને રણધીરનાં હસનાં વદને પ્રતાપને બૂમચ્યો. રણધીરની ખરી સ્થિતિનું એને લાલ ન થયું, એને એમ ન માત્રમ પડ્યું કે એનો મિત્ર નિરાશાની ગર્તામાં પડ્યો હતો.

રણધીરે દુશ્મીને વિસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વિસારી ન શક્યો.

લોકોનાં અનુમાન અસત્ય થયાં. દુશ્મીના લાભ પછી પણ રણધીર અને પ્રતાપના રનેદમાં લેશ માત્ર પણ સખતન ન થયું; ઉંડું દિવસાનુદિવસ એમની રનેદમાંથી દરીમૂત થવા લાગી.

.....એ વર્ષ વીતી ગયાં અને દલે દુશ્મીના બેળામાં એક પુત્ર રમ્યો હતો. રણધીર ને તો એ કાલા કાલા શબ્દોમાં 'આયા' હતીને સંબોધતો.

પણ આ શાંતિ અને સુખ વધુ ટકી ન શક્યાં. યુરોપમાં દાવાનગ પ્રગટ્યો અને તેની સાથે આ સુખી જીવનનો પગ અંત આવ્યો. રણધીર અને પ્રતાપ " ફર્સ્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી " માં જોડાઈને સેવા અને ફરજના શેષમાં સીધાવ્યા.

અને આંશુભીની આબોએ પણ દસને વદને દુશ્મીએ પ્રતાપને પ્રોત્સાદન આપ્યું. બાળક અને તેની માતાને પ્રતાપે છેડી વારનું ઉમંગકારી આસિંગન આપ્યું.

.....ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રતાપસિદ અને રણધીરસિદની ટુકડીએ દિલ્લી સેના પટેલા જ વિભાગ માથે, કાન્સના રણરોજ માટે પ્રયાણ કરવા, તા. ૨૪ મી ઑગસ્ટે ભારત-વર્ગનો ત્યાગ કર્યો.

દિલ્લી સેનિકોને કેટલો દુર્ગમ કાર્યપ્રદેશ બેઠાનો હતો તે તો તેમને દેટકેટલી મુશ્કેલી બનો અને હેરાનગતિ બેગવડી પરી તે જાણે જ ખબર પડે. ઉત્સાદમાં ને ઉત્સાદમાં ટુકડીઓ ઉતી તો યદ પણ એ સેનિકોને પાશ્વાત્ય પ્રદેશના દંડા અને બેગવાળા શેરનો બીદકુત અનુભવ ન હતો. આમાંના યજુણે તો સમુદગમન પડેલી વખત જ કર્યું. પણ

કાન્સના હંડા સુમવાતા પવનો અને ખાઈએમાં પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે આપણા હિંદી વીરો યુદ્ધ કરવા તૈયાર હતા. જે મુસીબતોના વિચારે ભવલજ્ઞા યુરોપીઅન સૈનિકો કંપ્યા હતા તેનાથી હિંદીઓને જરાય ગભરામણ ન થઈ. ગમે તેવા માર્માક્રિ ઇતિહાસગ્રને પણ ક્ષુભ્ર કરવું પડે કે હિંદી સૈનિકોએ પોતાનો દેશ છોડવામાં અને અભવ્યા શસ્ત્રાસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરવામાં અશ્રુતપૂર્વ વીરશ્રી ચમકાવી.

રણુધીર અને પ્રતાપની દષ્ટિ સમક્ષ પોતાનો કાર્યપ્રદેશ તરવરી રહેતો. મુખ્યથી માર્સેસ જતાં સુધીમાં તો પાશ્ચાત્ય યુદ્ધશાસ્ત્રનો જોટલો અભ્યાસ થાય એટલો તેમણે કરી લીધો. સ્ટીમર પર જર્મન કૂરતાની કલાણીઓએ તો ભવલજ્ઞા બીડોમાં પણ ઘૂણા અને હિંમત ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં. રણુધીર તો હંમેશા રણુક્ષેત્રના જ વિચારો કરતો, પણ પ્રતાપની દષ્ટિ સમક્ષ કોઈ કોઈ વખત હુધીઆનાનું નાનું ઘર રમી રહેતું-કુતારી અને બાગકના તેને વિચારો આવતા; અને જ્યારે પોતાની એકલચાથી પત્નીના વિચાર આવતા ત્યારે યુદ્ધાકાંક્ષી પ્રતાપના વદનપર ઉદ્દેગની રેખાએ સાત્રાળ્ય ભોગવતી, અને આવી સ્થિતિમાં યુદ્ધની કોઈ પણ વાત એને પ્રોત્સાહન આપવા શક્તિમાન ન હતી.

રણુધીર તો હંમેશા યુદ્ધના સ્વપ્નો મેઘમાં કરતો. એના દેશમાં એનું કોઈ એવું સચું-વહાલું ન હતું કે જે એના મૃત્યુ પછી એ આંસુ પણ સારે. એને કશાની પરવા ન હતી, એ તો મૃત્યુને આસિંગન આપવા ક્યારનોય તત્પર થઈ રહ્યો હતો. મૃત્યુના વિચારો એને કંપાવી ન શક્યા. મૃત્યુ આવે તો પણ શું ? શા માટે ધર્મક્ષેત્રમાં જીવનની આહુતિ ન આપવી ? અને એ મરણ પામે તો એની પાછળ અશ્રુની અંગતિ પણ કોણ આપનાર હતું ?

આવાને આવા વિચારોમાં સ્ટીમર પર એક અડવાડીયું તો નેતજેતામાં વીતી ગયું. વાયુવેગે સ્ટીમર રસ્તો કાપી રહી હતી. કાર્યક્ષેત્રની પાસેને પાસે આવતાં હિંદી સૈનિકોનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો. રણુધીર અન્ય સૈનિકો સાથે સરદાર દીક્ષિપસિંહના અધ્યાન યુદ્ધ સમયના અનુભવો સાંભળી રહ્યો હતો. લોર્ડ રૉયર્સે પણ દીક્ષિપસિંહની વીરતાની કદર કરી હતી-અને હજી પણ એ જુદા અંગ્રેજ ઉમરાવ સાથે એનો પત્રવ્યવહાર ચાલુ હતો એવી અનેક અનેક ઘટનાઓ દીક્ષિપસિંહે કહી સંભળાવી. હુધીઆના અને તેના વીર વતનીઓની વાત નીકળતાં જુદા દીક્ષિપ બોલી ઉઠ્યો “આપણા ગામનો” દગ્ગર ઉપરાંત વીરોએ અંગ્રેજ બહાદુર ખાતર પોતાના ગ્રાણ અર્પ્યાં હતા, અને આ પ્રતાપસિંહના પિતા...” એનાથી વધુ ન બોલી શકાયું. એનો કંઠ રૂંધાયો, પણ બીજી પળે એણે વાક્ય પુરું કર્યું “એના પિતા તો મારી નજર આગળ જ એક અગ્નિગાન્ધી ગોળીથી વિદાયા.”

પણ પ્રતાપસિંહ પોતાના પિતાના પરાક્રમની વાત સાંભળતા હાજર ન હતો. રણુધીર તો એમજ ધારતો હતો કે બીજા સૈનિકોની સાથે પ્રતાપ પણ ત્યાં હશે. એની આંખો બધેય ફરી વળી પણ એનો મિત્ર ત્યાં ન હતો. આ રંગપર ચંદ્રના સમુદને છાંડીને તે પ્રતાપની શોધમાં ગયો. અને અંતે, રેકપર નિસ્તેજ વદને વિચાર કરતાં પ્રતાપને શોધી કાઢ્યો.

“પ્રતાપ, ભાઈ, તું ક્યારે ચાલ્યો આવ્યો ?” રણુધીરે પૂછ્યું, “અમને તો કંઈ ખગર પછું ત. પડીને !”

પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો.

“સરદાર દીક્ષિપસિંહ તારા પિતાના પરાક્રમની વાન કરતા હતા.”

પ્રતાપે ઉદ્ધિગ મુખે રણુધીર સામે જોયું પણ કંઈ જવાળ ન આપ્યો. રણુધીર પ્રતાપની વ્યાકુળતા અને નિરાશા તરત જ કળી ગયો અને સવાસ કયો. “પ્રતાપ, શા વિચારે તને આટલો બધો રોડી રાખ્યો છે ? જ્યારથી આંખે મુંઘઈ છાપ્યું ત્યારથી તારું વદન મેં અસહની માફક આનંદી નીલાળ્યું નથી. એવી તે શી ચિંતા છે કે મને પણ દહેતો નથી?”

પોતાની આ નબળાઈથી પ્રતાપ સરમાયો. હસતે વદને જવાળ આપવા પ્રયત્ન કયો પણ વધુ જોડી ન શકાયું, “એતો કંઈ જ નથી. માફ માયું રહેજ દુઃખનું હતું.....”

“પ્રતાપ, ભાઈ, મારાથી છૂપાવે-છે ? શું હું તને તારા દુઃખના સમયે પણ આશા-સન ન આપી શકું ? શું મારો એટલો પણ અધિકાર નથી ?”

પ્રતાપને માટે આ સવાસ અસહ્ય હતો. એની આંખમાં એ આંસુઓ રમી રજા પણ બીજી ઘડીએ જ તે અદસ્ય થયા. રણુધીરની દષ્ટિ સમક્ષ પ્રતાપનું હૃદયદાર ખુલ્લું થઈ રહ્યું. રણુધીર જોઈ શક્યો કે દુસારી અને બાળકની ચિંતાએ પોતાના મિત્રને દશાઓ હતો. પોતાની અને પ્રતાપની રિયતિ વચ્ચેનું અંતર તરત જ તેને માત્રમ પડ્યું. રણુધીરની પાછળ કોઈ રક્તનાર નહતું, એને કોઈની પણ ચિંતા કરવાની નહતી...પણ પ્રતાપ મૃત્યુ પામે તો દુસારી અને તેના બાળકનું શું થાય ? આ બધા તરંગો પ્રતાપના હૃદય-દારમાંથી એને નીકળ્યા.

“પ્રતાપનું મૃત્યુ થાય તો ?”-“પ્રતાપનું મૃત્યુ” એ વિચારે રણુધીરને દંપાઓ. એને કપાળે પરસેવાના ઝેળ છૂટ્યા. અંતે બીજી પળે દિમન લાવીને એણે પ્રતાપને કહ્યું “બંધુ, મને માફ કર. તારો ઉદ્ધિગ અસ્થાને નથી પહોંચ્યો.....પણ હું તને વચન આપું છું કે વખતે તારો દેહ રણુક્ષેત્રમાં પડે અને હું યવતો હુધીઆના પાછો જાઉં તો નહીં દુસારી અને બાળક કિશોરની સંસાળ રાખીશ. તું નમિત્ત રહેજે કે હું એમને જરા પણ આંધ્ય નહિ આપવા દઉં.”

આ સમયે પ્રતાપને રણુધીરનો દુસારી તરફનો રત્નદ વાદ આપ્યો અને પોતાને માટે રણુધીરે કેવો આત્મત્યાગ કર્યો હતો તેના ખ્યાલ પડેલી વખત જ આપ્યો. એ જોડી ન શક્યો. રણુધીરને રત્નદના આવેશમાં એ બેઠ્યો અને એની આંખમાંના આંસુએ એની દૃનરના દશાવી આપી.

..(૪)

પાંચ દગ્ગર માઈલનું લાંબુ અંતર કાપી દિંદી સેવનો પડેલો વિભાગ માર્સેસ આવી પહોંચ્યો. પોતાની માનુષમિત્રો ત્યાગ કરીને ક્રાન્સની મુદ્દશેત્રમાં ગ્રંપધાવવા આવેલા આ વીરોનું ફેન્ચ મુંદરીઓએ સ્વાગત કર્યું.

જર્મનોએ એન્ટવર્પનો ઘેરા ધાવ્યો અને જળએ મદિના મુશી બતાવૂર બેઠાબેઠાએ જર્મનોને દંડાવ્યા. પણ વિરાળ જર્મન સેન્ય સામે આદ્યર્ટ રાગની નાની સેના ક્યાં મુશી દકી શકે ? અંતે આદ્યર્ટમાં એન્ટવર્પનો કિસ્સો પડ્યો. દરે જર્મનોને રોક્તનાર કોઈ નહતું એટલે તેઓને ક્રાન્સની સદ્દદમાં આવના વાર લાગી નહિ. ડન્કર્ડ અને કેથે તરફ જર્મનોની દષ્ટિ ફરી.

સંયુક્ત ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લીશ સેના જર્મનોની વિશાળ સેના આગળ તો કંઈ વિસાતમાં નહતી, પણ (Ypres) ની આસપાસ જર્મનો ફરી વળ્યાં અને ઉત્તર સમુદ્રથી આરાસ સુધીના પ્રદેશને ઘેરી લીધો.

માર્સેસમાં હુંક સમય વિશ્રાંતિ લીધા પછી “ફર્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી”ને સંયુક્ત ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લીશ સેનાને મદદ કરવાનો હુકમ મળ્યો. રણધીર અને પ્રતાપ આપાદમરતક યુદ્ધ-સ્થળમાં સંજ્ઞાવધ ગયા. હિંદી સૈન્ય સર જેમ્સ વિલ્કોકના રાસન નીચે થૂંકવામાં આવ્યું.

યથેનું યુદ્ધ ઇતિહાસમાં અમર સ્થાન ભોગવશે. જ અલવાહીયા સુધી ફ્રેન્ચોએ જર્મનોને એક તસુ પણ ખસવા ન દીધાં; પણ જર્મનોની પ્રજા મશીનગનો, સામે ફ્રેન્ચ સૈનિકો વધુ અડધી ન રાક્યા. દિવસાનુદિવસ એ લોકોની સંખ્યા ક્ષીણ થતી જતી હતી. આ કટોકટીના સમયમાં સર જેમ્સ વિલ્કોકનું હિંદી સૈન્ય સંયુક્ત ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લીશ સૈન્યની દરોળમાં આવી ઉભું.

જો હિંદી સૈન્ય આ કટોકટીના સમયે મિત્રરાજ્યોની વ્હારે ન ધાયું હોત તો આખા યુદ્ધનો ફેર બદલાઈ જતો અને ઇતિહાસના પાના છુદી રીતે જ લખાત. ઑગ્ડો-ફ્રેન્ચ સૈન્ય વધુ ટકી શકે એમ ન હતું અને એ નાની સંખ્યા તો જોતજોતામાં પરાજય પામત અને જર્મનો છેક ક્રાન્સની રાજધાની પેરીસને મેરો ઘાલત. હિંદી સૈન્યે જર્મનોની પેરીસ પહોંચવાની મહત્વાકાંક્ષા ધુળધાણી કરી. દસ દિવસ અને દસ રાત સુધી “ફર્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી” એ જર્મનોના હુમલાઓને જરાક પણ મચક ન આપી. પાશ્ચાત્ય રણક્ષેત્રમાં પહેલી વખત અંપસાવવા છતાં પણ હિંદી સૈન્યે હિંમત અને વીરતા ખતાવી આપી અને પોતાની માતૃભૂમિને યથા અપાવ્યો.

હિંદી સૈન્યના બે વિભાગ કરી નાખવામાં આવ્યા. એક ભાગ સંત્રામને મોખરે રાખવામાં આવ્યો અને બીજો ભાગ ‘રીઝર્વ’માં પાંછળ રહ્યો. ફુલોંચે રણધીર અને પ્રતાપ આ યોજનાથી છૂટા પડ્યા-અને પછીના બનાવો તરફ નજર નાખીશું તો માલમ પડશે કે તેઓ હંમેશને માટે એકમેકથી છૂટા પડ્યા હતા. પ્રતાપનો વિભાગ સંત્રામને મોખરે ગોઠવાયો અને રણધીર પાંછળ ‘રીઝર્વ’માં રહ્યો.

લા બાસે (La Bassée) પાસે તુમૂલ્લ યુદ્ધ મચ્યું. હિંદી સૈન્યે જર્મનોનાં એક પછી એક હારાઓને દેવાયા. પ્રતાપસિદ્ધ યુદ્ધને મોખરે પોતાની વીરશી ખતાવી રહ્યો. એક મીનીટ જેટલા હુંક સમયમાં એણે દક્ષતાથી એક પછી એક એમ પંદર ગોળીઓ છોટી અને ઘણા ધુરમનોના ઘાણ કાઢી નાખ્યા. પણ વિજયની વરમાળ પહેરવાનું સદ્ભાગ્ય એનું ન હતું. જર્મન સૈન્યમાંથી પટાપટ “શેલ્સ” છૂટવા માંડ્યા અને તેમાંના એકે પ્રતાપનો પ્રાણ લીધો.

રણધીરનો વ્હાલો મિત્ર અપ્સરાને હાથે વિજયમાળા વરવા સ્વર્ગ તરફ આંધો ગયો અને ફુસારીનો સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત પામ્યો.

પણ પ્રતાપ અને એની ટુકડીનું નામ અમર રહી ગયું. જે જર્મન સૈન્યથી ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લીશ પાછા હાર્યા હતા તે જર્મન સૈન્યને હિંદી વીરોએ હાર્યા અને એને દરાવ્યું. અત્યાર સુધી જર્મનો વિજયી થતા આવ્યા હતા પણ પ્રતાપ અને એના મિત્રોએ એમના વિજયનો મૃદુચુદ વગાડ્યો. જર્મન સૈન્ય ફ્લેન્ડર્સમાંથી ઉઠી પૂછડીએ નાહું.

આવી રીતે પ્રતાપસિંહ જ્યુ પામ્યો. પણ એનું કાર્ય તો અમર જ રહ્યું. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરશે કે હિંદી સૈન્યની વીરતાથી જ મિત્રરાજ્યો ટકી શક્યા અને જર્મનોનો પરાજય થયેલ.

રણધારે પોતાના વીર મિત્રની અંતિમ ક્રિયાઓ કરી. તેના શોક અને લાગણી આંશુઓથી જ સમાપ્તિ પામે એમ ન હતા.

(૫)

યથેની કારગી લડાઈના સમાચાર હુંક સમયમાં હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા. લૉર્ડ લાડીંગે હિંદી સૈન્યના સેનાપતિને અભિનંદનનો તાર પાઠવ્યો. હિંદીમાંથી અસાધારણ ગ્રેટ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું અને તેમાં યથેની લડાઈમાં સામ્રાજ્યને ખાતર પ્રાણ અર્પનારા હિંદી વીરોની શુભ નામાવજી આપવામાં આવી. પહેલું જ નામ “ ફર્સ્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી ”ના પ્રતાપસિંહનું હતું.

હુધીઆનામાં ઘણા ધરમાં કંઈક મચી રહ્યું. કોઈ પુત્રને માટે તો કોઈ પતિને માટે, કોઈ લાઇને માટે તો કોઈ મિત્રને માટે આંશુ સારી રજાં.

અને બિચારી દુધારી તો આ સાંભળીને અવાજ જ બની ગઈ. પોતે અને પોતાનો બાળક કિશોરસિંહ નિરાધાર થયા એ વિચારે જ એને જડ બનાવી મુકી. જડ શરીરમાં ચેતનાનો આવિર્ભાવ થતાં એનું હૃદય રડી પડ્યું. નિરોપ કિશોર! માતાના રૂદનનું કારણ ન સમજતાં એ પણ ચીસેચીસ પાડી રડવા લાગ્યો. માતાએ નજાપા બાળકને જાતી સરસો આંધો.....

વિભાગ બીજો: ઇ. સ. ૧૯૧૯

(૧)

ચાર ચાર વર્ષ સુધી મહાપુદનો દાવાનળ પ્રજ્વળી રહ્યો. તેના તણખાંએ કેટલાય દેશોને ભરમસાવ કરી નાંખ્યા. એંતે તા. ૧૧ મી નવેમ્બર ૧૯૧૮ ને દાગે ૧૧ વાગે સુમેદની દેવી હાથમાં થેત પવજ ફરકવતી આ અવનિ પર ઉતરી અને એ મહાદાવાનળ સમ્યેલ.

કેમ જાણે છત્તનો ગિવમ પુદ, બીજાણતા અને મલ્સ ન દોષ અને સુમેદ અને સાતિ કેમ જાણે ફક્ત અપવાદ જ ન દોષ એમ જનતા હંસા ચાર વર્ષથી માનના ગાળી દની લેમિએ પુદ અને તેની પિટંજળાઓથી ટેવાવા માંડ્યું હતું એટલામાં જર્મનોનો પરાજય થયો અને વિજયથી મિત્રરાજ્યોને વરી. સુમેદ અને સાતિ એટલા અજાણ્યા અને તરાણી આવ્યા કે લોકો સુમેદ ચર્ચ છે એમ પહેલાં તો માની પણ ન શક્યા વિજય પ્રાપ્ત થયો; પણ એ વિજયનું મલ્સ કેટલું આકર્ષક પડ્યું! અને ચાટકા મોંઘા મૂલ્યે વિજય ખરીદવામાં કેનો સામ થયો? ફક્ત એ અને ઇંગ્લેંડ દમ લાખ અમૂલ્ય પ્રાણોની આત્મિ આણી અને જર્મની અને રશિયાએ તો એથીય વધી વારે. એક પણ કુટુંબ એનું બાકી રહ્યું ન હતું કે જેણે પુદમાં પોતાના કોઈ પણ આમજન-ગુન, મિત્ર, પતિ કે ગુણનો

ભોગ ન આવ્યો હોય. દરેક દેશમાં દરેક કેર અપંગો નગરે પેડવા લાગ્યા. સમાજનું અંધારણુ જડમૂળથી ઉપડી ગયું. મધ્ય યુરોપમાં તો લોકો બૂખે મરવા લાગ્યા. જર્મની અને રશિયા વિપ્લવ અને અરાજકતાની ધુંસરી નીચે સજડતા થયા. અને આ બધું શાને માટે ? એક રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષાને જ ખાતર.

ભારતવર્ષે પણ યુદ્ધદેવીનાં અપ્પરમાં જેવો તેવો ભોગ નહોતો આવ્યો. ફ્લેન્ડર્સમાં યુદ્ધની ધુરા હિંદી વીરાએ જ વહન કરી હતી. એશિયા માધ્યમર અને મેસોપોટેમીયામાં જનરલ એમેન્પીની પુંકે હિંદી સૈન્ય જ હતું. સામ્રાજ્યને ખાતર ચાર વર્ષમાં ચાળાસ હજાર ઉપરાંત હિંદી વીરો હતા ન હતા ચર્ચ ગયા. આ ઉપરાંત આઠ કરોડ પાકીસ વૈર લોનમાં ભરાયા તે જુદા.

લુધીઆનાની “ ફર્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી ” એ ફ્લેન્ડર્સ અને એશિયા માધ્યમરનાં રણક્ષેત્રોમાં અપૂર્વ બહાદુરી બતાવી હતી. યુદ્ધની મધ્યમાં સરદાર દીલિપસિંહ મૃત્યુ પામ્યાં અને એની જગાએ રણધીરસિંહને નીમવામાં આવ્યો. વીર રણધીરસિંહ આ રથાન માટે લાયક હતો એ તેણે પોતાના સાદસ અને હિંમતથી પૂરવાર કરી આપ્યું હતું. સર જેમ્સ વિંકીકે તો આ યુવકની વીરતાથી એટલો આકર્ષાયો હતો કે “ વૉર-બુલેટીન ” માં એની જાહેર પ્રશંસા કરી હતી. રણધીરસિંહે ધણામ કિંમતી જાનો બચાવ્યા હતા એક જ દાખલો બસ થશે. રણધીર અને તેની ઇન્ફન્ટ્રીના ચાર્જમાં મશીન-ગન સોંપવામાં આવી હતી. જર્મન જનમુસેને આ ખબર પડી અને ઓચિંતો જર્મન સૈન્યે હુમલો કર્યો. ધણામ હિંદી સૈનિકો પડ્યા પણ રણધીર મશીન-ગનને ચાલુ રાખી દુરમનના પ્રયત્નોને નિરર્થક કર્યા. આને માટે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના કોઈ પણ સૈનિકને ઉત્તમોત્તમ માન મળે તે રણધીરને પ્રાપ્ત થયું; કટોકટીના સમયે મશીન-ગનના બમાવ માટે એને “ વિક્ટોરીયા-ક્રોસ ” આપવામાં આવ્યો.

રણધીર યુરોપમાં વિશ્રાંતિ લઈને ત્રણ માસ રહીને પોતાને વતન આવવાનો હતો એમ સમાચાર આવ્યા.

(૨)

પોતાના વીર યોદ્ધાઓના સ્મારક માટે લુધીઆનાના વતનીઓએ ગામની મધ્યમાં એક સ્મરણુ-સ્તંભ ચણાવ્યો. પ્રતાપસિંહ અને “ ફર્ટ રજપૂત ઇન્ફન્ટ્રી ” ના સહગત વીરોનાં નામ એક તખ્તી પર કોતરવામાં આવ્યા હતા અને આવતા જતા લોકોને એ એક કશું યાદ આપતાં. ગામના રણશૂરા લોકોને તો આ સ્તંભ પૂન-રથાન જ થઈ પડ્યો. સર-અવસરે ગામના લોકો ત્યાં બેગા મળી પોતાના વીર-અંધુઓને અર્ધ અર્પતાં. કયું ગામ એવું છે કે જેણે પોતાના વીરોને ન પૂજ્યાં હોય ? અને શાંત લુધીઆના શા માટે બાકી રહે ? કેટકેટલીય કશું પણ વીર પ્રશસ્તિઓ આવાં સ્તંભોએ ગામ ગામના વતનીઓને સૂણાવી હશે ?

થોડા દિવસ થયા આ સ્તંભ આખાય ગામમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યો હતો. દરેકે દરેક ઘરમાં બાળકોથી વૃદ્ધો સુધી માંડી એને વિષે વાતો થતી. આનું કારણ નહતું વીરપૂજન કે નહતું કશું સંભારણું. લોકો વાત કરતાં કે દરરોજ સાંજે કોઈ બાઈ એક

બાળકને લઇને ત્યાં આવતી, બાળકની પાસે એ સ્તંભને પ્રણામ કરાવતી અને સ્તંભ પર એક પુષ્પમાળ ચઢાવી કોઇની નજર પડે તે પહેલાં તો ચાલી જતી. એક જણે આ બાળકને જોઈ, તેણે બીજાને વાત કરી અને આ બંને જણા બીજે દિવસે ખાત્રી કરના સંખ્યા સમયે ત્યાં આવ્યા. સ્તંભ પરનો વારસો દાર કાઢી નાખ્યા નવો દાર ચઢાવતી બાઈને આ બંને જણાએ જોઈ; સાથે સાથે. પેલો નવો બાળક પણ પોનાના વંદનોથી અર્થ અર્થો રસો હતો. પેલા બે જણાએ કોઈ ગ્રીમને વાત કરી અને આ પ્રમાણે આ ઘટના આખા ગામમાં પ્રસરી રહી અને ચર્ચાનો વિષય બની રહી. હજા થોડા દિવસો થયા દરરોજ આ ઘટના ચાલી અને દરરોજ સાંજે એ સમયે-સ્તંભ પર નવી નવી પુષ્પમાળ દેખાતી. જેમ જેમ આ બાઈ લોકોની દષ્ટિમાં આવતું આવતાનો પ્રપ્ત કરતી તેમ તેમ લોકો તેને માટે વધારેને વધારે કુતૂહલપણ થતાં. આ બાઈ તથા બાળક કોણ દશે તે લોકો કંઈપી શક્યા નહિ પણ એટલું તો એમની કલ્પના-શક્તિની બદાર નહોતું કે આ બાઈ બહુ જ કુખી હતી, પોનાનું અંગ લાંકવા જેટલાં જ કપડાં એની પાસે હતાં. આમ છતાં પણ તેના પરન પર કંઈ બનેલું જ બોલશું સમજતું. બાળક પણ કાન્તિમાન હતો. લોકોની કલ્પના-શક્તિ આ સીમાની અંદર જ રહી-વધુ બદાર જઈ શકી નહિ.

* * * * *

ક્રિષ્ન રણધીરસિંહ વિં ૨૧૦ ને સાગચાર વર્ષના લાંબા સમય પછી સ્વદેશ આવનાં લોકોએ ઘણું જ માન આપ્યું. પોનાના વનનની કીર્તિ સર્વત્ર આ ધીરે પ્રસારી હતી તેથી હુધીઆનાના લોકો તો એની પછળ ગાંડાતુર ચર્ચ ગયા.

હુધીઆનામાં પાછો પગ મુકનાં રણધીરસિંહના અનેક સંસ્મરણો તાજાં થયાં. સાગચાર વર્ષ પહેલાં એ અને એનો વ્હાલો મિત્ર પ્રનાથસિંહ માનુષમિત્રો ત્યાગ કરી સેવાના ક્ષેત્રમાં સંધાયા હતા; એનો મિત્ર લડતાં લડતાં બદાદુરી બંનાથી મૃત્યુદેવીને બેલ્યો. યથેના યુદ્ધમાં પ્રનાથે કેવી વીરતા બતાવી હતી તે એના દષ્ટિપટ પર તરવરી રહ્યું. આ બંધો સંસ્મરણ થતાં રણધીર બાળકની માફક રહી. પરંતુ આજે તે એકથો યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પાછો ફરતો હતો એ વિચારે એને બહુ સાચું. આમ રણધીરને અનેક વિચારો આવ્યા અને હુંક સમયમાં તેની દષ્ટિએ બૃનકાળનો પડો ચીરી એમાં ડોડીપું દબું....આસ્વાસરચાથી જ પ્રનાથનો સ્નેહ એના તરફ દળ્યો હતો. યુવાવરચામાં આ સ્નેહપ્રેમિય દરનર ચર્ચ અને... દુહારીને પોતે કેટલા એકથી ચાલતો હતો તે પણ એને યાદ આવ્યું. વ્હાલો પ્રનાથને મુખી કરવા બાનર એણે કેટલો આત્મત્યાગ કર્યો હતો એ વિચારે એની મુખમુદ્રા પર સંતોષની રેખાઓ પ્રસારી. દુહારી અને તેનો બાળક કિશોર યાદ આવનાં પોતે પ્રનાથને આપેલું પવિત્ર વચન તરત જ યાદ આવ્યું. દુહારી કેટલી કુખી દશે એ કલ્પનાએ એને બદાવેલો બનાવ્યો. તેની એક વખતની પ્રિય દુહારી-નાદિ, નદિ, એવો વિચાર કેમ કરાય ? દેવે તો મિત્ર-પત્નીઓને ?-કેટલા કુખ્યમાં સખાની દશે ! મું દુહારીને એ મદદ ન કરી શકે ? એની તો મદદ કરવાની ફરજ જ હતી ? આ પ્રમાણે બૃનકાળનાં સમયે વર્તમાનની ફરજ યાદ દેવડાવી. દુહારી અને કિશોર ક્યાં દશે એ પ્રશ્ને તેનું પ્યાન ખેંચ્યું. સ્વાભાવિકજ એ બોલ્યો-એનાથી બોલાય મયું "દુહારી, દુહારી, તું મને વિસરી તો નહિ અર્ધદોષ ને ?"

કેપ્ટન રણધીરસિંહે ગામને સીમાડે એક નાનોરો બંગ્લો ખરીદ્યો અને ત્યાં વિશ્રાંતિમાં પોતાના દિવસો પસાર કરવા માંડ્યા. બંગ્લોની અંદર ફરનીયર સાધારણ હતું-એકલાં માણસોને વધુ ફરનીયરની શું જરૂર હોય ? દિવાનખંડના એક ખૂણામાં એક નાણુકે સીસમનું ટેબલ હતું અને એ ટેબલપર એક નાની સરખી સુંદર ફેમમાં પ્રતાપસિંહનો ફોટો પૂર્વજીવનના અનેક પ્રસંગોની યાદ આપતો શોભી રહ્યો હતો.

રણધીરે દુલારી તથા કિશોરને માટે પ્રતાપના જીના ઘરમાં ખખર કાઢી પણ ત્યાંથી માલમ પડ્યું કે પ્રતાપના સ્વર્ગવાસના સમાચાર મળતાં એ માતા તથા પુત્ર ધર ખાલી કરીને ચાલી ગયા હતા : ક્યાં ચાલી ગયા હતા તે કોઈ એને કહી શક્યું નહિ. ગામના બીજા બોળખીતા લોકોને પણ રણધીર દુલારી અને કિશોરના સમાચાર અવારનવાર પૂછતો પણ એ લોકોને એ નિરાધાર વિધવા તથા તેના બાળકની ખખર રાખવાની દરકાર ક્યાંથી હોય ? બધા બાળુએથી આવા જવાબ મળતાં રણધીર આશ્ચર્યમાં પડ્યો. એ બને ક્યાં ચાલ્યા ગયા હશે ? શું કરતા હશે ? આવા અનેક પ્રશ્નો તેની વિચારસ્રિષ્ટિમાં રમી રહ્યા.

* * * *

લગવાન સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળ પ્રતિ ગમન કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, અને સંધ્યાની સુરખિ સર્વત્ર ફેલાઈ રહી હતી. રણધીર વિચારમાળાનાં મણકાં ફેરવતો ફેરવતો ગામ બહુ જવા નીકળ્યો. એ સ્મરણ-સ્તંભ પાસે આવી પહોંચ્યો. જ્યારે જ્યારે રણધીર આ સ્મરણ-સ્તંભ પાસેથી પસાર થતો ત્યારે ત્યારે પ્રતાપની સ્મૃતિ જાગતી, હ્રદયના નિયમ પ્રમાણે આજે પણ એ કીર્તિસ્થાનને વંદન કરીને ચાલ્યો જતો હતો એટલી વારમાં એને દૂરથી કોઈ સ્ત્રી તથા બાળક ત્યાં આવતા જણાયાં. અત્યારે- આટલા મોડા- આ સ્ત્રી તથા બાળકનું અહીં આવવાનું પ્રયોજન શું હશે એ કુતૂહલથી એ જરાક બાળુએ ખસી એક વૃક્ષની એથે ઊભો રહ્યો. હજી ગધ કાલે જ સારા ગામમાં ચર્ચાતી આ વાત એને કાને આવી હતી પણ એને એટલો ખ્યાલ આવી ન હોતો શક્યો કે ગામના લોકો પ્રતાપસિંહને યાદ કરતા હતા પણ એની પત્ની તથા બાળકને તો સાવ જૂલી ગયા હતા.

પેલી સ્ત્રી તથા બાળક ત્યાં આવ્યા. બાળકે ભક્તિભાવથી સ્તંભને પ્રણામ કર્યો અને સ્ત્રીએ એક નવી કુસુમાવલિ આ વીરના સ્મારક પર ચઢાવી. રણધીરને તેઓ જોઈ ન શક્યા. રણધીરે સ્ત્રીનું વંદન જોયું, સ્ત્રીની આંખમાંનાં છૂપાં આંસુ જોયાં. આ સ્ત્રીની ભક્તિ તથા સ્નેહ માટે તેને માન ઉત્પન્ન થયું. “આ ક્યાં લાગ્યશાળી વીરની પત્ની હશે ? ચાહા ! શું ભક્તિશીનું હૃદય ! ખરેખર, મરણમાં પણ એ વીર મુખી જ છે.” એ આમ વિચાર કરતો હતો ત્યાં પેલી સ્ત્રી તથા બાળક પાછા જવાને માટે ફર્યા. અસ્ત પામતાં સૂર્યનાં, છેલ્લાં કિરણો સ્ત્રીના વંદન પર પડતાં રણધીર ચમક્યો... આ સ્ત્રી તથા બાળકને કોઈ ઠેકાણે જોયાં હોય એમ તેને લાગ્યું. તેની સ્મરણશક્તિ તેની મદદે આવી અને આ પ્રશ્નો તોડ મળ્યા. નહીં દુલારી. અને કિશોર જ. પણ આ સત્ય એટલું પ્રિય હતું કે તે બે ધરી માનતાં અચકાયો. શું એની સ્મરણશક્તિ એને દગો તો નહિ દેતી હોય ? નહિ, નહિ. આ બાળકના અને પ્રતાપસિંહના મુખનું સામ્ય એની ખાત્રી આપવા પૂરતું હતું.

“દુલારી” તેનાથી સહસા બોલી દેવાયું.

સ્ત્રી તથા બાળક યંબ્યા. સ્ત્રી એ રણુધીર તરફ દષ્ટિપાત કર્યો અને એના સ્મરણપટ પર અવનવી રેખાઓ દોરાઈ. બાળકે તો આ આગેતુકના મુખ પર સિન્ધુ દષ્ટિ ઠેરવી રહ્યો. કેમ નાણે એને લાંબા સમયથી બોળખતો નહોતો ?

“કોણ રણુધીરસિંહ ? ક્યારે આવ્યાં ?... અને મારો પ્રતાપ... ?” દુઝારીથી વંધુ બોલી ન શકાયું. તેનો હંક ફધાયો. તે ચોધાર આંસુએ રંગ્યા લાંગી અને તેના અંશુખિન્દુઓએ તેના અધુરા વાક્યને પૂર્ણ કર્યું. માતાને રડતી જોઈને બાળક પણ સ્ફુટકાવનાથી રડી પડ્યો. અને કહેવાની જરૂર છે કે રણુધીરનું હૃદય પણ રડી રહ્યું હતું ?

થોડા સમય ચીતી ગયો. કોઈ બોલ્યું નહિ. “દુઝારી, તમે આમ રડશો તો બાળક કિશોરને કોણ આશ્વાસન આપશે ?” એને ગહગહ દંડે સાંતિનો લાગ કરતાં રણુધીરે કહ્યું. “પ્રતાપ, તેમારો પ્રતાપ મૃત્યુ નથી પામ્યો. એતો એના વીરકૃતિથી છેલ્લે છે. વીરને મૃત્યુ શા ? જુઓ, આ કીર્તિસ્તંભ પ્રતાપના અમરતત્વની સાક્ષી પુરતો ઉભો છે.”

વિધવાની દષ્ટિ સ્મરણ-સ્તંભ પર ઢળી. નાણે કંઈક આશ્વાસન ન મળ્યું હોય એમ તેણે બાળકને કહ્યું “કિશોર, જો આ તારા માયા. એમને પ્રણામ કર.”

“માયા” શબ્દ સાંભળતાં રણુધીરની હૃદયનગીના અનેક તારો અજાણથી ઉડ્યા.

બાળકે માતાના કહેરા પ્રમાણે કર્યું. રણુધીરે એને સુંખન કર્યું અને મૂંઝે “કિશોર, તું મને બોળખે છે ? તું તો બહુ ગોટા થઈ ગયોને ?”

“હા, હા. બા. મને દરરોજ કહેતી હતી કે માયા આવશે અને આંખોને કંઈ પણ દુઃખ નહિ પડે અને આપણે ગમન કરીશું.” નિર્દોષ બાળકથી બોલ્યા વિના રહેવાનું નહિ. બાળકના આ સરળ શબ્દોથી દુઃખી દુઝારીના વદન પર પણ સ્મિત ફરકી રહ્યું. દર્શકો કિશોરે બાને પૂછ્યું “બા, બા, હવે તો માયા આપણી સાથે જ રહેશેને ?” અને નાણે બાના શબ્દોમાં શ્રદ્ધા ન હોય તેમ રણુધીર તરફ ફરીને કહ્યું “હા, માયા, હવે તો તમે અમારી સાથે રહેશોને ?”

દુઝારી પોતાનું દુઃખ હુંક સમય માટે વિસરી ગઈ. આતુર રણુધીરને પ્રનામના મંત્રે પછીનો પોતાનો બપોલ તૃપ્તિન કહી સંભળાવ્યો. પ્રતાપના મૃત્યુના કારી ધા પડી પોતાનું જીવન પર સુમંગલ આસવા માંડ્યું એટલો એનો ત્યાગ કરીને ગામને નાકે. એક સુપડામાં મા દિકરો રહેવા ગયા. એક શીમનના ઉવાનમાં એ માળજા તરીકે કામ કરતી અને પોતાનું તથા બાળકનું મદામદનને યુજવાન ચણાવતી ગામના લોકો એને બૂલી ગયા હતા. કોઈ કોઈ તો એને દિવાની પણ કહેતું. આ દુઃખી છવન એ પોતાના બાપસોલા કિશોરને માટે જ લંબાવી રહી હતી. થોડા વખત પર જ ગામના લોકોએ વીરોનું એક સ્મારક ઉત્તું કર્યું હતું અને તે દરરોજ સાંજે તાજા યુવાસિન યુવોની ગાળા ગુંથી પોતાના પનિદેવતા સ્મારકને ધરતી. ગામમાં આ ઘટનાથી કેટલું કુતુહલ થયું હતું તે અને બીજા અનેક બાબો પર દુઝારીએ પ્રકાશ નાખ્યો અને નિઃશ્વાસ નાખી ઉમેર્યું “દરુપ મોકો તો એમ જ ક્યારે છે કે દુઝારીની મું.”

સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો હતો અને આકાશમાં નારસિંહાઓ અમરતા માંડ્યા. દુઝારી અને કિશોરે જવાની રંગ માંડી.

“કાલે મારે ઘેર આવી શકશે ? મારે તમારી સાથે, પ્રતાપ વિશે અને ખીજી ઘણી ઘણી વાતો કરવાની છે.” રણધીરે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ફુલારી જવાબ આપે તે પહેલાં તો કિશોર બેઠી ઉઠ્યો, “આ, ચાચાને હા કહેને !” અને ફુલારીએ હકારમાં પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. માતા અને પુત્ર પોતાના અંગૂઠા તરફ સીધાં વ્યા, અને રણધીરે પણ આજના બનાવ પર વિચાર કરતાં કરતાં પોતાના અંગૂઠા તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું.

(૪)

રણધીરસિંહને રાતના લાગ્યે જ ઉઠ આવી હશે. આખી રાત ફુલારી સાથેના અચાનક મિલનના વિચારો અને આવ્યા ક્યો, ફુલારીને જમારથી બેઠી ત્યારથી જ એના વિચારોમાં કંઈ અંગૂઠા પરિવર્તન થવા માંડ્યું હતું. પ્રતાપસિંહને રટીમર પર આપેલું વચન—ફુલારી તથા કિશોરની સંભાળ રાખવાનું—એને યાદ આવ્યું. કેવી રીતે પોતે એ વિધવા તથા એના બાળકને સંભાળ આપી શકે ? ધારો કે એ ફુલારી તથા તેના બાળકને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપે તો ? ફુલારીને પણ પોતાના નિર્વાહ માટે કંઈ આપણા નાંખે અને કિશોરને પણ એ સાફ શિક્ષણ અપાવી શકે. આ વિચાર આવતાંની સાથે જ ખીજે વિચાર આવ્યો. ફુલારી એની સાથે રહે તો લોકોમાં કેવી કેવી વાતો ચાલી રહેશે ?...પણ શો માટે એને લોકોના ગપાટાની ફરકાર રાખવી ? એ કંઈ ખોટું કૃત્ય તો નહોતો જ કરતાં, એનાં એની કરજ જ બળવતો હતો. આ વિચાર બહુ ટક્યો નહિ. કંઈક જુદાં જ તરંગે એ ચલ્યો. શું આના કરતા એ માતા તથા પુત્રને સુખી કરવાનો ખીજે કંઈ ઉપાય ન હોતો ? બતકાળનું સ્મરણ થતાં એક ખીજે ઉપાય જાણી આવ્યો. શું પોતે ફુલારીના એકલને ફરી અમિથી ન સિંચી શકે ? પ્રતાપને આપેલું વચન એની પત્ની તથા બાળકને આમ સુખી કરીને ન પાળા શકાય ? આમ તેનું હૃદય અનેક આદેશોનામાંથી પસાર થઈ ગયું. પોતાના મૃત પ્રેમનાં ખંડેરામાંથી એકલની નવી ધમારત ઉભી થઈ એની કલ્પના શક્તિમાં રમી રહી. શું ફુલારીને પુનરુદ્ધારથી એ સુખી ન કરી શકે ? આ વિચાર આવતાં બાળક કિશોરના નિર્દોષ વચનો અને યાદ આવ્યાં : “હે ચાચા, હવે તો તમે અમારી સાથે જ રહેશોને ?” પ્રતાપ સમક્ષ ફુલારી તથા બાળકની સંભાળ લેવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે ફુલારી સાથે પુનરુદ્ધારથી ઘણી સહેલાઈથી પૂર્ણ કરી શકશે. આમ આવા અનેક વિચારોમાં આખી રાત્રિ પસાર થઈ. અંતે એણે નિશ્ચય કર્યો કે ફુલારી આવે ત્યારે આ વાતો છેડવી.

(૫)

“ફુલારી, પ્રતાપને આપેલી પ્રતિજ્ઞા હું એક રીતે પાળી શકું પણ મારે તેમાં તમારી મદદ બેઠશે.” રણધીરે જોલ્યો.

ફુલારી વચન આપ્યા પ્રમાણે કિશોરની સાથે રણધીરસિંહને બંગલે આવી હતી. કિશોર તો એના ચાચાનો બંગલો બેઠને ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને બાળકો કરવા માંડ્યો. આ સમયમાં રણધીરે નિશ્ચય કર્યો પ્રમાણે વાત કરવી. રાત્રી કરી હતી અને પોતે પ્રતાપ-સિંહને રટીમર પર શું વચન આપ્યું હતું તે ફુલારીને કહી સંભળાવ્યું.

“રણધીરસિંહ, હું તે તમને શું મદદ કરી શકું ?” દુલારીએ કંઈ સમજ ન પડવાથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“દુલારી, તમે જ મને મદદ કરી શકો એમ છે.” રણધીરે ફરીથી એને એ જ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

રણધીરે શું કહેવા માંગતો હતો તે દુલારીને હજી સમજ ન પડી. તે કંઈ પણ બોલે તે પહેલાં તો રણધીરે ફરીથી બોલી ઉઠ્યો “દુલારી, તમારા મુખનો આધાર, કિશોરના ભવિષ્યનો આધાર તમારા મારા જીવનનો આધાર તમારી સદાય પર જ અવલંબી રહ્યો છે.”

દુલારીને રણધીરના વચનોનો અર્થ હવે કંઈ સ્પષ્ટ થતો લાગ્યો. રણધીરમાં થયેલું પરિવર્તન એ કળા શક્તિ. પોતાની સ્થિતિ એને કદાચી લાગી પણ સાથે સાથે રણધીરના વચનો પણ એને સાચું લાગ્યા. તે થોડા સમય સુધી અવાજ બંધી ગઈ.

રણધીરે દુલારીની મુખમુદ્રા પરથી એના વિચારો પારખી શક્યો અને આનાથી પ્રેરાઈને તે વધુ બોલ્યો “દુલારી, દુલારી, શું તમે...તું મને તારો સ્નેહ પ્રત્યક્ષ ન અર્પી શકે ?” તેનો અવાજ દ્યાર્દ્ર થતો જતો હતો. “તને યાદ છે કે હું તને ૭ વર્ષ પહેલાં કેટલું ચઢાતો હતો ? પણ પ્રતાપને ખાતર મેં માફ મુખ જતું કર્યું. હવે પ્રતાપ નથી...” તે વધુ બોલી ન શક્યો. તેનો કંઈ ફાલો; ગળું સાફ કરીને તેણે વાક્ય અગાડી ચઢાવ્યું, “હવે પ્રતાપ નથી ત્યારે તું મને મુખી ન કરી શકે ? તારી અનુચ્છા હોય તો આપણે લગ્નપ્રતિષ્ઠા એક ન થઈ શકીએ ?”

દુલારીની તો વાત જ જાણે બંધ થઈ ગઈ હોય એમ તે કંઈ બોલી નહિ અને સાંભળ્યા કર્યું. રણધીરનો અવાજ વધુ અને વધુ કેમળ અને દ્યાર્દ્ર થતો ગયો, “આપણા લગ્નથી કિશોરનું ભવિષ્ય કેટલું સુધરશે તે વિચાર કર્યો ? તું પણ મુખી થઈ શકશે અને હું માફ પણ જીવન ટકાવી શકીશ. દુલારી, દુલારી, તું જવાબ કેમ નથી આપતી ? પ્રતાપને મેં તને મુખી કરવાનું વચન આપ્યું છે તે આના કરતાં બીજી કઈ સારી રીતે પાળી શકાશે ?”

દુલારી તો નિભેજ જ બેસી રહી રણધીરના ચપ્પો સાંભળ્યા કરતી હતી. એટલી વારમાં બદારથી કિશોર દોડતો દોડતો આવ્યો અને બોલી ઉઠ્યો, “બા, બા, ચાચાનો બંનેડો કેવો મજાનો છે ! હે બા, આપણાથી અદોંયા ન રહી શકાય ?” આટલાથી સંતોષ ન પામતાં રણધીરને એણે કહ્યું “ચાચા, તમે જાને ક્યોને કે અદોંયા રહે.”

બાળકની સરજનાએ દુલારીના વિચારપટ પર અવનવી બાન પાડી.

બાળકને કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. રણધીરે દુલારી સામે બેસ્યું, દુલારીએ રણધીર સામે બેસ્યું અને કિશોરે વારાફરતી આ બંને સામે બેસ્યું.

દુલારીનું વિમાસન વધતું થયું. રણધીરને તો જવાબ આપવો તે કંઈ એને મુઝ પડતું નહિ. હુંક સમયમાં તો એને અનેક વિચારો આવ્યા. એને મદામટેનને એણે વાત્યા પ્રત્ય કરી. “રણધીરસિંહ, મને કંઈ જ સમજ પડતી નથી. મને વિચાર કરવાનો સમય આપો. તમારા ચપ્પો પર મારે ધીમેથી વર્ષન શાંતિથી વિચાર કરાવવો પડશે.”

“તું મને કાલે જવાબ ન આપી શકે ? કંઈ જ હતાવળ નથી” રણધીર દુહારીની ગભરામણ જોઈ શક્યો.

“હા, હું તમને આવતી કાલે જવાબ આપી શકીશ. તમે મને સાંજના સ્મરણ-સ્તંભ પાસે મંગળે,” દુહારીએ કહ્યું.

“તમે બન્ને આવતી કાલે જરૂર આવશોને ? હું તમારી વાટ જોતો સ્મરણ-સ્તંભ પાસે ખોટી યદ્દશ.” આ શબ્દો પૂરાં થતાંની સાથે દુહારી અને કિશોરે રણધીરની રંગ લીધી.

(૬)

દુહારીને રાતના હથ્થ ક્યાંથી આવે ? એણે આખીય રાત્રિ વિવિધ તરંગોમાં પસાર કરી. રણધીરસિંહના વચનોએ એની શાન્ત પણ દુઃખી હૃદયમાં મુખનો પ્રકાશ પાડવાની આશા આપી હતી. પણ આ મુખ નીવડશે કે મુખનો આભાસ માત્ર જ ? આ પ્રશ્ને તેને હચમચાવી મુકી. હા, રણધીરના વચનો સત્ય હતા; રણધીરનો પોતા તરફનો રોહ એનાથી છૂપે ન હતો. રણધીરનો આત્મચાર કેવડે મોટો હતો તે પણ એ સમજી શકી હતી.... પણ પ્રતાપનો પ્રેમ યાદ આવતાં તેના વિચારો ખદલાવા માંડ્યા. શું પ્રતાપ જેવા રોહી અને વીર પતિનો પ્રેમ તે આટલા હુંક સમયમાં વિસરી જશે ? શું પોતાનો પ્રેમ એટલો બધો ચંચળ અને અસ્થિર હતો ?

દૂર ગામના ટાવરમાંથી ત્રણના ટકોરા વાગતાં સંભળાયા. તેના તરંગોમાં ભંગ પડ્યો. વિચારમાળાના મણકા ફરીથી ફેરવાવા લાગ્યા. કિશોરે પાશુ ફેરવ્યું અને એ ધડી માતા બાળકની મુખમુદ્રા જોઈ રહી.

“મારે આ બાળકને દુઃખી કરવાનો શું અધિકાર છે ? રણધીરસિંહને તો એ પિતાતુલ્ય ચંદ્રાષ છે અને રણધીરસિંહ એને પુત્રવત્ ગણે છે; એના સિવાય આ બાળકનું ભવિષ્ય કોણ સુધારી શકશે ? શું મારાં એક અસંખ્ય આદર્શને ખાતર મારે મારા બાળકનું હિત બગાડું ?”

પણ બીજી કાણે પ્રતાપસિંહની મૂર્તિ તેની દષ્ટિ સમક્ષ ખરી યદ્દ, અને તેનાં વિચારો પાછા નવા માર્ગે વળ્યા.

“અસંખ્ય આદર્શ ! ના, ના, મારો આદર્શ અસંખ્ય હોઈ જ ન શકે.”

પાછી એની વિચારમાળાં વટ્ટી. કિશોર ઉઘમાં “ચાચા, ચાચા” બખરી ઉઠ્યો. દુહારીએ પોતાના આદર્શને પોતાના હાથમાંથી છટકતો જોયો. પણ તેની આ નબળાઈ વધુ સંમંથ ટકી ન શકી. તેણે દંડ થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

“હાલ, હાલ, મારે એકલાને લીધે હું કેટલેટલા જીવનો સુંથી રહી છું.” રણધીરસિંહને ત્યાં પોતે જે મૂક વર્તણૂક બતાવી હતી તેને માટે તેને ઘણાં ઉત્પન્ન થઈ. “હું શા માટે ત્યાં આટલી બધી ચંચળ બની ગઈ ? શા માટે મેં રણધીરસિંહને ઘસીને ના કહી દેવાને બદલે ખોટી ખોટી આશાઓ આપી ? શું એનાં વિનાં અમારું જીવન નહિ ટકી શકે ? એ તો હજી કાલે જ આવ્યા, તે પહેલાં શું અમારું જીવનચક્ર નહોતું ચાલતું ?... આ રણધીર મારે લીધે તમને કેટલું દુઃખ પડશે ?” રણધીરસિંહને ઝાંઝવાનાં જળ તરફ દોરવાને માટે તે પોતાની જાતને ધીકારી રહી.

“પ્રતાપરમાંથી ચારના દોકારા સંલગ્નતા” સમયના વહન સાથે દુધારીની મહત્તમતા વધતી ચાલી.

“મારે શું આંખું છે? પ્રતાપના રત્ન પર હું ન શીંસકું? અને જ્યાં સુધી મારો દેહ છે ત્યાં સુધી બાળકને શું આંચ આપે એમ છે? વીર પ્રતાપસિંહની પત્ની પોતાનો ધર્મ કેમ ત્યજી શકે? જો પ્રતાપ, વ્હાલા, જ્યાં સુધી રમરણ-સ્તંભ ઉભો છે ત્યાં સુધી હું તમારી જાન હું અને હંમેશાને પ્રતિ તમારી જ રક્ષીશ.”

દુધારી બેઠી થઈ અને રત્નના આયેશમાં કિશોરને સુખન કહ્યું.

“આવતી કાલે રણધીરસિંહને છેલ્લો જવાબ આપી દેશા. એક આર્ય વિધવા પોતાના પતિના પ્રેમને વીસરી જઈ પુનરુદ્ધાર ન જ કરી શકે. હું, સમાજ પર બોલો દાખલો નહિ જ બેસાડું.” આ વિચાર કરતાં એને રણધીરે રમરણસ્તંભ પાસે દોડ્યા, વચ્ચેથી પ્રોત્સાહન મળ્યું: “કોણ કહે છે કે મારો પ્રતાપ મૃત્યુ પામ્યો છે? વીરને મૃત્યુ શા?”

દુધારીએ દંડ વિચાર કરી લીધો કે રણધીરસિંહને નાજ કહેવી. એના પ્રત્યક્ષરથી રણધીરસિંહને કેટલું દુઃખ થશે એ એની કલ્પના-શક્તિની બહાર નહોતું કિંતુ એના વિચાર ન કમ્યો. શા, પોતાને લીધે રણધીરનું શવન ઇત્તલિત થઈ જશે એ વિચારે તે રડી પડી બીજો કોઈ છૂટકો જ નહોતો.

એને રડતાં રડતાં એ નિદ્રાદિવીને વશ થઈ ગઈ.

(૬)

બીજા દિવસનો સૂર્ય ઉઘ્યો પણ રણધીરને ક્યાં કલ્પના હતી કે તેના સુખનો સૂર્ય તે દિવસે અસ્ત થવાનો હતો!

દુધારી, કિશોર અને પ્રતાપના વિચારમાં કેપ્ટન રણધીરસિંહનો દીવસ જલ્દીથી પસાર થઈ ગયો. આખો દિવસ એને સુખના સ્વપ્નો આંચ્યા ક્યાં..... પણ રાત્રિ કેવી જરો એનું એ વિચારને ક્યાં ભાન હતું!

કલ્પના-આકાશમાં ઉદ્ભવ કરતો કરતો એ રમરણ-સ્તંભ પાસે આંચ્યો. દુધારી ત્યાં કિશોરે નહોતા આંચ્યા. એ બહુ વહેલો આંચ્યો હતો.

એને દૂરથી દુધારીને આવતી બેઠી પણ તેને એકલી જોઈને રણધીરે અનેક કલ્પનાઓ કરી નાખી. જેમ જેમ દુધારી પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ તેની યાત્રી વધારેને વધારે મહત્તમતા ગઈ.

દુધારી આવી અને રમરણ-સ્તંભ પર નવો દારૂ મંદાચ્યો. રણધીરે દુધારીની મુખમુગ્ધ પર આલસી મહત્તમતા દર્શાવી પણ જોઈ નહતી. બેમાંથી કોઈ યોગ્ય સમય સુધી બોલ્યું નહિ.

“રણધીરસિંહ, મેં આખો રાત વિચાર દેવો અને.....” દુધારી પોતાનું વાક્ય પૂર્ણ કરે તે પહેલાં તે અધીરો રણધીર વચમાં બોલી ઉઠ્યો,

“અને મને સુખી કરવો જ નિશ્ચય કયોને? દુધારી, તારો મારા પર અનન્ય ઉપકાર થયો.”

“ના, રણધીરસિંહ.....”

રણધીર એંધ્યો, વિદાય બની ગયો.

“હું એમજ નિશ્ચયપૂર આવી છું કે હું તમને મોરો-સ્નેહ એકલિગિની તરીકે જ અર્પી શકીશ,” દુલારીએ શાંત સ્વરે વાક્ય પૂર્ણ કર્યું.

રણધીરસિંહ સમજી ન શક્યો કે દુલારીના વિચારો એક રાતમાં આટલા બધા પરિવર્તન કેમ પામ્યાં.

“દુલારી તે પૂરતો-વિચાર નહિ ક્યો હોય એ બંનેના જોગ છે નહિ તો હું અને આમ નિરાશ ન કરી શકે,” રણધીરસિંહ બોલ્યો “અને કિશોરનો હિતનો વિચાર ક્યો નથી?”

“રણધીરસિંહ, બંધુ...”

“બંધુ” શબ્દ સાંભળતાં જ રણધીરસિંહની આંશાઓ દેરી પડી.

“બંધુ, મેં સર્વે બાબતોનાં વિચારો ક્યો પછી જ આ પગલું લીધું છે. તેમ જ નહોતું કહ્યું કે તમારો પ્રતાપ તો અંમર છે? બીરને મૃત્યુ શા? મોરો સહંગત પતિનાં સ્નેહને હું આંટવી બધો ચંચળ થઈને વિસરી નહિ શકું એ તો મૃત્યુ જ. મરી શકું છું. મારા પતિ દેવ તો અંમર જ છે.”

“દુલારી રણધીરના વદન પર ઉદ્દેગની રેખાઓ જોઈ શકી, ખીજ જ પળે એની દષ્ટિ સ્મરણ-સ્તંભની તપ્તી પર પડી અને પ્રતાપસિંહનું નામ વાંચતાં તે ધધુ દદ બની.

“લાઇ, અમે મરીયા પરનો તમારો ઉપકાર વીસરાય એમ નથી. કિશોરને હું આજે જાણી જોઈને નથી લાવી. એનાથી એના ચાચાનું દુઃખ સહન ન કરી શકાત. તમારા આટલા બધા ઉપકારોને માટે કયા શબ્દોમાં હું મારી કૃતગતા વ્યક્ત કરી શકીશ?”

દુલારીએ રણધીરની આંખમાંનાં આંસુ જોયાં.

ચોડો સમય શાંતિ પ્રસરી રહી.

“દુલારી, હું...તમે—મને ‘તું’ કહેવાનો હવે હક્ક નથી—તમે મને આ નિરાશાના અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં ન લાઇ-જઇ શકો? તમારે બનેને માટે.....” રણધીરથી વાક્ય પૂર્ણ ન કરી શકાયું પણ એ-શું કહેવા માંગતો હતો એ દુલારી સમજી શકી.

“રણધીરસિંહ, તમારા અન્યથા સુખી જીવનમાં દુઃખનાં ખીજ રોપવાને માટે હું જ અપરાધી છું. લાઇ, મને ક્ષમા ન આપી શકો? મને બૂલી ન જઇ, શકો?” દુલારીએ સાંત્વન આપવા પ્રયત્ન કર્યો.

રણધીર સહેલાઈથી જોઈ શક્યો કે દુલારીની નિશ્ચલતાને એ ડગલી નહિ શકે.

“દુલારી, તમારા વિના માંદ જીવન મરજૂમિ જેવું શુષ્ક જ રહેશે. મને આશા હતી કે તમે મને તમારો સ્નેહ અર્પી શકશો...ના, ના, હું તમને દયાજી નહિ કરી શકું.....”

તેનો સ્વર લયડવા માંડ્યો અને લયડતે સ્વરે તેણે વાક્ય પૂર્ણ કર્યું. “દુલારી, જોન, મારી ધૃષ્ટતાને માટે મને ક્ષમા આપશોને? હવે તો હું જઇશ. આ ગામમાં મારે હવે રહેવું ભારે થઇ પડશે. અરે દેવ! મેં કેટલી બધી આશાઓ રાખી હતી.....ના, ના, મારે માંદ દુઃખ તમારી પાસે રડવાનો અધિકાર તમે રાખ્યો નથી. જોન, હું તમારી છેલ્લી વખત રળ લાઇશ. જો જો, પ્રતાપના કિશોરને કંઇ દુઃખ ન.....”

વાક્ય અધૂરું જ રહ્યું. રડતી આંખે અને લયડતે પગને રણધીરસિંહ પોતાના બંગલા તરફ ગાંઠા માણસ માફક ચાલ્યો ગયો.

“ફુલારી એને જતો નેઈ રહી. “ઓ ફુલારી, ઓ નિઠુર સ્ત્રી, એક સુખી જીવનમાં ફુલપંના દાવાનળ પ્રગટાવવાથી તને શું પ્રાપ્ત થયું ?

(૮)

ખીજે દિવસે શાંત લુધીઆના ગામમાં સર્વત્ર હોદાકાર મચી રહ્યો. કૃષ્ટન રણધીરસિંહ વિં સિં નો અંગસો આસી હતો અને કૃષ્ટન રણધીરસિંહ ક્યાં ચાલ્યા ગયા તે વિશે કોઈ ખબર ન આપી શક્યું.

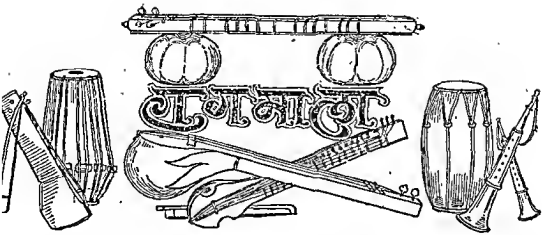
લોકો જાતજાતની કલ્પનાઓ બાંધવા લાગ્યા. ઘણાખરા લોકો તો એમજ માનવા લાગ્યા કે પેલી દીવાનીએજ એને લગાડી મૂક્યો.

હા, ગમે તે હોય પણ કૃષ્ટન રણધીરસિંહ પોતાનું વચન પાળ્યું. દરમિતે એક સારી જેવી રકમ તે લુધીઆના પોતાના મિત્રની પત્ની અને પુત્રના નિર્વાહ માટે મોકલ્યા હશે છે.

.....અને હજીય પેલી દીવાની એના બાળકને લઈને, દરરોજ સંખ્યાકાળે સ્મરણ-સ્નહ પાસે આવે છે અને દરરોજ નવી નવી કુસુમાવલિઓ અર્પે છે.

—સંપૂર્ણ.

“સાહિત્ય—સંગીત સંયોગ.”

લેખક:

વીરમુત ત્રિભુવન મહેતા.

ભારતવર્ષ લલિતકળાઓનું કેન્દ્ર છે. ભૂમંડલ ઉપર લલિતકળાઓમાં સૌથી વધારે પ્રગતિ કરનાર ભારતવર્ષ જ છે. દલે તો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ માનવા લાગ્યા છે કે આર્યોવર્ત કેવળ આધ્યાત્મિક વિષયોમાં જ નહિ પણ સર્વ વિષયોમાં ધણી ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર પહોંચેલો દેશ હતો. સાહિત્ય, કાવ્ય, નૃત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ અને સંગીતાદિ લલિત કળાઓમાં આર્યોવર્ત કરેલી પ્રગતિને અત્યારે પણ સંસારની સમ્યક્ જાતિઓ માન અને આશ્ચર્યપૂર્વક જુએ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ વિષયો પર ધણા ગ્રંથો છે જેમાંનો મોટો ભાગ યાદાપિપર્યત અગ્રકાશિત રહેલો છે. અત્યારે આપણે સંગીતનો જ વિચાર કરીએ.

ભારતીય સંગીત અતિ પ્રાચીન છે. તેના જનક તરીકે મહાદેવજીને માનવામાં આવે છે, તેમજ હિંદુધર્મમાં પણ સંગીતનું અત્યંત ઉચ્ચ અને પવિત્ર સ્થાન છે. આ કલા દ્વારા જ અગણિત મનુષ્યોએ સંસારના વિપમ ખડકો ઝોળાંગ્યા છે, ઘણાએ સાધુસંતાએ ઇશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને અસંખ્ય દીન અને પતિત મનુષ્યોના ઉદ્ધાર થયેલો છે, પરંતુ થોડા વખતથી એ કલા વિલા-શૂન્ય સ્વાર્થી મનુષ્યોના હાથમાં જઈ પડી છે અને અવનતિ પામી છે.

સંગીત કલાનો આરંભ નાદમાંથી થાય છે. નાદ સમસ્ત ચરાચર વસ્તુઓના અવકાશમાં વ્યાપ્ત છે, અને તેથી જ નાદ જલ્દ કહેવાય છે. નાદના બે પ્રકાર છે. કર્કશ અને મધુર. જે નાદ કાનને કંકોર લાગે તે કર્કશ અને જે કાનને પ્રિય લાગે-મધુર લાગે-તે મધુર. ઉદાહરણાં, તોપનો અવાજ કર્કશ નાદ છે, જ્યારે કોમલ અને મોરનો, ટહુકાર મધુર નાદ છે, જે નાદ કાનમાં આવીને અટકી જાય તે શ્રુતિ છે, અને જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગમાં આવે ત્યારે સ્વર બને છે. શ્રુતિ બાવીશ છે અને સ્વર સાત છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં સાત સ્વરોનાં નામ, પડજ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ પંચમ, ધૈવત, અને નિષાદ કહેવામાં આવ્યાં

* આ લેખ લખવામાં હિંદી ભાસિકવત્ર * મધુરી ના એક લેખનો છટકો ઉપયોગ કર્યો છે.

છે. આ સ્વરોનું જ. સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ સા, રી, ગ, ગ, પ, ધ, નિ, જોડવામાં અને લખવામાં વપરાય છે.

સ્વરોમાં અનેક સૂક્ષ્મભેદ છે, પરંતુ એને બાજુએ મૂકીએ તો પણ એટલું જાણું જસ યશે કે સંગીત-વિદ્યાનો મુખ્ય આધાર સ્વર ઉપર જ છે. આ સાત સ્વરો અનેક પ્રકારે મિશ્રિત કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી જુદી જુદી રાગરાગિણીઓ બને છે. મુખ્ય ૭ રાગ અને ત્રીશ રાગિણીઓ છે, જેમાંથી અનેક ઉપરાગિણીઓ બનાવવામાં આવે છે. જે રાગરાગિણીઓ દક્ષિણ દેશમાં પ્રચલિત છે તેને દક્ષિણાત્ય અને જે ઉત્તરમાં વપરાય છે તેને ઔદિચ્ય કહેવામાં આવે છે. ઔદિચ્ય વિભાગમાં શિવ, કૃષ્ણ. ભરત અને હનુમાન એવા ચાર મત છે, જેમાંથી ભરત અને હનુમાન મત જ આત્યારે પ્રચલિત છે. ઔદિચ્ય મતમાં વિશેષ કરીને નિમ્નલિખિત મુખ્ય રાગિણીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

રાગ	રાગિણીઓ
૧ ભરત	ભરતી વંરાદી મધુમાધવી સંધવી બંગાલી
૨ માલકોણ	ટાટી ગૌરી ગુણકલિકા ખંભાતી કલ્પલિકા
૩ દિરાગ	રામકલી દેરાખી લલિતા ગિલાવણ પદમંજરી
૪ દીપક	દેશી કુમોદિની નટ કેદારા કાન્દરા
૫ શીરાગ	માલધી માર ધનાધી વમન્ત આટાવરી

રાગરાગિણીને ઋતુ સાથે ગાઠ સંબંધ છે. પ્રત્યેક રાગરાગિણી માટે, ઋતુ તેમ જ સમય નિયત કરેલ છે, અને ત્યારે જ ગાવાથી તેનું ખરું સૌન્દર્ય અને કલાસ્વરૂપ સચવાય છે. ભૈરવી, પ્રાનઃકાલની રાગિણી છે, તેને સંધ્યાને સમયે ગાવામાં કરો વાદ્યો નથી, પણ શ્રોતાઓને તે કર્ણપ્રિય નથી બનતી. હિન્દુસ્તાનના ગવૈયાઓ તો આ બાબતમાં એટલા બધા ચુસ્ત હોય છે કે કદિ પણ રાગરાગિણીને તેના નિયત સમયની વિરુદ્ધ ગાતા નથી.

પ્રશ્ન એ રહે છે કે આ સમયનો નિયમ ઉચિત છે કે કાઠએ એમને એમ ધુસારી દીધેલો છે ? શબ્દશાસ્ત્રવેત્તાઓ બતાવી, શકશે કે શબ્દનો સમય સાથે શું સંબંધ છે. પદાર્થવિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે શબ્દોનાં આદોલન (Vibrations) ઉપર અંધકાર અને પ્રકાશનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રભાવ પડે છે. કેટલાક શબ્દો પ્રાકૃતિક કારણોને અનુસરી કાન ઉપર જલદી અથડાય છે અને કેટલાક પાહુ મુશ્કેલીથી સંભળાય છે. શબ્દમંડલમાં અનેક તરંગો ઉદ્ભવે છે અને તેના પ્રવાહનું રૂપ ભિન્ન ભિન્ન ઋતુમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

કઈ કઈ ઋતુમાં અને કયે કયે સમયે કઈ કઈ રાગરાગિણી ગવાય છે તેનું વિવરણ પાછળ પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યું છે. જેથી રીતે શબ્દનો શુભ સંબંધ ઋતુ તેમ જ કાલવિભાગ ઉપર છે તેવી જ રીતે તેના સંબંધ માનસિક ભાવો સાથે પણ રહેલો છે. જેથી બોલવું, ધારણી બોલવું, વગેરે મનના ભાવોનું આવિષ્કરણ છે. એક માણસના બોલવા ઉપરથી જ બીજા માણસ જાણી શકે છે કે તે પ્રસન્નચિત્ત છે કે દુઃખી ? કારણ કે તેના શબ્દોદ્ગારો તેના મનનો ભાવ તરત જ વ્યક્ત થઈ જાય છે.

શબ્દશાસ્ત્રજોએ ખૂબ વિચાર કરીને વિવિધ રાગરાગિણીઓના શબ્દોનો એવો ક્રમ બાંધ્યો છે કે જેથી નાના પ્રકારના માનસિક ભાવો આવિર્ભૂત બની શકે.

જો કોઈ સ્ત્રી પોતાના વિયોગદુઃખથી દુઃખી હોય તો તેના મનના ભાવો પ્રગટ કરવા માટે અમુક જ રાગ યા રાગિણી છે. તેમ જ કોઈ પોતાના પતિ સાથે ભોગ-વિલાસમાં મગ્ન હોય તો તેના હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરવા અમુક જ રાગ યા ઉપરાગ છે. સાહિત્ય-

વૈતાઓએ નવ પ્રકારના રસ વર્ણવ્યા છે. રસ ભાવથી આવિર્ભૂત બને છે. કોઈ પણ ભાવ-પ્રવાદને પૂર્ણ રૂપથી પ્રગટ કરવો તેનું નામ રસ. સંયોગ-વિયોગ વગેરે અવસ્થાને વ્યક્ત કરવા માટે શ્રંગારરસ છે, હાસ્યાત્મક ભાવો વ્યક્ત કરવા હાસ્યરસ છે, કરુણામૃતનાત્મક ભાવો માટે કરુણરસ છે. તેથી જ રીતે ભયાનક, બીભાત્સ, અદ્ભુત શાંત અને રોદ રસ ક્રમશઃ ભય, લુપ્તશ્મા, વિરમય, શાંતિ, અને ક્રોધને પ્રગટ કરે છે.

ભાવ અનેક પ્રકારના હોય છે છતાં તે પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત છે. રથાપીભાવ, વિભાવ, અનુભાવ, સાત્વિક ભાવ અને સંચારી ભાવ.

જેમાં પૂર્વોક્ત નવ રસમાંથી કોઈ પણ રસની સ્થિતિ હોય તે રથાપીભાવ છે. ઉદાહરણ તરીકે શ્રંગારરસનો રથાપી ભાવ રતિ છે, હાસ્યરસનો હાસ્ય, શાંતરસનો શાંતિ અને રોદ-રસનો રોદ છે.

શ્રંગારરસના બે બેદ છે. વિપ્રસંગ યાને વિયોગાત્મક અને સંયોગ યાને સંયોગાત્મક.

વિભાવ તેને કહેવામાં આવે છે કે જેને લીધે રતિ આદિ ભાવોનું મનુષ્યમાં ઉદ્ભોધન થાય. દાખલા તરીકે નાયક-નાયિકા, મંદમાની વ્યોત્સના, પુષ્પપરિમલ વગેરે. પ્રથમ આલેખન વિભાવ અને પછી ઉદીપન વિભાવ.

હાવભાવ, હેસા, શેષા, ક્રાંતિ, લીલા, વિજાસ વગેરેનો સમાવેશ અનુભાવમાં થાય છે. સાત્વિક ભાવ એતઃકરુણમાંથી ઉદ્ભવે છે. રત્ન, રવેદ, રેભાંચ ઇત્યાદિ સાત્વિક ભાવનાં શ્રુજો છે.

બીજા ભાવોને સદાય કરવા પોતાનો ચમકાર દેખાડે તેને સંચારી ભાવ માનવામાં આવે છે.

આ પાંચ પ્રકારના ભાવોમાં વિભાવના બે બેદ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે તે અત્યંત મદત્વના છે. સાત્વિકના ગૌરવનો અધિકાર તેના ઉપર જ નિર્ભર છે. આલેખન વિભાવમાં પણ અનેક પ્રકારના નાયક-નાયિકાઓના બેદ પાડેલા છે.

નાયિકા ત્રણ પ્રકારની છે. સ્વરીયા, પરદાયા અને સામાન્યા સ્વરીયાના ત્રણ બેદ છે. મુન્દ્યા, મધ્યમા અને પ્રગમ્યા. મુન્દ્યાના અંગેઅંગમાં ધીવનનો ચમકાર હોય છે. મુન્દ્યાના પણ બે બેદ છે.

(૧) અજાનધીવના—જેને પોતાની ધીવન-અવસ્થાનું જ્ઞાન ન હોય તે. (૨) જાનધીવના—જેને તેનું જ્ઞાન હોય તે.

મધ્યમા નાયિકાના ત્રણ બેદ વર્ણવેલા છે. ધીરા, અધીરા, અને ધીરાધીરા. ધીરા—જે પતિ ઉપર કોપિત બને છતાં તેનું ચમકાન ન કરાડે. અધીરા—જે પતિનો અનાદર કરી તેના ઉપર રોષપૂર્ણ બને. ધીરાધીરા—જે શાખામળાનું વચ્ચો કરી તેના સામે. મધ્યમા બીજા ચાર પ્રકાર આઠ સમાજ પાંચમાં આવે છે.

પ્રસ્ફુટસ્મરા, વિચિત્રમુંડરતા, પ્રસ્ફુટયૌવના, અને ધ્વિતપ્રગંભવચંચના. પ્રગંભના પશુ આ પ્રમાણે જ ચાર પ્રકાર છે. ગાદતારુણ્યા, સમસ્તરતિકોવિદ્યા, સ્મરોદ્યા અને ભાવોન્મત્તા. આમાં પશુ ધીરા, અધીરા, ધીરાધીરા એવા પશુ પ્રકાર છે. તેમ જ કોઈ કનિષ્ઠા અને જ્યેષ્ઠા એવા પશુ બે ભેદ પાડે છે.

આજ પ્રમાણે પરક્રીયા અને સામાન્યાના પશુ અનેક ભેદ છે, જે અહીં લખવા અનાવશ્યક છે. તદુપરાંત સર્વ નાયિકામાં દસ અવસ્થા ભેદ હોય છે:—

- ૧ પ્રોપિતભર્તૃકા:— જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે.
- ૨ ખંડિતા:— પોતાનો પતિ બીજી સ્ત્રીતો આશક હોય તેથી દુઃખી રહે તે.
- ૩ કસહાંતરિતા:— જે પ્રિયતમનું અપમાન કરી પશ્ચાત્તાપ કરે તે.
- ૪ વિપ્રસન્ધ્યા:— જે સંકેતાનુસાર પ્રિયતમને ન મળવાથી દુઃખી હોય તે.
- ૫ વિરહોદ્કંઠિતા:— જે પ્રિયતમની રાદ જોતી ચિંતા અને દુઃખથી સંતપ્ત હોય તે.
- ૬ વાસકસન્નજન:— જે પ્રેમિકને મળવાની આશામાં શ્યામ્બાશુંગારાદિ તૈયાર કરી રાખે તે.
- ૭ સ્વાધીનભર્તૃકા:— જેનો પતિ તેને આધીન હોય તે.
- ૮ અલિસારિકા:— જે પોતાના પ્રિયતમની શોધમાં જતી હોય તે.
- દિવસે જનારી:— શુકલાલિસારિકા અને
- રાત્રિ જનારી:— કૃષ્ણાલિસારિકા.
- ૯ પ્રવત્સ્યતપ્રેયસી:— જેનો પતિ પરદેશ જવાનો હોય તે.

૧૦ આગનભર્તૃકા:— જેનો પતિ પરદેશથી આવી ગયો હોય તે.

નાયક-નાયિકાઓના ભેદ તો અનેક છે, પરંતુ મુખ્ય ભેદો જેની સંગીતમાં અવતરણ છે તે ઉપર વર્ણવ્યા છે. પ્રાચીન સંગીતકલાકોવિદોએ રાગરાગિણિઓને માનુષી સ્વરૂપ આપેલું છે. અને તેમ કરવાથી તેના નાયક-નાયિકા અને પ્રધાન રસનું નામ જાણવું સરળ બને છે. આ ઉપરથી ગાનારને ખબર પડે છે કે કયા રાગ કે રાગિણિમાં કઈ ચીજ ગાવી જોઈએ.

... કયા રાગમાં હાસ્યરસનું ગીત ગાવું જોઈએ, કયા રાગમાં વીરરસનું ગાવું જોઈએ વગેરે સર્વ માહિતિ આ માનુષી સ્વરૂપની કલ્પનાથી અત્યંત સરળતાથી મળે છે.

રાગ-રાગિણીઓતે માનુષી બનાવવાની કલ્પના આધુનિક સંગીતશાસ્ત્રની નથી, કારણ કે પ્રાચીન સંગીતવિષયક સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ કલ્પનાતો ઉલ્લેખ થણીવાર જોવામાં આવે છે.

પુરાતનકાળમાં સંગીત સાહિત્યનો અન્થોન્થાશ્રયી સંબંધ હતો, પરંતુ જેમ જેમ સંગીતકલાની અવનતિ થતી ગઈ, અતે ગાવાની કલા નિરક્ષર ગવૈયાઓના હાથમાં જવા લાગી તેમ તેમ આ સાહિત્ય સંગીતના માર્મિક સંબંધનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થયું. હવે તો એવી કુપ્રથા થઈ ગયેલી છે કે ગવૈયાઓ સમયનો ખ્યાલ તો નથી રાખતા પણ પ્રધાનરસ જે સંગીતમાં અત્યાવશ્યક તત્વ છે તેની પણ પરવા નથી કરતા. અગર કોઈ ચીજને તેના રસાનુસાર

અને સમયાનસારે ગાવામાં આવે તો તેનો પ્રભાવ કંઈ ઓર જ નહીં, તેમ જ જે ઉદ્દેશથી આ કલાનો ઉદ્ભવ આપણા ઋષિમુનિઓએ કર્યો છે તેનું સાર્થકય પણ વળગાય. સંગીત કલાનું ધ્યેય માત્ર મનોરંજન કરવું અને ભોગવિલાસમાં સદામ કરવી એ નથી કિન્તુ તેનું અંતિમ લક્ષ્ય તો મનુષ્યની ચિત્તશક્તિઓને ઇશ્વરપરાયણ બનાવી તેને મોક્ષપર્યંત લઈ જવો તે છે. આ વિષયમાં હજી શોધખોળને પુષ્કળ અવકાશ છે.

સાથેના પરિશિષ્ટમાં જહુ જ ઉપયુક્ત હકીકતો આપવામાં આવી છે, જેથી સંગીત અને સાહિત્યનો સંબંધ અને સંગીતવિષયક માર્મિક બાજતોનું જ્ઞાન સુલભ બને છે.

राग	रागिणी	प्रधानस्वर	गायानो समय-		साहित्य संबंध		रस	कथा विषयनी शीर्षक या रागभां गावी नोटिङ्ग
			ऋषि	समय	नायक	नायिका		
लस्य	लैरवी	मध्यम	शरद	प्रातःकाल	अनुकूल	प्रगल्भा गाढातरुष्या प्रोपितलतुङ्ग	शांत देवादिनिपयसति	रसानुसार
	वैराडी	पञ्चम	"	दिवसतो अन्तिम भाग	अनुकूल	सामान्या प्रौढ स्थायीनलतुङ्ग	"	"
	भङ्गुमाधवी	मध्यम	"	दिवसतो प्रथम भाग	धीरोदात्त	स्वीयान्-मध्या प्ररुद्धभरा	"	"
	सैधवी	"	"	दिवसतो यत्पुर्व्व भाग	धृष्ट	स्वीयान्-प्रगल्भा अधीरा अजिता	विप्रलंबशृंगार	"
	जंगवाडी	"	"	"	धीरोदात्त	प्रगल्भा प्रोपितलतुङ्ग अलिप्तारिका	"	"
भावकदाश	रोडी	पञ्चम	शिशिर	मध्यान्ह	धीरप्रशांत	परकीया इत्या मध्यमना	विप्रलंबशृंगार	"
	गौरी	"	"	दिवसतो योथो भाग	धीरललित	स्वीयामभ्याप्ररुद्धमैवना प्रोपितलतुङ्ग	"	"
	शुक्लकवी	"	"	दिवसतो प्रथम भाग	धीरोदात्त	मुग्धा मानचुद्ध अलिप्तारिका	"	"
	जम्बती	"	"	रात्रितो त्रीन्ने भाग	धीरललित	सामान्या वासइसङ्ग	"	"
	कङ्कुलिका	"	"	रात्रितो योथो भाग	"	सामान्या समस्त रसकिविदा	संभोगशृंगार	"
हिउल	रामकवी	पञ्चम	वसंत	रात्रितो योथो भाग	धीरोदात्त	इन्तान्तलिप्तारिका इत्या	विप्रलंबशृंगार	"
	वैशाखी	गांधार	"	दिवसतो प्रथम भाग	"	इत्यालिप्तारिका	संभोगशृंगार	"
	ललित	धैवत	"	"	अनुकूल	अलिप्तारिका प्रौढा	"	"
	गिलावस	"	"	"	धीरोदात्त	प्रौढा अलिप्तारिका	विप्रलंबशृंगार	"
	पटभेजरी	पंचम	"	रात्रितो त्रीन्ने भाग	"	स्वीया प्रोपितलतुङ्ग	"	"
दीपक	दशी	पञ्चम	श्रीराम	मध्यान्ह	धीरोदात्त	प्ररुद्ध रमरालिप्तारिका	संभोगशृंगार	"
	कैमुदिनी	धैवत	"	दिवसतो योथो भाग	"	प्ररुद्ध यौननालिप्तारिका	विप्रलंबशृंगार	"
	नट	पञ्चम	"	मध्यान्ह	अनुकूल	स्वाधीनलतुङ्ग परकीया इत्या	संभोगशृंगार	"
	कंदारा	निषाद	"	रात्रितो प्रथम भाग	धीरप्रशांत	स्वीया प्रोपितलतुङ्ग	विप्रलंबशृंगार	"
	कान्हरा	"	"	"	धृष्ट	प्रगल्भा अधीरा प्रोपितलतुङ्ग	"	"

શ્રીરામ	આત્મી	પદ્મ	સરદ	મધ્યાન્દ	પરોહાસ	વિપ્રવંશ આભિસારિકા	સંભોગ શ્રંગાર	રસાનુસાર
	માર	"	દેખન	દિવસનો જોયો ભાગ	"	પ્રગટ્થા વાસકસન્ન	"	"
	મવાશી	"	"	મધ્યાન્દ	"	મુગ્ધા મનમુદ્ધવિરહલંકારિતા	વિપ્રવંશ શ્રંગાર	"
	નમન	"	વસન	દિવસનો જોયો ભાગ	"	મધ્યાભિસારિકા	સંભોગ શ્રંગાર	"
	આસાદરી	"	દેખન	મધ્યાન્દ	"	સામાન્યા શુક્રાભિસારિકા	વિપ્રવંશ શ્રંગાર	"
મેષ	દેક	પદ્મ	વર્ણ	રાત્રિ	અનુદય	સ્ત્રીયા વિરહલંકારિકા	વિપ્રવંશ શ્રંગાર	"
મદાર	મદાર	દેખન	"	રાત્રિના પાછલા જગ્યા	"	સ્ત્રીયા પ્રેમિતભર્તૃકા	"	"
	મદારી	અભા	"	રાત્રિ	સહ	સામાન્યા અંજિતા	"	"
	અપાની	પદ્મ	"	પ્રાતઃકાલ	"	પ્રગટ્થા વાસકસન્ન	"	"
	નિભામ	"	"	રાત્રિનો જોયો ભાગ	અનુદય	પ્રગટ્થા સ્વાધીનભર્તૃકા	"	"

પરિશિષ્ટ (૨)

રામ	રાત્રિની	રાત્રિનો	આત્મનો સમય	રાત્રિનો પ્રભાસ	આત્મનો સંજય	રસ	કથા વિષયની ચીજ આ રાગમાં ગાવી નોંધવો
	ઉપવિષિ પ્રધાનસ્વર				નાયક	નાયિકા	
ભરત	સંકરનું મુખ	દેખન	સરદ	પ્રાતઃકાલ	મોચિયાનું ચાલવા લાગનું	સ્ત્રીયા	શાન્ત દેવાદિવિષય રતિ
માતૃભાગ	સંકરનો કંઈ	પદ્મ	ચિથિર	રાત્રિનો જોયો પદાર	પ્રથમનું પશ્ચિમી જનું	સ્ત્રીયા	રસાનુસાર
દિગ્દેવ	અભાનું મદાર	દેખન	વસન	દિવસનો પદાર	દિગ્દેશી	પદાર	સંભોગ શ્રંગાર
				પદાર	ચાલવા	પદારીયા	વિપ્રવંશ
દીપક	મુખનો નેત્રો	પદ્મ	મીઠમ	મધ્યાન્દ	દીપા ધસ જ્યા	સ્ત્રીયા મધ્ય પ્રસદ પોવના	પૂર્વરાગ શ્રંગાર
મીરાય	દેખનાઓ	પદ્મ	દેખન	દિવસનો જોયો ભાગ	મુકોં જાગે વીંટાં કરી દેવો	કન્યાકા	સંભોગ શ્રંગાર
મેષ	આશામ	પદ્મ	વર્ણ	રાત્રિનો જોયો ભાગ	વરસાદ લાવવો	પદારીયા	વિપ્રવંશ શ્રંગાર
મદાર						કન્યાકા	"

પેશાબનાં ભયંકર દર્દોની છેલામાંછેલી અબાયબ શોધ

“ગોનો-કીલર”
(રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેહ અને પેશાબને લગતાં
તમામ દરદોનો ચમત્કારીક ઈલાજ.

પેશાબ અને ધાતુનાં દરદો માટે એકજ એવી દવા ગોનો કીલર છે કે,
(જેની બરોબરી કોઈ પણ દવા હજી નથી.) તેથી દરદીને કદી પણ નાસીપાસ થવું
પડતું નથી.

મોટા મોટા વધદો, હકીમો, ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જેક્શનો લઈ કંટાળી ગયા
હો! અંગ્રેજ, જરમન, ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન પેટન્ટ મેડીસિનો (દવાઓ) માં પછસા
ગુમાવી નીરાશ થઈ બેઠા હો! ત્યારે હવેના ઇલાજ તરીકે ગોનો-કીલર એકજ
ખીનજોખમી વનસ્પતીક રામબાણુ ઇલાજ છે.

અગર ચાહે તેટલાં ભયંકર પ્રમાણમાં ચહે તેટલાં વરસનો જીનો અથવા નવો પ્રમેહ,
એટલે કે પેશાબ મારગે રસી (પર્) તું વહેતું, તેમાં થતી બળતરા, પેશાબ થોડો
અટકીને આવવો, ગુપ્ત ભાગ (મુત્રાશય) ની અંદર આવેલો સોજો તથા થયેલો જખમ
અને સ્ત્રીઓનાં ભયંકર પ્રદરના રોગો વગેરે પેશાબને લગતાં તમામ ખીકટ દરદોનો
જડથી નાશ કરી ખરાબ થયેલી ધાતુને સુધારીને સ્વચ્છ અને ઘટ કરે છે.

(૫૦ ગોળીની બાંદલીની કીંમત રૂ. ૩-૦-૦) વી. પી. ખરચ જીલું.

ત્રણ બાદલી એકસાથે મંગાવનારને પો. માફ.

એકલા બનાવનાર:- ડોક્ટર ડી. એન. જસાણી,

૧૪૦, ગુલાલવાડો-મુંબઈ નં ૪.

કળા એ દેશની ખરી મીલકત છે.
ગુજરાતમાં સૌથી પહેલાંજ
બહાર પડેલી

પુરૂષોત્તમ
પીકચર્સ આલબમ.

ભાગ ૧ તથા ૨ જો.

દરેકમાં ૧૬ ત્રીરંગી ચિત્રો છે.
આ આલબમમાં જુના સમર્થ ચિત્રકારોનાં
ચિત્રો ઉપરાંત આધુનિક ચિત્રકારો:
ધુરંધર, મુલર, અલાહબક્ષ, ગોરક્ષકર.
પોસ્ટેજ જુદું કિંમત રૂ. ૨ દરેક ભાગના,
લખો:—

લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,
ભાયખલા, મુંબઈ ૮.

અપૂર્વ તક

મર્યાદિત શૃંગારથી છલકાતો અને
અપ્રતિમ ચિત્ર સમૃદ્ધથી વિભુષિત
મહાકવિ કાલિદાસ કૃત
ઋતુ સંહાર

બહાર પડી ચુકેલ છે, આજેજ લખો
કિ. રૂ. ૨. પોસ્ટેજ જુદું.

સરનામું:—ધી લક્ષ્મી આર્ટ
પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
૯૭ બી. સાંકલી રટ્ટીટ, ભાયખલા,
મુંબઈ, નં. ૮.

પવિત્ર કુરઆન શરીફનું

સુરસ અને સદીક ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાષાંતર કર્તા:—મૌલાના મુસી મીર મોહમદ યાકુબ સાદેજ ચિસ્તી સાબિરી

સદી સરજ ગુજરાતી ભાષામાં મોદળી તફસીર (સમજાવ) તથા વિગતો
ચિત્રોની ફેરિસ્ટ (ઇન્ડેક્સ) સાથે, આગળના ખીળ તરબુચાઓમાં થયેલી ભૂલો
અને ખામીઓ સુધારેલું પહેલ વહેલુંજ શુદ્ધ તેમજ બરોસાવાત્ર ભાષાંતર; જેથી
કુરઆન સીફનો ખરી અર્થ સમજી શકાય છે. ભાષા એવી રસપૂર્ણ છે કે એક વખત
દાષમાં લીધા પછી મુકબલું મનજ ચલું નથી. પૂરા ૩૦ રીપારા ૨૫૪૦ પાનામાં જિય
એજ કાગળ પર જલુ નદર છપાવ સોનેરી નામવાલા આખા કાપડની રકાઉ આ
ખુમમુરન ખાનડીમાં પુવાઈ તથા ઉત્તરાર્ધ એ બન્ને ભાગ જુદા જુદા ખંધાવેલ ૭૮
કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ દિલ્હમાં પોસ્ટેજ રૂ. ૧) જુદું.

આદિના માદકાએ પોસ્ટેજ સાથે શીર્ષીક ૧૬ અથવા

ક્રાંક ૧૭૫ નો મિસીસ પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવા બુલવું નહિ.

૧. મેનેજર—પવિત્ર કુરઆન ઓર્ડીસ.

ન્યુ પ્રિન્સેસ મિડીયમ રૂમ નં. ૨૫ જો. જો. મરહીનાલ પાસે મુંબઈ નં. ૮.

મેસર્સ—આર. વનમાળીદાસ બુકસેલર્સ. કસબાદેવી મુંબઈ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી વજેરે બજારીતા બુક્સેલર્સ પાસે પબ્લ મળશે.

“મગધ સામ્રાજ્ય”

(નાટક)

લેખક.—ચંદ્રલાલ જયશંકર ભટ્ટ, બી એ.

પ્રાત્ર પરિચય.

પુરુષવર્ગ

કુમારગુપ્ત.—મગધનો સમ્રાટ. (યુવરાજનો ત્રીજો રાજા.)

સ્ફંદગુપ્ત.—યુવરાજ.

મહામંત્રી.—બીજા યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તના સમક્ષથી મંત્રીપદ ભોગવનાર વૃદ્ધ પ્રધાન.

ગોવિન્દગુપ્ત.—મગધની પાસે કનકપુર નામે આવેલા નાના રાજ્યનો રાજા અને ગુપ્ત રાજ્યનો સેનાપતિ.

કૃષ્ણગુપ્ત.—પાટવીપુત્રનો નગર સૈન્યપતિ.

વીરબલ.—એક ખટપટી સાધુ

હિરીબ.—હુણોનો સેનાપતિ.

કાનહ.—મહામંત્રીનો વિશ્વાસપાત્ર માણસ

શકરાજના પ્રતિનિધિએ, હરીદાર, ચોપદાર, સૈનિકો વગેરે.

સ્ત્રીવર્ગ.

મહાદેવી.—કુમારગુપ્તની મહારાણી.

અનન્તા.—એક નાયનારી.

ધન્દિરા.—અનન્તાની માતા.

મેના.—વીરબલની પુત્રી.

અરૂણા.—ગોવિન્દગુપ્તની ભત્રીજી.

રમા.—ગોવિન્દગુપ્તની પત્ની.

અંક પહેલો

પ્રવેશ ત્રીજો

(કાર્તિક અંક, પાન ૩ થી ચાલુ)

સ્થળ:—મદામચીનું નિવાસસ્થાન.

(શકરાજ્યોના એ પ્રતિનિધિઓ તથા પાટલીપુત્રના નગરસૈન્યપતિ કૃષ્ણગુપ્ત બોલ્યા છે.)

કૃષ્ણગુપ્ત—કેમ શકપ્રતિનિધિ દેવીસિદ્ધ કુશળ તો છે ના ?

દેવીસિદ્ધ—હા કૃષ્ણ—ગુપ્તજી, કુશળ છુંએ. જ્યારથી તમારા પાટલીપુત્રમાં આવ્યા ત્યારથી કુ...શલ (શલ્ય) ને તો સાથેજ મેં આપ્યા છુંએ.

કૃષ્ણ—કેમ કંઈ ભરંભાં બોલો છો ? કાંઈએ તમને દુલખ્યા હોય એમ જણાય છે. હોય, બાક મનુષ્યમાત્ર જૂઠ્ઠાને પાત્ર તો છે જ. કાંઈની જૂઠ્ઠા ધરં હોય તો સમા કરવી ધરે છે. દેવીસિદ્ધજી, સત્ય હોય તે જ કહેજો હો. તમને એકદમ આંટકું દુઃખ લાગી જવાનું કારણ શું છે ?

દેવી—નગરસૈન્યપતિ કૃષ્ણગુપ્તજી ! એ જાણવાની ઈચ્છા ન રાખો.

કૃષ્ણ—નહિ અવશ્ય કહે.

દેવી—જેને હો. પછી ગુસ્સે ન ચલો.

કૃષ્ણ—નહિ મારી જિજ્ઞાસાને વધારે ન રાખી રાખો. જે હોય તે કહી જ દો.

દેવી—તો સાંભળો. અમે જાણેલું કે મગધરાજ્યમાં બધા વીરનરો જ દરો. જ્યારે ગોવિન્દગુપ્તે પોતાના અકુશળ પશ્ચિમમાં ગરકાવજી કરકાવ્યો, ત્યારે અમારા રાજાને પણ ભય લાગ્યો અને, અમને તમારા મદાન સમ્રાટ સાથે મૈત્રી કરવા મોકલ્યા; પણ આંદિ આવ્યા પછી તો અમે તો આર જ રંગ જોઈ રહ્યા છુંએ. તમારા સમ્રાટ તો એક નાયિકાના મોદમાં ફસાઈ પડ્યા છે. તેવાની મૈત્રીથી અમને શી લાભ ?

કૃષ્ણ—અજરદાર શકપ્રતિનિધિ, અમારા સમ્રાટની વિરદ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારો તો તમારે તેની ધમ્મી ભયંકર શિક્ષા સદન કરવી પડશે.

દેવી—(દરજીને) શિક્ષા સદન કરવી પડશે ? ચાને મારે ? સત્ય બોલવા મારે ? દરો ! જ્યાં રાજ્ય આપા હોય ત્યાં ન્યાય પણ એવા જ અપાના દરો ના ?

કૃષ્ણ—(કોમ્પિન થઈને તત્તવાર ઉપર દાથ લગાવી) દેવીસિદ્ધ તમે અત્યારે પાટલીપુત્રની ભૂમિ ઉપર છો તે જૂઠ્ઠા ના.

બીજો પ્રતિનિધિ—દેવીસિદ્ધજી શું અસત્ય કહે છે ? જે રાજ્યનો અધીશ્વર એક નિર્મોલ્ય બીના મોદમાં પડી વાદરા વાંદરીનો નાચ કરે તે મદાન માત્રાજ્યને શી રીતે ચલાવી શકે ? અમારા શકરાજાને જે આ દરજીન આજ્ઞમ પડે તો મૈત્રી કરવાને જાણે તમારું અધુ રાજ્ય પણ પચાવી પડવા તૈયાર થાય.

કૃષ્ણ—(અચ્ચત ગુસ્સાથી) ચૂપ કર, એકદર, વિવેકહીન કુનરા અમારા સમ્રાટની નિન્દા કરવા મારે તું તારા અર્ધ જ અર્ધ લાનું મું. (તત્તવાર ઉગ્રામે છે. તરત જ મદામચી પ્રવેશ કરે છે.)

અજરસૈન્યપતિ એટલે આ જમાનાને પોલીસ કમિશનર.

મહામંત્રી—(પ્રવેશ કરતાં જ) શયુર, કૃષ્ણગુપ્ત. ખડ્ગને પાછું ખેંચો. શાન્તિનો પાઠ ગાઈ કોણે જ શીખ્યા તે આજે જ વિસરી ગયા કે ? મેં તમને કાંઈ જ નહોતું કહ્યું કે એકાએક લાગણીને વશ થઈ જવા કરતાં શુદ્ધિ કામ કરતાં શીખો. રાજ્યમાં તો હૃદયની લાગણીઓ કરતાં શુદ્ધિના તર્કની વિશેષ આવશ્યકતા છે.

કૃષ્ણ—(તલવાર પાછી ખેંચી લઇને) મહામંત્રી, શાન્તિ શી રીતે રહે ? આ હરામખોર, હુઆ, કપડી શકપ્રતિનિધિએ મહારાજની અસહ્ય શબ્દોમાં નિંદા કરી મારા ક્રોધને પ્રબલિત કર્યો. મને આગા આપો. હું અત્યારે જ તેનું મસ્તક ધડથી છુટું કરું.

મહા—(પ્રતિનિધિ તરફ હાથ ખતાવીને) એણે નિંદા કરી ? ત્યારે તો એને શિક્ષા થવી જ જોઈએ. (ધીમે ધીમે કૃષ્ણગુપ્ત પાસે જઈ તેના હાથમાંથી તલવાર લઇને આજુ ઉપર મુકે છે) સૈનિકો (એ સૈનિકો આવે છે) આ બંને શકપ્રતિનિધિઓને આજુના ઓરડામાં પૂરી રાખો. (સૈનિકો બંનેને લઈ નય છે) કૃષ્ણગુપ્ત ! આ બંને અત્યંત ખટપટી અને હુઆ છે તેમાંથી એકે તો કોઈની માર્ફત શકરાજને સંદેશો પહોંચાડી આપો છે કે મગધરાજ્ય મેળવવું અતિ સહેલ છે માટે સૈન્ય તૈયાર કરજો. તે બંને મહાન સંમતને પાત્ર છે; પણ જો તમે તેનું ખુન કર્યું હોત તો શયુરે યુદ્ધનું સંજોગો કારણ મળત. મેં જી કરવા આવેલા અન્ય રાજ્યના પ્રતિનિધિનું ખુન ન થાય એવા રાજ્યનીતિનો નિયમ છે. અને એ નીતિના સર્વ નિયમોના પાલનમાં જ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા છે.

કૃષ્ણ—પરંતુ તેના શબ્દોથી મારા રોમેરોમમાં ક્રોધ આપી ગયો.

મહા—(હસીને) કૃતરાઓ ભસે ત્યારે તમે તેના ઉપર ખડ્ગ ઉગામો છો ખરા ? ભાઈ ઘણી વખત આપણે કડવાં સત્યોના ઘુટકા ઉતારવાં પડે છે.

કૃષ્ણ—પરંતુ તે પરદેશી આપણી નિંદા કરે તે કેમ સહન થાય ?

મહા—જો આપણા મહારાજ કુમારગુપ્ત પેલી દુશ્મના પંખમાં સપેડાયો ન હોત તો જગતને આમ કહેવાનો સમય આવતે ખરા ?

કૃષ્ણ—ત્યારે મહારાજએ એવી જૂઝ કેમ કરી ?

મહા—એમાં મહારાજનો દોષ નથી. સ્ત્રીનો મોઢ કોઈ મૂઝા શકતું નથી. સાક્ષાત્ શંકર ભગવાન પણ બીજી બીજાઈમાં મોહા હતા, મહારાજ શાંતનું એક માછલુમાં મોહા અને બીજા જેવા મહાપ્રતાપી પુત્રને તરછોટી પેલી માછલુનો પુત્રને રાજ્ય આપ્યું, યથાતિ રાજ શમિષ્ઠામાં મોહા અને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર સગાપુત્રને વૃદ્ધ બનાવી પોતે યુવાન થયા.

કૃષ્ણ—મહામંત્રી ! ત્યારે હવે શું પરિણામ આવશે ?

મહા—પરિણામ પરમાત્માના હાથમાં છે. આપણે આપણો ધર્મ બજાવવાનો છે. ગોવિન્દગુપ્તની જેમ હું કોઈના આવેશમાં રાજ્યની સેવા તજી નથી માટે સાચો ન ગણે ?

મહારાજનાં એવી એક કથા છે કે યથાતિ બામના રાજા રુદ્ર થયા તોપણ તેને સંસાર સુખની વૃત્તિ ન થઈ અને પોતાની સાંન્યવતી સ્ત્રી શમિષ્ઠા સાથે વધારે વર્ષો આનંદથી ગાળવા ઇચ્છી યઈ. તેથી તે રાજ્યે પોતાના એક પછી એક દરેક પુત્રને યૌવન આપી દૃઢાવસ્થા લેવા કહ્યું. પુત્રોએ ના પાડી તેથી તેને શાપ આપ્યો. નાના પુત્ર પુત્રોએ પિતાનો સ્વાર્થ ખાતર દૃઢાવસ્થા લીધી તેથી તેને રાજ્ય આપ્યું.

સ્વર્ગસ્થ મહારાજા ચન્દ્રગુપ્તે મરણ સમયે કુમારગુપ્તનો કાથ સોંપી મને આજ્ઞા કરી કે એને પુત્રસમાન ગણી પાળજે. તેથી તેને મેં પુત્રથી પણ અધિક ગણીને મોટા કર્યો છે. આ આંખે તેનું અનિષ્ટ થાય તે જોઈ શકાય નહિ.

કૃષ્ણ—ત્યારે આપનો અનુભવ હવે શું કરવા કહે છે ?

મહા—અનુભવ ? અનુભવ શું તે જાણો છો ? મનુષ્યજાતિએ કરેલી ભૂલોનો સંગ્રહ તે અનુભવ. જેણે એ ભૂલોનો અભ્યાસ વધારે કર્યો હોય તે વધારે અનુભવી. મને તો હવે રાજ્ય ભયંકર દશામાં આવી પડવાનું હોય એમ જણાય છે. જો ખરા વધારાર એક કે બે જ વીરનરો હોય તો આપણા વાદળમાંથી બહાર તીકળી શકાય ખરું.

કૃષ્ણ—હું આપની જે આજ્ઞા હોય તે ઉઠાવવા તૈયાર છું.

મહા—કૃષ્ણગુપ્ત, કંઈવું સહેલું પણ કરવું કદિન છે.

કૃષ્ણ—હું ખાતરી આપું છું કે મારા ઉપર જે તેટલું સંકટ આવી પડે તોપણ હું વધારાર રહીશ.

મહા—કૃષ્ણગુપ્ત, મનુષ્યજાતને ત્રણ જાતના મોહ સન્માર્ગથી દૂર ખેંચી જાય છે. લક્ષ્મીનો મોહ, અધિકારનો મોહ અને સૌન્દર્યનો મોહ. કદાચ તમારી શ્રમ જાળવનાં તમને કોઈ લક્ષ્મીથી સોંભાવશે તો ?

કૃષ્ણ—લક્ષ્મીને હું ઠોકરે મારું છું.

મહા—કોઈ મહાન અધિકાર આપવાની લાલચ આપશે તો ?

કૃષ્ણ—તેનાથી પણ નહિ લજ્યાઉં.

મહા—પણ જો કોઈ સૌન્દર્યની મૂર્તિ તમારા તરફ આકર્ષાઈ તો ?

કૃષ્ણ—તો તેનાથી પણ દૂર રહેવા હું સમર્થ છું.

મહા—ધન્ય છે તમારી અઘડનાને. આજે પ્રતિજ્ઞા કરો કે તમે ઉપર મુખી વધારાર રહેશો.

કૃષ્ણ—એ પ્રશ્ન મને અડગ રહેવા સક્તિ આપ.

“ હું ઈશ તુજને હું રમકું. સુભપ્રતિજ્ઞાના નામ પર ”

“ પ્રાણ દાનવ જશે ખરો, દેવતા રક્ષમાન ”

મહા—ધન્ય ધન્ય. જાઓ અત્યારે અને આંધારે તમે સમ્રાટના આવાસ ઉપર મોટી કરો. જે થાય તે મુઠે મરોડે જોવા કરો અને મને ખજાર આપ્યા કરો.

કૃષ્ણ—(નમીને) જેવી આજ્ઞા (જાય છે.)

મહા—હવે મોરે ગ્રામચરો પાસેથી ઇન્દિરાનાં જથ્થા ખજેરે મેળવવા જોઈએ. કાનછ એ કાનછ. (કાનછ આવે છે.) મોત શું ખજાર છે ?

કાનછ—મહારાજા, આજે આજ્ઞા કરી કે તરત જ હું ઇન્દિરાને ત્યાં મોકલી મારે ત્રણ મોહિનીપુરનો પું એક કચું એટલે તરત મને રાખ્યો. ત્યાં મહારાજા ગુપ્તવેશો ઠાંધ ઠાંધ વખત આવે છે, અને કોઈ વીરજાય કરીને સાધુ છે તે ઇન્દિરા સાંધે મળીને એવી ખટખટ કરે છે કે અત્યંત મહત્વની ચાથ એવો લેખ સમર્પે પાસે કરાવતાં લેવો.

મહા—(વિચારમગ્ન હોય એવો અભિનય કરીને) હાં મહારાજ.

કાનજી—આજે રાતના સમ્રાટ પધારવાના છે.

મહા—એમ કે? ઠીક છે. તું જા. (કાનજી જાય છે.)

યુવરાજ સ્કંદ—(આવે છે) મહામંત્રી પ્રણામ.

મહા—(હસીને) પ્રધારો યુવરાજ, સેવકને શી આજ્ઞા છે?

યુવ. સ્કંદ—મહામંત્રી, જ્યારથી પેલી કુલટા આવી છે ત્યારથી મિત્રાશ્રીના સ્વભાવમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. મારા માતા સાથે જાત પછા કરતા નથી. મારી તરફ ખૂબ લાગણી હોય એમ લાગતું નથી. મને પેલી કુલટા ઉપર એટલો ક્રોધ ચડ્યો છે કે અત્યારે ને અત્યારે જ તોના નાશ કરું એટલે કુખનું વાદળ દૂર થાય.

મહા—યુવરાજ, ઘણું જ સાફ થઈ કે તમે તે કાર્ય કરો તે પહેલાં મારી પાસે આવ્યા. તમે શાન્તિ રાખો. તેના નાશ કરવાથી કુખ દૂર નહિ થાય.

સ્કંદ—કેમ ન થાય? બીજા જાણે પછી કહ્યો સંભવ ક્યાં રહ્યો?

મહા—(હસીને) યુવરાજ, તમે જે જાણક છો. મોહને વશ થયેલો પુરુષ પોતાની ઇચ્છા તમને કંઈક એમ કહેતાં ઘટેનાં જોઈ છે. જો તેની સંસારસુખની તૃપ્તિનું સાધન આપણે દૂર કરીએ તો તેને એટલો આવીતે થાય છે કે તેના પ્રત્યાધીતમાં તે માનવ મંત્રી રાક્ષસ બને છે.

સ્કંદ—ત્યારે હું શું કરું?

મહા—આ સાહસ ન કરો. તમારી યુવાવસ્થાના જીવસામાં ભવિષ્યમાં શું થશે તેની દરકાર તમને નથી. માટે મારી એટલી જ વિનંતિ છે કે મારી શ્રેષ્ઠ મોણીમો દરેકતા સાથે રાખશો તો સુખી થશો. જીવસા તો નદીના પૂરની સમાન છે. તેને રોકવાની અથવા ઇચ્છાસાર વાળવાની શક્તિને આપણે અમુલ્ય કહીએ છીએ. જો જીવસા અને અમુલ્ય સાથે મળે તો જ સત્યોચી થાય. નહિતર જીવસામાં કાર્યના આરંભ થાય પછી પરિણામ તો સંતોષકારક કે લાલકર ન જ આવે.

સ્કંદ—હવે તમે જે સર્જાદ આપો તે પ્રમાણે કરું.

મહા—(તેના ખેલા ઉપર હાથ મુકીને) પહેલાં તો તમારો જીવ જોખમમાં છે માટે પાટલીપુત્રમાં ન રહેતાં અન્ય સ્થળે જાઓ.

સ્કંદ—ક્યાં જાઉં?

મહા—કેનકપુરમાં ગોવિન્દગુપ્ત પાસે.

સ્કંદ—(મહાન આશ્ચર્યથી) હા—એ—એ ગોવિન્દગુપ્ત પાસે?

મહા—જલરાશી નહિ. ગોવિન્દને હું પૂરેપૂરા આગળ છું. તેને રોજનું એક જ કાર્ય ન ગમ્યું માટે પાટલીપુત્ર સીંછને ગયા. પણ મગધનું હિત તે જીવે એમ મથી. દેશ ખાતર પ્રાણ પણ આપે. તમને એ જટલા રોહણી સાચવશે તેટલું બીજો કોઈ નહિ કરી શકે.

સ્કંદ—ત્યાં જઈને શું કરું?

મહા—ત્યાં જઈને રહો અને હું બોલાવું ત્યારે જ અહિં પાછા આવો. ગોવિન્દને કહેશો કે શકરાજાએ યુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા છે માટે તમે પણ તૈયાર રહેજો.

સ્કંદ—મરે પણ મૃદ કરવા આર્થવું છે.

મહા—યોગ્ય સમયે હું તમને જોવાનીશ. અત્યારે તો તમારો મુદ્દને બદલે બોમ અપાઇ જાય એવી ખટપટ ચાલે છે માટે કૃપા કરી મુંગા મુંગા ત્યાં જઈને રહે.

રક્ટ—વાર. માતાજીની અનુચા લઇ જઈ હું. (રક્ટ જાય છે.)

મહા—હવે મારે પેલી ધનિદરાને ત્યાં ગુપ્તવેશે જઈ એના દાઢમાં રાજ્યની લગામ ન જાય એ સંભાળ રાખવી પડશે. બોબો રાજ કાઢપણુ દાણે અનન્તાના મોદમાં ફસાઈ તેને મહારાણીપદ આપી ન દે માટે તેને સમજાવવો પણ પડશે. નહિતર મહારાજ અરોહ અને ચન્દ્રગુપ્તના સમયની ગુપ્ત મહારાજ્યની પ્રતિષ્ઠા સદાને માટે ભારતવર્ષમાંથી નિર્મૂળ થઇ જશે.

પ્રવેશ ચોથો.

સ્થળ—વિદ્યાસપ્રાસાદ.

કાનજી—(સ્વગત) બસ આજની બધી બાબતો મહામેત્રીને આપી ચૂક્યો છું. હવે અહિં શું બને છે તે જોવા. આવ્યો છું. ચોગાનુયોગ એવો થયો છે કે ધનિદરાનો તો હું ધણો જ વિશ્વાસુ સેવક થઈ પડ્યો છું; અને બીજો અણકદ્યો લાભ તો મને વીરજનની પુત્રીના સ્નેહનો થયો છે. મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે આ સેવા કરતાં સ્નેહ પણ મજારો અને તે વળી એક શુન્દરીનો. (સામેથી પગથીનો અવાજ આવે છે. તે તરફ જોઈને) આહા આ તો એ જ આવી પહોંચી. વીરજનની પુત્રી અને મારી હૃદયેશ્વરી મેના. તેને જોતાં જ મને કંઈ કંઈ થઈ જાય છે.

મેના—(પ્રવેશ કરે છે. સ્વગત) અરે પ્રભુ. તું પણ કેટલો નિર્દય છે? સ્નેહી હૃદયને વિખૂટાં પાડવામાં તને શી મજા પડે છે? મારો સ્નેહ કાનજી ઉપર છે ત્યારે મારા પિતા તો કેઈ અન્ય વ્યક્તિ સાથે જ મારાં લગ્ન કરી દેવા ઇચ્છે છે. અરે આર્યશ્રમિ! તારા રીતરિવાજોમાં દિમાલય જેવી મદાન ખાખીઓ ક્યારે દૂર થશે? જોને જીવન સાથે માગતું છે તેની ઇચ્છાની દરકાર ક્યાં વિના—અથવા તો તેઓને હૃદય દોષ એવી કદ્યના પણ ક્યાં વિના—માનપિતા પોતાનાં બાળકોને શા માટે સાથે જોડી દેતાં દરો? અરે પણ હું જાણી. પિતાજી સ્નેહના અસ્તિત્વમાં જ માનના નથી. તે તો જગતને સ્વાર્થના સંચા તરીકે જ જુએ છે. એટલે તેમની પાસે મારી કેઈપણુ વિનંતિ ચાલશે જ નહિ. (વિચાર કરીને) બસ હું પોતે જ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે શા માટે ન વર્તું? મનુષ્ય તરીકે મને પણ સ્વનંત વર્તનનો શા માટે અધિકાર નહિ? કેઈ અદરમાળથી હું વીરજનની પુત્રી તરીકે જન્મી તેથી શું માફ વ્યક્તિ નાશ પામ્યું? કરી નહિ. (મિત્રજમાં આગળ દોડી જાય છે. અને કાનજી સાથે અચકાવે છે.)

કાનજી—ધીરી ધૌનવડના ધીરી બટુ ખીચશે તો આસપાસ જોમાં ચોટાઈ પડશે. શ્રિય મેના. આવ આપને સ્નેહજોડી કરીએ.

મેના—(નિઃશ્વાસ નાખીને) શ્રિય કાન, એ વાત ઉચ્ચારી તે કરી મારાં હૃદયને અશાંત કર્યો.

કાનજી—કેમ થાયી ?

મેના—જ્યાં સુધી ધન્દિરા આંહિ આવી ન હતી ત્યાં સુધી આપણું લક્ષમાં વિદ્ય નહોતે એમ ન હતું પણ હવે તેના સંસર્ગથી મારા પિતાની મહત્વાકાંક્ષા વધી છે અને મને કોઈ ખટપટથી રાજ્યકુટુંબમાં પરણાવી દેવા માગે છે.

વીરબલ—(સેનાપતિના વેશમાં પ્રવેશ કરે છે) મેના ત્યાં કાનજીને જોઈ ગુસ્સે થાય છે) મેના. છોકરી, હજી તું એનો મોહ છોડી શકતી નથી ? મારે તને રાજ્યકુટુંબમાં પરણાવી સુખી કરવી છે.

મેના—પિતાજી, સ્નેહતરસ્યું હૃદય રાજ્યકુટુંબથી તૃપ્ત થશે ?

વીર—મારે તારું હૃદય પણ ન જોઈએ. જગત તો સ્વાર્થમય છે. રોહ જેવી વસ્તુ ત્યાં છે જ નહિ. સત્તા અને પૈસો મળે એટલે સર્વે મળ્યું. (કાનજીને) કાનજી, હવેથી તેની સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યો તો તને લયંકર સજા કરીશ. (મેનાને) મેના, જા અંદર જઈને ધન્દિરાને આંહિ મોકલ. (મેના તથા કાનજી જાય છે, ધન્દિરા આવે છે).

ધન્દિરા—(પ્રવેશે છે) કેમ વીરબલ, શા ખબર લાગ્યા ?

વીર—ઘણા જ ખુશખબર, ઘણા જ ખુશખબર.

ધન્દિરા—પણ શું ખુશખબર ?

વીર—ઘણા જ સરસ, ઘણા જ ઉત્તમ.

ધન્દિરા—પણ શું તે કહેશે તો ખરા ?

વીર—બેસ પૂછ જ ના, વાત જ ના કરે.

ધન્દિરા—અરે પણ તમને થયું છે શું ? આમને આમ બોલ્યા કરો છો ને ખબર તો કંઈ આપતા નથી.

વીર—એ તો તને તૈયાર કરી છું. કદાચ અતિ આનંદના ખબર સાંભળીને તને આંધાંતે લાગી જાય તો ?

ધન્દિરા—કુખના ખબર સાંભળી આપાત થાય. આનંદના ખબરથી કદી આપાત થતો હશે ખરા ?

વીર—હા, જરૂર થાય. કુખના ખબરથી હૃદયને આપાત થાય છે અને સુખના ખબરથી મગજને આપાત થાય છે, અને ઘણાં જ ખસી પણ જાય છે.

ધન્દિરા—મારું મગજ તો મજબૂત છે, એમ ખસે એવું નથી.

વીર—તારા સાંભળ. આજે અહીં થોડા સમયમાં જ સમ્રાટ પધારશે. તું અનનતાને આભૂષણોથી વિભૂષિત કર અને હું ઉત્તમ દાસ લાગ્યો છું તેમાં એવી દવા મેળવી દઈએ કે રાજા તે પીતાં જ લાન ભૂલી જાય.

ધન્દિરા—અરે તો આપણો એડા પાર :

કાનજી—(ગુપ્ત રીતે આ બધું સાંભળે છે. તે બાળુએ) હવે આ ખબર મારે હમણાં જ મહામંત્રીને આપવા જોઈએ. (કાનજી જાય છે.)

ધન્દિરા—અનનતા, એ અનનતા. (અનનતા અંદરથી આવે છે). જો પુત્રી તને થોડી સચના આપવાની છે. આજે સમ્રાટ પધારે ત્યારે પેલું ગાયન અને તે નૃત્ય કરી

ખતાવજે. જો સમ્રાટ તારે હસ્તે દારૂ પીવાની માગણી કરે તો તરત ટપ્પલ ના કરતી. હું મહારાજની ઇચ્છા વધાંદીશ અને યોગ્ય તક મળે ત્યારે તને નિશાની કરીશ...

વીરખલ—(બે કાગળ લાવીને બતાવે છે) જો બીજી યુક્તિ તને ખતાવું. આ બે પત્રમાં બે લુદા લુદા લેખ કરેલા છે. એકમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું છે કે “અનન્તાને મારી રાણી તરીકે રથાપું છું.” બીજામાં આ બીજા પત્રમાં એમ લખ્યું છે કે “અનન્તાને હું મહારાજીપદ આપું છું અને તેનો પુત્ર થાય તેને મગધનું રાજ્ય સોંપું છું.” હવે આ પત્રો કેવી રીતે ગોઠવવા અને કેવી રીતે બીજા ઉપર રાજાની સહી કરાવી લેવી તે જો. (એક ઉપર બીજાને કાગળ ગોઠવી દેતાં પહેલો લેખ વંચાય અને નીચે મઢી કરે તે બીજા લેખવાળા કાગળમાં એવી રીતે બંને કાગળો ગોઠવી બતાવે છે)

હન્દિરા—ત્યારે જો આ દવા દારૂની સાથે મિશ્ર કરતાં જ તેમાં અદ્ભુત સ્વાદ આવે અને પીનાર જાન જાણી જાય.

વીર—શાખાસ તારીજત શાખાસ. તારી પાસે જો. કવિ પાણી પાણી બરે.

“સંચક નારી જન, પ્રપંચમાં પૂરી ખરે”

“લાગે કેમજાળત, પુણ્ય રાજ્યોની રમતો કરે.”

ચોપદાર—(આવીને) સમ્રાટ પધારે છે. હું આગળથી આપને ખબર આપવા આવ્યો છું.

વીર—જા હન્દિરા. જસદી અનન્તાને તેડી લાવ (હન્દિરા અંદર જઈ અનન્તાને તેડી લાવે છે. મુદર વચ્ચે અને આજુબાજુથી તેનું સૌન્દર્ય અત્યંત મોહક લાગે છે)

છટ્ટીદાર—(પ્રવેશ કરે છે) ગુમકુસુમપત્નિ, મગધપતિ, સમ્રાટ કુમારગુપ્તનો જ્ય.

હન્દિરા તથા અનન્તા—(સમ્રાટને) પધારો મગધ સમ્રાટ, બિરાજો.

કુમારગુપ્ત—(આસને બેસીને) અનન્તે! તને મન્યા સિવાય મારા હૃદયને કોન પડતું નથી. ખાતાં, પીતાં, મુતાં, બેસતાં ફક્ત અનન્તાનું રમણ જ દષ્ટિ આગળ તમો કરે છે. પ્રિયે, તારી મધુરી વાણીનો પ્રસાદ આપ.

અનન્તા—જેવી આચાર્ય સ્વામિરાજ.

સોરઠ

પધારો ઉમંગે વધાવું હો રાજ

બિરાજો આ ઉરમાં રસમીના રસરાજ ૨૬

સાખી

જેમ મુવાસ મુપુષ્પની તેમ જ રોદ મુવાસ

ઉદારના તમ હૃદયની પ્રસરી રહી ચોપાસ

ચોપાસે, દીપાસે, બીજાસે, ઉર આજ ... પધારો

સાખી

મીઠો રસ રસમં બર્ષો, તેથી આજ રસમ

રોદ મીઠો વરસાવીને, કરજો હૃદય રસમ

ઉદાસે, વિદાસે, ઉર માં સિરતાજ ... પધારો

એક પ્રકાશ છે સૂર્યનો, બીજો ચંદ્ર પ્રકાશ
ત્રીજો છે તમ કીર્તિનો, ઉદ્ગ્રસ્ત પૂર્ણ પ્રકાશ
પ્રકાશો, ચોપાસ, આ દેશે હો રાજ ...પધારો.

કુમાર—પ્રિયે, તારા કોમલ હરતે આ સંગીતરસની સાથે મદિરાસનું પણ પાન કરાવ. લાવ એક ચશક ભરી આપ.

(અનન્તા તેની માતા તરફ જોઈ રહે છે.)

ઈન્દિરા—સમ્રાટની આજ્ઞા શિરોમાન્ય છે પણ જ્યાં સુધી અનન્તાને રાણી તરીકે સત્તા મળી ન હોય ત્યાં સુધી એ આપને મદિરા આપવાની હિમન શી રીતે કરી શકે?

કુમાર—અનન્તા મારી રાણી છે જ.

ઈન્દિરા—જ્યાં સુધી લેખિન હુકમ ન હોય ત્યાં સુધી અનન્તાને પ્રતીતિ કેમ થાય?

કુમાર—વીરજન, અત્યારે ને અત્યારે એક કાગળમાં લખી લાવ કે “અનન્તાને હું મારી રાણી તરીકે રચાવું છું.”

વીર—જેવી આજ્ઞા. (કાગળ લખતો હોય એવો અભિનય કરી) લ્યો પ્રભુ, આમાં સહી કરો. (એક ઉપર બીજો કાગળ ગોઠવી આપે છે.)

કુમાર—(ઉપરનો કાગળ વાંચીને) બરોજાર છે. લે હવે મારી સહી કરી આપું. (સહી કરવા લેખિની હાથમાં લે છે કે તરત મદામંત્રી પ્રવેશે છે)

મહામંત્રી—સમ્રાટ ચેતો.

કુમાર—(તેના તરફ જોઈને) કોણ? મદામંત્રી? અહીં ક્યાંથી?

મહા—મહારાજ, એ લેખમાં કપટ છે. એમાં સહી ન કરો.

કુમાર—મંત્રી એ લેખ મારી આજ્ઞાથી જ લખાવે છે.

મહા—ના, મહારાજ. એ આપની સમજણમાં ભૂલ થાય છે.

કુમાર—બસ કર, મારી ભૂલ કદી થાય જ નહિ.

મહા—એકવાર નહિ પણ હજારવાર થાય. મોઢથી અંધ થયેલા રાજા વિચાર કરે તમે મનુષ્ય છો તેથી ભૂલને પાત્ર છે. વળી:

“નથી એ સ્નેહની મૂર્તિ, નથી આરામ દેનારી”

“કરો વિશ્વાસ એનો તો, ઘડીમાં ભંગ કરનારી”

“તળે એ મોહની મૂર્તિ, ભરી છે સ્વાર્થથી ભારી”

“પલકમાં કંઈક રાજ્યોની, ઉચતપાયક એ કરનારી”

કુમાર—મદામંત્રી, હમણાં તમારી શુદ્ધિમાં ફેર કેમ પડ્યો જણાય છે?

વીર—મહારાજ, પશ્ચિમની હવા જ એવી છે. ગોવિન્દચુપ ત્યાંથી આવ્યા કે તરત તેનું મગજ ખરતી ગયું અને આજે મદામંત્રીને તે ચોરી રોગ લાગ્યું પડ્યો.

મહા—અણુસમજી રાજા યાદ કરો. સમજે કે કોની શુદ્ધિમાં ફેર પડ્યો છે? નાના બાલકથી મોટી ઉંમર સુધી પુત્રસમાન ઉછેરી તમને કોણે મોટા કર્યા? રાજ્યનોતિનું શિક્ષણ આપી આ મહાન સિંહાસનને યોગ્ય કોણે બનાવ્યા? અને મહારાજા અસેકે રચાવેલ અમર કીર્તિરૂપ મગધસામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને ધૂજમાં નાખવા તમને કોણે ભમાવ્યા?

કુમાર—અત્યારસુધી મેં મુરખી તરીકે માન આપ્યું તેથી કુલાહ ન જા. મને હવે તારું કપટ પૂરેપૂરું સમજાય છે. તે દિવસે ચાંત રહેવાનો કેળા હંસી ગોવિન્દશુભને તે જ ઉરકેયો હતો, રકંદને પણ મારી વિરૂદ્ધ ઉરકેડી તે જ દૂર મોકલેલી આપ્યો છે, અને રાક્ષસોએ ઉરકેડી મારી સામે શુદ્ધ કરવાનું તે જ કપટ કર્યું છે.

મહામંત્રી—અરે બેકર રાત્ર,

“ મગધનું લુણ મેં ખાધું, મગધને પ્રાણ દેવાનો ”

“ કરીશ જો દેહના દુહા, મગધનું નામ લેવાનો ”

કુમાર—જસ હવે મારે તારા જેવા બદાઈથી વફાદારીનો દંભ કરતા પણ અંદરથી બેરી નામ જેવા માણસની જરૂર નથી.

વીર—ખરાબર છે સમ્રાટ.

કુમાર—પારખ. અત્યારથી હું તમને મદામંત્રીપદ આપું છું અને આ નિમકદરામને યોગ્ય સન્ન કરવાનું પણ તમને સોંપું છું.

(રાત્ર કોંધના આવેશમાં ત્યાંથી બહાર ચાલ્યા જાય છે)

મહામંત્રી—(દસીને) હા-હા-હા. વીરજી તું મંત્રો ?

વીર—સા મટે નહિ ? શું તારામાં જ અકેશ છે અને મેં છત્તરે મુખી છે ?

મહામંત્રી—કાગડો ફૂગર ચડે તેથી મરડ કહેવાય ખરો કે ? બકરો ખૂબ માતી જાય તેથી ગજરાજ બને ખરો કે ? મધેડો સિંહનું ચર્મ પહેરે તેથી તે વનરાજ ગણાય ખરો કે ? વીરજી આ તો રાત્રના મામત્રા છે, સાધુનાની સરત્ર લેખ નથી.

“ નથી આ સાધુની ઝોળા, ધરેધર બીખ લેવાની ”

“ અહો તો રાત્રની ઝોળા, સમયપર પ્રાણ દેવાની ”

હન્દિરા—સત્તાથી દૂર થયેલા દંબી, જે આ લેખ. (દૂરથી બતાવે છે) તેમાં સદી થઇ ચુકી છે અને હવેથી અનન્તા મદારાત્રી છે. રાત્ર અમોહ છે.

મહા—શું શ્રમવંચની માટી એક વેરાપુત્રના હાથમાં જશે ? એ કદી પણ નહિ બને. (આગળ ધક્કીને કાગળ ખુટાવી લે છે અને ઝોળા કરી દૂર દેખી દે છે. કાંતેજ ત્યાં ઉભેલો છે તે કાગળ લઇ નાસી જાય છે).

વીર—ફટ, નૌરાધમ, જે હવે હું તને યોગ્ય સન્ન કરેમાનું છું. સૈનિકો આને કેદ કરા.

(એ ત્રણ સૈનિકો બદાઈથી આવી મદામંત્રીને હાથમાં તથા પગમાં બેરી નાખે છે અને તેને જોડેથી પકડી રાખે છે).

(હન્દિરા તથા અનન્તાના મુખપર ભય, વીરજીના મુખપર શંકા અને મદામંત્રીના મુખપર હાસ્ય). મકામિનય દાય (Tableau)

ઈટાલીનો રાષ્ટ્રવિધાતા

બેનિટો મ્યુસોલિની.

લેખક:—હેલશંકર દ. વ્યાસ

(ગદ્યમાંથી ચાલુ)

અને આ બધો વખત મ્યુસોલિની શું કરતો હતો ? એની દશા કેવી હતી. કુર્બચેને અણનમ એ મહારથી સાચું ઉઝાળીને પોતાના રાષ્ટ્રવાદના ભુલદ સૂર સંભળાવ્યે જતો હતો. જુલતામાં જુલકાયેલાં આમુલગીનાં કલેવરામાં ચેતના સિચવા તે દિનરાત પરિશ્રમ સેવતો હતો. એને લાગ્યું કે હવે તો રાષ્ટ્રાભિમાની ગણતર ઈટાલીયનોનું સંગઠન કરવાની જરૂર છે.

માતૃભૂમિનું નબળાઈ વાળતા સામ્યવાદીઓનો સામનો કરવા એણે ૧૯૧૯ના પ્રારંભમાં કંદરે રાષ્ટ્રાભિમાની ' ફેસિયોલિ કોમ્બેટીમેન્ટો ' ની સ્થાપના કરી. એ સંઘની સમરબાંગ-battle cry-પણ એના નામ જેટલી જ ઉદ્દામ અને નવચેતના પોષનારી હતી: ' Respect for the Flag ' જેમ હો માતા ઈટાલીના રાષ્ટ્રધ્વજનો !

ગભરે કે ફેસિયોની સ્થાપના ઉપર તિરસ્કારનું અટકાસ્ય કરતો હોય તેમ લેનિને મ્યુસોલિનીના નવીન દલની વાત સાંભળીને વિજયભરતીનાં વચનો ઉચ્ચાર્યા કે ઈટાલીનો સામાજિક વિપ્લવ પરિપૂર્ણ થયો છે અને ઈટાલીની સંકુચિત રાષ્ટ્રભાવના આજે વિરાટ બોદ્ધોવિગ્રમમાં વિલીન જની છે. લેનીનને ઈટાલીની ક્રાન્તિ અંતિમ લાગી. મજબૂતવાદનો એ મહાન પિતા પોતાના અનુયાયીઓના વિજય ઉપર મુરતાક રહીને આત્મઅધાનાં વચનો આચર્યો. પણ ક્રાન્તદર્શી લેનિન ચૂક્યો. એને ઈટાલીની એક મહાવ્યક્તિના પ્રતાપનો પૂરો પરિચય નહોતો, જે કાળે લેનિન ઈટાલીના પરિવર્તન ઉપર પુરાણીનો સંતોષ અનુભવતો હતો, બરાબર તે જ કાર્ય પેલો વ્યઠોરસ્ક દીર્ઘઆદુ નૌલુવાન મ્યુસોલિની ' પોપોલો દ ' ઈટાલીયા ' ની ઓફિસમાં ટેબલ ઉપર બેઠીને બોદ્ધોવિગ્રમ સાથે પત્તી દટારોમાં ઉગ્ર આદવાન ફેંકી રહ્યો હતો. સૌદામિની સરખા એની લેખની ચેતના, પ્રેરણા અને અસ્મિતાના ચમકાર સર્જતી હતી. એની કલમમાંથી રાખે નહોતા નિર્મરતા પણ એના આંજાદ આમાંની અગ્નિ-શિખાઓ રાખેનાં રૂપ ધારતી હતી. એ કંઈ એકલા અગ્રભેષો લખીને નહોતો નિરમ્ભો. પત્ર પૂરું થતાં જ તે પ્રવાસે નીકળી પડતો અને ઈટાલીના તરફોને વિનાશકારિ મજબૂતવાદ-સામ્યવાદ-સમાજવાદ સામે એરચ્યા માંડવા આવાદન અર્પિતો.

* " Fascisti - Combattimento " ફેસિયો - ચાલુ મીડ " Fascisti - અગ્રભેષો સંઘ=સમૂહબળ અથવા એકમમાંથી ઉદ્ભવેલું છે. અને ' કોમ્બેટીમેન્ટો ' એ સમૂહની લડાયક સંક્રિયો પ્રતીક છે.

૧૯૧૮માં ફેસિયો સ્થાપીને એણે ઇટાલીની તરફ જનતાનું સંગઠન આદર્યું. ૬૦ મુનરા નવંબરેને મોખરે એણે રાષ્ટ્રવાદી સૈનિકસંઘની કલ્પના શરૂ કરી. ઇટાલીનાં આગેવાન વર્તમાનપત્રોએ એકત્ર ને અસહાયિત મ્યુસોલિનીની વામુદત્તિ જેવી યોગના ઉપર ઇટાલીના ચાલખા લગાવ્યા. પણ મ્યુસોલિનીએ તો દેવાધિદેવની આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી કે, “આજે તમે ભણે મારા ‘ફેસિયો’ને દક્ષી કરો. એક દિવસ તમે જ એને હંધેરે વધાવીને એનાં ગુણગાન કરશો.” અને સાચે જ એ વર્ષ પછી લોકો ફેસિઝમને અને મ્યુસોલિનીને આરાધવા લાગ્યા.

મ્યુસોલિની અર્ધગ કર્મવીર હતો, સમયનાં ચિન્હો વાંચીને પ્રસંગે ધા કરી જાણનાર હતો. અને છતાં પૂરેપૂરો સાહસિક હતો. રશીઆતોપ્પા સામ્યવાદીઓ પશુબળ અને શસ્ત્રબળથી ચાસન ચલાવતા. કર્મવાદી મ્યુસોલિનીએ પશુબળથી અને શસ્ત્રબળથી જ તેમને જોરે કરવા મુશ્કેલી આપી. એનું પ્રથમ પહેલું ફેસિસ્ટ સૈનિકદલ—માત્ર ૬૦ જુવાનોની મુઠ્ઠીભર ટુકડી—જીવનમરણની પરવાહ ક્યો વિના લાડી, લાકડી, જોંબ અને રિવોલ્વર લઈને દળરો સામ્યવાદીઓનાં મશીનગન ધારી કટકોતો સામન કરવા ચાલી નીકળ્યું. શસ્ત્રબળ વડે જ જુલ્મી સરકારને અને એના રશીઆન સામિતોને ખાત કરવા સાર શુરા સાઈ સૈનિકોએ બીજાં તૈયારીઓ કરી.

મરતાં, મારતાં, આખડતાં પણ આ અર્ધશત શૂરવીરોએ ઇટાલીની રાષ્ટ્રીયના અર્જગ જાળવી રાખી, ઇટાલીના રાષ્ટ્રધ્વજને સદા અનવનત ટકાવ્યો અને રોમની શેરીએ શેરીએ એ રાષ્ટ્રધ્વજની વિજયદ્વાક સંભળાવી.

એમની કર્મરતિ જોઈને ઇટાલીના બીજા તરફો તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ. ૧૯૧૯ અને ૨૦માં રાષ્ટ્રમનવાદી ફેસિસ્ટાદલનો કંઈક વિસ્તાર થયો. પરંતુ એ વધતા જતા મહાવીર દલના શત્રુઓ પણ એટલા જ પ્રમાણમાં બેવડાતા હતા. ફેસિઝમનું ચિહ્ન ધારણ કરનારને સામ્યવાદીઓ દીકો ન મૂકતા. જે કોઈ ફેસિસ્ટ દાયમાં પડતો તેને આ ભોલીનરસ્યા વિરાટીય ઇટાલીઓના વાદી નાખતા. ૧૯૨૦ની આખરમાં આટઆટલી વિષમતાઓ સામે પણ ફેસિસ્ટ જલતો એવો સરસ જમાવ થયો કે સામ્યવાદીઓને ભય પડે. એટલે એમણે ફેસિસ્ટોને ક્યદી મારવાનો એક મદાન પ્રયાસ કરી જોયો. એમણે ઉત્તર ઇટાલીનાં તમામ કારખાનાંઓ સર કર્યા અને પછી ૧૯૨૦ના નવેમ્બરમાં બોસોનાની મ્યુનિસિપાલિટીની સુંદરની યર્ષ ત્યારે જદું સંખ્ય સામ્યવાદી કોન્ગ્રેસોએ અગ્રસંખ્ય તે વિરાટી ફેસિસ્ટ સભ્યો સામે મશીનગનો માંદી જનભાઈઓનો કારમો સંહાર આદર્યો. એ દત્ત્યાકાંઠથી તો મારાપે દટાવી ઉપર અરેરાટીનો એક પ્રચંડ તરંગ કરી વળ્યો. ઇટાલીઅન પ્રજાના મનમાં ભવંકર ધાક પેસી મઠ અને મખમવર્ગનો મ્યુસોલિનીએ જનશત કરીને ઉત્સાહ જમીનરોરન થયે.

એણે સામ્યવાદીઓ સાથે બોલોના પ્રદેશમાં રણજંગ મચાવ્યો અને ત્રણ દિવસોની અવિશ્રાન્ત ખુંતખાર લડાઇ પછી તમામ સામ્યવાદીઓને જેર કરી નાંખ્યા. જ્યારે બોલોનાના નગર-ચોકમાં વિજય પ્રસ્થાનનાં પદ્ધતિ સાથે એણે ક્રુર કરી ત્યારે બોલોનામાં એકપણ સામ્યવાદી માયું-ઉચ્ચકી શક્યો નહોતો, એ પ્રદેશમાંથી તો સામ્યવાદનું જડમૂળ કાપત મારે ઉપડી ગયું.

આ એક જ વિજયે મ્યુસોલિનીની સ્થિતિ પત્તી નાંખી. મ્યુસોલિની ઇટાલીની તરણ જનતાનો આરાધ્યદેવ બની રહ્યો. એના અદ્ભુત વિજયનો પ્રતિધ્વનિ ઇટાલીના દિક્રપ્રદેશોને ગળવી રહ્યો અને ખુણેખુણેથી આગના ભડકા જેવા તરણો. એના નેન નીચે ટોળે મળ્યા. આખાગે મુશ્કેલીને આ સમાચાર સંભળીને અનેક આશ્ચર્ય થયું. જે લોકોને પહેલાં ખાત્રી જ થઈ હતી કે ઇટાલી રક્ષાબાને માર્ગે ચડી ચૂકયું છે તેમને મ્યુસોલિનીની વિવશણ શ્તેદ વિશેષાંતે એટલી જ અન્યયળી ઉપજી. જાણે વર્ગો મુધી સામ્યવાદની ખાત્ર લુટમગ્નહાંગીરી નીચે ઇટાલીના મધ્યમ વર્ગે મુંગી વેદના અનુભવીનો હાંસ અંતરમાં ઘૂણા ભરી રાખી હતી. તે સંયળા મ્યુસોલિનીના વિજય સાથે, ધુધયતો વહનિ જેમ પવનમાં પ્રગળા ઉડે. તેમ ચોવડા નેસથી ફારી નીકળી. જ્યાં જુઓ ત્યાં ફેસિઝમના વિજયનાદની ગર્જના સંભળાવા લાગી. ઇટાલીના દરેકેદરેક શહેરમાં ફેસિઝમની સાખા ઉપડી અને ગામેગામથી સ્વાધીનતાના ખાત્રી તરણો. એ કેન્દ્રસંસ્થાનાં પ્રાંગણોમાં ઉભરાવા માંડ્યા. સામ્યવાદ અને સામ્યવાદીઓ મામે દર્ધે તો પ્રાવેશિક લડાઈઓનાં પણ મંડાણ થયાં કેમ્યુનિઝમ સામે ઇટાલીના મધ્યમ વર્ગનો, ઇટાલીના શકિતરવંરૂપ નીજીવાનોનો મદાસંભ્રમ રચાઇ ગયો. હામ હામ લાકી, રિવાજ્વર, બોમ્બ, અને દુતાશનની ઝડી વરસવા લાગી. રોજરોજ સેંકડો સામ્યવાદીઓ અને ફેસિઝ્ટો સામસામા વડાઇ જવા લાગ્યા. લોહી ! લોહી ! ખસ રાષ્ટ્રવિરોધી સામ્યવાદીઓના લોહીની ખાત્ર ઓછી સંખ્યાવાળા ફેસિઝ્ટોના દિલને ખાજવા લાગી.

‘લોહીસ’ મહિના લગી આ આંતરવિગ્રહ મળ્યા ક્યો અને પ્રત્યેક લડાઈમાં ફેસિઝ્ટોનો ઉત્તરવલ વિજય થતો ગયો. જે કેાઈ મ્યુનિસિપાલિટી સોવિયેટનો વાવટો દેખાડવા દિમ્મત કરતી તો તત્કાલ્ય તેના પર ફેસિઝ્ટોનું દગકટક ત્રાટકતું અને કાં તો એ મ્યુનિસિપાલિટીને સર કરતું અગર તો ભસ્મભાવ કરી નાંખતું. સામ્યવાદના ખજને જમીનદોસ્ત કરી ફેસિઝ્ટો ઇટાલીનો રાષ્ટ્રખજ ત્યાં ફરકાવતા અને જૂના કૌંસીજરોને હાથાર કરતા. સામ્યવાદીઓ જ્યારે જ્યારે એક અત્યાચાર કે ખૂન કરતા—અને ખૂન તેઓ ધણાં જ કરતા—ત્યારે ત્યારે ફેસિઝ્ટો એક સારે જે ખૂન કરીને જલ્લો લેતા. બોમ્બરુષ્ટિ અને મનુખ્યમારણનો દંઈ નેકો ન રહેતો. સમાજવાદી, સામ્યવાદી અને કાન્તિવાદી અખાગઓ ઉપર ફેસિઝ્ટો દરોડો પાડતા. કાવત્રાંખાએને છૂપાવાની જગ્યાઓ બધી જ નાખૂદ થવા લાગી. સત્વર અને સચોટપણે સામ્યવાદનું ઉન્મૂલન મંડાઇ ગયું.

દેશમાં ચોમેર ફેસિઝ્ટો વિજયને વરતા હતા હતાં ઇટાલીના શાસનનંત્રનાં મુકાનીઓ તો હજી મુધી પેલા સમાજવાદીઓ જ હતા. ઇટાલીની પાશ્વમેન્ટમાં એમનું સંખ્યાબળ અપિચ્છન હતું. રાજસત્તાના તેઓ મારનાર હતા. એ સત્તાનો એક અનિમ અખનરો કરી ફેસિઝ્ટોનું નિકંદન કાઢવા તેમણે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી નેયે.

ધાત એમ બની કે, ફેસિરોના, અદ્ભૂત વિજયથી અંગ્રહને આ સત્તાધારી સમાજ-
વાદીઓએ શત્રુદળને, સરકારી સૈન્યથી સંહારવાનો મનઃસૂચો રચ્યો. શત્રુઅદ્ભૂત દમનનીતિ
સરકારે આપત્ત્યાર કરી. ૧૯૨૭ ના ઑગસ્ટની પહેલી તારિખે તેમણે આખા ઇટાલીનાં
નગરોમાં, સાર્વત્રિક ને સર્વપક્ષી હડતાલ પાડી. એમ કરીને એમણે એમ બનાવવા પ્રયત્ન
ક્યો કે ઇટાલીના આમર્ગ હણ્યે તેમના પર વિશ્વાસ રથાપે છે. પણ એમણે મ્યુસોલિનીના
બળની બરાબર ગણતરી નહોતી કરી. સંકુલ મ્યુસોલિનીએ સરકારને તકરો આપ્યો કે
હડતાલ ઉઠાવો, નહિતર આમે અમારું બળનેર વાપરીને ૪૮ કલાકમાં દુકાનો અને કારખાનાં
બોધાવી નાંખ્યું. સમાજવાદી સરકારે પોતાની સત્તા ઉપર મદાર આંધોને મ્યુસોલિનીની
હાકની અવગણના કરી. તુરત જ શત્રુધારી ફેસિરોનાં ધાર્ડ રોમ અને અન્ય નગરો ઉપર
પથરાઇ વળ્યાં. સમાજવાદી સરકારની સત્તા સામે થઈને મજુરો હબરોની સંખ્યામાં
મ્યુસોલિનીના વાવટા નીચે એકા થયા. બંધ કારખાનાં અને દુકાનોનું રક્ષણ કરતી સમાજ-
વાદી સૈનિક દુકડીઓ ઉપર મ્યુસોલિનીની કુલ્લે વજ્ર દુકડીઓએ હલો ક્યો. શત્રોના
કંઈક દાંવપેચ ખેંચાયા. કંઈક માણસો રહેંચાયા. રોમના નગરચોકમાં ભોળીની નીકા ચાલી.
સરકારે લશ્કરી કાપડો બહાર કરી જંગી ફોજ ફેસિરો સામે ખડી કરી. ટેકેટકાણે લશ્કરો
આખડયાં. રોમની ભોલીતરસી ધરતીએ માનવરક્તનું દિવસર પાન કર્યું. મ્યુસોલિનીના
Ironside વંત્રુગ સૈનિકો રાષ્ટ્રધ્વજના વિજયનાદે ધંત્રની નિયમિતતાપૂર્વક છતાં બળના
ઉત્સાહ સાથે ધૂમવા માંડ્યા. મીઠાન અને બીજાં શહેરોના સમાજવાદી મ્યુનિસિપાલિટીઓ
ઉપર એમણે ફોજો લગાવ્યો. 'જય હો રાષ્ટ્રધ્વજ'ની એક જ હાકલના ગ્રેયો ફેસિરો
સમાજવાદી સરકારના અનગળ લશ્કરના સૂચવતા ગોળા નીચે પડ્યાં લાગ્યાં. ફેસિરો પાસે
ધંત્ર-તોપો નહોતી, છતાં ધંત્રતોપાના ગોળા એમણે છાતી ઉપર ઝીલ્યા. એતો દેશ કાળે
પ્રાણ પાથરનાર શહીદો હતા. એમના આત્મપ્રદેશમાં આઝાદીની આગ બળતી હતી. તોપ-
ગોળાની ટહિને નહોં ગણકારતાં એમણે જત્રીય કલાક સુધી શત્રુનું સંહારકાર્ય સદન કર્યું.
એમની શહીદી આખરે વિજયવન્ત નીવડી. ૩૬ કલાકને અંતે તમામ હડતાળો ઉઘડી ગઈ
અને જેમ જેમ ફેસિરો મરાતા ગયા તેમ તેમ કામકાર વર્ગ અને મધ્યમ વર્ગનાં હબરો
શહીદો ઇટાલીના રાષ્ટ્રધ્વજ નીચે આત્મસમર્પણ કરવા દોડવા લાગ્યા. સામ્યવાદીઓની સત્તા
પહેલીવાર અને છેલ્લીવાર ભાંગીને બૂકો જની. 'રાષ્ટ્રધ્વજ'ની ધીરુદાકના અનેરા બળે જુવાન
ફેસિરોએ રાજ્યની કીર્તનો મદાસાગર રેલાવ્યો.

ફેસિરોનાએ ખરો વિજય દિન ! સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદી સરકારો, મ્યુસોલિનીના
મદારીર દળને કચડી નાખવાનો એ છેલ્લો બીજા બગીરથ પ્રયાસ, અને નિષ્ફળ નીવડેલી
મદા ઝુંબેશ ! પુરજવર મ્યુસોલિની એમાંથી સજ્જ પ્રજ્વળનેતો આરાધ્યદેવ બનીને નીસર્યો.
રેવનના હવપ્રદેશો એનું સિદ્ધારાન અવિચળ મંગલ ગણું. શેરીએ શેરીએ સ્વાધીન પ્રજ્વળનો
એક જ ઉન્માર કરવા લામ્પ કે અમારો મ્યુસોલિની ઇટાલીના પ્રજ્વલતાક તંત્રનો પ્રેસિડેન્ટ
છે, મ્યુસોલિની અમારો માલેક છે, બેનિટો અમારો તારણદાર છે.

વરણી કરવી જોઈશે, નહિતર..... ! અને સીએ જ નવી વરણી 'યમ' તેમાં મ્યુસોલિની અને તેના Ironbados'ની જગ્યાએ બંદુકમતિ આવી. આગમચેત મ્યુસોલિનીએ, આર્થદંડ બેનિટોએ રાજકુટુંબને દુધૂત કરવાને બદલે, પોતે માત્ર પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું અને ઇટાલીની રાજસંસ્થાને જીવંત રાખ્યાં. ઇટાલીની પાસાંમેન્ટમાં ફેસિસ્ટોનો રાષ્ટ્રધ્વજ સગૌરવ ફરકવા લાગ્યો. ઇટાલીની સ્વદેશપ્રેમી પ્રગળે. માલિક બનીને બેનિટો મ્યુસોલિની પોતાને ઉન્નતવંશ પદે વિરાજ્યાં લાગ્યો.

પ્રધાનપદે આવતાં જ એણે સમસ્ત વહીવટની સાફસુધી આદરી. દીકરા ને પ્રેમાદી સમાજવાદીઓ પાસંથી એણે અધિકાર હુટવી લીધા. નાણાં વિષયમાં એણે પરિવર્તન આણ્યું. વર્ષો પહેલાં જેલમાં બેઠે બેઠે એણે ઇટાલીનો અર્થશાસ્ત્રની અને નાણાં વ્યવસ્થાની જે યોજનાઓ સેવી હતી તેનો પરિપાક એણે આ વખતે મૂર્ત કર્યો. અને નવીન વ્યવસ્થા ટકાવવા માટે એણે નવીન ઉત્સાહી મંત્રીઓ નીમ્યા. ખુલ્લેખાચરથી શક્તિસંપન્ન તરણોને ઉઠાવીને એણે વિધવિધ ખાતામાં ગોઠવી દીધા. નાણાંખાતા ઉપર એણે નીમેલા મંત્રીનું નામ સાંભળાને તો યુરોપના રાજપુરુષો છક ચમા. યુનિવર્સિટીમાં બાપણે આપતો, અર્જંણો ખિચારો પ્રોફેસર ક' રહેતાની ! અને ઉઠાવીને મ્યુસોલિનીએ ઇટાલીનો નાણાંમંત્રી બનાવ્યો, આજે પણ આ સેવકવિધારી મુંગો દેશભક્ત ઇટાલીનું અર્થજંત્ર અદ્ભુત કુનેહથી તૈયાર કરી, નાણાંની સફળ વ્યવસ્થા થોડી રહ્યો છે. મ્યુસોલિનીની પ્રેરણા નીચે એણે ઇટાલીને નરતી આપી છે. આમ પ્રત્યેક ખાતામાંથી એણે જુના નિષ્ણાહ મંત્રીઓને હાંકી કાઢ્યા અને તેમની જગ્યાએ ઉત્સાહ મે શક્તિની મૂર્તિ સમાણા તરણ વીરોને આરાખ્યા. એક સાંભટા એક લાખ સિવિલિયનોને એણે ખરતરક કર્યો. શક્તિ અને શૌર્યના હિમાયતી આ નરકસરીને તો એકસા કર્મવિરો જ નેહતા હતા. પ્રત્યેક ખાતામાં એણે સખ્ત નિવમન લાખસ કર્યું. ઇટાલી અને એક જ ઇટાલીની ગૌરવની ચેતનવતી યુમારી એણે પ્રર્મજીવનમાં ઝોતિપ્રોતકરી.

રાષ્ટ્રવિધાન અર્થવા પ્રેમવિધાનનો આધાર રાષ્ટ્રીય કેળવણી ઉપર છે. ઇટાલીની શિક્ષણપદ્ધતિ આજે દિન લગી નિષ્પ્રાણ હતી, રાષ્ટ્રીયત્વવિદોન હતી. મ્યુસોલિનીએ પ્રથમ પગલે જ કેળવણી અને શિક્ષણપદ્ધતિમાં પત્રોટો આપ્યો. દેશના સમર્થ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને બોલાવી, એમની સાથે ચર્ચો કરી, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની નવી યોજનાઓ ઘડી. શિક્ષણનિષ્ઠાત આચાર્ય ગોવોવાનીને શિક્ષણાધ્યક્ષ બનાવી એણે કેળવણીની કુચકદંબ પ્રગતિ સોંપી. પ્રાથમિકથી માંડીને વિશિષ્ટ શિક્ષણ સુધીની તમામ પદ્ધતિઓ આ પ્રોફેસરે એવી તો સંભારી દીધી કે આજે ઇટાલીની શાળા મંદાશાળાઓમાંથી રાષ્ટ્રને ઉપયોગી તરણો પાકે છે. શાળાઓમાંથી જ બાળકો ઉભમ રાષ્ટ્રસંવર્ધના પાઠ શીખી ફેસિઝમનો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જ પ્રત્યેક બાળક ફેસિઝમની પ્રેરણા પીએ છે,

સત્તા હોય ધરોને મ્યુસોલિનીએ ફેસિસ્ટ ફળેનું વધારે સેમંજુ સંગઠન કર્યું. ફેસિસ્ટ લશ્કરમાં એણે અસંખ્ય તરણોની નવી ભરતી કરી. આજે એ વર્તુળ લશ્કરની જ સંખ્યા ત્રણ લાખને વડી નીચ છે. મ્યુસોલિની કંઈ સૈનિકા મેનને રવાના રાજપુરુષ નથી. એણે ને ધાર્યું હોત તો ઇટાલીમાં સતત આતંકવિદ્યે ચર્ચાવીને, રાજ્યને પેદાશ કરીને, ઘોર વિલંબ જગાવેને, રાજ્યાસનની કુલ સુખત્યારી લપ્ત હોઈ હોત. પણ એને તો સ્વાધિપત્ય

પણ ઇટાલીની અશિખતાની જ સાધના કરવી હતી. એટલે એણે રાજ અને રાજસંસ્થા સાથે સદકાર કર્યો. આપણે જેને પ્રતિયોગી સદકાર કહીએ છીએ તે નીતિ એણે અપભ્રંશ કરી. રાજને મુખ્યપદે સ્થાપી એણે તો માત્ર એના જમણા હાથ તરિકે, સ્વદેશાભિમાની સદાયક તરિકે મચિવપદનો સ્વીકાર કર્યો. સમાજવાદીઓને જેર કર્યો પછી, મ્યુસોલિનીને ઇટાલીના રાજ્યની શાસનવ્યવસ્થા રચના આમંત્રણ કર્યું કે તુરંત જ મ્યુસોલિનીએ તેને માન આપ્યું. ખંડન મદેલું છે, મંડન આકું છે, એ કાલની તેને પ્રતીતિ હતી. અત્યારે જગતને એમ લાગે છે મ્યુસોલિની હદ ઉપરાંત જવાબદારી ઉપાડે છે, પણ એમ કરવામાં તે મંડનથીજ રચનાવાદી રાજપુરુષ તરિકેની પોતાની સવળ શક્તિનો આવિર્ભાવ માત્ર કરે છે. એના જીવનમાં એક જ મદેલું છે: ઇટાલીને અને ઇટાલીના પ્રજાજનોને આંતરરાષ્ટ્રીય મદત્તા મંમે તે ઉપાયે એનાયત કરવી. એની શિદ્ધિ અર્થે તે આદ્રાસ પાતાળ એક સરખાં કરવા મથે છે. એના જ શબ્દોમાં એનો જીવનમંત્ર કહીએ:

“ વીરા હનર મારમાર કરતા વ્યક્તિત્વસંપન્ન નેતાઓ; વીરા હનર રાષ્ટ્રાભિમાની શિક્ષકો, ધજનેરો, બેન્કરો, કમાનો અને ઉલોગ નિષ્ણાતો; દશ હનર સેવાભાષી અમલદારો; બધા જ સો ટકના માણસો—તિષ્ણાત, અનુભવી અને પ્રગતિશીલ; વિજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્રને નસેનસના બોદી સાથે શરીરમાં લઇને ફરનારા! મારે—અરે! માતા ઇટાલીને આપા અને આટલા જ સુનંદા નરેસરીઓની જરૂર છે. ૪૦ થી ૫૦ હજાર માણસો, જેઓ દિવસરાત ધડીઆળની પેઠે અદ્ભુત નિયમિતતાથી રાજ્યની અને દેશની ઉગતિ માટે અવિચ્છિન્ન કામ કર્યો જ કરે—ઇટાલીને એવા જ દેશલકોનો જરૂર છે, પણાની નદી આપા માત્ર પચાસ હજાર જ મદાસેવકોની!... ..દરેક ધંધા દરેક કાર્ય એ ધર્મ છે, ધર્મપ્રચાર છે—જે કાર્યકર્તા એમાં પોતાના જીવનનો અણુએ અણુ જોતપ્રોત કરે તો. અને એમ કર્યા વિના સાચો વિજય નથી. પ્રતિજ્ઞાનો પ્યામી અને હંદગીનો ઉગાઉ અમલદાર અમારે જોઇએ છે. ઇટાલીનો મેજરોટ કેપા દોય! ગગનગામી મનોહસાવાળો, ઉદાર, ગંભીર અને ત્યાગમર્નિ સગો જલ્લે ગતિનો—ત્વરાનો અવતાર, રૂઢ જેવો દડક ને ઉમ્ર અને દર્યુલિસ જેવો જળવાન છતાં મૂર્તિમાન ન્યાય સમાણો અમારો પોલિસમેન દોય! આપા ૫૦,૦૦૦ નરરીરા રાષ્ટ્ર સમમતા માર્ગદર્શક બોળીઆ અને પાતક પિતા બનશે! દીવા, પોઆ ને રાજદસૂરા રાજપુરોની દવે પ્રજાને મુગ છે. એવા ધણાપને પ્રજાએ જોઇને અનુભવી લીકા. આજે તો અમારે ઇટાલીને જંજરમાં શિખરસીન બનાવનાર અર્થક કાર્યવાદી જોઇએ છે. What we have to bring into existence is a great aristocracy of experts.”

આ મદેલું, આ અવિહારી ખેપસિદ્ધિ પાછળ મ્યુસોલિની અવિચાન્ત પરિશ્રમ રોવી રજાં છે. એનાં સ્પષ્ટો આજે સજી થતાં જાણે છે. He is a realistic dreamer and his dreams are built upon stern realities of life. He is a hater of half measures. He is ruthless in his desire to see execution follow decision as thunder comes after lightning. આ અજ્ઞ વ્યક્તિત્વશાહી ને સત્તાવાન મ્યુસોલિનીએ ઇ-ગ્ગ અને કાન્સના માથામાં મેખ મારી છે.

કાંઈ પણ મહેનત વગર સહેલાઈથી વાળ કાઢવા માટે

જગપ્રસિદ્ધ

બાદશાહી સાબુ.

બાદશાહી સાબુ--વાપરવાથી ચામડી કાળી પડતી નથી.
બાદશાહી સાબુ--સફાઈથી વાળ દુર કરે છે.
બાદશાહી સાબુ--વાપરનારાઓ સંપૂર્ણ સંતોષ પામ્યા છે,
બાદશાહી સાબુ--વાપરવાથી નુકશાન થતું નથી.
બાદશાહી સાબુ--ગુપ્તભાગોના વાળ સહેલાઈથી કાઢે છે.
બાદશાહી સાબુ--હૃલ્લરો દુકાનો પર મળે છે.
બાદશાહી સાબુ--ચામડીના તમામ દર્દ નાબુદ કરે છે.
બાદશાહી સાબુ--વાપરવા ખાસ બલામણુ કરવામાં આવે છે.
બાદશાહી સાબુ--ચામડીને અસલ રંગ કાયમ રાખે છે.
બાદશાહી સાબુ--ગોટી ૩નાં બાકસનો રૂ. ૧) ટપાક બર્થ ૦

સફેદ વાળ કાળા ચમકદાર.

બાદશાહી હેરડાઈ.

થી ફક્ત પાંચ મીનીટનાં સફેદ વાળ કાળા થાય છે,

બાદશાહી હેરડાઈ--હેરડાઈ ખીજખથી લાલપીળા રંગના વાળ થતા નથી. એક વખત લગાડ્યા બાદ અઠવાડીયા સુધી જેવાને તેવાજ કાળા રહે છે.

કી. બાટલી એકનો રૂ. ૧. પો. બુદું.

ઝહેરાની ખુબસુરતી વધારવા માટે

બાદશાહી ખુટી વોટર.

સ્વામ ઝહેરાને લાલ બનાવવા માટે, ખીલ ચાંકાં પડેલા મોડાંને ખુબસુરત બનાવે છે. કીમત બાટલી એકનો રૂ. ૧) વોટર ૦

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું.

શેખ નેમણ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

સત્યાધ-ધર્માનદારી ખુદાઈ હુકમ અને હમારી ફરજ છે.

નવસારીવાલાનો શરાબે-તહુર

જે મુલક મુલકમાં પોતાના અદ્ભુત મૂલ્યોને લીધે અતી પ્રખ્યાત થયેલો અરક છે. જે દીલ-દમાગ પેટ કાળજી આંતરડાં કમળવાતની તમામ બિમારીઓને દુર કરી રંગો રંગમાં સક્રિય અર્પણ કરે છે. કૌમત સ્પેશીયલ વધુ કેસર કસ્તૂરી વાળોના રા. ૬ ચાલુ ખાટકાના રા. ૩ મોટી ખાટકી ૨૪ આઈસ જે. ૨૦ દીવસ આલે છે.

પ્રિંટની ગોળીઓ ૨. નં. ૨૫૬—આ ગોળીઓ જમખાંધ છે. શરાબે-તહુર સાથે કાપમની યાત્રી અર્પણ કરે છે. એક વખત વાપરી સદાકતની દાંદ આપશો. ૨૫ ગોળીના રૂ. ૪.

ધર્મસાકની ગોળીઓ—જે રૂકાવટ અને લહેજત પેદા કરે છે. કાન ૧ ના નં. ૧ ના રૂ. ૫, નં. ૨ ના રૂ. ૨.

દવા હિલ મુલક—જેની એક જ પડી ત્રણ કલાકમાં પોતાની સત્યતાનું અસર મરદાઈમાં ખતાવે છે. આ તેજ દવા છે જેણે ધણીકોને જીવ પોતાં બચાવ્યા છે. મુસ્તીની બીમારીવાળાએ નીચે દર્શાવેલ તીલામાંથી કોઈ પણ તીલા સાત દીવસ વાપરી પછી પડી વાપરવી શોધાન મીઠાજવાળા દરેક વખત વાપરી શકે છે. કી. નં. ૧ રૂ. ૩૫, નં. ૨ રૂ. ૧૭.

અઝીઝી બોક્સ—જેમાં મરદાઈનો અંબુર્જી હજાજ છે. જેમાં ખાવા તેમજ લગાડવાની સક્રિય સાથે ૭ દવાઓ છે. મજદૂર દવાઓમાં કોઈ પણ જાતની ખાક કે અદેરી વસ્તુ નથી. સ્પેશીયલના રૂ. ૭૫. નં. ૧ રૂ. ૫૦, નં. ૨ રૂ. ૨૦.

પ્રમેદ મીકરચર—ધ-ચાબજલાદ ગમે તેવા પ્રમેદને ત્રણથી સાત દીવસમાં જર નાશુદ કરે છે. નં. ૨ રૂ. ૭ નં. ૩ રૂ. ૪.

તીલાશાહી—જુનીમાં જુની રગુતીનો સાતથી ૧૪ દીવસમાં નાશ કરે છે. આ તીલા ધણી ખર્ચે અને મદા તકલીફ પછી તૈયાર થાય છે. ૧૪ દીવસના રૂ. ૩૫. ૭ દીવસના રૂ. ૨૦.

તીલા અકમલ—ગરીબો માટે લાજવામ ન્યાયન કોષ્ટક પણ જાતની ધમ્મ તમર સાત દીવસમાં મેરી પાણી સુકવી લેવી અને તાજાન બહે છે. ૧૦ દી. રૂ. ૧૦.

સંતાન-મુખ-ચાટણ—પ્રીઓની ગુપ્ત બિમારીઓને સવંતર જડમૂળથી દૂર કરી નીરાશ થયલાઓને આરાનાં રૂપમાં લાવે છે. કિં. એક માસના રૂ. ૫.

મુકુદ્દ અર્યાન—આ પાવડર પેશાબમાં અગર રવમમાં જતી માતુંને જામ કરી “પટ” જાતરી દમેયના માટે કાયમ રાખે છે. કિંમત દિ. ૧૦ ના રૂ. ૪

કાગળનો પતો } નવસારી દવાખાનું
નવસારી દવાખાના મુજબ. ૯ } જે. જે. દોસ્તીદાસ પાસે પ્રીન્સે બીરોમ મુજબ ૯.

મહાવિગ્રહ વખતે એની સેવાઓ ઉવેખી ઇટાલીને એના ૫૦,૦૦૦ માનવબલિદાનોનો લવલેશ બદલે ન આપનાર મિત્રરાજ્યો પાસેથી મ્યુસોલિનીએ આજે પોતાની ધારણા મુજબ બદલે વસૂલ કર્યો છે. ઇંગ્લન્ડ પાસેથી એણે કેન્યામાં ઇટાલીનો લાગ પડાવ્યો છે. ગ્રીક પાસેથી પાંચ કરોડનો દંડ લઈ કોર્ફુ દિવ ખેંચી લીધો છે. અફઘાનીસ્તાનને કંપાવી, એની ખુદ પાટનગરી કાબુલમાં જ, ઇટાલીના રાષ્ટ્રધ્વજની સન્માની લેતું એને બતાવ્યું છે. અને શું કરવા એ કટિબદ્ધ નથી ? એને આજે ફરી પાછી પ્રાચીન રોમન સામ્રાજ્યની જાહેરાતો અવતારી છે. એટલે એની ચૂંટણી જ ભૂમધ્ય સમુદ્રની ચોમેર તટપ્રદેશ ઉપર પડી છે અને ઇંગ્લન્ડ-ફ્રાન્સ કંપી ઉઠે છે. *Italy shall have its share in the Mediterranean colonies* - મ્યુસોલિનીની એ ભેરીનાદશી વીરહાસ છે. આખીસીનીઆ ઉપર એની વ્યાપક ને રૂઢ નજર ફરી છે. જીનીવાના રાષ્ટ્રસંધને પણ ભડવીર મ્યુસોલિનીની ગર્જના ધરધરાવી રહી છે. એના લશ્કરી સંચયનો સામે રાષ્ટ્રસંધના અને ઇંગ્લન્ડ-ફ્રાન્સના ઉંડા વિરોધોને એ તુચ્છ કરી દાઢે છે. ઇટાલીનું દિન ગમે તે ભોગે અને ગમે તે ઉપાયે સાધવા તે એકે પગે ખડો છે અને ઇટાલીની સામે ઉઘી આંખ કરનારને તે પોતાના ફેસિઝમના અપ્રતિહત બળે ડારી રહ્યાં છે. 'The Mediterranean under the hegemony of Italy' આટલા જ શબ્દોમાં મ્યુસોલિનીની પરદેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિ સમાધિ બધ છે. એ નીતિના અમલ માટે તેણે શું કર્યું છે અને શું કરશે તે સર્વ એ શબ્દો પરથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. મ્યુસોલિની એક અર્ધગ સામ્રાજ્યવાદી છે, સામ્રાજ્યને વિસ્તારવું એ તેનો જીવનમંત્ર છે. પણ એનો સામ્રાજ્યવાદ ને સામ્રાજ્યવિસ્તાર દુનિયાના ખંડેખંડ ધૂમવા નથી ચાલતો. વ્લાડીમીર પોલીએકોફ દહે છે તેમ, "His is an Imperialism intensely active at the base of the Mediterranean. This Imperialism may become a European danger." સાથે જ આ પરિચિત સામ્રાજ્યવાદ પણ યુરોપના ઉપર ભયરૂપે ઝડપી રહ્યો છે. એ ગમે તેમ હો પણ આપણી સમક્ષ તો એક મહાવીરનું ભવ્ય ચિત્ર ખડું થાય છે કે જે મહાવીર ઇટાલીયન પ્રજાની મારમાર કરતી રાષ્ટ્રભાવનાને બળે જગત સમક્ષ સમૂહબળ ને રાષ્ટ્રભિમાનનો ઉજળો દહાન્ત રણ કરી, આખી દુનિયાને ડારી રહ્યો છે અને જરૂર પડે તો વિશ્વભ્રમ ફેસર કે નેપોલિયનની જેમ જગત સામે જંગ મચાવવા પણ તૈયાર છે.

ઇટાલીને કેહાં અસ્પરાધ દહે જગર તો યુરોપના અન્ય નાના રાષ્ટ્રોની હરોળમાં મૂકે એ એનાથી સચું જતું નથી. એને તો ઇટાલીને જગતના મહારાષ્ટ્રની પદવી એનાયત કરવી છે. એટલે જ એ યુરોપના આંતરરાષ્ટ્રીય League of Nations સાથે વારંવાર આખડે છે. જે પ્રશ્નોમાં ઇટાલીનું પ્રાણતત્ત્વ હોય તેમાં પણ ઇટાલીના મહાપ્રતિનિધિઓની દરોહાર રાષ્ટ્રસંધમાં બેસીને નાના રાજ્યોના આગતીઆ માથું મારે એ સદન કરવા મ્યુસોલિની દરગીજ તૈયાર નથી. મ્યુસોલિનીને ખત મતસંખ્યા કે મતગણના એ તો અતિ તુચ્છ વસ્તુ છે. એતો મત સંખ્યા કરતાં મત આપનાર થોડા માણસોના પાગ જળ ઉપર મુસ્નાક રહેનારો માણસ છે. 'થોડા પાગ સુનંદા માણસો' ! એજ એની સુદ્ધાસત છે. આ સિદ્ધાન્ત તે રાષ્ટ્રસંધને પણ લાચુ કરે છે અને જો તેનો અમલ ન થાય તો સંધને તિરસ્કારી તે દૂર

બંધી જવા માટે છે. ઇટાલીના મનની પાછળ માણસોની આત્મશક્તિનું બળ છે. એટલેજ તે સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ કહી નાંખે છે કે લગ્ન ઇટાલીને સમૃદ્ધિમાં મળે આપવાની જે સત્તા છે એ સત્તા દક્ષિણ અમેરિકાનાં નમ્રાણાં રાજ્યોને ન જ દેઈ શકે. He quite sincerely refuses to admit the equality of voting power between South American Republics, *with more coals than people*, and his own *splendid Italy*.

યુગ્મોલિનીએ સર્વેશ્વરે ફેસિઝમ * ઇટાલીનું મદદન બળ છે, દુનિયાના સમાજવાદી પંથોએ અને ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સના પત્રકાર રાજ્યપુરુષોએ એ સંસ્થાને વિપરીત રૂપે રજુ કરવાનું પ્રયત્ન કર્યું છે. ફેસિઝમ અને તેના પિતા લેનિને વિષે કેટલીયે ગેરસમજીત પ્રચાર પામી છે. ફેસિઝને બીન-જાતીય સ્વચ્છંદી લોકોનરસના તરંગો તરફ ચિત્ત કરી તેમને અન્યાય આપવામાં ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકાના સમાજવાદીઓએ આનંદ માન્યો. ઇંગ્લેન્ડનો મજુરપક્ષ તો ફેસિઝને ઇટાલીના મુદીવાનોના દલિયાર અને ધનખાઉ રજાઓ તરફે પણ આકર્ષણ ચૂક્યા નથી. કામદારોના અધિકારો હીનવી લેવાનો મિથ્યા આરોપ ફેસિઝને ઉપર દોળવામાં આવ્યો છે. આ બધો પ્રપંચ છે. મદદશક્તિવાળા યુગ્મોલિનીને દુનિયાની આંખે કાળો કરવાની માત્ર માત્રજાજ ૧૨ છે.

પરતુરિયનિ એથી ઉમટી ૧૨ છે. ફેસિઝ એ કંઈ ઇટાલીના અમુક પક્ષનું કે વાદનું વાદનું નથી. એ તો ઇટાલીનું-સ્વાર્થીન અને આત્માલિમાની ઇટાલીની અસ્થિમાની પ્રતિનિધિ-સંસ્થા છે. જે કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહ ઇટાલીની સંસ્કૃતિ કે આર્થિક ઉત્થાન ઉપર નશાપ્રભાવ પ્રયત્ન કરે તેના પર સત્તા અને સખાવળના રાજ્યો સત્તાવતાર એ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. વિરાષ્ટ્રીયવાની એ કદીર વિરોધી છે. એ ફેસિઝમાં જેટલું જ્યાં ઇટાલીના શિષ્ટવર્ગને કે અમદારોને છે તેટલું જ અવિચળ પણ અમદાર અને કામદારોને પણ એનાયત થાય છે. ફેસિઝમની વિદ્યારસંસ્થાને પોતાના ૧૨ મજુરસંધો છે એવી ૧૨ રીતે મુદીવાદો, સ્વદેશ-બિમાની સમાજવાદો અને દેશલક્ષ્ય ઉદ્યોગોની સંસ્થાઓ પણ ફેસિઝમાં આશ્રય પામી શકે છે. દેશની સંસ્કૃતિને કે દેશના જીવનધોરણને લે મુદીવાનો મજુરો ઉપર સીનમ ચલાવીને દલકાં પાડવા મથે તો ફેસિઝમાં ગન્ધા એવી સામે ઉગામેમાં રહે છે અને જો

પણ ખપે નહીં. માયું હથેળીમાં લઇને લમનારા ત્રણ લાખ સ્વયંસેવકો ! કેટલું અહતુત સંન્યયજન ! એ સ્વયંસેવકો પણ યુરોપમાં બીજે કયાંય ન સાંપડે એવી લશ્કરી તાલીમ પામીને યુદ્ધવિશારદ બનેલા ! માત્ર રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરતી વેળા જ સરકાર એમને પાળે પોપે. એ શિયાળ એમનું વેતન નહીં. એમણે જન્મે જ એટલો આત્મભોગ સ્વીકારી લીધો છે. ફેસિસ્ટોને પોતાનાં જ પાયદળ, અશ્વદળ, ગિમાનો અને મુઠ્ઠાદનો છે. ત્રણ લાખ જુવાન બોધ સૈનિકોની પાછળ એમના દશ બાર લાખ કુટુંબીજનોનું જળ અગ્નિમાતાના પડકારા દેવું ઉભું છે. ફેસિઝમના સગા ત્રણસો મજૂરસંઘોમાં ૨૮ લાખ મજૂર સભ્યો છે. અને એ સંખ્યામાં પ્રતિભાસ ભરતી જ થતી ગય છે. પ્રત્યાહ્વિતની અસંખ્ય સંસ્થાઓ છે એ સર્વનો એક જ અટળ અને અવિભક્ત આશયઃ ઇટાલીનું રાષ્ટ્રોત્થાન ! ઇટાલીનો પ્રત્યેક નિવાસી સ્વદેશ માટે કામ કરે, સ્વદેશ માટે સાફ ઉત્પન્ન કરે, એ ભાવના જ દરેક સંસ્થામાં પ્રાણરૂપે પ્રસરી રહી છે. Everything for Italy-એ એક જ ખોય પાછળ મ્યુસોલિનીના ટ્રેપો ફેસિસ્ટો મરી શીટવા ખડા છે.

મ્યુસોલિની અને તેના ફેસિસ્ટો ઉપર યુરોપ આજે એક આળ ચટાવે છે. યુરોપના રાજપુરુષો બળાપો કરીને ઉચારે છે કે મ્યુસોલિની દરેક બાબતમાં પશુબળને યોગે છે અને કેટલાય નિર્દોષોને રહેંસી નાંખે છે. ફેસિઝમનો વિગ્રય જ એ પશુબળ ઉપર મંડાયો છે. પશુબળની સામે પશુબળ, દેશદ્રોહીઓનો સંહાર, વ્યક્તિત્વ અને સત્તાનું સામ્રાજ્ય, કડક નિયમન, ઉપરી સત્તાની આજ્ઞાનું નીચત્રા નોકરોને હાથે બીનશર્ત-બીનચૂક પામન અને ઇટાલીની રાજસત્તા ને સમાજની મુશ્કેલતા ટકાવવા માટે જરૂર પડે તો અણુગમતી વ્યક્તિઓનું દરકોઈ ઉપાયે દૂરીકરણ-આ શુવનમંત્ર, આ સિદ્ધાન્ત મ્યુસોલિનીના શુવનનો નિર્દેશક છે. ઇટાલીને સમજ બનાવવા સાફ નિર્જન અને નિર્વિધોનો અગર તો સમજળાનો દાવો કરનાર બંડખેરોનો દાળેતપટો કાઢવો પડતો હોય તો મ્યુસોલિની પાછું વાળી નહીં જુએ. To him ends justify the means. પરંતુ એ તો એની અંતિમ અને ઉદામ નીતિ કહી, ડગલે ને પગલે તે કંઈ આટલો ઉગ્ર નથી બનતો. એ સ્વભાવે ધીર ગંભીર છે તેની નીતિ ચાણક્યનીતિ છે. એમાં ક્વચિત્ કૌટિલ્યનો આવિભાવ થાય છે, પણ યુરોપના ગૃહ રાજપુરુષો વચ્ચે વ્યક્તિત્વ જળવવા માટે એ કૌટિલ્ય આજે સફળ રાજનીતિનું અવિયોજ્ય લક્ષણ બન્યું છે. લોહક જ્યોર્જ, પોપ્પનકેર, બ્રીઆં અને બાન્ડિવનમાં એ લક્ષણ ક્યાં નથી વિકસ્યું ? પરંતુ એ રાજપુરુષો નયત્રાનમાં મ્યુસોલિનીના કૌશલ્ય આગળ ઝાંખા પડે છે એટલે એને વજોલીને દલકો પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. મ્યુસોલિની સામે કાવતું રચનાર ધનાઢય મેટ્રિએટ્ટીને કાળજાળ ફેસિસ્ટોએ રહેંસી નાંખ્યો. ફેસિસ્ટો સામે કામ ચાલ્યું. તેઓ દોષિત હયાં. પણ મેટ્રિએટ્ટીને મરાવી નાંખવાનો આરોપ, યુરોપના રાજપુરુષોએ અંતે તો મ્યુસોલિની ઉપર દેખ્યો. સ્વદેશાભિમાની ફેસિસ્ટોએ એવા કંઈક માણસોનાં ગળાં ખુટ્ટી રીતે અગર ગુપ્તપણે વાઢી નાંખ્યાં છે. જો કદિ મ્યુસોલિનીને ખખર પડી હશે તો એણે તેમને વ.યો પણ હશે. એમ છતાં ગુન્હો કરનાર ફેસિસ્ટોને મ્યુસોલિનીએ શિક્ષા પણ દરમાની છે, અને છતાં એ દરેક ખૂનનો આરોપ મ્યુસોલિની ઉપર જ આવ્યો છે. આરોપ દોળવાનો જાણીખૂટીને આપણા લોહક જ્યોર્જ અને બ્રીઆંઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે, મ્યુસોલિનીએ, પોતાની સામે ખુદ ઇટાલીમાં જ વાણીનાં શસ્ત્ર ઉઠાવનાર પદદેશી પતકરોને કાંતો

કરતાં એકવી શુદ્ધિ અને ઉપયોગિતાની લાવના ઉપર નિર્ભર રહે છે. મ્યુસોલિની પોને મદાન છે, Will-power નો અર્થગ હીમાયતી છે, અને મહત્તાની લાવના એના મંડળમાં જગૃત કરનાર દેવદૂત છે. એની મત્સુદીગીરી અને કાર્યપદ્ધતિ રૂઢિમાં જડકાઇ જનારી નથી પરંતુ રંગને અનુસરીને વિવિધતા સેવનારી છે. એની તંત્રચરચામાં જડતા નથી પણ સંજ્ઞતા છે, વેગ છે, પૂર છે, ઉત્સાહ છે. ફેસિઝમનો આદર્શ પૂરાંએસો કે જે પાંચ વર્ષમાં પૂરાઇ જવાનો છે એવી એની માન્યતા નથી. એ તો પૂરી રીતે સમજે છે કે ફેસિઝમને પરિપૂર્ણ બનાવવાં પેઢીઓ વીતશે અને એવી દૂરદર્શી સમજને પ્રતાપે તે લવિષ્યની તૈયારીયો કરવાને ચૂકતો નથી. પાંચ વર્ષથી માંડીને ૨૦ વર્ષના ઇટાલીઅન સંતાનોને એ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ શાળાઓમાં ફેસિઝમની ક્વાલન, ફેસિઝમના યોજાપાક અને ફેસિઝમના આદર્શોનો પરિચય કરાવે છે. એ રીતે તે ઇટાલીનું અને ફેસિઝમનું 'લવિષ્ય-નિર્માણ' પણ કરતો જાય છે, કે જેથી ઇટાલીના આ આદર્શ રાષ્ટ્રવાદને કંદિયે ઉની આંચ લાગે નહીં.

* " આઝાદ ઇટાલીનો તે પૂજનીય પુરુષપ્રવર છે. વિશ્વના જીવંત રાજપુરોનો તે શિરોમણી છે. ઇતર દેશના ઇખ્યાલુ મુસ્તુદીઓ અને લુલ્હમાર, આપખુદ, મુડીવાદી માંધાતા અને મહત્વાકાંક્ષી સ્વાર્થસાધુ નાયક જલેર કરે છે. પણ ઇટાલીનાં લાખો સંતાનો તો એને દેવ માનવ સમજીને આગ્રધે છે. વિજ્ઞાનિમાન વીરનરોને અકારણ શત્રુ હોવા એ સંસારનો ક્રમ છે. સામાન્ય જીવનક્રમ વટાવીને રાંદ અને પ્રણાલિકાને ભેદનાર અને અસાધારણ ચેતના-શક્તિ લાખવનાર પુરુષવરોનો તેજેકેવ કરવો એ તો સંસારીઓનો અટળ નિયમ છે. મ્યુસોલિનીને પણ અસંખ્ય દ્વેષશત્રુઓ છે. એણે રાજકારણમાં દખખતગીરી કરનાર ક્રીમેસ-સનાં શુભ મંડળો ઉચ્છેદ્યાં છે; ઇટાલીની રાષ્ટ્રસંઘટના માટે સામ્યવાદીઓ અને ક્રાન્તિકારીઓનાં કરતૂંકાં એણે વિહારી નાંખ્યાં છે; અને એટલે જ આજે એના ઉપર વેરીઓ ટાંપ માંડી રહ્યા છે. ઇટાલીના રાષ્ટ્રજીવનમાં એણે સૌદામિનીને વેગે પરિવર્તન પોષ્યું છે. રાજપ્રકરણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય મત્સુદીગીરીમાં માથું મારનાર રહસ્યમંડળો સામે એને મૂગ છે. એનો સિદ્ધાન્તવાદ એને ધર્મમંદિરોની રાજદારી ગડમથક સામે પણ કાયદાનાં શસ્ત્રો સગવે છે. એ શિવાય તે ધર્માભિમાની છે અને ધર્મમંડળને પૂજ્ય સ્થાને ગણનાર છે. પણ ધર્મગુરુઓની એને ધાક નથી, જગત આખા ઉપર એક ચક્રે જન્માવટ કરનાર પેલા બૂનખાનીઆ મેસોનોના સંજ્ઞાજની કે લક્ષ્મીજની એને પરવાલ નથી. એણે ઇટાલીનાં આવાં તમામ વિધાનક ગર્ભજળોને ગાળા નાંખ્યાં છે, બોલ્શેવિકોનું વજ્જ્યોકું ભેદી એણે માનુષ્યમિને સ્વાધીનતાની વરમાળ પહેરાવી છે. એની સત્તાવાહી સખ્ત શાસનપદ્ધતિ સામે આક્ષેપો ફેંકનાર ચિટીશરો વિસરી જાય છે કે તે જો પોતે હિન્દ, મીસર અને આફ્રિકામાં જે ગજખનાક ત્રાસ અને સીનમગીરી વર્તાવી રહ્યા છે, તેની આજળ ઇટાલીના આ અલંબન ગેરિયાદિની બહુ વર્ગોવાએસી આપખુદી કંઇ વિસાનમાં નથી. સ્વદેશ માટેની એ આજના નેપોલિયનની આગ અજ્ઞ છે. ફરી એકવાર એનો એક ને અવિકારી આદેશ અહીં ટાંપી લખીએ:

'મારા વિજ્યની પાછળ પાછળ, ઓ ઇટાલીના વીર પુત્રો! તમે ચાલ્યા આવજો. સ્વાધીનતામાં હું હું તો મારો શિરચ્છેદ કરજો. ઇટાલીને કાળે શત્રો વીંજતાં મારો દેહ

* 'સૌરાષ્ટ્ર'માં આપેલા આ જ લેખકના મ્યુસોલિનીના સખ્તચિત્રમાંથી ઉદ્કૃત.

પાત્રો

નવલરામ	જયા
ભરત	મેના
રમેશ	હેમાં
શરદ્	મુધા
વાસુભાઈ	પમા

આ ઉપરાંત, હરિ, ઉજ્જમ, શાન્તા, રેલુકા, સ્ટેશનમાસ્તર, ડૉક્ટર, એક મજુર, ગાડાવાળો વગેરે વગેરે.

સામાન્ય સ્થળ: ભરતરામનું ઘર

આગળનો હુંક સાર:—

ભરતનો નાનો ભાઈ રમેશ કોલેજમાંથી છેવટનું સત્ર પુર્ણ કરીને પરીક્ષા માટે વાંચવા ઘેર આવવાનો છે ત્યાંથી વસ્તુ શરૂ થાય છે. પહેલાં અંકમાં ભરત, મેના, વાસુભાઈ તથા પમાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. વાસુભાઈ પ્રેમ વિશેની ખોટી ભાવનામાં તણાવેલા દેખાય છે અને મેના તથા પમામાં એના તરફ સ્પષ્ટ અભુગમે કે કંટાળો દેખાય છે. રમેશ ઘેર આવે છે, ત્યાં વાસુભાઈના વરવહુના

અગાનો ચુકાદો અપાતો હોય છે; અને રમેશની તીવ્ર કુદ્ધિ વસ્તુસ્થિતિનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ કરી શકે છે. આ ઉપરાંત રમેશને એ પણ ખબર પડે છે કે એનાં લગ્ન થોડા માસમાં જ થનાર છે.

ખીજા અંકમાં લગ્નની ધામધૂમ માટે રમેશની મા જયા આવી લાગે છે; અને રમેશની એન હેમાં પણ સાસરેથી આવી પહોંચે છે. જમાના, અને સૌ સૌની વ્યવહાર કે આદર્શમય ભાવના પ્રમાણેની દરેકની દૃષ્ટિ દેવી છે, તે સ્પષ્ટ થાય છે. લગ્ન કેવું હોયું જોઈએ તથા પેમલાપેમલીની જેવાં આપણા સમાજમાં કેટલાંક જોડાં હશે તેનો હુંક ખ્યાલ સર્ચામાંથી મળે છે. છેવટ એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે રમેશ અધાથી નિરાળો પડી રહે છે, અને સમાજમાં જે કંઈ અહેતુક કે હાનિકારક લાગે તેની સામે યવાનો એનો નિશ્ચય દદ થાય છે.

હેમાં આવીને માંદી પડે છે; વાસુભાઈનું જીવન પોતાની સ્ત્રીમાં જ લપટાએલું છે, વ્યવહાર જયા લગ્ન માટે તૈયારીઓ કર્યા જ જાય છે, અને એક બીજા પાત્રો વચ્ચેના સંબંધ, અને ઘરનું વાતાવરણ વધારે અકારાં યએલાં લાગે છે; અને ત્રીજા અંક આ રીતે જ શરૂ થાય છે.

વાસુ: એટલે? તમારે લેગાં મગી અમે આવજા કરીએ એના પર હસવું ખરે ને?

પમા: (ખરેખરે કહી દેતી હોય તેમ) એ બેજણ હમે એમાં હું શું કરું?

વાસુ: તારે એમની જોડે બેસવું નહિ.

પમા: ઉલટું એમ કેમ કહેતા નથી કે તમારે અમે જોડાં હોઇએ ત્યાં આવજા ન કરવી.

વાસુ: મારે આવવું જવું હશે તો એ મારી મનસુખીની વાત છે. એમાં તું મને કોણ કહેનાર?

પમા: ત્યારે બીજાંએ મશ્કરી કરે એ અમે સાંખી રહીશું પછી કંઈ.

વાસુ: હવે કેવું સાચું બોલી? તને જ એમની સાથે બેસવું ગમે છે એમ કહેને!

પમા: (કંટાળનાં જવાબ આપતી હોય તેમ) ભલે અમને બેસવું ગમે છે પછી કંઈ?

વાસુ: બસ ત્યારે થયું ને?

પમા: શું થયું?

વાસુ: એટલે તને મારે માટે માન નથી, લાગણી નથી, અને બીજાઓની સાથે તું મારી મશ્કરી કરવામાં સામેલ થાય છે ખરેને!

પમા: એમાં મેં શી મશ્કરી કરી?

(વાસુભાઈ સામું જોઈ રહે છે. થોડી વારે પાણું બોતલું ચડ કરે છે.) તમારે જો એમ માનવું હોય તો એમ માનો, મેં ઘણા દહાડા સાંખ્યું છે.

વાસુ: સાંખી સાંખીને તેં શું સાંખ્યું છે? અમે ઉલટાં—

પમા: સાંખવાનું બીજું શું?—આ તમારો સ્વભાવ—

વાસુ: તું ઉઠીને આમ બોલે છે?

પમા: હું શું બોલું છું? લોકોય જાણે છે, ને હાંસી કરે છે.

વાસુ: બસ જ નીકળ, મારે તારે કામ નથી.

પમા: (કંટાળથી બોલતી) પીએરઘી આવી છું તે રહેવા આવી છું. એમ હાંસી કાઢ્યે હું ક્યાં જાઉં?

(થોડી વારે કોઈ બોલતું નથી.)

(દીવાસળી પૂરી થતા પહેલાં પથારીમાં આવી પડે છે. થોડીવારે પમા પાછી આવે છે, અને કુરસાં મૂકી રહે છે.)

વાસુ: (હંધા સૂતેલા) રક, રક—

(અંદરથી ખૂમ સંભળાય છે.)

પમા, ઓ પમા !

(પમા ચોકે છે—સ્વરથ થવા પ્રયત્ન કરે છે. પશુ વધારે રડ્યું આવે છે.)

(અંદરથી)

પમા ઓ પમા—ઉંઘી ગઇ કે શું—ચાલને.

(પમા અતિશય પ્રયત્નપૂર્વક સ્વરથ થાય છે. આખી ઓરડી તરફ તિરસ્કારની એક ઉમ દિષ્ટિ ફેંકી ચાલી જાય છે. વાસુભાઈ હંધા સૂતા છે.)

[પડે પડે છે]

—૮૦—

પ્રવેશ બીજો

[સમય : સમીક્ષાઓ]

[સ્વયં : એક ઓરડીયા ખાટલાપર હેમાં સૂતી છે. ઓરડીની બે બાજુએ બારીઓ છે, એક બાજુ કમાડ છે. ખાટલા પાસે બે ખુરશીઓ પડી છે. પાસે એક નાનું ટેબલ છે, તેનાપર સંસ્કૃત દાકતરના વગેરે પડ્યું છે. અંદર ભરત, મેના, રમેશ, જ્યા તથા ડોક્ટર છે.]

ડોક્ટર: (હાથ ધોઈ પોતાની હેટ હાથમાં લેતાં) અત્યારે કોઇને દવા લેવા મોકલસો કે !

રમેશ: હાહ, આપની સાથે જ આવું છું.

હેમાં: ના, તમારે નથી જવું. કોઈ બીજાને મોકલો.

ભરત: કંઈ નહિ, હરિ જઈને લઈ આવશે પછી—

ડોક્ટર: વાડ સાહેબજી. (નમ્ર છે)

ભરત: સાહેબજી (ડોક્ટરની પાછળ બારણા સુધી જાય છે)

હેમાં: ડોક્ટરે અંગ્રેજીમાં શું કહ્યું ?

ભરત: (આવતાં) એણે એમ કહ્યું કે હમણાં વરસાદનાં માવઠાં થયાં અને આસનાં વાદળાં ફાટ્યાં એટલે તાવના વા બધે જ છે.

હેમાં: એમાં મારે શું કહ્યું એ કહોને ? કોણ જાણે કેમ પણ લોકોને અંગ્રેજી આવડે એટલે અંગ્રેજીમાં જ બોલ બોલ કરે, એ એની વદુની સાથેય અંગ્રેજી બોલતો હશે !

રમેશ: ના બેન, એણે કંઈ બીજું કહ્યું નથી. ઉલટો એ તો આપણા ઘરની ચોખ્ખાઈ ભેંદને ખુશ થઈ ગયો.

હેમાં: તમે પણ જુહું બોલતાં શીખ્યા કેમ? હું મરી જવાની છું એમ કહેશે તોય મને કંઈ નહિ લાગે.

રમેશ: એની તો મને ખાતરી છે.

હેમાં: ત્યારે બોલોને આ તાવ ઉતરશે કે નહિ?

મેના: એમ એકદમ ઠયાંથી ઉતરે? શાગ તો ઘોડાવેગે આવે અને ડીડી વેગે જાય.

હેમાં: કંઈ નહિ તમે જ કહેતાં હતાં ને કે આપણા હરિની 'વટુને તાવ આવી ગયો અને બેચાર દહાડામાં પાછી એટલું ને એટલું કામ કરે છે.

ભરત: (ઉત્સાહ આપતો હોય તેમ) તમને ય એમ સાફ થઈ જશે. પછી કંઈ?

(હેમાં એક ખાલુ માથું ટાળી દઈ નિરાશાભરી દષ્ટિ નાંખે છે.)

હેમાં: (થોડી વારે) હવે તમે જામાં જાઓ.

જયા: (હેમાંના માથા પર હાથ ફેરવતાં) તારા માટે આંખે કંઈ ખાવાનું કરી આપું?

ભરત: રોકટોકે કંઈ ખાવા આપવાની ના દહી છે.

મેના: ભાઈ તમે અહીં બેસજો હું—

અમે જઈએ છીએ.

જયા: હેમાં હું જઈ છું—(માથે હાથ ફેરવતાં).

(હેમાં દા પાછી દોષ તેમ માથું ટાળે છે. અને પાંખું ફેરવે છે. ભરત, મેના, જયા વચ્ચે જાય છે.)

રમેશ: (ખાલુ જોઈ કરતા) કેમ તને એ જાણુ હાલે છે? મારી જાણુ નથી સુવાનું.

(રમેશ ખુશી પર બેસે છે.)

હેમાં: (પાંખું ફેરવતા) ના હાલે છે. ત્યાં નહિ, અહીં ખાટલા પર બેસોને! મારા મોંમાંથી ગંધ નીકળતી હોય તો ફર બેસજો.

રમેશ: (ખાલુ પર બેસતાં) ના એવું કંઈ નથી.

(થોડી વાર પછી બેઠું નાખે.)

હેમાં: તમે એકલા મારી પામે બેસો છો ત્યારે મને મમે છે. પણ તમારે સંવાચનું પટે છે ને મને નાથી ગમતું.

રમેશ: તું એની શીકર ન કરીશ.

હેમાં: તમારી પરીક્ષા આડે કેટલા દિવસ રહ્યા ?

રમેશ: હજી સત્તાવીસ દિવસ બાકી છે.

હેમાં: તમે સારે નંબરે પાસ થાને હો—

રમેશ: હ—

હેમાં: પરીક્ષા પાસ કરી રહો પછી ખૂબ કામ કરજો, અને બધાંની આંખ ઉઘડી બાથ એવી ચોપડીઓ લખજો. પછી લખતાં લખતાં ખડીઆમાંથી શાહી થઇ રહે એટલે મને કહેજો તે હું શાહી પૂરી આપીશ, અને મેં શાહી પૂરી હોય તેનાથી જ તમે લખજો. (રમેશ બારી બહાર જોયા કરે છે.) પણ તમે અંગ્રેજીમાં લખશો તો મને નહિ ગમે. આ ડાક્ટરની જેમ જે લોકે બહુ અંગ્રેજી બોલબોલ કરે એ મને નથી ગમતું.

રમેશ: હ—

હેમાં: એટલે હું કંઈ વહેમથી નથી કહેતી.

રમેશ: તું હવે બહુ બોલબોલ ન કર. તને તાવ વધારે ચડશે.

હેમાં: જો મને બોલતી અટકાવવી હોય તો તમે પરમ દહાડે વાત અપૂરી મૂકી હતી ત્યાંથી આગળ કહો.

રમેશ: હા, ચાલ-મેં ક્યાંથી અપૂરી મૂકી હતી ?

(થોડી વારે)

હેમાં: કંઈ નહિ રહેવા ધો. સુધા આવશે ત્યારે અમે બન્ને સારે જ સાંભળીશું.

રમેશ: એમ કંઈ હોય ?

હેમાં: એ કેમ બે દિવસથી ગિલકુલ આવી નથી ?

રમેશ: એને ઘેર કંઈ કામ હશે એટલે એનાથી નહિ અવાતું હોય.

હેમાં: ના પણ એ આખ્યા વગર ન રહે.

રમેશ: જો તારે બહુ બોલવાનું નથી. કોં તો વારતા સાંભળ, અને કોં તો ઉઘી બા.

હેમાં: (થોડી વારે કંટાળાને) મારે કંઈ વારતા નથી સાંભળવી. હું તો ઉઘી બાઉં છું.

(હેમાં બીજી બાલુ પડ્યું હશે છે. રમેશ ઉભો થઈ જારીમાંથી ચોપડી લે છે, અને આમ તેમ પાનાં ફેરવે છે, થોડું વાંચે છે, વળી ચોપડી ખોલે છે, અને ઉભો થઈ આમ તેમ ધીમે ધીમે ફેરવે છે.)

હેમાં: તમે ખાટલા પર બેસોને, કેમ ઉભા થયા ?

રમેશ: (ખાટલાપર બેસનાં) હવે હું નહિ ઉઠું ખરું !

(હેમાં પાછી જોમ હતી તેમ મુલે છે. થોડી વાર રમેશ એમ ને એમ બેસી રહે છે. નીચે વળી હેમાંને જુએ છે. દરિ દવા લઈ આવે છે.)

રમેશ: (ધીમેથી) એ.....ય.....કેમ ? દવા લઈ આવ્યો ? ટાકટરે શું કહ્યું ?

દરિ: એક વખતની દવા હમણાં આપવાની કહી છે.

રમેશ: મોટાભાઈને જતાથી હતી ? (ખાટલીનું જીમ ઉપાડી દવા મુખમાં).

દરિ: ના.

રમેશ: ઠીક, જા—

(દરિ જાય છે.)

(ધીમેથી) હેમાં-હેમાં—

એટલી વારમાં ઉંઘી ગઈ ખરે ? હાં—

(હેમાં તરફ જુએ છે ત્યાં જારીમાંથી મુખને જુએ છે.)

રમેશ: (ધીમેથી) મુખા, મુખા-આવને-કેમ બે દિવસથી-બેનને—

(રમેશ ખાટલા તરફ ફરીને જુએ છે. થોડી વાર મુખા આવે છે.)

રમેશ: (મુખાને રજાના) બેસને—

મુખા: બેનને કેમ છે ?

રમેશ: છે એમ ને એમ છે. તું બે દિવસથી આવી નથી એમ પૂછતી પૂછતી હમણાં જ ઉંઘી ગઈ.

હેમાં: (જ્યારેને જ્યારે ઘાત) ભાઈ ભાઈ મને કહે, હું સાચું માઉં તો તમે મને સાક્ષરે મોતી રહો !

મુખા: બેન બેન-તમને શું થયું ?

રમેશ: તને શું રજાનું આપ્યું ? તારી આંખે: કેમ આવી છે ? તું આમ કેમ બેસી છે ? એને મુખા: આવી છે.

હેમાં: સુધાને શું કરે ?—(પાછી મુઠ જતાં) કંઈ નહિ !—પણ જો તમે મને સાસરે મોકલી દેશો તો હું સાજી જ નહિ થાઉં. આ બીજા બધાં કોઈ માને એવાં નથી. તમારે એકલાએ જ લડવું પડશે. વચન આપો તો જ હવેથી દવા પીશ.

રમેશ: હા. જા.

હેમાં: અને તમારી વધુ આવશે એની સાથે હું સારી રીતે રહીશ હું—નહિ લણી હોય તો લણવીશ, અને બહુ લણી હશે તો એની પાસે હું લણીશ.

રમેશ: વધુ આવે ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે તું સાજી થઈ જાને !

હેમાં: (થોડી વારે) સુધા બેસને—મારું ન લુગાડતી—કોઈ વાર મનમાં દુખ ભરાઈ આવે એટલે એમ બોલી જવાય.

(સુધા બેસે છે.)

રમેશ: જો તારા માટે નવી દવા આવી છે તે હું જરા મોટાભાઈ પાસે જઈ આવું.

હેમાં: સુધા બેઠી છે. તમે જઈ આવો.

સુધા: બેન મને જવા દોને—

રમેશ: થોડી વાર બેસોને. હું હમણું આવતો રહીશ.

(રમેશ જાય છે.)

હેમાં: તમે બે દહાડા કયાં ગયાં હતાં ?

સુધા: જાઉં કયાં ?—કયાંય નહિ.

હેમાં: ત્યારે અહીં કેમ નહોતાં આવતાં ?

સુધા: (રોષ ભર્યા અવાજે) કયાંથી આવી શકું ? મારી બાને પેલી શાન્તાએ કંઈ કહ્યું હશે તે મને અહીં આવવાની મના કરી છે.

હેમાં: તે દિવસે પણ—

સુધા: અને મારી સામું એવી ખરાબ રીતે એ જુએ. છે કેમ બધું હું એવું કંઈ લૂંટી લેતા હોઉં.

હેમાં: (સમજતી હોય) એમ ?—એ છે જ ખરાબ. પણ એવું તમારે શું ?

સુધા: ના, પણ એ રમેશભાઈ માટે પણ ખરાબ બેસે છે.

૧. હેમાં અમારાથી એવું ન થાય. જુઓને, મારા લાઈનાં જ હમણાં લગ્ન લેવાનાં છે, અને એને હવે સૌ લેખાં થઇને પરણાવશે.

સુધા: તમારા લાઈ એમ પરણશે ખરા ?

હેમાં: એ તો એ જાણે ! મને શી ખબર ?

સુધા: કેમ વળી તમને ખબર કેમ ન હોય ?

(રમેશ આવે છે મુધા રમેશને કંઈ પ્રશ્ન પૂછવાની હોય એમ જોઈ રહે છે.)

રમેશ. કેમ શું કંઈ કહેવું છે ?

હેમાં: (સારથ થતા) ના કંઈ નહિ. અમે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં.

સુધા: (અત્યુદ્ધ રીતે) ત્યારે બેન હું જાઉં છું.

હેમાં: એમ કયાં જાઓ છો ? બેસોને !

સુધા: ઘેર ખબર છે ને-મેં કહ્યું તે- (જાય છે)

રમેશ: (ખાયામા દવા કરી હેમાને આપતા) લે બેન પી જા.

(રમેશ સામુ જોતા જોતા દવા પાને પાછી મુઠે છે.)

(થોડી વાર કોઈ બોલતુ નથી.)

હેમાં: લાઈ, મેં આ સુધાને આજે જ જોળખી.

રમેશ: હા- (વિચારમા) એ તો આપણે સાથે રહેતાં હોઈએ તોપણ કોઈક વખતે જ આપણને બીજાના સ્વભાવની ખબર પડે છે.

હેમાં: એમ ?

રમેશ: કારણ કોઈ માણસને આપણે પૂરેપૂરું જોળખી શકતાં જ નથી.

હેમાં: ત્યારે લગ્નમાં પણ એમ જ હશે ?

રમેશ: હાસ્તો બધે જ. (હેમાં સામુ જોતા) તે તું અને સુધા લગ્ન વિશે વાત કરતાં હતાં ખરે ?

હેમાં: (કથન કરતી હોય તેમ) હા. પણ મેં કહ્યું એ તો ત્યારે ખોટું ને ? કારણ માણસને બરાબર જોળખીને આપણે પરણીએ એ તો બને જ નહિ.

રમેશ: ના, એમ નહિ. (વિચાર કરતા હોય તેમ થોડી વાર અટકે છે) મેં જે વાત કહી એને બીજી રીતે મૂકવી હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે લગ્નમાં સ્ત્રીપુરુષ બન્ને રાજેરાજ એકબીજાને નવી રીતે જાણે છે.

દેમાં: ત્યારે તમ એક બીજને જોજાયા વગર કરવું એમ ? તો તો પછી મારે તમ પણ ચારે જ ગણાય. પણ હું જ-

રમેશ: ના, એમ નહિ. પહેલો બન્નેને એક બીજમાં ઘડા લેશે એટલું ખરું જોજાણા હોવું જોઈએ. પહેલાં એ ઘડા હોય તો જ ખરું તમ સંબંધી થકે.

દેમાં: હા, હું ચમચ, (ચાટી વહે) બાઈ આ ગુધા તમને કેવી લાગે છે.

રમેશ: (આશ્ચર્યચક્ર) દેવી દેમ ? છેકરી લેવી ઊકરી.

દેમાં: ના-ના. હું જોડીને જ એસી રહું છું પણ એ તો જળદી છે.

રમેશ: એટલે ?

દેમાં: એવું માથું કરતુ કોઈ આશ્ચર્ય કરતું, તેની સીમે ચાર દસાડા પહેલાં જ ના પાડી, અને મને તો કહેતી હતી કે એને પોતાને પરણવું જ નથી.

રમેશ: એમાં શું જોડું છે ?

(મંદી થા મર્મ નોતવું નથી.)

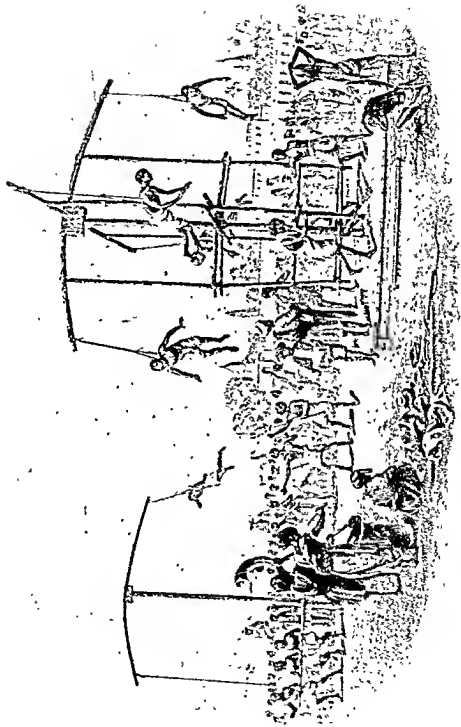
દેમાં: ને બાઈ, તમને પરણવાનાં છે, તે તમે પરણ્યો ?

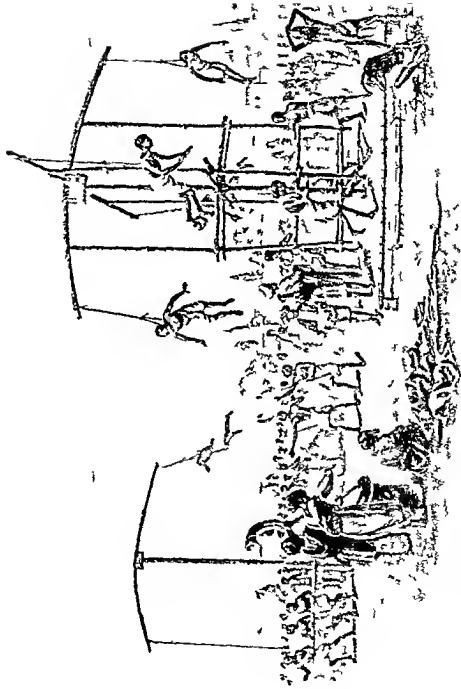
રમેશ: (દેવમાં દષ્ટિ: આપનાં દેવ તેમ નારે આંધળા મણ) ગુપ-ગુપ તું વહેલી ચાલુ થઈ જા. પછી બધી વાતો કરીશું. આત પડી રહે. મંદી રહીશ તો તને મૂંઝીને હું ક્યાંથી પરણવા જઈશ ?

(દેવને જોઈને મેંદાસે છે. મને આંધળામ આ દા મારે છે.)

[પડી પડે છે.]

ભોગ.

લેખક:—જયન્તકુમાર, મણિશંકર ભટ્ટ.

ખીરસામાં રહેલી છેડી પાઈ ખર્ચી, તે દુકાનમાંથી એકાદ ભાંગી તૂટી અંગ્રેજી ગાયનની લીંટી ગણગણતો બહાર નીકળ્યો. તેના અસ્થિર, અને ગમે તે દિશા તરફ વળતા પેગો પર તેનું શરીર, તાબૂતના ડોલાની માફક લથડતું હતું. જ મહિના પર રોકે કાઢી નાંખેલી જૂની ‘ઇવનીંગ કેપ’ તેના માથા પર આડી આવી રહી હતી. તેનું પાટલૂન આડી ઉભી લીંટીઓવાળું હતું અને ઉપરના પીળા હાફકોટ પર એક કાળો પટ્ટો, મરનારના શોકને હૃદયમાંથી બહાર કાઢી હાથ પર લટકાવ્યો હોય તેવો લાસ કરાવતો હતો. તેનાં મોઝાં કાણાની ચુથણી કરી હોય તેવાં હતાં અને બૂટમાંથી તેનાં આંગળાં બહાર દેખાતાં. તેના હોઠ ખુશા હતા અને તેમાંથી દુર્ગંધ છૂટતી હતી. તેના કાઠને બટન ન હતાં અને અંદરથી વાસણુ સોફ કરવા વપરાતી હોય તેવી ‘ટાઈ’; ફાટેલા ખમીસમાંથી દેખાઇ આવતી ચામડીને પૂર્ણ દારિદ્ર્યના લાન સાથે ટાંકવા મથતી હતી અને ક્યારેક પવન સાથે ગેલ પણ કરતી.

ફેસેરા ફાઉન્ટનથી મ્યુઝીઅમ સુધી જતાં રસ્તામાં સ્ત્રીઓનાં દેશનેબલ કપડાંની એક દુકાન આપે છે. માલની જાહેરાત માટે રસ્તા પર દેખાય તેમ કાચની બારીમાં લખકાબંધ કપડાંનું પ્રદર્શન થતું, અને મીણનાં એક સ્ત્રીનાં સુંદર પુનર્જાં પર તેમાંનાં કૌથી સુંદર વસ્ત્રને બંધબેસાડવામાં આવતું. રાતના ત્યાં ખુબ પ્રકાશવાળા જતીઓ ચારે તરફ રાખવામાં આવતી. પેલી આંગણ સુંદરી તે ઝળકાટને, દંડેરાને અને બહાર ખાટશે નાખી પડતા પહાણને દેવ જેવી, અનિમિષ નયને જોઈ રહેતી.

જહોન જ્યારે જ્યારે ત્યાંથી નીકળતો ત્યારે તે લક્ષના સામે તેવી જ મીંટ માંડી જોઈ રહેતો અને પહાણુ કંઈ સંચલન કરે ત્યારે ત્યાંથી ખસી જઈ, વારે વારે પાછળ નજર નાખી, તે વિદાય થતો. તેને લાગતું કે પેલી સ્ત્રી નહોતી છે. તેની સામું જોતીયે નથી, નથી દસતી અને પહાણને ઉત્તેજન આપે છે. પહાણુ પણ બારે ઇર્ષ્યાબેર જણાય છે કે કોઈને નયનમિ થાય. તેટલું તો શું, પણ પાસે જઈ રહેજ પ્યાનથી ચે, જેવા હેતો. નથી. તેના પાંચ છુટના ખાટલા પરથી પણ ત્યાંના જગતના સમ્રાટ જેમ તે ચારે તરફ જોતો.

જહોન ત્યાંથી ગાતો ગાતો નીકળ્યો ત્યારે પહાણુ કોઈની જોડે વાતોમાં હતો અને જહોનને તે તકનો લાભ લઈ પેલી નહોતી નારીની વધારે સમીપ જવાની હિમ્મત કીધી. તેના શરીરની હાલત, તેનું ગીત તેના ઉચ્ચાર અને તેના છેળા હાવભાવથી પહાણુને રમુજ પડી અને તેણે જહોનને અટકાવ્યો ત્રહિ. ઉલટું તેના દોરતનું પ્યાન ખેંચી બંને ખડખડાટ ઢસી પડ્યા. જહોન ત્યાં ઘણી વાર એક ચિત્તે તે ખુબસુરત મૂર્તિ નીહાળતો ઉભો રહ્યો. આખરે ખેંચો દોરત તેના નાળબંધ જોડાનો દડક દડક અવાજ કરતો ચાલ્યો ગયો ત્યારે પહાણુ જહોનની પાસે આવ્યો.

પહાણુનું જીવન બહુ શુષ્ક હતું. દમણુ ચેરો પણ નમાલા થઈ ગયા હતા એટલે તેની રાતો ચે છેક નીરસ હતી. પોલીસ સાથે કોઈ ગપ્પાં, કે તેના જ જેવા ફેટાનાં કુમંતો

ભોગ.

લેખક:—જયન્તકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ.

ખીસ્સામાં રહેલી છેડી પાઈ ખર્ચી, તે દુકાનમાંથી એકાદ ભાંગી વૂટી અંગ્રેજી ગાયનની લોંટી ગણગણતો બહાર નીકળ્યો. તેના અસ્થિર, અને ગમે તે દિશા તરફ વળતા પંગો પર તેનું શરીર, તાજાંના ડાહ્યાંની માફક સ્થગ્યું હતું. જ મદિના પર શેઠે કાઢી નાંખેલી ચૂની 'ઇવર્લીંગ કેપ' તેના માથા પર આડી આવી રહી હતી. તેનું પાટલન આડી ઉભી લોંટીઓવાળું હતું અને ઉપરના પીળા દાઢકાટ પર એક કાચો પટ્ટો, મરનારના શોકને હૃદયમાંથી બહાર કાઢી હાથ પર લટકાવ્યો હોય તેવો ભાસ કરાવતો હતો. તેનાં મોઝાં કાણાની ચુચણી કરી હોય તેવાં હતાં અને બૂટમાંથી તેનાં આંગળાં બહાર દેખાતાં. તેના હોઠ ખુશા હતા અને તેમાંથી દુર્ગંધ છૂટતી હતી. તેના કોટને બટન ન હતાં અને અંદરથી વાસણુ સાફ કરવા વપરાતી હોય તેવી 'ટાઈ'; ફરિશા ખમ્મીસમાંથી દેખાઈ આવતી 'ચામ-ડીને પૂર્ણ દારિદ્ર્યના ભાન સાથે ઢાંકવા મથતી હતી અને કપાઈક પવન સાથે ગેર પથુ કરતી.

ફોરા ફાઈટનથી, મુઝીઅમ મુધી જતાં રસ્તામાં સ્ત્રીઓનાં ફેશનેબલ કપડાંની એક દુકાન આગે છે. માસની જાહેરાત માટે રસ્તા પર દેખાય તેમ કાચની બારીમાં લપકાબંધ કપડાંનું પ્રદર્શન થતું, અને મીણનાં એક સ્ત્રીનાં સુંદર પુતળાં પર તેમાંનાં સૌથી સુંદર વસ્ત્રને બંધબેસાડવામાં આવતું. રાતના ત્યાં ખુબ પ્રકાશવાળો બત્તીઓ ચારે તરફ રાખવામાં આવતી. પેલી આંગણ સુંદરી તે જળકાઢેને, ફેરાને અને બહાર ખાટસો નાખી પડતા પહાણુને દેવ જેવી, અનિમિષ નયને ત્વેષ રહેતી.

જહોન જ્યારે જ્યારે ત્યાંથી નીકળતો ત્યારે તે કલ્પના સામે તેરી જ મોંઢ માંડી નેઈ રહેતો અને પહાણુ કંઈ સંચકન કરે ત્યારે ત્યાંથી ખસી જઈ, વારે વારે પાછળ નજર નાખી, તે વિદાય થતો. તેને લાગતું કે પેલી સ્ત્રી નહોતી છે. તેની સામું નેતીયે નથી, નથી હસતી અને પહાણુને ઉત્તેજન આપે છે. પહાણુ પથુ લાઈ છપ્પાંબોર જણાય છે કે કોઈને નયનમિ થાય-તેટલું તો શું, પથુ પાસે જઈ રહેજી ધ્યાનથી મેં, નેયા દેતો નથી. તેના પાંચ ટુટના ખાટલા પરથી પથુ ત્યાંના જગલના કાચાટ જેમ તે ચારે તરફ નેતો.

જહોન ત્યાંથી ગાતો ગાતો નીકળ્યો ત્યારે પહાણુ કાઈની નેડે વાતોમાં હતો અને જહોને તે તકનો લાભ લઈ પેલી નહોતી નારીની વધારે સમીપ જવાની દિશ્મન કીધી. તેના શરીરની હાલત, તેનું બીન તેના ઉચ્ચાર અને તેના છેડાં હાલતવાળી પહાણુને રમુજ પડી અને તેણે જહોનને અટકાવ્યો નહિ. ઉલ્લસું તેના દોડનનું ધ્યાન ખેંચી બેને ખડખડાટ દસી પડ્યા. જહોન ત્યાં ઘણી વાર એક, ચિત્ત તે ખુબસુરત મર્તિ નીલાળતો ઉભો રહ્યો. આખરે ખેંચો દોડત તેના નાળબંધ નેડાને દડક દડક અવાજ કરતો ચાલ્યો ગયો ત્યારે પહાણુ જહોનની પાસે આગ્યો.

પહાણું હંચન બહુ શુષ્ક હતું. દમણું ચોરો પથુ નમાસા થઈ ગયા હતા એટલે તેની રાતો ચે છેક નીરમું હતી. પોલીસ સાથે કોઈ મર્યાદા, કે તેના જ જેવા ફેટાંના ધુમતો

ઉદાગના તરણ પડાણે સાધેની પાનગીન એ એ ત્રિવિધના આણનાં તે બાકી સવારથી સંજ કીધી રાત આખી દુકાન ફટપાથ પર ખાટલામાં ગાળતાં તેને ઘણી વાર પોતાનો દૂર પડેલો મુદક સાંભરતો અને.....જદોન તેને આકર્ષક લગાવે. બીજાની ટોળના બેગ આપા માણસો સદગ જાને છે, અને જદોન પડાણનો શિકાર જાવે.

બેની સામાન્ય ભાષા હિંદીનો આશ્રય લઈ પડાણે ગમ્મન કરવા માંડી. મતિની મુંદ-રતા, કાચના મંદિરની દેવી જદોન સામે તેની રાતન નગર વગેરે પર તેણે વિવેચન કર્યું. હિંદુએ તેની શી માનના કરના ને તે કેવા બેગ લે છે તે તેણે વર્ણવ્યું. જદોનને આમાંથી ભાંગ્યા તરફ સજ્જો જ સમજાયા. એ ત્રણ પેલી પહેલાં જદોનના પર્વજ અંગી 'મરી કીરીસ્ટાન યયા દતા, તેથી જદોન ફક્ત ફક્ત ખાન ધરતો થયેલો. પણ જાત પરસ્તીના વિરોધીના આ સજ્જોએ તેના મર્નિપૂજના મૂળ સંસ્કાર જગાડ્યા.

જદોનનું ખીરમુ લાંબો વખત ખાલી રહ્યું. શેના બટકરની મંદુરજાનીથી પાકેનો દુકાં મેળવવાને તે ભાગ્યશાળી થતો. શેના કનરા જેનું ઉજ્જવલ તેનું બાલિ દત્ત. રાતના તે ફરતો ફરતો એકિન્દન સરકલની કોઈ ફટપાથ પર આગળ ન મચાય ત્યારે પડી જતો. વારંવાર તે પેલી દુકાન પાસે અટકી તેના દોસ્તપાણુસાથે સ્ત્રીની નિષ્કૃષ્ટના વિશે સંબાળ વિવેચન બહુ ગંભીરતાપૂર્વક કરતો. અને તેની પાંદ થતી કે પડાણ પોતાના સાપીંગોનું એક ટોળું જમાવી 'ગોરસા' 'જેઠસા' એસા સજ્જો સામે જદોન-આખમાન આદરનો અને શ્રોતાવર્ગ સરીકેના ખજ હેઠલપાથી પ્રસંગતા પ્રસિદ્ધ કરતો. જદોનની દાઝરીમાં તેના વેશ વિશે અને ખાસ કરીને તેની દંડીના જમ્યા વિશે ખૂબ રસિક ટીકાઓ હતી. પંદિતુએ ને જરા ધક્કાએલે ચિત્તે માલ્યો જતો. માત્ર પેલી મુન્દરી જ તે વાનાવણથી દોરાઈ ન જતી એમ સાગતુ, પક્કે પણ માપો પિના તે આસપાસના સજ્જ તમાશાને નિર્દતર નિદાલ્યા કરતી.

જદોનને કાશા વખતથી તેના ગજાની, દોઝરીની, સદુ અંગતી તરન ક્રીપાવવાનો પ્રયત્ન મળ્યો ન હતો. આજે સનિવાર હતો. ખીંને વિવસ કેવો ઉગશે તેની પરવા ન હતી. મંદિનાના પગારથી તેના ખીરસામાં ગરમી આવી હતી. સરીર મુખી સંબંધાર પીણું દિને સાદ કરી રહ્યું હતું. તે જોડણી, ઘણાવટી કરી, માથો ફેરો ને ખતો-સંવદેવના મસળ નરીકે આગ દોષ નો કોઇ પણ વાઙ્ગીયને દંડાવે તેવી અવવાદસતાથી તે સાટાં કરતો-અરે મુખે.

તે બદાર નીકળ્યો ત્યારે દુનિયા આખી તેને ભેવડી લગાયા સાગી. કોઈ આદી દુમ્મનને મળ્યા ભાંડેતો તે બદાર નીકળ્યા અને ખાંસના એક સાંચા મસળા પછી ભેવડ વગી જઈ તે રસ્તા પર જોડણી મુંક્યો. મોરોને અંચસા ન માને મારે, તેમાં બેનનારના સરીકેન મુખથી પોતાના મદાન અવિરત અવધાનના પાનમાં ખસા ન પડે મારે જે હમ્મણી રૂના કોરમું ગાંભે છે તેના પર વસ્ત્રાનું પાણી તાનું જ મરી અમેદું. રૂના પરની જમીએનાં પ્રતિબિંબો પાણીમાં એજ મેલા. બંજા પીણા પ્રસંગતા અંબ જેમ પ્રસાદના અને જોનારની અતિ પ્રમદે અતિ ધાંજ્ય કરતા. મોરોને મર મારા દોરે જતી, પાણુના મોકરો આસપાસ ઉડી રહેતા અને કુખડીના મદાન કોણાસમાં તેના અંજના આસપાસ જતી જતો.

જહોન આ કશાની પરવા વિના પોતાની દેવીનાં મંદિર તરફ ખેંચાયે જતો હતો. તેની ચાલમાં, તેની આંખમાં માત્ર, થોડો વધારે નિશ્ચય જણાતો હતો. જાણે કોઈને જાણવા જતો હોય તેમ હિસાસમાં ધસ્યે જતો. પેલી દુકાનની કાચની બારીની બરાબર સામે જ તે અટક્યો, કાચમાં પોતાનું અસ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જોઈ જરા ચમક્યો પણ. થોડીવારમાં તેની નજર પેલી રમણી પર ચિથર થઈ ગઈ. પગપરનાં રેશમી મોજાંના અળકાટથી તેમાંથી કિરણો ફૂટતાં તેમ લાગતું. શરીર પરનો ગુલાબી પોશાખ મૂર્તિની કુદરતી લાક્ષીમાં વાધારો કરતો. આભૂષણો અને પૃષ્ઠળ પ્રકાશથી ઝળહળતી જતીઓથી તે અજ્ઞેય રાત્રી જેવા રચાણથી શોભતી. રાત્રીખાઈ ટાવરમાં તે વખતે આરના ટકોરા થયા અને 'હોમસ્વીટ હોમ'નું છેલ્લું ચરણ ધીમે ધીમે વિલીન થઈ ગયું.

પહાણે આવી જહોનની ખુબશુરતીના વખાણ શરૂ કર્યા. જહોને આજે તે વધારે ધ્યાનથી સાંભળ્યાં અને જાણે પેલી પુતળી પાસેથી તેની પુષ્ટિની આશા રાખતો હોય તેમ તેની તરફ વળ્યો. પણ એ જ આનંદમય નયનનાં કિરણ, એ જ દિશામાં હંમેશા જેમ જ ફૂટતાં તેણે જોયાં. પહાણે જાણ્યું કે આજે કંઈ જૂઠું જ રંગ છે. તેણે જહોનને ખીલવવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે કહ્યું કે પેલી પુતળી રાતમાં તેનું નામ ઉચ્ચારતી હતી. જહોને તેની સામે જોયું પણ માનિની નિરસ જ રહી. પહાણે હર્ષેનું કે પુતળીની ઇચ્છા હતી કે જો જહોન મુંઝર કપડાં પહેરી, બરાબર હજમત કરાવી, વાળની મરામત કરી આવે તો જરૂર તેની સાથે બહાર નીકળે. સાથે તેણે પોતાનો અસ્ત્રા વગેરે તેને આપવા તૈયારી કરી. નીચેના ખાગમાંથી પાણી લેવાનું મુચ્ચું અને જહોન હજમત કરે દરમિયાન તેને માટે કપડાં વગેરેની વ્યવસ્થા માટે-ખરૂં જોતાં પોતાના સાથીઓને તમાસો ખતાવવા અને પોતાની હુશિયારીને મિત્રોમાં પ્રકાશન આપવા-તે ગયો.

જહોનની કલ્પનાશક્તિ જેટલી તીવ્ર હતી તેટલી જ ગાઢ તેની ગંભીરતા હતી. તે મૂર્તિના બધા દાવભાવ, આવેશ ને મન પોતે સમજી ગયો હોય અને તેને અનુકૂળ આચરણ કરવાનો હોય તેમ તેણે શરૂ કર્યું. પુતળીને એક ન્દાનું પ્રણયનું સંબોધન કર્યું. અને પહાણે જતાં જરૂર પોતાને તે વશ થશે એમ સમજી તેણે અસ્ત્રા ઉઘાડી જલદી જલદી મુંઝર દેખાવા માટે, જહોની ચામડીને કુરૂપ અને ખડખડતી બનાવતા વાળરથી રસમુનો સંહાર કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. એ જ પળે તેને એક અદ્દારમય સંભળાયું, જેને લાગ્યું કે તેની માથુક હતી. તેનું મોં તેને લાગતું લાગ્યું. તેની આંખો ફરતી લાગી. તેને થયું કે નહીં તે તેની સાથે ચાલી નીકળવાની ચેષ્ટા કરે છે. આ પ્રસંગને જવા ન દેવો, વખત છે પહાણે પોતાની માલ્ટીનો દાવો-પત્ની પર જે જાતનો મિલકત જેવો દાવો માત્ર લક્ષ્યવિધિથી પતિને મળા જતો મનાય છે તેવો દાવો-રચાયે તો તેને નિષ્કળ બનાવવાં તેણે, પોતાની હૃદયસ્થરીને એ રથગેથી દરી જવાનો દરાવ કર્યો. બહારનું મંદિર તેને કેદખાના જેવું લાગ્યું. ત્યાંથી-તેને પોતાના હૃદયમંદિરમાં રચાવવા તે તૈયાર થયો. બારણા પાસે ધસવા ગયો પણ લોખંડના દાર સાથે અડગપણ પાછો આવ્યો અને વળી તેને તે પુતળીમાં સંચરન દેખાયું, વળી તે દસતી દેખાઈ. જહોન એ સામે ક્યાંથી ટકી શકે? આંતે પૂરતું ઉત્તેજન સમજી તેણે ગમે તે રીતે તેને ઉકાવવાનો ઉપાય શોધવા માંડ્યો. પણ કાચની બારી તોડવા સિવાય ઉપાય જ ન હતો. પહાણેનો હજુ પત્નો ન હતો. તે બારી પાસે ધસ્યો. કાચ તોડવા

તે હાથ લંબાવતો હતો ત્યાં સામા જે હાથ આવના તેને દેખાયા. એથી વધારે શું જોઈએ ? તેણે હાથને પકડ્યા તરણ મારી પણ કાચમાં અડગાયા. તેના યંડા સ્પર્શથી મુંઝાળો, પણ વખત ગુમાવવાનો ન હતો. તેણે પોતાની જમી તાકત એકી કરી તે પર મુકી લમારી. ઠંડકાટ કરતો કાચ નીચે પડ્યાં. તેની કંચો આસપાસ ચમકવા લાગી. અને જોડાનના હાથમાં ક્યાંક ક્યાંક તેના હૃદયનો દંગ ફરી નીકળ્યો.

તેણે એકદમ પોતાની માથુકને ચાલી નીકળવા કહ્યું. પણ માનિની પાંડી દડ ઈથી લાગી. જોડાને તેનો હાથ પકડ્યાં. તે જડ અને ચંડો લાગ્યો. શુદ્ધો અત્યંત રક્ષ લાગ્યો. તેણે એને એક ઝટકે માર્યો અને તે અગંગો પામે તે પહેલાં તેના હાથમાં જેચાઈ આવ્યો. એકાદ દીવો મોટા અવાજ સાથે દરી ગયો. તેને આ દંડકે દેવી પ્રકાશ ગાળ્યો, તરન તે દેવીની વ્યથા જોવા તેના મોં સામે ટીકવા લાગ્યો. પણ તે ખરેખરી દેવી લાગી, વ્યથાનું એક પેલું ચિન્હ તે પ્રકટ કરતી ન હતી. માત્ર તેણે રહેજ આડું જોયું. જોડાનને લાગ્યું કે તે તેની મરકરી કરે છે તેની ઘેસછાની હાંચી કરે છે. દેવી માત્ર નિષ્કૃતાની જ દેવી જણાઈ. પણ તેણે તેને પોતાની કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેમાં બળ અનુભવવા પણ તૈયાર હતો. તેણે અપશય રહેલા હાથને પોતાની પાસે આણવા એક પગ પારીમાં મૂકી આગળ પસારો કર્યો. ધીમે ધીમે આખો અંદર જઈ મૂર્તિને જ હોવારી લાવવા મથવા લાગ્યો. પણ તેની દેવી જાણે સામે થતી હોય તેમ લાગ્યું. તેનો સ્પર્શ પણ જોડાનને ઠંડા લાગવા માંડ્યા. તે દિમંતી અનેકી હોત તો મેં તેને આટલો આચાલ ન થાત. તેને પોતાની જાતકારે કરવા તેણે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો અને પુનઃજાનાં માથાને પોતાની છાતી તરફ ખેંચ્યું. પગવારમાં તેના હાથમાં એક સુંદર માણું આવ્યું. તેના સોનેરી વાળ સુંવાળા થયા હતા, તેના હોઠ એવા જ ગાંઠ હતા અને તેની આંખો અનિમિષ નેને જોડાન સામે જોઈ રહી હતી. જોડાનને તરન જ પોતાના કંઈપણ કાચનું લાભ થયું. પોતે કેવો સ્વાર્થા ભક્ત બન્યો હતો તે તેણે જોઈ લીધું. નિરાશાની તીવ્ર વેદનામાં કે વિચારસૂચનાના કોઈમન કરના આવેશમાં કે પશ્ચાત્તાપના એક દારણ ઉપાય તરીકે તેણે તરન પોતા ઉપાડો અંશે પોતાની ગરદન પર ધમી દીધો. ખૂબ વેગમાં યસનું ગરમ સોટી એ માર્મમાંથી પસારાઈ જઈ ઉઠ્યું અને તેના કોરને, શાકના પડને ટાળને, ખમીસને સડને દગનું નીચે પડ્યું. તે પોતે પડકારો અને પાણીમાં ડાકી ગુમાવનું સોટી ચારે તરફ ઉછળી રહ્યું. દગરો જાત દીવા નીચે ક્યાં હોય તેમ પ્રતિબિંબો અગરો દેવા.

આ જાણું થોડી પગેમાં જ જતા ગયું. જોડાનને પડકારો પડાણે ફર્યા જોયો અને મિત્રાના હાસ્ય ચિન્તામાં ફેરવાઈ ગયાં. જયની દષ્ટિ પરસ્પર કેવી તરન તે સડ પડા પડી ગયા. રિયનિની. મરકરીની કરજનને પૂરેપૂરી જોવા તેમની લાંબન ન ગાડી.

રોમે રોલાં

તેની વિચારસૃષ્ટિ અને કલાભાવના

લેખક:-છેલસંકર દ. વ્યાસ

“ આજ્યન કલાકારોની જીવનની જ રૂપરેખા દુર્લભતાની લીલાશ્રમિ બની રહે છે. એનું કારણ એમના જીવનની વિવિધ પરિસ્થિતિમાંથી પૂરેપૂરું નથી લાધતું. તેનાં મૂળ હેતુ છે, કલાકારના અંતરતમ પ્રદેશને તળીએ ખાજેલાં હોય છે. મહાન કલાકારોની પ્રતિભા જ એમને વર્તમાનકાળમાંથી વેગળા ઘસડી જઈને આગામી યુગનું જીવન જીવાડે છે. વર્તમાનથી તેઓ પચીસ, પચાસ કે કોઈ વાર તો સેકેડો વર્ષ આગળ ધપેલા હોય છે. આ પ્રગતિશીલ મનોદશામાં જ, આ ભાષી યુગના દર્શનમાં જ એમનું સાંપ્રત જીવન લુપ્ત થાય છે. એટલે એમને વર્તમાન આક્રમણો આપે, વિજયવન્ત થવાને મારે જ નહીં પરંતુ કેવળ જીવનની દકાથી રાખવા સારૂ પણ, પ્રચંડ વિગ્રહો ખેંચવા પડે છે. ”

સન્ત રોમે રોલાંએ ૧૯૦૩ માં પોકારેલું આ મેતલ એના પોતાના જ જીવનનું કેટલું બધું ઘોનક છે ? મનુષ્યમાંથી એના પૂર્વ જીવનમાં દૃઢ થયેલ એક એક સંવેદન એને સાંપડ્યું કે જેણે તેને જીવનભરની નિરવધિ આપત્તિઓ સામે શ્રદ્ધા અને સહિષ્ણુતાનાં કવચ પહેરાવી દીધાં. એ સંવેદનના પ્રતાપે તો એણે દેશાંધવોના ભયંકર વિરોધ સામે ૫ માનવજીવનની દાર્શનિક અસંગતિઓ વચ્ચે એક અખંડ સૂત્રાત્મા રૂપે પરાવાઈ રહેલ સત્ય અને સંગતિનું નિહર નિવેદન જગત સમક્ષ ઉચ્ચર્યું જ કર્યું. જીવનના અનન્ત વિરોધાભાસોની મધ્યમાં પણ એક અદૃષ્ટ સત્તાના સુસંગત અમત્ત વિષે નિશ્ચય શ્રદ્ધા જ કલાકારોને વિવિધ જીવનની વેદનાઓમાંથી બેનમૂન સર્જનની પ્રેરણા આપે છે.

કાલોર્મિઝ જેને વીર નર (Hero) કહે છે તેનું વીરત્વ કંઈ અકસ્માત નથી પ્રકટતું. વર્તનમાં જન્મન્ત વીરત્વ આવતાં પહેલાં તો લાંબા કાળથી એની વિચારસૃષ્ટિ વીરત્વને પોષતી હોય છે: કલાકાર એને કલાપુત્રક પણ વીર નર છે. રોમે રોલાં વર્તમાનયુગનો વિશ્વશાન્તિવાદી વીરનર છે. એનું વીરત્વ અલુગલુ આપત્તિઓમાં વસોવાયા પડી આવે જગત સમક્ષ રિથર તેજે ઝળકાળી રહ્યું છે.

આજથી ૬૦ વર્ષો પહેલાં ફ્રાંસમાં અવતરેલા એ પુરુષપ્રવરનું જીવન ડે: ૧૯૧૪ સુધી, યુરોપને છુંદીભૂંસી નાંખનાર મહાવિગ્રહના પ્રારંભ કાળ સુધી નિરવધિ મુરકેલીઓ સામે જુઓ, સાહિત્યપ્રવૃત્તિની કંઠલું નિષ્ફળતા સંદન કરતું, છતાં આત્મશ્રદ્ધામાં રાચતું. એના વીરત્વનું ઘડતર કયું આવતું હતું. જરાજર ૧૯૧૪ માં બ્યારે સારા જગતને સંપ્લુત અવસ્થામાં ઝીંકનાર લડાઈ સળગી, ત્યારે રોમે રોલાંને એના સ્વભાવગત વીરત્વનો ગેબી નાદ સંભળાયો. વજ્રસરખા મહામ આશાવાદીઓની શાન્તિ-ભાવના બ્યારે વેરાઈ ગઈ ત્યારે ફ્રાંસમાંથી એક અદ્ભુત આશાવાદી રોમે રોલાં નામે શાન્તિનો દિરસ્તો ઉઠ્યો.

સંપન્નતા પાંચ પાંચ વર્ગો. પર્યન્ત એ વિશ્વપ્રેમ અને શાન્તિવાદના શ્રેષ્ઠો વડે પુરોપના રાષ્ટ્રોની સંદારણી સામે લડ્યાં. પોતાના અણુનમ વીરત્વની એણે દાખા ને પગલે સાચી આપી.

એ વિશ્વપ્રેમ, એ અદ્વિત આશાવાદ અને એ અમોનુષી સદનશક્તિનું મૂળ રામે રાજાની હવનક્રીષ્ણમાં દર ઘડીએ નરી આવે છે. કિશોર અવસ્થાથી જ એનું ચિત્તબ્દ એને ‘મહાભારત વિગ્રહ’ના સંદારકાર્ય સામે પ્રેમનો મંત્ર ઉચ્ચારવા માગ સમગ્રી રજું હતું. શાળા માંડેના મોકલ વિદ્યાર્થી હવન વચ્ચે જ કુમાર રાજાએ પ્રાન્નની સીમાઓ વટાવીને જર્મન સંગીતવીર બીથોવન અને આંગ્રેજ ગાદિત્થરીર શેક્સપીઅર પ્રત્યે સહ્ય અનુરાગ કેળવ્યો હતો. બીથોવનના દિવ્ય સંગીતશ્રવણી મધુર ગુંથણીમાંથી એના કલાન્ત આત્માને આમા અને વિશ્રાન્તિ સંપન્નની. શેક્સપીઅરના નાટકોમાં શાકાર થતાં કુદરતી તત્ત્વોના ધમસાણ પેળીને એનો આત્મા સર્જનની મળી અનુભવતો અને જો કલાકારોની ચિદંદ્રવ કલાશક્તિમાંથી એને માનવહવનનાં બંધનો વચ્ચે માનવપ્રણીત ભવ્ય શક્તિનું ભાન જગતું. પણ પોતાના હવનનો વિકાસ એણે આથીય અધિક વિસ્તારવાળા મુદ્દિમાંથી સમજ્યો છે. દેશ દેશના પ્રતિદાસનો, રાષ્ટ્ર શત્રુની સંસ્કૃતિનો તે વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ અભ્યાસી અને અન્વેષક હતો. એટલે જ આજે એને પુરોપના વિચારકો “પ્રતિબા વડે સંગીતવીર, મનોરસિ વડે કવિ અને હવનની જરૂરત વડે પ્રતિદાસકાર” કહે છે.

વીરપૂજા એ એની પ્રકૃતિ છે. એના સાહિત્યજીવનની શરૂઆત સાથે જ એ પ્રકૃતિનો આવિષ્કાર હાથ હાથ થાય છે. સંગીતકલાના ભક્ત રાજાંએ સંગીતવીર બીથોવનનું જીવન વ્રત લખ્યું. એમાં એ એની વીરપૂજા પ્રત્યે સન્દેશ મુલ્યુ છે, “આપણે અંતઃપ્રદેશનાં દાર ખોડી નાખી એ આત્માના નિર્વાસમાં નિર્ભય હતા અપ્રતિહત આવવા દઇએ. બાંધવો, આપણે સૌ આપણા વીર નરોના આદર્શ જીવનની હુંકમાં જ જીવીએ. એમના પ્રાણદાત્રી શ્વસોન્નવાસ આપણે આપણા જીવનમાં ભરી દઇએ” સાહિત્યજીવનના પ્રારંભે વીરપૂજાની આ ઝંખના એની પોતાની મદદતાના જ પાયા રોપતી હતી. જગતને વીરત્વ અને વિશ્વ-પ્રેમનો પયગામ મુલાવનાર પરમ પુરુષનું ઘડન કરતી હતી.

રાજાંના જીવનનો વસન્તકાળ વીતતો હતો. એના અંતરમાં જગતની કૂટ સમસ્યાઓ ઉપર ગમમયક ચાલતી હતી. તરુણ વીરપૂજાની સર્વ શક્તિઓ તેના ઉકેલ માટે તન-મનાટ કરતી હતી. જીવનનું પ્યેથ શું? કલા એટલે? કલા-કોના માટે? કલા એટલે જીવંતીનો એક ધંધો કે જીવન સર્વસ્વ? જગત પ્રગતિ કરે છે કે પ્રગતિના નામે કેવળ મોહજન્ય દુર્ગતિમાં ધસડાય છે? આવા આવા પ્રશ્નો વડે એનું હૃદય વસોવાયું. જીવનનો રાહ બતાવનાર કોઈ યુરની એણે ખોજ આદરી. એ તો આદર્શનો પૂગરી હતો. ટૉલ્સ્ટૉયના જીવન અને સર્જનનો અભ્યાસી હતો. મંથનકાળે એની નજર સમીપ ટૉલ્સ્ટૉય તરફ રહ્યો. એ યુગમાં ટૉલ્સ્ટૉય યુરોપભરનો સૌથી સમર્થ વિચારક ને તત્ત્વદર્શક લેખાતો. યુરોપના સાહિત્યક્ષેત્રે વિચરતો તે સૌથી બળવાન અને તેજસ્વી સજ્જા હતો. પ્રજા એને પોતાના યુગનો કવિ, યોગી, પયગમ્બર લેખતો. એની નામના યુગપ્રવર્તક તરિકે વિચરતી. એની નિશ્ચય અને નિરપવાદ સમ્માર્થ; એનાં વિશદ વેદક અને સચોટ મૂત્રો; કલામાં વિદ્યાસવાદીઓએ પાથરેલા દંભ ને નીતિઉચ્છેદ સામે એની વીરદાહ; અને જે કાળે યુરોપવાસીઓને ભગવાન ખ્રિસ્તના ધર્મસિદ્ધાન્તોની લગીરે ગણના નહોતી તે કાળે એની અણનમ ધર્મશ્રદ્ધા-રશીઆના આ સન્ત પુરુષના આવા તમામ લક્ષણો લાખો માણસોના આત્માને હચમચારી મૂકતા. રાજાંની કલ્પના, લાવના અને વિચારણા ટૉલ્સ્ટૉયના શબ્દે શબ્દે નાચવા લાગી. ટૉલ્સ્ટૉયનાં મૂત્રોનું તે પ્રાણુની જેમ જતન કરવા લાગ્યો. એના પગલે પગલે પોતાનું જીવન ધડવા લાગ્યે. નીતિની અરાજકતાનાં યુગમાં એણે ટૉલ્સ્ટૉયને પોતાનો માર્ગદર્શક બનાવ્યો.

જીવંતી આશા-નિરાશાની ઇતિહાસ લેખા છે. રાજાંની આશા પણ તુટવાની હતી. જ્યારે એ પોતે ટૉલ્સ્ટૉયને કલાનો પરમ પૂગરી લેખતો થયો, ત્યારે જ ટૉલ્સ્ટૉયનું એક અતિ વિશ્વલક્ષ્ય પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું: એ પુસ્તકનું નામ “What to Do.” એ વાંચીને રાજાંને જગ્ગર આઘાત લાગ્યો. એણે જેને જેને સામર્થ્ય કલાકારો અને વીર નરો માન્યા હતાં, જેના જેના પર તેની કલાભાવનાએ આરથા જમાવી હતી, તે સર્વનાં સર્જનોને આ પુસ્તકે દોઝખનશીત બનાવ્યાં. શેકસ્પીઅર, બીથોવન, વેગનરની કૃતિઓનો એ નાનકડા પુસ્તકે કૂર વિધ્વંસ કર્યો. અરે! એ એક જ પુસ્તકમાંથી તો ટૉલ્સ્ટૉયનાં પોતાનાં સર્જનોની નિષ્પ્રાણતા અને નિરર્થકતાનો ધારે ખનિ ઉત્તો હતો. સર્વ કલાને ટૉલ્સ્ટૉયે એમાં તિરસ્કારી કાઢી હતી. પોતે જ સમર્થ કલાકાર એવા રશીઅન સન્તે કલાનો પ્રચંડ વિરોધ કર્યો હતો.

રોમાંનો આત્મા કહ્યા ઉઠ્યો. એના હૃદયમાં અવિરત વસોપાન ચાલ્યો. શું બીધાવનની દિવ્ય સંગીતકલા નકામી ? શું રોમકાળીઅરની ભવ્ય સૃષ્ટિ નિરર્થક ? એના મનઃકાંક્ષા પ્રત્યક્ષકાળનાં ધમસાળો આરંભાયા. રોમે રોમાંના જીવનમાં પ્રચંડ આધ્યાત્મમંથનની આ વિકટ વેળા ! કોની પાસે જવું ? જીવનનો રાહ કોણે જનાવે ? અંદર, કુતર્ક, વેદના અને મનોરથનો સંપ્રાપ્ત મચ્યો. આ મંથનકાળનું રોમાં ચિત્ર દોરે છે.

“ મને મદાત્મા ટૉસ્કોય માટે દદ અનુરાગ હતો. પણ કલા મને એટલી જ પ્રિય હતી. અરે ! કલા એ તો મારા જીવનનો આધાર છે. સંગીતકલાનું બોજન કરીને જ હું જીવ્યો છું. ”

અને એ તમામ કલાભાવનાનો જીકો કરનાર બીએ કોઇ નહોતો ને રોમાંનો કલાવીર ટૉસ્કોય નીકળ્યો.

એ વખતે રોમાં ઉગતો તરણ હતો. એની અવરધા પ્રથમ મંદોરાના આંગા જેવી હતી. બરાબર એ જ ધડીએ તેના પર દૂર આધાન થયો. ક્યે માંડે વળવું ? કલાની આરાધના કરતી કે કલાના ઉચ્છેદક બનવું. તરણ રોમાંના જીવનની એ Crucial moment હતી. એનો આત્મા કલાની ક્રંપના કરતો હતો; વ્યારે એનો આરાધ્ય દેવ ટૉસ્કોય એજ કલાને ધુતકારતો હતો. રોમાં મજાણો, અકળાણો. અકળામજીવી વેળાએ એને ટૉસ્કોયને પત્ત લખવાનું સૂઝ્યું. પત્ત તેણે ત્રખ્યો. તરણ હૃદયની ઉર્મિઓ જે જનનો ધમસદાર પત્ત લખવા પ્રેરે એવો જ પત્ત લખ્યો. તેમાં રોમાંએ પોતાના હૃદયને દાખવી દીધું. તમામ સંદેહો આધ્યાત્મિક મંથનો, મુશ્કેલીઓ તેણે સગળની વાળીમાં રજુ કર્યા.

એ તો જીવન હૃદયનો ઉત્તરો હતો. રોમાંને સ્વપ્રેય આશા નરોની કે પુરોપનો દેવ પુરુષ તેને જવાબ પાડ્યો.

પણ રોમાંની અજાણ્ય વચે એક દિવસ રમીઆમાંથી ટૉસ્કોયનું પરખીટીક આવ્યું. રોમાં તે લઈ નાખ્યો. ટૉસ્કોય જેવા સન્નને ત્રાપક જ એ જવાબ હતો. સીમ પાનામાં પથરાયેલો, પોતાના જ દસ્તાવેજ વગી દેગ ભાષામાં લખેલો. રોમાંનો આત્મ-દ સીપાસ વટારીને રિખનનો સ્પર્શવા લાગ્યો. રોમાંની જીવનગીતો એ મદાર દિવસ હતો. માદદારનાં ચિરંજીવ રહે એવો અન્નેક અને અકસ્મ્ હૃદયને દમ્બચાની દે એવી નિખાતમ સચ્ચાઈ, એકે એક મુદ્દાનો સંપૂર્ણ ખુલાસો કરવા ઉઠેલો જામ, વ્યવસાયી પત્તો વચે પત્ત એક અજાણ્યા છોકરોને તમામ સંદેહોના રહીયા આપવાની ઉદારતા. એ સર્વની ચિરંજીવ ઝાપ રોમાંએ ઝીંકી. ટૉસ્કોયે આ પ્રસંગ પત્તઃ કલાજીવન અને વિગાનમા પેકેલા દેખતો ઉમ ધુતકાર કર્યો હતો. કલાના સર્જનમા જવાબદારીની જરૂર ટૉસ્કોયે બાર દેખે દર્શાવી. ટૉસ્કોયના કથનનો પ્રધાન મુદ્દ આટલો જ હતો કે, “ આજ કલાકારની કલાત્મકિનો કલાસ, તે પોતાના મુખ સ્વાસ્થ્ય અને અવકાશનો બોધ કેટલા પ્રમાણમાં આપે છે, તેમાં રહેલો છે. કલા માણસનું જીવન સર્વસ ન હોતી જોઈએ. એ એક રોજગારી છે અને તેની પાછળ કલાકારે સમય અને શક્તિનો બોધ આપવો જોઈએ છે. ”

રોમાંને કલામાં જવાબદારીનું તન્ન રીકવું તરખું; પત્ત કલા અને સંગીત વિશે ટૉસ્કોયની વ્યાપક વિચારણા એને પ્રેરણા આપી ગઈ હતી. છતાં આ પત્તની આશ્વાત્મિક

અસર તેના પર સચોટ પડી. અન્યને કાંજે સેવા અર્પવાની ટાઈટ્ટોલની નિખાત સ્વચ્છતા પર રોશનું હૃદય વજ્રરૂપથી જડાઈ રહ્યું. તેનું એક મીઠું ફળ એ આપ્યું છે કે આજે રોશાં એને આધ્યાત્મિક ગ્રંથનો પત્ર લખનાર દરેક માણસને સહૃદયતાથી જવાળા આપે છે; પછી તે માણસ સ્વાય તેટલો નાનો કે મોટો, ધનાઢય કે નિર્ધન હોય. રોશાંના આવા સંકડો પત્રો જગત આખામાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના તરંગો ફેલાવી રહ્યાં છે. ટાઈટ્ટોલે રોશાંને જવાળા લખવાની જે મયાજીતા દર્શાવી તેનું જ પ્રતિબિંબ આજ મુઘીમાં સન્ત-રોશાંએ અનુભવા માણસોને આપેલા હૃત્તર ઉપરાન્ત જવાળોમાં પ્રકાશી રહ્યું છે.

આ પ્રચંડ મંથનકાળ રોશાંને વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ સાંપડ્યો હતો. એના પોપણ અને ઉકેલ દોહાલમાન થતાં થતાં, તેણે પારીસની શાળામાં તેજસ્વી કારકીર્દી વચ્ચે નિશાળાઆનું જીવન પૂરું કર્યું. તેની બાહોશી બદલ તેને શાળા તરફથી જ શિષ્યવૃત્તિ આપીને રોમમાં સંશોધનશાસ્ત્રની અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવ્યો. હજુ એની કક્ષાભાવનાના ઘડતરનો કેવળ પ્રારંભકાળ હતો. એનું જીવન દર્શન વિશાળતામાં ધીમે પંથુ અચૂકપણે પાંગરતું આવતું હતું. રોમમાં તેની કક્ષાભાવનાને સમજળ પોપણ સાંપડ્યું. ઇટાલીની વિખ્યાત કલાનો આત્મા એણે રોમના શિલ્પોમાં અને ચિત્રોમાં જોયો. એ દર્શને તેના પ્રાણ ઉદ્ધાસ પામ્યા. અને આ ઉદ્ધાન્તની પળો વચ્ચે તેને એક ગ્રેરણાદેવી સાંપડી. એનું નામ માલ્વિદા પોન મિસનર્જ. આ વૃદ્ધ દેવીનો આત્મા કલાની આજીવન આરાધના વડે મહેકતો હતો. સંસ્કૃતિની સાક્ષાત્ પ્રતિમા સમી તે હતી. થોડા જ દહાડાના પરિચયમાં રોશાંએ પોતાના જન્મસ્ત આદર્શવાદ અને કુદરતી ધૈર્ય વડે માલ્વિદાનો રનેહ મેળવ્યો. માતાપુત્ર વચ્ચે જણે વત્સલ્પલાય મધમઘી ઉઘે. કક્ષાપૂજકોના આત્માની એ મૈત્રી ! સમાન ભાવનાઓનો મધુર સંગમ ! વૃદ્ધ માલ્વિદા રોશાંના તેજસ્વી ને અભિન્નત ચહેરા પર રનેહની નજર ચંભાવી બેસે અને તરણ રોશાં સંગીતના શ્રેણીમાં આત્માની સોડમ દાવે. અને પછી રોશાંના મસ્તક પર વ્હાલસોથો હાથ ફેરવતી માલ્વિદા પોતાના જીવનનાં સંસ્મરણોની ધારા વહોલે. કેટકેટલી વિભૂતિઓની સમેટનાં એ સંસ્મરણો ! મેઝિની અને વેગનર, નિત્શે અને હર્જન, ટાઈટ્ટોલ અને મેઈસ્ટરના જીવનની જીવંત ઘટનાઓ માલ્વિદાના મુખમાંથી સ્વતી. રોશાં ભક્ત હૃદયે તે સાંભળે. આજે રોશાંનું વિશાળ જીવનદર્શન, તેનો વિશ્વપ્રેમ આ વત્સલ માતા સમી મિત્ર સ્ત્રીના સંગાથને આભારી છે. યુરોપના દેશોમાં માલ્વિદાના અનુભવો, તેના ઉદાત્ત સંસ્કાર અને યુરોપીય વિભૂતિઓનાં સંસ્મરણો વડે રોશાંનું રહ્યું સહ્યું પ્રાન્તાભિમાન પંથુ ઓસરી ગયું. પ્રાન્તિકતાને ઓળંગી આખા યુરોપની ઉન્નતિમાં તેનો આત્મા રાચવા લાગ્યો.

હવે એનું વ્યાવહારિક જીવન શરૂ થાય છે. રોમમાંથી પારિસ આવતીને તેણે રંગભૂમિના ઉમ્મિકાઓના પ્રભવસ્થાન વિશે એક નિબંધ લખ્યો. એમાં એની સંગીતકલાની ભાવના અને સંગીતનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રબળ પ્રહેલી જ વાર જાણવા મળતાં, તેને સંગીતના ઇતિહાસના અધ્યાપકની જગ્યા મળી. સંગીતના પૂજારી રોશાંએ એ પદની પર રહ્યા સંગીતની કેટલીક સમર્થ વિવેચનાઓ પ્રબળ રૂરણે ધરી. તેમાંયે એની સમ્પત્તિ કક્ષાશક્તિનો સુરેખ આવિષ્કાર હતો. પણ એને અધ્યાપકના જીવનની જડના અકળાવવા લાગી. કક્ષાભાવનાની સંકુલ ખોખરીએ ખીલતો એનો આત્મા ઓખો કાસની ક્ષોભાદિ પંડાત્મકતાની ઝંખના ફરતો

હતો. રાજાને તેના વ્યાખ્યાનોમાંથી કંઈક ખ્યાતિ, કંઈક લક્ષ્મી અને કંઈક પ્રસંસા સાંપડતી. વ્યાવહારિક જીવનની સફળતાને આરે તે ધષ્ટો હતો. સંગીતશાસ્ત્રીઓ પણ એના વ્યાખ્યાનોની તારિક કરતા. પણ રાજાને આત્માનો ધર્મ સાદ દુષ્ટ રહ્યો હતો. પ્રેરિતરની આ સાંકડી ચુટિ આ વિરાટ આત્માને કાળે ન હોય. રાજાનું આસ્વાદયમાનું જીવનમૂલ આ રત્નું: “મદના ઝીલવી, મદાન જનનું અને મદનાની પૂજા કરાવવી.” વીરતનો ગેબી નાદ એને બોલાવતો હતો. એને જીવનની સિદ્ધિ એ દિશામાં દેખાણી.

અધ્યાપકની પદવીને નિઃશંકસિ આપી રાજાએ કે-ચ રંગભૂમિની સુધારણા મારે પ્રગતને પડકાર દીધો. રંગભૂમિપર ભગવાનાં વ્યક્તિચાર પોષક નાટકો સામે, એમાં પ્રયોગજના સુદમ મનોવિકારો સામે, એમાં પથરાય રહેલા અગ્નીજ દાસ્યરસ સામે એણે જોશબેર પોતાની સૂચ જાહેર કરી. એણે રૂપક સબ્દોમાં જાહેર કર્યું કે જીવનના વક્રીનરાળી અને મહિન આચારોથી દિવસભર કંટાળેલા ધનાડ્યોને અગ્નીજ મૃગાર અને અસખ્ય દાસ્ય વડે વિદારવાને કાળે રંગભૂમિ નથી. નાટ્યકલાનું ખેય એવું સાંકડું, મહિન અને કુદ ન હોય. આપી માનવનાના અને કુદરતના જલવાન તત્ત્વોને શોકાર કરી પ્રગતને કુદરતની સંગતિનો ખપાક આપવા મારે જ રંગભૂમિ છે. રંગભૂમિ એ પ્રગતના ઉત્થાનને પ્રેરનાર જગ છે, કાંઈ એક વર્ગની મહિન વાસનાઓને પોષનાર જગ નહીં. -

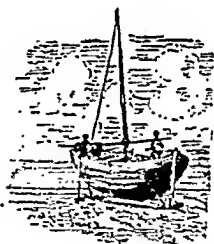

દશ દશ વર્ષો સુધી એણે તપશ્ચર્યા કરી. કલાના પૂજારીએ ભક્તિનાં પુષ્પો એક પાત્રી એક ચલાવ્યા કર્યાં. એ માસિકમાં નિર્ધન રાત્રાંએ કશુંય વેનન લીધા વિના નાટકો, જીવનદંતો અને કલાનાં વિવેચનો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. બીથોવન, માઇકલ-એન્જેલો અને ટોલ્સ્ટોયનાં જીવનચરિત્રો, એની વીરત્વ-ભાવનાના એપે મદાધને છપાયાં, એના સર્જનોમાં શિરોમણિ એવું 'Jean Christophe' પુસ્તક શ્રેણિગદ્ધ લેખરૂપે વર્ષો સુધી તેમાં છપાયું. રાત્રાંની અવિચળ શ્રદ્ધા તો જીવો. માસિકની જાહેરાત પાછળ એક પેની સરખીય એણે વાવરી નહીં. કલાના પૂજારીઓ હયાત હોય તો એ માસિકને બોળી કાઢે, સેવાને જાહેરાતરૂપી શોરબજાર શાં ? પ્રારંભના બે ત્રણ વર્ષો સુધી તો એ કલાપત્રના પ્રકાશન જેટલુંયે દ્રવ્ય તેમાંથી મળતું નહીં. રાત્રાં અને તેના બેત્રણ સહાયકો કેઈ લેખનો જાહેરો પણ ચાહતા નહીં. આવા જનજરમાન આત્મભોગનાં વારિ સિંચીને રાત્રાંએ પોતાનું ભાવનાગૃહ પોષ્યું. આખરે તેનો ફેલાવો વધ્યો. તેમાંથી તેના લેખકમંડળને ગુજરાન સાંપડવાની ઘડી પણ આવી લાગી. જરાજર એજ ટાંકણે રાત્રાંએ માસિક બંધ કર્યું. શા સાર ? રાત્રાંને લાગ્યું કે માસિકે તેનું ધ્યેય દશ વર્ષની આખરે સિદ્ધ કર્યું છે, માટે કેવળ પૈસા કમાવાની કે નામના મેળવવાની લાલસાથી તેને ચલાવવું ન જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ સેવા અને ઉન્નત કલાભાવનાનો કેવો જ્વલન્ત દષ્ટાન્ત ! એની જોડ જગતમાં નહીં જ સાંપડે. રાત્રાંની આ આખી નિઃસ્વાર્થ ઝુંબેશને ક્રિયગ "Everlasting monument of French idealism and artistic comradeship" કહે છે.

આ રીતે સાહિત્યકાર તરિકેના જીવનને પ્રારંભે જ રાત્રાંએ પોતાની અગ્ર શ્રદ્ધાનો કાન્સને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. એની કલ્પનાસૃષ્ટિનો આદર્શ જ્યાં કિસ્તોદ પણ એજ બળતી શ્રદ્ધાનો મંત્ર સંભળાવે છે, "It is not success but faith which should be our goal. રાત્રાંની વીરત્વની ભાવના વિરાટ છે. એને મન જગત્ની વંદનીય વિશૂ-તિઓ ઉન્નત પર્વતશૃંગો સમી છે. એ શૃંગોપર ભલે પ્રચંડ વાયરના આઘાત થાય, ભલે તે પર મેઘઘટાની આંધી જંવાય, છતાં ત્યાં પહોચનાર માનવ ખસૂસ નિર્મલ આસોરજવાસ લઈ રહે છે (જુઓ L'avis to Beethoven-બીથોવનનું જીવનચરિત્ર). જ્યાં જ્યાં એણે વીરત્વ જોયું છે, ત્યાં ત્યાં તેનો આત્મા નમી પડ્યો છે. વીર આત્માની એને પ્રથમથી જ મોહિની છે. તે આત્મા અદાય તે દેશનો હોય. દેશકાવનાં બંધનો રાત્રાંની વીરપૂજને નથી અવરોધનાં. માઇકલ એન્જેલોનું જીવનચરિત્ર લખાયું. જર્મનીના સંગીતવીર બીથોવનના સંગીતે એના આત્માને દશમથાઓ અને બીથોવનનું જીવનચરિત્ર રચાયું. રશીઆના ટોલ્સ્ટોયે પોતાની સમ્યાધ અને સેવાભાવના વડે તેને મુગ્ધ કર્યો અને ટોલ્સ્ટોયનો ઇતિહાસ આલેખાયો. ભારતના ગાંધીએ પોતાની નિષ્પાલસ સમ્યાધ, અહિંસા, શાન્તિપ્રિયતા અને અગ્ર સત્યાગ્રહી કર્મપરાપણના વડે તેની હૃદયોર્મિઓ પલોલી નાંખી અને દુનિયાએ રાત્રાંપ્રણીત ગાંધીનું જીવનચરિત્ર જોયું.

આ લેખ તૈયાર કરવામાં નીચલા ગ્રંથોની અને લેખોની મદદ લેવાઈ છે.

- (1) Zwig's Biography of Romain Rolland.
- (2) 'The Life of Beethoven' by Romain Rolland.
- (3) 'Jean Christophe' Volumes I, II, III, IV (English Translation) by Romain Rolland
- (4) Rolland's Biography of Gandhi.
- (5) 'The Theatre of people' by Romain Rolland.
- (6) The function of an Artist: A conversation between Romain Rolland and D. K. Roy—'Current Thought'
- (7) 'Romain Rolland' by D. K. Roy—'Current Thought.'

‘ઝંમેર’

(હરિકાઈ વિસાગ નં. ૨)

(મતાંકથી આશુ)

હેમસુરિછના હાહડના એ અપમાનના
દિવસ પછી પાટણમાં દુરાગ્રહ—અત્યાચારોનું—
ભિન્નભિન્ન એ ધર્મોનું છાનું યુદ્ધ મંડાઈ રહ્યું.

મેવાડકુંવરી રાજવાડીમાં નજરકેદી બની
છે. એના ઉપર સખ્ત ચોખી પહેરે છે.
સામંતસિંહને સખ્ત તોષીદ છે કે કોઈ
અગમ્યું માણસ ખાસ પરવાનગી વિના
અંદર જઈ શકે નહિ. છતાં રાણીને કંઈ
નથી. મહેથી તે સવારમાં જ મદારૂદની પૂજા
કરે છે. કોણ જાણે કોણ એને પૂજા સામગ્રી
આપી જાય છે. દાણીઓ સાથે સાત્તિક
ખોરાક આરોગી તે ધર્મના હંડા વિચાર
કરતી વખત કાઢે છે. દિવસે દિવસે એના
સત્યાગ્રહ દંડ થનો જાય છે. પતિગ્રેમ—પતિ
આત્મા—પત્ની ધર્મ—અને ધર્મભાવના—અને
વર્તમાન પરિસ્થિતિ એનું એ માનસિક
પોતે જો કરે છે તે સત્ય જ છે. એની મુલાકાતે

પ્રથમકરણ કહે છે અને માનતી જાય છે કે ખાસ મેહમેથી રાજત્વીઓ અને સાધ્વીઓ.

આવે છે. તેમની વાનો શાંતિથી સાંભળે છે. અને તેમને વાદમાં દરારી પાડી કાઢે છે—યોગ વખત પડી તો કાઢીને મળવાનીએ તે ના પાડે છે.

રાને બાર વાગે તેને એક જલ્લુ-કોઇ જાણતું નથી તેના માગેથી આવી મળી જાય છે, તે જલદેવ ખાદેર.

રાગને પોતાની જગમીનગીરીનો દિશાજ નથી. તે જોતાં જલદેવ ખાદેરે રાગને નમાવવાના ઉપાય શરૂ કર્યાં છે. તે વહેણા ઉઠે છે. નાદી ઘોષા મટ દેવનું નામ લેખ સીધા રાગજગે જાય છે. અને રાગ મળતા તથી તોયે માયુ-મોડે છે. બૂખ્યા તરસ્યા છેક સંખ્યા સુધી એક રથાને તે બેસી રહે છે અને વ્રજ વખત કમુંજાનો વખત થાય છે અને નજો ખેંચાય છે ત્યારે જોરથી પોકાર કરી દે છે “રાગ! કુખ્યા યાત્રું છું. જગમીનગીરીમાંથી છોડાવો! અદિશાવાદી કુમારપાળ મદારાગ્ન : દયા કરો” રાગ મુખ દેખાડતો નથી—“શંભુ મારી લાગ રાખશે આમ કહી રાત્રિનો અંધકાર આવતો દેખી મહેલ સામું જોઈ જમડી ગોરવથી ધીમે પગલે ચેર જાય છે—રાગજગદનાં માણસો મનાવવા આવે છે પણ જોડી શકતા નથી. અભિમાનથી તે આ જોઈ રહે છે.

ચેર જતાં પત્ની દિગ્મન આવે છે. “રાગ નદિ નમે તો જરી ક્યાં ? દહ તો દૂં બાકી છું—” ખાદેરજી મન પ્રમાણે ખાદેર પાદેર સોટની અને એક મોટા દુગ્ધા પાળીની યોગ જોળની સાથે રાગ બનાવે છે. તે ખાદેર પીએ છે થોડીવાર બેસે છે. આમથી રાત્રિના વૃક્ષ પ્રમાણે ખાદેરજી તૈયાર રાખેલી રાખી માટેની ચીજો સે છે અને મધરાતે રાખીને મળા આવી ઉઘી જાય છે. ખાદેરનું બરાવદાર શરીર સુકાતું જાય છે. પણ મન વિકસતું જાય છે. એમનો નિઃશ્વ દસ યોગ જાય છે.

રાગની રીતની ઘણી કહેલી છે. ન્યાયપ્રિય ઉદાર હૃદયી પણ જરા નિર્ભય મનના કુમારપાળ મદારાગ્નનું હૃદય જાડી પરિસ્થિતિથી ડોલાય છે. મેવાડી રાખીનો જગદ દેક જોઈ એનું વિચારપીઠ મન એની પધાર્યના જોવા લગ્નમાય છે. પતિ-પત્ની તરિકે બેઠે વચ્ચેની જુની પ્રીતિ યાદ આવેતાં રીઝ કુખ્યા છે. ખાદેરના યાગની મેવકો દારા વાન સાંભળી એમનું દયાજી હૃદય કંપે છે. પોતાની જુડી જુડી જનની સોજોની વાનો કાને આવતાં પોતાની સોકપ્રિયતા કેટલી બધામાં છે તેનો ખ્યાલ આવતાં મન વ્યાકુળ થાય છે. આ પુદ્ અટકાવવાની અમને રાગ દારા થાય છે. પરંતુ મદારુરીજની વંદનાયે જતાં તે વરાગ સમી ઉડી જાય છે. જે અગ્નિને જુએ છે એના મુખે શાંતિ છે. અને એની જાડી જગમધ યાગ યજ જલ પોતાને—ગુરુને—અગ્નિ જનમારાને—પાદાજની જલ તાને જે ધાર અપમાન મેવાડની મેવકો ફૂંટી આવી રીઝ દતી તેની મોગ્ય માસા કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ અમને આગ્રહ જામે છે—અને રાને કંઈક રાગની—કંઈક અંદરની પવાના રીઝાની—ને રાગજાદી તરફ જોઈ રહે છે. એમજે આ જગમધના શુભ પરિણામ અર્થે નરં મન મેવતાં માંડ્યાં છે.

અને દેમસુરીજ એમની દમેજની અવગ સાંભળી ખાદેર જોડવા જાય છે—પ્રતીજ નમ્ર સો તાવદનાથી કાર્યમાં રાખેલા છે. ખાદેર રાતે ફરારીને મળવા જાય છે તે જોડા

જાણતું નથી. પણ હેમસુરીજી તે જાણે છે. અને એ એમની ખ્યાતમાં છે. એમને પોતાની છતની જગાએ શંકા નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે તે તે જાણી ગયા છે. જૈન-ધર્મ અખિલ આર્ષોવર્તમાં પ્રસરી ચિન્તી થાય અને ભાવિમાં સદસ્ત્રો વર્ષો મુધીએ એની અખંડ સત્તા ટકે એમ હેમસુરીજીની અતર દષ્ટિ આવા મનોરથ ધડતી ભાવિના ઇતિહાસપટ પર ક્યાં મુધી જોઈ રહે છે ને આનંદથી લંબાય છે. એમનો નિશ્ચય સૌ કરતાં બળવાન અને પર્વન જેવો આગ છે. પૃથ્વી પ્રત્યય થાય તો ખેર પણ મેવાડી રાણી જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધા વિના રાજમહેલમાં જઈ શકેજ નહિ. કારણ એમાંજ એમને જગતનું કલ્યાણ ભાસે છે.

આમને આમ દિવસો આયમે છે. બેબે મહિના થયા કોઈ મચક આપતું નથી. આખા નગરમાં એકજ વાત ચાલ્યા કરે છે. વાતાવરણ ગરમ થતું થાય છે. મેવાડના રાણા ચિન્તાના સંદેશાઓની ઉદ્દેશ્યમાં તૃથા રાહ જુએ છે.

આ સ્થિતિ ક્યાં મુધી ચાલત તે કોઈ કહી શકે તેમ નહોતું. પરંતુ વિધિની ઘટના એવી અકસ્માત છે કે ઘણીવાર નાના મદત્તવ વિનાના અણચિન્તિત્યા જનાવથી અગત્યના પ્રસંગો નો-ઉકેલ આવી જાય છે. તેમ આ વખતે એમ બન્યું.

એક સવારે હેમસુરીનો એક શિષ્ય વિદ્યારાજે નગરના રસ્તે જતો હતો. દેવથોએ ઉપરથી ધરતું નળીયું પડ્યું અને મુનિજીનું બોડું માથુ સખત ધવાયું. લોકો એકઠા થઈ ગયા. કુખ પામેલા મુનિજીને ઘેરી વળ્યા—લોહી અટકાવવા ઉપચાર કરવા મંડ્યા એક બ્રાહ્મણ જે ટાળાની અંદર જોવા પેડો હતો તે બધા સાંભળે તેમ બોલ્યો “મુનિ મદારાસી! માથે જટા રાખતા હો તો શું બોલું? આમ રસ્તે જતાં વાગે નહિ. જૈન ધર્મ ના કહેતો હોય તો શિવધર્મમાં આવો—શુર જોઈએ તો નવા રાણી દીક્ષા આપવા તૈયાર છે” મુનિજીની મરકરીમાં આટલું એ વખતમાં બોલતું એટલે મોતને નોતરવા-જેવું હતું. આવકો શુસ્સે થઈ ગયા અને બ્રાહ્મણ ઉપર તુડી પડ્યા. બોલતાં બોલી તો ગયો પણ બ્રાહ્મણ ગભરાઈ જોર કરી નાકો. પરંતુ મુનિજી કરતાં એને વધારે દસ ગણું વાગી ચૂક્યું અને જો નામ્મી છૂટવા ન પામ્યો હોત તો અહિંસા પરમો ધર્મના સુસ્ત અનુયાયીઓના હાથે બધાથે દિવસો પુરા થવાનો ધણો સંભવ હતો. નાસતાં નાસના એ જાણે-શાપ આપતો હોય તેમ બ્રાહ્મણ બોલ્યો “હવેજ ખખર પડશે તો તમારાં ઉચાં દેરાં નીચાં ન થાય તો મને સંભારજો” બ્રાહ્મણમાં એટલી હિંમત ક્યાંથી આવી તે સમજાયુંજ નહિ.

આખા નગરમાં આ બનાવથી હોહો થઈ રહી. વાત અતિશયોક્તિના વાધા પહેરી ચારે તરફ ધુમી વળા. એમ પણ કહેવાયું કે બ્રાહ્મણે જાણી જોઈ મુનિના માથામાં ધા કર્યો. કુમારપાળ મહારાજને કાને એવા સ્વપ્નમાં વાત પહોંચી એમનું લોહી ઉકળ્યું.

પેડો શિષ્ય પાટા સાથે ઉપાશ્રયે આવ્યો. હેમસુરીજીની નજરે પડી ગયો. દક્ષિણ જાણી અને એ પ્રસંગમાં જૈન સત્તાની પડતીના પડ્યા એમને કાને સંભળાયા. દીલ કરવામાં જોખમ લાગ્યું અને બધો અનર્થ ટાળવા મેવાડ કુંવરીને ત્વરથી પોતાને પગે નમતી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધર્મ સંકટમાં હોય ત્યારે સાધનોનો વિચાર કરવો તે મુર્ખતા લાગી.

આખો દિવસ તે વિચારમગ્ન જણાયા. પ્રીતિ તે જોયું અને દિગ્મન કરી પૂછ્યું
 “મદારાજ ! આપના દંત્રેશના શાંત પ્રદુક્ષિત વદન કમળ પર વિરાટ છાયા પથરાય તે
 અમેને શિખોને સરમાવા જેવું છે. રત્ન આપો તો આજ રાત્રેજ કુંવરીને મોંમાં તરાવું
 ધાત્રી આપને સરજો આપની કર. જૈન ધર્મની શુઃ વિદ્યા ‘સા કામમાં આવશે ? અને
 ચમત્કાર વિના નમસ્કાર કોણ કરશે ? આજ એક મુનિની આશ્રમે દાંડી કરી-કાલે ભોક્ષ
 આખા ધર્મને દસી દારશે. દહે બહુ વિચાર કરવા વ્યાગ્રખી નથી. મદારાજ !” મદામુરીજીએ
 પ્રીતિના સાથું જોયું. પોતે જે ન કરી શકે તે પોતાના શિષ્ય વધારે હૃદયી કરી શકે
 તેનો વિચાર થયો. વળી પોતે હાનાં આકર્ષણનાં આંદલનો કુંવરીને જૈન ધર્મ તરફ ધ્રેરવા
 માટે ક્યારનાંયે મોક્ષલતા માંડ્યાં હતાં પરંતુ કોણ જાણે કેમ મદારાજના વિશ્વગ્રામી વિદ્યાધ
 કુંવરી પર અસર કરતાં જણાતાં નદિ અને કંઈ ક્ષણ આવતું જણાતું નદિ. તેનો પણ
 વિચાર કરી વધારે કંઈ અખતરા પોતાની મદત્તા ન પડે માટે શિષ્યનેજ સોંપવાનું યોગ્ય
 ધારી મુતસદાપણે જ્વાળ આપ્યો. “પ્રીતિ ! તું એમ માને છે કે કુંવરી એના બંને ટકી
 છે. પહેલા દિવસની નિષ્ફળતા મારી ગણત્રી બદલ દની ? સંભળ ! પદ્ધતી વખત વિરોધે
 સરજો આવે તેમાં જૈન ધર્મની બદાદુરી નથી. પણ વિરોધ અને સામા આમદ હતાં મેવાક
 કુંવરી જેવી ટેકીલી સ્ત્રી આખરે નથી, સમજી શકે સત્ય ધર્મની દીક્ષા યાચની આવે
 તેની અસર સમાજ પર સારી રીતે પડી શકે અને તેથી મેં અત્યાર મુખી એને અછન
 ગણી છે. દહે તે જનારો અને મારા માનીના શિષ્ય તરીકે તું નારી કળા એજમાવે તેમાં
 મારો વાંધો નથી. મારે ધાત્રી સક્તિ અજમાવવી તે તો મગનરાને મારવા દસિના
 પ્રયત્ન જેવું છે.”

આટલી મુશ્કેલી તો બહુ હતી. તે બધું સમજી ગયેલ તે કામમાં યુવાનો નક્ષત્રમુરીએ
 પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું “કાંઈ નદિ-ખાનગી છે” નક્ષત્રમુરીને મનમાં જરા રીમ ચડી “એમ
 મારાથી ખાનગી !”

સંજનો રાજ આગ્યો. એનું વદન મ્હાન હતું. તે આ ધર્મ પુદ્ગો અંત હમ્મનો દનેલ
 મદામુરીજીએ એના મનની જ વાત નાંખી “રાજ ! તમારી ધીરજ ખુરી મજ છે. તે જાણું
 છું-કસોટી વિના-સિદ્ધિની અત્યત્તા સમજાની નથી-મેં તમને જાણી જુજી કરેલા છે-દહે
 સંભળો ! આ આવાલીયું પુર થાય તે પહેલાં આ એમતાજીનો અંત આવી ગયેલો તમે
 જોશો.” દેમમુરીજીએ ગળા મોઢા બલિય વાળી દડી, રાજ રાજ થયો, સદેજ એમ
 પછી જ્વાણું “જર ! મદારાજ !” દેમમુરીજીની આંખ ચમકી-ને તીખા શ્વરે જોખા
 “દેમમુરીના નપ મોં નિર્મીલ છે એમ માનો છો ? રાજ ! પૂરીનું પઃ પટ્ટાણી નાંખવાની
 આ મપરીમાં સંતા છે-પરંતુ જ્વનના કમેમાં યોગ્ય કાલેજ નિમિત થવા માટે અમારો
 જન્મ દોષ છે. સમજવા, રાજ !” રાજ દજાજ ગયો-સદેજ શંકા મારે જે પડનાયો થયે
 અને દહે આ પોતાની કરોડી શિયનિને અંત આવી જશે એ વિચારથી મતિ
 પામી ઉઠેલ.

પ્રીતિમુરીએ એક કામ દોષ તીયું એટલે તે કરી નાખનાં તેને વાર લાગતી નદિ.
 એને ખજાર દની કે મેવાડી રાખીની એક દામી કોઈ કોઈ વાર જપેર પછી રાજવાડીની

બહાર નીકળી બગીચામાં જતી બેવામાં આવતી હતી. એણે પોતાની સાથના આખી રાત એક ઓરડીમાં બેસી જઈ લીધી, અને સિંદુર જેવા રંગના એક પદાર્થનું ટપકુ પોતાના બગીચા હાથના અંગુઠે કરી લીધું. બીજા દિવસે જ્યારે તે મનમાં કંઈ મંત્ર બોલતો નીકળ્યો અને રાજવાડીના દરવાજા સામે રસ્તાની પગથાર ઉપર આંટા મારવા લાગ્યો.

વાત પણ ખરી હતી કે કેટલાક દિવસથી બેવાકુંવરી :કંઈ વસ્તુની જરૂર પડતાં પોતાની 'પુલ' નામની એક ચાલક દાસીને બગીચામાં મોકલતી અને મંગાવી લેતી હતી. બધી વસ્તુઓ બારોડ પાસે મંગાવતી તે એને દીક ન લાગ્યું અને પુલ પણ બહાર જઈ જરા પાટણુ જેવું આવવાનું પસંદ કરતી. આજે પણ કર્મસંભોગે કુંવરીને માથે નાંખવાના તેજની જરૂર પડી અને પુલને કહ્યું. તે હરખાતી તુર્ત જતેયાર ચંદ્ર કારણુ બે ત્રણ દિવસથી એને બહાર જવું પડ્યું ન હોતું. કુંવરીએ એની તત્પરતા જોઈ હસીને કહ્યું:—“પુલ, કહેતા પહેલાં દોડે છે પણ સરત રાખજો પાટણુ છે—એના યતિઓ જોયા છે ? બારોબાર.....” પુલ વચમાં જ બોલી, “બહુજે જોયા—આખે રસ્તે ઉભરાય છે—મને શું કરવાના છે ?” કહી એણે આંદીનું એક મુંદર કબોલું લીધું અને બહાર નીકળી.

દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં જ, બે ત્રણ કલાકથી ટેલી રહેલા પ્રવીણસુરીશ સામા પગથાર પર આવના નગરે પડ્યા, મુનિશએ એક દષ્ટિ આ તરફ ફેંકી પુલે તે જોઈ. એમનું સ્વરૂપ એના ખ્યાનમાં આવી ગયું અને એમની દષ્ટિમાં કંઈક વિચિત્રતા જણાયા છતાં ‘કંઈ નહિ’ કરી બગીચા તરફ ચાલી અને પોતે જોઈ હતી તે અત્તરવાળાની દુકાને આવી ઉભી રહી. બે ત્રણ વાર ગયેલી હોવાથી દુકાનદાર એને ઓળખતો હતો અને તે બટકોબોલી હોવાથી, હુકમ કરતી બોલી. “સરસ તેજ આપજો હો—ગઈ વખતનું કુંવરીજાને નહોતું ગમ્યું—થોડું દુઃખ છે ? તમારા પાટણુમાં તેજે સારાં ન મળે.” દુકાનદારે ગમતી હતો અને બેવાકુંવરી કેવો આમ્રદ લઈ બેઠાં હતાં તે જાણતો હતો. એણે દાસીને ખુશ કરવા કહ્યું: “મને દોષ ન દો. અમારો વાંક નથી. શું કરીએ ? વાળ વિનાના પાટણુમાં બહુ રહ્યા તે તેજ ધાત્રે નહિ—અને વાળવાળા જી મરવાની બાંકિ વાપરે નહિ. એટલે અમને ઉતેજન કાણુ આપે ?” એમ કહી હસીને એણે ઉભા થઈ કપાટમાંથી એક મુંદર શીશી કાઢી અને કબોલું ભરી આપ્યું ને બોલ્યો. “એની મુંગંધ તો જુઓ, આખા મુજરાતમાં ન મળે—દેહ દિલ્લીથી મંગાવેલું છે—” બેવામાં પેલા મુનિશ કંઈ લેવું હોય તેમ, પુલની નજર આવી ઉભા અને દુકાનદારને ઉદ્દેશી બોલ્યા “વાતવિમર્દન તેજ રાખો છો ?”

બેવારીથી હસી તો ન શક્યું કારણુ તે મુનીશને ઓળખતો હતો. એણે હાથ જોડી કહ્યું:—“મદારાજ ! ઔષધી તેજ તો વેદના ત્યાં મળશે. હું તો માથે ધાવવાનું તેજ રાખું છું.....” એ આગળ બોલવા જતો હતો કે “આપને જોઈએ તો આપું” પણ એની દિશ્મન ચાલી નહિ. પરંતુ વાતવિમર્દન અગર બીજા કોઈ તેજની મુનિને જરૂર નહોતી. એમણે તો જાણે એક ખાસ મુંદર કદીએ નહીં જોયેલી વસ્તુ જોઈ હોય તેમ પુલના હાથમાંનું કબોલું સ્પર્શી “મુંદર છે જરા જોયા દો—ક્યાંની બનાવટ હશે ?” એમ બોલી હાથમાં લેવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પુલ લડકી—લાલચોળ થઈ ગઈ—એક પુરૂષ અને તે મુનિ આમ બેધડક એના હાથ સુધી આવવા દિશ્મત કરે તે જોઈ બોલી. “મદારાજ ! તમારે વળી

શી પંચાન ક્યાંની બનાવટ હશે—તમારે ઓછું જ માથે તેલ ધાલવાં છે ? ” એમ કહી પૈસા ફેંકી તે ઉનાવળથી ચાલી ગઈ. મુનીશ અપમાન ગળી જઈ, કાર્પ સિદ્ધ થયું છે એમ માની બીજાને રસ્તો લીધો અને ઉપાશ્રયે પહોંચી ગયા. અત્તરવાંજો આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યાં. ટુલને ચેનાવવાનું એને મન હતું પણ તે તો વિગળી મારક ચાલી ગઈ હતી.

ટુલ રસ્તામાં મુનિના વર્તનનો વિચાર કરતી હતી. એને એમાં કંઈ વિશેષતા લાગી હતી. એણે જઈને ટુર્ન જ કુંવરીને બધી વાત કરી “ કુંવરીયા ! નિકળનાં જ સામે જલુપો હતો અને ત્યાં દુકાને એ જ આંખો હતો, રડ્યાએ શું કર્યું તે ખબર પડી નહિ. ”

“ ટુલ, રહેવા દે એ તેલ—રાંધી રાખ—ખારોટને પૂછીયું. ”

આખો દિવસ એમણે એ ઘટનાના જ વિચાર કર્યા. રાત્રે ખારોટ આવ્યા એટલે એમને વાત કરી. ખારોટ ગભરાઈ બોલ્યો. “ તમે વાપર્યું એ તેલ ? ”

“ ના એ રાખ્યું છેડું રાંધીને. ”

“ ઠીક કર્યું—લાવો કંઈક બતાવું. ” એમ કહી એમણે તેલનું કચોડું મંગાવી લીધું અને બધાને બહાર લીધાં. પાછળ પગથીઆ નજીક એક મોટી શિલા પડી હતી.

“ જો જો દાં ” એમ કહી ખારોટના ઉપરથી જ લાંબા હાથે તેમણે શિલા પર કચોડું ઉંધું વાગી તેલ નાખ્યું અને જાણે શિલામાં છત્ર આંખો દેખ તેમ આંચકો ખાઈ હાલીને જતાં ઉઘીનીચી થઈ. “ જોયું—જાણું હશે તો આ શિલા એની અવધ થતાં દેમસુરીના વાડે જશે ” ખારોટે કહ્યું.

“ દે—શું કહ્યો છો ? ” સૌએ જાણ અને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ એ તો પાટળુ છે—અને દેમસુરી સાથે વિરોધ માંડ્યા છે—જો નહિ જાને તે બોલું. મારે ધેરે છેાકરા એકએક મારો થઈ પડ્યો છે—કહે છે એક મુનિએ ખુબ સાધુ તાળીને જોયું હતું ” તેઓ અંદર ગયાં.

મેવાડ, કુંવરી વિચારમગ્ન થઈ ગયાં હતાં. એમણે ખારોટના મુકાના દેહ સામું જોયું. ખારોટ પોતાના આકાર માતાની કુંવરીને વાત સરખી એ કરી નહોતી. ખારોટ ચિન્તામાં મુકાય છે એમ એને લાગ્યું અને પોતાને કશે રૂ નહોતો. પરંતુ આગળના પ્રશ્ન ઉપરથી તો પાટળુમાં રહેવું તે ડરપણુ જરૂર નથી એમ એને સ્પષ્ટ લાગ્યું—મેવાડ પહોંચી જઈ ખારોટને મુક્ત કરવા પોતાની ખાતર કદાચ એના કુટુંબપર મદાન વિપત્તિ આવશે એ વિચારે કુબ થયું. એમણે કહ્યું “ ખારોટ ! દરે પાટળુમાં વંડુ વખન રહેવું તે આગળની નથી. જપાને પહોંચી લકાચ—મચ્છીન સાધનેને નહિ પહોંચ્યા. પાછા જવામાં મને નાનમ નથી. પાટળુના રાજમહેલમાં જતા મારે પ્રથમ દેમસુરીના વાડે જવાનું નાહી જ દેખ તો પાટળુના દરવાજા સદા મારે મારે ખેંચ જ છે. હું મેવાડ જતા માણું છું. તમે જાણુ છો. મને પાછા મૂકી આવો એટલે આપની જમીનમીરી પરી થાય છે. હું દરે એક પળ દિવસ અહીં રહેવા માગતી નથી. જે રાજ પોતાની રાખી મારે મન્દિરાં તેલ મોકાવવાય તે શિવિ સદન કરે તેવા મારે માન ઉત્પાદ થઈ શકે નહિ અને માન વિના શ્રમ શામે

નહિ—માટે પાછા જવાનો કોઇ પણ ઉપાય કરો—મેવાડકુંવરી માટે તમારું પાંટણું નાંચાયક છે અગર તમારા પાટણ માટે મેવાડકુંવરી નાંચાયક છે—મારાથી નમતું નહિ જ અપાય અને તેથી મારે જતું જોઇએ” રાણીનું કહેતું વ્યાજખી હતું લાગણી અને નિશ્ચયથી તે બોલતાં હતાં. ખારોટને ના કહેવાને બીજું કારણ નહોતું—એક જ વાત એમણે આગળ કરી—“કુંવરીયા ! પાછા જવામાં વાંધો નથી પણ મને લાગે છે કે જેને વાર તમે આવ્યાં અને ખન્ને વખત નિરાશ થઇ મેવાડ પાછાં જાયો છો—આપની છંદગી—”

“ખારોટ બોલશો નહિ ! છંદગી કરતાં છંદગીના ટેક મને વધારે બહાવા છે—કોઇ દિવસ તમારા રાજની આબો ઉઘડશે અને જાણશે કે જૈન ધર્મ સિવાય પણ ધર્મ હોઇ શકે છે ખરો” રાણીએ ખારોટને અટકાવી કહ્યું અને એક ન વર્તીય દેવો નિશ્વાસ નાખ્યો.

પણ ખારોટ કહ્યું “કુંવરીયા ! તમને મેવાડ પાછા પહોંચાડીને નહિ પણ રાજને સમજાવી આપનો સ્વીકાર કરાવી મારે તો જામીનમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા છે. મારે લીધે તમે પાછાં ન જશો—હેમસુરીનો મને ડર નથી—મારે તો રાજને નમાવવા છે.”

“ના, જવાદો ખારોટ ! એમને એમના માર્ગે જવાદો—મારે એમની આપકીર્તિ નથી કરવી—હું પાછી જ જઇશ એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે—બોલો અહીંથી નિકળવાનો ઉપાય શો તે કહી જાઓ. તમે બોલશો જ નહિ, તમને મારા સમ છે—પાટણમાં ખડુ રહ્યાં” ખારોટ વંધારે કંઈ બોલી શક્યા નહિ. હેમસુરિ એમના જવાથી પોતાનો વિજય સમજે એ એમને ખુશ હતું. એમણે એટલું કહ્યું “હેમસુરિ સમજશે કેવાં મારાથી ડરી નાશાં”

“હાંતે તેમ સમજે—મન્ત્રેલાં તેજથી સૌ ડરે—ધર્મોચારીઓના એ રસ્તાં નહિ—રાજ પ્રજા સૌ એક દિવસ એ સમજશે—અને એની સત્તાનો અંત આવશે. ખારોટ, કાંતે જ આપણે નીકળી શકીએ ?” હવે ખારોટને સંમત થવા વિના છુટકો જ નહોતો.

પછી ખનતી ત્વરાએ પાટણ છોડી જવાનો નિશ્ચય થયો. પહેરો હતો—ખારોટ એક દિવસ તૈયારીનો માગી લીધો. ત્રીજે દિવસે રાતે ખાર વાગે જવાનું નક્કી કર્યું.

બીજે દિવસે ખારોટે માથું કર્યું નહિ. રાજ સમજ્યો બાજી સુધરવા માંડી. ખારોટ પત્નીને વાત કરી પોતાના સાળાને અને તેટલા સગાવડાઓમાંથી સ્વારો—તૈયાર કરવા આટે અને રથ વાડનો લઈ રાજપાદીએ તૈયાર થયા માટે કહેવરાવ્યું. પોતે પોતાની થોડીઘણી તૈયારીઓ કરી. પોતે કુંડુજ સાથે જ કુંવરી સાથે જતા રહેવાના નિશ્ચય પર આવ્યો હતો. પાટણ હવે એને અત્રિય થઇ પડ્યું હતું. ખારોટપત્ની તુર્ત જ સંમત થયાં એમણે પોતાના બોઈને તૈયાર કર્યો અને પાટણનાં નજીકનાં એક બે ગાંભોમાંથી જે આવી શકે તેમ હતા તેમને તૈયાર થવાનું કહેવા પોતે નિકળ્યાં.

નિમિત્ત વખત આવી લાગ્યો. રાત અંધારી હતી. ખારોટનો સાગો ચાર રથ લઈ રાજપાદીથી થોડે છેટે એક ઝાડ નીચે ઉભો હતો. સ્વારો આગળ જઈ વાટ જોતા હતા. જયદેવ ખારોટ વંડી કુદી એમની હંમેશની રીત પ્રમાણે ઝંઘર દાખલ થયા. કુંવરી તૈયાર જ હતાં આગળ પહેરો સખત હતો. પાછળ કોઠ હતો—કુંવરીથી કંઈ વંડી કુદાય નહિ—ખારોટ

જાધાને લાઇ એ જગ્યાએ આવ્યા તો ખરા પજુ હવે કરવું શું ? તુર્ત જ ઉપાય સુઝવેલ એમણે વાલીમાં જઇ તપાસ કરવા માંડી રાજવાડી સાફસુધે કરતી વખતે કેદારી સાવચામાં આવી હતી. એક ત્યાં પડી હતી. એમણે લીધી અને ખોડા ખોડવા માંડ્યું. ખરાખર કઠાકના વૈતરા પછી ખારોટના અસહ્ય થયેલા હાથે ખોડા પાડ્યું. કુંવરીએ કહ્યું “ સંજુની કૃપા છે -” તેઓ જાધાં એકવાર મદારદને નમી આવ્યાં. કુંવરીએ કહ્યું “ દેવ, ઉઘમાંથી. જગાડી જાઉં છું કામા કરજો-” ખારોટ સામુ જોઇ કહ્યું “ ખારોટ! આપની પુનર્જીવન થયે ? “ દેવમાં સન દશે તો પૂજાકા આવી રહેશે- મદારદ જગ્યા છે. ચાલો એમનો પડો જતાવશે-ચાલો ” સ્ત્રી છાનાં માનાં ખોડારામાં નીકળ્યાં. સ્ત્રી એમાં ગાડવાઇ ગયાં. ખારોટ ઘોડે ચડ્યા અને પાટણને રામરામ કરી એક ઉઠે. નિશ્ચાસ ત્રાંખી મેવાડ કુંવરી ઘોર અંધારી રાતે મેવાડ લાણી-નાડી એ વખતે એના હૃદયમાં એ કુંજનો ઘોર અંધકાર દેતા.

આ તરફ મેવાડકુંવરી પાટણની સરદાર છોડી જવા ત્વરીત ગતિએ નાસી રહી હતી- તેજ વખતે પ્રવીણસુરી પોતાની પચારીમાં વિચાર કરતો હતો. એની ગજુત્રી એરી હતી કે કુંવરીના માથામાં તેજ જ્વતાં કુંવરીને મદારસુરીનો વિચાર આવશે-તેજ ટકશે તેમ વખત જ્વતાં તે વિચાર ધટ થતો જશે. બીજા દિવસે તે હેમસુરીયમ થઇ જશે, ત્રીજા દિવસે હેમસુરીના સરણે આવવા તત્પર થઇ જશે, અને માનસિક ગમે તેટલો વિરાધ કરશે તો પણ એથા દિવસનું પ્રજાત થતાં થતાં તે નિરાધાર બની ઉપાગ્રય શોધની આવી યશના પને પડશે-પ્રાધિક્ષા તેમનો એ પ્રભાવ હતો સાધના નિષ્ફળ નીપડે જ નહિ-ઉઘરી એલે બીક હતી કે પ્રયોગ વધારે જસદ નિવડે અને કુંવરી રાતના સમયે આવી પડે એ તો અપદિત તેથી સાધના વખતે એણે ખાસ યુગોદયની ભાવના સીદ કરી હતી જેથી એ જ સમય પ્રજાગ અક્ષર કરી શકે. પ્રવીણસુરીએ વિચાર્યું કે પોતે વિચાર કરના દના તેજ વખતે પ્રયોગની અસરથી હેમસુરીજના સરણના વિચારમાં કુંવરી કૃપી ગઇ દશે અને પ્રજાતની રાદ જોતી દશે. કુંવરીને પોતાને પોતા ઉપર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તે જ્દમ ન પડી જન્ય તે માટે પજુ આવી ધીમી પજુ બાવીએ અસરવાળા અખતરાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. પ્રજાત થતાં કાર્યની સિદ્ધિ જાણના યશ પ્રસન્ન થશે અને પોતાની મદત્તા વધરે. એ વિચારે, પજુ પ્રવીણસુરી આનંદમાં દના હેમસુરિજ, રાજનજ પજુ પ્રજાતની રાદ જોતી દના.

પરંતુ પ્રજાતે હું જનકનું કહ્યું તે પ્રક્રિયા ખ્યાલમાં નહોતું. પ્રજાત થયું. પાટણની પ્રજા સગવળી. હેમસુરીના વાડે સમગ્ર મુનિમંડળની સભા ભરવાની તૈયારી ચાલી પણ એ પ્રજાને પાટણમાં દીરે નહિ જન્યુ દોષ તેજ કીતુક જન્યુ અને સી લોક-પુવાન જદ, સ્ત્રી, પુરુષ, જોને જોને કાને વાન આવી તે આચર્યથી જાંડુ બની દાનજ કર્યુંએ અધુર મૂર્ખ તે કીતુક જોવા પીરી માન તરફ દોડવા લાગ્યું. અને એ કીતુક જોતું તેજ નહોતું.

એક પ્રચલ્લ શિક્ષા જાણે સજીવ અને રાજવતી દોષ તેમ પાટણના રાજમાર્ગ પર જમજતી જમજતી ચાલી રહી હતી. પ્રજાતનાં પ્રથમ દિવસ જ્યાં અને એ શિક્ષાએ રાજ-વાલીમંદી જદાર નીકળવા માંડ્યું-દરવાજામાં જદાર નીકળતાં દરવાજો બઝવા. જદાર આવના વહેલા નગીએ જતા લોકોએ જોઈ અને આચર ને અચરી શ્રમ પડી-નાન વાગે ઉડી અને શિક્ષા નવરના દારે પડે એ તે પડે એ તો માનની જામે બાલુઓ પ્રેરોતી

ભરચક ભરાઇ ગઇ-શિક્ષા પણ અદ્ભુત કામ કરતી હતી. ધીમે ધીમે એણે ગતિ વધારવા માંડી-જાણે એક ખાસ માર્ગ જોયો હોય અને અમુક સ્થળે જવાનું છે તે જાણતી હોય તેમ તે રસ્તા બદલતી હતી. તે ચાલતી ચાલતી પ્રથમ પેલા અત્તરયાજાની દુકાને પહોંચી. હાથુસર ત્યાં પગથીયા નજીક થોભી-જાણે વિચાર કરતી હોય, પછી મરડાઈ આગળનો રસ્તો લીધો-થોડે ગઇ અને આડો માર્ગ આવ્યો, તે કાળે હાથ વળા અને સીધા પહોંચા રસ્તા તરફ દોડતી હોય તેમ ગળડવા માંડી. લોકો ટોળાબંધ છુમે પાડતા પાછળ ચાલતા હતા-એ રસ્તો હેમસુરીના વાડે જતો હતો.

લોકોના કુતુહલને અવધિ નહોતી-હેમસુરિજનો વાડો અને રાજવાડી એટલે મેવાડ-કુંવરીના પ્રશ્ન ગુંચવાયેલા જ હોય તેમ ઘણાને કલ્પના યઇ. શું હશે ? ગુરુમુનિજના શ્રાપે અગર ચક્રકારે કુંવરીની શિક્ષા ખની ગઇ હશે ? અગર કુંવરી અંદર સંતાપ્યાં હશે ? અગર ખીજે બેઠ હશે ? તેઓ અનેક તર્કો કરતા ખંતથી, શિક્ષા ક્યાં જાય છે-શું બને છે તે પૂરેપૂરું જોવાના દૃઢ નિશ્ચયથી. પાછળ ધપતા જ ગયા-નીડે જામતી જ ગઇ. આખું પાટણ એ પ્રભાતે આશ્ચર્યથી ગાંડુ ખની ગયું.

હેમસુરિજ સલા ભરી બેઠા હતા. ગર્વખંડીતા મેવાડકુંવરી સરણુ માયતી આવશે જ એવી એમને ખાત્રી હતી. સલા અસંખ્ય સાધુસાધ્વીઓથી ભરચક હતી-વાડાના વિશાળ મેદાનની જમણી બાજુએ આવેલા છૂટા મંડપમાં ભરવામાં આવી હતી. રાજાને પણ તેડાવ્યો હતો. કુંવરી આવવાનાં છે તેમ કહીને નહિ પરંતુ મહાસુરિજ પોતાનું ખાસ આખ્યાન આપવાના છે તેનું શ્રવણ કરવા. જો કે ઉદ્દેશ એ હતો કે કુંવરી આવે અને રાજા પોતાની આંખે જ ગુરુજનો પ્રતાપ જોઇ શકે. રાજા હેમસુરિજના ઉચ્ચ આસનને જમણે પડખે એક મુશોભિત આસનપર બેઠો હતો. પ્રવીણ કામે પડશે મહત્તા ધારણ કરી બેઠો હતો. ખીજા મુનિઓને કંઈ ખ્યાલ નહોતો. ફક્ત નક્કર કંઈ સમજી ગયો હતો અને શું થાય છે તે જોવા આતુર હતો. સલા આખ્યાન માટે નહિ પરંતુ ખીજા ઉદ્દેશથી ભરાઇ છે તે તે કળા શક્યો હતો.

હેમસુરિજ એમની મોહક વાણીથી વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા હતા. એવામાં બહાર લોકોના છુમાટ સંભળાયો અને નજીક આવતો હોય તેમ વધતો આવ્યો. સૌને આશ્ચર્ય થયું. હેમસુરિજ-પ્રવીણ સમજ્યા કુંવરી આવતાં લોકો હાંસી કરતા પાછળ પડ્યા હશે. મહામુનિજને એ વિચાર રૂચ્યો. આજે એ ટેકીલી કુંવરી પર પોતાના અપમાનનો ખરો લેવા તે તૈયાર થયા હતા. એમણે જાણે કંઈ છે જ નહિ તેમ વ્યાખ્યાન ચાલુ જ રાખ્યું. એકે બોલવાની હિમ્મત કરી “લોકો આવતા જણાવે છે-મહારાજ ! દાર બંધ કરવાની જરૂર છે.”

“ધર્મસ્થળોનાં દાર બંધ થઈ શકે જ નહિ-એ તો સદા ખુશાં જ હોય-ભલે જે આવે તેમને આપવા દો-એટલું જ સૂચવી દો કે કોઈ અવાજ કે નહિ” મુનિજએ શાન્તિથી કહ્યું.

શિક્ષા ધસી જ આવતી હતી. વાડો આવ્યો ને તે થોભી-જાણે દરવાજાને જોઈ ઓળખતી હોય-તે દરવાજામાં થેડી-મેદાનમાં દોડી અને સલાં હતી તે મંડપ તરફ ધસી. લોકો પણ ધુસ્કા જ. કોના સ્થળમાં પોતે આમ પ્રવેશ કરે છે તેનું ભાને ન રહ્યું. એક બે મુનિઓ

તેમને શાન્ત રહેવા માટે ઉચ્ચ દાય કરી સૂચવવા આવ્યા ને પહેલાં તે શિક્ષા સામે મદાસુરીજના સાથે જ મંડપના દારમાં પ્રવેશી ચૂકી હતી. પ્રવીણની આંખો કુંવરીને શોધતી હતી. એની દૃષ્ટિ સૌથી પહેલાં શિક્ષા પર પડી અને તે ગભરાટમાં બોલી ઉઠ્યો “ સગળ થયો ” સૌનું પ્થાન ગંગાકુંડ અને સૌએ શિક્ષા બેઠ-સભાના વચ્ચા માર્ગમાં તે ચાલી જ જતી હતી. મુનિએ ગભરાઈ ઉભા થયા માંઘ્યા. રાજા દિગ્મૂદ યદ્ય ગયો અને નદાસુરી અને દસી રહ્યો. ફક્ત મદાસુરીજ એક ક્ષણભર ચમકી તુર્તજ હતા તેવા શાન્ત જ રહ્યા. એમણે દાય ઉચો કરી બધાંને બેસી જતા કહ્યું. એ કે અંદરથી એ પ્રજ્ઞા ઉઠવા હતા અને એમની આંખના ખુણા લાલ થઈ ગયા. એમણે વરતુરિયતિ તુર્તજ પારખી લીધી. તે ખેડા જ રહ્યા. શિક્ષા ચાલી જ આવી-સૌને પ્રીત્યે ચેડી આસને અથડાશે કે શું. મદાસુ-રિજએ પણ સહે જ લાંબો કયો દાય ઉચો કર્યો અને પરમ શાન્તિ અને ઔરવધી બોલ્યા “ સમુર ! શરણે આવી છે ? તારૂં કથાણ થાઓ. ” શિક્ષા જાણે નમી રવી દોષ ત્યાં શાન્ત અટકી.

સૌ સભા ચક્રિત યદ્ય ગમ્. પ્રવીણનું લોહી ઉડી ગયું હતું. શા ગોટાળો થયો તે સમજ્યો નહિ-એણે શિક્ષા ધારીને બેઠ ઉપર તેજનો ડાપ હતો-આખી મુમ્મયે હતી-બેઠ કળી ગયો. મદાસુરીજએ તો ક્યારનીએ કમ્પના કરી લીધી હતી. પ્રસંગ સાચવી લેવાનો હતો. રાજાને વહેમ પડેલા ન બેઠએ-રાજાએ જ પૂછ્યું “ મદારાજ આ શા બેઠ છે ? ”

“ રાજા ! ધીરજ રાખો, બધું સમજશો ” એમણે એક મીનીટ વિચાર કરવા વખત લઈ લીધો અને પ્રવીણ હંધ બરખી નાખે તે પહેલાં બદાર ઉમેલા ભોકાને એકદમ મુપ થવા આગા કરી બોલ્યા. “ રાજાજી ! આજની રાખાનો ઉદેશ બે પ્રકારનો હતો. જૈનધર્મની મદત્તા મારે તમને નગ્ન જ બતાવવી હતી. જૈનધર્મ માને છે કે પત્થરમાં પણ જીવ છે-એને એક ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન છે. અને જોનામાં પણ લાગણી દોઈ પોનાના આત્મચારિક ઉદારની બાવના જોનામાં પણ હાથેથી દોષ છે તેની આ સાખીતી. એક જડ શિક્ષા જ્યારે આત્મકથાજમાં જૈનધર્મનું શરણ શોધશે તો માનવ હૃદયનું શું ગણુ કે તે ટકી શકે ? રાજા ! તને અવિશ્વાસ પેડો હતો કે ગેવારીરાણી નમશે કે નહિ તે દૂર કરતા મદાન નિધિકેશએ આ જડ શિક્ષાને પ્રેરી છે. સ્વપ્નામાં પ્રગટ થઈ મને એમણે કહ્યું કે “ દે દેમસુરી ! જૈનસાસનને આખું જગત નમશે-તારા દાયે જોનો વિશ્વમાં કંડો વાગશે અને સકળ સામાન્ય જનતામાં સદા ઉત્પત્ત યાવ તેના માટે જડ પદાર્થો પણ તારૂં શરણ આવી શોધશે ” રાજા ! એ સ્વપ્નને પ્થાનમાં રાખી-આજું હંધકે બનશે જ એમ પારી આજનો કમ નહીં કરવામાં આવ્યો હતો. તમે તમારી જ નગ્ન લુઓ ! કર્મજો શિક્ષા બનેલો આ જીવ સત્યધર્મનું શરણ શોધવા તત્પરી રહ્યો છે કે નહિ. તમારી ગેવારીરાણીના સંસ્કાર આના કરતાં ઘે શું વધારે જડ દશે કે તે શરણે નહિ આને ? આવશે જ. આ શિક્ષા જ એમનું આત્મમત સૂચવે છે-આ શિક્ષાની પદના જ એમનાં અંતર પડે ઉપાશે, એમનાં કર્મજો મરેલાં અગાન રૂપી અંધકારનાં પડો દૂર કરશે અને સત્યજ્ઞાન થતાં સત્યધર્મનું શરણ શોધનાં નમ જની જને જ વગર તેમાં આવશે. રાજા ! યાન મને હવે છે કે નહિ ? ” રાજા આ ખુલ્લો આકર્ષ અને માનથી સંમત થઈ રહ્યો હતો. પ્રવીણ મદાસુરીની

મનથી પ્રસંસા કરી રહ્યો હતો. નક્ષત્રસુરિ પણ પ્રસંસા સાથે રમુજથી મનમાં હસી રહ્યો હતો. સભા અને લોકો ગુરુજના પ્રનાયથી દિગ્ધ ચમ્પ ગયા હતા.

મહાસુરિજીએ લાંબુ કરવામાં જોખમ જોયું. એમણે શિવાને સંબોધી કહ્યું, “ બેટા ! ત્યાં જ રહે-તારો ઉદાર યશ ” એમ કહી તેઓ ઉડી ગયા, અને રાગને આશિષ દઈ અંદર આપ્યા ગયા. સભા વિસર્જન થઈ-રાગને જોયું કે પોતાને રગ મળ્યા-અને આગળના ચમત્કારથી એની શ્રદ્ધા એકદમ વધી પડી હતી. તે ચિન્તન કરતો મહેલે ગયો.

મુનિજીએ પ્રસંગ આપાદ સાચવી લીધો હતો. પરંતુ હવે કુંવરીને લાવવાં જ એમ મનથી નક્કી કરી દીધું હતું-એમણે તુર્તજ પ્રતીજ્ઞને બોલાવ્યો-મંસલતમાં પડ્યા. પ્રતીજ્ઞને પ્રથમ-તો કીક ધમકાવ્યો-“ આ તારી પ્રતીજ્ઞના ! ” “ મદારાજ ! મારો દોષ નથી-”

મહાસુરિજી જાતે સાધનામાં સામેલ થવા તત્પર થયા-પણ એમને ક્યાં ખબર હતી કે કુંવરી તો પાંડણથી કેટલીએ દૂર નીકળી ગઈ હતી.

રાગ મહેલે પહોંચ્યો. શિવાના ચમત્કારથી હવે તેને ખાતરી થઈ હતી કે સમર્થ મહાસુરિજીના શરણે આવ્યા વિના મેવાડી રાણી રહે જ નહિ-એમના કાને શિવાના ચમત્કારની વાત પડશે ત્યારે એના સંસ્કાર જરૂર જાગી ઉઠશે અને મુરિજીની મહત્તા સમજતાં થઈ જશે અને આ ધર્મયુદ્ધનો અંત આવી જતાં, ઉગતાં જ કરમાંઈ ગર્વેલા એના પ્રણયને ફરી વિઠસવાનો થોડા સમયમાં જ યોગ મળશે. એ આ વિચારથી આનંદમાં હતો. પરંતુ મહેલના પગથીએ ચડે તે પહેલાં તો એના માટે લુકુંજ સાંભળવાનું હતું.

સામંત રિવાજ પ્રમાણે આઠેક વાગતાં રાજવાડીએ ગયો હતો અને કર્તવ્ય પ્રમાણે વંધુ સલામત છે કે નહિ તે પૂછતો હતો. એ જરા લહેરી હતો. કોઈ કોઈ વાર રાત્રિ કેના લાં ગાળતો તે ધરનાં માણસોને ખબર પડતી નહિ. આજ સવારમાં ગામમાં આટલા ઊંઘાટા છતાં તે એક નાચિકાના ત્યાં ઘેનમાં પડ્યો હતો. તે જ્યારે રાજવાડીએ આવ્યો ત્યારે પહેરગીરાએ કૌતુકની વાત કરી અને શિવા ક્યાંથી નીકળ્યા તે જોવાને અંદર ગયે. અંદર જોતાં જણાવ્યું કે બધું શૂન્યકાર હતું. આવાસ ખુલ્લો હતો પરંતુ કોઈ જીવતું પ્રાણી જણાતું નહિ-તપાસ કરી તો કોઈ જણાયું નહિ-બધે ફરીને જોતાં છેટેથી વંડીતું બકેડ જણાયું અને તે સમજી ગયો. મેવાડી રાણી પર વજર જરૂરનો કડક પહેરો રાખવાનું એને ગમતું નહિ દારણુ એનું લહેરી અંતર એની હિમ્મતને વખાણતું હતું. પરંતુ રાણી આમ એકએક યુગ થશે એ ખ્યાલે તેનું લોહી ઉડી ગયું. લપથી તે ફિલ્લો પડી ગયો. રાગ અને ખાસ કરી હેમસુરિ એને શિક્ષા ક્યાં વિના નહિ રહે-તેમ જણાયું. અને રાણીને નસાડવામાં પોતાનો હાથ છે તેનો વ્હેમ ન આવે તે માટે તુર્ત જ રાગને આ કડવા સમાચાર આપવામાં હાપપણુ લાગ્યું. તે વિચાર પ્રમાણે તે દોડતો પહેલાં આવ્યો હતો પરંતુ રાગજી વાડે ગયા છે તે જાણી રાહ જોતો હતો.

રાગને પગથીયાં ચડતાં દેખાને તુર્તજ અવ્યવહાર સામેત સામે સુન્દરો કરી. ઉઘો રહ્યો. રાગને આનંદમાં હોઈ પૂછ્યું “ કેમ, તમારાં રાણી મગામાં છે ને ? ” સામેને

બોંબ લારે યધ, તે લગ્ના ગયો “મદારાજ! જલ્દી ખોટું થયું છે—રાણી રાને બાકું પાડી નાશી છૂટયાં છે.”

“હે—શું કહે છે?” સંયમી ઇન્દ્રીયજન રાગને પથ્થુ ઝાટકો લાગ્યો, ક્રોધથી મુછ ઉઠ્યો “ક્યારે નાશાં—તે શું ઉકાચું—ખોલ—તું ક્યાં દતો—?”

“મદારાજ! હું ઘેર દતો—મને શો ખ્યાલ આવે?—” વિગેરે તે બજાયો. રાગએ હકીકત પછી લીધી. એને બાજુ દાયથી છટ્ટી લાગી અને દાયા સમર્થ સુરને આવા સમાચાર આવવા માટે જઈને પોતાની નાચાલથી બનાવવી તેના કરતાં તે સુધારી લેવાની ઇચ્છા યધ “જા, વિગ્યસિંદને કહે બે હજાર રૂપિયા તુર્નજ તૈયાર કરે—કદો કે હું જાને જ નિકળું છું—નિર્મોલ્ય માણસો!—પોતાની જવાબદારીનું જાન જ કેળું રાખે છે?” કુમાર-પાળની જગ્યાએ મદારાજ સિદ્ધરાજ હોત તો સામંતની દયા શું થાત તે કથનું મુશ્કેલ છે. એક કથના દાસાથી સંયમી રાગએ પનાચું. તેણે તુર્નજ તૈયારી કરવા માંડી.

એ જ દિવસે બપોર પછી મદામચીને ઘટલી સૂચના આપી, શરમથી હેમસુરિજને મળ્યા વિના કુમારપાળ મદારાજ સજ્જ થઈ બેદખર સુગંધ પટણી રવારો લઇ ગીફી જતી મેવાડી રાણીને પકડી લાવવા પૂર વેગથી નીકળી પડ્યા.

મળ આશ્ચર્યથી લેછ રહી. આજે કૌતુક પર કૌતુક થતાં હતાં.

+ + + + +

મેવાડકુંવરી જયદેવ ખારોટ અને બીજા બંને ખારોટ રવારોના મશાવ નીચે સંપૂર્ણ વેશથી પોતાના બ્રાહ્મ મેવાડ બહી કુચ કરી રહી હતી. પતિ માટે એને નિરક્ષર છૂટયાં હતાં, હેમસુરિ માટે અનદદ રોષ બધો દતો અને રોદ નિગ્રાયા માટે અંતરમાં ઉડુ કુલ્પ દતું જયદેવ ખારોટ માટે માન ઉત્પન્ન થયું હતું અને એનું શીમોરીવાનું રોષીયુ તોડી પાટળ કદી પાછા નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠું હતું.

એનું ચાત્રે તો પિતાને ઉઠેરી સુગંધાની ફગદુપ બૂમિપર મેવાડનાં સૈન્ય-દોડાની-પાટળપતિને જ્ઞાનમાં લાવી, સુગંધા પર લાર કરી બેઠેલી જૈન સત્તાની ધુંમરીનો નાશ કરી પોતાના અને પતિ વચ્ચે ઉમેલા પેલા હેમસુરિને દૂર કરવાની ઇચ્છા એના બમ હૃદયે યધ બાવની-પરંતુ વિચાર કરનાં રામી જતી—ચા માટે?—અથવા પતિને ગમ્યો તે માર્ગ તે એવે-પોને જ્ઞાનમાં ગ્રહા છે તે જોળાસંચુરી પૂલ કરતી મેવાડમાં ખુગાથી દિવમ સુખરો—તે આવા આવા વિચાર કરતી મેવાડ તરફ ધમે જતી હતી. ખારોટનો રોષ પણ બોલો નદોનો—તે પણ મનથી દંઠ દંઠ યોજનાઓ ધરના જળના.

આમ તરીક નુચ કરનાં તે હજાર નજીક આવી પહેર્યાં હતાં. ઇસર દીક કોલ કરે દતું. સૂર્ય નમરાતી દજ વાર હતી સંધ્યા પહેલાં ત્યા પહેલી જલ્મિમમરા થાક પછી એક રાત રહેવાનો કરોડો દતો ખારોટનો થોડો રચની બાલુમાં આવતો દતો.

“હજરમાં મારા એક જુના રોસાદાર છે—અપખને બંધી સવઃ મળશે.” તે કુંવરીને કહેના દતો પરંતુ તે જ રાત્રે જલે પાછળથી કંઈક ધેરા આરાજ આવતો દોષ તેમ એમને

ભાસે થયો. ખારોટે ઘોડો થોભાવ્યો—પાછળ જોયું—કાન માંડ્યા. ખચીત એમના તીણા કાનને કંધક સંભળાતું હતું. બાલુમાં એક ટેકરી હતી. એક જણને ઉપર ચઢી જોવાનું એમણે કહ્યું. પેસો ચઢ્યો અને જે દિશામાંથી અવાજ આવતો હતો તે દિશામાં જોયું અને આસંખ્ય ચળકતા ઘોડેચારોના ચળકતા ભાલા એની નજરે પડ્યા. એણે છુમ પાડી “સૈન્ય આવે છે”—ખારોટે ટુર્તજ વનતે ઉતરી એની પાસે ગયા. ખાત્રી કરી. એ સમજી ગયા કે પાટણનું સૈન્ય આવતું હતું.

ટુર્તજ એમણે પોતાના સ્વારોને થોભાવ્યા અને મૂચના આપી દીધી, કે બને તેટલી ઝડપથી ધડિર તરફ નાસવું. પાટણ સૈન્ય નજીક આવે એટલે ઘોઘી વ્યવસ્થિત થઈ સામા થવું અને ટકવું—રથને ધડરમાં જવા દેવો. કેટલાકે રથની સાથે જવું.

તે કુંવરી પાસે આવ્યા અને બોલ્યા “કુંવરીયા! તમે નાસો જ—અનતી ત્વરાયે ધડર પહોંચી જાઓ. અમે પાછળ છીએ—ગભરાશો નહિ. પાટણનું સૈન્ય અમારામાંથી એકે જીવતો છે ત્યાં સુધી તમારી પાસે આવી શકનાર નથી—અને ખારોટો યે તત્કવાર ફેરવી જાણે છે. તે આજે ખાત્રી થશે.”

રાણીએ એની પાછળ પડેા ઉચ્ચ કરી જોયું. ધૂળનું મોટું વાદળ જણાતું હતું. “ખારોટ સૈન્ય મોટું છે—”

“વાંધો નહિ—તમે ચિન્તા ન કરો—” પડ્યા નજીક આવતા હતા. એણે કેટલાકને રથની સાથે નાસવા કહ્યું અને હવે વધુ નાસવું નકામું છે એમ માની પોતાના સ્વારોને ગોઠવવા માંડ્યા. એણે ગર્જના કરી. જ્યારે ખારોટ એટલે એના વખતનું સોદી ઉકળાવી નાખે તેવું જીવતું જાગતું રણગીત. એના રણગીતે તો ઘણા નામદો મર્દ બની નામ અમર કરી ગયેલા. તે જાતે જ આજે તત્કવાર નાગી કરી રણદાક પાડે ત્યારે શું બાકી રહે? એના સ્વારોમાં શૂરાનનનું જોમ ઉજળું—જાણે અમૂલ્ય તક હોય તેમ સૌ પાટણ સૈન્યને રાત્રી આંખ કરી વધાવવા ઉભું.

કુંવરીએ છુમ પાડી “ખારોટ!” ખારોટને હવે વાત કરવાની ધીરજ નુકોતી—કુમારપાળ મહારાજે એના માગને હસી કાઢ્યું હતું—હાથ ચખાડી આખરે પેનાનું સોદી. રેડી જામીનગીરી પૂરી કરવાનો એનો અનુભવ હતો. મેવાડના રાણાને કુંવરીને પાછી લઇ જઇ મળવું તેના કરતાં પોતાના પાટણના સૈન્યમાં જ ફેરવતોવી કોઇ પટણીના હાથે જ ખતમ થવું તે બહુતર હતું—એમાં યુવરાતની શોભા હતી.

“વિચાર ન કરો. રાત લઇ નાસો—હું આંધું છું—” કહી તે મોખરે દોડ્યા.

પાટણ સૈન્યે નાસનારાને જોયાં હતાં અને પાણીદાર ઘોડાઓ ધસ્યા આવના હતા. તેઓ નજીક નજીક આવતા ગયા. પાટણનો રાજજુડો દેખાયો—ખારોટે જોયો—“અહા! રાત પેતે આવે છે—” તે બોલી ગયો. કારણ ‘અહિસા પરમોધર્મ’ની મુદ્રાવાળો એક ખાસ જનાવેલો અમૂલ્ય ઝગમગ થતો રાજજુડો રાત્રી વનતે યુદ્ધ ચડતા ત્યારે જ સાથે રહેતો. “રાત આવે છે” છુમ ચઢી ને રાણીના કાને જઈ અચાઈ—એણે રથને અટકાવ્યો.

રાજા જાતે પકડવા આવ્યો છે એ વિચારે એનું લોહી તપી મધુ. શા માટે નિર્દોષ બારોડા પોતાની ખાતર હોમાવા જોઈએ ?-પોતે જ એનો રસ્તો કાઢશે. તે છેડે રથ ચોખાવી ઉત્તી-સૈનિકાની વિનંતિ એને ગણકારી નહિ.

પાટણનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું. રાજા મોખરે હતો. જયદેવ બારોડા સત્કાર કરવા તૈયાર હતો એણે 'દરદર મદદદેવ' ની ગર્જના કરી સૈન્યે ઉપાડી લીધી અને આલુઆ-લુની ટેકરીઓમાં પડ્યા પડ્યા. પાટણ સૈન્યે જોરથી પ્રત્યુત્તર દીધો-“કુમારપાળ મદારા-જની જય.” “દેમસુરિ મદારાજની જય” દરમિયા સૈન્યની ગર્જનાના બમણા પડ્યા ચોમેર ગાજી ઉઠ્યા કુવરી 'દેમસુરિ'ના નામે ચમકી. એની આંખમાં તેજ આવ્યું-હજી તે વ્યક્તિ એની પાછળ જ જાણે લાગેલી હતી.

રાજા અને બારોડા મુઠ્ઠા શર થાય તે પહેલાં એક બીજાને કારના ઉઘાડતા. “તમે જ છેને બારોડા ! દૂર થાઓ-રાણી લાવો-”

“એક વાર અમમાં મુઠ્ઠાં કરો, રાજા ! તો પહેલાં નહિ મળે.” બારોડા હવે પાટણ પતિના આશ્રિત ન હતા એક ચતુ રાજ્યના સેનાધિપતિ હોય તેમ રવાનથી જોઈ રહ્યા. બેતી આંખમાં અગ્નિ ઝરતો હતો-પાટણનો બેવડા બારોડા નહતો પણ સામે ઉત્તો હતો તે વિચારે રાજા ચિંત્રી મળો-તુડી પડવાનો તે દુઃખ કરવા જતો હતો.

પરંતુ ચિંત્રણા અણકે તેમ કોઈક બેઠેલી વચ્ચે આવી ઉત્તું હતું. મેવાડી રાણી પ્રગળે જતાંય દેવા આવી હતી-એની આંખમાં અમિતવાસા કરતાં પ્રકારા વધારે હતો.

“કેમ, પાટણના રાજા ! પાટણ આવી ત્યાં મળવાની નવરાશ ન મળી તે અહીં મુઠી આવ્યા છો ?” રાણીએ રાજાને પ્રશ્ન કર્યો. એનું રૂપ ચોખ્ખું અજબી રહ્યું.

“પાટણ આવ્યાં અને મળ્યા વિના બારોડા જાવો તે મેવાડ કુવરીને ઘટતું નથી પાછાં ચાલો રાણી-તમને લેવા આવ્યો છું” રાજાએ રીસ દાખીને શાન્તિ મદણ કરતાં કહ્યું.

“મને લેવા આવ્યા છો ? પાટણના દરવાજા તો બંધ છેને ? રાજાદેવે લઈ જઈશ કે દેમસુરિના ઉપાધ્યે ?” રાણીએ રજા નિરસકારથી કરી પૂછ્યું. રાજાએ તે નિરસકાર જોયો એને રીસ મઠી.

“પ્રથમ દેમસુરિના ઉપાધ્યે તે પછી રાજાદેવમાં રાણી ?” રાજાએ રીસમાં ને રીસમાં તુર્નજ પ્રત્યુત્તર દીધો બંધકર બાવિ નિર્મોખ મઈ ચૂક્યું. મેવાડી રાણીની આંખમાંથી કોપજ્વાલા બહાર. જાણે આદિ શક્તિ કોપાવમાન થઈ પોતાના પતિ રૂને પૂરીના પ્રથમ કાળે મદદ કરવા તત્પર થઈ હોય.

“દેમસુરિના ઉપાધ્યે ? હજી એ કોણ છે ? પાટણના પમિય રાજા ! પર્મ દેમસુરિને વંદવામાં સમાઈ જતો નથી-જે જનિ મન્ત્રણાં તેજ મોહથી તમારી રાણિને અપમાની રજા છે એના પહે પાડવાના હજી અભિયાન પડ્યો છે ? અને એની મળીન વિવા ન કરી શકી એટલે તમે મોટાં ઘરકર લઈ મને મળી જાવો આવ્યા છો ? વિજાર છે રાજા ! મેવાડ કુવરીને તો તમે લઈ જઈ શકીશ નહિ પણ એનું મુઠું મારી જાવો અને મુઠું પડે

લગાવી શરૂ વંદનાની તમારી આધા પુરી કરજો-એ-” એમ બોલતાંની સાથે ઠટારી ઉઠી હવામાં ચળકી, રાણીના હૃદયમાં એકાએક શામી ગર્ભ અને લોહીની ક્ષીપતી ધારા સાથે રાણી હમતો ચર્મ બોંયપર પડી. બારોડનો આદ કાઢી ગયો. “હો-હો-હો” કરતો તે ધો-ડયી નિચે ફરી પડ્યો. -રાગ્ન લગ્નવાદ કાઢો પડી ગયો અને આવી અણધારી કફોડી રિયતિમાં થું કરવું તે ન સુગતી તુર્તજ પાછો ફર્યો-જેવો આવ્યો તેવો સૈન્ય લૂછ શરૂ મના આવેશમાં પરત્તાતો તે આવ્યો ગયો, માર્ગમાં રાણીના રાખેડો કાનમાં ચુંગતા હતા. “મન્ત્રેણ તેજ ?”

બારોડે તપાસી જોયું રાણીમાં જીવ હતો નહિ. એના દુઃખ અને રોષનો પ્રાર નહોતો. એણે રાગ્ન અને હેમશુરિને ઉકળના ચાપ દઇ દીધા. આખા સાયમાં તીવ્ર દુઃખનું વાદળ ફરી વળ્યું-મેવાડી દાસીઓ અને બારોડણે કલ્પાન્ત કરી મૂક્યું. તેઓ રડી રડી ચાપ દેતાં ધડર પહોચ્યાં.

જયદેવ બારોડની મનોદશા કથી જાણ તેજ નહોતી. રાણીને મોં ખતાવ્યું તે જાની શકે તેમ નહોતું. અને અને આ અનર્થ સહી જવો તે અશક્ય હતું. એણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો-ચુગરાતના ઇતિહાસમાં એના કાર્યની જાપ મારવા તે તજવી રહ્યો.

ધડરમાં મેવાડ કુંપરીને માન સહ અગ્નિસંસ્કાર દીધા. બાપ કરતાં યે વધારે લાગ-ણીયા એ રડ્યો-મેવાડની દાસીઓને રક્ષકો આપી રાણીને કુંકો સંદેશો ફલાવી વિદાય કરી અને પોતે કુંકુંળને લઇ સિદ્ધો સિદ્ધપુર ગયો. ત્યાં તેણે પોતાનું વેણ ગયાનું ધીકતુ ચેર સિદ્ધ કીધું.

* * * * *

આત્યારે તો વખત બદલાઇ ગયા છે. એ જમાનાયે જુદા હતા. એ જમાનાની વીર-તાઓ અને લાવનાઓ એ જુદી હતી. એ સમયનાં શૂરાતનો અને સ્વાર્થેણો તો કલ્પનામાં લાવ્યાં એ અધરાં પડે છે. રજપુતાણનાં પરાક્રમોનાં મોજને દેશમાં ઉજળનાં અને એ પરા-ક્રમેને પ્રેરનાર, દેશના ગૌરવશીલ ઇતિહાસને ઘડનાર અને જળજી રાખનાર એક વર્ગ હયાત હતો. બારોડો રાજદરબારે માન પામના, રાજ્યનાં વર્ષોસનો અને પારિતોષિકો પાળી રાજવી દાદથી જીવન ચુંગરતા, સરસ્વતીના લાડકા પુત્રો મનાના, અર્પે રાગમહારાગ્નઓ વંચેના કોલકરારોના ઘણીયે વાર લરોંસાદાર જમીન તરીકે સહી સીક્યાં સાથેના અને વિધ-વિધ પ્રકારની વિધિઓ યથેક્ષા આજરદાર સાક્ષીઓની સાથે કરેલા દસ્તાવેજોના લગ કરવાનું કામ આત્યારે તો મોટી વાત મનાતી નથી. પરંતુ એ જમાનો એવો હતો જે વખતે એક મદ માણસના વચન ઉપર રાજ્યોનાં હિત અવગ્રહવતાં અને “થું માંડે વેણ જન્ય ?” એ જાતનું અંભિમાન દરેક માણસને વસ્તુઓનું રહેતું. એમાં બારોડનું વચન કે જામીનગીરી એટલે કે આડો આંક. બારોડનું વચન મિથ્યા જાણ તે પહેલાં તો કેટલાનાં લોહી રેડાય. અને જયદેવ બારોડ એટલે એની નાતનો માનવંતો પુરુષ, એના જમાનાનો કંઇક જળણીતો પુરુષ, જેણે જુવાનીમાં હમ્મશે સૈનિકોની સરદારી કરેલી, જેણે અનેક રણસૈના જોયેલાં અને જેના પૂર્વજોએ અણહીલપુરના રાગ્નઓની એકનિષ્ઠાથી સેવા બગવેલી-એમનાં પરાક્રમોની કવિતાઓ માયેલી. કુમારપાળ મહારાજની નમ્રતા કે નિર્ભયતા અને હેમશુરીજીની દીલો-

ધથી આવેલા દરજી અંતથી-એની જમીનમીનીની ઉપેક્ષાથી એનું ખારોટ હૃદય કકળી ઉઠ્યું, સૌ અનર્થની કારણભૂત થયેલી એકધારી વૈનસત્તાને મદાકાળનું કાચુ કત્રંક ચોટાડવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો અને તે અમલમાં લાવવા માટે સિદ્ધપુરમાં યોગ રચ્યો.

જનાવૈન જ નાતગોરને મળી એણે પોતાની આખી જાનને નોતરી. સિદ્ધપુરની ભાગોને મોટાં વડરોની છાયાઓ નિચે મોટી મોટી નંખાઇ છે. આખા ગુજરાનના ખારોટો મોટા કપાના હોડા અને અરીણીની ઝખ્ખીઓ લઇ એકાએક આવતા જાય છે. પાટણના જયદેવ ખારોટ નાન તેડે છે અને આવી શકે તેવું હોય અને ન આવે તેને કુશદેવીના ચમ છે.

આમન્ત્રણને સ્વીકારી આખીયે-નાત ભરાઇ. જૂદ અને યુવાન જે આવી શકે તે આવી ગયું. નાન બેઠી. લીંચના નામીયા ખારોટો માદીએ બિરાજ્યા. કમુંઆ માટે અરી-ણી મોટીઓ તૈયાર હતી. ફૂગણ માટે તાજ શેઝડી છોડી દેવા દુકામ દગબંધ તૈયારે દના.

દેર દેર ટોળાં વળ્યાં, કમુંઆ નીકળ્યા. ‘મારા સમ, તમારા સમ’ કરના બે હાંટા બહાર નાખી તોડાના દિશાએ ખારોટોએ કડવા પળ વ્હાણા ઘુટકા મટમટાવ્યા. કમુંઓ સૌએ લીધો અને ફૂગણ માટે શેઝડીના યાગ સૌની આગળ મૂકવામાં આવ્યા. સૌને પહેલે તે પહેલાં અડકાય નહિ. યાગ પહેલ્યા અને નાનગોરે કર્યું “પહેલ્યા.” સૌએ શેઝડી લેવા દાય લંખાવ્યા પરંતુ પુર્નજ જયદેવ ખારોટ ઉભા થયા અને દાયથી નીચાની કરી મોટા માટે બોલ્યા “થોભો, જાઇઓ થોભો. શેઝડીને દાય અટકાવો તે પહેલાં મારી વાન સંબળો થો.” સૌના દાય બોલ પડ્યા. ચકિન થઇ તેઓ તેમની સામે વેઇ રવા. મોં કટાણું કર્યા છે કારણ કમુંઆ પછી ફૂગાનો વિયોગ સહેવો એ વસમી વાન હતી. માદીએ બોલ્યા ધરડા ખારોટો બોલ્યા “જયદેવ ખારોટ ! ફૂગણનાં તે દહી થોભણું દાય ? એવી તે કેવી વાનો કહેવાની છે ?-પછી કહેજોને એકને બદલે દગર, કેાણ રોકવાનું છે ?”

જવાબમાં જયદેવ ખારોટ દુદનાથી બોલ્યા “ના-પછી-નહિ. પહેલી જ કહેવાની છે. સંબળો ! કાન મારી સંબળો ! ગુજરાનના શૂરવીર ખારોટો ! ફૂગણને લાયક નમારો મોં નથી કર્યા.”

“કેમ, એમ બોલ્યા ? જયદેવ ખારોટ ! ફૂગણના લાયક અમારો મોં નહિ ? શું બોલો છો તમે !” કેટલાક બોલી ઉઠ્યા, અમને આશ્ચર્ય થયું.

“ત્યારે મારી વાન સંબળો અને તમારી જાનેજ નિર્ણય કરો કે નમારે તે કમુંઆ કરી ફૂગણ કરવાં થઇ છે કે મોલે મેરા મોપડી મરી પડ્યું પડે છે.” ખારોટે ચર્ચાન કરી અને મેવાલી રાખીની સપગા ઘટના હૃદય કકાઇ નાખે, સોદી ઉકળાવી નાખે તેવી તેજવાર ભાવમાં કહેવા માંડી. વાન કહેનાર જયદેવ ખારોટ, તાજજ બીના અને અંમન લાગણીનો આચર-મું મળ્યા રહે ? ફૂગણ ફૂગણના કેસજે રજાં અને ખારોટની આંખોમાં યાવ રંગ-આવવા લાગ્યો-કેટલાકે જ્યોતી મળવા માંડી-કેટલાકના દાયજમવા પર ગપા કેટલાકે રોષ અને નિરરકારના સિન્કર કર્યા.

જયદેવ ખારોટનું વડાત્વ સખરોમાંથી આંત્રણનું તે ચકિન બદાનું કામ મજાજ. એમણે રાખાની ગિન્ના, પોતાની જમીનમીનીની પતિવાના, રાખીની ચિવચકિન અને બદાદુરી

લયો ટેક, રાગની નિર્બળતા, હેમસુરીની લઠ અને છેવટનો કંઈ અંત અને પોતાના અપમાનમાં ખારોટ જતિનું ઘોર અપમાન એવું આમેદુખ ચિતરી બતાવ્યું કે એમણે ધારી હતી એથી વિશેષ અસર થઈ જણાઈ. અંતમાં લાખો લાય કરી એમણે લાપિ કથન કરતા હોય તેમ ગંભીર ઘેરા નાદથી કહ્યું “ખારોટ ! આ સમય અને સ્થળ યાદ રાખજો. આજે તમારાં વચન અવગણ્યારો, કાલે તમારી જાત અવગણ્યારો. વખત એવો આવશે કે કુતરા જેટલુંયે માન રાજદરબારે તમે પામશો નહિ—અને ખારોટનું વચન એટલે એક જુદા લખાડીનું વચન એમ સૌ માનશે. એક વાર આવા અપમાનનો ઘુટડો ગળી, અશીયુના નશામાં ઉઘી જાઓ અને ફરી જાગી શકશો જ નહિ. મૂળરાજ મદારાજનો વખત હોય તો એક ખારોટનું વચન જાય તે પહેલાં ગુજરાતમાં હતું ન હતું અર્થ ગયું હોય—અહા ! ખારોટ ! છાતીમાં કટાર મારી મુવેશી આશા લંગ થયેલી મેવાડકુંવરીના લોહીના કસુંબા પી દડા પેટે તમારે શેલડીના ફુંગા કરવા છે કે ખારોટ જતિની આજર સાચવવા કંઈ કરી બતાવવું છે ? મેવાડના રાણાની નજરમાં ગુજરાતના ખારોટની કિંમત કેટલી અંકારો તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે છે ?” ખારોટ જાણે-જાણ્યા માનના હોય તેમ જોઈ રહ્યા. એક જણ ખેલી ઉઠ્યો “તમે જ ખેલી નાખો જે કરવું હોય તે—માને પેટે ધાન્યા છીએ—કુતરીના પેટે નહિ—સમજ્યાને,” બીજાએ એ ટેકા આપ્યો.

જ્યદેવ ખારોટે કહ્યું “ મને જ પૂછો છો ? તો કહું છું કે લાંબણો અને ત્રાંગાંથી આ ધા રૂઝાય એવો નથી. એ તો કરી ચૂક્યો છું. એક જ ઉપાય રહ્યો છે—કરતાં આવડે તો કરી લઉંએ. અમેર-અમેર શબ્દ તો યાદ રહ્યો છે ને ? અમેર કરવા જે તૈયાર હોય તે ઉપાડે શેલડીની કાતરીઓ અને કરે ફુંગણ ”

‘અમેર’ શબ્દના ઉચ્ચારે સહા સ્થંભા ગઈ. અમેર ? રજપુતાનાના ઇતિહાસમાં ‘મુહાર’ શબ્દ તો ઘણી વાર વંચાય છે. અમેર શબ્દ એટલો પરિચિત નથી. પરંતુ જેમ રજપુત રાણીઓની મુહાર મશહુર છે તેમ ગુજરાતના ખારોટના વચનની ખાતર-પ્રતિષ્ઠાની ખાતર કરેલા અમેરે એટલા જ જ્વલંત અને નોંધ લેવા જેવા છે. જ્યારે જ્યારે ખારોટ ગમીને છતાં પક્ષકારીથી વચન-લંગ થતા ત્યારે અમેર કરી ખારોટો રાગમહારાગઓને ટેકાણે લાવતા. કેટલાયે વર્ષો થયાં અમેર થયો નહોતો, જ્યદેવ ખારોટે તૈયાર કયો અને સહા વિચારમાં પડી. એમણે તો આજુ જ રાખ્યું “ ફુંગણ કરો લાંબણો ! ખુશીથી ફુંગણ કરો, એકવડો અમેર કરવો હોય તો એક લ્યો—મેવડો કરવો હોય તો બે લ્યો—શેલડીની અહીં ખોટ નથી ખુશીથી ઉપાડો, આવો અવસર ફરી નહિ આવે.” પણ દડી પટેલી સંભાને પાણી ચડ્યાં નહિ.

એ અવસર એવો હતો કે ઈચ્છા છતાં લાય શેલડી તરફ અચકાઈ જતાં—કારણ અમેર કરવો એટલે જીવતાં બળા મરવું. એક કકડે એકલા, બે કકડે સળેડ. ખારોટે ચાર તરફ બેવા માંડ્યું—એકે કકડો ઉપડ્યો. નહિ. હોડાં દાખી એમણે કટાક્ષ કયો “ કેમ ખારોટો ! કસુંબો ઉતરી ગયો કે શું ? અશીયુ ઓછાં પડ્યાં હશે—ફરીથી લ્યો, આ વખતમાં કસુંબાએ ક્યાં ચડે છે ? ફુંગાને લાયક મોં હશે તે જ કરશે સ્તો ગોર મહારાજ !” થાળ ઉપાડો—કેઈ

વધારે માથે તો વધારે આપત્તે—કસર ન કરતા સુન્દરાતના આરોરે. આજે પોતાના આપ-દાતાની આજરૂ સાચવવા બની હતી એકઠા મન્યા છે.”

મહેલું ઘણાને હાડે હાડ લાગી આવ્યું. એક જણના હૃદય સોંસરતું તીર મધુ નીકળી મધુ. મોહના છેડેથી એક જુવાનીએ ઉભો થયેલ મુજબે દેરો માંમમાં પુડ્યો હતો. આંખ લીંબુ ફાડ હતી. ખુણામાં લાક્ષણ જમી હતી—માથે સાકામાં ઉમી કસળી ખોલી હતી. મોં સોદામણું જરા લંબગોળ હતું—શરીર જરા પાનજું પણ ઉચું સપ્રમાણ હતું. વચર મૂંછે ને મૂંછે પર તામ દેતો હતો. વાંસના વનમાં વાંસનો એકાએક ફજોગો પૂરે તેમ તે સહામાં ઉભો ધર્મ મથો—ખોંખારો ક્યો અને ઉચા સાદે ખોલ્યો “જયદેવ સામા યાજ મોક્ષાવો—મામાની મોદે જાણો ફૂંચો નહિ કરે ત્યારે કરશે કેણું ?”

સૌ સામા વિરિમન ધર્મ. એ જુવાન જયદેવ જારોટનો સગો ભાણેજ હતો. આવતાં મોડે યવથી છેડો બેઠો હતો. એનું નામ અમરસિંહ હતું—એને પરજો આઠ જ મદીના થયા હતા. જયદેવ જારોટે સામુ—નેમું—મામાને, ઉમરકો આવ્યો “સાચાં છે, ભાખા! નામ રાખ્યું ખરું” એમજો નાનગોરને યાજ લાઇ સામા જ્યાં હતું પરંતુ જનજે અધીરો થયો હોય તેમ અમરસિંહ મહાને ચીરતો વચમાં ધસી આવ્યો. છટાથી નમરકાર ક્યાં અને ગોરના યાજમાંથી બે દુકડા જટ લઇને ઉપાડ્યા. કેટલાકથી ગોલી જવામું “હં—હં બે ?” એટલે—સભેડે.

ધામે વઢેનાં પાણીમાં ફરથી પૂરનો ધણો આવે અને પાંડી નદીનાં પાણીં ઘોડાને વેગે રટે તેમ સહામાં લેસ આવ્યું. એ પ્રસંગે એવા હોય છે કે એકે પડેલ ફરી એટલે મનુસરનારાની ખોટ નથી હોતી. પાટણુ લોંચ અને ચરોતરના જુવાનોએ રપધો કદવા વાંટી. કેઈએ એક કેઈએ બે ગોરના યાજમાંથી ઉડી ઉડી કાતરીએ ઉપાડવા માંડી. યાજ ફરીથી જરવો પડ્યો અને ‘આ તરફ—આ તરફ’ની જુમો ચાલુ જ રહી. જયદેવ જારોટે પ્રોત્સાહન આપ્યા જ કડું અને જેમ સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ ઉત્સાહ વધતો ગયેલ ઘોડા અપવાદ સિવાય પળાયે જમોર મન રવીકારું કામ પડે થયું એટલે જયદેવે ફરી બેસાડ્યા. જયદેવ જારોટે હાથ લેડ્યા અને બોલ્યા “જારોટો! તમે તો માન મદેમાન કહેવાએ. તમેને પડેલા ફૂંચો રોએ દલે રન હોય તો હું મથું મોં કદે ?” એમ કહી અમરાતા હાથમાં યાજ હતો તેમાંથી તેમજો એક નહિ—બે નહિ—પણ ત્રણ દુકડા ઉપાડ્યા ને એક પાંડી એક એમ મોમા નાખ્યા.

જમીરકારે પૂછ્યું “જયદેવ જારોટ ! જમોર એકનું દોષ, બેનું દોષ. ત્રણ સા દિસાને લીધા ?”

“એક મારા હોકરાનો” જારોટે જુવામો ક્યો. એક મરખી માનની અને ત.સ.ની સિંકારી જવાના મોંમાંથી નીકળી ગઈ—આજુ જમોર કદીએ મથું નહોતું.

એજ બેઈમાં જમોરનો રિમ અને હમ નહી યાજ ગયેલ. જયદેવ જારોટનાં પાયાન જમી ચો જમોર કરનારા પોતાનાં મહોવદાસને મળી આવ્યા મળેડે જમનાર પોતાની સની કીએને લઈ ચામ્યા.

સરસ્વતીના પવિત્ર કિનારે પહેલો અમર ચવનો હતો. આખી નગરી આ કશ્ચ ઘટના જોવા એકઠી થઈ હતી.

તીરના ઢગલા, તેડનાં કુખાં, ખેસ ચુંદડીના ગાંસડા આવી પહોંચ્યા. સ્ત્રીઓ રેશમી વસ્ત્રોમાં સજ્જ હતી, કપાળે આડ હતી. પુરૂષો સફેદ રાજવી વેશમાં હતા. છાતીમાં કુકુમના યાપા હતા. નાતગોર વિધિ કરાવવા તૈયાર હતા.

પહેલા અમરનો યથા અમરભાણુને હતો. યુવાન જોડું દસના મોંઘે આગળ આવ્યું. એમણે સૌને પ્રણામ કર્યા. નવોદા પોતાની સામુને નીસા નમી પગે લાગવા ગઇ. સગભાં હોવાથી બરાબર નમી શકી નહિ. જ્યારે બારોડની જ્હેન વીરજાની આંખમાં આંસુ આવ્યું, એણે બાધને કહ્યું “જ્યારે વીરા ! બાણેજનાં અમર લેશે અને બાણેજના કુલ જોવા વગર જન્મેલા દીકરાનાંએ અમર લેશે ?” મોટું ધર્મસંકટ આવ્યું. એ જીવ હોમાય પણ ત્રીજા નિર્દોષ જીવને કેમ કરી મારી શકાય ? સૌ વિચારમાં પડ્યા.

“સગભાં સ્ત્રી બળા શકે નહિ.” ઘણાએ કહ્યું.

“પહેલું અમર તુરે નહિ. અપશુકન થાય” એવું બોલનારે નીકળ્યા.

“અમારું વેણ જાય નહિ.” અમરે દદતાયી કહ્યું.

“પતિને વિરહ રહેવાય નહિ.” નવોદાએ આગ્રહથી કહ્યું. આવા પ્રસંગોએ મક્કાને રાખવામાં આવતો નથી. અમરની માતા કહે “પુત્ર જાય, પુત્રની વડુ જાય પણ પૌત્ર આપું નહિ.” ઉપાય શો ? આ સંકટ ઘણું બારીક હતું અને એનો ઉપાય ન સૂઝ્યો હોત તો ઇતિહાસમાં અંધારૂં ગએલો અમર સરસ્વતીના કિનારે જ સમાપ્ત થઇ ગયો હોત. પરંતુ સ્ત્રીની શુદ્ધિએ આશીના પ્રસંગે કામ કર્યું. નવોદાએ પોતાના પતિના કાનમાં કંઈક કહ્યું અને અમરના મુખ પર આનંદ જવાયો,

“થોભો, ઉપાય છે. બા ! તમારો પૌત્ર તમને આપું છું-તૈયારી કરો-મારું વચન છે મારો વંશ રાખનાર રહેશે”

વિધિ ચરૂ થઈ. એક મોનેરી દુપટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો. એક રેશમી ચુંદડી કાઢવામાં આવી. બન્ને વસ્ત્રો તેડમાં બરાબર નીતરતાં બોળ્યાં. ખેસ પુરૂષને ખભે નાખવામાં આવ્યો. ચુંદડી સ્ત્રીના માથે ચડી. નાતગોરે મન્ત્રોચાર કરી એક જગ્યાએ શ્રીફળ, ફોટી કંકુના ઝંટા નાંખ્યા અને યુગ્મ ત્યાં જઈ ઉભું. નાતગોરે પછી અમરના હાથમાં નાડાછડી બાંધ્યાં એક ધનુષ્ય અને એક તીર આપવા માંડ્યાં.

“થોભો, એકવાર મને મારી માને એનો પૌત્ર પાછો આપવા દો. બા ! બોલો ધર,” અમરે કહ્યું. એમ કહી એણે કેડેથી જમૈયો કાઢ્યો. પત્નીએ પેટ ધર્મ-પુરૂષે ધીમેથી ધા કર્યો-ગર્ભોદાન ચીર્ણ અને સાત સાડાસાત માસનો અપકવ જીવ-ખેંચી કાઢી માના બોળામાં મૂક્યો. “લે મા ! આ તારા દીકરાનો દીકરો, સંભારજો-આ બધા અમરનું વેર એકઠી એ લેશે-લે, હવે આપિશ દેડે અને સ્વર્ગે જઈએ” માએ સંભાળી ગર્ભ બોળામાં લઇ લીધી-નવોદાનું શયન હેઠે પડ્યું-માને કુસકુ આવ્યું-એની આંખ બીની થઈ પરંતુ અપશુકન ન થાય તે માટે આંસુ ખાળી રાખી પુત્રની બેટ લઈ બોલી “બેટા ! વરવડનો સ્વર્ગમાં વાસ

ખારોટનો શાપ રાજ કરતાં સુરીછ તરફ વિશેષ હતો. આંખે યતિને લક્ષ્મી નહિજ મળે રાજા ! મારો શાપ ઉતરશેજ-મારો શાપ છે કે એ પોતે જાને આખા પાટણના મુનિઓ એક રાતમાં જ અશ્વેષ થઈ જશે-અને જોને તમે અંધ જની પુછ રહ્યા છો તેને તમારા પછી ગાદીએ આવનાર રાજા હૃદયથી ધિક્કારશે, અપમાનશે-અને.....”

રાજા ફરી કેપી ઉઠ્યો-એ વિનવતો ફરી બોલ્યો. “ખારોટ ! તમને તમારા ઇષ્ટદેવના સમ છે. હવે રહેમ કરો.” ખારોટે વાક્ય અધુરું રાખ્યું. એમણે નાતગોરને કહ્યું “ચલાવો-મારા ગયા પછી મારા ધનના વારસ તમે ચલો-એ મારી દક્ષિણા-ત્વરા કરો.” નાતગોરે અશિક્ષિયા કરવા કાકડો લાથમાં લીધો. કુમારપાળ રાજા કકળી વચમાં પડ્યો. “ખારોટ ! ખારોટ ! તમારા રાજાને લક્ષ્મી કરો ! મારા પાટણમાં આવી હિસા કરી મારે કપાળે કંઈક ચડાવો ના.” પરંતુ આગલી ખારોટ છેલી કણે ક્યાંથી માને ? શાપમાં જ એમણે કહ્યું “હિસાનો કર હોત તો મેવાડકુંવરીને મરવા સમય ન આવત-રાજા ! છેટા રહો ખારોટનો ઝમોર કોઈ કાળે તૂટે નહિ.” એમ કહી એણે કાકડો નાતગોરના લાથમાંથી લઈ-પોતાના બાળકોને-પોતાની સ્ત્રીના વસ્ત્રોને જાતે જ લગાડ્યો-અને છેવટે પોતાના શરીરે ફેરવ્યો-રાજા જોઈ શક્યો નહિ-તેનો દયાળુ આત્મા ચીસ પાડી રહ્યો હતો પરંતુ એ કમનસીબ ફૂરકિયા અદકાવરી એ એની શક્તિ બહારનું કામ હતું-તે મેદનીમાંથી નીકળી અદ્રશ્ય થઈ ગયો-જયદેવ ખારોટનું કુટુંબ જમીનગીરી પૂરી કરતું બળા ભરમ થઈ ગયું-ઝમોરની છેલ્લી જ્વાળાઓ એની. શાપ વરસાવતી રમી ગઈ અને એ જ્વાળામાં જૈનસત્તાની વધી પડેલી ઉન્નવજ્ઞતા બળા ભરમ થઈ ગઈ. પછી કુમારપાળ મહારાજને એ કિયાથી કંઈક અન્યાય જ થયો હતો.

x x x x x x

એ ઝમોર પછી યુગરાનનો ઇતિહાસ ગદ્યાયો. એ ન હોત તો પીળા કેસરીયા ચાંસાનું અત્યારે કેટલું જોર હોત તે કશુંતું મુરકેમ છે. હેમસુરીછની કળા નમવા માંડી. રાજાની શ્રદ્ધા ન ચળી પરંતુ અંધ વર્ષાકરણના પાશમાંથી એ મુક્ત થયા. કુમારપાળ મહારાજે શિવાજીયાના પૂનરોદ્ધારમાં યે પાછળથી દ્રવ્ય ખર્ચ્યો તેના ઉચ્ચેએ ઇતિહાસમાંથી જાડી આવે છે.

પાટણના ઝમોરની કશું ઘટના આખા દેશમાં પ્રસરી ગઈ હતી, અને દેશના ધર્મચાર્યોનું ધ્યાન એવાયું હતું-વખત જતો ગયો તેમ એમાં અતિશયોક્તિ લખવા લાગી અને વર્ષો પછી દેવ બોધાચાર્ય નામના દંડી સ્વામી એક ભટ્ટાચાર્ય નામના અતિ યુવાન સ-ચાંસી સાથે હેમચંદ્રસુરિને હરાવવા પાટણ પધાર્યા. એ ભટ્ટાચાર્ય તે કહેવાય છે કે ગર્ભમાંથી ખેંચી કાઢેલો અમરનો પુત્ર.

મુનિછએ અમરને પૂ.મ કહી, કૃત્રિમચંદ્ર પ્રગટાવ્યા છતાં લાર્યા. દંડીએ પોતાના સીધીની સહાયથી પ્રત્યક્ષાળની લુકી માવા રચી અને એક જ રાતમાં લક્ષ મુનિઓનો લય થઈ ગયો-કુમારપાળ મહારાજે મુકે જતાં જઈ મહિને દેહ છોડ્યો-ખારોટના શાપ એમને કેદ બની છેલ્લા દિવસોમાં રંગડી રહ્યા.

એમની પછી ગાદી પર આવનાર અવિચારી અજ્ઞપાળે તો જૈનધર્મ પર જો કંઈક લગાવ્યો તે તો ઝમોરના અકિરા વેર કરતાંયે વિશેષ લાગે છે-ત્યાર પછી મુનિમહારાજે

રેણા પણ એમનાં જનકુ-તંતરમંતર-સદાકાળ માટે અદૃશ્ય થઈ ગયાં. ગુજરાત પરંતુ અહિંસા-વાદી જ રહ્યો તે જનધર્મના પ્રતાપે જ.

અને એ કૂર ઝમેરે ખારાટ જનતિને અંતિહાસિક અમરતા આપી પણ એમની જાહેજલાલી ખાળી ખાખ કરી. ખારાટજનતિ નદિ જેવી થઈ ગઈ-ગુજરાતમાંથી એની લયાતી કરમાઈ ગઈ-દીર્ઘ પાટણના ખારાટો-ખદ્ધાબટો-અત્યારે યે ઝમેર યાદ કરી મૂછો મરડે છે-પણ એ વચનપ્રિયતા-એ ચૂરવીરતા-એ ગૌરવ અને ઉદારતા ક્યાં છે ?

ખારાટનું ખારાટપણું મયું અને એમની વીરરસની ધારાઓ પીનારી રજપુતાણએ ધાવણના અભાવે સુકાતી ચાલી.

અત્યારે તો એ સમર્થ હેમચુરિઓએ નથી-એ સાત્તિક વૃત્તિવાળા મેંધમી કુમારપાળોએ નથી અને વચનપ્રિય જયદેવોએ ક્યાં રહ્યા છે ?

વાચક ! એ જમાના-વીરતા ખતાવાના જમાના શું વહી જ ગયા ?

રાઈનો પર્વત

સાહિત્યને આપણે ત્યાં નાટક માટે કશો સમભાવ નથી. સાહિત્યને આપણે કલા સાથે સરખાવીએ, અને નાટક જુદી જ કલા તરીકે ગણીએ, તો દરેક કલા સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ, આદર્શની કે વર્તમાનની દૃષ્ટિએ જીવનની સમીક્ષા કરે છે. એથી દરેક કલા જુદી જુદી કલા હોઈને પણ તેમના ધર્મો (functions) એક છે એમ આપણે કહી શકીએ. પણ સાહિત્યમાં (આદર્શ કે વર્તમાન) જીવનનું જોટલું પ્રતિબિંબ પડે છે તેના કરતાં નાટકમાં વિશેષ પડે છે. આ રીતે કલામાં નાટકનું સ્થાન સૌથી ઉચ્ચતમ છે. *

કલાને અને જીવનને હંમેશાં સહીપણાં હોવાં જોઈએ. આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને જીવનને તો સંબંધ ઓછો જ છે; અને નાટક અને સાહિત્યને કશો જ સંબંધ નથી, એટલે નાટક જે જીવનની સર્વોત્તમ કલા છે એને જ જીવન સાથે કશો સંબંધ રહ્યાં નથી. આથી જીવન પોતે હીણું, નમાડું, પ્રાણહીન યજ્ઞ તો તેમાં કરી નવાઈ નથી; અને, કલા પોતે પણ દાંથી તથા નિર્જીવ યજ્ઞ વગર રહે નહિ. નાટક અને જીવનને આંધળા અને લંગડાના જેવો સંબંધ છે. જીવન કલાથી વિમુખ થાય તો તે અંધ છે, અને કલા જીવનથી દૂર ખસી બેસે તો તે લંગડી છે. એકની પાસે દૃષ્ટિ છે, બીજીની પાસે શક્તિ છે, અને દૃષ્ટિ અને શક્તિ બન્ને સાથે સાથે ચાલે તો જ જીવન ઉચ્ચ ધર્મ શકે.

અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં નાટકના નટો સાથે સાહિત્યકારોને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હતો નહિ. બન્ને વર્ગ એકબીજાથી અલગાએલા રહેતા. પરંતુ સર રમણભાઈનું 'રાઈનો પર્વત' નામનું નાટક પહેલવહેલું અમદાવાદમાં શ્રી મુંબઈ સુજરાતી નાટક મંડળી તરફથી લગ્નવાદ્યું એથી આ આરોપ થોડે ઓરો દૂર થયો છે. મૂળ નાટકે પહેલેથી જ સાહિત્યમાં પોતાનું નિશ્ચલ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. એમાંનું વસ્તુ પણ રંગભૂમિને લાયક જ છે; પણ જે કંઈ થોડાકણ ફેરફાર રંગભૂમિની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે નાટકમાં કરવા પડે, એ ફેરફારો કરી આપવા અત્યાર સુધી કોઈ મધ્યસ્થ વ્યક્તિ તૈયાર નહોતી તેથી જ નાટક લગ્નવાદ્ય વગર પડી રહ્યું એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. મધ્યસ્થ વ્યક્તિની જરૂર એટલા માટે કે સર રમણભાઈના વ્યવસાયી જીવનમાંથી નાટકમાં આવા ફેરફાર કરવા જોડેલા વખત કાઢી ન શકાય, અને એક વાર પૂર્ણ કરેલા નાટકમાં ફેરફાર કરવા જતાં એનો આત્મા પણ કદાચ બદલાઈ જાય! આવી મધ્યસ્થ વ્યક્તિઓ આપણને અસહકારે આપી છે. અસહકારથી આપણી દૃષ્ટિ જ જીવનભિમુખ થઈ એની કોઈ ના નહિ કહે, અને એથી જ નાટક અને સાહિત્યનો પહેલો યોગ શ્રી. રામનારાયણ પાંદક તથા શ્રી રસિકલાલ પરીખે આપણને કરી આપ્યો છે.†

* ઉપરની દલીલ નાટકના હરા અભ્યાસી રા. 'ર'ના 'સ'ન્ય વિશે કેટલુંક જીવું અને નહું' પ્રસ્થાવ પુ. ૩ અં. ૧-૨માંથી લીધી છે, તે માટે હું એમનો આભારી છું.

† કોઈ કહેશે કે રાક્ષિહુદયે એ શોખ નથી કરી આપ્યો? રાક્ષિહુદય નાટક તરીકે કેવું છે, એમાંનું ગત્યુવિધાન કેવું છે, સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવું છે કે નહિ, એક્ય કહેતે અંશે છે, તે વિશે જ માંડ મન તો શંકિત છે. એક વાર એક વિદ્વાન સાક્ષરે બાપણ કરતાં હજુ હજુ કે રાક્ષિ-

નાટકનાં મૂળ વસ્તુમાં કેટલાએક ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. દુર્ગેશ તથા કમલા વચ્ચેનો પ્રેમ પ્રસંગ ઉમેરવામાં આવ્યો છે, અને પ્રધાન તથા તેમની પત્ની વચ્ચેનો વાર્તાલાપ વગેરે ભાગો કમી કરવામાં આવ્યા છે. નાટક શરૂ થતાં જ પર્વતરાય, લીલાવતી તથા નલકાને પ્રવેશ છે. એમાં

યૌવન રૂપ ધન વિભવ મળે પણ.

ઊણપ માનવી ! કેમ વસે મન ?

એ ભીમપાલાસ રાગ ગાતી લીલાવતી પ્રવેશ કરે છે, અને અંદર ગયા પછી નેપથ્યમાંથી એ નું એ ગીત. સાંભળીને પર્વતરાયના મનમાં જે સંકલ્પવિકલ્પ થાય છે એ નાટકકલામાં ઉચ્ચ પ્રકારની રચના technical ગણાવી લેઈએ. આવી જ રીતે આપણે દૂરથી નાટકમાંની 'આજ પ્રભા કંઈ ઓર સખી હો' - એ ભૈરવી સાંભળીએ છીએ. અને પછી થોડી વારે ગીત તથા તેનાં ગાનાર હોડીમાં ભેસી તત્કાપર આવે છે. રચના કે ટેકનીકની દૃષ્ટિએ જોતાં નાટક પૂર્ણ છે, અને ભજવાયા પછી પણ જો કંઈક ઊણપ કે અસંતોષ - કે 'હજી કંઈક આવશે' એવી આશા પ્રેક્ષકોના મનમાં રહી જાય, તો એનું કારણ એ છે કે આવા નાટક જોવાની હજી આપણને ટેવ પડી નથી, અને છુદ્ધિને જગતી રાખીને નાટકને સમજવા. પૂરતો જે પ્રયત્ન આપણને નાટક આલતી વખતે કરવો પડે છે, એ પ્રયત્નના પડ્યા નાટક પૂરું થાય છે તોપણ આપણામાં શમ્યા હોતા નથી, એથી જ આપણે અદર રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે. નાટકમાં પ્રવેશોની ગોઠવણ એવા પ્રકારની છે કે પ્રેક્ષકવર્ગને પોતાની કલ્પનાશક્તિ પણ વાપરવી પડે. એકના એક પ્રવેશમાં પણ આતું ખનવા પામે છે; અને તેનો સારામાં સારો નમૂનો બીજા અંકમાં દુર્ગેશ અને કમલાનું પ્રથમ મિલન થાય છે ત્યાં આપણને મળી આવે છે. દુર્ગેશ નલકાને મંદિરમાં મળે છે, અને પર્વતરાય વિશે બાતમી મેળવ્યા બાદ બન્ને અંદર જાય છે, ત્યાં કોઇને એમ લાગે છે કે પડેલા પડ્યા વગર પ્રવેશ પૂરો થાય છે, અને એના એ પડદાપર કમલા અને તેની સખીઓ આવી પહોંચે છે. પણ ત્યાં પ્રવેશ આવું જ છે. મૂળનો પ્રવેશ ત્યાં જ પૂરો થાય છે, પણ નાટકમાં આપણે ઉપર કહ્યું તેમ દુર્ગેશ અને કમલાનો પ્રેમપ્રસંગ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. દુર્ગેશ મંદિરમાં જાય; કમલા સખીઓ સાથે મહાદેવનાં દર્શન કરવા આવે, સૌએ પોતપોતાના પ્રિયતમનામથી મહાદેવને સંબોધીને વંદન કરવું એમ નક્કી થાય, પહેલાં કમલાનો વારો આવે, અને મહાદેવને પોતાના પ્રિયતમનામ દુર્ગેશથી સંબોધવા જતાં જાણે મહાદેવ પોતે જ પ્રસન્ન થઈને દુર્ગેશનું સ્વરૂપ લઈને આવતા હોય તેમ દુર્ગેશ પોતે મંદિરમાંથી બહાર આવે આ બધું સમજવા માટે પ્રેક્ષકવર્ગ તરફથી કલ્પનાના મોટા ફાળાની અપેક્ષા રખાય છે. શંકસખીઓએ કમલાને અટારીમાં ઉભી રાખી હોત, અને દુર્ગેશને જોયું જોતો રસ્તે જતાં કહ્યો હોત, પણ દુર્ગેશ અને કમલાનું પ્રથમ મિલન જે સ્વાભાવિક રીતે નાટકમાં કરી બતાવ્યું છે તે આ ભાગ ઉમેરનારની બિચી રસજ્ઞતાની સાક્ષી પૂરે છે.

હૃદય કાનું છે એ વિશે જ ઉવટ સુધી શંકા રહે છે. પણ શકિતહૃદય પહેલાં આ જ નાટકમંડળાએ સ્વ. રણછોડભાઈનું 'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટક તથા સ્વ. મણિલાલનાં 'કાન્તા' તથા 'નૃસિંહ-અવતાર' નામનાં નાટક લખ્યાં હતાં.

નાટકનાં ગાયનો કે ગીતો ઉપર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર રાગ તથા તાલ આપવામાં આવ્યા છે. જે ગાયનો આપણને નાટકી લાગે તેવાને પણ અમુક એક રાગના ઐક્યમાંથી જટકી જવા દેવામાં આવ્યાં નથી. ઉ. ત. ગાયન ૩ તથા ૭. બારમા ગીતમાં દેશ ત્રિતાલની ગરબી જેવી લાગ છે તે મનને મોહક લાગે છે. ગીતો અર્થધન પણ ધણાં છે, અને એ રીતે શુદ્ધસાહિત્યમાં પણ કેટલાંક તો સ્થાન લે એવાં છે. ઉ. ત.

જ્ય થતિવર સિવ સંહતી, પુનિતા

અર્ધાગ સદા ગિરિદુહિતા—જ્ય૦

જ્ય તવ લોચન કામનું દાહક

પાવક પ્રેમનું.....

તથા— આજ પલા કંઈ એર સખી હો—આજ૦

મુક્ત બની મુજ બડતો આત્મા

મુણી પંખીનાં શોર—

ભર્ગ ભાનુનાં હૃદયે ધાર્ડ...

પહેલા ગીતમાં કામ અને પ્રેમ વચ્ચેનું અંતર વગેરે સ્વાભાવિકપણે, પ્રેમ અને વૈરાગ્ય, અમૃત કે ઝેર, જેવાં વિરોધી દ્વંદ્વો વચ્ચે રમી રહેલા શંકરના સ્વરૂપદારા કેખાડવામાં આવ્યું છે. ‘મુક્ત બની મુજ બડતો આત્મા, મુણી પંખીનાં શોર’—આ લીટીને દુનિયાના દરેકાઈ સાહિત્યમાં સ્થાન મળે એમ છે; અને પ્રેક્ષકવર્ગ પણ બેઘડી તો મુગ્ધ થઈ રહે છે.

અભિનય વિશે બે બોલ કહેવાના બાકી રહે છે. એક બાઈએ એવી ખોડ કાઢેલી કે બંધા એક્ટરો સરખા રૂપાળા નથી. પણ એ તે ક્યાંથી જ હોય! ઈશ્વરની દુનિયા વિવિધ છે, અને તો રંગભૂમિ પણ કેમ ન હોય? પરંતુ એમને જ એમ લાગેલું કે દેટલાએક નટોના અભિનયો સંપૂર્ણ છે; રાઈ, બગ્ગક, તથા લીલાવતી—આ પાત્રના અભિનય બિલકુલ અતિશયના વગરના, અને અત્યંત સ્વાભાવિક છે. બગ્ગક મહાન સ્ત્રી છે, સુખદુઃખ ધણું વેઠતું છે, અને બધું નાશ પામ્યા પછી માત્ર એક આશાને પૂરી કરવા બાંહે એનું શ્રવન નંબી રહેલું લાગે છે—આ બધું આપણે રંગભૂમિપર જોઈ શકીએ છીએ. રાઈનું મન્યન, અને તે સાથેનું પોતાના ગૌરવનું જ્ઞાન અને જગદીપ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાનો નિર્ભય વગેરે તમામ રંગભૂમિપર તાદરશ થાય છે—અને અંતઃપુરની સ્ત્રી એટલે જેનાપર જોરથી પવન પણ વાધે નથી એવી કુમળા સુરાવરચામાં પહેલેથી લીલાવતી, પતિ વૃદ્ધમાંથી યુવાન થઈને રાજમહેલમાં આવવાના છે, અને આશામાં ને આશામાં એને તો માત્ર વિધિની દૂરતાએ વિધવા થવાના સમાચાર જ સાંભળવાના હોય છે, તે વખતનું રા. જયશંકરનું વિરોધી ભાવોપરનું પ્રભુત્વ કાઢને આશ્ચર્ય પમાડે તો નવાઈ નથી. ચીલાનો પ્રાદ ભજવનાર આગળ ઉપર સારા નટ થશે એમ આશા બંધાય છે.

પણ—પણ—આ બેલ “પસાર” થએલો અણાવ ખરો? “પસાર” એટલે ‘પીટ’ કત્તાસમાં ભેસનાર વર્ગ—એણે પાસ કર્યો ખરો? તેમને કદાચ લાગે કે ‘યાર—પેસા ગયા!’ અને ખરેખરો પૈસા આપનાર વર્ગ કદાચ એ જ છે. કારણ મધ્યમ વર્ગના સુશિક્ષિત લોકોએ

એક વાર ખેત્ર જોયો એટલે બસ ! પણ ગરીબ, સામાન્ય, અભણ, મજૂર, કાપડીઆના ગુમેજ્જતા આ લોકો સાંજ પડે અને કશું ન થયે તો દસ વાર એક નાટક જોયું હોય તોપણ અગીઆરમી વાર જવાના. આ દષ્ટિએ જોનાં કદાચ આ ખેત્ર મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપનીને એટલા પૈસા પેદા નહિ કરાવી આવે. પણ તો શું ગુજરાતે ત્યાં જ અટકી બેસવું ? —આ ખેત્ર પોતાનું ખર્ચ—ખેત્ર પૂરવું ખર્ચ—ન દારી સકે, તો ગુજરાતને સરખાવા જેવું થશે; અને તેની જવાબદારી શિક્ષિત લોકોપર રહેશે. મેં દેશાચ્છેક લઘુજાઓને કહ્યું, કે રાષ્ટ્રનો પર્વત લજવાય છે; પંજુ એમના મોંપર કશો ઉદ્ધાસ ન વનોયો. ઈંગ્લેન્ડમાં—ટામસ હાર્ડીનું ટેસ ઓફ ધી હુર્બરવીઝ, કે દર્મી-સનનું ઇફ વિન્ટર કમ્સ આવી નવલકથાઓ રંગભૂમિપર લજવામાં આવે છે, ત્યારે નવલકથા નાટક તરીકે લજવાય છે એ ખાતર જ ત્યાંના સમસ્ત સમાજ એનો લાભ લે છે. પણ આપણે ત્યાં આવી જાતની જિજ્ઞાસા જ નથી; અથવા “જિજ્ઞાસુ દેખાવા પૂરતા જ લોકો જિજ્ઞાસુ રહે છે.”

પણ રંગભૂમિ માટે શિક્ષિત સમાજમાંથી જ કોઇ પ્રયત્ન ન કરે ? પેલા બંગાડી તથા તેમનાં પત્ની ગામેગામ ફરી પોતાનાં જ સંજોગો નાટકો લજાવે છે. તો શું ગુજરાતમાંથી આવા લોકો ન મળી આવે, કે જેઓ પોતાની જવાબદારી પૂરેપૂરી રીતે સમજે, નાટકીપણમાં તણાઈ ન જાય, જેમનું જીવન સ્વચ્છ હોય, અને જેમને સમાજ સમક્ષ નાટક શું છે એ દેખાડવાની અંતરની ઇચ્છા હોય ? મુંબઈ ધાંધીયું છે, નાટકી છે, અને નાટકીપણું એ જ ખરા નાટકનું પૈરી છે, એટલે ત્યાંથી એ પ્રયત્નની આશા ન રાખી શકાય. પણ અમદાવાદના શિષ્ટ સમાજમાંથી કોઇ બેગા થઈ આવે પ્રયત્ન નહિ કરે ?

પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક

નોંધ: શુક્ર તા. ૨૮-૧-૨૭ ને રોજ રા. બાપુવાલ, રા. જયરાંદર તથા બીજા મુખ્ય નટોને અભિનંદન આપવા ગુજરાત સાહિત્ય સભા મળી હતી, ત્યારે કેટલાએક સરકારી અધિકારીઓએ જોમ નહેરુ કરવામાં આવ્યું હતું કે નાટકમાંનાં ગીતો ધણાં દહિન છે, અને કાલામાત્ર ધોળકાના “મન માધાનું કરનારાં દે જોને જોને તપાસી તારી કાયા” આવાં (૧) સાદાં ગીતો મૂકાવા જોઈતાં હતાં. આ દલીલના ધણા દલીલાઓ અપાયા હતા. (૧) ગણના કરતાં પદની. ભ.પા વધારે અધરી હોય જ, અને સર રમણલાલના જવને ચોખ્ખાવે એવી જ પદની ભાષા પણ હોવી જોઈએ. (૨) ગીતોમાં જે અર્થ છે તે સંગીત તથા તાલ છે એટલે તાલ સહેજે હોય (નાટકનાં ગીતોમાં ધણેખાં રાગ તો હોતો જ નથી.) ને. સખટે અર્થ હોય તોપણ તે સહેજે હોય, જ્યારે “રાધનો પર્વત”માંનાં ગીતો રાગમાં, તાલમાં તથા ભાવમાં, અને આ બધાને અંગે રાખ્દમાં પણ સાચ સહેલાં નથી, એથી જોને દશ પણ પ્રયાસ બગર મળ્યો હોતો એવાને મન ન પણ પડે. મૂળ વાત એ છે કે શુદ્ધિના પ્રયાસ પછી પણ ભાવ, રાગ, અને સખટે એ બધાની એકતા લાગણી દ્વારા અનુભવવા એટલી ધણામાં સક્તિ હોતી નથી. શુદ્ધિ પકવ થયા વગરની લાગણીના ખાટી વમજવાળી કવિતાઓ શું આ સંવેદની સાક્ષી નથી પૂરવું ?

તંદ્રા

પીલુ

અર્ધ નિમીલિત નેત્ર મહી કંઈ
સ્વપ્ન અનેશં જાગે રે.

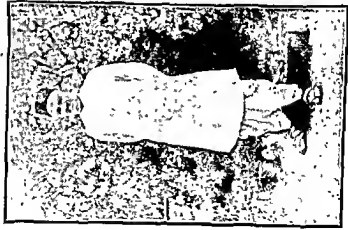
પાસે ધન્ય ઝરો ઝર ઝર થઈ
ગાય રૂપેરી રાગે રે.

રાગ નવેશ રંગ ધરી ને
નયન ને વશ લાસે રે.—અર્ધ.

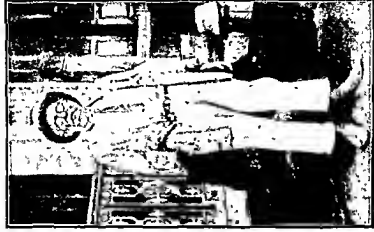
મુશગ અને મુરંગ લથું મન
હાસ થકી ઉલ્લાસે રે.—અર્ધ.

લેખક:—જયન્તકુમાર મ. લાહ.

સિવજીભાલા

કવિ જીનાશાસક.

રા. નરસિંહરાવ.

પ્રકૃતિ-કવિ તરીકે શ્રી નરસિંહરાવ

અને

શ્રી ન્હાનાલાલ :

એક તુલના.

ગૂજરાતમા પ્રકૃતિ કવિ તરીકે શ્રી નરસિંહરાવનું સ્થાન અદિતીય છે એમ મનાય છે. શ્રી ન્હાનાલાલને, નરસિંહરાવને જે અર્થમા પ્રકૃતિ કવિ કહેવામા આવ્યા છે તે અર્થમા કોઈએ પ્રકૃતિ કવિ તરીકે ઓળખાયાનું જાણુમા નથી પણ ગૂજરાતના આ બંને પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ વચ્ચે પ્રકૃતિ કવિ તરીકેની તુલનાને પૂરતો આવકામ છે.

જેમ આપણા જીવનનું પ્રત્યેક અંગ થોડે ઘણે અંશે ય પશ્ચિમની સારી નરમી અસરથી મુક્ત નથી રહી શક્યુ, તેમ આપણા અર્વાચીન માહિત્ય ઉપર પણ પશ્ચિમના સાહિત્યની અસર નહિ જેની નથી યર્ષ-અને આ અસર વધુ સચોટ રીતે શ્રી નરસિંહરાવના કાવ્યોમા માલમ પડી આવે છે, એનું કાગળુ વખતે એમ પણ હશે કે શ્રી નરસિંહરાવને તહેમના કૃત્યેજના અભ્યાસ દરમ્યાન અગ્રેજી જર્મિ-ગીતોના અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ ગીતોએ તહેમની સર્જક શક્તિને પ્રેરણા આપી હોય વળા પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્સવર્થની અસર પણ ન્હાનીસૂની ન ગણી શકાય આ બધી અસરને પરિણામે તેઓ જર્મિ-ગીતો લખવા પ્રેરાયા હોય-અને આ માન્યતા તહેમના કાવ્યો ઉપવગ દષ્ટિથી જોવાથી ચે'સાચી પડશે આ ઉપરથી એક વસ્તુ ચોક્કસ રહેમજી શકાય એમ છે કે શ્રી નરસિંહરાવની પ્રેરણાનું પ્રભવસ્થાન પશ્ચિમના સાહિત્યમા છે-અને આથી તહેમના કાવ્યો અરોબર રીતે રહેમજવા માટે પશ્ચિમના માહિત્યમા પ્રકૃતિ કાવ્યો કેવી રીતે લખાવા માડયા એ વસ્તુ રહેમજવાની આવશ્યકતા રહે છે.

પશ્ચિમના સાહિત્યમા ય પ્રકૃતિ કાવ્યો બહુ જૂના નહિ કહી શકાય ફ્રેન્ચ અને યાત્રિક વિપ્લવ-French and Intepstrial Revolutionને લીધે આવા કાવ્યો માટે જોય તૈયાર થઈ આ વિપ્લવોએ યુરોપના સામાજિક જીવનની પરપરા તોડી નાખી. પ્રજાજીવનમાથી ગામડાના જીવનની માદાર્ધ ધીરે ધીરે દૂર થઈ રચને રચને યાત્રિક સમૃદ્ધિ-વાળા-કારખાનાઓના ધુમાડા, અને કર્કશ યોવાટથી ભરેલા શહેરો હિલા થવા લાગ્યા. લોકોના જીવન વધુ કૃત્રિમ બનવા લાગ્યા, અને આને પરિણામે કવિઓની કલ્પના ચે યોધાટ ભરેલી માનવ સૃષ્ટિની બહારની સૃષ્ટિમા આશ્રય શોધવા મરી-અને આથી આદર્શની સદીના અતથી યુરોપમા પ્રકૃતિ વિષયક કાવ્યો લખાવાની શરૂઆત થઈ બિરાપ હિબર્ની પેલી સુપ્રસિદ્ધ પક્તિઓ “ફાઇને બધુ મુન્ડ, અને ફક્ત માનની અધમ”, આ વર્તુ-નિયતિનો બહુ સારો પડો પાડે છે.

“Back to Nature”-“નૈમર્મિક જીવન તરફ પાછા વળો” એ સૂત્રની પોતાની આજી બાજીના યુગળાવી નાએ એવા યાત્રિક ધર્મોવને પરિણામે ઉત્પન્ન થએલા કૃત્રિમ વાતાવરણથી ત્રાસી, મહાન ફ્રેન્ચ ફિલ્સુફ રુસોએ પહેલ વહેલી યોષણા કરી ત્યાર પછી પ્રકૃતિ વિશે વાતચીત કરવી, લખવું કે જોવું એ એક કેસન થઈ પડી. આમ એતિહા

સિક દષ્ટિથી જોતાં યુરોપમાં પ્રકૃતિ કાવ્યો કવિ-માનસ-સામાજિક, જીવનની કૃત્રિમતાને લખને સમાજથી પરોડી મુખે થવાથી લખાવા લાગ્યાં. ત્યાં ત્યાં સામાજિક જીવન પોતાનાં સમતોલપણું ગુમાવી બેસે છે ત્યાં ત્યાં ફિલ્સુફી અને કવિઓનાં માનસ સ્વાભાવિક રીતે જ સામાજિક જીવનથી કંટાળી કુદરત તરફ વળે છે એ દૃશ્ય ઇતિહાસના અભ્યાસીએ માટે બહુ સાદું છે. મહાન ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા પ્લેટો આ વસ્તુસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરતાં યથાથ રીતે કહે છે કે:—

“ધૂળ ધુમ્મસ અને વંદાળીઆની, પ્રચંડ આધિમાં ફિલ્સુફ પોતે કયાંક આશ્રય શોધી લે છે; અને પોતાની આજી બાજીની દુનિયાને દુષ્તાથી બંધેલી, નિહાળી પોતાનાં મનમાં બીજી જ દિશામાં વાળે છે. પોતાનું જીવન નિષ્પાપ અને અધર્મથી અડલકિત જોઈ તે સંતાપ અનુભવે છે; અને ઉપરે શાન્તિમાં, બળ્ય મનોરથો અને ઉજવળ આશાઓ સાથે, તે વિદાય લે છે.”

કવિ અને ફિલ્સુફીની આ જાતની વૃત્તિ માટે અનેક જાતની ટીકાઓ થઈ છે, અને હજી એ થાય છે. કેટલાક એ વસ્તુસ્થિતિનો અચાપ કરે છે, કેટલાક નિન્દે છે, જ્યારે કેટલાક એને અનિવાર્ય લેખે છે. ગમે તેમ હો-પણ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે અદારમી સદીન અન્ત પછી યુરોપમાં કવિ-માનસ પ્રકૃતિ તરફ ખૂબ આકર્ષાયું, એ વસ્તુસ્થિતિમાં સ્વાભાવિકપણું તો છે જ-અને તેથી યુરોપના કવિઓનાં કાવ્યોમાં સાચું કવિત્વ અનેક નરથે ગ્રજાહળનું આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

એ કાવ્યોના અભ્યાસથી અને તેમાં રહેલી નવીનતાથી આકર્ષાઈ આપણાં સાહિત્યમાં શ્રી નરસિંહરાવે એ કાવ્યોની પ્રતિજ્ઞા ૩૫ કાવ્યો ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા, આથી શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં અનુકરણમાં જે પ્રતિજ્ઞાનો અભાવ અને જે શિથિલતા સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય તે કેટલેક અંશે આપણે જોઈએ છીએ. યુરોપમાં પ્રકૃતિનાં કાવ્યો લખાયાં એ તો ત્યાંના જીવનની પરિસ્થિતિને અનુસાર હતી એ આપણે જોઈએ, પણ આપણે ત્યાં તેવી પરિસ્થિતિ ન હતી. યાત્રિક વિપ્લવનાં અનિષ્ટો હજી આપણા સમાજમાં યુરોપની જેમ સખત રીતે ઘર કરી બેઠા નથી, કુદરત અને માનવ સૃષ્ટિ વચ્ચે આજે આપણે ત્યાં હેરા માત્ર વિરોધ નથી-બલકે આપણાં જીવન અનેક રીતે કૃત્રિમ થઈ ગયાં હોવા છતાં તે બંને વચ્ચે આજે ય યુરોપી સહાનુભૂતિ છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં કૃત્રિમપણું અનિષ્ટાએ ય આપણી રસ-વૃત્તિને ઝગે, ને પગલે આઘાત પહોંચાડે છે. આથી કોઈ એમ ન મદમજે કે પ્રકૃતિ કાવ્યો અનાવસ્યક અને અનિષ્ટ છે. એવું કોઈ પણ ક્ષેત્ર નથી જેમાં કાવ્ય વિહારી ન શકે-તો પછી પ્રકૃતિ જેવી પરમાત્માની લવ્ય વિભૂતિની જીવંત સાક્ષીરૂપ સૃષ્ટિ, તો કાવ્યથી બરેલી જ હોય ને? પણ અનુભ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચે વિરોધ નથી, મનુષ્ય પણ પ્રકૃતિનું એક અંગ છે, એ વસ્તુ શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાંથી પ્રતીત નથી થતી-અહીં તેમને પ્રકૃતિનાં ચેતન અંગ-મનુષ્યનાં કરતાં જડ અંગમાં વધુ રસ પડતો લાગે છે. અને તેથી કુદરતમાંથી તેઓ આનંદ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તે આનંદ પણ એવો કે જેમાં જન સાધારણ તો તેમનો સહભાગી ન જ થઈ શકે. સામાન્ય જનમાં પ્રકૃતિમાંથી આશ્વાસ અને ઉદ્ઘાસ મેળવવાની શક્તિ હોય છે એમ એમની કલ્પના શક્તિને સ્વીકારતાં અડચણ પડતી હોય એમ લાગે છે-કારણ કે પ્રકૃતિમાં રહેલાં સંગીત કે સૌન્દર્યનો કેવળ કવિ જનો જ ઉપભોગ કરી શકે એવી કંઈક તેમની માન્યતા હોય એમ લાગે છે. એક જગ્યાએ તેઓ કહે છે કે:—

“વિશ્વનાં લિંગાણુમાં”

ગાજતું સંગીત જે,

કવિજનો જાના મુલે

જગ જન મુલે શી રીત્ય એ ?

હા એક વસ્તુ ખરી હશે કે કવિની રસજ્ઞતા વધારે વિકસેલી હોય તે કુદરતમાં રહેલાં સૌન્દર્યનો વધુ સારો આસ્વાદ કરી શકે પણ સામાન્ય જનો તેનો આનંદ ન લઈ શકે એ માન્યતામાં માનવ સમાજ પ્રત્યે સદાનુજૂતિનો અભાવ અને કુદરત : માનવ . આત્મા કરતાં વધુ ઉચી છે એવો ખ્યાન જ માન્ય પડી આવે છે. ખરી વાત તો એ છે કે દરેક આત્મામાં-પછી તે સંસ્કારી હો કે પ્રાકૃત હો-કુદરતમાં રહેલાં સૌન્દર્યને અને તે સૌન્દર્ય પાછળ રહેલાં લઘ્ય-સ્વરૂપે ચોરે ધણે અંશેષ જોવાની શક્તિ હોય છે. અને જો એમ ન હોત તો પ્રજાજીવનમાં અત્યંત મદસ્તવનો ભાગ ભજવતાં લોકગીતો કદિ લખાયાં જ ન હોત. આપણાં ગૂજરાતી લોકગીતોની દૃષ્ટાંતીઓ શ્રી નરસિંહરાવના અર્થમાં કવિ ન હોતી, જતાં તે બધાં પ્રકૃતિ સાથે સમભાવ સાધી શક્યાં હતાં ! હુંકમાં શ્રી નરસિંહરાવની પ્રકૃતિપૂજ પાછળ રહેલાં માનસને તપાસવાથી ચોક્કસ દેખાય આવે છે કે ‘તહેમનો’ આત્મા માનવ સમૂહ સાથે સંવાદ (Harmony) માં નથી રહી શકતો, અને તેથી તેઓ કુદરત તરફ આકર્ષાય છે. તહેમનાં અનેક કાવ્યમાંથી શ્રી નરસિંહરાવનાં આ માનમનું દર્શન થઈ શકે એમ છે. જુઓ તહેમનું “ ફૂલની સાથે રમત ” કાવ્ય (કુસુમભાગા આવૃત્તિ ૭૬ પૃ. ૩૩)

તમમાંનું હું પણ રે કુસુમ એક કોમળિયુ,

રહી મનુજ સમુદે રે વદન કરમાઈ ગયું,

નદારી ત્યાં ચકી આજે રે આવ્યો તમ પાસે હું તો

આ ઉપરથી સ્પષ્ટમત શકાય એમ છે કે તહેમની પ્રકૃતિપૂજ અને યુરોપના કવિઓની પ્રકૃતિપૂજ વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ છે. યુરોપમાં પ્રકૃતિપૂજ એ સામાજિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે જ્યારે શ્રી નરસિંહરાવની પ્રકૃતિપૂજના મૂળમાં નિરાશાવાદ (Pessimism) છે. આ અભાવાત્મક (Negative) ભાવમાંથી સાચું કાવ્ય સંભવી શકે ખરું ? અને જો એમ હોય તો કાવ્ય કે કળા જીવનના આવિર્ભાવરૂપ છે એ વ્યાખ્યાને / બહુ અવકાશ રહેતો નથી. આથી શ્રી નરસિંહરાવે જ્યાં જ્યાં માનવ જીવનને અવગણ્યું છે અને તેને સ્થાને પ્રકૃતિપૂજ સ્વીકારી છે ત્યાં ત્યાં તહેમનાં કાવ્યો નિઃપ્રાણ અને કૃત્રિમ જ લાગે છે. આથી કોઈ એમ ન સ્વીકારે કે શ્રી નરસિંહરાવ માનવ સમાજના દુઃખન છે અથવા તો માનવ જીવનની કિમ્મત નથી સ્વીકારતા. તહેમની રમરણ સંહિતા તેમ આપણા સાહિત્યમાં વિરલ એવું તહેમનું “ ચિત્રવિલોપન ” અને બીજાં અનેક સુંદર કાવ્યો આવી માન્યતાના પ્રતિકાર માટે પૂરતાં છે. અહીં તો ફક્ત શ્રી નરસિંહરાવનાં પ્રકૃતિ પ્રતિનાં વસ્તુને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકવાનો જ હેતુ છે.

શ્રી ન્દાનાયકાની કાવ્ય સૃષ્ટિ આથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. તહેમનાં કાવ્યોમાં કુદરતને જેવું તેવું સ્થાન નથી મળ્યું : પણ શ્રી નરસિંહરાવની જેમ તહેમનો પ્રકૃતિ પ્રતિનો એમ તહેમને માનવ સમાજ પ્રત્યે વિષાદ અને અસંતોષિની ધાંધણીથી જોવા નથી ગ્રેસ્તો.

કુદરતે બધું સુંદર અને માનવીમાં બધું પાપમય એવું તહેમને નથી લાગતું. તેમ શ્રી નરસિંહરાવની જેમ માનવસૃષ્ટિમાં પ્રેરણા નહિ મળતાં તે કુદરત તરફ નથી જતા. તહેમનાં કાવ્યોમાં કુદરત સાથે કવિના જીવનની એકતા અને તેથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ અને હિસાસ દર્શિગોચર થાય છે. તહેમની દષ્ટિ સમન્વય કરનારી Synthetic છે, જ્યારે શ્રી નરસિંહરાવની પૃથક્કરણ કરનારી (analytic) છે, વળી શ્રી નરસિંહરાવની જેમ તેઓ પરદેશી કલ્પનાઓનો આશ્રય નથી લેતા; અને જ્યાં જ્યાં તહેમણે પરદેશી ભાષાને આપણાં સાહિત્યમાં ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા છે ત્યાં ત્યાં તે ભાષાને આપણા દેશ કાળને અનુકૂળ કરી દીધા છે. શ્રી નરસિંહરાવ તહેમની પ્રેરણા ધણે ખરે અંશે પશ્ચિમનાં સાહિત્યમાંથી લે છે, જ્યારે શ્રી ન્દાનાલાલની પ્રેરણા આપણાં લોક ગીતોમાંથી, ગ્રંથજીવનની જીવંત અભિલાષાઓમાંથી, અને સ્વતંત્ર રીતે સીધી જીવનમાંથી આવે છે, અને તેથી તહેમનાં કાવ્યોનો રસ વધુ ક્ષિયો; અને મન ઉપર સ્થાયી અસર પાડે એવો છે. વળી ઉચ્ચ પ્રતિનાં, કાવ્યનાં અનિવાર્ય એક રૂપ વ્યવ્યક્ત શ્રી ન્દાનાલાલને સહજ છે, જ્યારે શ્રી નરસિંહરાવનાં પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં તહેમું બહુ ઓછું દર્શન થાય છે, અને જ્યાં જ્યાં આપણે તે જોવા પામીએ છીએ ત્યાં તે પ્રયત્ન પૂર્વક સધાયેલું હોષ શીકું અને કૃત્રિમ લાગે છે આ બન્ને કવિઓનાં પ્રકૃતિ કાવ્યો વચ્ચે ખાસ ભેદ એ છે કે કુદરત સાથેનાં તાદાત્મ્યથી શ્રી ન્દાનાલાલનાં એક એક પ્રકૃતિ કાવ્યમાંથી માનવ લાગણીઓ (Human Passions) નો સતત ધોધ સ્વાભાવિક રીતે વહે છે, જ્યારે શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં એ લાગણીઓ કાવ્યના આત્મા સાથે જીવી સુસંગત લાગવી જોઈએ તહેવી લાગતી નથી; બાણે કૃત્રિમ રીતે. કાવ્યમાં એ ભાવો ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. આથી એમ પણ ચોક્કસ દેખાઈ આવે છે કે શ્રી નરસિંહરાવની પ્રેરણાનું પ્રલવસ્થાન હૃદય કરતાં બુદ્ધિ વધારે છે; અને તેથી કાવ્ય લખતાં પહેલાં નિબંધની જેમ એક યોજના તૈયાર કરી તે પ્રમાણે આખું કાવ્ય તેઓ લખી નાખતા હોય એમ લાગે છે. શ્રી ન્દાનાલાલનાં કાવ્યોમાં જે નૈસર્ગિક પ્રવાહ (Spontaneous Flow) માલમ પડે છે તે તહેમનાં કાવ્યોમાં દેખાતો નથી.

એ નાણુ ઉદાહરણોથી આ વસ્તુ વધુ સ્પષ્ટ થશે, શ્રી ન્દાનાલાલનું “ફૂલડાં કટોરી” કાવ્ય લખ્યે એ કાવ્યનો શ્રી નરસિંહરાવે ગૂંજરાતી વાંચક વર્ગને કરાવેલો રસાસ્વાદ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ ન્દાનાલાલનાં કાવ્યમાં કવિએ કેટલી બધી રસ અને અર્થની સમૃદ્ધિ લેરી છે! આત્માની ઊંડી અને સર્વલુગ-સામાન્ય પવિત્ર અભિલાષાને વ્યક્ત કરવાનો કેટલો બધો સૈદ્ધાંત પ્રયત્ન! આથી જરા જુદા ભાવવાળું તહેમનું “ગિરનારને ચરણે” કાવ્ય જોવાથી પ્રકૃતિ અને માનવજીવન વચ્ચેનો કવિ-દષ્ટિ-સમક્ષ રહેલો ગાઢ સમ્બંધ પ્રત્યક્ષ થયા વિનાં રહેશે નહિ; કવિ પૂછે છે:

શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લલરી નથી એક પૂરે!
શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતન મંત્ર વાંચે!
શું સૂક્ષ્મની ત પસી સુંદરતા સ્થૂલોમાં?

શું સ્થૂલમાં ન ઉભરાય અદસ્ય સૂક્ષ્મ
અને અરોહનાં શિલાલેખ જોતાં
તે એક શેલકણનાં ઉઠ માંડી જોતાં,
ધૃતિહાસવાળી કીધે દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં.

અને ત્યાર પછી મહાકવિ કાલિદાસની સંગીતાય પ્રદત્તમુરજા સ્તિગ્ધ નમીર
વોવંમ્! એ સુંદર પંક્તિનું અંશુ કર્શવતી

આવન્ત આ જગનં શુવનને ભરીને

ધેર ધેર નીર સાગર કાળ કેરે;

તે સિધુના જલતણી દળ પાંદરીમાં

મોઘો સખિ! પરમ અલ્પ-પરાગ ઉડે.

એ પંક્તિઓ કેટલા બધા અપૂર્વ કવિત્વથી છલકાય છે! સાચે જ એ કાવ્યની સર-
આતમાં કવિ જે અભિજ્ઞાયા રાખે છે કે “માત્રા હજે શુભ હવે અમ ઉદ્ભવગામી” એ કવિ
અને કાવ્યરસિક બન્ને માટે સાર્થ થાય છે. કવિના એ “અમ” માં કાવ્ય રસિક પેલું
ભજે છે અને કવિ સાથે તે પણ અધૌકિક સૃષ્ટિમાં વિહરે છે. પ્રકૃતિ કાવ્યની આથી વિશેષ
સફળતા બીજી શી હોઈ શકે? આ ઉપરાંત હેમનાં અનેક કાવ્યો જે જગત્તાં શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ
કાવ્યોની હારમાં અત્યંત ગૌરવથી શોભી શકે એમ છે તેને ઉદ્યોગ કરી શકાય એમ છે.
પણ સ્વળ સંકાયથી અત્રે એકાદ બે કાવ્યો પ્રતિ માત્ર અંશુભિનિર્દેશ જે કરી સંતોષ
માનવો પડે છે. કવિને મન પ્રકૃતિ કેટલી બધી શુવન્ત વસ્તુ છે એ બોલું હોય તો ઉપર
દર્શાવે છે તે ઉપરાંત “જે જે પ્રકાર કરે પોપચે ઉઘારી મોટ” આદિ જીર્મિગીતા
જોવાથી તરતજ સ્ફુર્તિ થાય. અન્તે હેમનાં અનેક સુંદર કાવ્યોમાંથી “શરદ પુનમ” નું
હુંકે, અવસોકન કરી આ ઉદાહરણ બંધ કરીશું.

“શરદ પુનમ” આપણાં કાવ્ય સાહિત્યમાં એક અણમૂલ્ય રત્ન છે, એટલું જ નહિ
પણ પ્રકૃતિ કાવ્ય તરીકે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એ અદિતીય છે. શ્રી નરસિંહરાવનો આખો કાવ્ય-
ભંડાર તપાસવાથી એ આનું કાવ્ય ન જ મળી શકે. શ્રી નરસિંહરાવનું “ચંદા” નિઃસંશય
અત્યંત મનોરમ કાવ્ય છે પણ “શરદ પુનમ”ની ભવ્યતાને તે ભાગ્યે જ સ્પર્શી શકે.
“ચંદા”માં રમતીઆળ કલ્પનાથી કાવ્ય વધુ દૂર જઈ શકતું નથી, જ્યારે “શરદ પુનમ”
ઉન્નત કલ્પનાઓ સાથે શુવનના બિંદામાં બિંદા ભાવોથી છલકાય છે. કોઈ એવા જાન્યપૂર્વ
કાવ્ય રત્નની જોડે તુલના કરવાથી એ કાવ્યની ભવ્યતા બહુ સહેલાઈથી આપણી દૃષ્ટિ
સમક્ષ ખડી થશે. આ દૃષ્ટિથી વિખ્યાત આંગ્રેજ કવિ શેક્ષ્પીયરે સુંદર કાવ્ય “સ્કાયલાર્ક”
(Sky-lark) જોડે સરસ રીતે “શરદ પુનમ” સરખાવી શકાય એમ છે. સ્કાયલાર્કમાં
ચહેલી ગગનસ્પર્શી કલ્પના, ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ આદિ સર્વ “શરદ પુનમ”માં આપણે
જોઈ શકીશું; પણ એ બધાં અંગોની તુલના કરતાં તો “શરદ પુનમ” અને “સ્કાયલાર્ક”
એવો એક સ્વતંત્ર નિબંધ થવા જાય, એટલે અહીં “સ્કાયલાર્ક”માં નથી એવી કેટલીક
વિશેષતાઓ. અવસોકી બાકીની બધી તુલના વાંચક ઉપર છોડી સંતોષ માનવો પડે છે.

આ “વિશેષતા” રાખેલો કોઈ એવા અર્થ ન કરે કે “શરદ પુનમ” “સ્કાયલાર્ક” કરતાં
દાવો પંક્તિનું કાવ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો લેખકનો આશય છે. જે બંને પંક્તિનાં કાવ્ય
હોય છતાં બંનેમાં એક બીજામાં ન હોય એવી વિશેષતા રોવાનો સંભવ છે-કાવ્ય-ક્ષેત્ર એટલું બધું
વિશાળ છે-એટલો જ આ કથનનો દેવ છે. બાકી “સ્કાયલાર્ક” તો લેખકે પ્રકૃતિ કાવ્ય વિશે ઉપર
જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તે વિચારો અને તે આદ્યોને મૂલિમંત કરતું મનુષ્યમં ઉદાહરણ છે.

“શરદ્ધુનમ”ની વિશેષતા એ છે કે “સ્કાઇ-લાર્ક” સ્કાઇલાર્કના વિચારથી વધુ દૂર નથી જતું, ન્યારે “શરદ્ધુનમ” શરદ્ધની પૂર્ણિમાના વિચાર ઉપરોત્ત માનવજીવનની જાડામાં જાડી અભિગ્રાયા અને અત્યંત મધુર ભાવોથી છલકાય છે. “સ્કાઇલાર્ક” કરતાં ‘શરદ્ધુનમ’ જીવનની વધુ નિકટ છે-જીવન સાથે આત્મપ્રાપ્ત છે. દુકમાં “શરદ્ધુનમ”ની વિશેષતા એનો વ્યંગ્યાર્થ છે-અને એ વ્યંગ્યાર્થ પ્રતિ દષ્ટિ કરતાં પહેલાં બીજા બે ત્રણ બેદો અવસોડી લેવા આવશ્યક છે.

“સ્કાઇલાર્ક” અને “શરદ્ધુનમ”માં કવિએ પોતપોતાના વિચારને અત્યંત કવિત્વમય અંગ અને ગ્રાણુ આપવા આપણી સમક્ષ કલ્પના અને ઉપમાઓનો અખૂટ ભંડાર દાઢવે છે-પ્રત્યેક ઉપમા એક સ્વતંત્ર કાવ્યરૂપિની રહે છે. પણ ન્યારે “સ્કાઇલાર્ક”ની ઉપમાઓને ચરસપરસ ઝાઝા સમ્બન્ધ નથી, ત્યારે “શરદ્ધુનમ”માં ઉપમાઓ કાવ્યના વાચ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થનું ઉત્તરોત્તર વિકાસમાં એક બીજા બેડે જીવન સમ્બન્ધથી સંકળા-એલી છે. વળી “સ્કાઇલાર્ક”માં કવિ એક જ ભાવને અનેક રીતે વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ન્યારે “શરદ્ધુનમ”માં આખાં કાવ્યમાંથી એક ભાવ સર્ગગં રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ બેદ એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે, કે ભાષાદારા વ્યક્ત કરતાં ય મુશ્કેલી પડે છે-એમ છતાં એ બેદ અત્યંત મહત્વનો છે, અને બન્ને કાવ્યો સાથે રાખી વાંચ્યો વિના ભાગ્યે જ સ્વમજ્જ શકાય.

“શરદ્ધુનમ” કાવ્યમાં કવિ શરદ્ધની પૂર્ણિમા આભને ચારે ઉગતી ‘જીવે છે’ અને પૂર્ણિમાના અદ્ભુતજનક દશ્યથી કવિ કાવ્યની ભવ્ય સૃષ્ટિમાં વિહરવા માંડે છે. પછી તો કવિની કલ્પનાને નથી રહેતાં સીમાનાં બંધન કે નથી રહેતાં ભાવનાં વૈવિધ્યની જીણપ. એક પછી એક અનેક ઉપમાઓદારા કવિ એ પૂર્ણિમાનું વર્ણન કરતાં એક અનુપમ શબ્દ-ચિત્ર ખડું કરે છે, અને એ શબ્દ ચિત્રની પાછળ એક કુશલ કળાકારની જેમ માનવ હૃદયની એક અવર્ણનીય લાગણીને સુંદર વ્યંગ્યાર્થદારા અપૂર્વ રીતે વ્યક્ત કરે છે. પૂર્ણિમા કેવી રીતે ઉગતી હતી એ વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે.

કુદરતમાં મુગ્ધ થવા છતાં ય કવિ માનવજીવનમાં રહેલી કરુણતાને નથી ભૂલતો, અને અત્યંત સહૃદય રીતે નિઃશ્વાસ નાખતાં નાખતાં માનવ જીવનનું એક કરુણ પણ ભવ્ય સત્ય ઉચ્ચારે છે કે

We look before and after;

And pine for what is not;

Our sincerest laughter,

With some pain is fraught.

Our sweetest songs are those that tell of saddest thought.

દુકમાં “શરદ્ધુનમ”ની જે વિશેષતાઓ જતાંવળતાં આવી છે તે “શરદ્ધુનમ” સ્કાઇલાર્કથી ચટતી પંજિતું છે-એમ અતાવવા માટે નદિ, પેણુ “શરદ્ધુનમ”માં રહેલી અપૂર્વતા ચુકાઈ રીતે સ્કેમલપવા માટે “શરદ્ધુનમ”માં ન હોય એવી વિશેષતા “સ્કાઇલાર્ક”માં હોવાનો સંભવ છે, પેણુ અત્રે વિષય તોરે લેનો સમ્બન્ધ ન હોઈ લેનો ઉલ્લેખ અતાવશ્યક છે.

૧. અતિ વિચિત્ર પેણુ ચુકાઈ રીતે આ બેદ Haman body અને Protozoa વચ્ચેનો બેદ સ્વમજ્જવાથી તરફ લક્ષમાં આપો.

લડી નમેલું નિજ મન્દ પોપચું,
કો મુઘ બાલા શરમાતી આવરે;
ને શોભી રહે નિર્મલ નેનની લીલા,
એવી હોગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે.

આ પંક્તિઓમાં રહેલી અપૂર્વ મધુરતા, એથી દષ્ટિ સંગ્રહ ખટું થતું અતુલ્ય ચિત્ર આદિ સદમગ્નવતાં તો શેષિની દાર પામે છે. પંખુ થી ન્દાનાનાત્મમાં વ્યંગ્યાર્ય મૂકવાની જે અંગૂળ શક્તિ છે તેની ઝાંખી અવરણ કરાવી શકાય એમ છે. કોઈ મુઘ બાલાનાં નિર્મલ નેન જેમ ધીમેશથી ઉઘડે છે તેમ પૂર્ણિમા આકાશમાં હો છે મુઘ અને શરમાળ યુવક યુવતીઓનાં હૃદયમાં પણ પ્રેમનો-પવિત્ર દામ્પત્ય પ્રેમનો સંચાર એવી જ રીતે થાય છે એવા એ પંક્તિઓ પાછળ મધુર ધ્વનિ રહેલો છે, અને આપણે આગળ જોયું તેમ કમે કમે જેમ પૂર્ણિમા હોતી ચ્દકલો નમ છે તેમ આ વ્યંગ્ય પણ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. આગળ આવતાં કવિ કહે છે:

અન્તરે ઉપડ્યાં, સિન્ધુ સળકે, જાગી ચેતના,
અને શું રહી મીઠી ગોષ્ટિની મન્દ મૂર્છના.

અહીં વ્યાખ્યાય સ્પષ્ટ છે અને તેટલો જ સ્પષ્ટ વ્યંગ્યાર્ય પંખુ છે. મુઘ દેખો ધીમે ધીમે ઉઘડે છે, પ્રેમનો સિન્ધુ સળકે છે, ચેતના જાગે છે, અને પછી મધુર ગોષ્ટિ શું રહે છે. દામ્પત્ય પ્રેમના પ્રથમ હૃદય વખતે કુમાર કુમારિઓ કે પતિપત્નીની આજ મુઘાવરણા હોય છે ને? અને પછી

ઝીલી પ્રિયા નયનનાં શરને વાંધાઈ,
પોદયો હતાય પ્રિય મૂર્છિત રૂપદેય;

તે બ્દાક્ષી સ્પર્શથી સચેતન થાય તેમ,
જાગ્યો મુલોક નવચેનન ચન્દ્રી સ્પર્શ.

હામ પછીના પ્રથમ સમાગમ વખતે યુવાન હૃદયોની મૂર્છિત દશાનું આથી વધુ સુંદર વર્ણન કયું હોઈ શકે? અને

મીઠાં મહેરામણે કપ્પાંક વાદળી કોક વર્ષો,
અને કો છીપમ્મં આજે મેઘનાં મોતીયાં થયો.

આ સુંદર પંક્તિઓનો અર્થ કરવો રહે છે ખરો? દમ્પતિના ઉર મહેરામણમાં એ ભાવબીની વાદળા વર્ષા પછી પ્રેમનું મોતી જે નીપજો ને? અને પ્રભુનામો પગલાં માંડ્યા પછી વદન પુનમ ચંદ્ર શું વિદાસે, જલધરનું ધરી બોદાણું વિદાસે, પરિમલ પ્રગટાવતી હિમરો, શરદ સુદાય રસિયિ અંધ અંધો.

સૌભાગ્યવન્તીનાં અવર્ણનીય લાવણ્યને આથી વધુ કલામય રીતે ચીતરી શકાય ખરું? અને એ સૌભાગ્યવન્તીનું સૌરવ- પ્રભાવ:

દેખાના મહેલમાં જેવી કવિતા ચમકી રહે,
જેથી પદ્માવન્તી ચન્દ્રની ચંચિત્ત પડે

આ પંક્તિઓ મનમાંથી દહિ-પણ ખસે એવી છે ખરી? અને પછી—અત્યાર સુધી કવિએ જે ભાવ ધ્વનિત રાખ્યો હતો તે સ્પષ્ટ કરતાં કવિ કહે છે કે

મદે ભરેલી ઝીણી ટીકંદી કરી,

સોહાગી દેહે સસામરી ધરી;

શોભે ઉભી સુન્દરી જેમ નહારીએ,

ચન્દ્રી ચહેડે છે નભની અટારીએ.

અને એ દામ્પત્ય પ્રેમના મધ્યાહનું વર્ણન પણ કવિ કેટલું બધું સુંદર રીતે કરે છે! જુવો—

કેા સેહી કરા એહના કુંજ આરે,

અખંડ જ્યોતરના સેહરાણી પધારે;

ને એકલી એ સેહ કુંજે ઝમ્મમે,

મધ્યાહને ત્યમ મુતનુ તે ચન્દ્રી એકાધી ધૂમે.

અને આ દામ્પત્ય પ્રેમ અનંતે તો દૈવી પ્રેમમાં જ પરિણમવા જોઈએ ને? કવિનાં સર્વ કાવ્યો, સર્વ નાટકો ત્રણેરેના આદર્શ, હિંમુશી અને ખ્યે એ સર્વ દૈવી પ્રેમ પ્રતિ જ વહે છે. એટલે આહો પણ તેમ જ થવું જોઈએ ને? તેમ પરણવું એટલે પ્રજાતામાં પગલાં મોકલાવવા—અને પ્રજાતા એટલે દૈવી પ્રેમ જ ને? તો પછી આ દામ્પત્ય પ્રેમ અનંતે દૈવી પ્રેમમાં જ રૂપાંતર પામે; એટલે કવિ કહે છે કે

તપે છે સજિને માથે પુણ્ય જ્યોત મહા પ્રભુ;

તપી લેવી ધરી તે તો પુણ્યની પ્રણિમા વિષુ.

આટલા ઉપરથી શ્રી ન્હાનાસાગ અને નરસિંહરાવ વચ્ચે પ્રકૃતિ કવિ તરીકેનો બેદ સ્પષ્ટ થશે. એકમાં જ્યારે કુદરતમાં રહેલાં સનાતન સત્યોને જોવાની દષ્ટિ તે સત્યોને જીવન સાથે સાંકળી અપૂર્વ કવિત્વ પ્રકટાવવાની શક્તિ તથા ભાવ અને કલ્પનાના બંધાર છે ત્યારે બીજા કવિમાં એ સત્યોને લેના સંકુચિત અને અર્ધ સત્ય સ્વરૂપમાં જોવાની દષ્ટિ અને કલ્પનાની શુષ્ક રમત છે. આજે જેમ દલપતરામ કવિ છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન હોય છે તેમ ભવિષ્યમાં આપણું સાહિત્ય જ્યારે ખૂબ એકરો ત્યારે વખતે પ્રશ્ન હોય કે “શ્રી નરસિંહરાવ કવિ કહેવાય ખરા?” તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવાપણું હશે નહિ; કારણ કે મહારા એક મિત્ર કહે છે તેમ દલપતરામ રાજદાં એકલાં વડે કિન્નરગાર્દન રમ્યા છે, ત્યારે નરસિંહરાવ વિચાર અને કલ્પનાના—અને તે પણ હિંમુશી આણેશાં અને આથી લેમનાં કાવ્યોમાં એકના એક ભાવનું, એકેની એક કલ્પના, ઉપમા અને રાજદાં પણ અનેક સ્થળે પુનરાવર્તન થવું આપણે જોઈએ છીએ અને આથી લેમના કાવ્યોમાં વૈવિધ્યની પણ ભારે જાણપ રહે છે. હુંકમાં માનવજીવનથી પર રહેનારી પ્રકૃતિનો કંઈ અર્થ નથી. શ્રી નરસિંહરાવે મોટે ભાગે એવી પ્રકૃતિની પૂજા કરી છે. અને ખોટા દેવની પૂજા જેમ અર્થ નીવડે છે તેમ કાળ સાબિત કરી આપશે કે શ્રી નરસિંહરાવે કાવ્યદેવીને ચરણે જે અર્થ ધ્યાં છે તેના કરતાં શ્રી ન્હાનાસાગે ધરેલા અર્થ વધુ સૌરભ ભાયાં, ભાવભાયાં, ગૌરવભાયાં, જોગજી અને સાશ્વત છે—પ્રકૃતિ કવિ તરીકે ય શ્રી ન્હાનાસાગ પૂજારાતના કવિશિરોમણિ છે.

અભિજિત.

હિંદી (હિંદના નમુના)

(જોરડો-કિનારીઓ)

૧૭ મી સદી.

બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને હિંદનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

(ગતાંકથી ચાલુ)

લેખક:—પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.

મકરણ ૭ મું.

હિંદી મુતરાઉ કાપડનો વ્યાપાર. (ચાલુ)

(સત્તરમી સદીમાં)

ઉત્તર હિંદની કેલીકોત્તું સામાન્ય નામ “ ચોતર ”? (ઘણીવાર એ નામને ચાદર નામ સાથે લેખી નોંખવામાં આવે છે) હતું; પેટા ઉત્તર હિંદની નામોમાં “ દરીયાબાદ ” (ખારાબંડી જલ્લાનાં એ નામના કેલીકોના નામો ગામ પરથી) અને “ ખેસબાદ (સીતાપુર જલ્લાના એ નામના ગામ પરથી) હતાં; ‘ ગલાલપુર ’ (ફૈઝાબાદ પરગણાનાં જલાલપુર ગામ પરથી); “ અકબરી ” અકબર બાદશાહના નામ પરથી પડેલું નામ છે; અને ઘણું કરી તે જલાલપુર નજીકનાં અકબરપુરમાં બનતું. “ મેરકુલી ” (mercoolees) મુખ્યત્વે કરીને પશ્ચિમ અયોધ્યામાં આવેલા હરદોઈ અને ઉનાઈની ઉત્તરમાં બનાવવામાં આવતાં.

અયોધ્યા બાનુનો આ ઉપગ્રસ્ત માલ લંગાઈ પહોળાઈમાં જરા ટુંકો હતો પણ બફતાને બદલે ચાલતો હોવાથી તે જાતનો જ ગણાતો. બફતા કરતાં તે સસ્તો પડતો પણ ફરીયા કિનારે લઈજવાનું ખર્ચ થતાં બધું સરખું જ થઈ રહેતું અને ગુજરાતમાં કિમતમાં ફરક ઘણોજ નજીવો-જુજ હતો.

ઉત્તર હિંદના માલમાં પટણા પરગણામાં બનતું “અંબરતી” પણ પંકાયલું હતું. આ સારી જાતનું કાપડ હતું; પરંતુ પનો ઘણો ટુંકો હોવાથી યુરોપની બજારોમાં થોડું બપતું. આ કાપડમાં ઉચી કોટીના કાપડના “જફરખાની” અને “જહાંગીરી”—આ નામ જફરખાન તથા બાદશાહ જહાંગીરના નામ પરથી પડ્યા હતા—નામ હતાં.

ઈ. સ. ૧૨૧૧ માં હિંદુસ્તાન સંબંધે ચીની પ્રવાસી ચાઉ-જુ-ખા (Chao Gau-kiia) એકન કરેલ માહિતીમાં લખે છે કે— બંગાલાના સુતરાઉ “પીંગ-કાલ (બંગાલ) દેશમાં ઉત્તમ ખેડારી તલવારો, કાપડનું પ્રાચીન સુતરાઉ અને ઘતર કાપડો ઉત્તમ બને છે.” બંગાલા સંબંધી ચીની પ્રવાસી-ખીજો ચીની પ્રવાસી મહૈન જે ૧૫ મી સદીની શરૂઆતમાં ચીનને દ્વીરંગીઓએ કેપ આફ્રીકાનું હોપને માર્ગે હિંદુસ્તાનની શોધ કરી તે પૂર્વે આશરે ૮૦) વર્ષ પૂર્વે બંગાલાનું વર્ણન કરે છે તેમાં ઘણું સુંદર વૃતાંત મળે છે. (G. R. A. S, 1895—“Mahuan's account of the kingdom of Bengal, by George Phillips) આ વર્ણન ચીની પુસ્તક—ખીંગ-ચૈ-શેન-લો (સમુદ્ર કોષ્ટા પરનો વૃતાંત) જે મહૈને બેનાવ્યું તેનું એક પ્રકરણ છે. એ મહૈન બાદશાહ અંગ-લોની દરબારના અંગ-લોના રસાલામાં દુભાષ્યો હતો. તે બંગાલનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—

“બંગાલા અતિ વિસ્તૃત દેશ છે. એની પેદારા વિવિધ અને ઘણી મહોટી છે. વસ્તી પણ ગીચ અને ઘણી છે. વસ્તીનો મહોટો ભાગ સુસલમાન ધર્મ પાળે છે. ત્યાં પરદેશી સાથે વ્યાપાર કરવા માટે મહોટા મહોટા કિમતી વહાણો બંધાય છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વ્યાપારમાં પડેલો છે. ઘણો ભાગ ખેતીમાં પડેલો છે, અને ખીજઓ કળા, હુન્નર ઉદ્યોગમાં ગુંથાયલા છે. આ દેશમાં વર્ષમાં બે વખત ચોખાનો પાક થાય છે; તેમાં ઉચી જાતના ચોખા લાંબા થાય છે. આ ઉપરાંત જુદી-જુદી જાતનું અનાજ, સબુ, સર્વ જાતની દાળો, રાઈ, સુંઠ, કાંદા, સર્વ પ્રકારની શાકભાજી પુરકજ થાય છે. આ શિવાય ઘણા પ્રકારના ફળો પણ નીપજે છે. જુદી જુદી જાતની સાકરો અને સુકાવેલા વિવિધ જાતના મેવાંઓ પણ મહોટા જથ્થામાં મળે છે. આર જાતના દારૂ-નળીયેરમાંથી, ચોખામાંથી, તાડી, અને કડબંગ-માંથી બનાવવામાં આવે છે. મેમાનોને ચાને બદલે પાનસોપારી આપવામાં આવે છે. શહેરો દુકાનોથી ભરેલાં છે. પાંચ છ જાતનું સાડું ઉંચું સુતરાઉ કાપડ (મલમલ) બનાવવામાં આવે છે. એમાંના એકનું નામ ‘પીસી’ (picih)—જે ચીનાઈ પી-પુ

જેવું છે,—છે. આ કાપડ ઘણું જ સુંવાળા પોતનું છે; ૩ ફીટ પહોળું અને ૫૬) થી ૫૭) ફીટ લંબાઈનું બને છે. આ કાપડ ખીટો કે બટ્ટોલાને નામે જણાયલી મઝલીન હોવી જોઈએ. ઘણીજ ખીચો ખીચ મજબુત વણેલી, ત્રુંડીયા-પીલા રંગનું કાપડ મન-ચે-ટી (man-che-ti) ચાર પુટ અથવા વધારે પહોળું અને ૫૦) પુટ લાંબુ છે. ત્રીજી જાતના કાપડનું નામ શા-ના-કી (cha-na-kie) છે. તે ચીનાઈ લો-પુ (Lo-pu) જેવું છે. તે પાંચ પુટ પહોળું અને ૨૦) પુટ લાંબુ હોય છે. ચોથી જાતનું કાપડ હીં-પૈ-ટુંગ-ટા-લી (Hin-Pei-tung-ta-li) ૩ ફીટ પહોળું અને ૬૦) ફીટ લાંબું બને છે, તે દેખાવમાં અતિ બારીક તથા પારદર્શક હોય છે અને તેનું વણાટ જાળું પદ્ધતિસર બરાબર હોય છે તે પાઘડીઓ માટે ખાસ વપરાય છે. પાંચમી જાતનું કાપડ શા-ત-ઉર (sha-ta-ura) (ઘણું કરી ઓતાર હોય ?) એ ઘણું મૃદુ ઉંચું કાપડ છે તે એના ચાર તારાવાળી વણાટ પરથી આ નામ પામ્યું છે. તે ૨૫ અડી ફીટ પહોળું અને ૪૦) ફીટ કે વધુ લાંબું હોય છે અને ચીનાઈ સાં-સો (San-so) ને મળતું છે. ૬ ફી જાતનું કાપડ મો-હે-મો-પેહ (Mo-hei-mo-peli) ૪ ફીટ પહોળું, ૨૦ ફીટ કે વધારે લાંબું, તેને બેઉ તરફ છેડા હોય છે જે ચાર કે પાંચ દસાંશ પહોળા હોય છે અને તે ચીનાઈ તો-લો-કૈન (Tow-lo-kein) ને મળતું છે. (આ નામ ઉચ્ચાંમાં ઉંચી મઝલીન જેમાંથી કમર બંધો બનાવવામાં આવે છે તેને માટેનું હશે; અને તે મલમલ-શાહી જે અપહંશ નામ મંરમર શાહીને નામે ઓળખાતી તે હોવા સંભવ છે.)

રેશમના ફીડા અને સેતુરના ઝાડો ઘણા છે. રેશમી રૂમાલો, ટોપીઓ, સોનેરી રંગીન લરતકામવાળા કાપડો, રંગીન બનાવટોના માલો, ખ્યાલાઓ, ગેંડીઓ, (પીકદાનીઓ), પોલાદની ખંદુકો, તલવારો, ખંજરો, ચાકુઓ, કાતરો એ સર્વ ઉત્તમ પ્રકારના અહીં બને છે. હરણના ચામડા જેવા ચળકતા ચીવટ સફેદ સફાઈદાર કાગળો એક જાતના ઝાડની છાલમાંથી બનાવવામાં આવે છે. આ શિવાય મોતીઓ તથા ઇતર જન્હેરાતો ચીનમાં ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવ્યા હતા.”

આ ચીની મુસાફરનાં બંગાલનાં રસાત્મક વર્ણનમાં આપણે વધુ ઉતરી ગયા. બંગાલાના મુતરાઉ કાપડની ખ્યાતિ જગત્પ્રસિદ્ધ હતી. તેનું વર્ણન ગત પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ તેથી વધુ અહીં આપતો નથી. હવે સત્તરમી સદીની ત્યાંના વ્યાપારની સ્થિતિ આપણે જોઈએ—

સત્તરમી સદીમાં અસાજકતા (ઔરંગઝેબ અને શહાસુજા વચ્ચેની લડાઈ)

તેમજ ચાંચીયાઓ અને ડેન્માર્ક સાથે ચાલતી લડાઈથી બંગાલાને

બંગાલનું વ્યાપાર લગભગ પડી લાંગ્યો હતો. અને તેથી એસિઆની બજારમાં

મુતરાઉ કાપડ બંગાલી કાપડનું નામ જવડેજ સંબળાતું. ઇ. સ. ૧૬૬૦ની લગભગ

રૂચ અને અંગ્રેજોએ થોડો બંગાળી માલ યુરોપ ચલાવ્યો અને

તેની મુખ્ય જાતોમાં “સોળા ગઝી” (૧૬ ગજની), સાદી ‘લુધમ’; હુમામ અને

સેની હતાં. આ જાતો પ્રમાણમાં ઉંચી ગણાતી અને તેની સારી કિંમત ઉપજતી. હલકી પંકતીનો માલ પણ બંગાલમાં જનતો; પરંતુ ડચ લોકો હલકી કેલીકો ખીજ પ્રદેશોમાંથી લેતા અને માત્ર બંગાલમાંથી ઉંચી ખાસ જાતનો માલજ લેતા-આનો વેપાર થોડો થતો અને જાવાની પૂર્વ તરફના દેશોને તે મોંઘા પડતો. પરંતુ આશ્રા અને ખુશ્કી માર્ગે છેક ઉત્તર ધરાન સુધી આ કાપડ ઘણું જતું—પણ તેનો લેખી પુરાવો મોજુદ નથી.

દક્ષિણના (ખાસ કોરોમાંડલ કોષ્ટા—મછલીપટ્ટનનો પ્રદેશ વગેરે) મહોટા લાગમાં “મજલીન” —મલમલ જનતું. કારણકે અહીંનું રૂ દક્ષિણ હિંદનું “બની” જાતનું ઉંચી જાતનું હતું. સુરત અને મછલીપટ્ટન સુતરાણી કાપડ આ માલ ચઢતો અને જાને બંદરોમાં તેનાં નામ જુદાં જુદાં હતાં. ઉપરાંત આ માલ ખુશ્કી માગે લાહોર થઈને ધરાન જતો; પરંતુ હિંદની પશ્ચિમના દેશો, ખસરા, મક્કા વગેરે સ્થળે દરીયા રસ્તે જતો. આના વિષે માહિતી બહુજ થોડી મળે છે. પશ્ચિમ હિંદમાં તેનું સામાન્ય નામ “સીરીબાફ” (serebaff) હતું; જોકે, બધી મજલીનોની જાતમાં ઘણા ફરક માલમ પડતો.

પૂર્વ કિનારા તરફ દક્ષિણ તરફની બધી મજલીનોનાં વ્યાપારી નામ પોર્ટુગીઝ શબ્દ “બેટીલા” (Beatilha) એટલે પુરખા પરથી ‘બેટીલી’ (Betilles) પડ્યું હતું. આ માલ દરીયા રસ્તે ગોંધ્રીન સીધો જતો, પરંતુ જાવા અને તેની પેટી તરફ પણ પુષ્કળ જથ્થામાં જતો અને સત્તરમી સદીની આખરમાં ચૂરોપમાં પણ તેની અપત ખૂબ વધી હતી. આ મજલીનના તાકા લંબાઈ પહોળાઈમાં જુદાં જુદાં માપના હતાં અને સરવાળે સરતાં કેલીકોની કોટિના હતા. આ મોજશોખની વસ્તુ ન હતી પણ ગરમ દેશમાં પહેરવેશની આવશ્યક વસ્તુ હતી. મદલા-કાના ટાપુઓમાં તેની ઘણી અપત હોવાથી તે પરથી તેનું નામ ‘ટરનેટ’ (ternate) પણ પડ્યું હશે એમ દેખાય છે; અને તેના પરથી સોનેરી કિનારીને લઈ તેની અસાધારણ કિંમત ઉપજતી. રૂપેરી કિનારીવાળી પણ ‘ટરનેટ’ જનતી. બેટીલી મજલીનનું સામાન્ય નામ અંગ્રેજીમાં ‘ઑરંગાલ’ (oringall) અને ડચ ભાષામાં “ઑરીનેલ” (orinael) હતું; અને નિઝામ હૈદરાબાદના વરંગલ પરગણા પરથી આ નામ પડ્યું હતું.

પરદેશી બજારોમાં બંગાલી મજલીનોનાં વ્યાપારી નામો ‘ફેટા, મલમલ’ અને ‘કસા’ હતાં. ‘ફેટા’ એટલે પાઘડીની મજલીનની કિમત બંગાલી મજલીન-બેટીલા જેટલી જ હતી અને તે સાંથી હલકી જાતની ગણાતી. ના પરદેશી નામો ‘કસા’ અને ‘મલમલ’ વચ્ચે કાંઈ ચોક્કસ ફરક માલમ પડતો નથી; પણ કિમત પરથી તે બેટીલા કરતાં ઉંચી જાતનાં હશે એમ જણાય છે. આમાં ઉંચી હલકી એવી અનેક જાતો હતી. ‘ફેટા’

ને લગતી વિગતવાર માહિતી મળતી નથી; અને જે માહિતી મળે છે તે માત્ર ઢાંકા અને માલિકાની 'મલમલો' તથા 'કસા' ની માહિતી મળે છે.

કેલીકો તેમજ મજલીનો બંગાલી માલ બનતાં તથા ઉત્તર હિંદમાં સવ સ્થળે વેચાતી અને લાહોર રસ્તે ઉત્તર ઈરાન નીકાશ થતી તથા દરિયા માર્ગે મહમ્મદપુરથી ગોધ્રીન જતી.

અ પ્રમાણે આપણે સત્તરમી સદીમાં યૂરોપ અને હિંદ વચ્ચેના દરીયાઈ વેપારનું આણું દિગ્દર્શન કર્યું. હવે આપણે હિંદની અંદર અંગ્રેજોએ વ્યાપારનાં ક્ષેત્રમાં શું ભાગ લઈ્યો હોતો તે જોઈશું.

સત્તરમીસદીમાં ઈસ્ટઈન્ડીયા કંપનીનો મુખ્ય વ્યાપાર અંગ્રેજી અને યૂરોપની બજારોને કાપડ પુરું પાડવાનો હતો. વ્યાપારની આ શાખામાં ઈસ્ટઈન્ડીયા કંપની પ્રગતિ યઈ હતી, અને કોરોમાંડલા-અને બંગાળા અખાત નીનો ૧૭ મી સ. ની બાજુ કાપડની ખરીદી મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતી હીમાં વ્યપાર. હતી. સુતરાઉ કાપડ માટે અપાયલી વરીઓ (orders) ના આંકડાઓ વગેરે સંપૂર્ણ વર્ણન આપણને સુરત, ફોર્ટસેન્ટ જ્યોર્જ અને હુગલીના ત્રણ મુખ્ય વ્યાપારી મથકોમાંની પત્રવ્યવહારની ખુંકે નં. ૨ થી ૬ માં મળે છે; અને તે પરથી હિંદી કેલીકો, છિંટો અને મજલીનોની ઇંગ્લાંડ અને યૂરોપ માટે થતી મોટી ખરીદી તથા મોટી નિકાશ વિષે આપણી અપૂર્ણ માહિતીને સંગીન પુરાવો મળે છે.

ઉપરોક્ત ખુકોના આંકડાઓ ખરથી માલમ પડે છે કે ઇ. સ. ૧૬૫૮ થી ૧૬૬૪ સુધીમાં સાત વર્ષોમાં ઉપર કહેલા દરેક સ્થળેથી વિવિધ જાતના કાપડોનો માલ નીચે જણાવ્યા મુજબનો પ્રતિવર્ષે સરેસસ ખરીદાતો હતો:

સુરત.	૮૪,૫૦૦	તાકા.
ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ.	૯૮,૦૦૦	
હુગલી.	૧૫,૦૦૦	

૧૯૭,૫૦૦.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ સાત વર્ષે દરમ્યાન દરેક વર્ષે આખા હિંદુસ્થાનમાંથી ૧૯૭,૫૦૦ તાકા સરેસસ ખરીદ કરવામાં આવતા હતા.

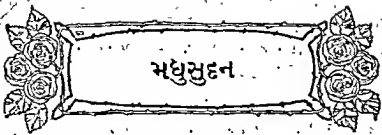
અંગ્રેજો અને ડચ વચ્ચેની લડાઈને લીધે થોડો વખત આ કાપડના વ્યાપારમાં મંદી આવી પણ લડાઈ બંધ થવા પછી આ કાપડનો વ્યાપાર ધમધેકાર ચાલવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૯ થી ૧૬૭૨ સુધીમાં સુરતમાં પ્રથમ વર્ણવેલા સાત વર્ષ દરમ્યાનના પ્રતિવર્ષે ૮૪,૫૦૦ કાપડના તાકાઓની ખરીદીની સરેસસને બદલે ઉચલા ચાર વર્ષો દરમ્યાન પ્રતિવર્ષે સરેસસ ૨૪૭,૦૦૦, વિધવિધ જાતના કાપડના તાકાઓ ખરીદાયા હતા એટલે કે ત્રણ ગણો માલ જવા લાગ્યો.

ઈ. સ. ૧૬૭૨ માં વણકરો, રંગાસ ઇત્યાદિ કારીગરો અને જુદી જુદી ભાતોવાળો અંગ્રેજી માલ, હિંદી કારીગરોને અંગ્રેજી અને યુરોપની બજારો માટેની માંગની સમજ પાડવા માટે, કંપનીએ હિંદ મોકલાવ્યો. આથી હિંદી કાપડના વેચાણને ઘણું જ ઉત્તેજન મળ્યું. વરસ્ટેડ (warsted) (પિંજેલી ઉત્તના સારી પેઠે વળ ચઢાવેલા તારોવાળું) ઉત્તના ગરમ કાપડો, સે (say) સાટીનો, પરપેટયુઆનો—(Perpetuanes) અને ખીજી ભતોના કાપડો—જે સ્ત્રીપુરુષોના પહેરવેશો માટે તથા ઘરના શ્રૃંગારો—પડદા ગાદડાં વિગેરે માટે વપરાતા હતા તેને બદલે હવે બંગાળી કાપડો, રંગેલી, ચિત્રેલી, તથા છાપેલી વિધવિધ કેલીકો છિટો વગેરે હિંદી કાપડો સંપુર્ણ રીતે વપરાવા લાગ્યા. ઇંગ્લાંડમાં જરમન લીનનો, સીલેસીયા કેમ્બ્રીકો અને લોનો જે ગરમ અંગ્રેજી કાપડ ના બદલામાં પુર્વે આયાત થતું હતું; તેને હિંદી કાપડે હાંકી કાઢ્યા; અને ઇંગ્લાંડના બધા દરજ્જાના લોકો હવે હિંદી કાપડ જ પહેરવા તથા વાપરવા લાગ્યા.

હવે અગાઉ કદી પણ ન થયેલી એવી હિંદી માલની આયાત ઇંગ્લાંડમાં થવા લાગી, અને ઇ. સ. ૧૬૭૩ થી ૧૬૭૮ સુધી છ વર્ષ દરમિયાન હિંદના સર્વ ભાગમાંથી આવતા કાપડોનો આંકડો એકદમ વધીને દર વર્ષે, ૬૫૦,૦૦૦ તાકા ઇંગ્લાંડ જવા લાગ્યા. પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૮૦ થી ૧૬૮૩ ના વર્ષોમાં થયેલી ૨૦ લાખ તાકાની હિંદી માલની ઇંગ્લાંડમાં વાર્ષિક આયાત પાસે ઉપરનો આંકડો તદ્દન ન્હાનો લાગ્યો. આ સમય દરમિયાન સુરતની ઇંગ્લીશ ફેક્ટરી (ઈસ્ટઈન્ડીયા કંપનીની) ને જે મુખ્યસ્થાનો આ કાપડ પુરું પાડતા હતા તે મુખ્ય શહેરોના નામો નીચે પ્રમાણે છે: નવસારી, ભરૂચ, વડોદરા, નડીઆદ, દલોઈ, ધોળકા, દોડગામ, અમદાવાદ, આંધ્રા, ડુંગરપુર, બરહાનપુર, સેરંગ અને ખંભાત. (સુરત પત્રચવકારની છુક નં. ૫ પાના ૨૧-૨૫) અને અંગ્રેજી ખરીદીનાં ત્રણ મુખ્ય મથકોમાં સુરત પહેલે નંબરે હતું તે સૌથી વધારે માલ મોકલતું.

મરાઠાઓના મોગલો સાથે ચાલતા વિચ્છેદથી મગાસ સૈન્યોના સુરત શુજરાત કેંકણ મલબાર વગેરે સ્થળોએ થતા હુલ્લાઓથી આ વ્યાપારમાં અંતરાય આવ્યો અને અંગ્રેજો—યુરોપીયન વ્યાપાર બંગાલ તથા કરોમાંડલ કોષ્ટા તરફ વધારે કરવા લાગ્યા. એટલામાં ઈસ્ટઈન્ડીયા કંપનીની મોગલ શહેનશાહી સાથે તકરાર થઈ વિચ્છેદ થયો તેથી પણ કાપડના વ્યાપારને અવરોધ થયો પણ તે વિચ્છેદ બંધ થતાં પુનઃ કાપડનો વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. પુનઃ યુરોપીયન મહાયુદ્ધ જાગવાથી કંપનીના વ્યાપારમાં મોટો અવરોધ થયો. આ સર્વ અડચણો છતાં ઇ. સ. ૧૬૯૬-૧૬૯૭ ના બે વર્ષમાં હિંદી માલ ૨૫૭૧,૦૦૦ તાકા ઇંગ્લાંડ અયાત થયા. ઇંગ્લાંડમાં હવે હિંદી કાપડ મુખ્ય પહેરવેશ બની રહ્યા હતા.

(આહુ)

લે. રા. બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. બી. એ.

ભાગ ૧ બાળકો.

પ્રકરણ ૨૯

સીમાડે

મધુસુદન અને શાંતિ મધુની ઓરડીમાં બેઠા હતા. એવામાં ટપાલી આવ્યો અને બે પરબિડિયાં ફેંકી અસંખ્ય માણસોના શુભઅશુભ સમાચારનો એક વાલક આણ્યો. ગયો. મધુસુદને બેઠરકારીથી કાગળો લીધા. આપણે માણસો ગમે તેટલો પ્રમાદ કરીએ, કુદરત પર સત્તા ચત્રાવવાની ગમે તેટલી વાતો કરીએ પણ ધરી પછી ચું થવાનું છે. એટલુંજે જાણી શકતા નથી એ જ આપણી શક્તિની સીમાઓ ખાંધી લેવા બંધ છે. મધુસુદને ટપાલ લીધી ત્યારે એને જરાયે ખબર નહોતી કે એ ન્હાના સરખા કાગળોમાં એનું ભાવિ બીડાયલું હતું. બે જગતોના સીમાડે ઉભા રહેનારને સીમાઓનું ભાન નથી હોતું એ જ મનુષ્યશક્તિની સરેરાશ દેખાડી આપે છે. “કાના છે ?” શાંતિએ પૂછ્યું.

“એક તો આપણનો લાભ છે.” મધુએ એક પરબિડિયા તરફ નજર કરી કહ્યું.

“બીજો કાનો છે તે સમજતું નથી.” અને એણે પ્રથમ એ ક્વર ખોલ્યું. પત્ર વાંચતાં વેંત મધુથી સહર્ષ બોલાઈ ગયું: “શાંતિભાઈ, બુકલનો કાગળ છે.”

“હે !” શાંતિ ઉભો થયો અને મધુસુદન પાસે આવી ઉભો રહ્યો.

પત્રમાં બકુલે પોતાની કથા સવિસ્તર વર્ણવી હતી. સ્વસ્થચિંતા મધુસુદનમાં અનેક તરેહના ભાવો જન્મના હતા એમ એના મ્હોં પરથી જણાતું. માણસની તે કેટલીક સ્વસ્થતા હોઈ શકે ? મુખનું જરા અમથું કિરણ-દુઃખનું એક ન્હાનકડું તીર. માણસને ધરીવારમાં ઉચોનીચો કરી મૂકે છે.

મધુસુદને પત્ર બે ત્રણવાર વાંચી શાંતિને આપ્યો. થોડીક વારે ત્હેણે કહ્યું: “આલો, આખરે ધૈર્ય સાંતુકીય થયો. નહિ તો—”

“હશે, એવું અમંગળ વિચારવાની પણ હવે શી જરૂર છે ?” પત્ર વાંચતાં ચંચળ શાંતિ બોલ્યો ને પાછો પત્ર વાંચવામાં પડ્યો. મધુસુદને શાંતિના મ્હોં પર પ્રકટની આબેહુની છટા નોંધ રહ્યો.

“કેમ, ત્હેને બહુ મલકાય છે ?” શાંતિએ પત્ર પૂરો કર્યો એટલે

“ત્યારે ના મલકાય ? આયું સાહસ.....પણ કેમ ત્હમને ગર્વ નથી થતો ?” શાંતિએ કહ્યું અને મધુની આંખો સામે તાકીને જોઈ રહ્યો. મધુસુદનની એ સચોટ પ્રશ્ન. અને એથી પણ વધારે સચોટ નજર સંખ્યામાં નહિ. એણે પોતાની નજર આડી ફેરવી દીધી.

“મધુભાઈ” શાંતિએ ધીમેથી કહ્યું. “ત્હમારા મ્હોં પરથી કોઈ શું ધારે તે કહું ?”

“શું ?” મધુએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“કે ત્હમારા ચિત્તમાં અનંગનો વાયરો વાવા માંડ્યો છે. આજનું નહિ; હું તો કે દહાકાનો જોયા કરું છું.”

“શું કહેા છો ?”

“ખરી વાત અને ખરેખર મ્હને તો એમ થાય છે કે વિધાતાએ હજી એકે અનુગ્રહ દંપતી નથી યોજ્યું. તે એનો લ્હાવો લેવો હોય તો...”

મધુસુદન હસી પડ્યો. એટલામાં અણઉધાડ્યા કવર તરફ એની નજર ગઈ. “અરંર, બાપાજીનો કાગળ તો રહી જ ગયો.” તે બોલ્યો.

“મેં ના કહ્યું ? એ અનંગનું જ કામ.” શાંતિએ હસીને જવાબ વાળ્યો. પણ મધુસુદન હસ્યો નહિ. પિતાનો કાગળ વાચી એનું બધું હસ્યું ઉડી ગયું હતું.

“કેમ આમ જુઓ છો ? શું છે ?” શાંતિએ અધીરાધી પૂછ્યું.

“બાપુજી તરતાતરત બોલાવે છે.” મધુએ નિરુત્સાહી અવાજે જવાબ આપ્યો.

“કેમ ?”

“કોણ જાણે, લખ્યું નથી.”

“તેમાં આમ ચિન્તા શું કામ કરેા છો ? અમરતું કેં કામ હશે એટલે બોલાવતા હશે.” શાંતિએ ધીરજ આપતાં કહ્યું.

“હું. આ રીતે ઉચ્છ્રય આમ કોઈ દિવસ લખ્યું નથી. જરૂર કોઈ સખત માંડુ હશે.”

“ના, ના, એમ હોય તો તાર બોલેને ?”

“ના, ચિન્તા થશે કરીને ના મૂકે. શાંતિભાઈ, મારે તો કેંનું કેં આવીને ઉભું જ હોય છે.” કહી મધુસુદન ઉભો થયો.

“મધુભાઈ, હોય, જિંદગી છે. ત્હમારા જેવા આમ હારી જાવ...”

“ના, ના” મધુસુદને સખત અવાજે કહ્યું “હું કેં હારી નથી જતો, અનેકવાર દુઃખ સામે ઝંઝૂમીયે છિયે તો. એકવાર વધારે. હું તો માત્ર એટલું જ કહેતો હતો કે ધડી બે ધડી પણ નમિત નથી મળતી.” ચોટીકવાર કોઈ બોલ્યું નહિ. પણ શાંતિએ કહ્યું:

“મધુભાઈ, મેં આજે એક શોધ કરી.”

“શી ?” કુતુહલથી મધુસુદને એની સામે જોઈ પૂછ્યું.

“અત્યાર લગી કોઈ દિવસ ત્હમે દુઃખ સામે ફરિયાદ નથી કરી. લતાજીને કહેતાં હતાં કે એ ત્હમારી ખાસિયત છે.” શાંતિ અટક્યો.

“હા-પછી ?” મધુએ પુછ્યું

“અને હવે તહમને સ્વાર્થ થવા માડ્યો છે ”

“સ્વાર્થ ?”

“હારતો, બહુ બહેનનો કાગળ આ-ઓ ના હોત તો તહમે આવી ફરિયાદ કરી ના હોત આટલા આરભથી જ ન્યારે તહમારો જોવામા પણ આવુ થાય છે ત્યારે લમ પછી સામાન્ય માણસોનુ જગત “હુ ને અનિ”મા મમાસ થઇ જાય છે એમા શુ ?”

મધુસુદને કેટલીવાર ઉત્તર આપ્યો નહિ-

“ચાતો ” આખરે તેણે કહ્યું “ગાડીનો વખત ભરાતો જાય છે ” અને તે ઉભો થયો એ ખીચારાને ખબર નહોતી કે તે પછે તેણે પોતાના નિર્દોષ, તગ્મય જગતથી અન્નપયે વિદાય લઇ લીધી કોઇ જૂતભાવિ જનનારને એક યુરુપ એક મુન્દર સૃષ્ટિપરથી ખીજી વિશાળ સૃષ્ટિ પર પગ માડતો દેખાત પણ શાંતિએ આવુ કશુ જોયુ નહિ. મધુને ચિન્તાગ્રસ્ત જોઇ તેણે પુછ્યું

“હુ સાથે આવુ ?”

“ના, ના, એવુ હશે તો હુ ખબર આપીશ તહમારે હવે પરીક્ષાનુ વાચવા માડવુ જોઇએ ” કહી તેણે દૂક તૈયાર કરવા માડી

ઘોડા વખત પછી મધુસુદન અને શાંતિ રેશન તરફ ગાડીમા રવાના થયા અને ગાડીની પાછળ ઉડતી ધૂળમા મધુસુદનની ઓરડી ન્યા એણે અનેક મુન્દર સ્વપ્નો ને ઉજવન આદર્શો મે-ન્યા હતા તે રજોટાતી, અદૃષ્ટ થઇ ગઇ

પ્રકરણ ૨૦

વતન તરફ

રાત્રી થઈ હતી મુખાબથી નીકળેલી મેઘલ ટ્રેઇન વિફરેલા ઘોડા પેડે વેગભર ધપતી હતી એન્જિનમાથી ખરતા તણખાના પ્રમશ શિવાય સર્વજ્ઞ અધિકાર પથરાયલો હતો. ત્રીજા વર્ગના એક ડબ્બામા બેરેલા કેટલાક મુસાફરો ટાઢને લીધે સોઝિયુ વાળા સૂતા હતા, એક બે જુવાનો આડા વળી, ઉવને પ્રયત્નથી દૂર રાખતા હોય તેમ ખીડીઓ ટુકતા, તડાકા માગતા હતા એ પ્રાધેડ વયનો મુસાફર ઉવવાનો દોગ કરતો જગતા મુસાફરોની નજર ચૂકવી સામે બેઠા બેઠા ડોડા ખાતી એક સ્ત્રી તરફ અવાર નવાર જોઈ લેતો અને આ સૌમા ભાત પાતો એ બધાથી ઉન્નતર જૂથિકાનો હોય તેવુ જણાઈ આવે એવો એક તરણુ ખુપુખી ખારીએ બેસી અધારી રાત્રી તરફ અનિમેષ નજરે જોતો હતો એની આખો નિદ્રાનો ઉપહાસ કરતી હોય એમ જણાતુ એના હોઠ કોઇ કોઈ વાર ખીડાતા ધડીમા એના મોપર મરન હાસ્ય ફરતુ ને વળી પાછુ બીજા વિચારોના વમગમા ચમી જતુ ચોગમ નસલ હી હતી ધનુ તેના ગરીસમા અઆધારણુ ઉખા હતી સૂસાનો વાયગે એના શરીરને સ્પર્શતો નોનો, અથના સ્પર્શતો હોય તો એ નિચામયમીને એનુ ભાન નોતુ કયા સૂધી આ તરણુ આમ બેડો હતો એટલામા પામે બેરેલા મુસાફરે તેને ઉદ્દેશી કહ્યું

“ એ મિસ્તર, જરા બારી તો બંધ કરો. હવા ખાવી હોય તો છાપરે - ચઢી એસો. અમને તો ટાઢ વાય છે. ”

અધિકારી અનાધિકારી સામે બુએ છે તેમ પેલા તરણે તિરસ્કાર સાથે એ બોલનાર સામે બુએ, બારી બંધ કરી અને ફરી પાછો એ પોતાની વિચારસૂચિમાં ગરી ગયો.

“ થોડીકવારે ગળવામાંથી એક પત્ર દાઢી હેણે વાંચવા માંડ્યો. એ વાંચતાં વાંચતાં વેગભરે ધપતી ટ્રેઇનના પાસે બેઠેલા મુસાફરો, બધું પેલવારં તે બૂકી ગયો. ”

“ બકુલ ” તે બળડ્યો. “ તમારી મનોદંશો હું કહ્યું છું - પછું સુખીયાને જોઈ દુઃખીયું થનારે અદેખણું જંગત, પુણ્યવાનને પદબ્રષ્ટ કરવા તલસી રહેલું આ પાપી જંગત શું છે ત્યાં લગી એ ભાવનાઓ કેમ કરી સિદ્ધ થાય ? ” તે વિચાર કરતાં અટક્યો ને ફરીવાર પત્ર વાંચવા માંડ્યો. “ અહિં તહિં તો કાલોદધિના પેલે ઓવારેની સૂચિમાં તો આ વણસાધી ભાવનાઓ સિદ્ધ થશે. ”

“ કોણ જાણે ” હેના ચિત્તે સંકા કરી.

“ એ ભૂમિ માત્ર માનવકલ્પનાનું રમકડું જ હોય તો ? ”

“ હેના ચિત્તમાંથી એક પ્રકટ નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો. એના અવાજ પાસે બેઠેલા અશિષ્ટ મુસાફરનું હૃદય પણ પીગળ્યું. હેણે હેની સામે નજર કરી ને સમજાવે પૂછ્યું.

“ કેમ ભાઈ, શું છે ? ”

પણ એના પશ્ચે જે વિચારની આરડીમાં એ તરણે પોતાની જાતને પૂરી હતી ત્યાં પહોંચ્યો નહિ એટલે હેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. એથી પેલા મુસાફરે એક દયાભરી નજરથી પોતાની ફરજ અદા થયલી માની લીધી.

ધડી પછી તે તરણ બળડ્યો “ ભાવિ શું એટલું નિષ્કુર છે કે ..... ” એના આગળના શબ્દો અણજનમ્યા શમી ગયા. એની વિચારોની ગતિ વધી; એની ભમરો તણાઈ; એનું મોં ફરી એક વાર બીડાયું. એના દાંતના કચકચાટનો અવાજ પેલા મુસાફરે પણ સાંભળ્યો. એને આ તરણ ચક્ષ્મ લાગ્યો અને પોતાનો અભિપ્રાય મક્કમ કરવા હોય તેમ હેણે પોતાની હોઠાઈ ગંધેલી બીડી ચોલાવી.

“ મધ્યરાત્રી થઈ ત્યારે આખું શુવળજાત સિંથીલ થઈ ગયું. ગતિ-પ્રગતિનો ભયંકર ભેરી નાદ બંધ પડ્યો હતો અને સુ-દરી સીતમગ્ધારથી છૂટે તેમ કુદરત નાહક ત્રાસ આપતી મનુષ્યોનાં અત્યાચારોથી છૂટી સ્વસ્થ થઈ હતી. પેલા તરણનું ચિત્ત પણ સ્વસ્થ થવા માંડ્યું. એની ગુંગળાપણે ઓછી થઈ; એનાં દેશનાં ધનકારા ધોરા પડ્યા. થોડીક વારે તે બળડ્યો: ”

“ બકુલ, હું શુવતો હૃદય ત્યાં લગી તો એ ભાવનાઓને સિદ્ધ કરવા મહેનત કરીશ. ”

અને થોડીવાર પછી એની આંખો મીચાઈ ગઈ.

તે જોતો જાણ્યો ત્યારે મજરકું થયું હતું. દૂર-દૂરના હલનચલનને ગતિના અવાજથી જંગત ભરીવામાં માંડ્યું હતું. ગાડીના મુસાફરો કોઈ આજસ મરડી ઉભા થતા હતા; કોઈ દાંતણુ પાણી કરતા હતા અને કોઈક હજી નિરાંતે ધોરી રહ્યા હતા.

પેલો તરુણ ઉભો થયો ને બારી બહાર ડોકિયું કર્યું. સદૃશ દૂર દેખાતા સ્ટેશનને જોઈ ત્વરાથી તહેણે મોં લૂછ્યું અને ટોપી પહેરી લીધી. જોત જોતામાં સ્ટેશન આવ્યું ને ગાડી ઉભી રહી એટલે ટૂંક ઉચકી તે બહાર નીકળ્યો. બીડમાં બેઠે બેઠે ભાગ કરતો તે જતો હતો એટલામાં પાછળથી કોઈએ તેના ખભા પર નેરથી હાથ મૂકી તેને ખેંચેલો. હોય તેમ ઢંઢેયો અને બોલ્યો:

“કેમ મધુ ?”

મધુસુદને પાછું જોયું અને તે બોલી ઉઠ્યો:

“જોહો, ન્હાના કાકા, કેમ છો ? બધાં સારાં છે ?”

“હા, ભાઈ, બધા ખુશીમાં તું સારો છે ?”

કહી તહેણે મધુના હાથમાંથી ટૂંક સ્વાધીન કરી.

મધુએ જોને “નાના કાકા” કહી ઉઠેલો હતો તે સચકત લાગતો પુરુષ હતો, એના મોં પરથી જણાતું હતું કે જોને બડંગ કહેવામાં આવે છે. તેમાંનો એક તે હશે, એની આંખોમાં બાળકની મસ્તી અને મોટા માણસની તાકાત દેખાતી. એના ટટાર શરીરમાં ગમે તેવું સાદસ ખેડવા તૈયાર થનાર માણસની સજ્જતા હતી. તહેણે હાથમાં પકડેલી લાકડી જે રીતે ફરતી હતી તે ઉપરથી સદૃશ જણાઈ આવતું કે એના માલીકે તેને માત્ર શોભા ખાતર રાખી નહોતી પણ વખત આવે તેના ખીમ હિપથોગો તે કરી શકે એમ હતું.

“કેમ ભાઈ, કાગળ વખતસર મળ્યો હતો ?” તહેણે મધુસુદને પૂછ્યું.

“હા, બરાબર મળ્યો હતો. તે ન્હાના કાકા, કેમ એવું અચાનક શું છે ? બધાં સારાં તો છે ને ?” મધુસુદને ફરીવાર કુટુંબના આરોગ્ય વિશે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, બધા મજામાં છે.” ન્હાનાકાકાએ ભારદર્ષ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે ?” મધુએ ટૂંકા પ્રશ્ન પૂછી તેની સામે જોયું.

“તે તો થશે, થશે, તું આવતો ખરો.” કહી “ન્હાનાકાકાએ” લાકડી બગલમાં મારી ને મધુસુદનેનો હાથ ઝાલી તેને ઘસડવા માંડ્યો.

એને મધુસુદને કોઈ પડછંગ શક્તિ ક્યાંક લઈ જતી હોય તેમ દારૂતો બાગળ થાંચો.

પ્રકરણ ૨૧

ન્હાનાકાકા

જે પુરુષને આગલા પ્રકરણમાં મધુસુદને “ન્હાનાકાકા” કહી સંબોધ્યા હતા એને આજે ગામ એ જ નામે ઓળખતું એ મધુસુદનેના પિતાનો ન્હાનો ભાઈ થતો હતો.

આવાવસ્થામાં એની માતાનું અવસાન થયું તેથી મધુસુદનેની માતાનો એના તરફ સવિશેષ પક્ષપાત હતો. માર ચોપડી જેટલું અંગ્રેજ શિખ્યા પછી વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ન્હાનાકાકાને આવશ્યકતા જણાઈ નહોતી. એને ઠંકાણે પાડવા મધુના પિતાએ ત્રણવાર વાર

પ્રથમ કોરેસા પણ એકે સ્થાને એનાથી ટકાને રહેવાનું નહિ. એ પછી મધુના પિતા એને ઝાંઝું કાંઈ કહેતા નહિ અને કોઈ વાર કંઈ કહેવો જતા તો મધુની માતા એનો પક્ષ લેતી. આ પક્ષપાત થવાનું કારણ એ હતું કે ન્હાનાભાઈની નવવધુ લગ્ન પછી ત્રણ માસમાં મરણ પામી હતી અને તે પછી એણે બીજું લગ્ન કર્યું નહોતું.

આ સંજોગને લીધે ન્હાનાભાઈને ખાવું, પીવું અને અલમસ્ત થવું એ સિવાય બીજું કશું કર્તવ્ય નહોતું. તે પછી મધુસુદનનો જન્મ થયો ત્યારથી મધુને રમાડવા અને હલાવવામાં એનો ઘણો વખત જતો. મધુ જરા મોટો થયો ત્યારથી એ એની સાથે જ રહેતો. બાળક મધુને ખભે બેસાડી, તે દર રહેવાર ગામમાં ને ગામ બહાર ફરી આવતો; અને તે જ્યારે ઘેર પાછો આવતો ત્યારે એના બેડે હાથમાં બકરીનું બચ્ચું કે સસણ, ને વનમંજી, નાળિયેર ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો ભારો લઈ આવતો. મધુને ખભેથી ઉતારી એની સામે આ બધી વસ્તુઓ ગોઠવી તે બાળક ગેરે દમી પડતો અને એમાં એ જીવનનો પરમાનંદ માનતો. એ અનુભવ કરતાં વધારે કંઈની આ બાલપ્રવચારીને તમા કે ઉલ્લુપ નહોતી.

તે પછી થોડાંક વર્ષો વણાં ને એનો પરમ મિત્ર મધુસુદન અભ્યાસ માટે બહાર ગામ ગયો. મધુસુદનને રહેઠાને વિદાય કરી તે પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રથમવાર એને જીવન નિઃશ્વાસ થતું લાગ્યું: એની મસ્તી અને શરીરબળ વણસી જતાં હોય એવો એને અનુભવ થવા માંડ્યો. એના પરિણામે બે દિવસ મુખી અભજન વિના રડતો તે ઝોસરી ઉપર પડ્યો રહ્યો.

બાળક મધુસુદને એના કંઈક હૃદયમાં પ્રેમની જ્વાલા પ્રગટાવી હતી. અલમસ્ત એકસો પડ્યો રહેનાર, ગામ સળગતું હોય, વિશ્વમાં પ્રસયકાળ બેસતો હોય તોયે નિશ્ચિત જીવે “થવા દો, આપણે શું ?” એમ લાખનાર આ વિચિત્ર જીવની સામાન્ય મનુની કાયામાં એક બાળકે ફેંકેલી ન્હાની અમથી કાંકરીએ કાસાદલ મચી રહ્યાં હતાં. તે સ્વચ્છ થયો ત્યારે ત્હેને આનું તીવ્ર લાન થયું. ખૂણે મસ્તીમાં પડી રહેનાર માણસ હોમો થયો ને બહાર એટલે આવી શરીરમાં પસાર થનાર માણસોને, પ્રથમવાર સન્નરસ જોઈ રહ્યાં. કહેવાય છે કે વાધ એક વાર મનુષ્યનું લોહી ચાખે છે એટલે એ માણસજીવ્યો થઈ જાય છે. મનુષ્યહૃદયનો પ્રેમ પણ એવો જ હોય છે. એકવાર એનો આસ્વાદ થાય છે પછી હરહમેશ એની તલબ થયાં કરે છે. એથી જ આપણે બધા માણસના પ્રેમના જૂખ્યા, સદૈવ અનૂપ્ત, અસંતુષ્ટ લટકીએ છીએ. જગતની ધનજૂખ કદાચ-કદાચ મટશે પણ એની પ્રેમજૂખ કદી પૂરી નહિ સંતોષાય.

મધુસુદનના ગયા પછી ન્હાનાકાકાને પોતાનું હૃદય વધારે ને વધારે સૂનું લાગતું ગયું. ધીરે ધીરે તે લાકડી પકડી ગામમાં જતો આવતો થયો પણ ત્હેનું ચિત્ત ટેકાણે રહેતું નહિ, મગજ સ્પંકાર ભારી ગયું હોય તેમ એક ટેકાણે એ બેસી રહેતો ને સૂરજ નમતાં હોતો ઘેર આવતો. એક દિવસ આમ એ ઘેર આવતો હતો ત્યારે એક બીખારી બાલિકા રસ્તામાં ખૂણે બેસી રડતી હતી તે તરફ એની દૃષ્ટિ ગઈ. અચાનક તે હોમો રહી ગયો. તે બાળકા લગભગ આઠેક વર્ષની હતી. એનું શરીર પૂરું ટાંક્યું નહોતું; એનું મોં નિસ્તેજ ને મ્હાન લાગતું; રડી રડી એની આંખો સૂઝી ગઈ હતી.

“કેમ તું રડે છે ?” ન્હાનાકાકાએ પૂછ્યું.

“અં અં મ્હને જૂખ લાગી છે. મ્હારી માથે જૂખી છે ને ....” બાળકી મુકત કંઠે રડી પડી. ત્હેનાથી આગળ બોલાયું નહિ. માત્ર એનું ખાલી લિસાપાત્ર એણે ન્હાના-કાકાને બતાવ્યું.

“ત્હારી મા ક્યાં છે ?”

“ધરમશાળામાં.”

“આલ.”

ન્હાનાકાકાએ બાળકીને આંગળીએ તરી લીધી. બન્નરમાંથી ખોવાનું અપાતીને બાળકીને ધરમશાળામાં એની માતા પાસે મૂકી આવી તે પાછો આવ્યો. ઘેર આવતાં, રસ્તામાં ધણે મહિને પ્રથમવાર ત્હેને અગાઉ જેવો આનંદ જણાવા માંડ્યો. ત્હેની નિર્ગત યંત્રગણથી ચાલમાં વેગ આવતો હોય એમ ત્હેને લાગ્યું. ત્હેના મ્હોંના ખૂણામાં ઉલ્લાસ પ્રકટયો. પોતાને સૃષ્ટિની અકળ રચનાનો ભેદ અચાનક સમજાયો હોય એમ ત્હેને લાગવા માંડ્યું. ચાલતાં આવતાં તે અટકી ગયો ને શરીરે પસાર થતાં માણસ તરફ ત્હેણે સપ્રેમ નજર કરી. જીવનની જાદુ આવી જડી આવી હોય એટલો ત્હેને આનંદ થતો હતો. ધરતી પર ત્હેણે હરખમાં લાકડી અક્ષણી અને ઉમંગભેર તે ઘેર ગયો.

એ દિવસથી ન્હાનાકાકાના જીવનનો કાર્યક્રમ અચાનક ફેરવાઈ ગયો. એકલતાની બંધીવાર કોટડીમાં પડી રહેનાર જીવ પ્રથમ વાર બહારના સુંદર જગતની હવા ખાતો હોય એવો ત્હેને અનુભવ થવા માંડ્યો.

એ પછી વર્ષ-એ વર્ષમાં ગામનું એકે બાળક એને બોળખતું. દરેક જણ એની આગળ પોતાની વીતક કહી જતું. પ્રત્યેક દુઃખી માણસને યતકિયિત મદદ કરવા તે કમર કસતો. જે ઘેર ટંટાઓ થતા તે મટાડતો. જ્યાં બીમારી આવતી ત્યાં સારવાર કરતો. સામાના કૃષ્ટથી એની સશક્ત દેહ પીડા પામતી ને પરાયણે આનંદ મળતો ત્યારે એના સુખનો પાર રહેતો નહિ.

આ વાતને મધુસુદનને રચને તે લેવા આવ્યો તે દિવસે ત્રણેયાર વર્ષ પોતી ગંધા હતી. મધુસુદનને જોઈ એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. ઘેર હોત તો બાળકના જેમ તે આનંદથી રોઈ પડતો. પોતાનો આનંદ અનુભવવામાં એ એવો તક્ષીને યંત્ર ગંધો હતો કે મધુએ પોતાને અચાનક બોલાવવા વિશે ત્રણેયાર વાર પુછ્યું પણ તે વાત એણે “યંશે યંશે” કહી ઉડાવી દીધી. મધુને આથી નવાઈ યંષ. “ન્હાનાકાકા પંણુ બદલાતાં જાય છે.” મધુસુદન મનમાં બળડ્યો.

(અપૂર્ણ.)

માસિક મનન

“Load Kindly Light”

“દોરો સુકોમલ પ્રજા”

૧. કોન્ગ્રેસ, છેલ્લું અધિવેશન.

અમૃતસરથી જે પારો ચઢેલો તે મલખાર અને ચૌદીચૌરાથી ઉતરવાં માંડ્યો હતો, અને છેલ્લી કોન્ગ્રેસે ખતાવી આપ્યું છે કે જેવાર કંઈમ વધારે ‘ઉતરી’ ગયો છે. ‘બેશક, કોંગ્રેસમાં વક્તાઓએ પોતે આવો સ્વીકાર નથી કર્યો; એવી નિખાલસતાં આ કલિયુગમાં કેટલી હોય તે સવાલ વિવાદી ગણીને આજુએ રાખિયે, પણ આટલું તો નિર્વિવાદ સ્વીકારાશે જે એવી અવિતથ દષ્ટિ પામર માણસોમાં કોઈ પણ યુગમાં અત્યંત વિરલ જ હોઈ શકે. અમેરિકા અને વિશ્વપતને મત આપવાના સાધન દ્વારા આખા દેશની મનોદશા વ્યક્ત કરવાની કલા હજી એવી સરખી જ આવડી છે, તો આપણા દેશમાં તો એ બેલટબોક્સ (ballot box) પદ્ધતિ હજી છેક નવી અને છેક જ. અખંતરા જેવી છે, એટલે છેલ્લી ચુંટણીનાં પરિણામો માત્ર સંખ્યાએને મુકાબલે જુદા જુદા પક્ષોનાં બલાબલ તપસતાં છેક સંદિગ્ધ હતાં જ, અને કોંગ્રેસપ્રમુખ તથા કોંગ્રેસમાં બીજા વક્તાઓએ આ હકીકતને પોતાના પ્રિય મતવ્યોના લાભમાં નેટલી અને નેટલી ખેંચી પણ હતી. કોંગ્રેસપ્રમુખ તો એમ પણ બોલી ગયેલા કે આપણે-સ્વરાજ્ય પક્ષ-છ. સ. ૧૯૨૩ કરતાં પણ આવતી ધારાસભાઓમાં વધારે મજબૂતીમાં હજારું, કેમ કે ૧૯૨૩ની ચુંટણીએ આપણને જે જ પ્રાંતમાં બેસવાન જણાવેલ, ત્યારે આ ૧૯૨૬ ની ચુંટણીનાં પરિણામ સ્વરાજ્યવાદીએને ત્રણ પ્રાંતમાં બેસવાન દરાવે છે; વગેરે, વગેરે. પરંતુ એમનું આ કથન સૌ થોડા જ અરસામાં જોઈ શકિયે જિયે કે ગમે તેટલું નિખાલસ તોય બ્રમિત, બુદ્ધિ નેટલું નિખાલસ, તેટલું વધારે બ્રમિત જ ગણવાનું છે. ગણતરીના સ્થૂલ માને, પણ ધારાસભાઓમાં સ્વરાજ્યપક્ષ ૧૯૨૩ કરતાં નબળો છે; અને એથી વધારે મહત્ત્વની વાત બીજી એ છે, બીજા પક્ષે સ્વરાજ્યવાદીએને પડખે ઉભા તૈવાર નથી એટલું જ નહીં પણ પોતપોતામાં સહકાર સાધી એકબીજાને ખનતો ટેકો આપવાની નીતિ વધારે શોધવામાં અને વધારે દક્ષતાથી અમલમાં મુકવામાં કેળવાતા જાય છે. અને વળી સ્વરાજ્યવાદીઓ પોતે ધારાસભા પ્રવેશ અને રીસાઇને ધારાસભાયાગ એ “પેસ-નીકળ”ની ભવાઇ ઉપરથી શ્રદ્ધા ખોતા જાય છે, લગભગ ખોઈ મેકા જ છે. તમામ પ્રાંતોમાં સ્વરાજ્યવાદી નહીં એવા ધારાસભાપ્રમુખ મોટી બહુમતિથી ચુંટાઈ ગયા છે કે ચુંટાવામાં છે. તમામ પ્રાંતોમાં મંત્રીઓની નીમણૂક યઈ ગઈ છે કે થવામાં છે. અને કોંગ્રેસપ્રમુખે કહ્યું હતું કે દેશમાં જે જ પક્ષ છે, નેહરુકી અથવા

જીદનૂર પક્ષ, અને આપણો સ્વતંત્ર સ્વરાજ્યવાદી પક્ષ, એ વર્ણન હમણે કર્યો અને દિવસે દિવસે અવારનવારે દરતું આવે છે. દેશમાં સર્વત્ર એ નહીં પણ ત્રણ પક્ષ ચોક્કસ જોવામાં આવે છે: અધિકારી પક્ષ, સ્વરાજ્યવાદી પક્ષ, અને આ બેમાંથી એકને જીદનૂર ને કહેતા હોય. સ્વતંત્ર પક્ષ, આ ત્રણમાં સંખ્યામાંને પણ સ્વરાજ્યવાદી પક્ષ સૌથી મોટો, એ સ્પષ્ટ કોઈક જ પ્રાંત માટે સાચી દર્શ, અગર કોઈ પણ કેકાણે સાચી નથી. ઉચરી બાબુએ સ્વતંત્ર પક્ષ કોઈ પણ કેકાણે (ખરું છે કે) એકરસ નથી, પરંતુ સ્વરાજ્યવાદીઓથી અસંગ રહેતું એ નીનિતત્વમાં તો તે એકરસ જણાય છે. એમનામાં માંદામાંલ એક પ્રભેદ છે: તે સરકાર પક્ષને શોમાં અને કેટલો ટેકા આપવો વાળ્યો, એ મુદ્દા પુરતા જ જોવામાં આવે છે. વળી આ કરતાં જુદી જ દૃષ્ટિએ વસ્તુચિન્તિને તપાસતાં, ૧૯૨૩ માં મુસ્લિમોમાંથી સ્વરાજ્યવાદીઓ કેટલા હતા અને આજે કેટલા ઓછા થઈ ગયા છે, એ એક જ કસોટી સ્વરાજ્યવાદનાં પાણી કેટલાં ઓછાં થયાં છે, તે દેખાડી દેવાને પુરતી છે.

આ ગૌહત્તિ કોંગ્રેસ દરમિયાન પંડિત ગોતીવાલ નેદરુએ એક જ મુદ્દા પુરી ખખરદારીથી સમાક્ષેષે જણાવ્યું છે. કોંગ્રેસમાં ઝીંકપતો દેખાડો સચવાય અને કોઈને, ઉત્સાહસંગ જેવું લાગી ન જાય તે માટે એમણે એક જ રામગાણ ઉપાય વખતોવખત ચોળ્યો. દેખાઈ આવે છે, જે કોઈ વિષયમાં મનામતિ જોવામાં આવે તે દરેક વિષય એમણે ઓછાઈગિયા કોંગ્રેસ કમિટીને જ લાગવી દીધો. 'પેસ-નીકજ'ની લવાઈતા ત્યાગ દેશની સાચી પ્રગતિને માટે જેટલો આવશ્યક છે, તેટલો જ આવશ્યક પાક દેશને ખીંચે એ લખવાનો છે કે કોંગ્રેસને નામે કોઈ પણ ન્હાનું બેજવાબદાર મંડળ કુલ મુખત્યારી બોગપતું થઈ જાય એ પ્રમા જ છેક ખોટી દાનિકારક અને વર્ણ છે. ધારાસભા માટે મુદ્દાપત્ર સચ્ચે અન્યથા દરજ્જે જવાબદાર છે પોતપોતાના અંતઃકરણ (conscience કોન્શિયન્સ)ને; ખીંચે દરજ્જે તેઓ જવાબદાર છે તેમને ધારાસભા માટે વરનાર મતદારોને; ત્રીજે દરજ્જે તેઓ જવાબદાર છે પોને સ્વેચ્છાથી જે જે રાજકીય પક્ષ (political party પોલિટિકલ પાર્ટી)માં જોઈક જોડાય તે તે પક્ષને; ચોથે દરજ્જે તેઓ જવાબદાર છે આંખો દેશને અને આખી પરિસ્થિતિને. ઓછાઈગિયા કોંગ્રેસ કમિટીને મોટે નામે અસ્તિ પૂરાવતું છે ન્હાનું અને છેક બેજવાબદાર મંડળ મોતીલાલ નેદરુ જેવા કોઈ એક બે મોટા માણસનું જ અંધ અનુયાયી હોઈ શકે. સિદ્ધાંતો અને મુદ્દા કોંગ્રેસે પોતે પુરો વિચાર કરીને પુરતી સાવધાનીથી દરરેખ આંધી આપેલા હોય, અને તેની અમલજનવણીમાં કોઈ ખેડા સત્તાનો ઉપરિચિત થતાં તેના તત્કાલ મુકાદા તત્કાલ પુરતા જ ઓછાઈગિયા કોંગ્રેસ કમિટી જેવું મંડળ આપે, અને તે કોંગ્રેસના તમામ સચ્ચે તત્કાલ પુરતા માન્ય રાખે, એ સમગ્રી રાકાય એવું છે. કોંગ્રેસના પેટામાં એવી કોઈ સંસ્થા ન્હાની ન્હાની બાજતોને માટે કામ-મલાઈ અને ઔપચારિક સત્તા ધરાવે એવા બંધારણનો વ્યવદારુ ઉપયોગ પણ દેખાતો છે.

પરંતુ શી નેદરુએ તો આ વખતની કોંગ્રેસમાં ઓછાઈગિયા કોંગ્રેસ કમિટીને વરિષ્ઠ રાંધે ચડાવી છે, સિદ્ધાંતો અને મુદ્દાના અને ખરેખર મનબેદના પ્રશ્નોની પણ બાળવણી આ તુચ્છ બેજવાબદાર મંડળને આંખો મીચીને કરી દીધી છે. અને એમના વિરોધીઓ તો ખુલ્લો આરોપ પણ મુકે છે જે મુકાન પોતાના હાથમાં જ રહે તેનો એ મદાંતરણને આ એક જ રામગાણ ઉપાય મુક્યો છે. એ મને તેમ હો, પણ આનું પરિણામ-અર્થ જ ચોક્કસ

સમયમાં અમને તો એક જ ભાસે છે. ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી જેવા મંડળનું આવું મોટું ગળું છે નહીં, હવે નહીં, દેશ કદાપિ માન્ય રાખે નહીં. આ મૂંઝવેર મંડળનું શાસન ચાલે એ ડિમોક્રસી (પ્રજાસાસન) કદાચ અર્થમાં કહી જ ન શકાય; એટલે આપણુદી બ્યુરોક્રસી ('bureaucracy') નો જ એક આડકતરો ધુપો અને હલકો પ્રકાર ગણાય. પરંતુ આવું શાસન, ચાલી જ નહીં શકે. ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી શાસનો છોડશે, તો સ્વરાજવાદીઓમાંથી પણ તેને અવગણનારા નીકળશે. અને આવી બેજવાબદાર આપણુદીની અવગણના એટલે જ એ શાસનનો અંત. ધારાસભા સભ્યો કોંગ્રેસને પણ જવાબદાર હોઈ શકે નહીં તો આ ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીને જવાબદાર તેઓએ પોતાની જાતને ગણવી એ તો હસવા જેવી વાત છે. ધારાસભા સભ્યો દેશને, પોતાના પક્ષને, અને ખાસ કરીને પોતાને મત આપી ધારાસભામાં મોકલનારાઓને જ જવાબદાર 'ગણાય', એમણે વધારા રહેવાનું છે આ ત્રિપુટીને ખીજા કાષ્ટને પણ નહીં, એ સાદો પાક આપણા પોલીટિશિયનો ('politicians') ઇ વ્યવે અને આમ આડકતરી રીતે પણ શીખશે; અને એ પાક તેઓ જેમ બહાસ અને જેટલી સંપૂર્ણતાથી શીખી લેશે તેટલી દેશની પ્રગતિ બેઝરી થવા માંડશે.

મધ્ય અને બંગાળા પ્રાંતમાં પણ આખરે મંત્રીઓને ધારાસભાઓએ મોટી બહુમતિથી સ્વીકાર્યાં, એ જનાવને જ કેટલાક-ખાસ કરીને સરકારપક્ષ-મોટી પ્રગતિ સધાવાનો અચૂક પુરાવો મળ્યો 'લિયે' છે, પરંતુ એમાં અમે એ લોકોનો ઉપદ્રવ આશાવાદ જ નોંધ્યે છીએ. એ બે પ્રાંતમાંથી એકમાં ધારાસભાનું ગરું હથ સીધું ચાલવાનું નથી, રગસિધું જ ચાલશે, વળા વચ્ચે વચ્ચે ખાડાખેવામાં પછાડશે અણગારો, અને એક કે વધારે મંત્રીઓ ગાંડામાંથી ઉછળી પડીને ભોં ચાટના પણ થશે, એ સર્વ અમે તો સંભવિત માનિયે છીએ. પરંતુ આવી કાંઈ પણ ભવિષ્યવાણીને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવામાં મોટા વધિા એ નડે છે કે રાજ ને રાજ સંધાતી તૂટતી બનાવોની સાંકળને વ્યક્તિઓ જાતે (અને જલ્પે અગમ્યે) આમ તેમ ખેંચ્યા જ કરે છે, તથા તેમની એ પ્રવૃત્તિની અસર જનાવોના ઉપર થાય છે જ. બંગાળામાં સ્થિતિ આંટલે ફરજે કેયળા તેમાં અમને લિટન (Lord Lytton)ની અપારંપ્રાંત 'કેરિજીયે' દેખાય છે. અ સૂચનામાં ન મળે પહોંચ, ન મળે પેચ, ન મળે મીઠાશ પણ આજત ગમે તેવી નાંજુક-હોય તેમાં પણ એને તો તડ અને ફડ જ કરવું, હલસે પાટને બેસી જવું, પોતાની હાથમાંની સત્તા હેઠાં ટીપાં મુકી ઢાળા દેવી. આ એની પ્રકૃતિ, નીતિ, જે કહો તે. એને એના જેવા દોષ પ્રાંતના વડામાં, અમરરના પ્રતિનિધિમાં, કુલ્લ સંગતોમાં થઈને જાણ્યું હંકારવાનું હોય ત્યારે, બીજા એકે નથી. લિટને પોતાની આખી કારકિર્દીમાં આ દોષનું પ્રદર્શન કર્યો કરેલું છે. આથી ઉલટું મધ્ય પ્રાંતમાં ગવર્નરની સહાનુભૂતિને ધન્ય છે કે કુલ્લ સંમયમાં પણ નાવને મોટા હોડા નથી નડ્યા. અને લોકોના લાભનાં અનેક કાર્યો ચાલુ રહ્યાં છે તથા પદ્ધતિ ગયો છે. સૂચનાઓ ઉપપ્રાંત પક્ષનાયકો અને મંત્રીઓના વ્યક્તિક શુણ્ઢોપની અસર પણ જાહેર જનાવો ઉપર થાય છે. મધ્યપ્રાંતના અંદાજ્યવેદીઓમાં જેટલી ફાટફૂટ અને સત્તા મારેની અદેખાઈ તથા હોડ અને અંગત રાજદેયની જેટલી ઉંચાં નિવોમાં ચાલી, તે ગમે તેવા જલ્પના પક્ષને પણ નજાણે પાડી દેવાને માટે પુરતી હતી. છેવટે હેઠા ઇ વર્ષમાં એવા મંત્રીઓ પણ એકથી વધારે પ્રાંત નેઈ લીધા છે, જે ગાંડોમાં મોટાં હાંડને વળગી રહીને બચ મંત્રી પદને ચોરેલા જ રહેલા આ મંદિનેથી શરૂ.

થતાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન આવી આવી વૈયક્તિક હીલા કેટલી જોવામાં આવશે અને તેની જાહેર પ્રશ્નો અને જાહેર જનારો ઉપર કેટલી અસર થવાની, એની આગાહી કોઈ ભારતીય-આર્યથી પણ થઈ શકે નહીં. અને પાર્લમેન્ટરી બંધારણ વાળા રાજ્યતંત્રમાં રાજ ને રાજ આવું કે ને કે અનાગત જનતા જનારો ઉપર અણધારી અસરો કયાં જ કરે છે, એટલે એવી એવી વૈયક્તિક અસરો સરવાળે નહીંવી નીપડે છે ત્યારે પણ તંત્રોત્તરો રાજકારણનો આખો પ્રદેશને આખી પ્રજા કોઈ અદ્ભુત નાટકના તખ્તાની જેમ નિહાળી રહે છે.

૨ સંક્રિતિક સંગ્રામો અને અલંકરણની કલા.

દિવાને ખાસ એટલે નરેન્દ્ર મંડળનું દિવાનખાનું, દિવાને આમ 'એટલે' એસેમ્બલીનું દિવાનખાનું, અને દિવાને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ એ ત્રણ તથા ખીજું માંદ મળતી જોડેરોતો માટેનો સંયુક્ત વિશાલ મહાલય તા. ૧૮મી જાન્યુઆરીએ પુરૂષો મુકબનો સમારંભ ઉજવતાં વાઇસરોય સાહેબ જે થોડાં પણ શિષ્ટ વાગ્યો બોલ્યા, તે આવા સમારંભને 'પણ' ઉચિત ગણાય એવી ઉચ્ચ શૈલીમાં તેઓ બોલ્યાર બારોટની પદવી સંસારમાં હલકી ગણાય છે, પણ મોટા પ્રસંગ નિમિત્તે તે પ્રસંગનું સ્થાપી સ્વરૂપ આલેખતું, તથા આખી પ્રજાને અવાજ જાનીને, કેક લાવનામય બોલવું અમિવાર્ય છે. અને એ કાર્ય જે બારોટનું કાર્ય છે તે, કાલના સમયમાં કવિને, રાગને, મુખ્ય અધિકારીને, અથવા કોઈ નિમંત્રિત મુપ્રતિષ્ઠિત સંક્રિત કરવું જ પડે છે; જેનું ઉપખંડણ પાછું પત્રકારને કરવું જ પડે છે.

લોર્ડ અર્વિન કહે-આજનો સમારંભ ઇ. સ. ૧૯૭૭માં પાર્લમેન્ટ દિવસો સ્વરાજ્ય ખીલવવાની નવી મહાનીતિ સ્વીકારી અને જાહેર કરી. તે પાર્લમેન્ટના પ્રસિદ્ધ નિર્ણયનું મંકઝમપણું આ મહાલય દ્વારા સાજીત કરે છે. નવા દેહનીનું રાજનગરે ઉપજનવવાને માટે મહાલયો વગેરેની જે યોજનાઓ ૧૯૧૨ની સાલથી પગલા મોડેલી તેમાં આવી જનતાનાં મહાલયને સ્થાન જ નહોતું. ૧૯૧૯ના નિર્ણય પછી હિંદી પ્રજાને સ્વરાજને ભોળવતી સ્વતંત્ર પ્રજા જનાવવાના હેતુથી પાર્લમેન્ટે જે બંધારણ ધન્ય અને અમલમાં મુક્યું, તે બંધારણની પેટની ધારાસભાઓ મરજહત સભાઓ અવતરી; અને એ સંસ્થાઓને માટે આવો મહાલય બાંધવાની નવી યોજના જન્મી. "Those constitutional changes from which the deliberative bodies have sprung—તે બંધારણી ફેરફારો જેના પેટની આ સભાએ અવતરી." બંધારણ જેવી અમૂર્ત જાગતને આવા કિટક સજવારોપણથી પિતાને સ્થાને વર્ણવવી, એ જાતનું અલંકરણ અર્થત વિરલ જોવામાં આવે છે, તથાપિ આવા અપૂર્વ સમારંભને પૂરેપૂરું બંધખેસતું પણ લાગી જાય છે. લોર્ડ અર્વિન ઉમરા કવિતાના ભોગી છે તેથી જ એમને આ સ્થળે આવું રૂપક મુક્યું.

વળા નરેન્દ્ર મંડળ, એસેમ્બલી, અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ ત્રણેને એક મહાલયમાં સાથે સમાવવા જતાં શિષ્ટિને આખો મહાલય ગેળાકાળે રચવો પડ્યો છે, તે વર્તુલાકૃતિ, વાઇસરોય સંભારી આપે છે કે, અંકજની તેમ અવિનાશી અમરતાની પુરાણી સંગ છે. દેશ દેશ ધર્મ ધર્મ અને કલા માત્રમાં વર્તુલાકૃતિનો આ જ અર્થ સ્વીકારાયેલો છે, અથવા વર્તુલામાં ઉત્તમ પ્રકાશવર્તુલ અનંતતાની અનન્ય સંગ છે.

જૂના સંકેતો, નવાં બ્રહ્મ, આરસ, અખનુસ, સાગ, ચંદન, હાથીદાંત, લોહું, કોન્ક્રીટ, વતવતના પથ્થર અને ચોરસા, અને વીજળી, અને બગીચા, યુવારા, અને ઝાડોની ઘટા સાથે યુલોની પચરંગી છાંટ; લીલું ધાસ અને જુદું આકાર; સલાઓનું વર્તુમાકારી સાહ-ચર્ય અને ક્રિટિશ એઆયરમાંની બહેનોનું શહેનશાહી રમ મધ્યગિદ્ધની આસપાસ સંધાયલું જંગલ્યાપી રાષ્ટ્રવર્તુમ; પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ અને માનવીનું સર્વવ્યાપી હૃદય; શિશુનાં જડ અતિજડ સાધન સામગ્રી અને વૈયક્તિક તેમ સંઘીભૂત માનવતાના દૂરારોહી અભિલાષ; રાજનીતિના વિરોધો અને કોનાહન અને જાંયાતકના આમોહક તરંગો, ભાવિના ગયળી યુગજાનાં તાલુકા અવાજો અને કિરણો, અને માનવ આશા અને અંધતાના અમર અખુટ તેજોમય યુવારા; એક નહાનીશી સોનાની કુંચી વડે એક સાધારણ દરવાજો ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં લોહ અર્પિત પોતાના આ સમયોચિત વજૂત વડે આવાં આવાં પંખીઓના મંજુલ કનકવ પલ્લુ સમારંભ નિમિત્તે ભેગા થયતાં ભલકાંદાર સાજનાં સંભળાયા.

૩-લીગ ઓફ નેશન્સ અને હિંદ.

લીગ ઓફ નેશન્સનો આબ્જિક ખર્ચ મોટો છે, તે ૯૩૭ હિરસે બેંચી જુદાં જુદાં રાજ્યોપાસેથી વરાડમાં લેવામાં આવે છે. આ બેંચીમાં હિંદને માથે કેટલો મોટો વરાડ નાખવામાં આવ્યો છે તે નીચેના આંકડા ચોડાં બતાવે છે.

ક્રિટિશ સામ્રાજ્ય ૨૬૨ અંશ ભરે છે. તેમાં ઈંગ્લાંડ ૧+૩ અંશ, હિંદ ૫૬, કેનેડા ૩૫, ઓસ્ટ્રેલિયા ૨૭, આધરિશ ક્રીસ્ટ ૧૬, દક્ષિણ આફ્રિકા ૧૫, ન્યૂઝીલેન્ડ ૧૦ એ પ્રમાણેની બેંચી હાથ યાત્રે છે. ક્રિટિશ સામ્રાજ્ય, ઈંગ્લાંડ, અને હિંદ ઉપરનો આ બોલો સુકાબલે કેટલો બધો વધારે છે તે બીજાં રાજ્યો આમાં શું ભરે છે તે જોતાંની સાથે જણાઈ રહે છે. ફ્રાંસ ફક્ત ૭૯ અંશ, ઇટલી અને જાપાન એ દરેક ૬૦, ચીન ૪૬, પોર્ટુગલ ૩૨, નેધરલેન્ડ્સ ૨૩, રુમાનિયા ૨૨, અને સર્વિયા ૨૦ અંશ જ ભરે છે; તથા બીજાં રાજ્યો એથી પણ ઓછા અંશ ભરે છે, કેટલાંક તો નામનો ફાળો જ આપે છે.

જર્મની હવે લીગમાં જોડાઈ હોવાથી, ખાજિવ આદિ તેમાંથી નીકળી ગયાં હોવાથી, અને ચીન જેવાં રાજ્યોનો વરાડ વચૂક કરવાનો રસ્તો જ ન હોવાથી, આખી યોજના ચાલતા વર્ષમાં જ નવેસર ધડપી પડશે, તો તે વખતે હિંદનો વરાડ માફકસર જ રાખવામાં આવે તે મોટું એસેમ્બલીએ બનતી તરાથી હિંદનો અવાજ સી લાગતાવળગતાને સંભળાવેલો જોઈશે.

વળી લીગ જેવી સંસ્થાએ આટલો મોટો ખર્ચ નાખવો ઉચિત જ નથી. એણે તો મોટાં નહાતાં તમામ રાજ્યોને કરકસરનો પાક શીખવવાનો હોય.

૩-લવાવાટે ટપાલ અને મુસાફરી.

હાલના તેમ મોટા એપરોખ્તન કલાકના સા માહલની રાસ આપીને આખી દુનિયામાં પૂરેપૂરી સગામતીથી આજે પણ દરીદરી શકે, એ ચાલતા દાયકાની નવી નવાઈ

પરેપૂરી સાબીત થઈ ચુકી છે. આવાં એયરોપ્લેઈનનાં હિંદમાં પણ અડધથી વ્યાપી જાય એમાં હિંદને, સાંપ્રાજન્યને તેમ આખી દુનિયાને અનહદ લાભ છે. ઇટલી, જર્મની, ફ્રાંસ, અને અમેરિકામાં વાયુયાન અપાટાબંધ પ્રગતિ કર્યે જાય છે, અને ત્યાં અત્યારે હજારો માણસો પોતાની જ મોટરો ચાલે છે, તેમ યોડાં જ વર્ષમાં હજારો નહીં તો સેંકડો માણસો પોતાનાં જ એયરોપ્લેઈન રાખતાં થઈ જશે એમાં શક નથી.

અરકારને હિંદમાં વાયુયાન અપાટાબંધ ખીલવું છે. કદાચ રીતે ? એયરોપ્લેઈનના પરદેશી જ. અહીં આવે એ રીતે ? એ નવાં વેચના ઇંજનેરો અને હાંકનારા તમામ ઇંજનેરો હોઈ પોતાના એકદત્તુ અમગ્ર જમાવી દે, એ રીતે ? હિંદમાં યાંત્રિક જ્ઞાન, યાંત્રિક કારખાનાં, યાંત્રિક શોખ, અને સાદસ બહુ ઝાણ છે, આવી જાખતોમાં હિંદ દર મધ્યકાલીન પરિસ્થિતિમાં જ પડેલા છે, તો એ કારણથી હિંદને યોડાં વર્ષ વેદવું પડે એ દેખીતું છે. પરંતુ આ કારણોમાં ઇંજનેરોની આ નવાં ક્ષેત્રમાં પણ એકદત્તુ સત્તાની જમાવટનું નવું કારણ ઉમેરાય, તો તો હિંદને દાયકા ને દાયકા વેચા જ કરવું પડે. આપણી એસેમ્બલી નાશ્વત રહે તો આમ ન થવા પામે, એટલી સત્તા અને વગ એના હાથમાં છે પણ ખરી.

૫—ઇંડર પ્રકરણ, અથવા દેશીરાજ્ય પ્રકરણ.

આપણા પ્રાંતમાં જોશીઓની ખોટ નથી; પુષ્કળ પ્રતિષ્ઠાવાળા પણ. માર છ ઇંડર હશે. શા. બ. હરજીવન લવાન કોટક—રાજકોટવાળા કોટક સાહેબ—જેવા અનુભવી અને દરેક નર પણ ઇંડરનરેશ જેવા રાજના દિવાન સેમે કેટલો વખત ટકશે એનો અહસંદો આ જોશીઓમાંથી કોઈ નવરો હોય ને જોઈ કહાડે તથા પ્રકટ કરે તો બહુ મજાનું. અમે જોશી નથી. પરંતુ શા. રા. કોટક ત્યાં ત્રણ વર્ષ પણ કહાડે, નાદુરસ્ત તબિયત કે એવાં કોઈ નિમિત્તથી યોડા વખતમાં જ પાછા નિરૂત ન થઈ જાય, તો એવા બનાવને અમે તો એક મોટામાં મોટો ચમત્કાર ગણીશું.

પોતાના વતનની સુધારણા સુખ્યત્વે તે વિભાગમાં પાકતા આગેવાનોનું જ કર્તવ્ય છે. આપણે શુજરાતીઓ આ સમજના નથી સ્વીકારતા નથી કૃતિમાં ઉતારતા નથી. આપણે શુજરાતીઓ જરા જોખમ જેવું જોવામાં—અરે સાંભળવામાં પ્રયુ—આવતાં, બસ ભાગી છુંડિયે છ, ભાગી પુંડિયે. અમે સોમાલાઈ મિથાન્ના જો, એવો સ્વર કાને આવતામાં, એ ચાત ખરી છે કે માત્ર કિંવદન્તી તે તપાસ્યા વિના પણ, ભોમાભાઈ ને ભીમાભાઈ ને પોપાંબાઈ, સૌ ન્હારી છૂટે છે. છાપાંઓ છાપે છે કે ઇંડરપ્રજ્ઞના કેટલાક આગેવાનો સામે દેશપારીના દુકમો હતા તે પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા છે. એવા દુકમો અધિકારીને લખવાની ફરજ પણ કેટલા બંધુઓએ પાડેલી ? એ દુકમો પાછા ખેંચાવાનો લાભ લઈને એમાંના કેટલાં પાછા ઇંડરમાં પોતાને વતન ગયા હશે ? જેમની સામે એવા દુકમ જેવું કંઈ હતું જ નહીં તેમાંના કેટલા પાછા ગયા હશે ? અમે આ વિચારણા માત્ર ઇંગ્લિશીઓને ઉદ્દેશીત નથી કરતા. કચ્છી બંધુઓ જેટલા કચ્છ બહાર છે તેમનામાંથી દરમો ભાગ કચ્છને વગગી દેવા હોય, દેશતના વાજબી દડા છાતી કહાડીને ભાગવ્યે રાખવાનો દરમો હિસ્સાના બંધુઓએ આગ્રહ રાખ્યો હોત, તો કચ્છની હાજની દશા ચાત

ખરી ? આપણે આખી પ્રજાએ ખૂબ સમગ્રી લેવાનું છે કે એક દિવાન કે બેથાર અમલદારો કે પાંચપંદર ડાપુરેશનોથી રાજ્યનું આખું તંત્ર કે તંત્રનો વહીવટ થોડો જ મુશ્કરી શકે. આપણા હક્ક માટે મક્કમ રહેવું, જુદાથી ત્રાસવું નહીં, આગેવાને તો પગ માંડીને ઊભવું અને સામી છાતીએ ધા ઝીલવા—જે હૃદયપક્ષો આવશ્યક છે તે આ છે, કેમકે આ પ્રકૃતિદેર થતામાં આખી સ્થિતિ અને પરિસ્થિતિ ભેત ભેતામાં અનુકૂલ થઈ જ જવાની. પ્રજા તો એવા આગેવાનોની આસપાસ કિલ્લો રચવાને તૈયાર જ છે. દિવાન અને બીજા અમલદારોને પ્રજાના આગેવાનોનો ટેકો અને પીડબળ નહીં હોય, ત્યાં લગી સારામાં સારા દિવાનથી અને કાગળ ઉપર નમૂનેદાર કાપદા અને હુકમો લખવામાં આવે તેનાથી ઝાંઝું ફલ અમને તો નથી લાગતું.

૬ પૂના સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી.

દક્ષણીએને પેશવાસાહીના સમયનું કેટલું તો અભિમાન છે તે સૌ જાણે છે. એ પોતાના ગૌરવના સંકષ્ટોથી તો 'પોતાની આખી પ્રજાને' અનંતકાલ લગી ડોક ઊઘી રાખવાનો પટો મળી ગયો છે એમ જ આખી મહારાષ્ટ્રી પ્રજા માને છે. હિંદના બીજા ભાગોમાં આર્થત્વને માટે જે ભાવ અને આદર ભેવામાં આવે છે તેમાં પણ મહારાષ્ટ્રની આટલી વિશિષ્ટતા છે, કે મહારાષ્ટ્રીએને પેશવાઈ તે 'ખેશી, આર્થત્વઅભિમાન પણ તેના પછી, એવી એમની મનોદશા છે. અને આ પ્રમાણેનાં અન્ય અભિમાનને કૃતિમાં કેમ મુકવું એ વ્યવહારુ વિષયમાં પૂણેકર દક્ષણીએએ અસાધારણ કૌશલ મેળવી લીધું છે. પેશવાઈના પખતનું જાણીતું મકાન કે એનું મકાન 'આગળ જ્યાં હતું એવો જમીનનો કટકો પણ પુણાના આગેવાનો ખનતાં મુઠી કાઢ સાર્વજનિક સંસ્થાને માટે મેળવવાને આકાશપાતાળને એક દરવામાં પણ પાછું વાળીને જુલે નહીં. નાનાં ફરની-સનો વાડો હતો ત્યાં ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ જવાની સાંકડ વેડીને પણ સ્થાપેલી છે. કોએનો વાડો છે તેનાં જ્ઞાન પ્રકાશ દૈનિક અને તેનું છાપખાનું છે. ગાયકવાડ વાડો હતો તે કેસરી કચેરી બની ગયો છે. આવા ઘણા દાખલા ભેવામાં આવે છે. વિશ્રામ બાગ હતો તેમાં પહેલાં સંસ્કૃત કોલેજ હતી, જે પછી ડેકન કોલેજ બની, અને ડેકન કોલેજ પોતાના મકાનમાં જતાં ત્યાં 'સરકારી લાઇસન્સ હતી. એ મકાન પાછું ખાલી પડ્યો તો તેની સંસ્કૃત પાઠશાળાને માટે માગણી પૂણેકર આગેવાનોએ નોંધાવી દીધી જ છે. આ હીલચાલમાંનાં બીજાં બે તત્ત્વ પણ ખાસ ભેવા જેવાં છે. ઈર્ગસન કોલેજ અને ન્યૂ પૂના કોલેજના આલકો બધી બાળતોમાં એકમત છે એમ કે નથી; વચ્ચે વચ્ચે અનેક ન્હાની મોટી કચપચ આલ્યા કરતી હશે એ જ વધારે સંભવિત છે. પૂના યુનિવર્સિટી કેવી 'કરવી છે એ મહા પ્રશ્ન વિશે ઈર્ગસન કોલેજના બધા પ્રેફેસરોમાં કે ન્યૂ પૂના કોલેજના બધા પ્રેફેસરોમાં જ એકમતિ નથી તો આ બે સંસ્થાઓની ભેગી એકમતિ તો કંઈપણ એવી પણ નથી. વળી રાજકીય નેતાઓમાં બીજે જેમ તેમ પૃથ્વામાં નાઈરવાદી, સ્વારાજ્યવાદી, પ્રતિયોગી, ઉદાર, સરકારી એમ પક્ષો છે. અને વળી સરકારી તોકર હોય તેણે જાતે હીલચાલમાં લાગ લેવાની બાળતમાં પ્રતિબંધો જે આખા ઇલાકામાં પ્રવર્તે છે તે પૃથ્વામાં પણ પ્રવર્તે છે જ. પરંતુ પૃથ્વામાં આ નવી સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપવી છે અને તેને માટે

આ વિદ્યાભ્યાસની જૂની ઐતિહાસિક હવેલી મેળવતી છે, તો એ વિશેની હીલચાલમાં પંથા જ પૂછેડો એકતે એક અવાજે સરકારને અને પ્રજાને એક જ વચનદાર મંડળની તથા વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ યથાયોગ્ય જણાય એવી જ કક્ષમંધીવાળી માગણી રજુ કરવાના. વક્તવ્યભાષ પટેલ પ્રમુખ થાય, આનંદચંકર ધ્રુવ અને પ્રો. દીવટિયા મેત્રીઓ લેખે ખંદાર પડે, નર્મદાચંકર મ્હેતા અને સર રમણભાઈ એક દરાવ રજુ કરે, પ્રો. સ્વામીનારાયણ અને નંદાનાલાલ કવિ બીજે દરાવ રજુ કરે, તથા સર મંગળદાસ અને ન. પુ. સંઘવી ત્રીજે દરાવ માંડે, તો અમદાવાદનો આખો પ્રજામત એવી સભાને પૂરેપૂરો ટેકો આપે, અને તો જ શુજરાતને સાંવજનિક હીલચાલ એક જ પ્રયાસે વિનયી કરવાની પૂણીની કલા આવડવા લાગી છે, એમ સૌ નેઈ શકે. અને પૂણામાં રચાવવાની સંસ્કૃત પાઠશાળાને લગતી નવી આદરેલી હીલચાલમાંનું ત્રીજુ તત્ત્વ ખાસ એ છે કે આ પાઠશાળા અગર “મહાવિદ્યાલય” તે એની યોગના એને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તર્ફથી મળેલી સદાનુભૂતિ જોનાં તે એક “કોલેજ” નહીં પણ “યુનિવર્સિટી” જ રચાય છે; એટલે કે તા. ૨. ૭ જાનેવારીએ થયેલી આ મોટી જાહેરસભાને દિવસે જે આરંભાય છે તે પૂણા સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી છે, જેમાં શિક્ષણના વાહન તરીકે મોટે ભાગે મરાઠી ભાષા, કેટલાક ઉચ્ચ અભ્યાસને માટે સંસ્કૃત ભાષા અને કોઈ કોઈ અભ્યાસને માટે જ અંગ્રેજી ભાષા વપરાશે.

૭ બર્નાર્ડ શૉ

નોએલ ધનામને મારે પોતાની પસંદગી થતાં બર્નાર્ડ શૉ (Bernard Shaw) એ એ ખાતને ઠાગણ લેખેલો તેમાંથી એક વાક્ય મનનીય છે. “મારી ખ્યાતિ તો (એ ધનામથી વધે તેથી મળે લાભ ક્યાંથી કેમ કે તે પહેલાંની પણ) મહારી મનો-દુરતીને ટુંકશાન કરે એટલી વધુ પડતી હતી જ.” વિનયતા, વિનય, અને સમતોલપણ વધુ પડતી (અને આધળા) લોકપ્રિયતાથી ઘટે છે, એ સત્યનો આપણા અત્યંતીન શુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલો-દાખલો-તે કવિ નર્મદ. આપણા સાહિત્યના હાલ દયાન છે તે સર્જકોમાં પણ એવા દાખલા નથી એમ નથી.

૮ એમ. સી. સી.

કરાંચી લાહોર મુંબઈ કક્ષક્તા આદિ સ્થળે એમ. સી. સી. ની સમૂ સાંમે ચાલેલી ક્રિકેટની રમતો વિશે અમે પરચુરણ જેવા ટીકાજ કરીયું. છંદાંના ક્રિકેટમાં જેમ જેમ પગારદાર ક્રિકેટરો, ક્રિકેટ વડે જ આજીવિકા મેળવનારા ખેલાડીઓ, અને આ પ્રમાણે આર્થિક બદલા અને લાભ મેળવવાના મેપ વધતા ગયા છે, અને ‘એમાં શું? એમ જ હોય, શું ખોટું છે જે?’ એ પ્રમાણે ચેષ્ટી વચણે અને ધોરણો સ્વીકારતાં ગયાં છે, તેમ તેમ છંદાંડનો આ એક વખતે અમીરી હતો તે ખેલ સામાન્ય ધંધાઓના અને જાહેરખર્ચી વેચાણના પ્રદેશમાં આવતો ગયો છે; તેમ તેમ એમાંથી ખેલાડીપણાના ઊંચા આદર્શો ઓસર્યો છે. આપણા દેશના ખેલાડીઓમાં પણ જેમ પગારદાર જેવું તત્ત્વ વધારે, અને ઊંચે સ્થાને, તેમ આપણી રમત પણ શુદ્ધ ખેલાડીપણાની ભાવનાને પોષવામાં નબળા પડવાની.

મુંબઈ, પૂણા, વગેરે સ્થળે અમુક ખેલાડીઓને ઘેલીઓ, સોનાની ધડિયાળો, મોટર સાઈકલો, આદિ બેટ સોગાન આપવામાં આવે છે અને તેમને સરપંચ નંદાવીને શહેરમાં

ફેરવવામાં આવે છે, તેટલે દરજ્જે ખેડાડીપણાની લાવના ઝાંખી જ પડે છે અને પગારદારીની લાઠીયો વધતી જાય છે, એમ અમને લાગે છે.

પતિયાળાના મહારાજ સાહેબને આ ખેત્રોમાં રમવું હતું, તો તે મારે એમને હિંદી કેઈ ચમ્માં રથાન સીકારવું કેમ ન જાયું વાટું? આપણા રાજ્યો હિંદ અને હિંદી ઇંતર ગણવામાં હજી ક્યાં લગી ગેરઆખરને દેખેલો આખર માન્ય કરશે? આ એમની બ્રહ્મતા એઓ લાગેના માયો પણ હોડતાં અથવા દાંકતાં નહીં ઝીખી શકે?

રા. રા. વિદ્વંસ પ્રતિ, કલકત્તાના અમુ જોડવનારાઓએ સંઘાવેલી વર્તણૂકનો, જે વિગતો જાહેરમાં આવી છે તે ઉપરથી જ મત બાંધતાં, બચાવ જ નથી. એ ચમ્માંથી ધીમ્મ હિંદુઓએ છેલ્લી ધડીએ પણ આવી વર્તણૂકની સામે તિરસ્કાર દેખાડવાની ખાતર જ નીકળી જવું જોઈતું હતું, એમ અમને લાગે છે.

૬ અવતરણ : ધર્મ ખ્રિસ્તી, સામાજિક દ્રષ્ટિએ હિંદુ.

(રા. રા. દેવદત નારાયણ ટિળકના તા. ૬-૧-૨૭ ના 'સાત્તાદય' સાતવારિયામાં અગ્રજેષ્ઠમાંથી.)

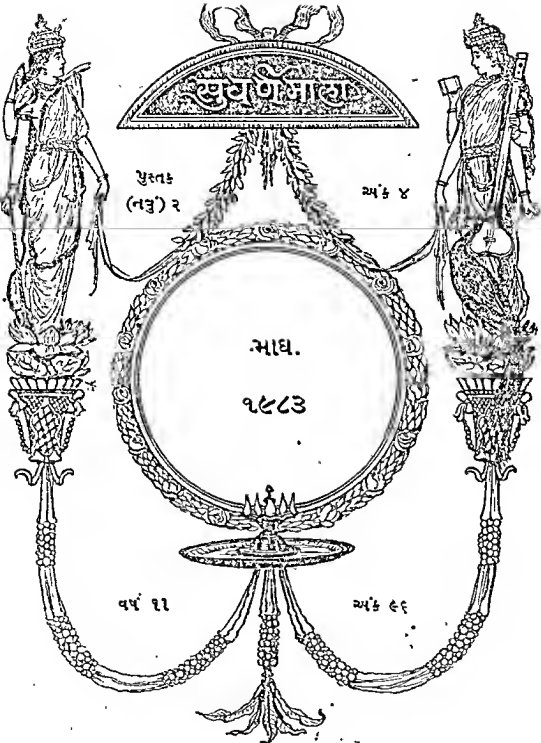
અમને આ તંત્રીપદે વર્ષ ઉપર થયું. દરમિયાન અગ્રજેષ્ઠો અને સ્પુટ ચર્ચાઓમાં અમે સીધી કે આડકતરી રીતે એક મુકો ફરી ફરીને રજૂ કરેલો છે. અમે ધર્મ ખ્રિસ્તી છીએ, અ-ને અમે સમાજમાંની વ્યક્તિ લેખે, પિતા તરીકે, પતિ તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, ગૃહસ્થ તરીકે, સમાજના અંગ તરીકે હિંદુ આદર્શોને માન આપનારા અને વળગનારા છીએ. અમેરિકા આદિ હિંદની બહારના દેશોમાં હિંદના મુસ્લીમને પણ “હિંદી” ગણવામાં આવે છે. હિંદમાંના ખ્રિસ્તીઓમાં ઘણા સામાજિક નીતિરીતિમાં પણ વટલી ગયેલા હોવાથી તેમને અમારું આ ચક્ષુ નથી રુચતું, નથી પચતું, નથી નેકતું. હોય. અમારું વક્તવ્ય આતું છે. અમે ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ, આદિ જે કોઈ ધર્મ હિંદુ નથી પણ વતને હિંદી છે તેમને આ જ કહી શકીએ છીએ : ધર્મ બન્ને લક્ષણો ગમે તે હો, સામાજિક નીતિરીતિમાં ત્હમે હિંદુ રહો, અથવા હિંદુ બનો.

પૂણા, તા. ૨૧-૧-૧૯૨૭.

૩

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

તંત્રી:—પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવલ

ચિત્ર સૂચિ.

ત્રિરંગી.

૧ પ્રકૃતિ-પુખ્તરણુ ...	...	...	...	...	૬૧૨.
૨ વિષયા અને ચંદ્રહાસ ચિત્રકાર તારા અને તુલશી ...	...	...	...	...	સુખપૃષ્ઠ:

એકરંગી.

૧ ઉપવનમાં પ્રેમીઓ રજપુત કલમ (૧૮ મી સદી) ...	...	...	૧૦
૨ જનાનામાં ...	...	...	૧૧.
૩ હિંદી દેલીકો-છિંટનો નમૂનો (૧૭ મી સદી) ...	...	...	૫૬
૪ પંચદેવની મૂર્તિ-રત્નજીત દેમમાં (૧૦ મી સદી) ...	...	...	૫૭
૫ હરદ્વાર (૧૮ મી સદી) ...	...	...	૮૮
૬ કુંભમેળો-હરદ્વાર (૧૮ મી સદી) ...	...	...	૮૯

અમારા એજન્ટો.

મેસર્સ—આર. વનમાલીદાસ એન્ડ કું, સોલ એજન્ટ.
જુની ભાટીયા મહાનન વાડી સામે, મુંબઈ.

મેસર્સ—બેચર મેધજી એન્ડ સન્સ, રાજકોટ.
વિદ્યજ્યોતિ કાર્યાલય, સુરત શ્રાંચ.
ભાગાતળાવ રોડ, સુરત.

Our Pictures are Protected by copyright

સર્વ હક સ્વાધીન

Printed & Published by WAMAN RAMSHANKER MASTER
Lakshmi Art, Printing Works, 97 B, Sankli St, Byculla, Bombay, 8
All Blocks are made at our Studio.

સિવાઈ માસ

માસ
૧૯૮૩

પ્રકૃતિ-પુનરાણ.

“ મગન મગન હું છુમ્હારી લજનાવટી મેં,
ટોકિલ-કપોત-કીર કે સમાન, કૂળ કો;
‘ માધવ ’ બને હું ઘને ઘંટ ઘનરાજ કે યે,
મુનિયત સાની ન તિલોકમેં ચહું બકો.
ઠાઠી નિસિ-બાસરસે આજ ધૂપ-દીપ લેકે,
ચોદની કી આરતી લે ભોગ કંદ-કૂળ કો;
લાઇએ ન બાર નેક જોલિએ દયાકે દ્યાર,
પ્રકૃતિ-પુનરિન ખડી હું નાય પૂજા કો.”

“ માધવચરણ દિવેલી - “ માધવ ” ”

વર્ષ

૨ જુન

અંક

૪ થી

ઉર્મિ

સ્મરેછ દિલ સાગરે કંઈ અસંખ્ય કાળોર્મિઓ-
 ઉડા ઉદ્ધિગર્ભના અમિત રત્નભંડારથી
 સમુદ્ર ઉર ખઠવે કિરણરેખ રત્નો બધા
 અનેક વિચિત્રરૂપે કળશશી વિરાજે સહુ
 રૂપેરી ધરી મહોડ એ ત્રિવિજયે ધુમી મહાલતાં
 અનંત, વળી વિહિત, ત્યહીં સ્વરૂપ ધારે નવું
 કુદે વળી કુમે, શમે, પવનસંગ ડોલે મૃદુઃ
 અકેક શુચિ ઉર્મિઓ ઉદ્ધિ રત્નસંદેશ એ.
 અનેક સ્મૃતિરત્ન કે હૃદયસાગરે વિસ્તર્યા
 કંઈ વિવિધ શોક મોદ તણી રેખ અંકાયતી
 હજી હૃદયપટે કદી ધમધમે જલેલા ઉઠે
 વળી હિમસમી કંઈ અગન શાંત કેવી કરે!
 અનંત ઉરસાગરે સકળ ઉર્મિ સંદેશથી
 મહો જીવન નિર્મળા વિરલ સત્ય કે ભાવના.

રા. ચન્દ્રવદન મહેતા.

સચિત્ર માસિક

સુવર્ણમાલા.

દર માસે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થાય છે.

તંત્રી: શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.

સંચાલકો: રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી અને રા. ચંદ્રકાંત.

દરેક ગુજરાતી ઘરમાં આ માસિક હોવું જોઈએ.

સુવર્ણમાલા થી કેણુ અજાણ્યું છે ?

તમે એમાં શું જોશો ?

પ્રત્યેક અંકમાં અવનવી કલા અને સૌંદર્ય, વિવિધ રંગી, અતિ મનોહર ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો અરનવાં આકર્ષણો સાથે સાહિત્ય, કવિતા, સ્થાપત્ય, ઇતિહાસ નિબંધ, નાટ્યો, પત્રલેખન, વ્યાપારઉદ્યોગ, કૃષિ, વિજ્ઞાન વિગેરે વિવિધોપદો ભરપૂર, ગુજરાતના શિષ્ટ લેખકોના લેખો સહિત બહાર પડે છે.

દર વર્ષે ૧૨૦૦ થી વધુ પાનાંનું વાંચન, ૨૫ ત્રિરંગી, ૪૮ દ્વિરંગી, ૪૦૦ થી ૫૦૦ એક રંગી જુના જમાનાના સમર્થ ચિત્રકારો તેમજ હાલના કુશળ ચિત્રકારોનાં ભાવવાહી ચિત્રો આપવામાં આવે છે.

પોસ્ટેજ સુધ્ધાં	}	વાર્ષિક લગાજમ રૂ. ૮.
		હિંદ બહાર રૂ. ૯.

ગ્રાહક થવા આજેજ નામ નોંધાવો.

જાહેર ખબર આપવા માટે આ માસિક ઉત્તમ સાધન છે. ભાવ માટે પુછાવો.

મુખ્યાર્મના એજન્ટ:—

આર. વનમાળીદાસ.

જુની, ભાટીઆ મહાજનવાડી સામે
કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

વ્યવસ્થાપક,

“સુવર્ણમાલા”.

સાંકળી સ્ટ્રીટ, ભાયબલા, મુંબઈ, ૮.

ઉત્તમ કારીગરી તથા સુંદર બનાવટના

ચોખ્ખા સોના ચાંદી તથા

ઝવેરાતના દાગીનાઓ

માટે

પધારો.

ટેકાણું

ધીઆ મેન્સન્સ

શેખ મેમણ સ્ટીટ

મુંબાઈ.

અમારી સુંદર કારીગરી માટે મુંબઈના

૧૯૧૨ના પ્રદર્શનમાં સોનાનો ચાંદ

આપનામાં આવ્યો છે

બહારગામના ઓરડર વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

(હરિકૃષ્ણ વિભાગ નં ૦ ૫.)

‘ મનુષ્યજીવનમાં એક સમય એવો હોય છે કે ન્યાય પ્રેમના દરેક શબ્દનો પડથો તે આપી શકે છે. મ્હારી એ અવસ્થા હતી. ચારે તરફથી મ્હારા પર, કલાના જીવનમાં મળી શકે તેવી ખાસી કીર્તિનો ચળકાટ ફેંકાતો હતો. એ વખતે હું દિલ્હીમાં જૂમા મસ્જિદની પાસે જ એક ભાડાના મકાનમાં રહેતો હતો. મોગલોના ભૂતકાળના વેલવ પર ધ્યાન ધરતા હજારો મુસલમાન જૂમામસ્જિદના પગથીઆ પર પડ્યા પાથર્યા રહેતા.

એમની વચ્ચે જઈને એસવ ની મ્હને ટેવ હતી. એમનાં સુખ, દુઃખ, આશા, અભિમાન અને આનંદ—લાગણીઓના બધા બ્યવહારને મહેં રંગમાં ઉતાર્યા હતા. દિલ્હીના ખૂણે ખૂણા—મ્હારા ચિત્રોમાં મહેં રજૂ કર્યા છે. ‘કેઈકે જ દિલ્હીના ખુણા ખાંચરા પર એવા પ્યારની દ્રષ્ટિ ફેંકી હશે. ચાંદની ચોકથી માંડીને હુમાયુન ના મકબરા સુધીનું દિલ્હીનું બધું જીવન મ્હારી પીંછીમાં સજીવન હતું. રસમાંથી ઘડી કાઢેલી મૂર્તિ હોય તેવી મ્હારી સ્ત્રી—હું સાંજે દિલ્હીના જીવનને કાગળ પર ઉતારીને પાછો ફરું ત્યારે—રાહ જોતી ઉભી હોય. મ્હારો સાત-આઠ વર્ષનો પુત્ર પણ બળરત્ના અનેક મનુષ્યોમાં એક જ પરિચિત મોંની શોધ કરતો હોય ! મ્હારી પીંછીને લકાવવા માટે, મેં અનેક સુંદર સાંજ ધરની બહાર ગાળી છે. સાથે એસીને એવો શાંત સમય વાતોમાં ગાળવાની ધરનાંની ઇચ્છાને લાગ્યે જ પૂરી પાડી છે. આજ હવે એ સાંભરે છે ત્યારે ન જીવાએત્રા જીવનના પડછાયા મ્હારી પાસેથી-પસાર થતા જણાય છે. તો પણ અમારું ગરીબ

ઘર સ્નેહની હુંડવાળું અને મુખી હતું. રાત્રે અમે બન્ને સાથે જમવા બેસીએ, ત્યારે બહાલસોઈ માતા તોફાની છોકરાને જેવા પ્યારથી જમાડે તેવા પ્યારથી સુભદ્રા મ્હને જમાડેતી. એને મન અમે બન્ને છોકરા હતા. જમ્યા પછી અમે ઘડીભર અગાશીમાં સારંગી લઈને બેસતાં. સુભદ્રાએ એ કળા હાથ કરી હતી; ને જો કે હલક અને આલાપના શાસ્ત્રીય વમળમાં એ પડા ન હતી, તો પણ સાડે ગાઈ શકતી.

દિલ્હીના ગણ્યા ગાંઠ્યા કલાના ઉપાસકોમાં સૌની જાણે મહાર્ નામ પહેલું આવતું. હમજા-હમજામાં લખતો ખાતે ચિત્રકલાતું પ્રદર્શન થવાનું હતું. અને તેમાં ચિત્ર મોકલવા માટે હું તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એક વખત હું દિલ્હીદરવાજાથી બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો હતો. ઘણે દૂર ચાલ્યો ગયો; શાહ-જહાનાબાદ વડાબંધુ; તઘલખાબાદ ગયું. અને રાયપિથોરાને સત્તા પથ્થરનો જૂનો ખોખડધજ કિલ્લો દેખાયો. લખનઉના પ્રદર્શનમાં શું મોકલવું એ ચિંતા જ મહારા મનમાં ઘોળાઈ રહી હતી. અંચાનક એક વિધાર ચિજળીના વગે પસાર થઈ ગયો. મધ્યયુગના દિલ્હીને સજીવન મૂક્યું હોય તો ?

મહારા જીવનનું કેન્દ્રસ્થાન હવે પછી એ વિચારને મૂર્તસ્વરૂપ આપવામાં હતું; સજીવનદિલ્હી કેવું હોઈ શકે ?.... નીલમઃ મણેકઃ પન્ના ને પોખરાજ જેવી પારદર્શક છીપથી ખીચોખીચ ભરેલા દિવાનેખાસના સંગેમરમર પર મૂર્તિમંત દિલ્હી રજુ કરવી.—લાગણી માર્ફત રંગની ભાષામાં એને ઉતારવી—એ કામ કેઈ પણ કલાકારને એક જીવનભર ચાલે એટલું મહાન હતું. અને મહારી સમક્ષ તો હતા માત્ર ત્રણ માસ—નેવુદિવસ !... સંયુક્તાના વિલાસ, રૂપ અને પવિત્રતા, જહાન્નારાતું તપ, નૂરજહાનનું સોદર્ય, અર્જુનદેવિબાનુતું દૃઢ્ય, સુલાખના અત્તરથી ભરેલા હોજ, મદભર યૌવન, અનંત સમૃદ્ધિ અને અદ્ભુત સંયમ. દિલ્હીના જીવનમાં વિતેલાં આવાં આવાં અનેક વિદોષી સત્વોને એક જ સ્ત્રીના ચ્દેશમાં પાકરવાં—અરે રે ! ગમે તેટલું કલાવિધાન હોય પણ આ શક્ય નથી. મહારે માટે પ્રદર્શનમાં સ્થાન નથી. મહારે નિરાશાની હાથ મારીને રિંછો ફેંકી દીધી; રંગો ટોળી નાખ્યા; અને વિચારો વેડફી નાંખ્યા. મહારા જીવનમાંથી જીવન-સર્વસ્વ જેવો કલાનો પોષક અંશ ચાલ્યો ગયો. પ્રાણ વિનાનું ખોખું ફરે તેમ જમનાના કળાં ભમ્મર પાણીને જોતો. હું તેના કાંઠા પર ફર્યા કરતો. એક વખત મહેં સુભદ્રાને દિલ્હીરૂપે ઉતારવાનો વિચાર કર્યો. પણ રસભરેલા એના મોં ઉપર માત્ર નિર્મળ આંખો હતી; યૌવનના તન્મનાટને બદલે, સંતોષી ગૃહિણીના ભાવો હતા; સુભદ્રામાં વિલાસની છાયા મળે નહિ, અને દિલ્હીના રંગમહાલમાં તો હીનાના રંગ ભરેલી પાની મેઘધનુષરંગી આરસ પર ચાલી હશે !... એ વિચાર જ અશક્ય હતો, દિલ્હીનો પહેલો ચિત્રકાર પોતાનો મુગટ ડગતો જોઈ રહ્યો. પણ રૂઢનમાંથી જન્મેલી નિરાશા જ એના ભાગ્યમાં હતી.

એક વખત તે નિરાશ બનીને પાછો ફરી રહ્યો હતો. તેના ગરીબ જીવનમાં લક્ષ્મી ફાઈ દિવસ પ્રસન્ન થઈ ન હતી: અને કિર્તિ હાથતાળી દઈને નાસ્તી જવાની તૈયારીમાં હતી. લયડતે પગે તે પાછો ફરી રહ્યો હતો. સામેથી એક સાઈકલ વાળાએ ટોકરી વગાડી નેને જતન કર્યો: તે પાછો હઠવા ગયો, પણ પાછળ ટપાવાળાએ મહેનતથી ચેકેલો ચેડો ફેંકે ચડ્યો હતો. એક તરફ ફરવા જતાં જ..... મોટરનું બૂંગથું વાગ્યું. ને કાંઈ નિશ્ચય કરે તે પહેલાં, મોટરના ઘક્કથી તે જમીન પર પડ્યો. હારેલું હૃદય વગરજાએ જ માંદું હતું, તે વધારે જોરથી ઘબકવા માંડ્યું: ને તેના માથામાં ઠીકઠીક લાગ્યું. તે છેક સાંજે લાનમાં આબેશ ત્યારે એક વિશાળ મકાનમાં ખાટલા પર પડ્યો હતો: બે જણ—એક સ્ત્રી અને પુરૂષ તેની પાસે ઉભાં ધીમેથી વાતો કરતાં હતાં. તેણે કાંઈક જેવું તેવું સાંભળ્યું: વધારે સાંભળવાની શક્તિ હતી નહિ: પણ તેની જરા ઉઘડેલી આંખ ફરી મીઝાણી ત્યારે તેણે જરાતરા સાંભળેલા શબ્દોની ચાલીથી તેનું મોં ઉંઘમાં પણ મલકતું હતું:

તમને ખબર નથી?.....તેની પાસે હાજર રહેલ બે જણમાંથી, સ્ત્રીનો કોમળ સ્વર આવ્યો: ‘તમને ખબર નથી? દિહ્લીનો—વધુ કહો તો હિંદુસ્તાનનો—પ્રખ્યાત ચિત્રકાર ચંદ્રમોહન !

‘એમ કે ! પુરૂષે જવાબ વાળ્યો. તેના જવાબમાં ચોખ્ખું અજ્ઞાન અને બેદરકારી લયોં હતાં.

તે જ વખતે બારણા પર એક ધીમે ટકોરો થયો. બહુ ધીરજથી પેલી સ્ત્રીએ બારણું ખોલી, આવનારને અંદર લીધા. આવનાર સ્ત્રી હતી અને તેની સાથે રૂપાળો છોકરો હતો.

તેણે આવતાં વેત જ પૂછ્યું: “સૂતા છે ? ઉઘે છે ? ...જવાબ મળે તે પહેલાં આવનાર સ્ત્રી દર્દીના ખાટલા તરફ આગળ વધી.

“બેન ! બહુ ધીરજથી હો !...પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું.

પુરૂષે માત્ર તાકપર આંગળી ધરી છાના રહેવા સુચના કરી. છોકરો, તેની માના કાનમાં બોલ્યો: “બા ! મ્હારા બાપુ તો ઉંઘમાં હસે છે જો” !

એટલા દુઃખમાં સુલદ્રાને આ શબ્દો અમૃત જેવા લાગ્યા. તેણે ખાટલા તરફ જોયું તો—પોતાનો સુગટ સરે છે એ વાત ભૂલી ગયો હોય તેમ—ચિત્રકાર લવિષ્યના સ્વપ્નાં ખડાં કરી સ્મિત કરતો લાગ્યો !

પેલી સ્ત્રીએ સુલદ્રાને પાસેના ખંડમાં લીધી. બન્ને બેડાં કે તરત જ તેણે વાત ઉપાડી: “બીવા જેવું નથી. સાધારણ ઇંત છે.”

“તમે—તમને કેમ લાગે છે ?....સાબ યદ્ જાશે ઝંટ” ?

‘હા’

‘તમે—આંહી....’

‘આ ધર્માદા દવાખાનામાં હું નર્સ છું. ચંદ્રમોહનને મેં જ રસ્તામાં ઓળખીને એકદમ સારવાર માટે આંહી સગવડ કરી—અને તમને સમાચાર કહેવરાવ્યા. હું તમારી પડોશમાં રહું છું એ તમને ખબર નહિ હોય !

“અમારી જ પડોશમાં ? ના ! તુમારું નામ ?

નર્સ જરા મીઠું હસી : “મ્હારું નામ અમુમતી !

સુભદ્રાના મનમાં તો ચંદ્રમોહનની તખીયતના જ બધા વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા. છતાં નર્સની બોલવાની મીઠાશ અને મોહક રિમત એને આકર્ષક લાગ્યાં.

“બેન ! તમે—તમારા જેવું લાગ્ય કોઈકનું જ હશે. સાડું દિલ્હી ચંદ્રમોહનની રંગની મીલાવટ પર આફ્રોન છે. એનાં ઘણાં ચિત્રોને તો જાણે જોયાં જ કરીએ, જાણે જોયા જ કરીએ એમ થાય છે. તમને કયું ચિત્ર સૌથી વધારે પસંદ પડયું” ?

સુભદ્રા જરાક ગુચવાણી : “મ્હને ? મ્હને તો એના સજીવન દેહ જેવું ખીન્નું એકે ચિત્ર લાગ્યું નથી” !

નર્સ હસી : “હાં ! હાં ! એ તો છે જ પણ મ્હને તો એવું “નિરાશાનાં આંસુ” એ સૌથી સાડું લાગ્યું. પેલી સ્ત્રીના મોં પર—કેટલા અર્કજીત ભાવો પાથર્યા છે. અને...

પાસેના ખંડમાંથી લોહાના પલંગનો જરા જેવો અવાજ સુભદ્રાએ પકડી લીધો.

“પડખું ફર્યા કે નહિ ?” તે તરત બોલી ઉઠી.

નર્સ હસતી હસતી ઉભી થઈ ને ખારણાની પાસે જઈ, જરાક ઉઘાડી, તડમાંથી અંદરના ખંડમાં જોવા લાગી. ચિત્રકાર તો હજી ઘસઘસાટ ઉઘતો હતો. તેની પાસેનો કોઈ દર્દી જાગીને પડખું ફરી સૂઈ ગયો લાગ્યો.

નર્સ ધીમેથી ખારણું અટકાવ્યું. પણ એક ન્હાનો રૂપાળો હાથ વચ્ચે આવ્યો હતો. તેણે નીચા નમીને ધીમેથી હાથ ઉપાડ્યો. છોકરો જોવામાં તલ્લીન હતો. તેણે નર્સને ધીમેથી પૂછ્યું : “જાણ્યો નથી કાં ?

“ના”

છોકરો સુભદ્રા પાસે દોડી ગયો. ને પોતે પણ આજે, ધીમે ધીમે બાલવવામાં જ, કાંઈ બહુ ઉપયોગી કામ કરી રહ્યો હોય, તેમ એક હાથે સુભદ્રાનું ગળું પકડીને કાનમાં બોલ્યો: “હજી જાગ્યા નથી”

એટલામાં નર્સ પણ આવી. તેણે પોતાની જગ્યાએ બેસતાં છોકરાને પૂછ્યું: “ત્હાડું નામ શું?”

છોકરો હસીને માના ખોળામાં મોં છુપાવી ગયો. સુભદ્રાએ તેના વાંસા પર હાથ મૂક્યો: “નામ કહે બોલ ની?...ત્હાડું નામ શું?”

છોકરે ઉચ્ચ જોયા વિના જ જવાબ વાળ્યો: “અનંગ”!

‘એમ! ત્યારે તો તું હુઆ, ભારે તોફાન મચાવશે!.... એટલું બોલીને નર્સ ગંભીર બની ગઈ.

“બેન! ઉઘે એ તો સાડું કાં? દુઃખ કળાય નહિ ને બોલું થઈ જાય.”

“હા” નર્સે જવાબ વાળ્યો.

સુભદ્રા આવા પ્રખ્યાત ચિત્રકારની સ્ત્રી થઈ, તેનાં ચિત્રો વિષે કાંઈ ન જાણે એ નર્સને અયોગ્ય લાગ્યું હતું. સુભદ્રાની સાદાઈ ઉપર એ મનમાં હસી રહી હતી: છોકરાનું નામ તો તેણે સહજ જ પૂછ્યું હતું પણ નામ સાંભળ્યા પછી, એ નામની અસર કાંઈક વિચળીના આંચકાની માફક સાડું શરીર વિંધી ગઈ. નર્સ મનમાં એક જ વિચાર કરી રહી હતી: “આ અયોગ્ય સંબંધ ન કહેવાય?... ”

‘ચિત્રકારની સૃષ્ટિ પોતે વખાણે છે માટે પોતે જ ખરી રીતે તો યોગ્ય’ .... વગેરે વગેરે તરંગો ઉપર તેનું મન ચડ્યું હતું.

“હમણાં કોઈ નવું ચિત્ર કરે છે?... ” નર્સે પાછી વ્રત ઉપાડી.

“હા કાંઈક કરે છે ખરા.

“એક દિવસ—એમનો—‘રુટીઓ’ જોવા આવવું છે!

“હા. હવે તો પડોશમાં છે તે આવજો ને, બે દિવસ પહેલાં જ ‘એ’ બોલ્યા હતા કે મને શેવ ખાવાનું મન થયું છે. આજે જ વણવી હતી. તમને વણતાં આવડે છે?”

નર્સ કટાક્ષ ભર્યું હસી: “ના!

‘ત્યારે તો તમે ચાળજો.’

‘હા ભલે. અને પછી એનો ‘સ્કુડીઓ’ જોઈશ !...’

‘એનો ‘સ્કુડીઓ’ તો બહુ હુંકવાળો છે: ‘એના’ શરીરને સંભાળતાં જોટલો આનંદ આવે છે, તેટલો આનંદ, ‘એ’ કામ કરતા હોય ને પાંસે ઝેસીએ ત્યારે પણ આવે છે !

બહુ આપણે પાંસે જોઠા જ રહીએ: જોયા જ કરીએ... ‘એને’ વખાણ્યા જ કરીએ. ક્યારેક તો માત્ર પ્રાણ મૂકવો બાકી રહે એનાં ચિત્ર કરે છે, ત્યારે તો... ઈશ્વરમાં ને ‘એનામાં’ શું ફેર છે એ જ કળાતું નથી !

‘જુઓ ! હવે સાચું જોઈયાં કે ? તમને કયું ચિત્ર સાફ લાગ્યું છે ?

‘મહેને ? મેં કીધું ને. બાકી તો એનું એક ચિત્ર બીજાથી જુદું પાડવાની મ્હારી શક્તિ નથી. મને તો એ બધાં સારાં લાગે છે. એનો કામનો થાક ભૂલાવી દેવો ને શ્રદ્ધાથી પૂજવા—આ જે જ કામ મેં મ્હારાં કરી રાખ્યાં છે !...’

નર્સ મનમાં જ હસી: ‘પૂજવા ! ... ચિત્રકાર આની સાથે પોતાનાં ચિત્રોની શી વાત કરે ? ... અને તેના મોં પરથી વિનયનું કે અભિમાનનું ક્ષિપ્ત ફરકીને ચાલ્યું ગયું.’

(૪)

એકાદ અઠવાડીયામાં ચંદ્રમોહન તો તદ્દન સાજો થઈ ગયો. આવતી કાલે તે પોતાને ઘેર જવાનો હતો. આજે નર્સ તેને ઔષધ આપી રહી હતી: અને તેની સાથે હસ્તાં ફરતાં વાતો કરતી હતી. આઠ દિવસમાં એવા ઘણા પ્રસંગો બન્યા હતા, કે જ્યારે બન્નેની આંખ મળીને થોડીચાર થોડી ગઈ હોય ! ચિત્રકારને બસુમતી સજીવન દિલ્હીના ચિત્રવિધાનમાં મૂકવાની પ્રેરણા થઈ હતી: બસુમતીને આવા પ્રખ્યાત ચિત્રકાર સાથે ભાવનાસૃષ્ટિમાં રમવાનો અભિલાષ બગ્યો હતો. નર્સની વાતો પરથી એને ચિત્રકલાનો શોખ છે, એ ચંદ્રમોહનને ખબર પડી હતી. આજે તેણે સહજ જ પૂછ્યું:

“મ્હાફે કયું ચિત્ર તમને સૌથી વધારે પસંદ પડ્યું છે ?”

“મહેને ? ... બસુમતીએ મોં મલકાવ્યું. હું કાંઈ કલાની ખરી કદર કરી શકું એટલી વિદ્યાન નથી, પણ—નિરાશાનાં આંસુ—એ સુંદર છે.”

‘ઘણા એને સરસ માને છે. જો કે મ્હારો પક્ષપાત—આશાના કિરણ—ઉપર છે.

ત્યાર પછી બીજે દિવસે ચન્દ્રમોહન ઘેર આવ્યો. હવે બસુમતીને એના ઘરમાં આવવા જવાનો, બેસવાનો, વાતોચીતો કરવાનો હકક પ્રાપ્ત થયો હતો. બસુમતી પણ એ હકક બરાબર લાગવતી. ધીમે ધીમે પરિચય વધતો ગયો.

(૫)

રાત્રિના નવ થયા હશે. અત્યારસુધી હું, બસુમતી, સુભદ્રા અને અનંગ સૌ બેઠાં હતાં. હોસ્પિટલમાંથી આવ્યાં પછી, બસુમતી અને સાંજે અમારે ત્યાં આવતી: હું અને એ બન્ને ચિત્રકળાની સૃષ્ટિ (વધે વાતોએ ચક્રતાં. ને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે સુભદ્રા ટોકાં પૂરતી. આજે સુભદ્રા જરા અસ્વસ્થ હતી એટલે પાસેના ખંડમાં બેઠી હતી: અને અનંગ સુધં ગયો હતો. અમે બન્ને અગાશીમાં બેઠાં હતાં. બસુમતી ચિત્રપરીક્ષામાં જે અગ્રાધ શક્તિ દર્શાવતી હતી, તેનાથી હું મ્હાત થયો હતો: સુંદર બોલનારી તરીકે, મધુર અભિનય કરનાર તરીકે અને કલાતત્વનો પરિચય રાખનાર તરીકે, તેની તેજસ્વી ભુદ્ધિ જોઈ, મ્હને ઘડીભર સુભદ્રા નિસ્તેજ લાગી હતી. આજે બસુમતી ખ્યાસ ખીલી હતી. તેણે સમુદ્રના તરંગ જેવો આછો આશ્માની સાથુ પહેર્યો હતો: મોટા ઘેરાવદાર રેશમી છુટાવાળા પુલગુલાળી ઘાઘરા ઉપર તે પથરાઈ રહ્યો હતો: આજે તેણે મીઠાપીળા રંગની અતલસતું કાપડું, પહેર્યું હતું: અને માથા ઉપર સેંથીની બન્ને બાજુએ, મુગલાણીની જેમ મોતીની સેર લટકતી રાખી હતી. શોખથી નાકમાં પાણીદાર મોતીનું છુટાપ પલ્લુ પહેર્યું હતું. એમ અરખી હિંદવાણી ને અરખી મુગલાણી બનીને તે બેઠી હતી. આકાશમાં શુદ્ધ આઠમનો ચાંદો ખીંચ્યો હતો: ને નીચે લટાર મારવા નીકળેલ કોઈ મીયાંભાઈ.

‘મેરી જાં ચાંદ બનબન કયું

ચમકતે હું ત્રિતારા મેં!....

એમ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ગાતા ચાલ્યા જતા હતા.

હું બસુમતી સામે જોઈ રહ્યો. તે મારી સામું જોઈ રહી.

શું જુઓ છો? તેણે એક તીરછી દ્રષ્ટિ સુભદ્રાના ખંડ લાણી નાખતા કહ્યું.

ખીલું કાંઈ નહિ. બસુમતી! તું જેમ બેઠી છો એમ જ બેસી રહીશ?...

અગાશીમાં ચારે તરફ ફરતી પત્થરની બેઠક હતી અને બસુમતી તેના ઉપર સૂઈને હાથપર માથુ ટકાવી જરા આડી થઈ હતી. લાંબો કરેલો એક પગ બેઠકની ઉપર હતો ને બીજો પગ બેઠકની નીચે લટકતો હતો: તેની પાની પર અજાતાના જેવો મોહક રંગનો ચળકાટ હતો.

મેં કીધું તે સાંભળીને બસુમતી કીકડી પડી ગઈ. મેં તે ફેરફાર જોયો.

‘કેમ ગભરાયાં કે શું?’

ના, પણ મહારી કિમ્મત તમારે, મન એક ‘મોડેલ’ જેટલી જ છે ના ?

‘મોડેલ’ જ ? જે આદર્શને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા આજે દિવસો થયા હું. યત્ન કરું છું તે આદર્શ તમારા સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહ્યો છે. નકલ કરવા થો તો હું “મધ્યયુગનું દિલ્હી” ને મૂર્ત કરું !

“મધ્યયુગનું દિલ્હી - ! બસુમતી હસી, પણ એ હાસ્ય સંતોષની ચોખ્ખી નિશાની જેવું હતું-મહારામાં એવું શું છે ? મધ્યયુગ દિલ્હીનું અદ્ભુત રસજીવન ક્યાં અને હું ક્યાં ?

ચિત્રકારે ચિત્રપટ હાથમાં લઈ, રેખામૂર્તિ દોરવાની શરૂઆત પણ કરી દીધી. તે દિવસ ચિત્રકાર-મોડેલી ઉઠ્યો ત્યારે પોતાના ચિત્રપટ પર બસુમતીની દેહલતાને રેખાચિત્રમાં ઉતારી રહ્યો હતો. દરેકે દરેક રેખામાં પ્રાણ મૂકવા પોતાનાથી બનતું કરી ચૂક્યો હતો.

બસુમતી ઉઠી ત્યારે યાકી ખઈ હતી. તેની આંખ ઘેરાતી હતી. તે લયકંઠે પગે ઘર તરફ ચાલી. ચિત્રકાર તેને દાદર સુધી વળાવી આવ્યો.

‘કાલે પણ-હવે આજ વખતે આવશે કે ? તેણે ચિત્રકાર તરફ જોયું : એક તીરછી દૃષ્ટિથી તેને વીંધ્યો :

“તમને ચિત્રસૃષ્ટિ સિવાયની દુનિયા જડ લાગે છે શું ? ચિત્રકાર મીઠું હસ્યો : “મહારૂં એજ ધ્યેય છે નાં ? તે નીચે ઉતરી ગઈ. પાછળથી ચિત્રકારે ખૂબ પાડી- ‘કેમ ? તે પાછી વળી.

“એક કહેવાનું રહી ગયું. કપડાં પણ આ જ રાખવાના હો.”

તે જરાક હસી : ‘ભલે. અને ઝીક સતારાની ઓઢણી ઓઢું તો ?

“આહ ! તો તો કમાલ થાય. બધે ઘેરા આરમાનમાં તારા ઉગી નીકળ્યા હોય ! તે હસતી ચાલી ગઈ.

(૬)

ખીજે દિવસે પણ બસુમતી એ જ કપડાં પહેરીને હાજર થઈ હતી : ચિત્રકાર એને રેખામાં ઉતારતો-હતો : અને હર પગે તેની દેહલતામાં વધારે ને વધારે તલ્લીન થતો હતો : તેનાથી વધારે ને વધારે જોવાતો હતો. દરેક રેખા દોરતાં બ-

આંસુ' સૌથી સુંદર લાગ્યું છે! ઘણાના મોં પર સંતોષ છવાતો ચિત્રકારે જોયો. તેણે અંતઃકરણથી બસુમતીનો આભાર માન્યો.

(૮)

પણ આ બનાવ પછી 'સુભદ્રા' વધારે ને વધારે એકંદ્રી થતી ચાલી: હવે તે અગાશી પર પહેલાંના જેવી સારંગીની મીઠાશ રેડાતી નથી. હવે ચિત્રકાર ન્યારે તેના કામમાં ચોંટી છે ત્યારે બસુમતી તેને અનેક રીતે મદદ કરતી કરતી ટીકા કરતી જાય છે! ધીમે ધીમે સુભદ્રાની જગ્યા બસુમતી લેતી જાય છે. સુભદ્રાના હૃદય પર ભારે આઘાત થયો. કેટલીક માતાઓ જેમ ન્હાનાં છોકરાં પર એટલી પ્યાર રાખે છે, કે, તેમની રજેરજ—સેવા કરવામાં જ તેમને આનંદ આવે છે, તેમ સુભદ્રા પણ ચિત્રકારનું રજેરજ કામ પોતાને હાથે કરવામાં આનંદ લેતી! એના જીવનનો આ એક જ આનંદ ઉડી ગયો!—હવે બસુમતી ચિત્રકારની માનસિકસૃષ્ટિમાં સાથે-સાથે જ ઉડી રહે છે, એમની વાતોમાં ન સમજે, ત્યારે સુભદ્રા, એક ખુલ્લામાં જઈ રહી કાઢે છે! છતાં સુભદ્રા પોતાના મનમાં બધી ગડમથલ કર્યા પછી પોતાને કોવ કાઢે છે: 'હું મૂર્ખ! અભણ, મને કાંઈ ન આવડે ત્યારે 'એ' બાપડા કયાં મન મોકળું કરે?'

ચિત્રકાર બસુમતીની સાથે ન્યારે ચિત્રકળાના ગુણદોષ વર્ણવી આનંદ કરતો હોય છે, ત્યારે તેના ઘરના, એક ખંડમાં ફરના ખુલ્લામાં, આંખો દિવો હમેશાં પ્રગટે છે: એ દિવા પાસે સાદી સુભદ્રા બેસે છે: તે તેના અનંગ સાથે રમતી નથી: બીજી કોઈ વાતમાં તેનું ચિત્ત નથી. તેનું ધ્યાન, પોતે ન્યાંથી અભ્યાસ અપૂણ્ય મૂક્યો છે—શુભરાતી પાંચમી ચોપડીથી—ત્યાંથી ક્રમશઃ આગળ વધવામાં છે. હમેશાં વાંચે છે, વિચારે છે, રહે છે, ને બીજે દિવસે, પોતે કંરેલા એક પાઠના જ્ઞાનથી, ચિત્રકાર અને બસુમતીની વાતમાં પોતાને હવે કાંઈ વધારે સમજાય છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરે છે! દિવસે પસાર ચાલે છે; આખી છઠ્ઠી ચોપડી વાંચ્યા પછી પણ પોતે તેમની વાતમાં કાંઈ સમજતી નથી. હજી બસુમતીની પેઠે પોતે ચિત્રો પર ભારે ભારે જાતો કરી શકતી નથી: 'આ બાઈ બહુ નમણી છે!' એ સિવાય, બીજી કોઈ ભાવા એના મોંમાં આવતી નથી.

એના એ દિવા પાસે સુભદ્રા સાતમી શરૂ કરે છે!

પણ એક વાતની એના મનમાં ખાત્રી થઈ ગઈ છે: પોતે કોઈ દિવસ બસુમતીની પેઠે બોલી શકશે નહિ: પોતે કોઈ દિવસ ચિત્રકારની માનસસૃષ્ટિનું, પૃથકકરણું કરી શકશે નહિ: પોતે કોઈ દિવસ શુભાવેલી જગ્યા પાછી મેળવશે નહિ!

છતાં સુભદ્રા ધીરજથી, શ્રદ્ધાથી, હમેશાં પાઠ કરતી જ જાય છે! એના માત્ર બે જ સાચા સાક્ષી છે: એક દીવો: અને બીજો અનંગ! ચિત્રકાર ન્યારે

સૂઘ જાય છે ત્યારે પણ ઘણીવખત, એના ઘરમાં ઝાંખો દીવો ખળ્યા કરે છે અને તેની પાસે બેસીને સુલદ્રા ગોખતી હોય છે: “ ચિત્રમાં રંગની મિલાવટ હોય છે ત્યારે ચિત્ર ‘અદ્ભુત’ નથી કહેવાતું: લાગણીની મિલાવટ હોય છે ત્યારે તે અદ્ભુત કહેવાય છે. દરેક રંગમાં જે ચિત્રકાર લાગણીનું શુભ્ત બીજ નોંધ શકે છે તે ખરે ચિત્રકાર છે: એને મન દુનિયામાં માગ બે તત્વ છે, રંગ અને લાગણી ”:

અને પછી ચોરની માફક એક પડછાયો ચિત્રકારના ‘રટુડીઓ’ માં ઉભેલો દેખાય છે, મધ્યયુગના દિલ્હી’ના ચિત્રપાસે ઉભા રહીને, આ પડછાયો ચિત્ર જુએ છે ને પેલી ‘નોદસ’—જે ચિત્રકારે ઉતારેલી છે—તે ગોખે છે. મોડથી એ સૂવા બાય છે, ત્યારે કોઈ પુછે કે “સુલદ્રા! તું ચિત્રમાં શું સમજ” ? તો તે તરત સાદો ઉત્તર આપે: “પેલી બાઈ બહુ નમણી છે! માત્ર પ્રાણ મૂકવો બાકી છે!”

સુલદ્રાનું શરીર લેવાતું જાય છે: શ્રદ્ધાજીવી મનુષ્યો શ્રદ્ધા ગયા પછી બાકી ખોખાં જેવાં જ રહે છે:

સુલદ્રા છેક હારી ગઈ. જીર્ણવર-ચિંતાના બીજ જેવો—ધીમે ધીમે લાગુ પડ્યો. તે ધસાતી ગઈ. જ્યારે તે છેક મૃત્યુશય્યા પર પડી ત્યારે ચિત્રકારને ઘરમાં ઘોર અંધારું છવાતું લાગ્યું. જીર્ણવરથી લેવાયાં છતાં સુલદ્રાએ એ ઘરના હુંફ ને વ્યવસ્થા જાળવી રાખ્યાં હતાં. પરંતુ હવે એ બાજુ હાંથથી સરી ગઈ હતી. સુલદ્રાએ મરતાં પહેલાં ચિત્રકારને બોલાવ્યો: અને તેને ખલે હાથ મૂકીને તેના ‘રટુડીઓ’ માં ગઈ. ત્યાં ‘નિરાશાના આંસુ’ ‘આશાનું કિરણ’ ‘મધ્યયુગનું-દિલ્હી’ વગેરે ચિત્રો લટકતાં હતાં. સુલદ્રા બધાને વારાફરતી નોંધ ગઈ. તેણે પોતાનું માથું ચિત્રકારના ખભાપર નાખી દીધું. ‘મારા બહાલા ચિત્રકાર! તું વાતો કરે છે એવું આમાં કયાં છે? આમાં તો જો, “પેલી બાઈ કેટલી નમણી છે” તું શું વાત કરે છે એ એક વખત તો સમજાવી દે!...ચિત્રકાર માત્ર રડી શક્યો. તેના હાથમાં ઝીઝાઈને સુલદ્રા તરત પાછી પંથારીમાં ફરી. ત્યાં અનંગ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં, તેણે એક વખત ચિત્રકાર સામે નોંધું ને પછી તે બેશુદ્ધ યઈ મરણશય્યામાં ઢળી પડી.

(૯)

હું પણ મનુષ્ય છું. સુલદ્રાનો શોક મને ઘા કરી ગયો છે. પણ જેના જીવનમાં સાચો પ્રેમ નથી, તેના જીવનમાં સાચો શોક નથી. સુલદ્રાના મૃત્યુ પછી માત્ર ત્રણ માસે જ, જે જગ્યાએ સુલદ્રાએ મારાં ચિત્રો છેલ્લી વખતે નિહાળ્યાં હતાં ત્યાં જ, હું અને બસુમતી, વધારે છુટથી મળ્યાં છીએ. વધારે રસથી વાતો કરી છે. તેને વધારે ચોમ્ય માની હું આનંદ પણ પામ્યો છું. બસુમતી જેવી—ઝી

તો નહિ; પણ? વિસમીસદીના નિયમ પ્રમાણે—‘ મિત્ર ’ મળવાથી, મ્હારી ચિત્રકળા વધારે ખીલી એમ મેં માન્યું. હું માનતો હતો કે તેણે મ્હારાં ચિત્રોને વિવેચનાની દુનિયામાં અજબ રીતે ઓપ : ચઢાવીને પ્રદર્શિત કર્યાં છે. પણ મ્હારી આ માન્યતા; એકદમ ફરી ગઈ. મેં તેને છોડી દીધી.

* * * * *

એક સંધ્યાકાળે આમ બન્યું. તે દિવસ હું બહારથી ફરીને આવ્યો. અનંગ હવે તો એકલો રહેવાને ટિવાઈ ગયો હતો. એ છોકરો મ્હારાથી કાંઈક અતડા રહે છે એ મેં જોયું હતું. ઘણીવખત હું અચાનક આવી ચડતો ત્યારે તે મ્હારાથી કાંઈક છુપાવી દેતો. મ્હારા કરતાં તે સુલદ્રાની સમીપ વધારે રહેતો હોય, એવું વારંવાર લાગતું. સંધ્યા આથમતી હોય ત્યારે એના કિરણો પર જોઈ રહેવાનો એને અભ્યાસ હતો; અને હું ન સમજી શકું તેવું ખાલી પણ મધુર અને દુઃખલયુક્ત સ્મિત આકાશ સામે કરીને હમેશાં તે ઉઠી જતો. આજે હું આવ્યો ત્યારે, તે પોતાની વસ્તુઓમાં એકત્રાન હતો. હું તેની પાછળ આવીને ઉભો હતો તો પણ તેનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. તે એક ન્હાના દ્રંકમાં—છાંત્રી અને સાતમી ચોપડી, કાગળ પેન્સીલ ને ચિત્રના કટકા, બે બંગડી, કાપડું, ચોરાક માથાના વાળ, કાંચડી, ને તેલની શીશી—આવું આવું લઈ આમથી તેમ બહાલથી ફેરવતો હતો, ગોઠવતો હતો, ને કાંઈક બાહીને બધું પાકું ફેંદી નાખતો હતો. તે કોઈની સામે જોઈને વખતે વખતે બાલતો હતો. જરા ધ્યાનથી મેં જોયું તો મેં વિસારી : દીધેલી, દુસુલદ્રાની એક બૂની છાત્રી તે દ્રંકમાં સામે જ પડી હતી. તેના પર પ્રુલ પણ ચડાવેલાં હતાં. આ છોકરો તેની સામે જોઈને જ, તે જીવતી હોય તેમ રમતો હતો !

મારા જીવનમાં તે વખતે ખરો ઘા પડ્યો. આહાહાહા ! આ છોકરો સાચો ચિત્રકાર છે : હું તો દુનિયાને ઠગવા માટે સતાપીળા લીટા કડું છું !.....

અનંગ રમતો રમતો બાલતો હતો : “ મા ! પાછી તું કાઢે આ વખતે આવજો હો ! આવીશ નાં ? કેમના પાડે છે ? બસુમતી બેનની ખીક લાગે છે ? મ્હારા બાપુથી ઠરે છે ?...પણ તોય તું મને તો મળજે. જરૂર. હો—જરૂર મા !.... અને છેલ્લા શબ્દો તે એટલા તાણીને બોલ્યો કે તેના અવાજથી પોતે ભગી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. તેનું ક્રમશઃ મોં કાલ્પનિક દેશમાંથી પૃથ્વી પર આવતાં જ ફિક્કું પડી ગયું.

મેં નીચા વળીને તરત એને લઈ લીધો. હજી અર્ધો ભગેલો—ને અર્ધો કલ્પનામાં સૂતેલો તે—વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકે તે પહેલાં, એક વખત બોલી ગયો : ‘ અરે ! મા ! તું એમ કાં તેડી લે !... વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં જ માના કુમળા સ્પર્શને બદલે, મ્હારા કઠોર હાથનો ઘસારો લાગ્યો હશે !...

મેં આ સાચા ચિત્રકારને બકીઓથી નવરાવી દીધો. તે દિવસથી અમે બે સાચા એકઠાં બન્યા છીએ.

હું ત્યાર પછી સુલદ્રાનું ચિત્ર કરી રહ્યો હતો. મેં એમાં સતત પરિશ્રમ કરીને, જેમ બને તેમ તેને આબેહૂબ કરવા યત્ન કર્યો હતો. પણ 'કાંઈક'—શું એ તો હું પોતે પણ સમજી શક્યો નહિ—બાકી રહેતું હોય, ને તેથી ચિત્ર અપૂર્ણ અપૂર્ણ લાગતું હોય તેમ થયા કરતું હતું.

રાત્રે લગભગ બે ત્રણ વાગ્યે હું મ્હારા Studio માં કામ કરતો હતો. સુલદ્રાના જ ચિત્રપર છેલ્લો હાથ લગાવી રહ્યો હતો. મ્હારા ખીન્નું સુંદર ચિત્રો 'નિરાશાનાં આંસુ' 'આશાનું કિરણ' 'મધ્યયુગનું દિલ્હી' એ સર્વ ઉપર પણ નજર ફેરવી ગયો. પણ કોણ જાણે કેમ સુલદ્રાનું ચિત્ર અપૂર્ણ જ લાગ્યા કરતું હતું. હું એક તરફ બેસીને એકી નજરે તે ચિત્ર નિહાળી રહ્યો હતો. સુલદ્રા મને આજના કરતાં સુંદર તો ઘણી વખત લાગી હશે. પણ આજે જાણે એ પવિત્ર પાવત્ર લાગતી હતી: જાણે એ ચિત્રના સાન્નિધ્યમાં પવિત્રતા જ અનુભવી ને ખીન્નું ચિંતન પણ ન કરતું એમ લાગ્યા કરતું હતું.

° અચાનક લુગડાના આછા આછા ખડખડાટથી મ્હેં પાછળ ભ્રુવું અને આ શું ?

'ફાટી આંખે જાણે જોતો હોય પણ જાણતો ન હોય તેમ અનંગ આવતો હતો !

હું એકદમ સફાળો બેઠો થયો. તેના હાથ પકડવાને પાછો સુવારી દેવા, પણ તરતજ મને સાંભર્યું કે તે ઉંઘમાં જ ચાલી રહ્યો છે !

કાંઈપણ અવાજ કર્યા વિના હું શુપચુપ બેસી ગયો, ને તેના માર્ગમાં રંગની પેટી હતી, તે લાંબો પગ કરીને એસવી લીધી. અનંગે તે ભ્રુવું હોય કે ગમે તેમ, પણ તેણે એમાંથી મારી સુંદરમાં સુંદર પીંછી ઉપાડી. રંગમાં બોળી, ને સુલદ્રાના ચિત્ર તરફ આગળ વધ્યો.

'અરેરે ! હું માથે હાથ મૂકી અત્યંત દુખથી નીચે જોઈ ગયો. મારાં મહિનાઓનાં સુંદર ફળ પર એના હાથથી ગમે તેવા રંગો ફરી જશે ! એક ચિત્રનો વિનાશ થશે, એ વિચારે હું લગભગ ચૂન્ય બની ગયો.

પણ અત્યંત સંલાળથી, જાણે એકજ બિંદુ સુકવામાં જીવનમૃત્યુ છે એવી સાચવણીથી, અને નિરતિશય પ્રેમથી, અનંગે, સુલદ્રાના રાખા કાનના ખૂટ નીચે એક જ ટપકું મૂક્યું: માત્ર એક જ ટપકું મૂક્યું: અને જેમ આવ્યો હતો તેમ, જાણે બધું જોતો હોય પણ કાંઈ જાણતો ન હોય એવીરીતે, તે પાછો ફર્યો !

મેં ચિત્ર તરફ જોયું: 'અહાહા! આખાદ મારી સુલદ્રા! એટલી જ સાદી. એટલી જ સુંદર, એવી જ પવિત્ર,.....'

એકજ ટપકાથી, સુલદ્રાના મોંને પંલટો મળી ગયો હતો. સુલદ્રાના ડાબા કાન નીચે નાનો સરખો મસ હતો, અને એ મસ એના ચ્હોરાની આંખેહૂમ રેખા દોરવામાં અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો! આ અપૂર્ણતા અને આજે પુરી, ને પેત્રી છત્રી આંખેહૂમ સુલદ્રાની બની ગઈ!.....

એ એક પળે એક બનાવે મહાડું જીવન ફેરવી નાંખ્યું!

*

*

*

*

એક મોટો ચળકતો છરો લઈને હું મ્હારાં પ્રિયમાં પ્રિય ચિત્રોના સાથે ઉસો રહ્યો: ઘણાએ મને ચાંદ અપાવ્યા હતા; કેટલાકે પૈસા અપાવ્યા હતા; ઇનામની પરંપરા પણ ઘણાએ અપાવી હતી: પણ નિર્દયતા પૂર્વક—જાણે આવેશથી કેઈ ભયંકર શત્રુનું ખુન કરવાનું હોય તેમ, મેં એક પછી એક દરેક ચિત્રને ઉભું ને આડું ને અવળું ચીરી નાંખ્યું!—એની રેખા પણ ન દેખાય, એનો રંગ પણ ન જરે ન ચડે, એવું છિન્નલિન્ન કરી નાંખ્યું.....અને છેવટે પેલું કીતિના કળશ જેવું, જેણે મને કળાનો તાજ પહેરાવ્યો તે, 'મધ્યયુગના દિલ્હી' નું રમ્યચિત્ર આવ્યું.

હું જરાક ડગ્યો: થોડુંક થાંભ્યો: આને પણ ચીડ? અનંગ પધારીમાં પકળું ફરતો હોય તેવું લાગ્યું.

એકદમ નિશ્ચય કરવામાં જાણે આ પ્રેરણા હોય તેમ સપાટાબંધ એના પર છરો ચલાવ્યો! ખૂન! ખૂન!—અસુમતીનું પણ ખૂન!.... અને સાથે સાથે, અસુમતી સાથે જરાક પણ સંબંધ રાખવાનો મોહ હતો; એ જાણે છુટી ગયો!—હું તો એનો ખુની. ભયંકર શત્રુ. એને મળતાં જ હવે ફરી આવેશ ઓવી જશે એમ લાગ્યું.

બધાં ચિત્રોને વડેફીને, કિર્તિનો, કળશ ફેંકી દઈને, અત્યંત શાંતિથી, સંપૂર્ણ સંતોષથી, સુલદ્રાના ચિત્રની પાસે બેસી, મેં એક નવું ચિત્ર શરૂ કર્યું!....

ખુલતા ગુલાબના પુલ જેવી રંગ અને સુગંધની અગમ્ય સૃષ્ટિ ઉઘડતી હોય તેમ હું માત્ર જોઈ જ રહ્યો..... જોઈ જ રહ્યો! આકાશ, ને સમય, છેક પાસે આવતાં લાગ્યાં!.....

'આ કઈ સૃષ્ટિ'....આ.....યુ'!.....

*

*

*

*

*

પૂર્વદિશામાં પ્રભાતના અતિ - મનોહર રંગ - પુરાતા હોય એમ કાચની બારીમાંથી દેખાયું.....

પેશાબનાં ભયંકર દર્દોની છેલ્લામાંછેલ્લી અજાયબ શોધ

“ગોનો-ડીલર”
(રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેહ અને પેશાબને લગતાં
તમામ દરદોનો ચમત્કારીક ઈલાજ.

પેશાબ અને ધાતુનાં દરદો માટે એક જ એવી દવા ગોનો ડીલર છે કે,
(જેની ખરોખરી કોઈ પણ દવા છે જ નહીં) તેથી દરદીને કદી પણ નાસીપાસ મળું
પડતું નથી.

મોટા મોટા વધરા, હુકીમો, ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જેક્શનો લઈ કંટાળી ગયા
હો! અંગ્રેજી, જરમન, ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન પેટન્ટ મેડીસિનો (દવાઓ) માં પછસા
શુભાવી નીરાશ થઈ બેઠા હો! ત્યારે છેવટના મલાજ તરીકે ગોનો-ડીલર એક જ
ખીનજોખમી વનસ્પતીક રામગાણુ ઇલાજ છે.

અગર ચાહે તેટલાં ભયંકર પ્રમાણમાં ચાહે તેટલાં વરસનો લુનો અથવા નવો પ્રમેહ,
એટલે કે પેશાબ મારગે રસી (પર) નું વહેવું, તેમાં થતી બળતરા, પેશાબ થોડો
અટકીને આવવો, ગુપ્ત ભાગ (મુત્રાશય) ની અંદર આવેલો સોજો તથા થયેલો જખમ
અને સ્ત્રીઓનાં ભયંકર પ્રદરના રોગો વગેરે પેશાબને લગતાં તમામ ખીકટ દરદોનો
જડથી નાશ કરી ખરાબ થયેલી ધાતુને સુધારીને સ્વચ્છ અને ઘટ કરે છે.

(૫૦ ગોળીની બારલીની કોમ્પલેટ રૂ. ૩-૦-૦) વી. પી. ખરચ લેવું.

ત્રણ બારલી એકસાથે મંગાવનારને પો. માફ.

એકલા બનાવનાર:-ડોક્ટર ડી. એન. જસાણી,

૧૪૦, શુભાશવાડો-મુંબઈ નં. ૪.

કળા એ દેશની ખરી મીલકત છે.
ગુજરાતમાં સૌથી પહેલાજ
બહાર પડેલી

પુરૂષોત્તમ
પીકચર્સ આલબમ.

ભાગ ૧ તથા ૨ જે.

દરેકમાં ૧૬ ત્રીરંગી ચિત્રો છે.
આ આલબમમાં જુના સમર્થ ચિત્રકારોનાં
ચિત્રો ઉપરાંત આધુનિક ચિત્રકારો:
ધુરંધર, સુલર, અલાહબક્ષ, ગોરક્ષકર.
પોસ્ટેજ જુદું કિંમત રૂ. ૨ દરેક લાગના.

લખો:—

લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,
ભાયખલા, મુંબઈ ૮.

અપૂર્વ તક

મર્યાદિત, શૃંગારથી છલંકાતો અને
અપ્રતિમ: ચિત્ર સમૃદ્ધી વિભુષિત

મહાકવિ કાલિદાસ, કૃત

નકતુ સંહાર

બહાર પડી ચુકેલ છે, આજેજ લખો
કિ. રૂ. ૨. પોસ્ટેજ જુદું.

સરનામું:—ધી લક્ષ્મી આર્ટ

પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

૯૭ બી. સાંકલી સ્ટ્રીટ, ભાયખલા,
મુંબઈ, નં. ૮.

પવિત્ર કુરઆન શરીફનું

મુરસ અને સટીક ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાષાંતર કર્તા:—મૌલાના ઇશી મીર મોહમદ યાકુબ સાહેબ ચિસ્તી સાબરી

સાદી સરળ ગુજરાતી ભાષામાં બોહળી તફસીર (સમજણ) તથા વિગતો
વિષયોની ફેરિસ્ત (ઇન્ડેક્સ) સાથે, આગળના બીજા તરજુમાઓમાં થયેલી ભુલો
અને ખામીઓ સુધારેલું પહેલ વહેજુજ શુદ્ધ તેમજ ભરોસાપાત્ર ભાષાંતર, જેથી
કુરઆન શરીફનો ખરો અર્થ સમજી શકાય છે. ભાષા એવી રસપૂર્ણ છે કે એક વખત
હાથમાં લીધા પછી ચુકનાતું મનજ યતું નથી. પૂરા ૩૦ સીપારા ૫૫૪૦ પાનામાં હિંચ
ગ્લેજ કાગળ પર બહુ સુંદર છપાત્ર સૈનેરા નામવાલા આખા કાપડની ટકાઉ આ
ખુમસુરત બાઈડીંગમાં પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ એ બન્ને ભાગ જુદા જુદા બંધાવેલ છત
કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ હિંદમાં પોસ્ટેજ રૂ. ૧) જુદું.

આફ્રિકાના ગ્રાહકોએ પોસ્ટેજ સાથે શીર્ડીંગ ૧૬ અથવા

ક્રંક ૧૭૫ નો બ્રિટીશ પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવા જુલવું નહિ.

૪. મેનેજર—પવિત્ર કુરઆન ઓર્ડીસ.

ન્યુ પ્રિન્સેસ બિલ્ડીંગ રૂમ નં. ૨૫ જે. જે. ઇસ્ટીતાલ પાસે મુંબઈ નં. ૮.

.રેસર્સ—આર. વનમાળીદાસ બુક્સેલર્સ. કાલબાદેવી મુંબઈ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી વગેરે બહુતા શુક્સેલરો પાસે પણ મળશે.

આગલા મકરણનો સાર.

પ્રતિજ્ઞા-બંધન
(એક પંચાંકી નાટક.)

એસ્ટર વાઇકનાં 'Duchess of Padua' ના નાટક ઉપરથી આ એક પંચાંકી નાટક યોજા-
એલું છે. રાજનગર શહેરનાં મુંદર-બાગ આગળ,
કુમાર, અમરસિંહ અને વિજયસિંહ એ ત્રણ મિત્રો
લાંબી મજલ દાખી આવી પહોંચે છે. કુમારને
પોતાના આ મિત્રો સાથે અહીં આવવાનું કારણ એ
હતું કે તેના કાકા સખજસિંહે એક પત્ર લખી મોક-
લાવી તેને રૂબરૂમાં કેટલીક અંગત બેદ ખુલ્લો
કરાવી આવવા અહીં મળવા બોલાવ્યો હતો. પત્રમાં
દર્શાવેલા સમયે બધા હેતુથી મળે છે કુમાર પોતાના
પિતાને મળતો સર્વ કૌટુંબિક બેદ જાણતા સાર
સખજસિંહને આગ્રહ કરે છે. સખજસિંહ આ સવ
બેદ એકાંતમાં ખુલ્લો કરવા હઠ્ઠા દર્શાવે છે. તેથી
કુમારના મિત્રો પાસેની એક ધર્મશાળામાં ચાલ્યા
જાય છે. આમ એકાંત પ્રાપ્ત થયાથી સખજસિંહ
કુમાર પાસે, તારા પિતા બાહોરા નૃપતિ હના, પરંતુ
અકુસેસ કે ભુપસિંહ નામના તારા પિતાના એક
મિત્રના વિશ્વાસઘાતથી જ તારા પિતાનું જાહેર

ક્રિસીથી મરણ નિપજ્યું હતું; તારા પિતાના આ વિશ્વાસઘાતો મિત્ર ભુપસિંહને તેના આ
હીચકારા કાર્ય જલ્દ તારા પિતાનું રાજ્ય મળ્યું હતું; વિગેરે હકીકત કહીને સવ બેદ
ખુલ્લો કરે છે. કુમાર આ ધોર સમાચાર સાંભળીને એકદમ ઉરકેરાધ જાય છે અને
વેરની વસુક્તાત લેવા તૈયારી ફરવા જાય છે પરંતુ સખજસિંહ તેને રોકી કરીને વેર
લેવા માટે કેટલીક બેદકરેલી યુક્તિઓ જોડવી જતાવે છે અને તે યુક્તિઓ પ્રમાણે
કાર્ય સાધવા કુમાર સંમત થઈ પ્રતિજ્ઞા લે છે. આ વખતે ભુપસિંહ આવી પહોંચે છે,
કુમાર સાથે જોગબાજુ થાય છે અને તેને પોતાની સચિ રાખતા નકકી કરે છે.
આ પછી કુમારના મિત્રો તથા સખજસિંહ કુમારની વિદાય લે છે. રાજ જરા દુર
શીકારે નીકળી જાય છે અને કુમારને આમ એકાંત મળ્યાથી તે વેરની વસુક્તાત
લેવાના વિગાર વમળમાં વિંટળાઈ જાય છે. એવામાં ભુપસિંહની રાણી આવી પહોંચે
છે. કુમાર તથા રાણી એ બંનેની નજરો મળે છે. કુમાર નસ્તબ્ધ બની જઈ 'એ કાણુ'
એવે હિંદુશર કાંટે છે. અહીં પ્રથમ અંક ખતમ થઈ બીજો અંક શરૂ થાય છે.

મુંદર બાગની પાસેજ આવેલા એક રમણીય મહેલમાં ભુપસિંહ તથા તેના
એક રાજ્યરૂ જ્યારે વાર્તાલાપમાં રોકાયેલાં હતા ત્યારે એક નોકર આવી, મહેલના

ચોગાનમાં લગભગ દસ હજાર માણસો ઉરકરાટ વચ્ચે એકઠા થયા છે, એવા ખંખર આપી ચાલતો થાય છે. રાણી વચ્ચે પડી લોકોને રાહત આપવા પ્રસંશનીય પ્રયત્ન કરે છે. કુમાર આ વાત રાજાને કહેતાં તે ગુસ્સે થાય છે અને પછી શિકારની તૈયારી કરવા આદ્યો જાય છે. આ પછી કુમાર તથા રાણીને એકાંત પ્રાપ્ત થવાથી એક બીજા પ્રેમની મસ્તીમાં મસ્ત થયા હોય એવો એક વચ્ચે વાર્તાલાપ થાય છે. એટલામાં સમજસિંહ આવી પહોંચે છે અને આ દૃશ્ય જોઈને તુર્તજ આદ્યો જાય છે. તેજ ધડીએ એક રક્ષક 'આપને માટે આ વસ્તુ છે' એમ કહી તે વસ્તુ કુમારને સોંપી આદ્યો જાય છે. કુમાર તે વસ્તુ જુલે તે પહેલાં રાણી તે ઝુંટવીને આ જમૈયો ક્યાંથી મળે અને શા માટે મોકલ્યો એવો સવાલ કુમારને કરે છે કે તુર્તજ કુમાર તે તેણીના હાથમાંથી ઝુંટવી લે છે. જ્યારે રાણી આને માટે તપાસ કરવા બહાર ચાલી જાય છે ત્યારે કુમાર એ વસ્તુ જોઈને પરતાવો કરે છે અને 'અંતરાય, અંતરાય,' એવી છુમ પાડે છે. રાણી પાછી કુમાર પાસે આવતાં આ શબ્દો સાંભળીને પુછે છે કે શાનો અંતરાય? કુમાર હતાશ યદ્યપે જવાબ આપે છે કે સૌંદર્ય અને પ્રેમ એ મ્હારી કારખી પ્રતિજ્ઞાને વિસરારી દેપે છે. આ જવાબથી એક વચ્ચે હૃદયવેધક રક્ષક આવે છે અને રાણી, પ્રકાશ પહેલાં પ્રેમનો આ પ્રમાણે વિશ્લેષ થતો હોવાથી કુમારને પ્રેમની યાદદારત આપી પીગળાવવા બર્થ પ્રયત્ન કરે છે. છેવટે કુમાર ત્યાંથી ખસી જાય છે અને તેજ ધડીએ ભુપસિંહ પણ શિકારના સરંજામ સાથે આવી પહોંચે છે અને રાણીને શિકાર માટે સાથે આવવા બહુજ દબાણ કરે છે રાણી પ્રથમ નાખુશી દર્શાવીને પછી આવવા હા પાડે છે પરંતુ ભુપસિંહ રાણીને હવે સાથે આવવાનું નથી પરંતુ અહીંજ રહેવાનું છે એમ કહી પોતાના રસાલા સાથે એકસો આદ્યો જાય છે. રાણી એકાંતમાં પડી જવાથી ધણુજ એક સાથે પોતાના હિસ્મત ઉપર રોષ કરે છે અને આપઘાત કરવા સાર પોતાની કમર પરથી કટારી કાઢે છે. પડો પડે છે.

ભુપસિંહના રાજમહેલના શયનગૃહના એક ઝરખાવાળા ખંડમાં એક મધરાત્રિએ કુમાર પ્રવેશ કરે છે અને પોતાના કાઠા પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરે છે ત્યાં એકાએક સમજસિંહ આવીને વેરની વસુદાત લેવાની પોતે કરેલ તૈયારીઓ સંબંધી કુમારને જાન કરાવે છે. કુમાર આ સંબંધી એવો જવાબ આપે છે કે ભુપસિંહના ખુનનો વિચાર મેં માંડી વાળ્યો છે. કુમારના આ જવાબથી સમજસિંહ કુમાર ઉપર અત્યંત ગુસ્સે થાય છે અને કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું તેને જાન કરાવે છે. પરંતુ કુમાર વેર લેવાનું છોડી દેવા મક્કમતા દર્શાવે છે અને તે જમૈયો ત્યાંજ સુઈ દઇ, આ નગર ત્વજ દઇ દેશને સ્વતંત્ર બનાવવા યુદ્ધમાં ઝંઘલાવીશ એમ પ્રત્યુત્તર આપે છે. આ વાર્તાલાપની દરમ્યાનમાં જો વખત શયનગૃહમાંથી કારખી ચીસ સંભળાણી હતી. આ પછી સમજસિંહ કોંઈના આવેશમાં ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. પછી કુમારને શયનગૃહમાં રાજાની સુવાની જગ્યા આગળની બારી પાસે આવતાં એકાએક રાણીનો બેટો થાય થાય છે. કુમાર ભુપસિંહ પાસે જઈ આવવાનું રાણીને કહે છે પરંતુ રાણી જવાબ આપે છે કે મેં રાજાને તારા પ્રેમની ખાતર દાર કર્યો છે. આ સાંભળી કુમાર રાણી ઉપર બારે ગુસ્સો કરે છે.

રાણી કુમારને કહે છે કે આવો આપણે બેઠા હવે અહીંથી ન્હાસી છુટીએ. કુમાર કોધના આવેશમાં, આવા ત્હારા ધોર કૃત્યથી આપણા પ્રેમ વચ્ચે ચિરકાલનો અંતર જન્મ્યો છે, એવો રાણીને જવાબ આપે છે, આથી રાણી ઘુંટણે પડી પોતાની પાસે રાખેલી કટાર દેખાડી કુમારને કાંતો પ્રેમનો સ્વીકાર કર અને કાંતો માફ ખુન કર એમ કુમારને ઘણી આજીજી પુર્વક કહે છે. ન્યારે રાણી હાથમાંથી કટાર ઝુંટવી કુમાર ન્હાસી છુટવા જાય છે ત્યારે રાણી કુમારને આમ પોતાને તરછોડી ન્હાસી ન જવા માટે ઘણાજ દયાજનક કાલાવાલા કરે છે. પરંતુ કુમાર એ માટે 'જ્યાં ગુન્હો છે ત્યાં પ્રેમને સ્થાન નથી' એવો કૂર પ્રત્યુત્તર વાળે છે. પરંતુ રાણી પ્રેમના આવેશમાં કુમારને બેટવા ધસી જાય છે પરંતુ કુમાર તેણીને ધકકા મારે છે. રાણી આથી પડી જાય છે અને કુમાર દોડી જાય છે. રાણી છેવટે 'ખતરદાર! એક ડગલું આગળ ભયુ' તો; પકડો પકડો એ ખુનીનો જીવો જાય, પકડો તે ખુનીને', એમ કહીને પોતાના રક્ષકોને કુમારની પાછળ પકવાનો હુકમ કરે છે. રક્ષકો રાણીનો હુકમ અમલમાં મુકે છે અને રાણી, કુમારની પાછળ પડેલા રક્ષકોની દિશા તરફ નિરખી રહે છે. પડે પડે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

અંક ૪ થી

ન્યાયમંદિર

[લાલ પથ્થરનું ઉંચું વિશાળ ન્યાયમંદિર તેના ત્રણ ધુમ્મટ પર કાળી ધ્વજ ફરકે છે: સીડી પર કાળી બનાત જડવામાં આવી છે: બહાર પડતી અગા- સીના લોઢ પર કાળું કપડું પવનમાં આહું ઉડે છે. મકાનના મેદાનમાં લોકોની ઠક જામી છે: મકાનમાં પહેલે માળે ન્યાયનો મુખ્ય મંડપ: લોકોનો ત્યાં પણ એટલો બધો જમાવ થયો છે કે ભાગ્યેજ આવવાની જગ્યા મળે: અંદર પેસતાં સ્કામે દ્વાર પાસે ઉંચી જગ્યા પર જોડાવેલ ન્યાયાસન: બાજુમાં; ઝરૂખો: ચક્ર જડેલ: બહાર સૈનિકો રસ્તો રાખવા ધક્કા મુઝી કરી રહ્યા છે:]

૧ શહેરી:—સજનગર માટે આજનો દિવસ અતિ કરૂણ છે.

૨ શહેરી:—સભનું ખૂન થયું તેથી કે કુમાર ગુન્હેગાર ક્યો તેથી.

૧ શહેરી:—હજી ન્યાય પણ મળ્યા પહેલાં ગુન્હેગાર કેમ કહી શકાય ?

૨ શહેરી:—સજનમાં એમજ હોય છે. માણસ અપરાધી પહેલો કરે છે કે શિક્ષામાંથી બચી ના જાય. અને તપાસ પછી થાય છે કે અન્યાય થયો ના કહેવાય.

[સખળસિંહ ઉતાવળો પ્રવેશ કરે છે અને જગ્યો લઈ બેસી બંધ છે.]

૧ કારકુન:—ચૂપ રહો ! શાન્તિ સખો !

૨ શહેરી:—એ પોકારતાં તુંજ શાન્તિનો જબરો લંગ નથી કરતો?

કારકુન:—ચૂપ રહો !

[ન્યાયાસન પાસેના દ્વારમાંથી પ્રથમ છડીદાર અને પાછળ ન્યાયાધીશ પ્રવેશ કરે છે. ઝડપમાં સણી આવી બેસે છે. કેટલી હાજર થાય છે, પાંજરામાં તેને ઉસો કરવામાં આવે છે. પાછળ ભાલાવાળા ચાર સૈનિકો ખડા રહે છે.]

૧ પ્રેક્ષક:—દેખાવમાં તો બિચારો નિર્દોષ લાગે છે.

૨ પ્રેક્ષક:—એ તો આ જમાનામાં બને છે જ એમ.

બહારથી સારા લાગતા લોકો પેટમાં મોટી છરી સખીને જ ફરતા હોય છે.

૧ પ્રેક્ષક:—પેટમાં છરી કેમ રહી શકે.

કારકુન:—ચૂપ રહો ! ચૂપ રહો !

ન્યાયાધીશ:—(સણીસાહેબને) નામતાર ! કામ શરૂ કરીશું ?

[ઉત્તરમાં સણીસાહેબ નમન કરે છે.

ન્યાયાધીશ:—તહમારું નામ ?

કુમાર:—કુમાર

ન્યાયાધીશ:—ઈશ્વરની પ્રતિજ્ઞા આપી તહમને કહેવામાં આવે છે કે જે જે હકીકત તહમને પૂછવામાં આવશે તેના સત્ય જ જવાબ તહમે આપશો.

કુમાર:—હકીકત પૂછાશે તેના જવાબ આપવામાં આવશે. સત્ય એ બહુ નિરાળી વસ્તુ છે.

ન્યાયાધીશ:—હકીકતને જ્યારે પુરાવા મળે છે ત્યારે તે સત્ય જ બને છે.

કુમાર:—એ દલીલનો વિષય છે.

ન્યાયાધીશ:—તહમને એક લયંકર ગુન્હા માટે અહીં ઉભા કરવામાં આવ્યા છે, તેના જવાબમાં તહમારે શું કહેવાનું છે ?

કુમાર:—મહારે શું કહેવાનું હોય ?

ખજાજાટ અને ઉરકોરાટ થાય છે. ન્યાયાધીશ રાણીની સાથે મસલત કરવા બાબતુના ગૃહમાં જાય છે. ધર્મગુરુ રાણી

માં આટલી હયા જરી છે તો આ યુવાન પ્રત્યે

ને જતાવ્યાં છે કે મ્હારી પાસેથી તેની

વા ફૂર નિશુર સભા પ્રત્યે

ન ઘટના છે; આ

ન્યાયાધીશ

યજ્ઞ શક્તી હોય, તો.

[સખજસિંહ કુમાર પાસે જાય છે. ખાનગીમાં વાત કરે છે] જારી.

સખજા:—તેનાંજ આ કૃત્ય છે. તેની આંખમાં જ મ્હેં કાલે જનુન દેખેલ. કુમાર તું એમ માને છે કે ત્હને હું આમ મુંગે રહેંસાતો. ભેઈ રહીશ ત્હારા પિતાને તેના ખાવિંદે વેચ્યો. ત્હને તે ફાંસીએ લટકાવે તે સર્વ હું ભેઈ રહીશ !

કુમાર:—જવા ઘો શક્તસિંહ. મ્હારા બાપુનું વેર લેવાઈ ગયું છે.

ન્યાયાધીશ:—કેમ તે કયુલ કરે છે ?

કુમાર:—નામદાર હું કયુલ કરું છું કે ખૂન થઈ પોતરી અને અગો-અ થયું છે.

ન્યાયાધીશ:—એથી વિગેય ત્હમારે કાંઈ કહેવાનું નથી !

કુમાર:—નામદાર, હું એમ જણ કહું છું કે લોહી રેડવું એ ધોરનમ પાય છે.

૧ પ્રેક્ષક:—જલ્લાદને આ સ...ની વાત છે.

કુમાર:—હાકીન એમ છે. ...ની પાછળ ને ભેદ રહેલો છે તે સમજાવવાની મ્હને આજ્ઞા ...

[ઝડપથી તે પ્યાલું ઉપાડે છે. મુખ પાસે લઈ જઈ ઠાલવે છે, ખાલી છે એમ સમજતાં તે સ્તબ્ધ થાય છે.]

હરામખોર! આવી નીચતા.

રાણી:—કોઈને ખાલી દોષ ના દે.

કુમાર:—(ભયાનક કંઈક સમજતું હોય તેમ) એટલે! ? એટલે! ?

રાણી:—એક પુરતું જ તે હતું.

[એટલું બોલતાં રાણી પડી જાય છે. ઝેરની વ્યાપેલી અસરથી તેનું શરીર જેંઆવા લાગે છે. તેનું મુખ વિકૃત બની જાય છે.]

રાણી:—આવજે કુમાર, જગતને પેલે પાર આપણે મળીશું.....

જા. પેલો પુરખો અમે મુદ્રા લઈ નહાસી જા કુમાર.....

તું રહે છે? કુમાર જીવનમાં રડવાનું જ છે. ઇચ્છાની પરિતૃપ્તિ કે મુખનો પૂર્ણ આસ્વાદ કે સંતોષ—જગત માટેની તે વસ્તુઓ છેજ નહિ. જીવનના સર્વત્ર સ્થિત મુકુરમાં પ્રેમનું અર્ધસ્પષ્ટ, આહુ, વિકૃત સ્વરૂપ પ્રતિબિંબ પામે છે.

(રાણી ડુસકાં ભરતાં રહે છે.)

અધુરું, અધુરું જગત અધુરું જ ઘડાયું.

જાઉં છું.....કુમાર.....મહે.....પાપ.....કર્તું.....તેની...હાય...લઈ.....

કુમાર:—(જરા મોટેથી) જેણે સર્વ પ્રેમ ખાતરજ કર્યું હોય તેઓ પાપ કરતાંજ નથી.

રાણી:—(ઓછા યત્ન સાથે) પાપ તો ખરું જ. પ્રેમ કદાચ તેની માફી અપાવે.

[અહીં પહેલીજ વખત તેઓ ભેટા છે. રાણી અવાજ જીવનહીન બને છે. કુમાર ફાટી આંખે તે ભેઈ રહે છે. કમ્મર પરથી ધીમે ધીમે દૃઢતાથી તે જમૈયા ખેંચે છે અને છાતી વીંધી નાંખે છે. રાણીના પગ પાસે તે પડે છે. પડતાં પડતાં રાણીના દેહ પર પુરખો ઢાંકી દે છે.]

થોડી દાણે બહાર પગરવ સંલગાય છે. અનુપસિંહ અને બીજાઓ અવાજ વિના દાખલ થાય છે. કુમારને પડેલો જુવે છે. પાસે જઈ પુરખો ઉપાડે છે તો રાજનગરની રાણી પણ પડી છે.

તેના મુખપર અવલ્ય શાન્તિ પયસયલી છે—પ્રભુના ગૃહથી તેને કામા મળી હોય એવી.]

(પડેલો પડે છે.)

ન્યાયાધીશ:—(ઝહીકાંઈ) કુમાર ?

સખગસિંહ:—(ઉભા થઈ જઈ) સખુર કરો.

ન્યાયાધીશ:—ન્યાયને સખુર કરવાનું કોણ કહે છે ?

સખગ:—જે અન્યાય માને છે તે. નામદાર, એ આરોપ માટે આપની પાસે પુરાવા શું છે ?

ન્યાયાધીશ:—(ખાનુની બેઠક ઉપરથી કટારી ઉઘડી) લોહીથી ખરકાયેલી કટારી સહિત રક્ષકોએ તેને પકડ્યો એ મોજુદ પુરાવાથી વિશેષની જરૂર છે ?

સખગ:—નામદાર, રાણી સાહેબની કમ્મર પર કાલે હુલ્લી આ કટારી નથી ?
[રાણી ચમકે છે]

નામદાર, કુમાર સાથે વાત કરવા મ્હને વખત મળવો જોઈએ.

ન્યાયાધીશ:—ખુશીથી. તેનાં ગુન્હાની, ખુલ્લી કબુલાત તેથી સહેલાઈથી થઈ શકતી હોય તો.

[સખગસિંહ કુમાર પાસે જાય છે. ખાનગીમાં વાત કરે છે]

સખગ:—તેનાંજ આ કૃત્ય છે. તેની આંખમાં જ મ્હેં કાલે ઝનુન જોયેલ. કુમાર તું એમ માને છે કે ત્હને હું આમ ખુંગે રહેંસાતો જોઈ રહીશ ? ત્હારા પિતાને તેના ખાવિંદે વેચ્યો. ત્હને તે ફાંસીએ લટકાવે તે સર્વ હું જોઈ રહીશ ?

કુમાર:—જવા દો રાક્ષસિંહ. મ્હારા બાપુનું વેર લેવાઈ ચૂક્યું છે.

ન્યાયાધીશ:—કેમ તે કબુલ કરે છે ?

કુમાર:—નામદાર હું કબુલ કરું છું કે ખૂન થતું ઘાંતકી અને અયોગ્ય થયું છે.

ન્યાયાધીશ:—એથી વિશેષ ત્હમારે કાંઈ કહેવાનું નથી ?

કુમાર:—નામદાર, હું એમ પણ કહું છું કે લોહી રેડવું એ ધોરતમ પાપ છે.

૧ પ્રેક્ષક:—જલ્લાદને આ સમન્તવત્તા જોવી વાત છે.

કુમાર:—હકીકત એમ છે કે આ ખૂનની પાછળ જે ભેદ રહેલો છે તે સમન્તવવાની મ્હને આજ્ઞા મળવી જોઈએ.

ન્યાયાધીશ:—ત્હમે સર્વ હકીકત રજુ કરી શકો છો.

રાણી:—(ઉશ્કેરાટમાં) તે વધુ બોલી શકશે નહીં. જે પુરાવા આપણી સમક્ષ રજુ છે એથી જ એનો ગુન્હો પૂરવાર નથી થતો ?

ન્યાયાધીશ:—(કાયદાનું પુસ્તક બતાવી) આપ આ કલમ જુઓ.

રાણી:—આપને એમ નથી લાગતું કે પોતાના બચાવ માટે લોકો સમક્ષ તે ગમે તે અને ગમે તેમ બોલી, મરનારનું કે મ્હારું કે રાજ્યનું અપમાન કરે.

ન્યાયાધીશ:—પરંતુ કાયદો—

રાણી:—(ઝહીડાઇ) ક્યાંત્રીના લાકડે જતાં સુધી તે કશુંજ નહીં બોલી શકે.

ન્યાયાધીશ:—પરંતુ કાયદો ?

રાણી:—આપણને કાયદો બાંધી શકતો નથી કારણ તેથી આપણે બીજાને બાંધીયે છીએ.

સબજ:—નામદાર આનો ન્યાય થવેજ જોઇએ.

ન્યાયાધીશ:—ચૂપ રહો. ત્હમને પૂછવામાં આવતું નથી.

(રાણીને), નામદાર કાયદાનું ઉલ્લંઘન થાય તે દાખલો બહુ ખરાબ બેસે છે એમ આપને નથી લાગતું ?

રાણી:—લોકોના ઘરમાં ચોર ચોરી કરતાં પકડાય છે તો તેનો ન્યાય પ્રથમ તો ત્યાંજ થાય છે પછી તેને અહીં રજુ કરવામાં આવે છે. મ્હારા આવિંદન ખૂન કરતાં પકડાયે તેનો શિરચ્છેદ ત્યાંજ થવો જોઈએ તેને બદલે આહીં દાખલો અને દલીલ શોધવામાં આવે છે ! અફસોસ ! આથી મ્હને બહુ તાજજીવી અને ખેદ થાય છે.

ન્યાયાધીશ:—કાયદા પ્રમાણે એક સામાન્ય મનુષ્યને પણ પોતાના બચાવમાં કહેવાની તક આપવામાં આવે છે.

રાણી:—પરંતુ આ સામાન્ય બનાવ નથી ને ? એક રાજાને મારી લાગતાં તેના મહેલમાંથી જ અપરાધી પકડાય છે અને તેનો ન્યાયમંદિર ચુકાદો આપતાં વાર લગાડે છે ? લોકો કહે છે “લાખો મરજો પણ લાખોનો પાલનકાર ન મરજો” અને છતાં પ્રજા આજ શાન્ત બેસી રહી સાંભળે છે ?

[ન્યાયમંદિરમાં ખળખળાટ અને ઉશ્કેરાટ થાય છે. ન્યાયાધીશ રાણીની સંમતિ મેળવી ન્યાય કારો સાથે મસલત કરવા બાબુના ગૃહમાં જાય છે. ધર્મશુર રાણી પાસે આવે છે.]

ધર્મશુર:—તહમારા હૃદયમાં આટલી દયા ભરી છે તો આ યુવાન પ્રત્યે તહમારે રહેમ બતાવવી જોઈએ.

રાણી:—રહેમ? દયા? મહને કોણે બતાવ્યાં છે કે મહારી પાસેથી તેની અપેક્ષા રાખી શકાય?

[તે રહી પડે છે.]

૧ શહેરી:—એ અત્યમ જેવું નથી કે આવા ફૂર નિજુર રાજા પ્રત્યે રાણીને આટલો ભાવ છે ?

૨ શહેરી:—ઝી પતિને ચાહતી હોય તે એક વિચિત્ર ઘટના છે; ઝી પતિને ના ચાહતી હોય તે પણ એક વિચિત્ર ઘટના છે.

૧ શહેરી:—વાહ, ફીદ્મુફ !

૨ શહેરી:—ખીજની બુરાઈ હું સહન કરી શકું છું એટલી ફીદ્મુફી ખરી.

૧ શહેરી:—આ લોકોએ બહુ વાર કરી ! આવો કાયદોજ ના હોત તો ?

૨ શહેરી:—તો કાયદાને તોડનાર પણ કોઈ ના હોત. અને લોકો આપો-આપ સદ્ગુણી હોત રહેત કે બનત.

[ન્યાયાધીશ અને ન્યાયકારો પ્રવેશ કરે છે અને લોકોને શાન્ત રાખવા ફૂરી રાડ સંભળાય છે.]

ન્યાયાધીશ:—(રાણીને) આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા કરી અમે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ.

રાણી:—અને તે ?

[ન્યાયાધીશ જવાબમાં કાયદાની જોજ કલમ બતાવે છે. રાણી તે પુસ્તક લઈ પાતું ફાટી નાંખે છે.]

રાણી:—(છેલ્લું) આમાં અમારું અને ગાદીનું અપમાન થાય છે.

ન્યાયાધીશ:— ન્યાય પાસે તે સર્વ સમાન છે.

રાણી:—તો એ ફરમાન મહને માન્ય નથી.

અમર ! મ્હાનો તૈયાર કરાવ. હું જાઉં છું.

ન્યાયાધીશ :—જ્યાં સુધી ચુકાદો ના થાય ત્યાં સુધી આપ જઈ નહીં શકો.

રાણી :—મ્હને રોડી શકનાર કોણ છે ?

ન્યાયાધીશ :—આપ જાણો છો. મ્હારે કાયદાનો જ આગ્રય લેવો પડશે.
હં. કુમાર, ત્હમારે જે કહેવાનું છે તે રજુ કરો.

કુમાર :—મ્હારે કહેવાનું બહુ જ દુંકું છે.

કયાંથી શરૂ કરવું તેની મ્હને સમજ નથી પડતી છતાં પહેલેથીજ શરૂ કરું
ભૂપસિંહના હાથે વેચાયેલ મહારાજા અજયસિંહને! હું યુવ.

[અચાનક વિદ્યુત ચમકે અને ચક્રિત થાય તેમ લોકો ભેંધ રહે છે.]

ન્યાયાધીશ :—વિચાર કરી બોલજો કુમાર, તે સર્વ ત્હમારે પુરવાર કરવું
પડશે.

કુમાર :—તે માટે હું તૈયાર જ છું. મ્હારું મુળ નામ રણધીર. રક્ષામે સંબંધ
સિંહ છે તે મ્હારા કાકા શકતસિંહ.

[એક પછી એક ચમત્કાર થતા જાય તેમ લોકો આતુરતાથી સાંભળી
રહે છે.]

જો સર્વ લોક હું અહીં આવ્યો ત્યારે શકતસિંહ કાકા જો ખુદગો કર્યો.....

ગઈ રાત્રે હું છૂપી ખારીથી મહેલ પર ગયો. શયનગૃહમાં દાખલ થયો અને
જો કટારી ત્યાં પડેલી જોતાં તેનાથી જ ભૂપસિંહને મ્હે પૂરો કર્યો.

રાણી :—કુમાર ! કુમાર !

[ચીસપાડી તે મૂર્છિત થાય છે અને તેને ઉપાડી લઈ જવામાં આવે છે.
ન્યાયાધીશ વગેરે મસલત કરે છે.]

ન્યાયાધીશ :—કુમાર ત્હમે પોતેજ ગુન્ડો કબુલ કર્યો છે એટલે કાયદાની
રૂઢિએ શિક્ષા કરમાવવામાં આવે છે કે આવતી કાલે સુર્યોદય થાય તે પહેલાં પ્રાણ
જતાં સુધી ત્હમને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવશે.

[કુમારને સંનિહો પકડી લઈ જાય છે. સર્વ વિચરાર્થ જાય છે. ખાત્રી
મંડપ પર બે લાણુ પછી પરદો પડે છે.]

અંક ૫ મો.

કારાગ્રહ.

[ચાર બાળુ ઉઘી મજબુત દિવાલોથી રક્ષિત કારાગ્રહઃ એકમાં ખીબા એમ અંદર ત્રણ નાના કોટઃ છેડલા કોટમાં ફાંસીની શિક્ષા થયેલ કેદીઓ માટેની ખાસ કોટડીઓઃ મધ્યની કોટડીમાં કુમારને પરહેજ કરવામાં આવ્યોછેઃ કોટના ચતુરસ્ર પર અને દિવાલો પાસે ખુલ્લાં સંગીને સંત્રીઓ પહેરો ભરે છેઃ સર્વત્ર નીરવ શાન્તિ છેઃ માત્ર 'સખ સલામત'ની વચ્ચે વચ્ચે ધુમ પડે છે અને ઝીલાય છે એટલો વખત મૌનનો ભંગ થાય છેઃ]

કુમારની કોટડી ઉપર બે કદાવર સંત્રીઓ હેરી લે છે.]

ભગવાનસિંહઃ—કેમ વજીરખાં. ખડુ વિચારમાં પડ્યો છે ! શું ખીબી સાહેબ યાદ આવે છે ?

વજીરખાંઃ—કમખંખત ! ઈશ્વરકા સખ કારભાર જ ગંડુ છે.

ભગવાનઃ—ખરી વાત. ગંડુને ગંડુપણું કેમ ન દેખાય ?

વજીરખાંઃ—ચૂપ કરો. (ત્રાડ નાખે છે)

ભગવાનઃ—તું બી ચૂપ કર. નહીં તો પેલો બિચારો ભગી જશે.

વજીરખાંઃ—ભગેગા તો કયા હો બલગા ? પીછે ઉસકો સોનેકા તો હય હી.

ભગવાનઃ—પણ કબરમાંથી જ જો તેને જગાડાય તો તે વધુ ખુશી થશે.

વજીરખાંઃ—તોળાહ ! તબ તો કયામત કા દિન હો બલગા.

ભગવાનઃ—તેની ઉમ્મર શું હશે ?

વજીરખાંઃ—એસા નાપાક કામ કે લીયે છોટી નાંહી ઔર અકકલમીંદ હોને કે. લીયે ઇતની ખડી નાંહી.

ભગવાનઃ—ચોટલે કે કોઈબી ઉમ્મર. કાયદા પ્રમાણે 'અમીર લોક ઇચ્છે તો ફાંસીએ ના જતાં ઝેર લઈ શકે છે. હું તથી માનતો કુમાર જલ્દાર પાસે ભય.

વજીરખાંઃ—દેખ ! વોહ કેન આતા ?

[ખન્ને સંગીત સમાવે છે. અનુપસિંહ—મુખ્ય રક્ષક—એક કાળા પુરખા-વાળી બાળુ સાથે આવે છે.]

અનુપસિંહ:—ભગવાનસિંહ આ પરવાનો.

[ખાનુને તે કોટડીનાં દ્વાર ખોલી આપે છે.]

ખાનુ:—રક્ષક કેદીને હું એકલી જ મળવા ચાહું છું.

અનુપ:—તે કેમ બની શકે ?

[ખાનુ રાણીજીની મુદ્રા ખતાવે છે.]

હું હમણાં જ પાછી ફરું છું પરંતુ કોઈ મને પ્રશ્ન ન કરે કે ખાત્રી માટે પુરખો ના ઉચકે તેમ હુકમ કરવાનો છે. રાણી સાહેબની એવી ખાસ ઇચ્છા છે.

અનુપ:—નામદાર રાણી સાહેબની મુદ્રા છે એટલે તે પ્રમાણે શબ્દે શબ્દે નો અમલ થશે.

ખાનુ:—ત્હમે જઈ શકો છો.

[દ્વારમાંથી તે અદ્રશ્ય થાય છે. અનુપસિંહ બહારથી તાણું ઢઈ બને સંત્રી સાથે વિદાય થાય છે. દર વાતો કરતા તે સંભળાય છે.]

[કોટડીમાં પહોંચતાં ખાનુ પુરખો ખેસવી લે છે. શ્યામ વાદળમાંથી વીજ ઝળુકે તેમ ચન્દ્રિકા ઉજ્જલ રાણીનું મુખ અંધકારને ઓર દીપ્તિ આપે છે.]

રાણી:—હા. આખરે ! આહીં પહોંચી તો સલામત. ખસ આ પુરખામાં તે હવે સહેલાઈથી નહાસી જઈ શકશે.

કેવો ઘસઘસાટ તે ઉઘે છે.

[એક બાલુ બાજક પર ઝેરનો જીમ તૈયાર પડ્યો છે, તેની નજીક જઈ તે ઉપાડે છે. ઘડીભર તે નીરખી રહે છે.]

ત્યારે આ જ ઝેર. જગતની તમામ શીઝુડીની આ ચાવી છે એ ખરેખર અભયબ જેવું નથી ? પશ્ચાતાપ, જર્જરિત અવસ્થા, રોગ કે દુઃખથી રીમાઈ રી-ખાઈ મરવું તેના કરતાં આ એક છુંટડે જીવનનો અંત આણવો એ લલચાવનારું નથી ? પરંતુ એમ મરવું શા માટે ? યૌવનની વસંત તો હજી ખીલે છે અને મરવું શું કામ ? કુમાર નહાસી જશે એટલે તેના લોહીની જવાબદાર તો હવે હું નહીં બનું. પછી ? નહીં. મહેં પાપ તો કર્યું છે અને એટલે મ્હારે મરવું જ જોઈયે. કુમાર ન્યાય પાસે મને વેચશે એવી મ્હને કેવી ભીતિ હતી ?

[બહાર આવર સંભળાય છે.]

કઠોર અવાજ. કોઈ ગીધની માફક આ સુતેલ કાયાને ફેલી ખાવા તું તલસે છે ! સપુર તારી એ આશાને હું છુંદી નાંખું છું.

[કુમાર સળવળે છે.]

તે જાગશે. વખત ના વીતાવ એજ નિશ્ચય.

[તે જામ તરફ ધસે છે. કણ્ણમાં ખ્યાલું ખલાસ કરે છે. કુમાર જાગે છે પરંતુ તે આ જોઈ શકતો નથી. થોડી ક્ષણે તેની રાણી પર નજર પડે છે અને કણ્ણભર બન્ને અવાજ નીરખી રહે છે.]

કુમાર, હું ત્હારી માફી માગવા નથી આવી. કારણ માફીનો હવે સવાલ નથી.

ભાન આવતાં ન્યાયની સજા મોટાથી મહેં મ્હારો સર્વ ગુન્હો કબુલ કર્યો. પરંતુ તેઓએ પ્રથમ મ્હને હસી કહાડી અને જ્યારે ત્હારે માટે માફી પત્ર તૈયાર કરી સુદ્રા ચાંપી ત્યારે હું ગાંડી જાની ગર્જ છું એમ માની તે પત્ર બહાર રીતે ફાડી નાંખ્યું. કુમાર પણ તે સર્વ ગર્જ વીતી છે. વધનો સમય હમણું જ થશે તે પહેલાં લે આ ગુરખો અને સુદ્રા. સુપચાપ નગર બહાર નીકળી જા. —દરવાજે ત્હારે માટે ઘોડાં સહ જુએ છે. માટે જલદી કર [કુમાર સ્વયં બેસી રહે છે]

નહીં જાય કુમાર? એકતું પાપ તો મ્હારે માથે છે જ. ખીજાના ભારે તો હું છેકજ અચેતન બી જઈશ. ઓહ દૈવ! પાપ પ્રુદને જ તું વાંઝીયું બતાવ કે લોહીથી હાથ ખરડાય જ નહીં.

કુમાર:—ત્હારે માટે મ્હને મરવાની છૂટ નથી?

રાણી:—હું તો અધમ પાપી છું.

કુમાર:—પાપી? લોકોને જાણવા ઘો કે પ્રસોભન શી ચીજ છે; લોકોને જોવા ઘો કે પ્રેમની હુતાશ-આગ કેવી છે, અને તેનાથી દાઝતાં કોણ બચે છે; એવાંથી અલિપ્ત એમનેજ પાપ નામનો ઉચ્ચાર કરવા દે.

રાણી:—કુમાર!?

[કુમાર પગ પર પડે છે.]

કુમાર:—મ્હારા પ્રેમ! મ્હારા ગગનના ચન્દ્ર! જીવનની વિશુદ્ધ મૂર્તિ! ત્હારી અર્ચના કરતાં મ્હારો આત્મા ત્હારી પાંખોનો સ્પર્શ કરે છે. ત્હારી વંદના કરતાં હું દેવ-સભ બનું છું. નહીં જોલો રાણી?

રાણી:—અફસોસ! જોલવાનો મ્હને હક્ક નથી. આપણી વચ્ચે લોહીની નીક પડી છે.

કુમાર:—કોઈ શયતાનનું એ તો કૃત્ય. ત્હારું ના હોય એ.

રાણી:—કુમાર આપણે દરેક પોતાના શયતાન છીએ અને પૃથ્વી પર આપણે જ નરક સૃજીએ છીએ.

કુમાર:—પાપ થયું હોય તો તેનો હું જવાબદાર છું. મ્હારો આત્મા નિરંતર ખૂન ઝખતો તો પણ મ્હારો હાથ ના ઉપડતો; ત્હારો હાથ કલંકિત થયો પરંતુ ત્હારો આત્મા વિશુદ્ધ છે.

રાણી:—ખાલી એ તો આત્માસન, પોલાં અને પુલેલાં.

[ફરી આંતર સંભળાય છે. કુમાર ચમકે છે અને જામ લણી ધસે છે]

કુમાર:—આવજો મહારાણી, જગતને પેલે પાર મળીશું.

[ઝડપથી તે પ્યાલું ઉપાડે છે. મુખ પાસે લઈ જઈ ઠાલવે છે, ખાલી છે એમ સમજતાં તે સ્તબ્ધ થાય છે.]

હુરામખોર! આવી નીચતા.

રાણી:—કેઈને ખાલી દોષ ના દે.

કુમાર:—(ભયાનક કંઈક સમજતું હોય તેમ) એટલે!! એટલે!!

રાણી:—એક પુરતું જ તે હતું.

[એટલું બોલતાં રાણી પડી જાય છે. ઝેરની વ્યાપેલી અસરથી તેનું શરીર ખેંચાવા લાગે છે. તેનું મુખ વિકૃત બની જાય છે.]

રાણી:—આવજો કુમાર, જગતને પેલે પાર આપણે મળીશું.....

જા. પેલો પુરખો અમે મુદ્રા લઈ નહાસી જા કુમાર.....

તું રહે છે? કુમાર જીવનમાં રડવાનું જ છે. ઇચ્છાની પરિતૃપ્તિ કે સુખનો પૂર્ણ આસ્વાદ કે સંતોષ—જગત માટેની તે વસ્તુઓ છેજ નહિ. જીવનના સર્વત્ર સ્ફુટિત સુકુરમાં પ્રેમનું અર્ધસ્પર્શ, આશુ, વિકૃત સ્વરૂપ પ્રતિબિંબ પામે છે.

(રાણી કુસકાં ભરતાં રહે છે.)

અધુરું, અધુરું જગત અધુરું જ ઘડાયું.

જાઉં છું....કુમાર....મહેં....પાપ....કથું....તેની....હાય....લઈ.....

કુમાર:—(જરા મોટેથી) જેણે સર્વ પ્રેમ ખાતરજ કથું હોય તેઓ પાપ કરતાંજ નથી.

રાણી:—(ઓછા થતા સાદે) પાપ તો ખરું. જ. પ્રેમ કદાચ તેની માફી અપાવે.

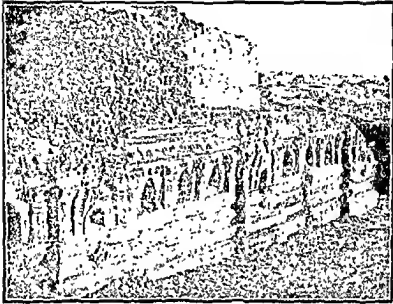
[અહીં પહેલીજ વખત તેઓ ભેટે છે. રાણી અવાજ જીવનહીન બને છે. કુમાર ફાટી આંખે તે ભેઈ રહે છે. કમ્મર પરથી ધીમે ધીમે દઢતાથી તે જમૈયો ખેંચે છે અને છાતી વીંધી નાંખે છે. રાણીના પગ પાસે તે પડે છે. પડતાં પડતાં રાણીના દેહ પર પુરખો ઢાંકી દે છે.

થોડી ક્ષણે બહાર પગરવ સંભળાય છે. અનુપસિંહ અને બીજાઓ અવાજ વિના દાખલ થાય છે. કુમારને પડેલો જુવે છે. પાસે જઈ પુરખો ઉપાડે છે તો રાજનગરની રાણી પણ પડી છે.

તેના મુખ પર અવહર્ય શાન્તિ પથરાયલી છે—પ્રભુના ગૃહથી તેને ક્ષમા મળી હોય એવી.]

(પડેલો પડે છે.)

નાલંદા.

લેખક:—રા. ઇન્દુપ્રસાદ દેવશંકર ભટ્ટ.

“આરે પથિક, નાલંદા જવાનો માર્ગ ખતાવશે ?”

રાજગૃહના રસ્તામાં વારંવાર યાત્રીઓ આવી એ પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે છે.

એ તો પૂર્વકાળની વાતો, તે સમયે ભારતભૂમિ જ્ઞાનમાં, વિદ્યાબુદ્ધિમાં જગમગ્ડળ મધ્યે ગૌરવ સહ માથું ઉંચું રાખી ઉભું રહ્યું હતું, તે સમયે ભારતનો રાષ્ટ્રપૂજ્યધર્મ જગત આગળ આદર્શ રૂપ હતો, વિશેષ તે સમયે ભારતના પગમાં પરાધીનતાની ભેડીએ લદાએત્રી ન હતી. એક હજાર વર્ષ ‘પૂર્વે’ ત્યારે ભારતે જ્ઞાનદીપક લઈ (વશ્વમાં) ત્રિતય યાત્રા કરી, અને તેના સ્વાહવાનને શંખ ચારે બાજુ ગાણ ઉઠાવે, ત્યારે ચારે બાજુએથી આ આહવાનના શંખધ્વનિમાં મુગ્ધ બની યાત્રીઓનાં ટોળે ટોળાં ભારતમાં ઉતરી આવ્યાં.

એક એવા જુથે આવી ઉપરનો પ્રશ્ન કર્યો.

ખુલ્લાં ખેતરમાં હળ લઈ કૃષિક કૃષિકર્મ કરી રહ્યા હતા, તે યાત્રીઓનો આ પ્રશ્ન સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યો. કંઈ વિચાર કરી પૂછ્યું, “તમે કયાં જવા માગો છો ?”

નાલંદા એમ ઉત્તર મળતાં તેણે કહ્યું, પધારો, વિદેશીબંધુઓ, હું તમારો

રસ્તો દેખાડી દઉં, હું ત્યાંનો જ વિદ્યાર્થી છું.”

*

*

i*

*

ત્યાર પછી હજાર વર્ષ વહી ગયાં, તેમાં કેટલાયે પરિવર્તન થયાં; છતાં આજે જ્ઞાનાર્થી યાત્રીઓ નાલન્દાના માર્ગમાં (પટના*) ઉભા રહી પૂછે છે, “અરે પશ્ચિમ, નાલન્દા જવાનો માર્ગ બતાવશે ?” તે સમયે વિશ્વના વિદ્યાર્થીઓ નાલન્દાના આંગણે જ્ઞાન-વિદ્યા લેવા પધારતા, આજે તે સુપ્રાચીન વીદ્યાપીઠનાં શેષ ગ્રંથોને જોવા આવે છે. તેઓની જાણસા છે, કે કયા પ્રકારના બુદ્ધબળથી આવી વિરાટ વિદ્યાપીઠની પ્રતિષ્ઠા આ દેશમાં શક્ય થઈ; અને વિશેષ એ પ્રશ્ન છે કે કેવી રીતે આ અપૂર્વ સંસ્થાનો નાશ થયો—કોણ આ ધ્વંસને માટે વિશ્વની અદાલતના આરોપીઓ છે !

*

*

*

*

(૨)

તે યાત્રીઓમાં બે મનુષ્યો બંગાળના એક સુદ્ધ પ્રાન્તમાંથી આવ્યા છે. ઉભય સમાન વયના છે, એકનું નામ ઇન્દ્રરાજ, તે બ્રાહ્મણ છે. અને બીજાનું નામ કૃષ્ણરાજ તે કાયસ્થ છે. કૃષ્ણરાજ સમતટમાં રહેતા જ્યાંથી વરેન્દ્ર આવ્યા છે. વરેન્દ્રમાં બંનેનો પરિચય થયો. તેઓ બંને એક શુદ્ધ પાસે વેદ શિખતા. તેઓને શાસ્ત્રાભ્યાસ સાથે શાસ્ત્રાભ્યાસ ચાલતો. બ્રાહ્મણ હોવાથી તેઓને કંઈ અટકાવ ન હતો. કારણ કે રાષ્ટ્રીય સેનામાં સર્વને આવકાશ આવશ્યક છે. ત્યાંનો અભ્યાસ પૂરો કરી તે ઉભય મિત્રો વિચારવા લાગ્યા.

“ચાલો હવે તથીશિલા વિદ્યાપીઠમાં જઈએ.”

“કેમ બંગાળમાં કોઈ વિદ્યાપીઠ નથી ?”

“હોય પણ તેથી આપણે શું ? નાલન્દા, વિક્રમશિલા, અને ઓદન્ટપુર છેસ્તો.”

“હીક ત્યારે, નાલન્દા મૂઠી તથીશિલા સુધી જવાય ?”

“પણ નાલન્દા શું બંગાળી વિદ્યાપીઠ છે ?”

“નાલન્દા બંગાળમાં નથી, છતાં બંગાળનો પ્રભાવ તેના ઉપર પુષ્કળ છે. વળી ત્યાં ઘણું બંગાળી પંડિતો છે, તેથી બંગાળી વિદ્યાપીઠ કહી શકાય.”

પછી જ્ઞાન મેળવવા તે ઉભય મિત્રોએ યાત્રા શરૂ કરી. તેઓના માર્ગપે પ્રથમ વાંધો લીધો પણ અંતે હસ્તે અહિરે તેઓને વદાય આપી. એ આશા-મોજ કે “છોકરો વિજય ગૌરવમાં મત્ત થઈ આવશે.”

*આધુનિક પટણા જિલ્લાનું બડગામ.

Cunningham's ancient Geography of India P. 468.

માર્ગ ઘણો વિકટ હતો. વચ્ચે વચ્ચે દસ્યુઓનું દોરાત્મ્ય નડતું. ઠીક થયું કે નૌકામાં બેસી જવાનું થયે. તે સમયે યાત્રીઓને નૌકા મેળવી ગંગાનો પ્રવાહ યોળંગવો પડેતો.

પગપાળા થોડુંક ચાલ્યા, ત્યાં તો એક દસ્યુઓનું ઝુંડ મળ્યું. તરત તો તેઓ ખીંધા, પણ સાહસ કરી આગળ ધપાવ્યું. નાલન્દાના વિદ્યાર્થીઓ છે એ ખાત્રી થવાથી દસ્યુઓએ તેમને સલામત રીતે જવો દીધા.

ઉભયે મરણલયમાંથી શ્વાસ લીધો.

રસ્તામાં એક વાણિકોની પોઠ મળી. તેઓ બંગાળનો માલ પરદેશ લઈ જતા. અત્યારે તેઓ પોઠ લઈ વારાણસી જળમાર્ગે જાય છે. તેઓની સાથે એક શાન્તિરક્ષક દળ છે, જેથી દસ્યુઓ દ્વારા માલધન હુંડાય નહિ.

વાણિકો સાથે તેઓએ જળમાર્ગે યાત્રા કરી. રાજગૃહમાં તેઓ તેઓને સાથે લઈ ગયા. ત્યાં તે મિત્રોને ખીબ નાલન્દા જતા વિદ્યાર્થીઓનો ભેટો થયો.

(૩)

“એ સામે રહ્યો નાલન્દાનો પ્રખ્યાત મઠ!”

એમ કહી પેલા કૃષકે નાલન્દાનો મઠ બતાવ્યો. કિલ્લાથી ઘેરાયેલો મઠ અને તેની આરે બાજુએ મઠોની હાર! એક પછી એક એમ ફેટલાયે સેંકડો મઠોની હારો પહેરીગિરો માફક ઉભી છે. એ સર્વની વચ્ચેનો મઠ દરથી બેતાં એક અપૂર્વ સૌંદર્ય જડેલું હોય એમ લાગે છે. એ એક સ્વર્ગીય દરય હતું.

થોડીક વાર તો વિદેશીઓ મડતું સૌન્દર્ય જ જોવા લાગ્યા. તેમાંથી ઇન્દ્ર-રાજે પૂછ્યું,—

‘ઠીકભાઈ, આ મડતું નામ નાલન્દા કેમ પડ્યું, તે કહેશો?’

કૃષકે કહ્યું “ખરા ઇતિહાસની તો ખબર નથી, પણ હું જે જાણું છું, તે સાંભળીને જ. મઠની દક્ષિણે એક આંખાવાદીયું હતું. તે આંખાવાદીઆમાં એક વિશાળ તળાવ હતું. અને તેમાં એક ‘નાગ’ રહેતા. અને તે ‘નાગ’ ના નામ ઉપરથી “નાલન્દા” પડ્યું એમ કહેવાય છે. * કૃષ્ણે વચ્ચે પૂછ્યું, “આ સંબંધી કંઈ દંતકથા તો ચાલતી હશે?”

“હા, કોઈવળી કહે છે કે અહીંયાં બુદ્ધદેવ તેઓના એક પૂર્વજન્મમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતાં. જીવજન્તુનાં દુઃખો જોઈ તેઓના હૃદયમાં વ્યથા થતી, તેથી તેઓ બુદ્ધે હોયે સર્વ સંપત્તિ દીનદુઃખીને આપી દેતા. તે માટે તે જગ્યાનું નામ “ના+અલમ્+દા” અર્થાત નાલન્દા, જેને સર્વસ્વ આપી દેતાં તૃપ્તિ ના થાય તે.”

“ મઠ કેાણે બંધાવ્યો ? ”

શુકાદિત્ય નામે એક રાજા થઈ ગયો. બુદ્ધદેવ ઉપર તેઓની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અપાર હતી. જ્યારે બુદ્ધદેવ નિર્વાણ પામ્યા, ત્યારે રાજાએ ધાર્યું કે એવું એક સ્મારક કરવું જોઈએ જેથી, ભગવાન તથાગતનું નામ જગતમાં અમર રહી જાય. તે ઉદ્દેશથી તેઓ ત્યાં આગળ એક વિરાટ મઠ બાંધવા લાગ્યા. આ આશ્રમ કુંજોએ તેઓનું મન હરી લીધું. વળી અહીંયાંજ ભગવાન બુદ્ધદેવે ધર્મ સંસ્થાપના કરી હતી. આથી કેટલાક શ્રદ્ધાળુ માણસોએ દશ કોટી મહોર આપી આ કુંજ ખરીદી ભગવાન બુદ્ધના ચરણમાં ભક્તિની ફૂલપાંખડી રૂપે ઉપહાર અર્પણ કર્યો. ત્યાર પછી ત્યાં લોકોએ લશ્કર વગેરે રોકી લીધું. મહા ઉત્સાહથી તેઓ ભિત્તિ-સ્થાપન કરવા મંડી પડ્યા. અચાનક ખોદતી વેળાએ પેલા ‘ નાગ ’ ના ગળામાં ઘા થઈ ગયો, તેના પરિણામે લિપણ રક્તપાત થયો. તે જોઈ એક લિપ્તુએ કહ્યું “ અહીં જે મઠની સ્થાપના થશે તેની ખ્યાતિ ભારતમાં ખૂણે ખૂણે છવાશે. ”

જરા થોડી કૃષકે આગળ ચલાવ્યું. “ આજે એ લિપ્તુની ભવિષ્યવાણી સફળ થઈ છે. ભારતના દરેક પ્રાન્તમાંથી કેટલીયે જૂદી જૂદી જાતીના વિદ્યાર્થીઓ આ મઠના આંગણે ઉભા છે-જ્ઞાન લિક્ષા લેવા માટે માત્ર ભારતના નહિ, પણ ભારત બહારના જ્યાં ભારતના જ્ઞાન અને સાધનાનો સંદેશો પહોંચ્યો છે, તેવા ચીન, જાપાન, તિબેટ, ગાંધાર વગેરે દૂર દેશથી વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથે જૂથ જ્ઞાનસંગ્રહ માટે આવે છે. ”

જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ મઠના આંગણમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે રાત બહુ વીતી ગઈ હતી. તે જ્ઞાનના પૂણ્ય મંદિરમાં પ્રવેશ પામી ધન્ય થવાને તેઓ ઘણા આતુર હતા, પણ સિંહદ્વાર બંધ હતું. તેઓ હતાશ થઈ વિચારવા લાગ્યા. હવે ઉપાય શું? આખરે દ્વારપાળને પૂછતાં ઉત્તર મળ્યો કે:

“ રાત્રે પ્રવેશ બંધ હોય છે. અત્યારે અતિથિશાળામાં જઈ વિશ્રામ લો. ત્યાં જે લિપ્તુ છે તેઓ તમારા આહાર અને વિશ્રામની વ્યવસ્થા કરી આપશે. કાલ સવારે પ્રવેશ મળી શકશે. ”

*

*

*

*

પ્રભાત થયું, પૂર્વદિશામાં હજી સૂર્યદેવે સીન્દુરી રંગ પુર્યો નથી. એ સમયે મઠ ઘંટનાદથી ગાળ ઉઠ્યો. વિદ્યાર્થીઓએ સાંજનું કે લિપ્તુઓ શ્રેણીબદ્ધ ઉભા રહી ભગવાન તથાગતનું સ્તુતિગાન કરે છે:—

“ સુદં શરણં યામિ
ધર્મે શરણં યામિ
સંઘં શરણં યામિ । ”

થોડીવાર પછી ભિક્ષુઓ ટોળાખંધ સ્નાન કરવા તળાવ તરફ જતા દેખાયા. દરેક ટોળામાં સો સો ભિક્ષુઓ હશે. અને તે સર્વના હાથમાં એક એક ઉપવસ્ત્ર હતું. *

ભિક્ષુઓનાં જુથે જુથ તળાવમાં ઉતરી પડ્યાં. પહેલાં તેઓએ કાપાય વસ્ત્રો તળાવના ઓવારે રાખી દીધાં. તેઓના વચ્ચે 'જીંઘર' કહેવામાં આવે છે, તે વસ્ત્રો ગૃહસ્થો તેઓને લેટ આપતા. 'ચીઘર' ભાત ભાતના નથી હોતાં, કારણ કે ભિક્ષુને માટે વિલાસ સામગ્રીનો નિષેધ ગણ્યો છે. લોકો શ્રદ્ધાથી જે આપે તે પહેરી તેઓ લાજ ઢાંકતા.

સ્નાનના સમયે તેણ વાપરતા નહીં. છતાં ઘણા, એક પ્રકારનું: 'ચોપણી' (સાણુ) નો ઉપયોગ કરે છે, કારણ તેઓના શાસ્ત્રે તે વાપરવાની સલાહ આપી છે, અને તે કેવી રીતે તૈયાર કરવું તે પણ તેમાં જણાવ્યું છે.

કોઈ તરતા નહોતા, કારણ કે 'વિનયપિટક' માં તેનો નિષેધ લખ્યો છે, કે ભિક્ષુઓએ જળક્રોડા કરવી નહિ. ભેકે ઘણા તરવું જણતા, પણ ભિક્ષુપદ સ્વીકાર્યા પછી તેઓ તરતા નહિ.

'જળમાંથી બહાર અવી તેઓએ ઉપવસ્ત્રથી શરીર લોઈ નાંખ્યું. પછી બીલું કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું.'

(૫)

વિદ્યાર્થીઓ હજુ પણ મઠમાં દાખલ થઈ શક્યા નથી. અતિથિશાળાની બહાર ઉભારહી તેઓ મઠનું સૌન્દર્ય મુગ્ધ બની જુએ છે. ગઈ રાત્રીએ મઠનું વિરાટ સૌન્દર્ય પૂર્ણ ભાવે તેઓ ભેઈ શક્યા નહતા, તેથી આજ પ્રભાતના રંગીત પ્રકાશમાં મઠનું પ્રકૃત સૌન્દર્ય ભેતા વિસ્મય સહ અવાજ યઈ ગયા.

મઠના ખંડગૃહો શામાટે નિયત થયા હશે તે માટે વિદ્યાર્થીઓમાં વાદ થયો. સર્વ પોતાના મતને અશ્વાન્ત ગળી પુરવાર કરવા આતુર હતા. તે સમયે કોઈએ તેમને કહ્યું:

"હું માની લઉં છું કે રાત્રે તેઓને કંઈ અગવડ પડી નહિ હોય ?" તેઓએ પાછળ ફરી જોયું તો આગલી રાત્રી વાળા અતિથિશાળાના અધ્યક્ષ ભિક્ષુ નજરે પડ્યા, તેઓએજ કાલે આહાર તેમજ શયનની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. તેઓએ સવિનય ઉત્તર આપ્યો, "ના, અમેને રાત્રે કંઈ અગવડ પડી નથી. આપના ઉદાર ભાવ માટે ધન્યવાદ."

“ ધન્યવાદ, પણ તમે તૈયાર થાઓ, તમારે દ્વારાધ્યક્ષ પાસે જવું જોઈશે.” એમ કહી પ્રાતઃકૃત્યથી પરવારવાં તેણે સૂચન કર્યું.

*

*

*

*

હવે વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા થશે. આ પરીક્ષા કાગળ કલમથી નહીં થવાની. પુસ્તકીયા વિદ્યા જાણવા પણ નહિ.

થોડીવારમાં સર્વ આપણા વિદ્યાર્થી-યાત્રીઓ દ્વારાધ્યક્ષ સમક્ષ હાજર થયા. દ્વારાધ્યક્ષે તેઓને સાદર આન આપ્યું.

આ આશ્રમમાં પ્રવેશ અધિકાર જેને તેને આપવામાં આવતો નથી. દ્વારાધ્યક્ષ જેઓ એક મહાસાની ભિક્ષુ હોય છે તેઓ પરીક્ષા ક્ષર્ષ વિદ્યાર્થીની પસંદગી કરતા. પ્રથમ કૃષ્ણરાજનું નામ પોકારાયું.

અધ્યક્ષે તેઓને પૂછ્યું. “તમે ક્યાંથી આવો છો?”

“હું સમતટથી આવું છું.”

“ઓ હો, તમે વડીલ શીલભદ્રના દેશવાસી. ઠીક બોલો જોઈએ, મહાભિક્ષુ શીલભદ્રના સંબંધી તમે શું જાણો છો?”

કૃષ્ણરાજે ઉત્તર આપ્યો, “મહાભિક્ષુ શીલભદ્ર અમારા સમતટના રાજાના રાજકુવર! લખવા વાંચવામાં તેઓ નાનપણથી ઘણા ચક્રેર હતા. જ્યારે તેઓની વય ત્રીશ વર્ષની થઈ ત્યારે તેઓ અમારી આશ્રમ આનાલનદા વિદ્યાપીઠમાં અધ્યયન સાડું દાખલ થયા. તે સમયે બોધિ સ્વત્વ ધર્મપાળ આ આશ્રમમાં કર્તા કારવતા હતા.

એક દિવસે એક દિગ્વિજયી પંડિત, ધર્મપાળ સાથે વાદ કરવા રાજસભામાં પધાર્યા. શીલભદ્ર ગુરૂને વાદ કરવા ન જવા દેતાં પોતે ગયા. તેઓને જોઈ પંડિતે જોકે કહ્યું “આ ળાળક સાથે શું વાદ કરીશ.” છતાં અંતે તેઓની આગળ હાર ખાઈ જવાની ફરજ પડી. આથી શીલભદ્રની વિદ્વતાનો પરિચય અને ખ્યાલિ ચારે બાજુ ફેલાઈ.

આટલેથી કૃષ્ણરાજ અટક્યા. દ્વારાધ્યક્ષે જરા વિચારમાં પડી બોલ્યા, “ઠીક, તમેને દાખલ કરવામાં આવશે.

હવે બીજાને પૂછ્યું, “તમે ક્યાંથી આવો છો?”

“હું આંધ્રદેશથી આવું છું.”

ત્રીજાને પૂછ્યું, “ તમે ? ”

“ હું તથીશિલાથી. ” “ ચોથાને પૂછ્યું, “ તમે ? ” “ હું ઉત્તરિનીથી. ”
રસ્તામાં કપિલવસ્તુ, કુશીનગર, વૈશાલી તથા પાટલીપુત્ર આવેલા જણાયા તે પરથી
પૂછાયું.

“ કહો જોઈએ બુદ્ધદેવની જન્મભૂમી કયાં આવી ? ”

“ કપિલવસ્તુમાં. ” “ તે રાજમાં શાસનપ્રણાલી કેવા પ્રકારની હતી ? ”

“ તે તો ગણરાજ્ય હતું. જેઓ દેશના શુભાશુભ માટે નિભાવેલા હતા તેઓની સલાતું નામ હતું “ સન્તાગાર. ” શાક્યોએ ત્યાં આવી ઠરાવ્યું કે કેવીરીતે શાસન કરવું. બુદ્ધ, વિમ્બદ્ધ, શાન્તીની વાત ત્યાં સર્વ બળુતા. શાક્યવંશના જેઓ વયોઐષ્ટ હોય તેઓ જ યથાક્રમે ‘ રાજા ’ ની ઉપાધી લેતા.

*

*

*

*

જ્યારે પરીક્ષા પુરી થઈ, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ આનંદસહ આશ્રમમાં દાખલ થયા. ઇન્દ્રરાજ અને કુબ્જગજનો આનંદ માથે નહિ. તેઓ ખંતથી તે વિશાળ મઠ નિરખવા લાગ્યા. તે સામાન્ય મઠ ન હતો. લિપ્તુઓના રહેઠાણ માટે સેકડે વાસગૃહો, અધ્યાપન માટે પ્રચંડ ‘ હલગૃહ ’ અને તે સર્વ કેવાં અપૂર્વ સૌન્દર્યવાળાં હતાં ! રાજાના મહેલોમાં પણ તેવી શિષ્ટ કળા ફલેલ !

“ મઠ આટલો બધો સૌન્દર્યયુક્ત છે તેતો અમારી કલ્પનામાં નહિ આવેલું ! ”

વિદ્યાર્થીઓ અતિ ઉત્સાહથી મઠની સર્વ જગાઓનો પરિચય લેવામાં મથ્યા હતા. તેઓના મુખ ઉપર ઉત્સાહ અને આત્મકથનું કેવું સુંદર તેજ ! નવા નવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની આશામાં. તેઓને જરા પણ શ્રાન્તિ કે કંટાળાંતિ થતી નથી. છુધા-તૃષ્ણા તેઓથી દૂર લાગી હતી. આજ તેઓ પરીક્ષાના વિજય ઉત્સવમાં મગ્ન હતા. વિશ્વના જ્ઞાન-દ્વાર આજ તેઓની સમક્ષ ખુલ્લાં હતાં.

હવે તેઓ ઉદ્યાન-વીથિકામાંથી પસાર થતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે એક એક સુંદર કુંજવન, તેની થોડે દૂર એક એક તળાવ—જેમાં સેકડો નીલ કમલ ખીલ્યાં છે. તેની પાસે અસંખ્ય પુલવાડીઓ હતી. જુદા, વેલા, ચપે, રંજનીગંધા વગેરે કુસુમોની સુવાસથી મઠ સુવાસિત બન્યો હતો. મંદ મંદ પવનની લહેરો આવી કુસુમવૃન્દ સાથે અકળાય છે અને તેની સુવાસ છૂટી આશ્રમવાસીઓની સેવામાં હાજર કરે છે. વળી પાસે એક આંખાવાડીયું છે, જાણે તે અસીમ અનંતનું રાજ્ય !

એક લિહુએ લોજન સમયની યાદ આપી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ જરા શરમાયા. તેઓ લિહુની પાછળ ચાલ્યા, સર્વેએ અહીંજ બેસ્યું કે દરેક માટે લોજનની જૂદી જૂદી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. દરેકને માટે ૧૨૦ લીંબુ, ૨૦ નયફા, ૨૦ ખારેક, અહીં તોલા કપુર, એક પાસેર મહાશાલી ધાન્યના ચોખા, અને થોડું તેલ તથા માખણની સગવડ હતી.

*

*

*

*

ત્યાર પછી એક લિહુ આવી વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાર્તાવિત કરવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ આશ્રમ સંબંધી નાના પ્રકારનાં તથ્યો તેમને પૂછ્યાં. લિહુ બોલવા લાગ્યા: “કોઈને ખબર નથી કે કયારે આ આશ્રમની સ્થાપના થઈ, છતાં જૂદીજૂદી દંતકથાઓ લોકવાણીમાં પ્રચલિત છે—પણ વિદ્યાર્થીઓએ દંતકથાઓ ખરી માનવી ઉચિત નથી, જોકે કોઈ કોઈ વેળા દંતકથાઓમાં રહેલાં સત્યનાં ખીજ દેખી શકાય છે, પણ વિદ્યાર્થીઓનું કર્તવ્ય સત્યશોધનનું છે. અને તે શોધન સાધનાનું પૂર્વક કરવું જોઈએ. આર્યોએવું માનવું છે કે પાલી સાહિત્યમાં ‘દેવાનાં વિષે વિચારી’ ની ઉપાધીથી જાળખાતા અશોકરાજાના સમયમાં કેટલાક મહાલિહુઓએ આ આશ્રમમાં આવી તેની સાધનામાં જોડાયા. તે મહાલિહુઓ ધિરજથી જે બિજા વાલો ગયા તેનાં ફળ આપણે ચાખીએ છીએ. હાલમાં આ આશ્રમમાં કર્મયુગ પ્રવર્ત્યો છે. તેના આંગણમાં દેશવિદેશથી પંડીતો ઉતરી પડ્યા છે.

ઇન્દ્રે પૂછ્યું “અહીં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે?” “ચોક્કસ કેટલા છે તે કહેવું જરા અઘરું છે, છતાં આશરે લિહુ અને વિદ્યાર્થીઓ મળી દશ હજાર થતા હશે.”

“આટલા બધા લોકો કેવીરીતે ક્યાં રહે છે?” કૃષ્ણરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“કેમ, આ આશ્રમ એવો વિશાળ છે કે કયારે પણ રહેવાની અગવડ પડતી નથી. દરેકને રહેવાને જૂઠું જૂઠું વાસગૃહ છે. જેથી લિહુઓ અને વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયનમાં અગવડ આવે નહિ, તેવી વ્યવસ્થા થઈ છે. વાસગૃહો બેશો તો જણાશે કે તે કંઈ બહુ મોટાં નથી. માત્ર ૧૨ હાથ લાંબા અને ૮ હાથ પહોળાં. વાસગૃહની એક ભિન્નતા છે. જે ગૃહો વંધારે સગવડ લઈએ છે તેમાં વૃદ્ધ મહાલિહુઓ વાસ કરે છે. અને ખીજાઓ માટે જે જેવું જાણે તેવા ગૃહો તેઓને મળે છે, જેઓ અતિ ગરીબ હોય છે, પણ જેઓના જ્ઞાનની તુલ્યા અતિ પ્રમુખ હોય છે, તેઓની પાસેથી કંઈ લવાજમ લેવામાં આવતું નથી.”

“આશ્રમનું ખર્ચ કેવીરીતે ચાલે છે?”

“દાનોથી આશ્રમ પોષાય છે. ભારતના જૂદા જૂદા દેશના રાજાઓ સ્વેચ્છાથી જે કંઈ દાન કરે છે તે આશ્રમ કૃપાસતત્ત્વની સાથે હાથ લાંબો કરી લે છે. આશ્રમની ઉપર ઘણાઓની કૃપાદ્રષ્ટિ છે. તેથી આટલું બધું ખાદશાહી ખર્ચ અટક્યા વિના સ્વચ્છંદે ચાલે જાય છે. આ જૂઓ, આપણા આશ્રમના તાળામાં ૨૦૦ આબાદ ગામ છે, જુદા જુદા રાજાઓએ આ ગામોનું નિષ્કરદાન કર્યું છે. આની આવકમાંથી આશ્રમનું સર્વ ખર્ચ નીકળે છે. વળી જાણતા નથી કે આ આશ્રમમાં છ તો મહા-વિદ્યાલય છે. તેમાં ૧ હું શકાદિત્યે, ૨ જી રાજા યુદ્ધગુપ્તે, ૩ જી તથાગત રાજાએ, ૪ જી બલાદિત્યે, ૫ જી વજ્રરાજાએ અને ૬ જી મધ્યદેશના રાજાએ બંધાવી આપ્યું છે.”

સાચકાળ થયો, મંદમંદ પવન ખુલવાડીઓની સૌરભ આશ્રમમાં ફેલાવી મરાતા આજે છે. આશ્રમે અતી સ્તંભલાય ધાન્ય કર્યો છે. ગૃહેગૃહે દીપક સળગી ઉઠ્યા, દૂરથી જાણે આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓ સળગી ઉઠ્યા.

શ્રમણો ‘હલગૃહ’ માં ઉભાઉભા સાંધ્યગીત ગાવા લાગ્યા, તેઓના મધુર સ્વરના પ્રતિધ્વનિમાંથી આશ્રમ ભરાઈ ગયો, સર્વ તેઓની વન્દના એકચિત્તે સાંભળવા લાગ્યા. ક્રમે ગીત બંધ થયું, પણ ઘણીવાર સુધી થયા કરતું કે તે મધુર સંગીતનો પ્રતિધ્વનિ આકાશમાંથી જલ્પાઈ આવે છે કે

“નમો નમસ મગવતો અરહતો સમ્માસમ્બુદ્ધસૌ” *

(૭)

ટન, ટન, ટન,

પ્રભાત થયું. મંદમંદ પવન વાય છે. ફરી ટન ટન અવાજથી ઘણું ઉપરનો શાન્ત આશ્રમ જીવંત કોલાહલથી ભરાઈ ગયો.

આજે નાતન્દા વિદ્યાપીઠનો સમારંભ ઉત્સવ છે.

આજ વૃદ્ધ શીલભદ્ર આ ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રવચન કરશે.

શ્રમણો પહેલા પહેરમાં સભામાં બીસન્યા.

ઈન્દ્રરાજ અને કૃષ્ણરાજ બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સભામાં હાજર થયા, ત્યાં સુધી સભાનો આરંભ થયો હતો નહિ. થોડીવારે મહાશિવ સભામાં પધાર્યા.

* ભગવાન અરહત સંસારના સાર રૂપ છે, એના સમ્યક સંબંધને વારંવાર પ્રજ્ઞામ કરીએ છીએ.

આ મઠના વયોજ્યેષ્ઠ કુલપતિથી તેઓનું સ્થાન ઉતરતું હતું, પણ તેમનું સાડું સન્માન થતું.

ચોડીવારમાં સભામાં બગલાગાટ દેખાયો. એક પ્રશાન્ત મૂર્તિ આગ્રાય, અને તેઓની પાછળ કેટલાક ભિક્ષુઓ પધાર્યા. સર્વ સંજમસહુ ઉભા થયા.

“આજ બંગાળનું સૌભાગ્ય, આજ બંગાળી સમતટના રાજકુમાર અને નાલન્દા મઠના અધ્યક્ષ.”

ભિક્ષુઓ શ્રેણીબદ્ધ થઈ ગાવા લાગ્યા.

બુદ્ધ મે શરણમ્.

દામ્ મે શરણમ્.

સંઘ મે શરણમ્.

વન્દના પુરી થઈ, કુલપતિ શીલભદ્ર આસન ઉપરથી ઉભા થયા, તેઓ બોલવા લાગ્યા: “હે સંઘ, ભગવાને તથાગતને પ્રણામ કરી આજે હું તમારી આગળ વિદ્યાર્થીજીવનનાં કર્તવ્ય વિષે કંઈ બોલીશ.”

“બુદ્ધદેવે જ્યારે ભિક્ષુવ્રતની યોજના કરી, ત્યારે તેઓએ કંઈ નવા નિયમો ઘડ્યા નથી. વેદાંતીઓના ‘બ્રહ્મચર્ય’ અને વાનપ્રસ્થ એ બે આશ્રમને જ આદર્શ તરીકે બતાવ્યા છે. અવશ્ય એ વાત નહો છે કે તેઓએ અનેક પ્રાચીન નિયમો બદલી સમયને યોગ્ય નવા નિયમો ઘડ્યા છે. ભિક્ષુજીવનના જે વ્રતનિયમો છે તે સર્વ કઠોર છે ખરા, છતાં પણ સંયમને માટે જે કઠોરતાની જરૂર છે તેનો તો કોઈ અસ્વીકાર નજ કરે. આહારમાં ખાસ સંયમ રાખવો. બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરવા સર્વ કઠોર વ્રતનિયમો છે તેનું તમારે પાલન કર્યેજ છુટકો. જેઓ આરિત્ર રક્ષા કરી શકતા નથી તેઓને પ્રાયાશિત શિક્ષા થયેજ. છતાં કોઈ ભિક્ષુ આ વિદ્યાર્થી આરિત્રનષ્ટ હોય તો તેનું સ્થાન આ આશ્રમમાં નથી, આશ્રમની સાથેના સઘળા સખધનો તેણે ત્યાગ કરવે! નેહ્યો. તમારામાં જેઓ નરા આવેલાં છે, તેઓને મારી લલામણુ છે કે તેઓ આશ્રમના વ્રતનિયમો પ્રમાણે વર્તે, અને તેઓનાં જ્ઞાનનાં, આરિત્રનાં, અને સાધનાનાં ગૌરવથી અમારા આ આશ્રમનું ગૌરવ દિવસે દિવસે વધશે.

“હે જ્ઞાસુ સંઘ, તમોએ આ ઉપદેશ તો સાંભળ્યો! તે માટે પૂછું છું.—

“તમો પરિશુદ્ધ છો? કોઈ વાંધો નથી. ને?

“બીજીવાર પૂછું છું—તમો પરિશુદ્ધ છોને?

ત્રીજીવાર પૂછું છું—તમો પરિશુદ્ધ છોને?

છે. મનુષ્યની બુદ્ધિથી જે કોઈ શાસ્ત્ર હાથ લાગ્યાં છે, તે સર્વની આલોચના અમારા આશ્રમમાં થાય છે. તેથી હેતુવિદ્યા, શબ્દવિદ્યા, ચિકિત્સા વિદ્યા અમારા અભ્યાસક્રમમાં રહી જતી નથી. એ ઉપરાંત યૌદ્ધદર્શન, ત્રિવિટક, જાતક અને વસ્તુશાસ્ત્રનું અમે અધ્યયન કરાવીએ છીએ. યૌદ્ધ છીએ એટલા માટે પ્રાદ્યલોના જ્ઞાન લંકાર અવસાની દ્રષ્ટિએ જોઈએ છીએ એવું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય, દર્શનની આલોચના અહીં સુંદર રીતે થાય છે.”

સણેક ચોખ્યા પછી પૂછ્યું, “હવે કહો જોઈએ, તમે કયા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરશો?”

કેટલાક બોલી ઉઠ્યા, “અમે ત્રિવિટક શિખીશું.”

“ત્રિવિટક તો ભારે જખરદસ્ત છે! તેના ત્રણ ભાગ (૧) વિનય (૨) સુત (૩) અભિધર્મ. માત્ર વિનય વિટકમાં પાંચ મોટાં પુસ્તકો છે, તે સર્વ પુરાં કરતાં ઘણા દિવસ થશે. તેથી પહેલેથી શરૂ કરો.” હમણાં પાસણકાંનું અધ્યયન કરો.”

“ઠીક, તમે કયા શાસ્ત્રની ચર્ચા કરશો?” બીજા વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું.

“અમે જાતક શિખીશું.”

“ખડું સુંદર વાત, આ પુસ્તકોનું નામ જાતક કેમ પડ્યું જાણો છો?” આમાં બુદ્ધદેવની જન્મકથા આવે છે. આ જાતકમાંથી અમે પ્રાચીનકાળનો, સમાજનો મૂળ ઇતિહાસ જોઈ શકીએ છીએ. તે સમયના આચાર વ્યવહાર રીતિ નીતિની પુરેપુરી માહિતી મેળવી શકાય છે. તમોને માંરી ભક્તમણ છે કે કેવળ સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી જાતક ન વાંચતાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ તેની આલોચના કરશો.”

અમણે બીજા વર્ગને પૂછ્યું, “તમારો કયો વિષય છે?”

“અમે સ્થપતિ વિદ્યાની આરાધના કરીશું.”

“તમારો સાહિત્ય, દર્શન, ઇતિહાસ, વગેરેને મૂકી એ નવી વિદ્યામાં અનુરાગ થયો. તે જોઈ હું ઘણો ખુશી થયો છું. આ દેશમાં શિલ્પશક્તિ નથી એમ નથી. આ વિશાળ હર્ય, અને તેની ઉપરનું સુક્ષ્મ શિલ્પકામ તે આ દેશનાજ કારીગરોની કીર્તિ છે, વિદેશી શિલ્પીઓની નથી. આ વિદ્યા અહીં શિખવાય છે. આવા પ્રકારના શિલ્પમંદીરમાં આ મહત્ત્વ અમણો જેમ ધર્મમાં, દર્શનમાં, પારંગત છે તેમ એ વિદ્યામાં પણ પારદર્શી છે. અમોને આશા સખવાતું કારણ મળે છે કે તમારા જેવા ઉસાહી વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા અસ્પ સમયમાં સામાન્ય લોકોમાં આ વિદ્યા ફેલાશે.”

બીજા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એક બાજુએ ઉભેલા હતા, તેઓએ વેદાન્તનું અધ્યયન કરવા ઠરાવ્યું છે તે જાણી અવલું બોલ્યા, “તમે વેદાન્ત લેશો તેથી

કુટિત થવાનું કારણ શું છે? પહેલાંજ એ કહ્યું છે કે અમે બૌદ્ધ હોઈ હિન્દુઓના જ્ઞાનભંડારને વિદ્રેષ દ્રષ્ટિથી જોતા નથી, વળી તેઓના અમુક જ્ઞાનરત્નોનો સાદર સ્વીકાર કરીએ છીએ. વળી અહીંયાં હિન્દુદર્શન અને સાહિત્યની આલોચના કરવાની સુંદર ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.”

થોડીવાર થોભ્યા પછી ફરી લિખુ કહેવા લાગ્યા, “તમેજો જે વિષયો પસંદ કર્યા તે ઉપરાંત બીજો એક અમારા આશ્રમમાં શિખવાય છે. અને તે જુના પુસ્તકોની નકલ કરવાનું અને તે આવકારદાયક કાર્ય છે. પંડિતો એ કાર્યમાં જોડાયેલા છે. અમારે ત્યાં એક વિશાળ પુસ્તકાલય છે ત્યાં હબરો પુસ્તકો ભારતના જુદા જુદા દેશ અને શહેરોમાંથી લાવી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. જે પુસ્તકો ઘણાં પ્રાચીન અને લોકોમાં જેની માગ હોય તેવાં પુસ્તકોની નકલો તૈયાર થવી જોઈએ. આવી નકલો કરવા અનેક લિખુ ત્યાં બેસી ગયા છે; તેઓના એક હાથમાં લોખપત્ર, પાતાલપત્ર અને બીજા હાથમાં કલમ છે. આ સર્વ વ્યાપારથી દેશમાં જ્ઞાનપ્રસાર થાય છે. તેઓમાં જેઓ અતિ પંડિત હોય છે તેઓ ઘણી વેળા પુસ્તકોની ટીકા મૂળના અર્થ સમજાવવા લખી યા નવું પુસ્તક લખી લોકો ઉપર ઉપકાર કરે છે. તમે પણ અનાયાસે તે વિદ્યામાં અજમાવી શકશો.”

(૯)

ઇન્દ્રરાજ અને કૃષ્ણરાજનો નાગરિક પોપાક તેમના અંગપર હવે રહ્યો નથી. તેઓએ સૌમ્ય, શાન્ત પોપાક ઘારણ કર્યો હતો. તેઓએ કાપાય વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં અને તેઓનું મસ્તક મુન્ડિત હતું. તેઓનાં વાસ ગૃહો પાસે પાસે હોવાથી ઘણી સગવડ હતી, લાંબી સત શાસનચર્ચા કરી જુદા જુદા વિષયો ઉપર તેઓ વિચાર ચલાવતા. તેઓ શિષ્યશાસ્ત્ર અને બૌદ્ધ દર્શનનો અભ્યાસ કરે છે.

ઇન્દ્રે કહ્યું—“આજ પેલા નવા અતિથિ કોણ આવ્યા છે?”

કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, “જનશુતા નથી, તે તો ચીનમાંથી આવ્યા છે. તેઓનું નામ—હુયેન સાંગ.”

“કયા ઉદ્દેશથી આટલે દૂર આવ્યા હશે?”

“આપણે જે ઉદ્દેશ તેઓનો પણ તેજ ઉદ્દેશ. તેઓ બૌદ્ધદર્શન શિખવા આવ્યા છે.”

“આ પહેલાં કોઈ ચીની મુસાફર અહીં આવેલા?”

“કેમ નહિ! શાહિયાન આવ્યા હતા, તેઓ પાછા ફરતી વેળાએ બંગાળના તમલુક બંદરથી ભારતીય નૌકામાં બેસી સમુદ્ર ઓગળી બતાવેટ ગયા, ત્યાંથી પોતાના દેશ ચીન પહોંચ્યા. તેઓની નૌકાના નાવિકો ભારતના હતા.”

“ચાલોને આપણે નૌકા વિદ્યા શિખી લઈએ, તે શિખી દેશવિદેશ જોઈ આવીએ.”

“મને પણ સમુદ્ર-યાત્રાની તીવ્ર ઈચ્છા છે. અને હું ‘ધાર્’ છું કે શિષ્ય-વિદ્યા સારી રીતે શિખી બંગાળની બહાર કોઈ વસાહત કરી. જાવા બેઠ નહિ તો સુમાત્રામાં જઈ શકીએ, અને ત્યાં બંગાળની શિષ્યકળાનો પરિચય અખાડી શકીએ.”

કૃષ્ણરાજ વિચાર કરી બોલ્યા. “અહીંના વ્રતનિયમો કેટલા કઠોર છે ! લાઈ આટલા વ્રતનિયમો કયે તે કાંઈ ચાલે ? ખબર નથી ખોરાકમાં જરાપણ સ્વતંત્ર નહિ, નિયમ પરનિયમ બાંધીજ રાખ્યા છે. જેવાં કે—સુરસુર અનાજ કરી ખાવું નહિ, હાથ ચાટવા નહિ, માત્ર ચાટવું નહિ અને ઓઠ ચાટવા નહિ. મનુષ્ય પેતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ્યારે તૃપ્તિથી ખાતો થયે ત્યારે ચાટતી બધી ‘ના’ આવી કર્ણદ્વાર આગળ ગણગણ કરતાં બહુજ કંટાળી જશે એમ મને લાગે છે.”

“આથી કંટાળી જવું એ ખોટું છે, કારણ આ પ્રમાણે વ્રતનિયમો ના હોય તો ભિક્ષુઓ જીવનમાં સંયમ-શિક્ષા કેવીરીતે ગૃહણ કરશે ?”

“પણ બહુમાં લાલ નહિ. આપણે જોતા નથી કે ભિક્ષુઓને વિલાસમાં કંઈ દ્રવ્ય, ગંધ, માળા યા કંઈ પણ વિલેપન માટે નિષેધ છે. વળી જળકોડા પણ ત્યાજ્ય. મારા મત પ્રમાણે આટલા બધા હૃદયપારના નિષેધનું પરિણામ સારું આવશે નહિ.”

“તે જે કહો તે, પણ અહીંની શિક્ષણ-પ્રથા અતિ સુંદર છે, આખો દિવસ શ્રવણ નાંચનમાંજ જતો રહે છે. ઘણા વળી કહે છે કે—આટલા અદ્ય સમયમાં સર્વ વિષય સ્પષ્ટ સમજાતા નથી. ચારે બાજુ વિદ્યાર્થીઓ ભિક્ષુઓને પુછ્યા કરે છે, અને તેઓ ધીરલાલે ઉત્તર આપે છે. જરાપણ તેઓ કંટાળતા નથી.”

આ પ્રકારની વાતો કરતાં રાત ઘણી વહી ગઈ, ત્યારે બન્ને મિત્રો એક બીજાની વિદાય લઈ પોતપોતાના વાસગૃહમાં ગયા. તેઓના ગૃહમાં—એકબીજા કામળાનું બિછાનું હતું. એક બાજુએ કેટલાંક ભોજપત્રનાં લખેલાં પુસ્તકો પડ્યાં હતાં. બીજાબાજુએ કાષાચવચ્ચ હતાં.

(૧૦)

ચાર વર્ષ વહી ગયાં, નાલન્દાનું ગૌરવ હવે નવજીવન પામ્યું. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ નાલન્દાના આંગણે આવી લાગ્યા છે. આ દરમ્યાન ઇન્દ્ર અને કૃષ્ણ ઉભયે સારી પ્રગતિ કરી છે. તેઓની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ અધ્યાપકોને આશ્ચર્યમાં ડુબાડી દીધાં.

શિષ્યકળામાં ઉભયે અસાધારણ પ્રવિણતા મેળવી. કેટલીયે સુંદર મૂર્તિઓ મોએ ઘડી—કોઈ બુદ્ધદેવની, કોઈ વિષ્ણુની, તો વળી કોઈ બોધિસત્વની. શિષ્ય-

લિપિ કોતરવામાં તેઓની ખરાબર કોઈ હતું નહિ. તે સમયની નાલન્દા મઠની સર્વ મૂર્તિઓ તેઓની દક્ષતાનો પરિચય કરાવે છે.—

આજે કેટલાએ દિવસથી તેઓ ઘરઘેલા થયા છે. ઘેર પાછા ફરવા તેઓનું મન ઉતાવળું થયું છે તેથી ઉભયમાં ચાંચલ્યની ચેર ફૂટી છે.

“હવે ભાઈ ઘેર આવો, આપણો અભ્યાસતો પૂરો થયો,”

“હા, હવે આપણને જવાની છૂટ છે. આગામી ઉત્સવને દિવસે પદવીદાન સમારંભ થશે, તે પછી આપણે થડ તરફ પાછા ફરી સફીશું.”

* * *

આજે નાલન્દા વિદ્યાપીઠનો મહાન સમારંભ છે. આજ સભાશુદ્ધ સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું છે, કારણ આજ વિદ્યાસભાનું અધિવેશન છે. જેઓનો અભ્યાસ સમાપ્ત થયો હશે, જેઓએ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા મેળવી હશે, તેઓને આજે જાહેરમાં પ્રશંસા-પત્ર આપવામાં આવશે.

ઈન્દ્ર અને કૃષ્ણ આજ ઘણા ઉત્સાહમાં છે. આટલા દિવસનો શ્રમ, કષ્ટ, સાધના તેઓની સફળ થયે. આ વાતનાજ ગૌરવથી તેઓનું હૃદય ભરાઈ ગયું. ઉત્સુક હૃદય એ પગની અપેક્ષા કરવા લાગ્ય

પછી કુલપતિ શીલભદ્ર પધાર્યા. સર્વેએ સસંજમે ઉભા થઈ તેઓને આવકાર આપ્યો.

સભાના કાર્યનો આરંભ કરતાં કુલપતિ બોલ્યા, “આજનો ઉત્સવ તમારા જેવા યુવકોના જીવનમાં સ્મરણીય થાય તે ઉચિત છે, કારણ આજથી તમો સંસારપથે યાત્રા કરશો. સંસાર અતિ વિપદપૂર્ણ છે. તેથી તમોને મારી વિનંતિ છે કે નીચેના ઉપદેશ મનમાં રાખશો,—

“મહોબેન જિનેકોથં, સમાધું સાધૂનાં જિને ।

જિને કપરિયં જાનેન, સત્યેન અલોકવાદીનમ્ ॥

અર્થાત્ ક્ષમાથી, ક્રોધને જીતો, સાધુતાથી અસાધુને જીતો, કૃપણને દાનથી અને ત્યથી મિથ્યાવાદીને જીતો. આ ઉપદેશ મનમાં રાખવા ભાર મૂકું છું કારણ કે નાલન્દા વિદ્યાપીઠનું ગૌરવ અને ખ્યાલિના આધાર તમારી ઉપર છે. તમોને જોઈ પ્રજામાં નાલન્દાના ગુણદોષનો વિચાર થશે, ફરી ફરી હું તમોને આ ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ કરું છું.”

પછી પ્રશંસા-પત્ર આપવાનો ક્રમ શરૂ થયો. એકે એક વિદ્યાર્થીઓ તેઓની સામે આવી પ્રશંસાપત્ર લઈ જવા લાગ્યા, કુલપતિજીએ તેઓ સર્વને આ-શીર્વાદ આપ્યા. સર્વની પાછળ આવ્યા કૃષ્ણરાજ અને ઇન્દ્રરાજ. તેઓને પ્રશંસાપત્ર આપી કુલપતિ જોડ્યા. “આજની સભાનું ગૌરવ મારા આ બે વિદ્યાર્થીઓ છે. તેઓની સાધના, એકાગ્રતા, અને ધૈર્ય બેંધ હું આશ્ચર્ય પામ્યો છું. તેઓ શિલા-કળામાં એટલા પારદર્શી થયા છે, કે મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આ આશ્રમનું નામ તેઓ રાખશે. અહીંઆંથી તેઓએ જાવા બેટ જવા નહીં કર્યું છે. મને આશા છે કે તેઓની આશા સફળ થશે. તે સાથે નાલન્દાનું પણ ગૌરવ વધશે. ખીજ એકવાત કહી નાખું—પહેલાં અમારા આશ્રમમાં પ્રશંસા-પત્ર આપવાની પ્રથા ન હતી. પણ તેથી અનેક અસાધુઓને પોતાને નાલન્દાના વિદ્યાર્થીઓ કહેડાવતા ફરવાની સગવડ મળતી, આથી નાલન્દા વિદ્યાપીઠની માનહાની એટલી થઈ કે અમોને આ નવો નિયમ કરવો ઠીક લાગ્યો. અમારા પ્રશંસા-પત્રમાં આશ્રમની શીલ મહેર હોય છે, તેમાં કોતરાવેલું છે કે:—

“શ્રી નાલન્દા મહાવિહારીઆર્ચ્ય મિશ્રસંઘસ્ય અને તેમાં એક ધર્મચક્ર છે. તેની બંને બાજુએ બે હરણ ચક્રની દિશામાં શિર ઉંચકીને ઉભા છે. જેઓ નાલન્દા વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી તરીકે પરીચય આપશે, તેઓ બે આણું પ્રશંસા-પત્ર નહિ બતાવી શકે, તે તેઓના અપમાનની હદ રહેશે નહિ. અતે તમોને વિનંતિ છે કે તમો આ ગાથા સર્વકાળે ધ્યાનમાં રાખશો.

“નદિ ધમ્મો અધમ્મો ચ ડમ્મો સમંવિપાકિનો ।

અધમ્મો નિરપંનેતિ ધમ્મોવાપેતિ સુગગતિતિ ॥

અર્થાત્ ધર્મ અને અધર્મ ઉભય સમાન ફળ આપતા નથી, અધર્મ નરકે લઈ જાય છે, અને ધર્મ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવે છે. તમારી આગળ આ છેલ્લી વિનંતિ છે કે તમો નાલન્દા મઠનું ગૌરવ વધારવા દરેક પળે પ્રયત્ન કરશો.”

પછી કુલપતિ શીલભદ્ર જેવા આસનપર ખીરાંત્યા તેવાજ સહસ્ર કંઠે સભામંડપ ગાણ ઉઠ્યો.

“જય હો! નાલન્દા મઠનો જય હો!” *

ઇન્દુપ્રસાદ દેવશંકર ભટ્ટ.

૨૧. ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

પુરુષના પાખંડને હદ નથી. અને માનસિક પાખંડની તો કલ્પનાજ ન થાય. છતાં એ પાખંડનું એને લાન નથી. એ પાખંડનો ઉચ્છેદક મનાય છે. ધમનો અનુયાયી ગણાય છે. પુરુષનો પ્રેરક ગણાય છે.

પુરુષનો આત્મા દેહથી જુદો છે. યુગ યુગથી એ ફીલ્સુફી પુરુષ આજે શી-જ્યો છે. દેહને આત્માની પરવા નથી. દેહને આત્માના ધર્મમાં આકાશ પાતાળ જેટલો તફાવત છે, એટલેજ એનો આત્મા દેહથી જુદો છે.

આજે પુરુષને દેહની કિંમત છે. આત્માનાં ગૌણપદમાં એ અભિમાન લે છે. પુરુષની પારખ દેહથી છે, એટલે એની સાચવટ એને વહાલી છે. દેહ આત્માનો પ્રકાશ ન થઈ રહે એટલા માટે તો એને એનાથી જુદો રાખ્યો છે. અને એમાં એનું ગૌરવ છે.

કઈ ધન્યપણથી જ્યોતિ માટે મહારા હૃદયે પૂજા આરંભી એ જાણવા મહારા જીવન ખજાનામાંની બધીયે અમૂલ્ય સ્મૃતિઓ ફરીફરી તપાસતાંયે આજે મહારા કંઈ યાદ આવતું નથી; તેમજ જીવનની કઈ નિશ્ચિત ક્ષણમાં જ્યોતિના હૃદયમાં મહારા માટે વાતસલ્યના પૂર ઉછળ્યાં, એ વિષે પણ કંઈ સાંભરતું નથી. નજીવા લાગતા ક્ષત ત્રણ આછા પ્રસંગોજ આજે તો મહારી નજર સામું તરવરે છે. હમારા વાતસલ્યયુગના પ્રારંભકાલના એ ત્રણ વેદજ આજે તો મહારી પાસે રહેલી મહારી અમૂલ્ય દોલત છે.

હુંકામાંજ કહીશ. એક સમયે દેવ સમક્ષ આચમનીમાં પંચામૃત ભરી 'લાઈ જ્યો તો' એ બોલેલી, એ એના શબ્દકારનો આજેયે હજી મહારા હૃદયમાં પકવો રમી રહ્યો છે. મહારા હૃદયનું સ્નેહચેતન જગાડનાર એનું પ્રથમ સંબોધન તે એ.

ખીજી વાર, નૂતનવર્ષેજ હા, એ દેવદર્શનચેલી દક્ષિણા ભૂલી મંદીરે આવી હતી, અને એણે મહારી પાસે "જે કંઈ" હતું તે લીધું. ઘર પાછું આપવા માંડતા મહે ના કહી કે તરતજ એ બોલી, 'મહારા પૂરુષ ત્હારે ચોરવા હશે ખરું ને? એટલે આ નથી લેવું.' એ શબ્દ શ્રવણનો દિન, એ મહારી દ્વિતીય પૂરુષતિથિ.

અને ત્રીજી વાર સરસ્વતીને મંદિરે જતાં ભાઈબીજે દેવસમક્ષ, કપાળે કુંકુમ ચન્દ્રક કરતાં એના મુખમાંથી સરી પડેલા આશિષના એ ચાર શબ્દો. મહારા કાનમાં ગૂંજતો ત્રીજો એ સામમંત્ર. એમ મહારા ને જ્યોતિનાં હેતુભાવના ગણેશ દેવ સમીપ મંડાયા હતા. ત્હમે નહી માનો. યુગે યુગે સજીવન થતી હમારી એ મૈત્રી હતી. ખેન વિનાનો હું-મહે એને મહારી વડિલ ભગિની તરીકે સ્થાપી હતી. ભાઈ વિનાની એ શાંતાએ મ્હને એના રામ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. અને પછી તો હું મહારી સા છાની વાત એને જ સાચવવા આપતો, અને એના હૃદયખંડની કુંચી એણે મ્હને સોંપી મુકી હતી.

ઘણા કદાચ અતિશયોકિત માનશે; પણ મહારા પૂજ્યભાવની ઘેલછામ નિત્ય સ્હવારે હું એનું જ સ્મરણ કરતો. મહારા દરેક કર્યારંભની ગણેશસ્તુતિ કહો, સરસ્વતી આબ્હાન કહો, કે જ નો ઉચ્ચાર કહો, એ સામાં મહારે એનું જ સ્મરણ હતું. મ્હને અમૃત પાવાનું એ બ્રહ્માને ત્યાંથી પ્રત લઈને આવી હતી. એનું સર્વસ્વ મ્હને પૂજ્ય હતું. એના બોલે બોલ હું ગોખતો, એના ગાયેલા ગીત હું લવતો, વારંવાર પ્રેરણા પામવા એનું સર્વ પવિત્ર ગણી સંચાલતો. મહારા જીવનમાં પથસ-યલા અન્ધારા અજવાળવા પ્રભુએ પ્રેરેલી એ દેવદૂતી જ હતી.

જ્યોતિ એ એનું ખરું નામ નથી. એક દિવસ નામની યાદી બનાવી એને ખતાવતાં, જ્યોતિ એને ઘણું ગમ્યું હતું, તે દિવસથી હું એને જ્યોતિ નામે ઓળખું છું.' અર્થ વિનાના નામ પણ પૂજ્યવસ્તુના અભિધાનરૂપ થતાં કેટલાં મહત્વના બને છે, એનું મ્હને જ્ઞાન હતું, પણ જ્યોતિના નામોચ્ચારમાં, એ વ્યંજનોમ એ અભિધાનમાં, જે ગૂઢ વાતાવરણ પણ એ પગમાં સંયોજાઈ, મહારા મનોબલને પ્રાણસ્વરૂપે પ્રેરકવસ્તુ થતું, એનું વર્ણન હું કયા શબ્દોમાં આપી શકું ?

(૨)

મહારા જન્મદિને એણે મ્હને અંતરના અભિનંદન આપ્યા. તે શુભદિવસે એણે મહારી હૃદયપોથી અન્નજીતા ઉકેલી. તે ધન્યપણે મહારી સ્મૃતિભૂમિમાં પ્રવેશ કરી મૃત્યુ પ્રાય થયેલા અનેક પ્રસંગો એણે સજીવન કર્યા. રામ સ્પર્શથી અહુદ્યા પ્રગટી, એમ મહારા ભૂતસંસ્મરણને જીવનદાન મળ્યું.

ચાંદનીના ચોકમાં હું મહારા ઇતિહાસ ઉકેલતો હતો. એને કે મ્હનેજીએ ઇતિહાસ નવો ન હતો, અને કદાચ જગતભરને એ નવો નહી હોય. લોકો મ્હને નિર્બળ મનનો કહી હસતા, અને અત્યંત લાગણીવશ કહી વગોવતા, એવા લોકોને તે જરાયે નવો નહીજ હોય. છોકરવાદી, નાદાની, નિર્બળતાં, કાયરપણું, લોકની જીભે ગમેતેમ અથડાતા સર્વ વિષેણીથી ભરપુર એ ઇતિહાસ, લાગણીના એકાદ હેલાએ જરાયે હૃદયેસાયલા સર્વ કોઈને તો નવો નહીજ હોય.

જે ક્ષણથી કેટલાક દોઢઠાઠલાઓ પોતાના પ્રિયજનને દેવી કહી સંબોધે છે, તે સમયથીજ મહારી વાર્તાનું આદિ છે. જેને હું મહારી નથી કરી શક્યો એને

વિશેષ મહારો આ ઇતિહાસમાં બળાયો છે. અને એને જો હું મહારી કરી શક્યો હોત તો મહારે આજે કંઈ કહેવાનું હોત પણ નહિ. જેને મહારી કરવાની શ્રીદ્વુદી મહેં ઉકેલી, તે કમનશીબે હું ઉકેલનાર હતો, એટલે કેવળ ઉદ્ધતાઈ અને મૂર્ખાઈ ભરેલી ગણાયેલી, એવી એ શ્રીદ્વુદીથી ભરેલો મહારો એ ઇતિહાસ છે. જે એક સત્ય, જેને હું પરમ સત્ય માની બેઠો એટલેજ એ અસત્ય ગણાયું, એવા અનિશ્ચિત સત્યથી ભરેલો મહારો ઇતિહાસ છે. કાળના ક્ષણ ક્ષણના, અને કોને ખબર કદાચ યુગ યુગના ચે-અસંખ્ય પડદા પડયા છતાં જેને હું નથી ભુલી શક્યો, અને એ ભુલાવવાને પ્રથમ તો મહારા જીવનપર કોણ જાણે કેટલાયે, પેલા મૃત્યુના કાળા પડદા નાંખવા પડશે, એવી જે અંકિત મૂર્તિ છે, તેને ન ભૂલવાની મૂર્ખાઈથી ભરેલો મહારો ઇતિહાસ છે.

યોવનની શરૂઆતમાં જ એણે મહારો હૃદયખંડ મનોહર ઓઝવી પાડી લીધો હતો. એ ખંડ શબ્દગારવા મહેં ત્યાં એના સિવાય કોઈની તસ્વીર મઢી નહોતી. જેને જીવનસપ્તિ બનાવી અનેકાનેક કોડ માણવાના અસંખ્ય સ્વપ્નો સેવ્યા હતા, કંઈ કંઈ આશાઓ ખાંધી હતી, કંઈક અણધાર્યું અજબ ઉત્સાહ ને શ્રદ્ધાથી કરી ખતાવવા મનોબલ પ્રગટાવ્યું હતું, એવી મહારી હૃદય કુંજની કોકિલા જે સમાજના પારધિઓ પકડી ગયા, ત્યાંજ મહારા એ ઇતિહાસનો અંત છે. એ આદિ ને અંત વચ્ચે વસ્તુ વગરનો ઇતિહાસ છે. પરંતુ જગતને અવાસ્તવિક લાગતો એ ઇતિહાસ અનિયંત્રિત લાગણીઓના ધોધથી ભરપૂર છે. વગર વર્ણને એક ઘડીની કલ્પનામાં એ સરજી શકાય એટલો એ સુલભ છે. એ ઇતિહાસ નિર્મળ મનોસૃષ્ટિના કાલ્પનિક વાદળાઓ પર કોઈપણે ક્ષણે આલેખી શકાશે.

પણ મહારી અંતકથા એટલેથી નથી અટકી. જગતને જપે ન હતો. મહારા લક્ષ મહાબુવાની જગતને હોંસ હતી. એ હોંસમાં એને પોતાની નિરાંત ગુમાવી દીધી હતી. મ્હને પરજાવવા બધા મમત લઈ બેઠા હતા. પરજાવવા હા, જે નામથી હું કેવળ ત્રાસતો, જે નામ સાંભળી હું કેવળ નહાસી છુટવા માંગતો, એને વિષે મહારી સમક્ષ કંઈ કંઈ પીંજણુ યવા માંડયા. પરજોજ સુખની આશા રખાવવામાં આવતી. અનેક પ્રકારના ડહાપણેનું મહારી સામે પાસાયણુ યવા માંડયું. આત્મા પાસેથી માપ વગરનો અંગરખો ઉછીનો માંગી આણી ગમેતેમ પહેરી, ગમે ત્યારે આવી ઉભો રહેનાર એ અનિયમિત ડહાપણે દરરોજ અંતિધિ થઈ મહારે આંગણે આવવા માંડયું. મહારો દોષ ને મહારી વિમાસણુ જ્યોતિજ સમજતી.

પણ મ્હને જ્યોતિમાં શ્રદ્ધા હતી. એ મનમાં ધાયું બધું કરતી. એનામાં આત્મસંરક્ષણનું અભિમાન હતું. જગતના પાખંડને વાકે જવાલાએ દગડાવાનું એનામાં સામર્થ્ય હતું. દુનિયાના ખોટા ડહાપણને ઠોકરે મારવાની હિંમત હતી. અને લોક ટાઢલાને તો એ ઘોળી પીતી. અને એથીજ ંહાલસોયા હેયાના અંતરના ઉદ્ગાર ઝીલવાની એનામાં શક્તિ હતી. મહારા નિર્બળ કહેવાતા

મનોબલને પુનઃ પુનઃ પ્રગટાવાનું એનામાં સામર્થ્ય હતું. અને એથીજ એની વિનંતિ સરખી મળેને આજ્ઞા સમાન હતી. વારંવાર મ્હારી આંખોમાં એ અનેશ આશિર્વાદ આંજતી, મ્હારે મગજે ચઢેલી ગરમી મ્હારે માથે એના બહાલસોયા હાથ ફેરવી, એ ઉતારતી.

પરંતુ કોણ જાણે એ પંજુ અંતરમાં મ્હને પરણાવવાની ન્હાની ઉત્કંઠા રાખતી. મ્હારી નિરંતરની વ્યથાને એમ એ શાંત પાડવા માંગતી. એ હું જાણતો અને મ્હારા નિશ્ચયોથી ડગતો. ગમેતેમ કરી મ્હારા દિલનો દાવાનલ હોલવવાનું એણે ઘત લીધું હતું. એ ઘતધેડી મ્હને પરણાવશે જ એવો મ્હને ભય રહેતો.

તે જન્મદિને એણે મ્હારા એવારણા લીધા. એ જન્મદિને મ્હારાથી એ દૂર જતી હતી. એ ન હોય ત્યારે એની ભક્તિ અર્થે મ્હેં એના વાળની લટ લેટ તરીકે માંગી.

પગભરમાં એણે વિચાર કરી લીધો. અણે એ અવસર આવે આપવાનું વચન આપ્યું. અને મ્હને એ અવસરની રાહ જોતો રાખી, મ્હને સંભારવાનું વચન આપી, એ તે દિવસે મ્હારાથી દૂર ગઈ. અને જતાં જતાં એનું કહેલું કરવાનું મ્હારી પાસે વચન પંજુ લેતી ગઈ.

(૩)

જ્યોતિબહેનની મદદ જ્યારે અત્યંત આવશ્યક હતી ત્યારે જ એ મ્હારી પડખે નહતી, એટલે મ્હને એની ખોટ અત્યંત સાલતી. મ્હને એકલવાયા હવે એમજ લાગતું કે મ્હારે પરણવુંજ પડશે. મ્હારી આસપાસ અલખામણું વાતાવરણ એકાએક સરખવા માંડ્યું, અને મ્હારે ભય પળે પળે દટ થતો ગયો. મ્હારી અંતઃકથાનાં આ ઇતિહાસમાં યે હું કંઈ નવી વસ્તુ પુરી શકું એમ નથી.

છેવટની નિરાશામાં હું જીવતો ત્યારે મ્હને એકાએક જ્યોતિ તરફથી તાર મળ્યો. એમાં એ મ્હને એકદમ મળવા માંગતી હતી. જ્યોતિની આજ્ઞા જેવી ઇચ્છા પાળવા હું કશાની ફરકાર કર્યા વિના ઉપડ્યો. હું થું સાહસ ખેડતો હતો, તે જાણતો હતો છતાં હું સર્વ છોડી નીકળ્યો.

અને એને જઈને હું મળ્યો. અને તરતજ એ બોલી, “ત્હારે લેટ જોઈતી હતી ને ? લે, આ. ત્હારા ખાનો પત્ર છે. મ્હને આનંદ થયો છે. મ્હારી તો આ માંદગીને લીધે ત્યાં નહીં અવાય. લે આ. લગ્નને દિવસે જ ત્હને આહું આપવા માંગતી હતી. એમ મ્હેં નક્કી કર્યું હતું. ત્રણ દિવસ વહેડીં આપુ છું. લગ્ન કરે તોજ ત્હારો આ ઉપર હક્ક.”

એમ કહી એણે પોતાના સુંવાળા વાળની લટમાં એ સુંદર પાણીદાર મોતી પરાંવી આપ્યા.

મ્હેં એ લેટ લીધી, આંખે અડકાડી, તરત પાછી આપી.

“કેમ ? નથી સ્વીકારવી ? કે પરણવું નથી ?” પરણનાર હતો એથી તે સ્વીકારી. પણ હવે શંકાશીલ થાઉં છું, એટલે પાછી આપું છું.”

“કેમ ?”

“આજેજ પરણનાર હતો, હવે કોણજણે. મહારા લગ્ન આંજની તિથિના બદલાયા હતા. ત્યારે તાર આવ્યો એટલે નીકળી અંદી આવ્યો, ત્યાં મહેં કશું જણાવ્યું નથી.

“ત્યારે તું અહીં કેમ આવ્યો ?”

“ત્યારે તાર લગ્ન કરતાં ત્યારી આજ્ઞાની કિંમત વધારે હતી. છંદગીમાં ત્યાં એકે વચન ઉઘાડ્યું નથી, ઉઘાડવુંયે નથી.”

“ગાંડા રે ગાંડા.”

“હુઈશ”

“વાઈ ત્યારે હવે પાછો જા, અને વચન આપ કે હવે મહાઈ કહેવું નહીં કરે.”

“એમ નહીં બને”

“જાનશે. પાછો જા. અને મહુને જાણું સવિસ્તર જણાવશે. લે આ લોટ.”

વિધિએ આકર્ષક બાજી માંડી હતી. મહારી ગેરહાજરીની અસર અને પરિણામ માઠાં આવ્યાં. મહુને તો માફક આવ્યા. મહુને મૂર્ખ માનનાર જગતે મહુને તો મૂર્ખ જ ગણ્યો. મહારા ઇતિહાસનો છેલ્લો પડદો નાંખી લઈ એ પહેલાંના આ ઇતિહાસમાંની સઘળી વસ્તુઓનો સમારંજ મોટો હોવાથી એ પણ કલ્પનાની વેગ પર સખીરા. હું પાછો ફર્યો, પણ લગ્ન નજ થયા. હિંમતસેર હું જ્યોતિની લેટ લઈ એને મંદીરે ગયો. વિધિનો હાથ કળી જઈ એ ટેંપીએ મહુને એ લેટ પાછી મહુને પ્રસાદમાં જ આપી. એ લેટ મહારા સ્મૃતિમંડારની બમૂઠ્ય દોડતી છે.

પાખાંડી જગતે મહુને કંઈ કંઈ ઠેરવ્યો. મહારી પુણ્યમૂર્તિ જ્યોતિએ હું ન પરણ્યો એ માટે મહુને જીદોજ ઠેસવ્યો. ઘણીવાર એકના નિર્ણય અનેકના નિર્ણય કરતાં ક્યારે વધારે મહત્વનાં અને સંત્યવાળા નથી હોતા. ?

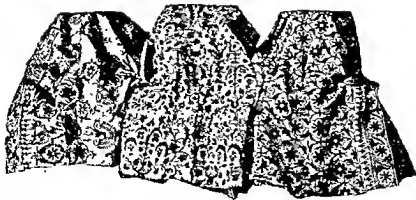

સુરખિ લય જો પામી છેલ્લી અનુપમ સાંધ્ય એ
 હૃત-હૃદયની જાતાં આંખી પ્રભાય ફરીવળે—
 તમસ રજની આંધી ઘેરી ભયંકર અંતરે
 શ્રમ શિથિલ આ અંગો રંગો દિગન્ત સમીગયે.
 જળજળ કરી અન્તે થાક્યા હંતાશ હરીણ શી
 મૃગ જળ સમી ત્યાગી જાતા દશા કપરી કરી.
 મધુર રવ એ આશા-વેણુ પ્રમુગ્ધ મને કરી
 વિલય સહસા પામી હૈયે રહ્યાં ધ્વનિ એ રમીઃ
 ઉદધિ ભરમાં આશા હોડી મને તરવા મળી,
 અરર પ્રિય એ મારી હોડી ગઈ જળમાં ભળી;
 ગમ ન પડતી ગોથાં ખાતો દિશા સુજતી નથી.
 હૃદય વિચટે ધ્રુમે ઘેરી વળી ધન વાહળી.
 નિરખી અણવાં નેત્રે પાસે અનિદ્ર રડી રહું
 અતિ અતળઆ કાળા હોળા જળે ડુબવું રહુંઃ

રા. અમીદાસ.

બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને હિંદનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

(ગતાંકથી આલુ)

લેખક:-સુરેષોત્તમ વિશ્વામ માવલુ.

પ્રકરણ ૭ મું

હિંદી સુતરાઉ કાપડનો વ્યાપાર (આલુ)

(સત્તરમી સદીમાં)

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ઇંગ્લાંડમાં હવે ફેશન થઈ ગઈ. સર્વ સ્થળે

આખા સમાજમાં તે ખૂબ વપરાવા લાગ્યું. લેડી (ઇંગ્લાંડનો

હિંદી કાપડથી ૧૮મી સદીનો ઇતિહાસ પુસ્તક ખીલું) કહે છે કે-“સત્તર-

ઇંગ્લાંડમાં થયેલો મી સદીની આખરે સસ્તી અને અતિ સુંદર હિંદી કેલીકો,

ખજાલીને અને ચીટ્ઝ (છિટો) ઘણાજ મોટા જથ્થામાં

ઇંગ્લાંડમાં આયાત થતાં હતાં અને તે એટલાં તે લોકપ્રીય

થઈ પડ્યાં હતા કે અંગ્રેજી ગરમ અને રેશમી કાપડ બનાવનારાઓ ઘણાજ ગભ-

રાઈ ગયા-ખીધા, “નગ્ન સત્ય” (Naked truth) (૧૬૯૬)નો લેખક બળાપો

કરે છે કે-“ફેશનને સાચીરીતે ડાકણ કહેવામાં આવી છે, જેમ માલ મોંઘા અને

થોડા તેમ તેની માંગ વધારે; મજલીન એકવારની કિંમત ૩૦ સીલીંગ, અને વળી

માલ પણ જોઈએ તેવો નહિ.”

અંગ્રેજી કાપડના કારખાનાવાળાઓની ફેરીયાદ હવે એટલી બધી વધીપડી કે,

આખરે રેશમી કાપડ અને રંગેલી છાપેલી કેલીકો, છિટોના વપરાશ પર

અંકુશ મુકવાનો સવાલ સાલમિન્ટનો આમ (commons) અને

અમીરો (Lords) ની સલાહો આગળ મુકવામાં આવ્યો, પરંતુ ઉચ્ચવર્ગના

લોકો અને સ્ત્રીઓ આ અંકુશની વાત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે અમીરોની

સલાહો એ વખત આ દરખાસ્ત ઉડાવી દીધી. પછીના થોડા વરસો સુધી

આ રક્ષણની નીતિની તરફેણ અને વિરૂદ્ધ પક્ષે વચ્ચે રીતસર લડાઈ ચાલી. આખરે ઇ. સ. ૧૬૯૭ માં ફ્રેન્ચ અને બીજા યુરોપીયન રેશમી માલની આયાતની બંધી થઈ. યુરોપીયન યુદ્ધના અંત સમયે આ કાયદો થવાથી હિંદી રેશમી કાપડ અને કેલીકો છિંટની આયાત ઉલટી વધી અને ઇંગ્લાંડના વલુ-કારોના ઉદ્યોગને નષ્ટપ્રાય દશામાં લાવી મુક્યો. વસ્તુસ્થિતિની ગંભીરતા ઇ. સ. ૧૬૯૮ અને તે પછી ઇંગ્લાંડમાં આયાત થયેલા હિંદી માલોના આંકડા પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે:—

વરસ	કેલીકો, છિંટો	બંગાલીરેશમી કાપડ
૧૬૯૮	૨૪૭,૨૧૨ તાકા	૫૭,૨૬૯ તાકા
૧૬૯૯	૮૫૩,૦૩૪ „	૨૪,૪૪૫ „
૧૭૦૦	૯૫૧,૧૦૬ „	૧૧૬,૪૫૫ „

ન્યારે ઇંગ્લાંડના કારખાનાવાળાઓની ફરિયાદો ઉડીગઈ ત્યારે લંડનના રેશમના વલુકારોએ એટલું બધું તોફાન મચાવ્યું કે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા ક્હાઉસની તીજેરીઓ કળ્ગે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને લગભગ ફ્રાંચ પલ્લુ ખસા, પલ્લુ આખરે તેમને કાયદાને માન આપવાની ફર્જ પડી. આ ઉપરથી હિંદી સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ વિરૂદ્ધ કાયદાઓ કરવામાં આવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં કાયદો પસાર થયો કે:— ઇ. સ. ૧૭૦૧ થી બધાં વર્ષોમાં રેશમી કાપડ, બંગાલી કાપડ, અને અર્ધાં સુતરાઉ તથા હિંદી કાપડ અર્ધાં રેશમીમિશ્ર કાપડ, ઇરાન, ચીને, તથા ઇસ્ટ ઇન્ડીય (હિંદ) તરફનું કાપડ; અને તમામ જાતનાં ત્યાં બનેલાં વિરૂદ્ધ કાયદો કેલીકો, છાપેલા, રંગીત, કે ભાતવાળા કાપડો, પાછાં મોકલાવી ઇ. સ. ૧૭૦૦ કેલીકો, છાપેલા, રંગીત, કે ભાતવાળા કાપડો, પાછાં મોકલાવી દેવામાં આવે તેને જગત ખાતાંનાં અંમલદારોએ ગોદામોમાં તાળાં મારી બરી મુકવાં. તેવા પોષાક કે ફરનીયર માટે તેમનો કોઈએ પણ ઉપયોગ કરવો નહિ. આનો લગ કરનારનો વેચનાર કે ખરીદકરનાર કે રાખનારને—૨૦૦ પૌંડ દડ થયો.

ઉપરના કાયદાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અંગ્રેજ વલુકારો, અને કારખાનાવાળાઓ હિંદી કેલીકો અને મઝલીન વલુનારાઓની કુશળતા અને આવ-હિંદી કાપડના ડતથી ઘણા ડયાં હતાં, ઘણાં અંદેખાં બન્યાં હતાં, અને તેમને બહિષ્કારની દાખી દેવાની શરૂઆત આ સમયથી ઇરાદા પૂર્વક થવા લાગી. ઇંગ્લાંડમાં અજબજા હિંદી સુતરાઉ કાપડની વિરૂદ્ધની ચળવળ કરનારા માત્ર ઇંગ્લાંડ નાં વલુકારો જ નહિ પણ લંડનનાં રહેવાસીઓ અને લેખારીઓ પણ હતા ઇ. સ. ૧૬૭૦ અને તે પછી હિંદી રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડની આયાત

(વરુદ્ધ અસંખ્ય ચોપાનીયાઓ લખાવા માંડ્યા. (બેઇનનું “ ઈંગ્લાંડનું કાપડનું વ-
ણાટ કામ ”) ઇ. સ. ૧૬૮૧ માં આમની (commons) સભાના એક મેંબરે ત-
પાસ કરી ચોક્કસ રીતે કહ્યું કે ઈંગ્લાંડ હિંદી સુતરાઉ કાપડ પર દરવર્ષે ૩૦૦,૦૦૦
પૌંડ ખર્ચે છે. હિંદી કેલીકો, છીંટ, મઝરીન અને વણેલાં રેશમી કાપડ વિરુદ્ધ
ચળવળ એકદમ વધતી ગઈ અને લોકલાગણીને સંતોષવાને તેમની પર ભારેને
ભારે જકાત નાખવામાં આવી. તે વખતે હિંદી રેશમી કાપડ, મઝરીન અને કેલીકો
પર લેવાતી ચાલુ જકાત ઉપરાંત તેમના પર પંદર ટકા જકાત નાખવામાં આવી હતી.
ઈ. સ. ૧૭૦૦ ના કાયદામાં ઈંગ્લાંડમાં બંધી કરવામાં આવેલો માલ યુરોપ અને
સસ્થાનોમાં પાછો મોકલવામાં આવે ત્યારે માત્ર ૨૫ ટકા જ જકાત લેવાતી. થોડી
મુદત માટે નખાયલી ૧૫ ટકા જકાત હિંદી માલની આયાત બંધ કરવાને માટે કાયદેની
કરવામાં આવી. બીજો કાયદો પણ પસાર કરવામાં આવ્યો અને બધા સફેત
કેલીકો અને મઝરીન અગર ગામડી કાપડ પર પણ એટલી જ જકાત નાખ-
વામાં આવી; અને આથી ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીની મહોટામાં મહોટી કમાઉ શાખા
પર સખત ફટકો પડ્યો.

બીજી બાજુએ ઈંગ્લાંડના વપરાશ માટે હિંદી વણેલાં રેશમી કાપડ અને
છાપેલી રંગેલી કેલીકો, છિટોની સદંતર બંધી થવાથી
હિંદી માલના તેમજ મઝરીન અને સફેત કેલીકો પર ભારે જકાત પડવાથી
બાહુકારથી ઈંગ્લીશ ઈંગ્લાંડના રંગાટ અને વણાટ કામના ઉદ્યોગોને ઘણુંજ
માલને મળેલું ઉત્તેજન મળ્યું. થોડા વર્ષોમાં જ કાચા રેશમ અને સુતરની
આયાત અતિશય વધી ગઈ. અને માત્ર ઇ. સ. ૧૭૦૬
જેટલાં જોડેલાં વખતમાં બંગાલી કાપડ જેવુંજ કાપડ
ઈંગ્લાંડના કારીગરો બનાવવા લાગ્યા. (પત્ર વ્યવહાર પુસ્તક ૧૦ મું પાના ૪૪૭-
૫૩૮) અને રંગીન છાપેલી કેલીકો અને છિટોને બહુલે હિંદમાંથી સાદુ કાપડ
જ ઈંગ્લાંડ જવા લાગ્યું અને તેને રંગી, છાપી અને સાંતો પાંડીને ઈંગ્લાંડના
લોકો તેમને બહોળો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા.

આટલું થયું છતાં પણ પહેરવેશ અને ફરનીયર માટે વપરાતાં હિંદી
કેલીકો છિટોની માંગને ઉપરોક્ત ‘રક્ષણ’ ના કાયદાઓ
હિંદી માલના વધુ બહુજ થોડી-નહીવી-અસર કરી શક્યા; અને ઈંગ્લાંડના ઉની-
બંદિકાર માટે ગરમ રેશમી અને રંગાટના ઉદ્યોગોને ઉત્તરું તુકસાત કહ્યું
લેવાયલા વધુ સખત અને ફરીથી ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં આ સવાલ પાર્લામેન્ટમાં
પગલાં ચર્ચાયા, ઘણી તકરાર થઈ અને અંતે ઈંગ્લાંડના ગરમ અને
રેશમી કાપડના ઉદ્યોગોને ટકાવી રાખવા તથા ઉત્તેજન
આપવાના હિશથી ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં એક કાયદો પસાર કરવામાં
આવ્યો અને આથી હિંદી રેશમી કાપડ અને રંગીન છાપેલી

કેલીકો છિટોની આયાત અસરકારકરીતે બંધ કરવામાં આવી. એ કાયદાથી “હિંદી રેશમી કાપડ તથા હિંદી છાપેલા, રંગેલા, લાત પાડેલા કેલીકો, છિટોના પહેરવેશ અને ઉપયોગની સદંતર બંધી કરવામાં આવી. અને આ દરેક ગુન્હા માટે પહેરનારને માટે પાંચ પૌંડ ડંડ તથા વેચનારને વીસ પૌંડ ડંડની સજા સજા અવામાં આવી.” આ કાયદાથી ધારેલી અસર થઈ, જે ઇંગ્લાંડ જતા ઉપરોક્ત માલની અતિશય ઘટપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ ચળવળ આટલેથી અટકી નહિ પણ લાંબા વખત સુધી ઉપરોક્ત હિંદી માલની વપરાશ વિરૂદ્ધ કળકળાટ અને સખત ફરિયાદો ચાલુ અંગ્રેજ સીઓને રહી. “ઇંગ્લીશ વ્યાપારના ખરડા” (a Plan of the English commerce) (ઇ. સ. ૧૭૨૬-૫૫ ૨૫૩) ના લેખક પરનો મોહ ના લખવા પ્રમાણે સીઓને દુરાચલ અથવા ‘ફેશનનાં ગાંડપણ’ ને લીધે જ ઉપરોક્ત હિંદી માલનો ઉપયોગ ચાલુ રહી શક્યો હતો. ‘જો હું સીઓને કહું કે પર્લામેન્ટના કાયદા પ્રમાણે જ તમે કપડા પહેરો’ તો તેઓ તરત જ મને પુછશે કે “શું અમે શણગારેલી મૂર્ખાઓ અને બીજાઓને દેખાડવાની મશકરીમજાક માટે સર્નાયેલી ઢીંગલીઓ કે પુતળીઓ છીએ? તમે શું અમારી નાતીની મશકરી કરો છો? શું પર્લામેન્ટને સીઓને હિંદી રાણીઓ બનાવવા શિવાય બીજો ધંધોજ નથી? પુરોની માફક અમને પણ ‘અંગ્રેજ સ્વતંત્રતાને હક્ક છે; અને અમે માનીએ છીએ કે અમને પણ અમારી મરજી પડે તેમ કરવાને, કહેવાને, બોલવાને, અને જોઇએ તે પહેરવાને સંપૂર્ણ હક્ક છે. —સ્વતંત્રતા છે.

ન્યારે પર્લામેન્ટના આવા સખત કાયદાઓથી હિંદી રેશમી કાપડ, કેલીકો,

અને મજલીનોની આયાત ઇંગ્લાંડમાં બંધ થવા લાગી, ત્યારે

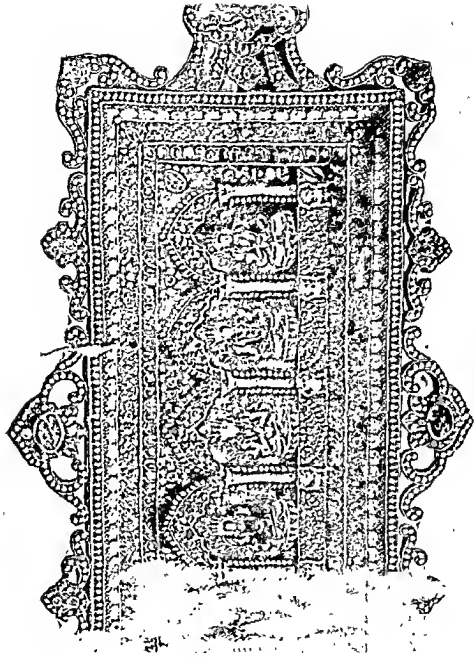
ઇંગ્લીશ માલ હિંદી ઇસ્ટઇન્ડીયા કંપની - ઇસ્ટ અને મોગલ બાદશાહતના ચત્રામાં ઘુસાડવા ઇસ્ટ-ઇન્ડીયા કંપનીને ઇન્ડીયા કંપની અને મોગલ બાદશાહ વચ્ચેના વિગ્રહને લીધે પ્રયત્ન.

ખોટ બાધને પણ ઇંગ્લીશ માલ હિંદમાં ઘુસાડવાનો મજબુત

પ્રયત્ન કરી રહી હતી. સસ્તું ગરમ દેન્ય કાપડ બોર્સ્ટોનનાં

વહાણો હિંદમાં અંગ્રેજ કાપડના ભાવથી ધણી ઓછી કિંમતે વેચતાં અને આ ઉપરાંત હિંદી માલની ખ્રીટનમાં આયાતની બંધીની નજીક થવાથી હિંદીઓ અંગ્રેજો

સાથે વેપાર નહીં કરતાં ઓસ્ટ્રેલિયા લોકો સાથે વધારે વેપાર કરવા લાગ્યા. (I O. Miscellaneous, ૬, પાના-૨૭૬-૩૨૩)

સત્તરમીસદીની આખરમાં ઇસ્ટઈન્ડીયા કંપની પોર્ટુગીઝ લોકોને પગલે

ચાલવાં લાગી, અને ધીરે ધીરે તેમના સાહસીક મગજમાં વ્યાપાર

ઈસ્ટઈન્ડીયા કંપની- કરતાં રાજકીય સત્તા મેળવવા અને જમાવવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા નોહીદમાં રાજ્યસત્તા ઉત્પન્ન થઈ. હવે બધાં હિંદી વ્યાપારી વહાણોને ફાવે તેમ સ્થાપવાનો મોહ. લૂટીને અંગ્રેજી કાફલાએ મલબાર બાબુપર ખુબ લૂટ મેળવી,

અને બંગાળમાં હુગલોની ઠાઠીના વડા મી. જોબ કેનોકની સ-

રદારી હેઠળ અંગ્રેજી લશ્કરે નસીબદેવીના-ભાવિના ઘણા ફેરફારો અનુભવ્યા. કંપનીને મુંબઈના ગવર્નર સર જોન આર્થરે મોગલો સાથેનો ત્રિઅડ જારી રાખ્યો જે અતે કંપનીને પ્રાણધાતક નીવડ્યો....અને ત્રિઅડ સમ્યા પહેલાં તેમણે પોતાના બધા હકકો, હિંદીઓ અને મોગલમાં પોતાની આંટ અને આખર ખોયા. આ ઉપરાંત સુરતના મોગલ સુબાએ એકદમ મુંબઈ સર કર્યું; અને કંપનીના કારખાનાવાળાઓને-નો-કરોને કેદ કર્યા એટલું જ નહીં પણ તેમની ડોકમાં બેડીયો પહેરાવી શેરીઓમાં, ગલીઓમાં ફેરવ્યું :

દરીયા અને જમીન પરની લૂટફાટો, કરપીણકૃત્યો અને લડાઈમાં થયેલી હારોને લીધે અંગ્રેજોને બાદશાહ ઔરંગઝેબને શરણે જવું પડ્યું તથા સમાધાન માટે આજીજીઓ વિનવણીઓ કરવી પડી.....આ માટે સુરતથી જે અમલદારો 'અંગ્રેજી એલચીઓ'ના નામ હેઠળ હિંદી મોકલવામાં આવ્યા. આમાંનો મી. જ્યોર્જ વેલ્ડન ઉપરી અને મી. અબ્રાહમ નવાર, (યાહુદી) દુધ્યમ (બીજો) હતો, એલચીઓ માટેના નવા થયેલા રિવાજ પ્રમાણે તેઓ હાથ બાંધી દરબારમાં હાજર થયા અને લાંબા થઈ પગે પડવાની-સાણંગ પ્રણામ-કરવાની તેમને ફર્જ પડી હતી. બાદશાહે પ્રથમ તો ઘણો સખત ઠપકો આપ્યો અને પછી તેમની અજીઓ-માંગણીઓ વિષે પુછ્યું. એલચીઓએ પ્રથમ પોતાના ગુન્હાઓ કબુલ કર્યા અને માફી માંગી; અને અર્જ કરી કે તેમનું રહ થયેલું ફરમાન પુનઃ જારી કરવામાં આવે તથા સુરતના મોગલ સુબાસાહેને મુંબઈબેટમાંથી તેના લશ્કર સાથે પાછો બોલાવી લેવામાં આવે.

બાદશાહ ઔરંગઝેબે તેમના ગુન્હાઓની માફી આપી, પણ સત્ત કરી કે તેમનો ગવર્નર આઈલેડ નવ માસની અંદર હિંદુસ્તાન છોડી આપ્યો જવો જોઈએ,

અને કદી પણ તે હિંદ પાછો આવવો ન જોઈએ; અને બાદશાહતની રૈયતના બાબત તથા લુટ અને ખીજા નુકસાનો બાબત પૂરેપૂરો બદલો આપવાની સસ્તે ફરમાન નવેસરથી પાછું આપવામાં આવ્યું.

મોગલ શહેનશાહની મોટી મહેરબાનીથી ઉપર મુજબ સમાધાન થવાથી મી. જોબ કેનોકે કુંપનીના કારખાનાવાળાઓ અને નોકરા તેમની કોઠીઓમાં પાછા આવી શકે તે માટે રજા માંગી, અને તે તેને આપવામાં આવી.

આ બનાવ પછી કુંપનીએ વ્યાપારને માટે હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં કોઠીઓ સ્થાપી, જેમાંથી પશ્ચાતકાલીન બનાવોએ દાખવ્યું તેમ સૌથી અગત્યની કલકત્તાની કોઠી હતી. અને ઉપર આવી ગયલા મી. જોબ કેનોકે જ કલકત્તા કોઠીના મુખ્ય રેકૉર્ડર-વડા અમલદાર હતા. (Bolt's considerations on Indian affairs.)

આ પ્રકરણ પુરું કરતાં જણાવવું જોઈએ કે બાદશાહ ઔરંગઝેબની ભૂલાઇને લીધે વ્યાપાર માટે મજેલા ઉદાર પરવાનાઓમાંથી જ ઇસ્ટ-ઇન્ડીયા કુંપનીને રાજકીય સત્તા મળવાનાં બી રોપાયાં અને એને પરિણામે આપણે આ ગ્રંથના બીજા ખંડમાં જોશું તેમ અંગ્રેજો વ્યાપારીના મીથનોનો મુખવટો ફેંકી દીધો અર્થાત વ્યાપારી મટી ગયા અને રાજકર્તા થયા.

આ જોઇને હેરાન થવું પડે છે કે વર્તમાન સમયના યુવક અને યુવતિ-ઓને દિન-રાત પ્રેમનું રટન લાગ્યું રહે છે. આ સંસાર પ્રેમ વિના એમને શૂન્ય દેખાય છે. પ્રેમની જુદાઈ એમને માટે મૃત્યુથી પણ વધુ છે. પોતાના સુખમય પવિત્ર વિધાર્થિજીવનને તે સ્વયં અતિ દુઃખી, અપવિત્ર બનાવી દે છે. દિન-રાત ચિંતાથી શરીરનો નાશ થઈ જાય છે. જે વાતોની ધૂણા કરવી જોઈએ, એને એ પ્રેમના નામથી પોકારે છે. એક યુવતિ એક યુવક સાથે પ્રેમ કરે છે, ત્યારે તે પોતાના મોહને પ્રેમના નામથી પોકારે છે; અને એ નાશકારી મોહને પોતાના હૃદયમાં ઉચ્ચસ્થાન આપે છે. યુગ્મન, આસિંગન આદિને, જેની હૃદયથી ધૂણા કરવી જોઈએ, તેને મ્હોટા ગૌરવથી હૃદયમાં સ્થાન આપે છે; શું એકબીજા તરફ મીટ માંડી જોતા રહેવું એ પ્રેમ છે? કદાપિ નહિ. પ્રેમ સ્વર્ગીય વસ્તુ છે. પ્રેમનું સિંહાસન અતિ ઉચ્ચ છે. મેરી કેરેલીની 'Treasure of Heaven' એ પ્રેમનો ઉચ્ચ આદર્શ છે.

એજ પ્રેમ છે, જેમાં પવિત્રતા છે, જેમાં સ્વર્ગીયતા છે; જેમાં ઉચ્ચઆદર્શ છે. બાકી સર્વ મોહમાયાની જાળ છે, જંઝટ છે, દુઃખ છે, અપવિત્રતા છે, ઉચ્ચ પદ પરથી પતન છે.

રાત્રિનો સમય છે, ચાંદની ખીલી રહી છે, સમુદ્રમાં શાંતિ આવી રહી છે, લીલજીવંતિ અત્યારે યંત્રી છે. એક કુમારીકા પોતાની ઝુંપડીમાં વિસ્મિત ઉભી છે. એના કાનો પર કયારેક કયાંથી આવતો કુતરાનો બાસ્વાનો ધ્વનિ અથડાય છે, થોડા વખત પછી એને રવેતવસ્ત્ર દૂર દેખાય છે, એ એજ લાજુ એ વસ્ત્ર તથા અવાજ પર લક્ષ્ય રાખી ત્યાં પહોંચે છે, અને એક વૃદ્ધને મૂર્છિત અવસ્થામાં જુવે છે. જ્ઞાનકંડો કુતરો પ્રેમથી પાગલ થઇ માલીકની આસપાસ ફરતો રહ્યો છે; કુમારિકા પરિશ્રમથી વૃદ્ધ અને કુતરાને પોતાની ઝુંપડીમાં લઇ જાય છે. પ્રેમથી પાગલ એ, એ જુદાની સેવામાં કેટલાક મહિના લાગી રહે છે. એજ પ્રેમ, પ્રેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આવા સ્થાનો પર જ જોવાને મળે છે. શું એક બીજાને આસિંગન કરવું

એ પ્રેમ છે ? નહિ, કદાપિ નહિ. એ આસક્તિ છે. એ મોહ છે. આસક્તિ તો પશુ-
ઓમાં પણ છે. પછી મનુષ્ય અને પશુમાં શું અંતર ? મનુષ્ય સ્વયં પોતાના ઉચ્ચ
આત્માને અપવિત્ર કરી નાખે છે. જો એક વખત એ વાતોથી એને ધૂણા થઈ જાય,
જેને એ મોહ-વશ 'પ્રેમ' ના નામથી પોકારે છે, તો ભવસાગરથી તરી બંધ.
શરીર સંપત્તિ (health) નું સત્યાનાશ નહિ થાય. આત્માનો નાશ નહિ થાય.
ઘણાઓ કહેશે કે અમારું સત્યાનાશ થાય છે, તે થવા દો; પ્રેમ તો અમારા વશમાં
નથી ના; કેમકે પ્રેમ આંધળો છે. પણ એ પ્રેમ હોય તો ના ? કોઈ કવિએ સત્ય
કહ્યું છે કે—

ઇશ્ક હોવે તો હકીકી ઇશ્ક હોનાં ચાહિએ;
ઐર સખ છતને હૈ આશિક, ઉનપૈરોના ચાહિએ.

“કૌશલ્યા દેવી.”

[કેટલાક પત્રો: પત્ર ૧ લો.]

(હરિકાંધ વિભાગ નં. ૬.)

તા. _____

રા. રા. _____

મ્હારે આ કાગળ વાંચી ત્હમે બધા અભયબળ થઈ જશો, એમ હું માતું છું. ખરેખર, મનુષ્યનું નશીબ પાંદડા તળે ઢંકાઈ રહેલું હોય છે એ વાત કેટલી સાચી છે એ મ્હારા આ કિસ્સા પરથી ત્હમને 'જરૂર સમજાશે. મુંબઈથી મ્હારે એકાએક નીકળવાનું થયું એટલે મુંબઈથી લખેલા કાગળમાં હું બધું વિગતથી જણાવી શક્યો ન હતો. અને એ ઉતાવળને લીધે મ્હારાથી ત્હમને બે દિવસ મુંબઈ છોડી મળ્યા પછી અવાયું નહી, પરંતુ અહીં સ્ટીમરમાં તો સમયજ કહાડવાનો એટલે જશ વિસ્તારથી લખી શકીશ ખરો. .

મ્હારો સ્વભાવ તો ત્હમે જાણો છો. કાંતો હું માણસોને શોધતો બહુ છું કે માણસો મ્હને શોધતાં આવે છે; ગમે તેમ પણ જેને જેને હું મળું છું ત્હની સાથે સારી ઓળખાણ પડતા મ્હને વાર નથી લાગતી, અને એમ મ્હારું મિત્રમંડળ વિશાળ ને વિશાળ થતું જ જાય છે. મ્હારા ગયા પત્રમાં જ મ્હેં ત્હમને જે જર્મન બાઈ વિશે લખ્યું હતું, એજ બાઈ અત્યારે મ્હારી સાથે સ્ટીમર પર છે, અને એની જ કૃપાયકી હું આ પ્રવાસે જઈ શક્યો છું. છેલ્લા બે ત્રણ મહિનાથી હું એને શુજરાતી બણાવતો, અને ત્યારે મ્હેં બહુ હતું કે એ તો જર્મનીમાં સંસ્કૃતની શિક્ષીકા છે અને હિંદુસ્તાન હુંકે સમય માટે ફરવા આવી હતી. એણે મુંબઈમાં રહીને શુજરાતીનો તેમજ બીજી ભાષાઓનો પણ બનતો અભ્યાસ કર્યો હતો. મ્હારે ને એને તો હુંકે મુઠતમાં કંઈ એવી જ માયા બંધાઈ ગઈ કે એણે મ્હને મ્હારું વાંચન વધારવા અત્યંત મદદ કરી, અને ફક્ત ત્રણ મહિનાના સહચારના પરિણામે મ્હને પોતાની સાથે જર્મની લઈ જવાને પણ તૈયાર થઈ. એક દિવસ આ પીતાં એણે મ્હને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ભરાનાર પ્રેસ કોંગ્રેસ વિશે વાત કરી, અને એ પણ ત્યાં જનાર છે તો મ્હને પણ સાંચે લઈ જવાની એણે ઈચ્છા બતાવી. હુનીઆની પ્રેસ કોંગ્રેસમાં તે હું કયા હિસાબે જઈ શકું, એ વિશે મ્હારી અશક્તિઓનો મ્હને વિચાર તો આવ્યો, પણ એણે મ્હારી સુરકેલીઓ, રહેઠાણમાં ઉકેલી નાંખી. એનો સગો ભાઈ વીલ્હેમ જર્મનીના એક પ્રખ્યાત દૈનિકનો તંત્રી છે, અને એની દ્વારા

છાપખાનાનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ એ વિશે કંઈક બંધારણો ઘડશે ને એમ બધા ઠરાવો પસાર થશે, ને મળ કરશે બધા. બાકી તો ત્યાં જઈને જોઈએ ત્યારે ખબર પડે.

એકનથી પુષ્કળ મેવો લીધો હતો તે પરજ હમે તો મારો રાખીએ છીએ. અને રાતા સમુદ્રમાંથી પસાર થતાં રહેજ થંડી વધારે લાગી, એ સિવાય વધારે ફેરફાર ખાસ જણાયો નથી. અને મુસાફરીના લાંબા ટાઢલા વિશે તો મહેં નહીં જ લખવા નક્કી કર્યું છે એટલે વર્ણનોમાં તો નહીં જ ઉતરું, પણ એક જણવાલાયક ફિસ્સો ગઈ કાલેજ ચાલે જાયો હતો તે તો જરૂર જણાવીશ. સ્ટીમર પર પણ મમે, એટલા માટે કેવા કેવા કાર્યક્રમ ગોઠવાય છે એ તો જુઓ. ગઈ કાલે ફ્રેન્સી ડ્રેસની સરાસરી હતી, અને એને માટે એક જગ નિમી ઇનામો ઠાઢવામાં આવ્યા હતા. એમાં પ્રથમતો હું ભાગ નહોતો લેવાનો, કારણ કે આપણે તો જો કંઈ વેશ કરીએ તો બરાબર કરીએ, અને અહીં કંઈ પુરતા સાધન મળે નહીં, એટલે માંડી વાળ્યું હતું, પણ છેલ્લી ઘડીએ આંટીની ઉમેદ થઈ આવી, અને એણે એક રસ્તો બતાવ્યો એટલે હું તૈયાર થઈ ગયો. કોઈ તો સ્ટીમરના કામ કરનારા પાસેજ પોવાક માંગી લાવેલા અને એ કામમાં તો આ અંગ્રેજ એટલે ઘણા પોટીઓ બહુ જખરીતો. ખત્તાસી કે કેપ્ટન કે બટલર વગેરે જની આવેલા, પણ હું ને નાન્સીનો ઠાઢ જુદોજ હતો. નાન્સી: એ એક ફ્રેન્ચ ખાખા છે, હિંદુસ્તાનથી ફ્રાન્સ જાય છે. હમારે એની સાથે ઠીક ઓળખાણ થઈ છે, એને વિશે વધારે પછી લખીશ. આંટી પાસે હિંદુસ્તાનથી ખરીદેલા બે ત્રણ મારવાડી પોવાક હતા. એ ત્યાં જર્મનીમાં કોઈને લેટ આપનાર હતી. તે એણે નાન્સીને પહેરવા આપ્યા. મારવાડી ઘાઘરો, અને જરી ભરતની ચોળી કે કમળો, ને ઝીણી રેશમી સાડી, ઉપર સોનેરી ફેર, એકાદ બે મોતીની કંઠી, કાનમાં એરીંગ, ને નાન્સી તો એવી લાગે! કપાળે ચાંદ્રો ન હતો, તે આંટીનું પણ લેખું તો, તે લાલ ઝીણા કાગળ લાવી ઓળ કાપી એવો તો ચોંટયો કે નાન્સીના બધો દેખાવજ ફેરી ગયો. અને મહેં જરા ઠમક ઠમક ચાલતા શીખવ્યું, એટલે નાન્સી-ખાઈ તો નરી જાણે શુદ્ધ મારવાડણ જ.

મહેં મ્હારી સાથે ત્રણ બંગાળી ધોતીઆ, અને ત્રણ લાંબા સફેદ કોટ, હું જેવા મુંબઈમાં પહેરતો તેવાજ અને એક લાલ કાયસ્થઈ પાઘડી લીધા હતા. કોઈ વખતે હીંદી પોવાકની જરૂર પડે એમ ધારી રાખ્યા હતા. હા. તહમે તો હસશે. પાઘડી. ત્યાં તો કદી પહેરત નહીં પણ આ ખાખુ તો કદાચ એનું વધારે વજન પડે, અને વજન કરતાંયે નવીનતા, એટલે પાઘડી પણ પહેરી, અને ધોતીયું તો એણે ચીપીચીપીને વાણીઆસાઈ પાટલી પાડીને પહેર્યું, અને બીજા રેશમી કિનારના બીંધ ધોતીઆનો ખેશ બનાવી વીંટાળ્યો, હાથમાં ન્હાની લાકડી રાખી અને હમે યાં ખંડમાં સિધાવ્યા.

ઇનામ પહેલું નાન્સીને ને બીજું મ્હને. ત્હમે તો અભયબ થશો, નાન્સીને તો મળે, પણ મ્હને કેમ? મ્હને તાદૃશતા માટે. પાછળથી નંદુયું હતું કે જજ સાહેબે મ્હને કોઇ યુરોપીઅન ધારેલો, અને આ પોષાકમાં એમને અજબ ચાતુર્ય જણાવેલું, એટલે બીજું ઇનામ મ્હને આપેલું. એ સ્ટ્રાઇટ રાત્રે ભોજન વખતે જ થયેલો.

પણ એથી ઘણાં સુસાફરોની મ્હારા પર આંખ ઠરી ગઈ હતી કેટલાક તો ઇર્ષાથીયે બગતા હશે. અથવા તો આપણે હિંદુઓ એમજ ધારી બેસીએ છીએ. મ્હને તો જેની સાથે ગાઢ દોસ્તી બંધાવા માંડી તેતો નેન્સી. એ મ્હને બધાં કરતાં સાથી વધારે માનની લાગણીથી જુએ છે. મ્હને એનાં વર્તનમાં કુલીનતા તરવરતી જણાય છે. એની સાથે મહેં થોડું થોડું ફ્રેન્ચ શીખના માંડ્યું છે, એટલે હું હવે ફ્રેન્ચ-માંજ હાંકયે રાખું છું. આજ ત્રણ દિવસ થયા હવે ત્રણ ચાર કલાક રોજ સાથે ગાળીએ છીએ. અને એ ત્રણ ચાર કલાકમાં તો એટલું બધું હિંદુસ્તાન વિશે પૂછે છે, એવા એવા સવાલ કે ઘણીવાર મ્હને મ્હારા અજ્ઞાન પર દયા આવે છે.

આજ એ મ્હને નથી મળી. સાંજે ફક્ત તૂતક પર જ મળશે. આજે એ આખો દિવસ આરામ લેવાની છે. પણ ગઈ કાલે તો એણે મ્હને કંઈકંઈ પૂંછ્યું. ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક; વૈદિક દેવ, ઝાદા ધર્મ, સંસ્કૃતિથી સંસ્કૃતિ પર ભૂસ્કા. એક યુગ પરથી બીજા પર કુદકો. જે જે ઇતિહાસ બાણું એટલો કહું. કહું એમાંયે મતભેદ. ચોક્કસ કંઈ નહીં. પૂરી તવારીખ નહીં. અને વળી એમાં મ્હારું જ્ઞાનલંઢાળ કેટલું? વળી વિશ્વ વિદ્યાલયોનો પાઠ્યક્રમ પૂછે, તો એમાંએ કમબખતી. એ પૂછે એ ઇતિહાસના ઉઠા અભ્યાસને ક્યાંયે સ્થાન ન જણાતા વળી એ શુચવી નાંખે. મ્હારાં ઝોકા ખાતાં જ્ઞાનને ભગત કરનાર આ બાળાની ઉત્કંઠા હું શી રીતે યથાર્થ સંતોષી શકું? પ્રેસ કેંઝિસમાં જતારો પોતાના દેશના ભૂતકાળના સ્વપ્ના પણ પુરા ન બાળી, ભણેલો ગણાવી, એક પરદેશી બાળાની પરશુરામથી માંડી પ્રતાપ સુધીની સર્વ પ્રતાપભાવનાઓ ત્રિશેની ઉત્કંઠાના ઉચિત ઉત્તર શી રીતે આપી શકું? “કુમાર” માંથી વીર લક્ષ્મી બાઈનું ચિત્ર બતાવ્યું, અને એણે તો જોન. બોર્ક આર્ક સાથે સરખાવવા માંડ્યું. ને પોલીઅન તો મોટે બાણે. આવેશમાં એતો. ફ્રેન્ચમાં શશાં કરી ઝડપબંધ બોલી ગઈ હતી. પ્રતાપ, શિવાજી કે પૃથ્વીરાજ જેવા યોદ્ધાઓ હિંદમાં હોય તો પરણું છું તો એના કોઈ વીરને. હું તો ન સમજ્યો એનું ફ્રેન્ચ, પણ આન્ડીએ અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું. એ સાંભળી હું તો આસોજ થઈ ગયો હતો. એ સાંભળી મહેં એક નિસાસો પણ નાંખ્યો હતો.

[ચાર દિવસ પછી]

આ કાગળ પોર્ટસઈથથી પોસ્ટ કરાંનો હતો, પણ રહી ગયો. હા, હવે જરા સાહેબ બનવા માંડ્યા કેની, એટલે આ ભુલવાનું શીખ્યા! હવે તો બ્રીન્ડીસીથી જ પોસ્ટ કરવો પડશે. આજે આખી રાત આ કાગળ લખીશ.

ખીનું કંઈ ખાસ કામ નથી, અને મગજ એટલું હલકું લાગે છે કે આ કામગીર બેઠો બેઠો લખ્યા જ કરૂં. સાંજે નાન્સી બેઠે ખુબજ વાતો કરી. આન્ટીએ એને કહ્યું હશે કે મહેં કવિતાઓ પણ રચી છે, એટલે એતો મહારો પીછાજ ન જ મુકે. એને બધી સાંભળવીતી, બેવી હતી, સમજતી હતી. કેવળ જ્ઞાન માટેની એની ઘેલછા ઉપરાંત આવી રસિકતા પણ એના હૃદયમાં ભરી હશે એ જાણી મહેને વધારે અભયખી થઈ. અભયખી સાથે અનેકાનેક વિચારો ધૂમવા લાગ્યા. ક્યાં આપણા પંડિતો, ક્યાં આપણા વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ, ક્યાં આપણી અરસિક શિક્ષણ પ્રણાલિકાઓ! ક્યાં હું-કોણ હું, ક્યાં મહારી આનંદ ખાતર નવરાશે આમતેમ બેઠેલી નિર્જીવ કવિતાઓ! ક્યાં આ બાળાની જ્ઞાનભક્તિ!

ફ્રાન્સની છોકરીઓ વિશે કેટકેટલું સાંભળ્યું હતું. એમની અધોગતિ વિશે તો ઘણુંજ સાંભળ્યું હતું. પણ નાન્સી જેવી ત્રિલ બાળકીઓ પણ ત્યાં જન્મે છે એ જાણી આનંદ થયો. નાન્સી જેવા નિર્દોષ પંખીઓ ન પાકતા હોય તો પછી કેન્થ જેવું સુંદર અને મૃદુલ; સમૃદ્ધ અને વિપુલ, સાહિત્ય પણ પાકેજ કેમ?

પણ નાન્સીએ તો મમત જ કીધો. મહારે મહારી રંક કૃતિઓ વાંચેવી પડી. એમાં આન્ટીને સજા થઈ. હું વાંચુ ને એ સમજાવે. નાન્સી થોડું ઘણું સમજે ને રહે. વળી વચ્ચે વચ્ચે હું'યે કેન્થ બાકતો જાઉં ને આન્ટીને હાથ લપેટી બેસનાર નાન્સી વળી ખડખડાટ હસે: વળી નાન્સી કંઈ પ્રશ્નો પણ પૂછતી જાય ને હું યથાશક્તિ ઉત્તર આપતો જાઉં. આખી સાંજ, તે ક્યાંની ક્યાં ચાલી ગઈ એનું ભાનજ ન રહ્યું. અને હું'યે નાન્સી પાસે કંઈ બોલ્યું. નથી શીખ્યો. વીકટર હ્યુગોની કવિતા વિશે એની પાસેથીજ મહેં તો મહેજાં સાંભળ્યું. અને એ કવિહૃદયની સાચી જોખખ પણ નાન્સીએ જ કરાવી. ઘણી-એવાર એ હ્યુગોના કાવ્યો વાંચી સમજાવે છે. ને મહેને કંઈ નવા આંદોલનોનો અનુભવ કરાવે છે. ફ્રાન્સ! આપણે ત્યાં કાળીદાસ ને ભવભૂતિ ને બાણ ને માધ ને હર્ષ ને.....ટગોર ને ઇકબાલ ને બકિમ ને વિદ્યાસાગર ને.....પણ ફ્રાન્સ! ત્હારી રતનાવડી પણ કંઈ ચોરજ છે, ત્હારા સાહિત્યસર્જકો તો ત્હારા લાગ્ય વિધાતા નિવડ્યા છે. ડુમાં, ને હ્યુગો, ને રેસાઈન, ને મીરબો ને રૂસો, ને સદી પ્રધોમ, ને રોમેરોલા, ને આંતોલ, ને

હિંદના સાહિત્યસર્જકો હિંદના લગ્ન વિધાતા ક્યારે થશે? :

ખસ ત્યારે. ત્રીજો પત્ર તો ન્યારે લખાય ત્યારે. આ તો કાલે હમે ઇટાલી પહોંચવાના. આ સામે દૂર દૂર સિતિજમાં જણાતા ગ્રીસ અને ઇટાલીની ભવ્ય સંસ્કૃતિઓ ચૂસી ચૂસી માતખર બનેલા આ ભૂમધ્ય સમુદ્રને હેયા ઝોલા

ખાતા, આન્ટી, નાન્સી અને હું, ત્રણે તુલકને આ નાકેથી પેલે નાકે એમ મૂંગા મૂંગા—આ ઉંચે દેખાતા આકાશ જેવા મૂંગા—આંટા મારતા; કે કદીએ લબ્ય સંસ્કૃતિની વાતો કરતાં, યુલાસીસ, પેરીસ, હેલન, અલેક્ઝાન્ડર, કલીઓપેટ્રા, પ્લુટસ, સીઝર, કંઈ કંઈ અફલાતુની ચારિત્ર્યોના હૃદયગમ ચિત્રો આલેખતાં, નીચે દરિયામાં છલબલ કરતાં મોઝાએતાં, કે આસપાસમાં જળાતી હોલવાતી કોઈ આદર્શ સેવિકા સમી દીવાદાંડીની અલપજલપ રોશનીએતાં, માનવ હૃદયમાં ઉભરાતાં તરંગ બુદ્ધિદો આ નીચે ઉદ્ધિજલમાં ડુબકીઆ ખાતી મિનમડોળા માફક હૈયામાંજ શામાવી આ લાંબી દરિયાઈ સફરને અંગે રહેજ રહાજ જળાતા શ્રમને ઇંટાલીના અનેક કીર્તિસ્થંભો જેવાના ઉત્સાહથી સંહારી આ અહીં પથરાયલી અનહદ શાંતિમાં તદ્દલીન થઈ, લવિષ્યમાં અનેક સુંદર સ્વપ્નાં રચવાની આશામાં આજની છેલ્લી રાત્રિ પ્રભુને પ્રાર્થી વારંવાર એ જગતનિયંતાનો ઉપકાર માની, વિતાવશું.

લી. _____

તા. _____

પત્ર ૩ ને.

રા. રા. _____

પરબિટીઆ પરની કાળી લીંટીઓ ભેંધને ત્હમને કારકોજ પડયો હશે. ખરેખર, મ્હારા જીવનમાં જે જે બનાવ બનતા જાય છે, એ હું જાતેજ એ કેમ બને છે તે સમજી શકતો નથી. અત્યંત ચોક્કસાર કહેવે વહી રહીને આ કાગળ લખું છું. અહીંની અશાંતિ છોડી એક નિર્જન સ્થળે બેસીને શાંત ચિત્તે આ લખવા બેઠો છું ખરો, પણ ચોટલી બધી વિચાર પરંપરાઓ મગજને ગૂંચવે છે કે કેમે કરી મનની વ્યગ્રતા શમતી નથી. હું શા સાડું અહીં આવ્યો! ભાતિ હજી મ્હને કયાં ધકેલશે! વગેરે વિવિધ દશાઓ કલ્પનામાં સજાય છે, અને એવી સ્થિતિમાં ત્હમને સંભારી આ લખવામાં કંઈક આશ્વાસન શોધું છું. લોઝેનમાં ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે કોંગ્રેસ મળી. હું ૧૬ મી અને ૧૭ મી બે દિવસ હાજર રહી શક્યો. મોજે દિવસે મ્હારે એકાએક જવું પડ્યું.

હિન્ડીસીથી હવે બર્લીન કેમ પહોંચ્યા, ઇંટાલીના સુંદર દરિયો ભેંઈ ભેંઈ હું કોઈલો પ્રસન્ન થયો, એ વિશે લખવા મ્હારું મન જરાયે સ્વસ્થ નથી. કારણ આજે આન્ટી નથી. તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે સાંજે એ આ દુનિયા છોડી દેવલોક પામી છે. બર્લીન આવ્યા પછી મ્હને તો એના ભાઈ સાથે ઘણી દોસ્તી થઈ ગઈ હતી, અને એને મ્હને લોઝેનમાં કોંગ્રેસમાં જવાને બધી સગવડ કરી આપી હતી, પણ બીજે

દિવસે રાત્રે જ તાર આવ્યો અને હું કેંગ્રેસ પડતી મુકી જતી ન આવ્યો. આન્ડીની તબિયત અહીં આવ્યા પછી જરાયે તરમ ગરમ ચાલતી નહોતી, પણ હમે કેંગ્રેસ માં જવાને ઉપડ્યા તેના ચાર દિવસ અગાઉ એને તાવ આવ્યો શરૂ થયેલો ને તે ન્યુમોનીઆ નીકળ્યો, અને એમાં જ એ ઝડપાઈ ગઈ. એને તાવમાં મૂકીને જવાને મ્હારું મનતો માનતું જ નહીં, પણ આન્ડીએ મમત લઈ ખાસ આશ્રુથી મ્હને મોકલાવ્યો; અને હું ગયો. અને એ દિવસ પછી તાર મળ્યો અને પાછો ફર્યો. બક્ષી ન આવી મ્હેં તરત જ એના લાઇને તરત નીકળી આવવા તાર ફર્યો, પણ એને આવતાં મોડું થયું, અને એ દરમિયાનમાં તો આન્ડી દેહ ત્યાગી ગઈ હતી. એ સ્થિતિમાં મ્હારી ગભરામણનો પાર ન હતો. ત્યાર પછી જે થોડો સમય મ્હને મુરકેલીઓ પડી છે, એનો લહમને હું શો ખ્યાલ આપી શકું! આન્ડી તો ગઈ. એની રનેક્ષણ હું જતાં હું તદન એક લવાયો, શું કરવું એ વિચારમાં મુંઝાયો. એની આપણી નજરે તો અદળક લાગે એટલી દોલતની યોગ્ય વ્યવસ્થાતો થઈ ગઈ, અને બધું રીતસરનું થઈ રહ્યું, પછી મ્હારી સ્થિતિનું મ્હને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું. આવીશાન હોટેલોમાં કાકશી જમનારા હું, મ્હારે ટુકડો પાંઉ ને ગ્લાસ, એ ગ્લાસ ખીચર પર પણ એક દિવસ કાઢવો પડ્યો. આન્ડીએ ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાનો એક ચેક મ્હને આપવાનું કહી ગંધ હતી; એનું હિંદુસ્તાનમાં યોગ્ય સમારક મ્હારી મુનસફી પ્રમાણે કરવાનું હતું. પણ મ્હારો ગમવા ખર્ચ તો પુરોજ થઈ ગયેલો, અને મ્હારી વિમાસણ હું જ સમજું. એનો લાઇ ત્યાં આવ્યો ત્યારે મ્હેં એને મ્હારી હકીકત કહી અને હાલ તરતને માટે એ પ્રેસમંડળમાંજ રીપોર્ટર તરીકે કામ કરવા માંગણી કરી.

હું આ કાગળમાં નેન્સી વિશે, કે કેંગ્રેસમાં પડેલે દિવસે સાંજે જીવાની-આઓ સમક્ષ 'હિંદુસ્તાનના આદર્શો' ઉપર એક ટુંકે લાખણ આપ્યું હતું એ વિશે લખવાનું મન થતું નથી. નેન્સી એ ત્રણ દિવસ હમારી સાથે ઇટાલીમાં ફરી હશે, અને પછી એકલી ફ્રાન્સ ચાલી ગઈ. ત્યાર બાદ એના એ ત્રણ કાગળો આવ્યા છે, અને પોતાને ગામ મોન્ટાર્ગી મ્હને નિમંત્રે છે. એ તો ત્યાં જતાં જવાશે ત્યારે, પણ નેન્સીને મ્હેં આન્ડીના દુખદ સમાચાર લખી દીધા છે, એ જાણી એનેયે આઘાત થશે એ હું જાણું છું. અને લાખણમાં તો આપણા આદર્શ એટલે શું? યુરોપીય આદર્શથી આપણા આદર્શ, નીતિમાં, ચારિત્ર્યમાં; લાવનામાં, ભક્તિમાં; સેવામાં, સ્વાર્પણમાં; સામાજિક જીવનથી માંડી ઇતિહાસિક જીવન ને ધાર્મિક જીવન સુધીમાં; કેટ કેટલા ઉચ્ચતર અને ભવ્યતર છે એ ભેદ વિસ્તારથી સમજાવ્યો. અને આદર્શનું સ્વપ્ન સિધ્ધ કરવા જતાં આજનું હમારું મનોબલ આધીનદશાને અંગે કયાં છક્કડ ખાઈ હારી જાય છે એ ખાગી પણ જણાવી, અને હજી વિધિના પ્રબલ વેગ સામે એ આદર્શ નવું ચૈતન્ય ભાવિમાંથી આપ્યાજ કરશે, એવા આશ્વાસૂચન પણ કીધાં. એ લાખણ કેવું થયું અને એની શી અસર થઈ એ તો આ સાથે ગોકલેલાં એક બે અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ છાપાઓની કાપડીમાંથી વાંચી લેજો.

સત્યાઈ-ઈમાનદારી ખુદાઈ હુકમ અને હમારી ફરજ છે.

નવસારીવાલાનો શરાબે-તહુર

જે મુલક મુલકમાં પોતાના અદ્ભુત ગુણોને લીધે અતી પ્રખ્યાત થયેલો અરક છે. જે દીલ-દમાગ પેટ કાળજી અંતરમાં કબજાવાતની તમામ બિમારીઓને દુર કરી રંગો રંગમાં શક્તિ અર્પણ કરે છે. કોમલ રપેશીયલ વધુ કેસર કસ્તુરી વાળીના રા. ૬ ચાલુ બાટલાના રા. ૩ મોડી બાટલી ૨૪ આઉન્સ જે ૨૦ દીવસ ચાલે છે.

પુષ્ટિની ગોળીઓ ૨. નં. ૨૫૬—આ ગોળીઓ જગપ્રમીધ છે. શરાબે-તહુર સાથે કાયમની શક્તિ અર્પણ કરે છે. એક વખત વાપરી સદાકતની દાદ આપશે. ૨૫ ગોળીના ર. ૪.

ઈમસાકની ગોળીઓ—જે રૂકાવટ અને લહેજત પેદા કરે છે. કાન ૧ ના નં. ૧ ના ર. ૫ નં. ૨ ના ર. ૨.

દવા લિલ મુલક—જેની એકજ પડી ત્રણ કલાકમાં પોતાની સત્યતાનું અસર મરદાઈમાં ખતાવે છે. આ તેજ દવા છે જેણે ધણીકોને જાન પોતા બચાવ્યા છે. સુસ્તીની બીમારીવાળાએ નીચે દર્શાવેલ તીલામાંથી કોઈ પણ તીલા સાત દીવસ વાપરી પછી પડી વાપરવી. શોષીત મીઠાજવાળા દરેક વખત વાપરી શકે છે. કી. નં. ૧ ર. ૩૫, નં. ૨ ર. ૧૭.

અઝીઝી બોક્સ—જેમાં મરદાઈનો સંપુર્ણ ઇલાજ છે. જેમાં ખાવા તેમજ લગાડવાની શક્તિ સાથે છે દવાઓ છે. મજકુર દવાઓમાં કોઈ પણ જાતની ખાક કે અહેરી વસ્તુ નથી. રપેશીયલના ર. ૭૫. નં. ૧ ર. ૫૦, નં. ૨. ર. ૨૦.

પ્રમેહ મીકરચર—ઇન્ડિયન દવા મે તેવા પ્રમેહને ત્રણથી સાત દીવસમાં જર નાબુદ કરે છે. નં. ૨ ર. ૭ નં. ૩ ર. ૪.

તીલાશાહી—જુનીમાં જુની રુતીનો સાતથી ૧૪ દીવસમાં નોંધ કરે છે. આ તીલા ધણી ખર્ચે અને મહા તકલીફ પછી તૈયાર થાય છે. ૧૪ દીવસના ર. ૩૫. ૭ દીવસના ર. ૨૦

તીલા અકમલ—ગરીબો માટે લાજવાંમ ન્યાયત કોઈ પણ જાતની ઇજા વગર સાત દીવસમાં ડેરી પાણી સૂકવી લેહી અને તાકાત બહે છે. ૧૦ દી. ર. ૧૦.

સંતાન-સુખ-ચાટણું—સ્ત્રીઓની ચુપ્ત બિમારીઓને સદંતર જડગૂળથી દૂર કરી નીરાશ થયેલાઓને આશાનાં રૂપમાં લાવે છે. કિં. એક માસના ર. ૫.

સુદૃઢ જીરયાન—આ પાવડર પેશાનમાં બગર સ્વપ્નમાં જતી ધાતુને બંધ કરી “વટ” બનાવી હમેશના માટે કાયમ રાખે છે. કિંમત દિ. ૧૦ ના ર. ૪

કાળજીનો પતો } નવસારી દવાખાનું
નવસારી દવાખાના મુગધ. ૯ } જે.જે. હોસ્પીટલ પાસે પ્રીન્સે બીલીંગ મુગધ ૯.

મહારી સર્વ વ્યવસ્થા ડા. હયુબર્ટના પુત્ર એડવીનને માથે આવી હતી, એટલે એ મહારી બધી સગવડો પર ધ્યાન રાખતો હતો. એ લોનાદિલના એડવીનની મૈત્રી પણ પ્રભુએ યોગ્ય સમયે મેળવી આપી. આજે હમે લોસેન છોડી જનાર છીએ. હમારી આખી મંડળી ઘણે સ્થળે તો સાથેજ રખડશે. આજે રહવારે હું હજી જાગ્યો ન હતો એટલામાં એડવીને બારણું ઠોડી મૂકને જગાડ્યો. જગાડી માફ માંગી અને એની સાથે આવેલી એની ખડેનની મૂકને. એળખાણ કરાવી. 'લુડીઅન' લુડીઅન નામ સાંભળી જ મૂકને એને માટે કંઈ કંઈ વિચારો આવી ગયા. અને એતો મહારી સામે લોજન લેતાં બેઠેલી બાળા. મહેં લુડીઅન વિશે ઘણું ઘણું કોંગ્રેસ દરમ્યાન સાંભળ્યું હતું. એજ આ લુડીઅન બાળી આનંદ થયો.

હવે હમારે નિકળવાનો સમય થશે. એટલે આ કાગળ આટલેથી જ બંધ કરું છું. મહારી કરી ચિંતા કરશે નહીં. પરંતુ 'ક્રૂપોલુ' પ્રભુની શક્તિઓને આપણે માનવ સજેક્ટાં ક્યારેય જરા સરખો ખ્યાલ કરી શકવાના નથી. હજી મહારા લાવિમાં શું શું લખ્યું હશે તે તો કોણ જાણે, પણ પેલી અંગ્રેજ કાવ્યની પ્રખ્યાત લીટી તો મૂકને ડગલે ડગલે યાદ આવે છે કે દરેક વાદળીને રૂપેરી કિનાર હોય છેજ.

લી.

પત્ર. ૪

તા.

સા. રા.

આ પત્ર બર્લીનની ટપાલમાં પડશે ત્યારે હું અને લુડીઅન એક અલાયદી સ્ટીમલોયમાં હમારી આખી મંડળી સહિત તરતા હઈશું, અને આ પત્ર લખે એટલે બ્રી-લીસ્ટ તરફ દોડતો હશે, ત્યારે હમે બે, લુડીઅન અને હું હોઅના એક સુંદર કેબિનમાં એકલા હાથમાં હાથ ગુંથી બેસી ડોવર તરફ ઉડતા હઈશું, અથવા તો હું ને સુંદર લુડીઅન, હા હું, નિર્મળ લુડીઅન અને એડવીન ત્રણે આનંદ ભરે વાર્તાલાપ કરતા હઈશું.

આ કાગળ હું લકમને બર્લીનની એક સુંદર હોટેલમાં બેસી લખી રહ્યો છું. અહીં નિરાંત છે, શાંતિ છે, છતાં લોસેન છોડ્યા પછી આજ સુધીના ઇતિહાસ એટલા ઝીણા, સુંદર, રમ્ય પ્રસંગોથી ભરપૂર છે, કે એમાંથી કયું છોડી મહારે શું લખવું, એની ગુંથવણમાંથીજ ઉગરી શકતો નથી. આજે અહીંની નિરાંત મળી ન હોત તો કદાચ આ પત્ર લખતે પણ નહીં.

જુલ્હીઅન અને હું અહીં એકલા-હા, એકલા. આજના દિવસ માટે અહીં આવ્યા છીએ. આજ સોજમે દિવસે આન્દીની કબર પર જે ચાર ઉન્હા આંસુ સારવા, રહવારે એની શાંત સમાધિના દર્શન કરી આવ્યા હતા, અને સાંજે જુલ્હીઅન અને હું આખા બંલોનમાં મળી શક્યા એટલા સારામાંસારા પુલનો ઢંગલો લઈને પાછા ગયા હતા. અને આન્દીની કબર સમીપ પહોંચતાં તો એ પુલનો મંધમધાટ ભૂલી ગયા, અને આન્દીની ચૈમ્ય; શાંત, હસમુખી મૂર્તિ કબરમાંથી બેઠી થતી જણાવા લાગી. પુલની એ ચાદર ઓરાડતા તો આંખમાંથી ખળખળ અશ્રુ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. સગી જનેતા અહીં પોદી હોય એવી લાગણી ધઈ આવી, અને આપણે પ્રદક્ષિણાનું સાચું રહસ્ય તો ક્યારે સમજવાના હતા, પણ કોણ જાણે કેમ, આપો આપજ મ્હારા પગ ચાર વખત એની આસપાસ ફર્યા, સાદાંગ કર્યા, ભૂમી ચૂમી અને હું કેટલો પોચા હૃદયનો છું એ તો ત્હમે જાણો છો ને ? રડ્યો, ખૂજ જ રડ્યો. અને દિગંમૂઢ બની જુલ્હીઅન બધું જોયા કરે, અને પછી તો એ પણ રડે, ને હું રડું, ને એ મ્હને બાઝી પડી, કંઈક શાંત થીયો. અને મૂંગા મૂંગા પ્રાર્થના કરતાં ત્યાંથી અહીં એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના આવ્યા છીએ.

હમારી મુસાફરીનો આછો ખ્યાલ પત્ર આપવા હું બનતો પ્રયાસ હું કરીશ, પણ મુખ્યત્વે તો હું મ્હારી અને જુલ્હીઅનની વાતોથીજ કાગળ ભરીશ. મુસાફરીનાં વર્ણનો તો ત્હમને ગમે ત્યાંથી મળી રહેશે, પણ જે આનંદ અને ઉત્સાહથી હું અને જુલ્હીઅન પ્રકૃતિના મુંદર દ્રશ્યો નિહાળીએ છીએ એનો ખ્યાલ ત્હમને આપવાનું અત્યંત મન છતાં શી રીતે આપી શકીશ ?

લોઝેનથી ઇનોવા યઈ તા. ૨૦, ૨૧, ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે હમારું મંડળ બરનીસ આબરવેન્ડ, ઈન્ટરવેન, અને લ્યુક્સરન વગેરે સ્થળે રખડી રત મીએ પેરીસ પહોંચ્યું. પેરીસથી હમારી મંડળીના બે ભાગ થયા. એક મંડળ વડીલોનું, તે ત્યાંજ રહ્યું. અને જુવાનીઆ મંડળ પેરીસની આસપાસ ફરવા નીકળ્યું. હમે વળી ત્રોલોજ સંઘ કહાડયો. જુલ્હીઅન હું અને એડવીન. હમે ત્રણે નેન્સીના, આમંત્રણને માન આપી એને ગામ ગયાં. ત્યાંથી હમે પછા પેરીસ આવી ૩૦ મીએ બંલોન આવ્યા છીએ. એડવીન વડીલો સાથે ગયો છે. હમે કાલે ઉપડ્યું. અને ગમે તેમ કરી ૨૭એ હમારું આખું મંડળ પાછું લાંડનમાં એકઠું થઈ જશે. આ હમારો કાર્યક્રમ.

સ્વીઝરલેન્ડના પ્રત્યેક સ્થળનું વર્ણન કર્યાં કરું ? ફ્રાંટોઆફ તો અનેક પાડયા છે, તે જોજો, પણ જે ચાર ઈંચના કેદખાનામાં કુદરત કદી કેદ થઈ શકે ખરી ? પ્રકૃતિ દેવીનું શાંત અને સક્રિય શક્તિઓનું દૈવી મિત્રન જોઇ આંખ અને હૃદય બનેં ડરે છે. ત્યાં વાતાવરણમાં ચૈતન્ય છે, અને એ ચૈતન્ય સોંસરૂં હૃદયામાં ઉતરી જાય છે. એવા ભેનમૂન સ્થળ હિંદમાં નથી એમ નહીં, પણ આપણા લખ પતિઓ ત્યાં એવે સ્થળે ધર્મશાળા કે મંદિર નહિ બંધાવતા, ગંદા અને ગીચ ગામોમાં જ બંધાવ્યા કરશે, એ લોકો જ્યારે કુદરતને ભેતા થશે ત્યારેજ સમજીયતાની ખરી કિંમત અંકાશે.

પણ એવી આડકથાઓથી આ કાગળ નહીં લઈ. જુનોવા છોડ્યા પછીના હુમારા પ્રવાસમાં સ્વીઝરલેન્ડ કે. ઇટાલીની રમણીય ખીણોમાંથી, સુંદર અને આનંદ દાયક અનેક દૃશ્યો જોતાં, કે શિરજટાઓ એકમેકમાં ગૂંચવી મજુત વર્તીત્રાપ કરતાં સુરેખ ઘટાવાળા તરૂં નીચેથી જતાં આવતાં, કે રોક્ષમાં ઉડતાં; કે કો કીલે. પાંટલે તડકે મુકવવા મુકેલી ચોખાની વડીઓ જેવી વનવીટેળ સુંદર સ્વેતશૃંગી ટેકરીઓ ચઢતાં ઉતરતાં; નંદનવન સમા પુત્ર ઉમરાઉ લતા મંડપોમાં એકાંતે બેસી વિશ્રાંતિ લેતાં; કે ગહન ગરવી શીતળ ગિરિ ગહ્વરોમાંથી પસાર થતાં, મ્હારી પડખે વહી, જ્ઞાનના નિર્મળ વહેતા ઝરમાંથી ગોરવંભરી ટશરો ઉરાડી મ્હને વારવાર એ મીઠાં વારિ પાનાર જુલીબને મ્હને જે આનંદ અને આશ્વાસન આપ્યાં છે, એ સંબંધી કંઈક વધારે વિગતથી કહાય લખીય. શા માટે હું એ સંબંધી લખવા પ્રેરાઉ છું તેનો પ્રયુ જાણે. પરંતુ મ્હારા અહીં આનંદની અનુભવ કથા આલેખતાં મ્હારા દિવસના હોંસ ઉમરો કંઈક શમશે એવી આશામાં એ લખવાનો મ્હારો ધમ સમજું છું.

જુલીબન. હિંદુ છે. ચોકશો નહીં, ડા. હુમટ રોવેલી એ પુત્રો જુલીબન એક સાચી હિંદુ બાળાજ છે. એને ઘણું સાડું સંસ્કૃત આવડે છે, હિંદુ ધર્મનો ઉઠા અભ્યાસ છે, વેદિક સાહિત્યની આછી રૂપરંખાનું જ્ઞાન છે, અને એટલા માટેજ કેવલ એને હિંદુ ગણતો નથી, પરંતુ આત્મા સહવાસ પછી હું જોઈ શક્યો છું, કે એને આખી હિંદુ સંસ્કૃતિ પચાવી છે, એટલુંજ નહીં પણ એ આખી સંસ્કૃતિ એણે પોતાને વશવર્તી બનાવી દીધી છે. અને દબજબમાં અને સંસ્કારમાં મ્હને કુલીન મર્યાદા અને વિશિષ્ટ વ્યકિતત્વ જણાય છે.

એનું વર્તન સચમી છે, એટલુંજ નહીં પણ ધર્મમય છે. વારંવાર હસ્ત-ધૂનન કરવાની પાશ્વત્ય રીતને એ વખેડે છે. હવે તો મ્હારી પાસેથી નમસ્કારવિધિ શીખી ગઈ છે, એટલે એનાથીજ ચલાવે છે. એ સંપૂર્ણ 'શાકાહારી' છે. એના નીતના સિધ્ધાંતો એના દેશના નીતના સિધ્ધાંતોથી તદ્દન જુદાજ છે. એની ચારિત્ર્ય ભાવના તદ્દન ઉચી અને શુદ્ધ છે. એનો આદર્શનાદ આપણા અદ્વેતવાદને ઘણે અંશે મળતો છે. એના સૌન્દર્યમાં છટા છે, અંગે અંગમાં વિશુદ્ધ અને ચેતન છે; એના સુખચરની કાંતિ એના ચારિત્ર્યના તેજ સાથે સ્પર્ધા કરે છે, એટલે જ ઘણે ઘણે એ વધુ સુંદર જણાય છે. એના ગોરવદન પર સૌમ્ય મીઠાશ છે. આ મ્હારી રક્ષામે બેઠી એ મ્હણે કંઈ વાંચી રહી છે. એના વાળનો અંબોડો આપણે ત્યાંના જેવોજ બેઠો નીચો જણાય છે. હાલમાં અહીં જે 'ટાવરેશન' ના ઉચા અંબોડા વળાય છે એવો નહીં. અને વળી એણે વેણી વિશે વાંચ્યું હશે તે વેણી બાંધતા શીખી છે. એની વેણી એટલે ત્રણ ચાર ગુણબના પુલ અંબોડે ખોંસી મુકે. આન્ટીની કબર પરથી એવા એ થોડાક પુલ લઈ આવી છે, તેજ અત્યારે ખોંસીને બેઠી છે. પણ એના સૌન્દર્યનાંજ વખાણ કયાં કરું તો ત્હમે ચીઢશો, ને બખડશો કે છત્રીજ શા માટે ન મોકલી? અહીં કેમેરાનો થો તોટો

પડ્યો છે! પણ એ છખી લાગ્યેજ પડાવે છે. મહારી માફક એનામાંયે કેટલીક ધૂન છે. પરણ્યા પહેલાં છખી પડાવવીજ નહી, એમ એ માને છે. અને વળી છખીમાં ત્હમે એને નહી જ ઓળખી શકો. એના સૌન્દર્યની ખરી સુરાખ, કેમેસ કદી નહી ઝડપી શકે. અને વળી છખી મોકલું તો ત્હમે તો ક્યાંને ક્યાં છખી મારો. બારે ઘડીએ ઉચે ઉચે બ્યોમમાં ત્રિહરી સ્વર્ગના સુંદર સ્વપ્ના એકઠા કરી લાવનારી એ ભાવનાશીલ, ચિંતનશીલ, છતાં રમતિઆળ અને નિર્દોષ જુલીઅનને ત્હમે એક પોસ્ટ કાર્ડમાં કદી કેદ નહી કરી શકો.

જીનોવાથી નીકળ્યા પછી જુલીઅને દક્ષત મહારી જ સાથે છૂટથી વાર્તાલાપ કર્યો છે. ભરતખંડના એશ્વર્ય સંબંધી, એની સમૃદ્ધિ સંબંધી; એની વિશાળ જ્ઞાનની શાખા-પ્રશાખા સંબંધી, અનેક કથા આખ્યાયિકા સંબંધી, એના શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી; યોગ, મોક્ષ, આત્મા; પરમપદ: કંઈક અલેદ લેદ ઉકેલી પદ પદે નથી સૃષ્ટિમાં જન્મતા ભેંઈએ છીએ. એનું વાંચન વિશાળ છે, પણ એથી ઉંડુ એનું ચિંતન છે. જાણે નેન્સીનો વિરાટ અવતાર. એડવીન હમારી વાતો સાંભળે છે, પણ એ સાંભળવા પુરતો જ. પણ એ તો સાંભળેયે છે. બીજા દેખાવખેર માફક છેતરતો નથી. એનું થાકે ત્યાં સુધી સાંભળે સમઝે. નહીતો મૂંગો રહે.

નેન્સીને ગામ દક્ષત જુલીઅન એડવીન ને હું એ ઉપરાંત યુવાન મંડળમાંના બે ત્રણ એક દિવસ માટે જઈ આવ્યા. પણ એ એક દિવસનો મહારો અભિમાન ઇતિહાસ અનેક મીઠાં અને મોંઘા રમરછોથી ભરપૂર છે, ને ભરપૂર રહેયે. બાળક જેવી નેન્સી તો હજી જ્ઞાનકુંડમાં જરા જરા ચંચૂપાત કરતી હતી, છતાં એની પુણ્યપાવના અનેરી હતી. એને ત્યાં હમે લગભગ રડવારે નવ વાગે પહોંચ્યા. પણ એણે તો આખું ગામ ન્હોતરેલું. કંઈ કંઈ તૈયારીઓ કરી ચુકેલી. એડવીન અને જુલીઅનને ઓળખાવ્યાં, અને તરત જ રહેજવારમાં બધા ગાઈમત્રો થઈ રહ્યા. અંગ્રેજ સિવાય બંધી પ્રજા વધારે મળતાવડી હથે કદાચ!

ખપેરે જમ્યા પછી નેન્સીએ ઠાઠ જમાવ્યો. પ્રથમ વાંતે તો એણે એડવીન અને જુલીઅનનું એક અજ્ઞાન દૂર કર્યું. ને તે મહારી કવિતા સંબંધી. જુલીઅનની આંખમાં તો એ જાણીને ઝગઝગીઆ આવી ગયા. એ વાત એને ન કહેવા માટે મ્હને મીઠા કપકો પણ આપ્યો. સાંજે ટોળું જામ્યું. બધા ગામ બહારની એક ન્હાની ટેકરી પર ગયા. વળી તે દિવસે હતો રવિવાર. જે જાણે તે આવે. ત્યાં એક કિલ્લાનાં કંઈક ખડિએર છે. અને એ ખડિએરના રજા સહ્યા છુરએ પરથી રળીઆ-મણા દ્રશ્યો દેખાય છે. ત્યાં બેઠા બેઠા આત્મમાસ કવિરાજ પોતાની કવિતા લલકારતા હતા. લલકારતો હતો કે ગાતો હતો, તેતો પ્રભુ જાણે. પણ બંધાં ખ્યાન દધને ન સમજતાં છતાં સાંભળતાં હતાં. નેન્સી બનતે પ્રયાસે એનું દેન્ય કરતી અને સમજાવતી. જુલીઅન તો પરમભક્તિથી સાંભળે. સાંભળે ને પ્રવુલ્લ થાય. અને જે

કોઈ પૂછે તોની આગળ ભારેભાર વખાણ કરે. હમારા યુવાનમંડળમાંના જોડીદારે—
પ્રેસના ખાં કની—તે ચપોચપ લખવાજ માંડયું. અને બીજે દિવસે તો બધું છાપામાં.

અને તે દિવસે બધાએ મહારો તો ઘણુ જ કાઢ્યો. સન્ધ્યાની દિવ્ય રંગાવલી
રચાતાં, મ્હને એક પુલબ્દેલમાં નાંખી ખેંચ્યો. અને જ્યાં જુઓ ત્યાં પુલ જ પુલ.
પુલના ઢગલામાં દારી દીધો મ્હને. આ કેન્ય લોકો પુલની પાછળ તો કંઈ અજબ
ગાંડા છે. પુલનો વર્ષાદ, ને પુલની ચાદર, ને પુલની બાજમ. પુલજ પુલ. નેન્સી તો
મહારૂં અભિમાન સાતમે આકાશે જ ચઢાવતી. એ તો મ્હને એમના વિદ્યાલયની સા-
હિત્ય પરિષદનો પ્રમુખ નીમવા માટે કહેવા આવી. ત્હમે બધા આ વાંચીને હસ્યો.
અરે મહારી દયાએ ખાશે કદાચ. મહારા અભિમાનને વ્યર્થ પણ ગણ્યો કદાચ. પણ
શું કઈ. જે બન્યું તે લખું છું. બાકી હું ક્યાં નથી જાણતો. હું પ્રમુખ ! પ્રમુખ !
મ્હને પોતાને જ આ વિચાર પર પોતાપર હસવું આવે છે. હું પૂરો જુવાન પણ
નહી, નિશાળીઓ, હુટલડોળીઓ, ઉપરછડ્ડો, અનેકાનેક રીતે નાલાયક, તે વળી
પ્રમુખ શાનો ?

બધો સમારંભ પતતાં હમે ઘર જવા નીકળ્યાં. નેન્સી બહેલી નાહી. એ
બહેલી જઈ જોજનપ્રબંધ કરવા માંગતી હતી. હું ને જુડીઅન, ગામંપાદરે બધું ટોળું
વિખેરાતાં છેલ્લા રહ્યા. હજી શરીરપર પુલ તો લઢાયલા જ હતા. ત્યાં પાસેનું એક
નહાનું જળાશય જોઈ ઘર પહોંચવાનું હમે નક્કી કર્યું. એડવીન સાથે ન આવ્યો.
હમે એ જળાશયની સુંદર કિનારીપર આછા આછા પ્રકાશમાં લીલી હરિઆળી ઉપર
ચાલતા હતાં. અને પાછી ત્યાં સાહિત્યની ગોઠડી ગુંથી. કાલીદાસથી શેક્સપીઅર, ને
ડાન્ટે, ત્યાંથી પાછો વીકટર હ્યુગો પર ભુસ્કો, તે આંતોલ સુધી, અને ત્યાંથી
જુદનો શૂન્યવાદ, તે આગમનિગમના લેહ, ઉપનિષદ ને છેવટે પાતાંજલ
યોગ, એમ હમારૂં અવચવ પુરાણ આપ્યા જ કર્યું. જુડીઅન તો વચ્ચે વચ્ચે કેટલાયે
સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ માંગે, ને હું યથાશક્તિ, યથામતિ, યથાબુદ્ધિ સમજાવતો જાઉં
અન્ધારા વીંટળાવા માંડેલા. અને હમે વાતચેલા છેક મોડા ઘર પહોંચ્યા ત્યારે તો બધા
હમારી રાહ જોઇને જમવા વગર બેસી રહેલા, અને હમે ભૂલા પડ્યા હઈશું જાણી
કેટલાકને ચિંતા પણ થવા માંડેલી. એડવીન ને જુડીઅન બંને મગતાંજ ભેટી
પડ્યા, ને મ્હેં માફ માંગવા માંડી, પણ નેન્સીએ તરતજ કહ્યું. ‘એ તો હમે
જાણતા જ હતા, કે બંને પુરા વાતુડીઆ છે, ચાલો જમવા માંડો હવે’

ને જરાબર ચોવીસ કલાક ત્યાં રહી, નેન્સીના આતિથ્યની અનેક મધુર
સ્મૃતિઓ વડે હમારો સ્મરણ ભંડાર વધારે ઉજ્જવલ કરી, અનેક શુભેચ્છાઓ
લઈ દઈ, હમે પાછા ફર્યા. મહારા જીવનમાં ફ્રાન્સ જો કોઈ જીવંત મૂર્તિને લીધે
સ્મરણીય રહેશે તો તે નેન્સી ને નેન્સીના આતિથ્યને લીધે જ.

આ કાગળ અતિલાંબી થવાના ભયે હું ફ્રાન્સના સ્થલ વર્ણનોમાં નહી
ઉતરું. પણ એક બે તરી આવતી વાત લખ્યા વગર રહેવાનું નથી. આપણે ત્યાંના

મંદિરો જેવા અહીં પણ ઘણે સ્થળે નેપોલિયન અને જોન ઓફ આર્કના દહેરા છે, અને એ બેને માટે ગરીબ વર્ગની પૂજાલાવના અજબ અને અચલ છે. સૈકાઓ ધયા ડગી નથી, અને સૈકાઓના સૈકાઓ વહી જશે તોયે ડગશે નહી, એવા ઉંડા એમની લકિતના મૂળ છે. અન્ય પ્રજાઓ એ બે વીર વિમૂતિઓ માટે ગમે તેમ ચીતરે, કહે, પણ ક્રાન્સમાં તો એ મૂર્તિઓનું સ્થાન અદ્વિતીય છે અને રહેશે. અનેક વીર પુત્રોની એ પ્રેરણામૂર્તિઓ છે. ભરતખંડમાં એવી અનેક મૂર્તિઓ હોવા છતાં તે પ્રેરકમૂર્તિઓ ક્યારે થશે તે તો પ્રભુ જાણે !

હમે ૨૯ મી એ એટલે ગઘ કાલે પેરીસથી નીકળી અહીં બર્લિન આગ્યા છીએ. હું ને ફક્ત જીવીઅન. અને આજે આખો દિવસ આન્ડી માટે પ્રાર્થના કરવામાં જ ગાળ્યો છે. અત્યારે શાંત ચિત્તે આ પત્ર લખી રહ્યા છું. કાલ રહવારે બેલાં અત્રેથી મોટરમાં નીકળી જનાર છીએ. જતાં જતાં ફરી એકવાર આન્ડીની સમાધિના છેલ્લા દર્શન કરતાં જઈશું. અત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું છે, એટલે આ બંધ કરીશ. અને હવે તો લંડન જઈને કાંગ્રેસ લખીશ હું ઉત્તીશ નહી ત્યાં સુધી જીવીઅન અહીંથી જશે નહી, આ કાંગ્રેસ લખું છું એ જાણે છે એટલે મૂંગી મૂંગી એ પહોં વાંચ્યા જ કરે છે. અને હું જાગીશ ત્યાં સુધી જાગશે. આજા લીલા પ્રકાશમાં એની ગાંવણી કાયા અને સ્તુમડું મ્હોં કંઈ અનેશ રંગ ધરી રહે છે. જીવીઅન! એનો પેલો અંબોડો-કેવો સુંદર એ કેશકલાપ! એ પર શોભતા ત્રણ રંગી સુલાખ આન્ડીની કબર પરથી આણેલા-જાણે આન્ડીની પ્રસાદી! આન્ડી! તે આજે નથી! ગઈ જ. કાલે તો એ વાતો કરતી હતી! કેટલી એની માયા! કેવી એની મમતા! આજા બસ કરીશ હવે તો. હૃદયના મખકાસ વધે છે, ને ત્હમે કહેશે કે એમ લાગણીવશ થયે શું કાયદો? પણ જ્ઞાન કરતાં ભકિત જ પ્રભુને તો વધારે પ્રિય છે. જય જય.

લી.

પત્ર. ૫ મો.

તા.

રા. રા.

મ્હારો છેલ્લો પત્ર વાંચી ત્હમે શા શા વિચારો કર્યા હશે એ હું કહી શકું છું. જીવીઅનનું અને મ્હારું નામ ત્હમે કેટલીયે વાર ચર્ચું હશે એ પણ કહી શકું છું. પરંતુ મ્હને ખાતરી છે કે આ પત્ર વાંચી ત્હમારી બધી અંજાસાઓ શમી જશે. કુનાડ લાઇનની રાજમહેલ જેવી 'બ્રુકેશીઆ' નામની સ્ટીમર પરથી આ પત્ર

લખી રહ્યો છું. એ હું આવતી કાલે હવે ત્રણ ચાર કલાક કાનપના પ્રેસ્ટ બંદરે અટકાવાના છીએ ત્યાંથી પોસ્ટ કરીશ. હવે અમેરિકા જઈએ છીએ ફક્ત એ જ દિવસ ત્યાં રોકાઈ હું હિંદુસ્તાન પાછો ફરીશ.

આ સુંદર સ્ટીમર વિશે આપણા છાપાઓમાં વર્ણનો આવ્યાં હતાં, તે ત્હમે વાંચી લેજો એમાં જે જે સગવડો છે તે જે રમતગમતના સાધનો એકઠેલા છે, તે વિશે કશું જ લખતો નથી. આ અમેરિકનોની વૈભવ માણવાની અભિલાષાઓને ધન્ય છે. શાંત રજનીમાં ચન્દ્રપ્રકાશમાં આ એક ન્હાના ફળદ્રુપ ટપુ જેવી સ્ટીમર વિશાળસાગર પર તરી રહી છે, અને હું આજે લખું છું, તે ભાંચુતુડ વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતી જુલીઅન મ્હારે ખસે ડોકું રાખી મ્હારી પડખે ઉભી રહી છે. અને એના મ્હેત હાથીદાંત જેવા એક હાથે મ્હારા માથાના વાગ ચુંચરી રહી છે, પરંતુ આ રમ્ય અનુભવોને પગમર પડતા મૂકી હમે બહીંમતી લંડન જઈ શું કશું એ ઇતિહાસમાં જ ઉતરીશ. તા, ૩ જી એ હમે લંડન પહોંચ્યા. અને અહીં પણ હમારી મંડળી વિખરાઈ ગઈ. કોઈ કેમ્પ્રીજ તો વેપારી જુદિવાળા માન્ચેસ્ટર, તો ઇતિહાસના શોખીનો જુનાપુરાણ કિલ્લા લેયા, તો કુર્દરત રસીઆ લેકડીરટ્ટીકટમાં, જેમને જેમ રૂચ્યુ તેમ ઉપડી ગયા. વડિલો તો મુખ્યત્વે લંડનમાં જ રહ્યા. એમને તે પાછી પર્લામેન્ટ, મુલાકાત, ડીનર પાર્ટી બધું જ કની.

પ્રથમ તો હમે આપણી સાવકીય માતા સમી, અને એડવીન જુલીઅનની છુટા છડા કરેલી મા સમી, પાર્લામેન્ટ બેઈ. ખરેખર, એની મહત્તા અને ગાંભીય મ્હેં ધાર્યા હતા તેવાજ લાગ્યા. આ લોકની કાર્યશક્તિમાં ને જુધિમજામાં મુલ્ય હોપણું એટલું બધું તેજ રહે છે કે રાજ્યદારી કાયદો એજ લોકો સહેલાઈથી ઉકેલી શકે ને વણી શકે. પણ એ રાજ્યદારી પ્રકરણ કયાં ખોડું? વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાં જઈ ઈંગ્લેંડની મહા વિભૂતિઓને નમસ્કાર કર્યાં. એના વિશાળ અને ભવ્ય ખંડમાં ફરતાં ફરતાં મ્હારા યતનન નાચતાં હૈયાએ તો જગતવંદ કવિઓને શ્રધ્ધાભરી અંજલીઓ દીધી. અનંત નિદ્રા સેવનારી આ મહા વ્યક્તિઓને સંભારતા કોઈને પણ ઝેની એવેજ સંભરેજ. બર્સેની કગર આગળ તો મ્હારા આંસુ આજ્યાજ નહી રહ્યાં. યોગરહમ નયોં પત્યર, પણ એમાંયે લાખોના હૈયા પીગળાવવાની શક્તિ જાણી એ પત્યરોને પણ ધન્યવાદ અપાયો. મ્હારું મોન જુલીઅન વધારતી. હું કંઈ જંજરનું જોવા ચૂકું તો એ ઇશારાએ મ્હારું ધ્યાન ખેંચે. એડવીન પણ મૂગો મૂગો વાતાવરણમાં ગૂંગળાતો આલે.

શેક્સપીઅરનું મકાન જોયું. જુલીઅન હું ને એડવીન હમારી ત્રિપુટી સાથેજ ફરતી. બર્નાડશોને મળ્યા. ફ્રીઆમાં જીવતી જાગતી પ્રચંડ મનોબલ ધરાવનારી ફક્ત એજ વ્યક્તિઓ. ધડગણુ આવે તેમ જીવાન થતી જાય એવી બર્નાડશો ને આલ્વા એડીસન.. શાં ને તો મળ્યા. અમેરિકામાં પ્રસંગ મળશે તો એડીસનને પણ મળીશું. અને ઈંગ્લેંડના શાં દાદાને જોયા, એવાજ એક બીજા

દાદાને પણ મળી આવ્યા. તે હાર્ડિદાદા. બાપડા એટોઆફ આપતાં પરવારે ત્યારે હમારી સાથે યાત્રા કરે ને? આખી અત્રેજી વાંચનાર આવમને તીખા તમતમતા સત્યનિષ્ઠ લખાણોથી વિંધનાર શોને, અને આખી અત્રેજી આવમના આંધુઓને હૃદયને ખુણે ખુણેથી એનેક પંક્તિઓ વડે ખેંચનાર આ વૃદ્ધ બાલુગર હાર્ડિને મળવાથી તો અત્યંત આનંદ થયો. શાનું મદારી છતાં સંનહાળ હાસ્ય અને હાર્ડિની આંખમાં ઝમેલા ઠરી રહેતાં આંધુઓ, હુમે કદી ભૂલીશું નહીં. જુદીઅન તો કહે છે કે એણે તો શોની ચમકતી આંખોમાં આખો સેન્ટ્રાલેનનો નાટક ભજવતો જોયો, અને ધમની પ્રંપંથી ત્રગ ઉચ્છેદવાની કિંમત પિછાની; અને હાર્ડિની આંખમાં આખી ટેક કોઈ તેજસી કિરિમાં લખાએલી વાંચી. ઇંગ્લેંડમાં કરેલી આ બે બનાઓ હવે જીવનમાં કદી ભૂલીએ એમ નથી.

પણ આ સાહિત્ય યાત્રા સાથે એક સ્નેહયાત્રાનો પ્રસંગ પણ અહીં જ હવે જણાવી દઉં. જુદીઅન હું અને એડવીન, પ્રકૃતિ દેવીએ પાથરેલા ઝીણા પરિધાન સમા લીલી વનવેણીઓમાં બે સુંદરં સરોવરો શોધી રહ્યા છે, તે એક કોઈએ ખાસ આગ્રહ કરી કહેલું તેની એક લીસ્ટરડીન નામની જગ્યા જોવા ગયા. અત્યંત વિષમ ચઢાવવાળા કેટલાક ચઢાવો ચઢી હવે એ સ્થળે પહોંચ્યા. હમારી ગાડી સહેલાઈથી જતી, અને ડૂધવર હોંશીઆર તેથી જરા પણ ચિંતા થવા ન દીધી. એક સરોવરની આસપાસ બે જરા ઉંચી ટેકરીઓ એવી અઘર્ષક રીતે ખરી છે કે કોઈપણ પ્રવાસીનું ક્યાન ખેંચ્યા વગર નહીં રહે. અહીં માનવીએ પોતાની કળાનો હાથ પણ બતાવ્યો છે. એ બંને ટેકરીઓને એક મહેટા તારના દોરકાવતી બાંધી દેવામાં આવી છે. અને સ્કામી બાલુપર જવા આવવાને ત્યાં સીકા સખવામાં આવ્યા છે. આ સીકા વીજળી બળે ચાલે છે. અને એમાં બળે માણસો એડી વખતે જઈ શકે છે. અને આ બાલુથી પેલી બાલુ જતાં પંદર મિનિટ લાગે છે. અને નીચે સરોવર. તાર તુટ્યો તો—પણ બધા કંઈ આપણા જવા હોય છે? સાહસિકતા શીખતાં આપણને કેં સૈકા જોઈશે.

જુદીઅન એડવીન અને હું, એની એકબાલુએ આવી ઉભા. બેજ જલુજઈ શકે એમ હતું. એડવીન હમને બેને જ મોકલવા માંગતો. હુંએ બેજલુને જવા કહેતો પણ એડવીનનો મમત મ્હારા કરતાં જગરો. હમારે સામી બાલુ જઈ સીકુ પાછું મોકલવાનું હતું. એ અડધો કલાકેક થોભવા કરતાં એડવીન મોટરમાં એટલો સમય ફરવા ગયો. અને હમે બે એ સીકામાં ગોઠવાયા. સરસર.... એ પંદર મિનિટનો અલભ્ય અનુભવ! બલે ઇંડયા. પડયા, ગયા, ઝાઝ ધબક ધબક, ઉપર આસ નીચે નિર્મળ જળ. પડયા તો પાતાળમાં! મુખરૂપ હવે સામે પાર પહોંચ્યા. અને સીકુ પાછું મોકલાવ્યું.

ત્યાં એક ન્હાતું વિશ્રાંતિગૃહ હતું. ને સાથે ન્હાનો શો બાગ. એથી અગાડી રસ્તોજ ન હતો. બાગ સુંદર હતો. બલે ન્હાનો માધવી મંડપ. એ

માધવી મંડપમાં બેઠા બેઠા પ્રકૃતિ દેવીના દર્શન કરવાના, અને એ માધવી મંડ-
પમાંજ હમારા સ્નેહબીજ પુટયા. પ્રકૃતિ દેવીની નિરંતર આરાધના કર્યા પછી
એના મધુર પ્રસાદ પચાવી પચાવી, હમે ત્યહાંની અગમ્ય લીલામાં હમે હમારા
આત્માને સ્વતંત્ર રીતે કુદવા જ દીધો.

એ પરિસ્થિતિમાં જે કંઈ બન્યું એનો હું સંપૂર્ણ હેવાલ આ પત્રમાં
લખીશ. મ્હને પણ પળ યાદ છે. અને ઉપરથી ત્હમને તો હમારે માટે જે
ખ્યાલ બંધાય તે ખરો, ખાકી હું તો સત્ત્વ હકીકત લખવાનો મ્હારો ધર્મ
સમજું છું તે લખીશ જ. તે રમ્ય સાંજથી હું ને જુલ્મીઅન કંઈ અનેરું જીવન
જીવીએ છીએ. એ અમૃત ચોઘડીએ હમારો પ્રેમ પ્રગટ્યો. એ માધવી મંડપમાં
હું બેઠો ન બેઠો હર્ષશ, ને જુલ્મીઅને ટગર ટગર મ્હારી આંખમાં બેઠું, મ્હારા
આત્માના ઉકાણુ શુબ્ધ કરી બોલી: એ શું બોલતી હતી તેવું મ્હને ભાન હતું.
એ વાર્તાલાપ શી રીતે પરિણમવાનો હતો એનું એ મ્હને ભાન હતું. પહેલાં
તો એ કંઈ સ્ત્રોત્ર બોલી ગઈ ને પછી મ્હારે ખભે એના બંને હાથ મુકી બોલી:

आनंद रूपं मृत यदा विभाति । आनंद स्वप्नमां ज म्हने तो अमरत्व
જણાય છે. " ને હું કંઈ બોલતો તો એ તરત મ્હને અટકાવી એતો ચલાવ્યે જ
રાખતી, " આનંદાત્મક લલિતમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે અને એનો અર્થ એ જ કની
કે આનંદમાંથી જ વસ્તુઓ જન્મે છે ? આજ વર્ષે થયાં મ્હારા હૃદયમાં ભરી મુકેલા
આનંદ આજ ઉભરાય છે. મધમાખ જેવી હું તો જ્યાં જ્યાં, સાહિત્યમાં, વિજ્ઞાનમાં,
કે કુદરતમાં હૈયાને શાશ્વત આનંદ આપતું કંઈએ બેઠું છું, તે સઘળું મ્હારા હૃદય-
માં ભર્યા જ કરું છું. એ સર્વથી ઉભરાઈ મ્હારું હૈયું આજે છલકાય છે. અને તું
મ્હારા આનંદ સાગર ! આજે હું આ આંખોએ બેઠું છું તે તુંએ નથી બેતો શું ?
ને આ હું જે અનુભવું છું તે તુંએ નથી અનુભવતો શું ? મ્હારા આનંદ જેવો
ત્હારો આનંદ પણ નથી ઉભરાતો કહે ? ત્હને ને મ્હને સર્વત્ર એક જ આનંદના
દર્શન થાય છે, તો એ આનંદમાંથી જ પ્રેમનો જન્મ થવા દે. " મ્હારે ખભે એના
હાથનો પૂલ રૂઢ થતો ગયો, અને એ આવેશમાં આ જ્ઞાનભંડાર શી રીતે ખાલવી
જતી હશે એ વિચે હું કંઈએ વિચાર કરી શકું તે પહેલાં તો એણે ચલાવ્યું જ,

" આ આકાશ અનંત અનંદથી ભરપૂર ન હોત તો આપણે શ્વાસોશ્વાસ
પણ કેમ લઈ શક્યા હોત ! મ્હને આજે ધ્યાનથી સાંભળ. તું ના નહીં જ કહે. મ્હારું
હૃદય આજે બોલવા દે. ત્હારા મનમાં મ્હારું શ્રેય, અને મ્હારા દિલમાં ત્હારું શ્રેય,
આ ટુંક સમયમાં નથી વરસું શું ? હું તો એક માર્ગી છું. સરસ્વતીની શીળી છાંયમાં
જ સદેવ ઉછરી છું છતાં મ્હારા આત્માની આસપાસ કોઈ અગમ્ય બંધન બંધાયેલા
મ્હને લાગે છે. એવી પરતંત્રતા હું અનુભવું છું. મ્હને ત્હારા દ્વારા સ્વતંત્ર
મિહિ થવા દે ? એવું શું ત્હમારું: દ્યકેન મૂંઝાંયાયઃ । મ્હારી જાતને
ત્યાગી ત્હને સમર્પી દઈશ. ને એ, મ્હારા વૈભવનો ને આનંદનો પાર નહી
રહે પછી.

“પણ હું સ્વાર્થી છું. મ્હારા દેવદૂત! હું નિસ્વાર્થી થવાજ ત્હને વાંછું છું. હું ત્હારા દેશની નથી. હાં, હું હિન્દુ નથી. પણ મ્હારો આત્મા હિન્દુ છે એની હું ત્હને ખાત્રી આપું છું. અને નહીં હોય નો તું બનાવજે, એને, મ્હારી જીવનભરની એ હોંસ પુરી કરજે. બહાલા!”

હું ધીમે ધીમે “જુલ્હીઅન! જુલ્હીઅન!” બોલ્યા કરું, ને એનું બોલવું તો સડસડાટ આલ્યું જ જાય. જુલ્હીઅન મ્હારા હૃદયમાં સમેટાઈ ગઈ અને એના હૈયાનો ધબકાર હું સાંભળી શકતો હતો.

જીવનની એ ધન્ય પળમાં હમે ઉચ્ચ, સ્વચ્છ, અને શાંત, સુખી અને સફળ જીવન ગાળવા, જીવનની એકલ અને અધુરી પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિ ભેદ ટાળવા બાધક બંને છે, એ ખોટા ટાળવા; જીવનકલા યદી સ્વયંપ્રકાશના સંપૂર્ણ ફિરલો ઝીંઝી ઝીંઝી, એ પ્રેરણા ફિરલોથી યુગ યુગના હૃદયમાં એકઠા થએલા ખગ્ગનાના અમૂલ્ય રત્નો સંશોધી, એ રત્નો વડે અનન્ય જીવન શણગારવા, કલ્પનાની જાદુઈ વસંત અંબુજાવવા, વિચાર-બુદ્ધિની ગહન ઉંડાઈ માપવા, મનોમલની સમતોલ નિયંત્રણ-ક્રિયા વડે અસ્પર્શ, અપ્રાપ્ય અને અશક્ય જણાતું સર્વ કંઈ સિદ્ધ કરવા, મનુષ્યને પ્રાસાદિત સમગ્ર શક્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે ખીજવા, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ કરી, તે અચર, અપર, અજર. અદૌકિક પદને પામવા, હમે હમારા હૃદયમાં પ્રેમદીવડો પ્રગટાવ્યો.

એ અડધા કલાકમાં હમે તળ અતળ ધુંધીના હમારા હૃદય ઉકેલી લીધા. અને એક ગાઠ આતિંગન પણ ઉકેલી હમે જરા ઠંડવડાડ વાત કરી. જુલ્હીઅને તો તે ઘડીથી સંવનન કાળ શરૂ કરી અને એક બીજાને પુરા ઝોળખી લઈ હિન્દુસ્તાન જઈ લગ્ન કરવા સૂચવ્યું: ‘પણ મહેં એમ ન કરતાં, જો હમે પરણી શકીએ એમ હોય તોજ સંવનન કાળ શરૂ કરવો, એડવીન આવે ત્યાં એની સલાહ લેવી, અને લગ્નની શક્યતા ન હોય તો આજે જ આનંદ લોગવી રહ્યા છીએ, તે છેવટનો ગણી હમેશકારની નિદાય લેવી. અને લગ્ન તો એ ઘઈજ ગયા હતા ને? આત્મા કયાં જુદાઈ ઝોળખવા રાજી હતા?’

પણ મ્હને વિચાર સરખાંચે જુલ્હીઅને કરવા ન લીધા. એ તો કહે કે ‘એડવીન કે હાં. હુબર્ટ કેઈ ના પાડેજ નહી. મ્હને બોલતો અટકાવી, વળી પાછી ભેરથી મ્હને ભેટી પડી, અને એની આંખમાંથી આનંદના અધુ ટપકવા માંડ્યા, એ લુછું, ન લુછું ત્યાં તો એડવીન આવી પહોંચ્યો.

એડવીનને ભેતાંજ જુલ્હીઅન તરત એની પાસે ગઈ, અને હમારી વચ્ચે બેસાડી આખો ઇતિહાસ એણે કહ્યો. એ બધું પાછું હું લંબાવતી નહીં લખું. મ્હને લાગે છે કે જુલ્હીઅને જે શબ્દોમાં કહ્યું તે શબ્દોમાં હું કદાચ નહીજ કહી શકત. જુલ્હીઅનની જીભ પણ પુર્નજીવન પાત્રી હતી.

એડવીને હમારું કામ સહેલું કરી આપવા ડા. હ્યુમર્ટને પૂછવાનું એણે જાતેજ પોતાને માથે લીધું, અને પોતા તરફથી હુંમને એને અંતરના અભિનંદનો પણ આપ્યા. જીંદગીનું તે એણે એમજ કહ્યું કે આ પંદર દિવસમાં તું તહાર વ્યક્તિત્વ આટલું બધું અર્પી દેશે, અને આવી મ્હાત થઈ જશે એમ હું ધારતો નહોતો. પણ ચાલો, આ જાણી મ્હને તો અત્યંત આનંદ જ થયો છે.”

ત્યાંથી હમે પાછા ફર્યા, અને વગી એ ત્રાજવા સમીપ આવી પહોંચ્યા. અને ત્યાંએ એજ ઝગડો પાછો. અને હવે તો એડવીને મ્હાતું મળેલું, એટલે એજ જીત્યો. હું ને જીંદગીનું એ પ્રેમડીચોળે પંદર મિનિટ હીચોગઈ પહેલાં આ ખાનુ આવ્યા, અને એડવીન પછી આવ્યો. અને હમે હમારે ઉતારે મૂંગા મૂંગા પહોંચ્યા.

બીજે દિવસે રહવારે જ એડવીને એના પપાને હમારું પાસાયણ કહ્યું. અને ત્હમે માનશો ? એ ઉમરાવ દિલ્લા લગ્ના પિતાએ પોતાના સંતાનની ઇચ્છાને કેટલું માન આપ્યું હશે ? કેટલાંક ગૌણ મુદ્દાએ રજુ કરી એનો એણે જાતે જ રદીઓ આપી, અને એક પિતાને છાત્રે એવી કંમતી સલાહ આપી હુંમને એક હીરાની વીંટી ખુશાલીમાં ભેટ આપી. એ વીંટી હમે રહવાર સાંજ વારાફરતી પહેરીએ છીએ.

તે ઉપરાંત એમણે મ્હારો પ્રોગ્રામ પણ નક્કો કર્યો. તા. ૧૦ ઓક્ટોબરે ઇંગ્લેંડથી એમની સાથે નીકળી બે ચાર દિવસ અમેરિકા રહી, ૨૦ મી નવેમ્બરે લગભગ હિંદુસ્તાન આવવું. જીંદગીનું મ્હારી સાથે આવશે, અને એડવીનનું નક્કો નહી. ડા. હ્યુમર્ટ વૈદિક વિધિ અનુસાર લગ્ન કરવા માંગે છે, તે જાતે આઠ દશ મહિના રહીને હિંદ આવશે ત્યારે થશે. પણ તે પહેલાં હિંદમાં ઉતરતાં જ ગાંધર્વવિધિથી વિવાહ કરવો. હાલમાં હમારા સંવનન કાળની ખુશાલીમાં એમણે એક અગત્યની ભેટ આપી છે તેની યોજના તો હું ત્યાં આવીશ ત્યારે ત્હમને સમજાવીશ તે એક હમારા નામનું- પછી નામ ગમે તે રાખીએ- હિંદુસ્તાનમાં ગમે ત્યાં એક શ્રીલોસોફીનું સંશોધનાલય સ્થાપવું.

તા. ૧૦ મીએ હમે ઇંગ્લેંડ ને સમરામ કર્યા. અંગ્રેજ ખાઈ ઓખંગી. એ ખાઈને એડવીને આજેજ રહવારે હસતાં હસતાં નવું નામ આપ્યું. એને એ “પ્રેમની ખાઈ” કહે છે. ઇંગ્લેંડને સમરામ : અત્યારે તો આખા યુરોપને સમરામ : લીસ્ટર ટવીન પર આવેલી પવિત્ર પ્રેમકુંજને સમરામ : સાહિત્ય સમૃદ્ધ ક્રન્સની રસભૂમીને સમરામ : પેરીસ, પેરીસની પાસે આવેલા મોન્ટાર્ગી ગામને સમરામ : મોન્ટાર્ગીની મુંદર પુલ—ટેકરીને સમરામ : એ પુલવાડીમાં રમતી કુદતી નિર્દોષ નેન્સીને ભાવભર્યા સમરામ : ને એથી દૂર દૂર બ્રિટીનમાં અનંતનિંદ્રા સેવતી આન્ડીને પ્રણામભર્યા સમરામ :

હિંદુસ્તાન છોડતા જેવા ભાવો જન્મ્યા હતા એથી કંઈ જુદા જ પ્રકારના ભાવો અત્યારે અનુભવું છું. મહારી પડએ અત્યારે પાછી જીંદગીન છે. જીંદગીન ! બ્રહ્મ પરબ્રહ્મનો કોયડો સમગ્રતા એ ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહી છે. હમારા હૃદય એક સરખા ધમકારે ધબકી દિન પ્રતિદિન એકજ દિશામાં એકજ અભિલાષામાં અને એ-કજ આશામાં ઉડવા મથી રહ્યા છે

હવે કદાચ એકજ કાગળ લખી શકીશ. ને તેમાં મહાઈ ચોક્કસ આવવાનું જણાવીશ. આ પત્ર વાંચી ત્હમે મહારે માટે શુંએ ધારશો. ખીજવાશો, અભયબ ધરો; કોણ જાણે. પણ જેવા વિધિવાયરામાં તણાયો છું તે બધા સન્નિસ્તર મહેં ત્હમ-ને જણાવ્યા છે. પછી ત્હમે મહારે માટે ગમે તે ધારો. જીંદગીન તે હિંદ જોવાને તલપી રહી છે. પણ કોણ જાણે ત્હમે બધા એનો કેવો સત્કાર કર્યો ! પણ મ્હને તો શ્રદ્ધા છે કે ભરતખંડમાં સદા સર્વદા ગમેતેને આવકાર જ છે. જીંદગીન પણ એવી જ આશા રાખે છે. જીંદગીન કેવી છે એ વિષે હવે મહારે વધારે લખવાનું રહેતું જ નથી. એતો ત્યાં જ આવે છે, એટલે જોશો જ ને ?

આલો ત્યારે, આ કલાક બે કલાકમાં આ ટપાલ જશે. આ કાગળ ત્હમારી તરફ દોડતો હશે અને હમે તો દરિયાની મધ્યમાં ઝોલા ખાતા હુઈશું. જીંદગીનની હું, હું ને જીંદગીન, હું જીંદગીન ને એડવીન ત્હમને પ્રણામ પાઠવીએ છીએ.

લી. _____

પત્ર ૬

રા. શા. _____

તા. _____

આટલા બધા લોકો સુંબાઈ તેડવા આવ્યા હતા; તેમાં ત્હમેજ નહી જણાયા, ત્હમારા ત્રણમાંથી એકે નહી. એટલે ઘયું તો ખરું કે સાહિત્ય સવારી સુંબાઈ છોડી ક્યાં રખડવા ઉપડી હશે. અને ખમર કંડાઢતાં ત્હમારો પ-તો મળ્યો અને ત્હમારો કાગળ પણ મળ્યો, છતાં અહીંની ધમાલને અંગે આ જ-વાબ મોટો લખું છું તે માફ કરશો. પણ એમાં અહીં આવ્યા પછી જે જે રસુલ પ્રસંગો બન્યા તે પણ જણાવીશ. ત્હમે હોત તો કેવી મન અવતે !

મ્હને યાદ છે કે મહેં ત્હમને છેલ્લો પત્ર અમેરિકા જતાં લખ્યો હતો. ત્યાંથી હમે તસ્તજ નીકળ્યા, એટલે ટપાલ લખવા કે નાંખવાનો સમય જ ન હતો. ફક્ત મહારી પધસમણીના દિવસનો તારજ ત્હમને બધાને મળ્યો હશે.

હું જાણી જોઈને મુંબઈ ન આવ્યો, પણ કોલંબો ઉતરી રેલવેમાં આવ્યો, કેમ તે કદાચ આખો કાગળ વાંચ્યો તો સમજાયો. ઘણાંએ ખોરિમંદર પર મુને જુલિયન સાથે ફર્સ્ટ ક્લાસમાંથી ઉતરવાની આશા રાખેલી, અને એ હિસાબે કેટલાક પારસી મિત્રો તો બપોરે હાર પણ લઈ આવ્યા હતા, પણ બધા જ નિરાશ થયા. રહવારે ૬ વાગે મદ્રાસ મેઈલ ખોરિમંદર આવ્યો કે તરત જ સગાંબહાણાં તથા મિત્ર-મંડળ વીંટળાઈ ગયું. બેઝન જ્યાંએતો મુને પુછ્યું પણ કે, કેમ એકલોજ. મહેં સામું ત્હમરી પુછપરછ કરી વાત ઉઠાવી. અને હમે દયેક વાગે ઘેર પહોંચ્યા.—ખડેન પણ જુલિયનભાણીને જોવા હોંસલેર આવેલી તેથે બાપડી નિરાશ થઈ હતી.

ત્યારે શું જુલિયન જેવું કંઈ હતું જ નહીં ? અને હું આખો સમય અત્યાર સુધી ત્હમને બનાવતો જ હતો ? અને ત્રણ દિવસ પર જ સુરતમાં જેની સાથે ગાંધર્વવિધિથી પરણ્યો તે જુલિયન નહીં ?

જુલિયન મ્હારી સાથે જ હતી. સાથે જ છે, ને સાથે જ રહેશે. મદ્રાસમાં હમે રા. ખખરદારને મળી આવ્યા ત્યારે જ વેશ બદલ્યો હતો, મહેં એને મુંદર રે-શમી સાડીમાં મદ્રાસણ બનાવેલી. અને એજ પહેરવેશમાં મુંબઈ આવી હતી મહેં એને મુંબઈમાં સીધાં તાજમહાલ હોટલમાં જવાની સમજ આપી દીધી હતી. અને ત્યાં અગાઉથી તારથી ગેઠરણ કરી મુકેલી, તે ખોરીમંદર પર મ્હારી સાથેના જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાંથી ઉતરી એ ટેકી કરી ત્રીધી તાજમહાલ ગઈ. અને જતાં મહેં કે એણે રહે-જ સામું સરખુંએ જોયું નહીં. હમે એવો પ્રથમથી જ તાગડો રચ્યો હતો.

બપોરે હું ને-ખડેન એને મળવા ગયા હતાં, ત્યાં તો એણે પાછો એનો અગ્રેજ પોપાક સજી દીધો હતો. એ તો-ખડેનને એકદમ બાઝીજ પડી, જાણે વર્ષોના સહીપણા.

ત્રિજે દિવસે. રાત્રે હમે સુરત જવા ઉપડતાર હતા. હમારો વિવાહવિધિ ત્યાં થવાનો હતો. ખડેને અહીં એક દિવસમાં તો જુલિયનને થોકેડેબંધ આપણી સાડી, લુગડા આણી આપ્યા, અને પહેરતાં પણ શીખવી દીધાં, તે જુલિયન તો એમાં એવી શોભી નીકળે ! હાથે અકેલી હીરાની બંગડી, ને ગળામાં એક સેરી મોતીની કંઠી, રેશમી બનારસી બુટાવાળો બસમો, માથે ત્રીધો સેંધો, ને કપાળે ચાંદલો. જુલિયન તો એજાણાય જ નહીં.

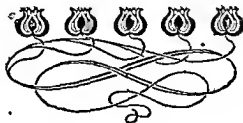
અને વેશ બજાવવો તો પુરો લજવાવો, એટલે મુંબઈથી નીકળતાં પણ એ-મજ ખેલ દીધો. એ ત્રીધી એજ દેનમાં કોલાગેથી આવી. હમે બધા આંટોરાથી બેઠા. જે કોઈ મળે તે પૂછે કે, જુલિયન કયાં ? ને હું કહું કે જાન સાથે કંઈ હોય ? —સુરત જોને.

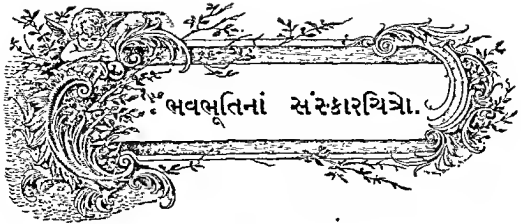
ને ઑટરોડ પર લોકોની ધમાલ. ઘણાં તો પેલા ફર્સ્ટ ક્લાસના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલી બાઈને નેવામાં જુલ્મીઅન વિષે જુલ્મી જ ગયા. કોઈએ એને કોઈ રાજકુંવરી ઠેરવી, તો કોઈએ કોઈ સ્ટેટની રાણી ઠેરવી, અને હું ને બહેનજ દફલ સમજીએ, ને મનમાં હસીએ. ને એમ હમે સુરત પહોંચ્યા.

પણ સુરતમાં તો બધાને બહેમ પડવા માંડેલો. પેલા રાજકુંવરીને માટે જુદો ઉતારો, અચાનક દેનમાં થએલી ઓળખાણ ! વગેરે એકાએક ગળે ન ઉતર્યું. અને સાંજે એને અંગ્રેજી પોષાક પહેરાવી હમે બે મંડપ આગળ આવ્યા, અને પછી એને પૂજા સમયે બસમો ને દેશી પોષાક પહેરાવ્યો, ત્યારે બધાના હોલનેા પાર ન રહ્યો. વિવાહવિધિ (નિર્વિદ્ધે પાર પડ્યો છે, અને હવે તો એકવીન આવશે, અને ધ. હુબટન આવશે ત્યારે લગ્ન થશે ત્યારે તો તહમારે આવ્યા વગર જરા પણ ચાલશે નહીં.

આલો, કારમીરમાં મજા કરી કરજો. જો વધારે રહેવાના હોતો લખજો કે ત્તર કરજો, કે કઢાચ હમે પણ ત્યાં આવી પહોંચીએ. ને તહમારા જુલ્મીઅનભાણીના દર્શન કરાવીએ. હવે તો ગુજરાતી પણ ઠીક ઠીક આવડવા માંડ્યું છે, અને કઢાચ હવેના કાગળમાં એના હસ્તાક્ષર પણ જુઓ તો નવાઈ નહીં. તહમને બધાને ફરી એકવાર મહારા ને જુલ્મીઅનના, જુલ્મીઅન ને મહારા, જયશ્રીવંદન.

લી.

લેખક:—ચંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ બી. એ.

જગતના પ્રારંભકાળથી માનવજાત સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ અને પરિણામે આનન્દના અનુભવ માટે મથ્યા કરે છે. પ્રાથમિક અવસ્થામાં (Primary stage) તો માત્ર પાર્થિવ વસ્તુઓની સુન્દરતામાં જ આનન્દ મનાતો; પરંતુ બુદ્ધિના વિકાસ સાથે પાર્થિવ સૌન્દર્યનો મોહ ઓછો થતો ગયો, અને આનન્દના અનુભવ માટે જીવીજ-ભૌતિકથી પર, આત્મિકિત, અમર સૌન્દર્યથી પૂર્ણ-એવી નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ જેને કલ્પનાસૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. જેમાં મનુષ્યના નૈતિક તેમજ માનસિક વિકાસ સાથે નવી નવી કલાઓનો જન્મ તેમજ વિકાસ થતો જાય છે. શિલ્પ, ચિત્ર, સંગીત, નૃત્ય વગેરે કલાઓથી જે આનન્દ અનુભવાય છે તેનાથી ઉચ્ચતર આનન્દ કવિતા-કલાથી અનુભવાય છે. કારણ કે કવિઓ માત્ર આ જગતમાં જ રહીને કાવ્ય લખતા નથી પણ પોતાનું નવું જ જગત રચે છે જેમાં એ આ જગતની આત્મીઓ દૂર કરવા મથે છે. કલ્પનાની પાંખ ઉપર બેસી દૂર દૂર ઉડનારા આ કલાકારો-કવિઓજ-સાહિત્યના ખજા પોષક છે. દરેક દેશની ભાષામાં ગદ્ય કરતાં પદ્ય વહેતું લખાયેલું છે. યુજનજુના વેદો અને રામાયણ અને મહાભારત પણ એ સમયનાં કાવ્યોજ છે. રા. ખજરદાર કહે છે કે “કવિતા એ સાહિત્યનું હૃદય છે અને તેથીજ તે-મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. દરેક પ્રજાના બાલ્ય-કાળના પ્રથમ મંત્રોચ્ચાર કવિતામાં જ થયા હતા.” ખરી રીતે કવિતા એ તો નિર્સર્ગ વાણી છે અને તેને ઝીંવળી એ પુણ્યકાર્ય છે. જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા કંવિઓ જીવી જીવી દૃષ્ટિથી કુદરતનું, સમાજનું, માનવ હૃદયનું અવલોકન કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચિત્રો દોરે છે. સહૃદય વ્યક્તિ એ ચિત્રોની કદર કરી શકે છે અને કવિને જે લાગણી થઈ હોય તે પોતે પણ અનુભવે છે. પરંતુ જેમ મકટ એક પુષ્પને લઈ તેને ચુંથી નાખે છે તેમ એકદર વ્યક્તિ એ કાવ્ય ચિત્રોને સમજ્યા વિના તેને ચુંથી નાખે છે.

ભવભૂતિ માનવહૃદયનો ઉડો અભ્યાસી હતો. તેનામાં કવિ કુલશુર કાલિદાસ જેટલી તો શક્તિ ન હતી, તો પણ કોઈ કોઈ સ્થળે તેણે સ્વભાવચિત્રો આલેખવામાં કાલિદાસથી પણ વિશેષ શક્તિનું ભાન કરાવ્યું છે.

॥ ઉત્તરરામ ચરિતમ્ ॥

તેનાં ત્રણ નાટકોમાં ઉત્તરરામચરિત વિશે તો એમજ કહેવાય છે કે ઉત્તરે રામચરિતે ભવભૂતિ વિંદિશ્યતે (અર્થ. “ઉત્તરરામ ચરિત” નાટકમાં ભવભૂતિ ચડી જાય છે) અઃ નાટકની વસ્તુ તેણે વાલ્મિકી રામાયણ ના ઉત્તરકાંડમાંથી તથા પદ્મપુરાણના એક ખંડમાંથી લીધેલી છે. પોતાની સંકલ્પતાને યોગ્ય થોડા ફેરફારો કરી જગત આગળ તેણે આ ઉત્તમ નાટક મુક્યું છે. તેની અંદરનાં પાત્રોના આલેખનથી તેણે આપણી પાસે આદર્શપત્ની, આદર્શપતિ, આદર્શરાજ, આર્યોનો વિનય તેમજ વીરતાનાં ચિત્રો મુક્યાં છે. જેનું આપણે એક પછી એક અવલોકન કરીએ.

(૧) આદર્શપત્ની-સીતા.

જેણે પવિત્રતાના ઉચ્ચતમ આદર્શથી પોતાનું જીવન એટલું વંદનીય બનાવ્યું કે દેવો પણ આવીને તેને નમે એવી અર્થાવર્તની સતી સ્રીઓમાં સીતાનું નામ પ્રથમ સ્થાને છે. તેના ઉપર વિપત્તિઓ પણ અનેક આવી પડતી હતી પણ દરેકમાંથી નિષ્કલંક પસાર થઈ પોતાની શુદ્ધિનું જગતને ભાન કરાવ્યું હતું. ભવભૂતિએ તો ફક્ત એકજ બનાવ પોતાના નાટકમાં લીધો છે. રામના રાજ્યાભિષેક પછી એક જામુસે આવી સીતાની પવિત્રતા વિષે કોઈ ધોખીએ શંકા કરી છે એમ કહ્યું કે તરત જ રામે તેને જંગલમાં તજી દેવા લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી. ભોળી સીતા લક્ષ્મણ સાથે રથમાં બેસે છે ત્યાં મુખી જાણતી નથી કે પોતાનો તે સણેથી ત્યાગ થાય છે. નિર્દોષ હોવા છતાં પતિનો દોષ ન ગણતાં પોતાની જ કંઈ ભૂલથી અઃ વિપત્તિ આવી પડી એમ સમજે છે. જ્યારે રામ તેજ જંગલમાં શંખુક નામના શૂદ્રનો સંહાર કરવા જાય છે ત્યારે સીતા તેને અમત્કારિક સંજોગો નીચે મળે છે. ગંગાના વરદાનથી સીતા અદૃશ્ય રહે છે. ને પતિદર્શનથી દ્રષ્ટિને તેમજ હૃદયને સંતોષે છે, પણ રામ તેને જોઈ શકતા નથી. અને તેજ સ્થળમાં વૃક્ષો, વદલીઓ, નદી વગેરેથી જુનાં સ્મરણ તાજાં થાય છે અને આંખમાં અશ્રુ સાથે વનદેવી વાસન્તીને રામ સીતા વિષે ખબર પૂછે છે ત્યારે વાસન્તી તેને બહુ કઠોર શબ્દોથી જવાબ આપે છે:—

ત્વં જીવિતં ત્વમસિ મે હૃદયં દ્વિતીયં, ત્વં કૌમુદી નવનયોરમૃતં ત્વમજ્ઞે. ।

સ્ત્યાદિભિઃ પ્રિયશતૈસ્તુહૃદય મુગ્ધાં તમેવ શાન્ત મથવા કિમતઃ પરેણ ॥

(ક. રા. અંક ૩. શ્લોક ૨૬)

(અર્થ:—તુંજ મારું છવન છે, તુંજ મારું હૃદય છે, તું કૌમુદી છે, નયનનું અમૃત છે એવા એવા સેકડો પ્રિય શબ્દોથી ભોંળી બાબાને ખુશી કરીને પછી.... અથવા એટલેથીજ બસ હવે એનાથી વિશેષ શું ?)

રામને આ શબ્દો વજ્ર સમાન લાગ્યા અને તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વરસવા લાગી. સીતા પાસે ઉભેલી છતાં તે ભોંળ શકતા નથી. અને ગંગાની આજ્ઞા વીના તેનાથી રવેચ્છાએ રામની સમક્ષ પાર્થિવરૂપે હાજર થઇ શકાતું નથી તેથી વાસન્તીને કહે છે:—ત્વમેવ સલિ વાસન્તિ દારુણા કઠોરા ચ યૈવમાર્ય-પુત્રં પ્રદાંતં પ્રદોષયસિ (અર્થ સખી વાસન્તી, તુંજ દારૂણ અને કઠોર છે કે આવી રીતે આર્યપુત્રના બળેલા હૃદયને વધારે બાળે છે.) અને વાસન્તીના ઉપાલંબ સહન ન કરી શકવાથી તથા જાનકીને વિયોગ અસહ્ય થઇ પડવાથી રામને મૂર્છા આવે છે ત્યારે સીતા પોતાનેજ ધિક્કારથી કહે છે. હા સત્યમ કરુણાસ્મિ યૈવાંવિધા ત્વાં પ્રેક્ષમાણા જીવામ્યેવ (અર્થ. હા, ખરે હું નિર્દય છું. તમને આ સ્થિતિમાં જોવા છતાં છવું છું.) આર્યસીત્રોએ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમથી અને પતિને માટે આત્મસમર્પણ કરવાથી બીજા બધા દેશની સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવ્યું છે. સીતા અને રામને પરસ્પર સ્નેહ વાલ્મિકીએ સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે, અને ભવભૂતિએ પણ તેજ શબ્દો પોતાના નાટકમાં યોગ્ય સ્થાને આપી દારૂપત્ય સ્નેહનું ચિત્ર સંપૂર્ણ કર્યું છે:—

તથૈવ રામઃ સીતાયાઃ પ્રાણેભ્યોઽપિ પ્રિયોઽ ભવત્ ।

હૃદયં ત્વેવ જાનાતિ પ્રીતિયોગં પરસ્પરમ્ ॥

(ડ. રા. અં. ૬ સ્કો. ૩૨)

(અર્થ:—તેમજ રામ સીતાને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય હતા. પરસ્પર પ્રીતિયોગ અનુભવી હૃદય પોતેજ જાણી શકે છે.)

(૨) આદર્શપતિ, આદર્શરાજા—રામ.

એકપત્નીવૃત્ત પાળનાર અને પ્રાણથી પણ અધિક સીતાને આહવાર રામને રાજા તરીકે તથા પતિ તરીકે જુદી જુદી દ્રવ્ય જાળવવી પડે છે. વસિષ્ઠ ગુરુના સંદેશાને જવાબ આપતાં રામ કહે છે:—

સ્નેહં દયાં ચ સૌખ્યં ચ યદિ વા જાનકીમપિ ।

આરાધનાય લોકાનાં મુચ્ચતો નાસ્તિ મે વ્યથા ॥

(અર્થ:—લોકના આરાધન માટે સ્નેહ, દયા, સુખ, કે જાનકીને પણ તજવી પડે તો પણ મહને દુઃખ થશે નહિ.) પોતાની પ્રજાના કલ્યાણ માટે જમે

તે ભોગ આપવો પડે તે ધર્મ સમજ, આત્મસુખનો ત્યાગ કરે છે. અને એક નિર્માલ્ય ધોખીને પણ એમ લાગ્યું કે રામ, સીતા જેવી પરધેર રહી આવેલી સ્ત્રીને રાખે એ યોગ્ય નહિ. તેથી વજ્રથી પણ વધારે સખ્ત હૃદય બનાવી તેને જંગલમાં તજી દેછે. મહાપુરુષનાં હૃદયને સમજવાં બહુ કઠિન છે.

वज्रादपि कठोराणि मृद्वनि कुसुमादपि।

लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञानमर्हति ॥ (उ. रा. अं. ૨ શ્લો. ૭)

(અર્થ:—વજ્રથી પણ વધારે કઠિન, અને પુષ્પથી પણ વધારે કોમળ મહાપુરુષોના હૃદયને ઓળખવાને કોણ યોગ્ય છે?) છતાં એ ફરજ પુરી થતાંજ પતિહૃદયનું દર્શન થાય છે. રામ કહે છે:—

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः।

शुद्धोदकं च बाह्येन नान्यतः शुद्धिमर्हति ॥ (उ. रा. अं. ૧ શ્લો. ૧૩)

(અર્થ:—ઉત્પત્તિથીજ અતિ પવિત્ર ને અન્ય પાવક વસ્તુઓની શી જરૂર? ગંગાજલને અને અગ્નિને પવિત્ર કરવા બીજી વસ્તુ જોઈતી નથી) પોતે સીતાને પવિત્ર માનતા છતાં શોકના આસાધનને ખાતર વિયોગ વહોરી લીધો. અને તેજ દણ્ણથી જાળકની જેમ આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા માંડી. યજ્ઞ કરવા માટે પતિપત્નીએ સાથે જોડાવું જોઈએ એવી શુરૂની આજ્ઞા થઈ ત્યારે અન્ય જ્ઞાને વિચાર પણ ન કરતાં સીતાની સુવર્ણ મૂર્તિ પોતાની પાસે સુકી યજ્ઞ કર્યો. અને જનરથાનમાં શૂદ્રને સંહારવા જવું પડ્યું ત્યારે જુનાં સ્થળો જોઈ તેને વનવાસના સીતાની સાથે વ્યતીત કરેલા દિવસો યાદ આવ્યા. તેનું હૃદય સખ્ત ઉદ્વેગથી ચીરાઈ ગયું અને તેને મૂર્છા આવી. સવભૂતિએ તેની સ્થિતિનું ચિત્ત આ શબ્દોથી આલેખ્યું છે:—

हा हा देवी स्फुटति हृदयं घ्यंसते देहबन्धः।

शून्यं मन्ये जगदाविरतज्वाल मन्तर्ज्वलामि ॥ (उ. रा. अं. ૩ શ્લો. ૩૮)

(અર્થ: હા હા. દેવી. હૃદય ફાટી જાય છે, શરીરનાં બન્ધો ટુટી જાય છે, જગત શૂન્ય લાગે છે અને અવિરત આન્તર જ્વાલાથી બળ્યા કરે છું.) આવું કોમળ હૃદય હોવા છતાં વાસન્તી તેને કઠોર, અને નિર્દય કહે છે. રામ પોતે જ પોતાની નિર્દયતાને સૌથી વધારે સમજે છે, પરંતુ તેનું પ્રબળ માટે જીવન હતું, કોઈ પણ ભોગે પ્રબળને સંતોષવાની તેની ફરજ હતી. વળી સીતાને જંગલમાં હિંસકપશુઓની આગળ નાશ કરાવવા તેણે મોકલી ન હતી, પણ વાદિમંડીના આશ્રમમાં તેની પૂરી સંભાળ લેવાય તેવી સૂચના આપી તેણે લક્ષ્મણને મોકલ્યો હતો. રામાયણના નાયક

લાખેા હિંદીઓના આદર્શ રાત્ર, અને ઈશ્વરના અવતાર રામના સ્વભાવાલેખનમાં ભવભૂતિએ પોતાની કલા સફળતાથી વાપરી છે.

(૩) આર્યોના વિનય

જેને Modern Etiquette (મોડર્ન એટીકેટ) અથવા તો સપ્ટ શબ્દો માં આધુનિક તોછડાઈ કહી શકાય તેની સામે આર્યોના વિનય કેવો હતો તે જોવા ઉત્તરરામના ત્રીજા અંકમાં વાસન્તી અને આત્રેયીના પ્રથમ મિલનના ઉદ્ગાર વાંચવા. અતિથિ કેવો ભવ એ સૂત્રનું શબ્દશઃ પાલન થતું જોઈને કંઈ આર્થહિન્ય પ્રસન્ન નહિ થાય ? વાસન્તી આત્રેયીને કહે છે:—

યથેચ્છં 'ભોગ્યં ચો વનમિદમયં મે સુદિવસઃ

સતાં સદ્ગિઃ સંગઃ કથમપિ હિ પુષ્પેન ભવતિ ।

તચ્છાયા તોયં યદપિ તપસો યોગ્યમદાનં

ફલં વા મૂલં વા તદપિ ન પરાધિન મિદ્રવઃ ॥ (ઉ. રા. અં. ૨ શ્લો. ૧)

અર્થ:—આ વનનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરો. આજે મારો મંગળદિવસ સમજી છું. સંતોને સંતોનો સમાગમ પુણ્યપ્રભાવે કોઈ જ કાળે થાય છે. તરૂની છાયા, જળ, ફળ, મૂળ, અથવા તપને યોગ્ય જે કંઈ ખાવા જેવી વસ્તુ અહીં હોય. તે બધી તમારી જ છે. કંઈ જ પારકું ન ગણીશો.)

આત્રેયી તેને યોગ્ય જ પ્રત્યુત્તર આપે છે. અને પછી પોતે અગસ્ત્યશ્રમિ પાસે નિગમાન્ત વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા આવી છે એમ જણાવે છે.

(૪) વીરતા:

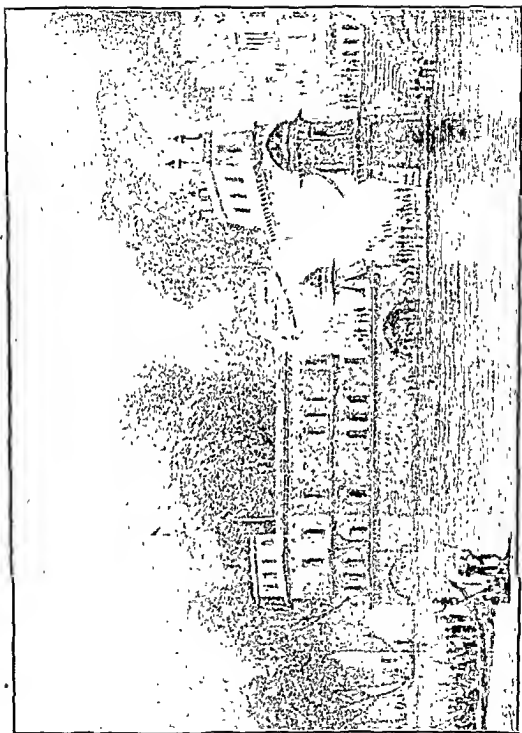
મહાભારતમાં કહ્યું છે કે પુત્ર એટલે પિતાનું અન્ય સ્વરૂપ. જેમ એક દીપમાંથી બીજા દીપની જ્યોત પ્રગટે છે તેમ પિતાના ગુણોથી ઉપેત પુત્ર જન્મે છે. લવ અને કુશનું યુગ્મ રામના સર્વ સદ્ગુણોથી અલંકૃત હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? વાલ્મીકીના નેતૃત્વ નીચે બન્ને લાઠીએ ક્ષત્રિયત્વના ઉચ્ચ આદર્શ પહોંચે છે. અબજીપણે તેઓ બન્ને અવાજમાં, વિનયમાં, શૌર્યમાં તેમજ સ્વાભાવિક સ્વમાનમાં પિતાને સર્વોચ્ચ મળતા આવે છે. જગત જોયેલું નહિ તેથી વ્યવહારનું અજ્ઞાન તેઓ બતાવે છે પણ વીરતામાં તો અનુપમ છે. કુશ આ નાટકમાં લવ કરતાં થોડું કાર્ય કરે છે છતાં તેના શૌર્યનું ચિત્ર ભવભૂતિએ ઘણાજ સુંદર શબ્દોમાં રામનેજ મુખે આલેખ્યુ છે:—

દૃષ્ટિસ્તૂળીકૃત જગન્વ્રયસત્ત્વ સારા,

ધીરોદ્ધતા નમયતીવ ગતિર્ધરિત્રીમ્ ।

કૌમારકેગપિ ગિરિયદ્ધુક્તાં દુધાનો

વીરો રસ કિમયમેત્યુત દર્પ ઇવ ॥ (ઉ. રા. અં. ૬ શ્લો. ૧૧)

લાખો હિંદીઓના આદર્શ સત્તા, અને ઈશ્વરના અવતાર રામના સ્વભાવાલેખનમાં ભવભૂતિએ પોતાની કલા સફળતાથી વાપરી છે.

(૩) આર્યોનો વિનય

જેને Modern Etiquette (મોડર્ન એગ્રિકેટ) અથવા તે સપષ્ટ શબ્દોમાં આધુનિક તોછડાઈ કહી શકાય તેની સામે આર્યોનો વિનય કેવો હતો તે એવા ઉત્તરરામના ત્રીજા અંકમાં વાસન્તી અને આત્રેયીના પ્રથમ મિલનના ઉદ્ગાર વાંચવા. આતિથિ કેવો મલ એ સૂત્રનું શબ્દશઃ પાલન થતું જોઈને કયું આર્યહૃદય પ્રસન્ન નહિ થાય ? વાસન્તી આત્રેયીને કહે છે:—

યથેચ્છં ભોગ્યં ચો વનમિદમયં મે મુદિવસઃ

સતાં સદ્ગિઃ સંગઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન ભવતિ ।

તચ્છાયા તોયં યદપિ તપસો યોગ્યમશ્નનં

ફલં વા મૂલં વા તદપિ ન પરાધિન મિદ્વઃ ॥ (ઉ.રા. મં. ૨ શ્લો. ૧)

અર્થ:—આ વનનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરો. આજે મારો મંગળદિવસ સમગ્ર હું. સંતોને સંતોનો સમાગમ પુણ્યપ્રભાવે કોઈ જ કાળે થાય છે. તરૂંની છાયા, જળ, ફળ, મૂળ, અથવા તપને યોગ્ય જે કંઈ ખાવા જેવી વસ્તુ અહીં હોય તે બધી તમારી જ છે. કંઈ જ પારકું ન ગણશો.)

આત્રેયી તેને યોગ્ય જ પ્રત્યુત્તર આપે છે. અને પછી પોતે અગસ્ત્યક્રંધિ પાસે નિગમાન્ત વિધાનો અભ્યાસ કરવા આવી છે એમ જણાવે છે.

(૪) વીરતા:

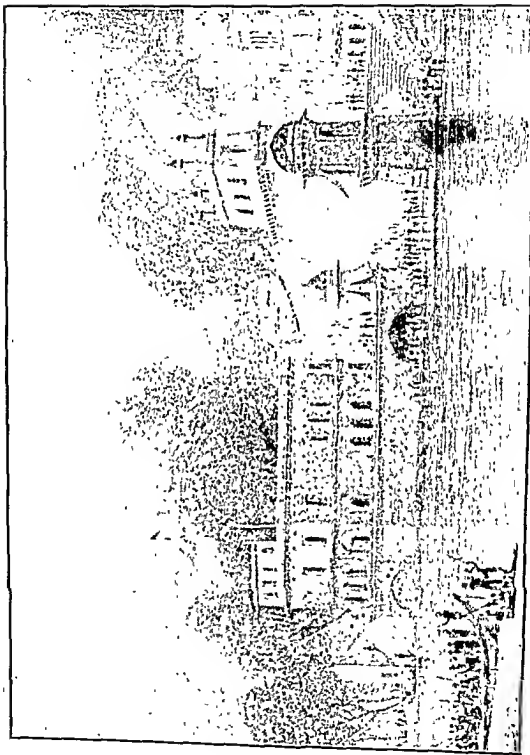
મહાભારતમાં કહ્યું છે કે પુત્ર એટલે પિતાનું અન્ય સ્વરૂપ. જેમ એક દીપમાંથી બીજા દીપની જ્યોત પ્રગટે છે તેમ પિતાના શુભોથી ઉપેત પુત્ર જન્મે છે. લવ અને કુશનું યુગ્મ રામના સર્વ સદ્ગુણોથી અલંકૃત હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? વાલ્મીકીના નેતૃત્વ નીચે બન્ને લાઇઓ ક્ષત્રિયત્વના ઉચ્ચ આદર્શ પહોંચે છે. અજબપણે તેઓ બન્ને અવાજમાં, વિનયમાં, શૌર્યમાં તેમજ સ્વાભાવિક સ્વમાનમાં પિતાને સર્વાંશે મળતા આવે છે. જગત જોયેલું નહિ તેથી વ્યવહારનું અજ્ઞાન તેઓ બતાવે છે પણ વીરતામાં તે અનુપમ છે. કુશ આ નાટકમાં લવ કરતાં થોડું કાર્ય કરે છે છતાં તેના શૌર્યનું ચિત્ર ભવભૂતિએ ઘણાજ સુંદર શબ્દોમાં રામનેજ ગુણે આલેખ્યું છે:—

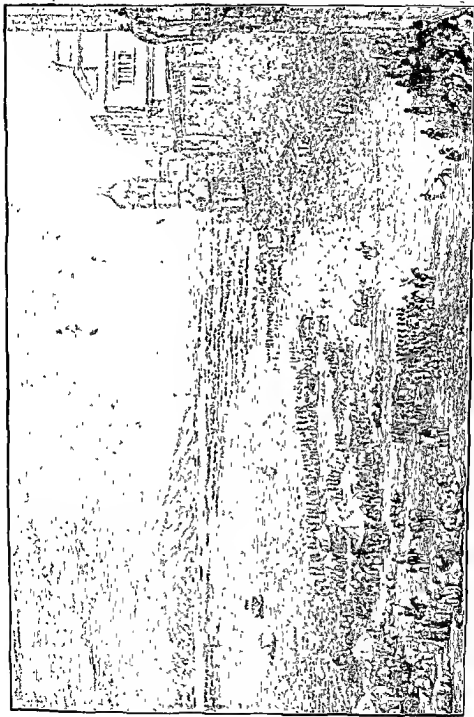
દાષ્ટિસ્તૂર્ણાકૃત જગન્નયસસ્ય સારા,

ધીરોદ્ધતા નમયતીચ ગતિર્ધરિત્રીમ્ ।

કૌમારકેષ્પિ ગિરિવદ્ધતાં દુધાનો

વીરો રસ કિમયમેત્યુત દર્પ પચ ॥ (ઉ.રા. અં. ૬ શ્લો. ૧૧)

कुलमेणा—उरदा२

[१८ वीं सदी.

(અર્થ:—ત્રણલોકના સારૂપ સત્ત્વને દૃષ્ટિમાત્રથી તૃણસમાન ગણનાર, ધીર અને ઉદ્યત ગતિથી જાણે પૃથ્વીને પણ ડોલાવનાર, કૌમારાવસ્થામાં પણ પર્વત-સમાન ગૌરવ ધારણ કરનાર આ વીરરસ સાક્ષાત્ મારી સન્મુખ આવે છે કે આ દર્પ આવે છે ?)

॥ માલતીમાધવમ્ ॥

આ નાટક સામાજિક છે. આ નાટકનાં ચિત્રો ઓળખ્યા પહેલાં ભવભૂતિના સમયમાં સમાજની કેવી હાલત હતી તેનો થોડો ખ્યાલ લેવો આવશ્યક છે. તે જાણ્યા પછી જ કવિનો આ કૃતિનો ઉદ્દેશ સમજી શકાય એમ છે. ઇસ્વી સનના પહેલા શતકથી સાતમા શતક સુધીમાં એટલે અશોક અને નિષ્ઠ વગેરે રાજાઓના સમયમાં જૌદ્ધ ધર્મ સમસ્ત ભારત તેમજ લંકા, જાવા અને ચીનમાં પણ ફેલાઈ ગયો હતો. અને તેની પ્રધાનતાનો ઘોષ આખી દુનીયામાં થઈ રહ્યો હતો. જેથી અનેક વિદેશ વાસીઓ તીર્થબુદ્ધિથી ભારતમાં યાત્રા કરવા આવતા હતા. તે જૌદ્ધ ધર્મની વિરુદ્ધ સાતમી સદીથી ચૈદ્ધમી સદી સુધી બ્રાહ્મણોએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું; અને કુમારિલ્લટ્ટ, શંકરાચાર્ય, વાચસ્પતિ મિશ્ર, રામાનુજ વગેરે મહાસમર્થ દાર્શનિકોએ અનવરત પરિશ્રમ કરી મૃતપ્રાય બ્રાહ્મણધર્મને પુનર્જીવિત કર્યો. તેઓની વિદ્વતા, તર્કશક્તિ તેમજ ધર્મપરાયણતાથી પરાજીત થઈને જૌધોએ કાંતો આ દેશ છોડ્યો અથવા તો પોતાનો મત બદલ્યો હોવો જોઈએ.

આ ધર્મયુદ્ધના સમયમાં કવિ ભવભૂતિનો જન્મ થયેલો. પોતે બ્રાહ્મણ એટલે બ્રાહ્મણધર્મના ચુસ્ત હિમાયતી હોય એમાં શક નહિ. વળી એ જમાનામાં સામાજિક પ્રશ્નોમાં ધર્મની તકરાર સુખ્ય હતી. ઉપર કહેલા દાર્શનિકોના પરિશ્રમની સાથે ભવભૂતિએ પણ વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ તેની પદ્ધતિ બીજાથી નિરાળીજ છે. તેમણે ધર્મચાર્યોની જેમ જૌદ્ધની સામે યુદ્ધ કર્યું નહિ પણ પ્રાચીન અને પવિત્ર વૈદિક સમાજનું એક આદર્શ ચિત્ર અને બીજું તે સમયના અધઃપતિત હિન્દુ સમાજનું ચિત્ર જનતાની સામે મુક્યું. વિવેકી વાચક તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરી લે એવી આશાથી છે.

(૧) પરિત્રાજિકા કામંદકી.

હવે માલતીમાધવમાં પહેલું પાત્ર કામંદકી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. પરિત્રાજિકા કામંદકીનાં કામ જોઈને આપણને માલુમ પડે છે કે એ સમયમાં જૌદ્ધ-સમાજની અવસ્થા ભગ્ન થઈ ગઈ હતી. જૌદ્ધ પ્રવ્રજનનો નિયમ એવો છે કે સ્વયં લગ્ન કરવાં અથવા કોઈ અન્ય વ્યક્તિઓના લગ્નમાં સહાયતા આપવી એ બંને પાપ છે. છતાં કામંદકીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે:—

તત્સર્વથા સંગમનાય યત્નઃ પ્રાણ વ્યયેનાપિ મયા વિધેયઃ ।

(માલતી અં. ૪)

(અર્થઃ—પ્રાણુ જાય તો પણ માલતીની સાથે માધવનાં લગ્ન કરાવી આપીશ.) જોઈ ધર્મ ભલે એ કાર્યના નિષેધ કરે પણ કામંદકીના એ કાર્યના સમર્થન માટે ભવભૂતિ આ કારણ આપે છે:—

દયા યા સ્નેહો યા ભગવતિ નિજેઽસ્મિન્ શિશુજને ।

ભવત્યા સંસારાદ્વિરતમપિ ચિત્તં દ્રવયતિ ॥

અતઃ પ્રવ્રજ્યા સમયસુલભાચારવિમુક્તઃ ।

પ્રસક્તસ્તે યત્નઃ પ્રભવતિ પુનર્દેવમપરમ્ ॥ (માલતી. અં. ૬ શ્લો. ૬)

(અર્થઃ—હે ભગવતિ શિશુ માલતી તરફ તમારો જે સ્નેહ છે, તેણે તમારાં સંસારથી વિરકત ચિત્તને પણ આર્દ્ર કરી દીધું. જેથી તમે પ્રવ્રજ્યાશ્રમનું સુખ મરડી નાખીને માલતી માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છો.)

(૨) સ્નેહધેલી માલતી

માલતીનો સ્નેહ માધવ ઉપરજ હોતો. તેને નંદન તરફ શેષ “પણ આકર્ષણ ન હતું” તેથી તે નંદનની સાથે લગ્ન થાય તેના કરતાં મરણને વધારે પ્રિય ગણે છે. આ સ્નેહથીના હૃદયવાળી બાલાનું ચંદ્રસમાન મુખાર્વિંદ અને અંગો-અંગની સપ્રમાણતા માધવના હૃદયને પહેલી દૃષ્ટિએજ આકર્ષે છે. તો પણ આધુનિક સમયની ઉચ્છૃંખલ બાલાની જેવી માલતી વિષય-મુખની લાલસુ નથી. તે વિશુદ્ધસ્નેહની પ્રવાસિની છે. અને પોતાની વૃત્તિઓને ઇચ્છા પ્રમાણે અવશોધી શકે છે:—

જ્વલતુ ગગને રાત્રો રાત્રાવરચંદ્રઃ કલઃ શશી

દ્વહતુ મદનઃ કિંવા મૃત્યોઃ પરેણ વિધાસ્યતિ ।

(માલતી મા. અં. ૨. શ્લો. ૨)

(અર્થઃ—ચંદ્ર લંદ્રે એક પછી એક રાત્રિએ અખંડ કક્ષાથી મને બાળે, મદન પણ મને ભલે બાળે. પણ તેઓ મને મૃત્યુથી વિશેષ શું દુઃખ આપવાના ?)

લગ્ન પછી પણ આ સર્વાંગમુન્દર માલતી પોતાના સંયમને ભૂલતી નથી. પરંતુ પાસે પોતાની સરલતા, શરમાળપણું, નિરભિમાનતાનું ક્ષણે ક્ષણે ભાનકરાવે છે

(૩) સૌદામિની

કામંદકીની શિષ્યા સૌદામિની પહેલાં જોઈ હતી. પછી અઘોરધંટની શિષ્યા

બનીને તેણે ગુરૂચર્યા, તપસ્યા, મંત્ર, તંત્ર, યોગ, અભિયોગ વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરીને અલૌકિક સિધ્ધી પ્રાપ્ત કરી. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે એ સમયમાં કોઈ કોઈ લોકો જૈન ધર્મને તણીને અધારી, શૈવ કે તાંત્રિક ધર્મનો સ્વીકાર કરતા હતા. કામંદકી સૌદામિનીની પ્રશંસા કરતાં કહે છે.—

વન્દ્યા ત્વમેવ જગતઃ સ્પૃહણીય સિધ્ધિઃ
 . યંવંચિધૈર્વિલસિતૈરતિવોધિસત્ત્વૈઃ ।
 યસ્યાઃ પુરા પરિચયપ્રતિવક્ત્રવીજ
 મુદ્મૂતપરિફલશાલિ વિનૂંમિતં તે ॥

(માલ. અં. ૧૦ શ્લો. ૨૧)

(અર્થ:—તે જે અલૌકિક સિધ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે, એ સ્પૃહણીય છે અને બોધિસત્ત્વોને પણ દુર્લભ છે. તે તે બોધિસત્ત્વોથી પણ વિશેષ સિધ્ધિઓ મેળવી છે તેથી તું જગતમાં વંદનીય છે.) આ સૌદામિની, માલતી અને માધવને નિઃસ્વાર્થ મદદ કરે છે અને પોતે મેળવેલી સિધ્ધિના બળથી સંયોગોને કર્ણમાં પરિણમતા શ્લોકાવીને આનંદકર બનાવે છે. નિઃસ્વાર્થ પદોપકારનું ચિત્ર આથી વધારે સુંદર કયું હોઈ શકે ?

(૪) સ્નેહપેલો માધવ

શુદ્ધસ્નેહથી વિવશ થયેલો યુવક જોવો હોય તો માધવનું ચિત્ર જુઓ. Shakespeare (શેકસ્પીઅર) નો Romeo (રોમીઓ) અને ભવભૂતિનો માધવ ઘણે અંશે મળતા આવે છે. માલતીને જોતાં જ પ્રથમ દર્શને માધવનું દિલ ઘાયલ થાય છે. અને પોતે અત્યાર સુધી નહિ અનુભવેલ એવી અવલોક્ય લાગણી અનુભવે છે. અંગ્રેજ વિવેચક Hazlitt (હેઝલિટ) નું Romeo (રોમીઓ) નું વર્ણન શબ્દશઃ આપણા માધવને લાગુ પડે છે. ફક્ત “Romeo” ને બદલે “માધવ” એટલો ફેરફાર કરવો જરૂરનો છે. Hazlitt કહે છે “Romeo is abstracted from everything but his love and is lost in it.” (અર્થ:—રોમીઓ પોતાના પ્રેમ સિવાય બીજી સર્વ બાબતોથી વિરક્ત બને છે અને પ્રેમમાં જ નિર્મીત થાય છે.) માધવ પણ પ્રેમની આતર જગતને ભૂલી જાય છે અને માલતી સિવાય તેને અન્ય કંઈ પણ દેખાતું નથી. માલતી તેના હૃદયનું વિશ્રામસ્થાન અને તેના જીવનસુખની મૂર્તિ છે. સંસાર તેને સ્વપ્ન સમાન લાગે છે. ભવભૂતિનું દોરેલું માધવનું ચિત્ર અમુક અંશે શેક-સપીઅરના રોમીઓથી પણ વધારે આકર્ષક બની રહ્યું છે. માધવનું હૃદયમન્થન આ શબ્દોમાં વણવેલું છે:—

હાનેવ પ્રતિબિમ્બિતેવ લિખિતેવો દર્શનલપેવ ચ
 પ્રત્યુત્તેવ ચ વજ્રલેપ ઘટિતેવાન્તર્નિરવાતેવ ચ ।
 સા નશ્વેતસિ કૌલિતેવ વિશિરવૈશ્વેતોભુવઃ પશ્ચામિ
 શ્ચિન્તા સંતતિતન્તુ જાલનિવિડસ્યુતેવ લગ્ના પ્રિયા ॥

(માલ. અં. ૫ શ્લો. ૧૦)

(અર્થ:—મારી પ્રિયા મારા હૃદયમાં લીન થઈ ગઈ છે, તેમાં તેનું પ્રતિ-
 બિમ્બ છે, તેની અંદર તે ચિત્રાએલી છે, કોતરાએલી છે, રાખાંએલી છે. વજ્રલેપથી
 માલતી મારા અંતઃકરણમાં ચોટેલી છે, તેની અંદર ઉડી દાટેલી છે, કામદેવના પંચ-
 ખાણથી મારા હૃદય સાથે જોડેલી છે, અને સતત ચિન્તાનરૂપી તન્તુબલથી હૃદયસાથે
 સીવેલી છે.)

મહાવીરચરિતમ્

લવભૂતિનું ત્રીજું નાટક મહાવીરચરિત છે; જેની વસ્તુ તેણે વાલ્મિકી-
 રામાયણ ના પહેલા છ કાંડમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલી છે. આ નાટક કવિનો પ્રથમ પ્રયાસ
 હોય એમ મનાય છે. તેની અંદરની કલા ખીજાં એ નાટકોની જેટલી ખીજેલી
 નથી. તો પણ પ્રાચીન ઋષિ મુનીઓએ નિરંતર તપ અને વેદાધ્યયન કરી બ્રહ્મનો
 સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો અને આ આર્યાવર્તને હજારો વર્ષો સુધી પવિત્ર વિચારોથી
 પાવન કર્યો હતો. તેનાં ચિત્રો એ નાટકમાંથી મળી આવે છે. મહામુનિ અગસ્ત્યનું
 ચિત્ર લવભૂતિ નીચે પ્રમાણે દોરે છે:—

અયં વારાં રાશિઃ કિમરુરમ્દયદ્ વિલસિતૈઃ
 અયં ચિન્ધ્યો યેનાહતવિઢતિ રાધ્માનમજહાજ્ ।
 વિલિલ્યે યત્કુશ્ચિસ્થિતશિશ્ચિનિ વાતાપિ વપુષા
 સકાસાં વાળીનાં મુનિરકલિતારમાસ્તુ ચિપયઃ ॥

(મહાવીર અં. ૭)

(અર્થ જેની શક્તિથી માહાસમુદ્ર મરૂભૂમિસમાન બની ગયો, જેના પ્રભાવથી
 વિધવાયલે ગર્વ તણ વધવાનું બંધ કર્યું, જેના જઠરાગ્નિમાં વાતાપિ નામનો દાનવ
 ભસ્મ થઈ ગયો, એવા અચિંત્ય મહાત્મ્યવાળા ઋષિ અગસ્ત્ય અહિં વાસ કરે છે.)

ખીજાં થોડાં વીરતાનાં તથા પ્રાચીન સમાજનાં ચિત્રો આ નાટકમાં છે.
 પરંતુ બધાંને અહિં સ્થાન આપવું ઉચિત નથી. આ વિષયમાં એટલું જ લખવું યો-
 ગ્ય છે કે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ જે જે નિયમો કર્યા છે, તે દૈનિક જીવનમાં કેવી રીતે
 પાલી શકાતા એ બતાવવા માટે તેણે મહાવીરચરિત અને ઉત્તરરામચરિત લખ્યાં
 છે. વેદ, ઉપનિષદ, સંહિતા, પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી

આખ્યાયિકાઓ લઈને ભવભૂતિએ જનસમૂહની આગળ આદર્શ જીવનના ચિત્રો મુકેલાં છે.

ઉપસંહાર.

ભવભૂતિનાં ત્રણે નાટકોનો અભ્યાસ કરતાં માત્રમ પડે છે કે તેના પોતાના જમાનામાં તેનો બહુ સત્કાર નહિ થયેલો. ઘણા મહાનલેખકોના સંબંધમાં આવેા અનુભવ થાય છે. પરંતુ તેમને મળેલી પરમાત્માની પ્રસાદીનો તેઓ જગતને રસાસ્વાદ કરાવવામાં નિરાશ નહિ થતાં પોતાનો પ્રયાસ આગુ રાખે છે. અને અન્તે તો તેમની કદર થાય છે જ. વીરચરિત પછી ઉત્તરરામ અને માલતીમાધવનો જન્મ થયો ત્યારે સાહિત્યકારો કરિની કૃતિમાં મુગ્ધ થયા; પરંતુ કેટલાક વિવેચકોએ તેમનાં કાવ્યોની સખ્ત શબ્દોમાં ટીકા કરી. જેથી ભવભૂતિ ઉત્તરરામમાં લખે છે:—

सर्वथा व्यग्रहर्ष्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा यावत् साधुर्वे दुर्जनो जनः ॥

(અર્થ:) સર્વથા આપણે આપણું કર્તવ્ય બળબા કરવું, નિન્દા કયાં નથી? દુષ્ટ મનુષ્યો સ્ત્રીઓના સતીઃવની અને વાણીની નિન્દા કયાં જ કરે છે.)
વળી માલતીમાધવમાં પણ એક સ્થળે લખે છે કે:—

ये नाम केचिदिह नः प्रययन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तांम्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते मम हि कोडापि समानधर्मा कालोदयं निरवाधि विपुला च पृथ्वी ॥

(અર્થ: જેઓ માંડી કૃતિની અવજ્ઞા કરે છે, તેઓજ તેનું કારણ જાણે છે. આ મારો યત્ન તેઓને માટે નથી જ. મારી કદર કરનાર કોઈ સમાનધર્મી જન્મશે જ. કારણ કે સમયને અવધિ નથી અને પૃથ્વી વિશાલ છે.)

એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે. “Time is the corrector where our judgements err.” (સમય ભુલનો સુધારક છે.) અને ખરે સમય જતાં વાચકવર્ગે પોતાની ભુલ સુધારી અને આ મહાનકવિની કદર કરી. અત્યારે તો ભવભૂતિ કલાકારની હારમાળામાં ઘણાજ કીમતી હીરો થઈ પડ્યા છે, અને પોતાના કૃતિને અનુરૂપ સાધનો માટે જેમ કોઈ કલાકાર ઉત્તમ-કલાકારની પદ્મશ્રેણીએ ચાલે તેમજ કોઈ સાહિત્યકલાકાર સજ્જન ભાવને અનુરૂપ શબ્દો તથા સંગીત લાવવા માટે ભવભૂતિના રસરમા તરફ પ્રેરણા માટે જીએ. એ સંભવિત છે: તથાસ્તુ.

(લેખક:—રા. હરિપ્રસાદ દ્વિપારામ ભટ્ટ.)

સુવર્ણા સૌંદર્યની પ્રતિમા હતી, અને નિલામ્બર તેનો પુખ્તરી હતો.

સુવર્ણાનું સુડોળ બદન, ગૌસ્વર્ણ, રનેહ અને ગંભીરભાવ ભરી મુખમુદ્રા, તેજસ્વી નયનો, શ્યામરંગી કેશકલાપ—આ બધાંમાંથી અદ્ભૂત સૌંદર્ય નીતરતું હતું. અને વાસનાધેલો પુખ્તરી નિલામ્બર તેનું ગાન કરી રહ્યો હતો.

નિલામ્બરેય કેં ઓછો સુંદર ન હતો, અને હતો એથીયે, સુંદર દેખાવાની તેની જખરી ખ્યાહેયને અંગે થતી સૌંદર્ય ખાછળની ટાપટીપથી વિશેષ સુંદર દેખાતો. તેની લલકભરી ચાલ, રહેણી કરણીની સફાઈ, બોલવાની છટ્ટા, એ બધાંમાં સુંદર દેખાવાની તેની ઉગ્ર ભાવના તરવરતી ઘણાને દેખાતી—અને સુવર્ણાને તો વિશેષ.

નિલામ્બર માનતો કે સૌંદર્ય એ અન્ય પ્રેમનું તો કોણ જાણે, પણ હંપાત-પ્રેમનું તો અવશ્ય પોષકતત્વ છે. અને પરસ્પરના દીલને સાંધનારી પ્રણય સાંકળને શિથિલ થવા ન દેવા ધૃઢતા દરેક પ્રેમી પતિ અને પત્નીએ હંમેશાં એકબીજાને સુંદર મેહુક જ દેખાવું જોઈએ.

અને તેથી જ પોતાપરના નિલામ્બરનાં પ્રેમને કે નિલામ્બરને સંતોષવાં પૂરતી, સુવર્ણા પણ યથાશક્તિ વિશેષ સુંદર દેખાવા, બિચારી પ્રયત્ન કરતી. જોકે સૌંદર્યને જોવાથી થતા મનઃશોભને નિલામ્બર પ્રેમ ગણતો હોય તો તેને વાસના ગણે એ વધારે સાચું છે, એમ હંમેશાં સુવર્ણા માનતી. પણ નિલામ્બરમાં, પોતાની વાત પકડી રાખવાની—પછી સાચી હો કે ખોટી હો—પ્રબળરેવ, અને પોતા વિરૂદ્ધ જનાર વ્યક્તિમાં દોષારોપણ કરવાનો નિલામ્બરનો સામાન્ય સ્વભાવ, સુવર્ણાને નિલામ્બર સાથે આ બાબતમાં વધારે ચર્ચામાં ઉતરવા કદી દેતાં ન હતાં. જોકે કોઈની સાથે અને તેમાંય ખાસ કરીને પતિની સાથે કોઈપણ જાતના વાદવિવાદમાં ઉતરવું એ સુવર્ણાના સ્વભાવથી જ કંઈક અંશે વિરૂદ્ધ હતું, અને કંઈક અંશે તેણે બનવા અતુલ્યે પણ તેને શિખળ્યું હતું. તેણે પોતાના જીવનના અમુક સિદ્ધાંતો નક્કિ કર્યા હતા અને તે પ્રમાણે બનતાં સુધી તે વર્તતી. તે વિચારતી ઘણું પણ હંમેશાં ન છુટકે બોલવું પડે તેટલું જ તે બોલતી. પરંતુ ટાણું આવ્યે દુચકો મારવાનું તે ન ભૂલતી. અપ્રિય એવુંયે, પોતાને લાગતું સત્ય બેધકક કહી દેવું જોઈએ, એ પોતાનો ધર્મ છે, એમ સુવર્ણા ખરાદૃઢચથી માનતી. પરંતુ કહેતી તે બને તેટલા દુકા સ્વરૂપમાં—સુવર્ણાને વાચાળતા તરફ અનહદ તિરસ્કાર હતો.

નિલામ્બરને આવા આવા સુવર્ણમાં દૃઢ ઘર કરી બેઠેલા કેટલાક સિદ્ધાંતો બહુ ખૂંચતા. સુવર્ણના-પોતાની પત્નીના ઉપદેશામૃતો સાંભળવા તે કદી તૈયાર હતો નહિ. સુવર્ણ પોતાથી ગમે તેટલી ડાહી હોય-જ્ઞાની હોય છતાં તેને શુદ્ધ પદે સ્થાપવા નિલામ્બરનું અભિમાની અંતઃકરણ નાકબુલ હતું.

એક તરફ રમતીયાળ, છોકરવાદી વાચાળ, અભિમાની નિલામ્બર, અને બીજી તરફ ગંભીર, ડાહી, પ્રૌઢતાવાળી મિતભાવિણી સુવર્ણ. એક તરફ સૌંદર્ય આગળ લુલુપટુ થતો કયાં વાસનાઘેલો નિલામ્બર અને વાસનાના વિચારમાં જેને પાશવતા ડંખે છે. એવી કયાં સુવર્ણ? બન્ને વચ્ચેનું આ અંતર અસામાન્ય હતું. તેને સાંકળનારી સાંકળના અકોડા માત્ર સુવર્ણનું અપ્રતિમ લાવણ્ય અને નિલામ્બરનું પૂન્ય પતિપદ હોય તેમ લાગતું.

સ્વભાવમાં રહેલી ઉપર્યુક્ત કેટલીક અસમાનતાઓને અંગે પરસ્પર મન દુઃખ થવાના અને વિશેષે કરીને નિલામ્બરને મનદુઃખ થવાના કેટલીક વાર પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા. પરંતુ એ પ્રસંગોને અંગે ઉભી થતી કડવાશની તિવ્રતા ઘણીવાર સુવર્ણના સૌંદર્યથી તો ઘણીવાર નિલામ્બરના રમતીયાળ-પણાથી શાન્ત થઈ જતી. અને બંનેનો જીવનપ્રવાહ પાછો ઘડીભર શાન્ત ગંભીર થઈ જતો. પણ જેમ જેમ વર્ષો વિંતતાં ગયાં તેમ તેમ તે સાથે નિલામ્બર અને સુવર્ણની વચ્ચે રહેલું અંતરેય વધતું ચાલ્યું. સુવર્ણનો પ્રિય વિષય વાંચન હતો. જ્યારે નિલામ્બરનો પ્રિય વિષય વાસનાની વાતો-અને ટાયલાંઓમાં રાંચવાનો હતો. સુવર્ણની જ્ઞાનની વાતો ઝીલવાનું સામર્થ્ય જેમ ન હતું નિલામ્બરમાં, તેમ નિલામ્બરની રસીક વાતો, તેના હૃદયમાં વહેતાં સ્નેહઝરણાં કે નિલામ્બરના હૃદયના ઉમંગકાઓ ઝીલવાનું સામર્થ્ય ન હતું સુવર્ણમાં. નિલામ્બરના આશ્વેશનમાં પ્રણય ઉમંગકાની ગંધ કરતાં વાસનાની ગંધજ તેને વધારે આવતી. અને ઘણીવાર આવે સમયે સુવર્ણની શિથિલતા, તેના સુખાવિર્દ પર દેખાઈ આવતી. અણુગમા અને તિરસ્કારની છાયા, નિલામ્બરના હૃદયના ઉમંગકા ઉપર એવો સખ્ત અપાટો મારતી કે નિલામ્બરનો એ ઉમંગકો ઓસરી જતો અને બિચારો લોઠો પડી જતો. સુવર્ણ આનું પરિણામ સમજી ન શકે તેટલી જાળક હતી, અને તેથી જ વગર વિચાર્યે પોતાના સ્વામિ નિલામ્બરના પતિ તરીકેના અભિમાન પર પોતાની શ્રેષ્ઠતાના અભિમાન રૂપી હથોડાના ધા લગાવે જ જતી હતી.

*

*

*

*

ખોંભેથી વાદળી હંમણું જ વરસી ગઈ છે. રસલીની મૃતિકામાંથી તેમજ ઉદ્યાનમાં ખીલેલાં પુષ્પોની મીઠી મુગધીથી આખું વાતાવરણ મુગંધમય બની ગયું છે. આયમતા સૂર્યના રશ્મિઓ નીચે ચઢતી નર્મદાના શાન્ત ગંભીર ઉંડા નીરમાં સાયંસ્નાન કરી રહ્યાં છે. ઉદ્યાનમાં નિલામ્બર અને સુવર્ણ બેઠાં છે. સામે ન્હાનાં

પદ્મલતામાં કુમુદિનીઓ હી ચી રહી છે. ચોપાસ અપૂર્વ શાન્તિ છે. સુવર્ણાને સ્વભાવિક અને નિલામ્બરને અસ્વાભાવિક મૌન-સ્થિતિ રહ્યું છે.

આખરે નિલામ્બરે મૌન તોડ્યું.

“ સુવર્ણા જોઇ પેલી કુમુદિની, કેટલી સુંદર દેખાય છે ? ”

સુવર્ણા જાગી અને કુમુદિની તરફ ઝીણી દ્રષ્ટિએ જોઇ રહી.

“ વાહ ! ઘણી મનોહર, જાણે પુષ્પમુખિની રાણી

“ અને પેલો રસરાજ પ્રણય થેલો ભૂંમ કેવો પોતાની હૃદયરાજીને— ” એમ કહેતાં ચારે તરફ જોઇ, નિલામ્બરે સુવર્ણાના કપોલ પર એક સુમંગલ પ્રદાન કરી- મૌનથી વાક્યનો ઉત્તરાર્થ પુરો કર્યો.

—અને સુવર્ણાએ—

“ જેવો મોહથેલો નિલામ્બર પોતાની ”— એમ કહી નિલામ્બરના ઉક્ત વાક્યનો ઉત્તરાર્થ પુરો કરતાં કરતાં અર્થગાંભીર્ય ભરી દૃષ્ટિથી નિલામ્બર સામું જોયું.

નિલામ્બરના પ્રણય ઉભરા ઉપર સુવર્ણાની વાક્યપૂર્તિ અને તેમાં રહેલા ગર્ભિત મર્મ પ્રહારથી ટાડું પાણી રેડાયું અને તેની લાગણીનો પારો નીચે ઉતર્યો. નિલામ્બર જાણ્યો:—

મોહ-થેલો, હા; મોહથેલો નિલામ્બર!!!

નિલામ્બરના “ મોહથેલો ” શબ્દપરતું વજન સુવર્ણા સ્પષ્ટ સમજી શકી.

નિલામ્બરના એ ગંભીર ધ્વનિમાં તેણે ધારેલા દેખાવમાં સુવર્ણા સ્પષ્ટ જોઇ શકી કે આ નિલામ્બર હંમેશનો નિલામ્બર નથી. અને સુવર્ણા ગિચારી ઢીલી ઢીલી થઇ ગઇ.

“ નિલામ્બર મને માફ નહિ કરે ? ”

સુવર્ણાની આ આજીજી જાણે સાંભળી જ ન હોય તેમ નિલામ્બર પહેલાંની માફકજ મૂંગોજ બેસી રહ્યો. સુવર્ણાએ કશું વિશેષ બોલી ન શકી. સ્થાન વદને થોડો સમય એમને એમજ બેસી રહી; અને પછી બ્યોમમાં રાતાપીળા અજની થતી અને આયમતી અનેરી આકૃતિઓમાં વિશ્વંભરની અદૌક્રિક સંતાનો અને કુદરતના અબાધિત નિયમોનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં લીન થઇ ગઇ.

સુવર્ણા ગમે તેટલી સુંદર હોય, વિદ્વાન હોય, તેના મનથી ડાહી હોય પરંતુ પોતાને નિલામ્બર જેવી અતિ પ્રાણુથી હીલવાળી વ્યક્તિને, આવી તેરી

હસી કે તિરસ્કારી કાઢવાનો તેને કશો હક્ક નથી. 'પત્ની' પાસે પ્રાણ પાથરનાર પતિના પ્રેમને મોહ માનનાર પત્ની ગંગે તેટલી ખીજી રીતે લાયક હોય તો પણ તે તિરસ્કારને પાત્ર છે. પણ ના, સુવર્ણા શા માટે? હું તિરસ્કારને પાત્ર છું. શ્રી પાસે જીવખો કદનારા પતિજ તિરસ્કારને પાત્ર હોઈ શકે. એક પક્ષીય પ્રેમ કદિ ટકી શકે નહિ. સુવર્ણા, ઘણીવાર ત્હારું મુંગે મોઢે કે, કાવકે મોઢે થયેલો મ્હારો તિરસ્કાર મેં સહ્યા કર્યો, પણ એ બધું તારા પ્રેમને માટે. પણ સુવર્ણા તને જો નિલામ્બરના પ્રેમની કદરજ નથી તો નિલામ્બર એવો પાગલ કે નામદં નથી કે માત્ર સુવર્ણાના સૌંદર્યની પાછળ દિવાનો બને. સુવર્ણા, તને ત્હારું સૌંદર્ય અને સૌંદર્ય જનિત અભિમાન બન્ને સુખારક હો.

નિલામ્બર બધા વિચારોમાંથી જાગ્યો ત્યારે સંધ્યાએ શ્યામ ચાદર ઓઢી લીધી હતી. નિલામ્બર અને સુવર્ણા, ચંત્રવત, મોડી સાંજે પોતાને ઘેર આવ્યા.

એ રાત્રિમાં કાળરાત્રિની ભક્ષકરતા સુવર્ણાને લાગી. બિચારી સુવર્ણા ઘણી હિમ્મત એકઠી કરી નિલામ્બરને પગે પડી બધા ખુલાસા કરવા અનેકવાર તૈયાર થઈ પરંતુ નિલામ્બરની દૃષ્ટિ અને વર્તનમાં દેખાતી અસહ્ય બેદરકારી અને કશું પણ ન સાંભળવાની તેણે બાંધેલી દૃઢમાંઠ જરાયે શિથિલ થઈજ નહિ કે સુવર્ણા કશુંએ સમાધાન કરી શકે. અને જો કે સુવર્ણા અત્યારે ક્ષમા યાચી શકતી ન હતી તે નિલામ્બરના અક્ષડપણનેજ આભારી હતું પરંતુ રાધે ભરાયેલું દીલ આત્મનિરિક્ષણ કરવાને અશક્ત બની ઘણીવાર સામું નિર્દોષ હોય છતાં તેને દોષિ માનવા, કષાવધો તેમજ દડવા તૈયાર થાય છે. તેમજ નિલામ્બરે પણ સુવર્ણાની આ નિર્બલતામાં, ગરબાઈમાં, તેના આ લાચારીપણમાં નિર્દોષ સુવર્ણાની અક્ષડતા અને અભિમાન જોયું. નિલામ્બરને એમજ થયું કે પોતે સુવર્ણા અને સુવર્ણા નિલામ્બર હોત તો તેણે નિલામ્બરના પાદપદ્મની ધૂલી અત્યારે પોતાને શિરે વ્યથાવી હોત. નિલામ્બરના પાદપદ્મમાં લોટી પડ્યો હોત, અને પોતાના વર્તન માટે રડી રડી અનેકવાર ક્ષમા યાચી હોત, આવું કદિ કરી વર્તન ન કરવા માટે સોગંદ લીધા હોત અને આવું ઘણું ઘણું કરી નિલામ્બરને ભણાવ્યા હોત; પરંતુ આ સુવર્ણા કે જેની રંગે રંગમાં પોતાના જ્ઞાન અને સૌંદર્યનો ગર્વ વહે છે, તે નિલામ્બર સામુ એવા પણ તૈયાર નથી.

સુવર્ણા, નિલામ્બર ત્હારાથી દૂર ખસીને તને સમજાવશે કે તે અવજ્ઞાને પાત્ર નથી. ત્હારો શિષ્ય થવાને લાયક નથી. તારા સૌંદર્યનીયે તેને પરવા નથી. તેની તહેનાતમાં તો સારા જગતનું સૌંદર્ય ખડું છે.

આવા આવા અનેક વિચારોમાં નિલામ્બરની આખી રાત્રિ વ્યતિત થઈ ગઈ.

પદ્મલમાં કુમુદિનીઓ હી થી રહી છે. ચોપાસ અપૂર્વ શાન્તિ છે. સુવર્ણને સ્વભાવિક અને નિલામ્બરને અસ્વાભાવિક મૌન-છવાઈ રહ્યું છે.

આખરે નિલામ્બરે મૌન તોડ્યું.

“ સુવર્ણા જોઈ પેલી કુમુદિની, કેટલી સુંદર દેખાય છે ? ”

સુવર્ણા જાગી અને કુમુદિની તરફ ઝીણી દ્રષ્ટિએ જોઈ રહી.

“ વાહ ! ઘણી મનોહર, જાણે પુષ્પસુષિની રાણી

“ અને પેલો રસરાજ પ્રણય થેલો ભૂંગ કેવો પોતાની હૃદયરાસીને— ” એમ કહેતાં ચારે તરફ જોઈ, નિલામ્બરે સુવર્ણાના કપોત પર એક ચુમન પ્રદાન કરી— મૌનથી વાક્યનો ઉત્તરાર્થ પૂરો કર્યો.

—અને સુવર્ણાએ—

“ જેવો મોહથેલો નિલામ્બર પોતાની ”— એમ કહી નિલામ્બરના ઉક્ત વાક્યનો ઉત્તરાર્થ પૂરો કરતાં કરતાં અર્ધગાંભીર્ય ભરી દ્રષ્ટિથી નિલામ્બર સામું જોયું.

નિલામ્બરના પ્રણય ઉભરા ઉપર સુવર્ણાની વાક્યપૂર્તિ અને તેમાં રરેલા ગર્ભિત મર્મ પ્રહારથી દાહું પાણી રેડાયું અને તેની લાગણીનો પારો નીચે ઉતર્યો. નિલામ્બર જખડયો:—

મોહ-થેલો, હા; મોહથેલો નિલામ્બર !!!

નિલામ્બરના “ મોહથેલો ” શબ્દપરનું વજન સુવર્ણા સ્પષ્ટ સમજી શકી.

નિલામ્બરના એ ગંભીર ધ્વનિમાં તેણે ધારેલા દેખાવમાં સુવર્ણા સ્પષ્ટ જોઈ શકી કે આ નિલામ્બર હંમેશનો નિલામ્બર નથી. અને સુવર્ણા બિચારી દીલી દીલી થઈ ગઈ.

“ નિલામ્બર મને માફ નહિ કરો ? ”

સુવર્ણાની આ આજુજી જાણે સાંભળી જ ન હોય તેમ નિલામ્બર પહેલાંની માફકજ મૂંગોજ બેસી રહ્યો. સુવર્ણાએ કશું વિરોધ બોલી ન શકી. મ્હાન વદને થોડો સમય એમને એમજ બેસી રહી; અને પછી વ્યોમમાં રાતાપીળા અણની થતી અને આયમતી અનેરી આકૃતિઓમાં વિશ્વભરની અલૌકિક સંતાનો અને કુદરતના અબાધિત નિયમોનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં લીન થઈ ગઈ.

સુવર્ણા ગમે તેટલી સુંદર હોય, વિદ્વાન હોય, તેના મનથી ડાહી હોય પરંતુ પોતાને નિલામ્બર જેવી અતિ પ્રાણથી દીલવાળી વ્યક્તિને, આવી તેરી

હતી કે તિરસ્કારી કાઢવાનો તેને કશો હક્ક નથી. પત્ની પાસે પ્રાણ પાથરનારા પતિના પ્રેમને મોહ માનનાર પત્ની ગમે તેટલી બીજી રીતે લાયક હોય તો પણ તે તિરસ્કારને પાત્ર છે. પણ ના, સુવર્ણા શા માટે? હુંજ તિરસ્કારને પાત્ર છું. શ્રી પાસે જીવજીવે કરનારા પતિજ તિરસ્કારને પાત્ર હોઈ શકે. એક પક્ષીય પ્રેમ કદિ ટકી શકે નહિ. સુવર્ણા, ધણીવાર ત્હારે મુંગે મોઢે કે, કાવકે મોઢે થયેલો મ્હારો તિરસ્કાર મેં સહ્યા કર્યો, પણ એ બધું તારા પ્રેમને માટે. પણ સુવર્ણા તને જો નિલામ્બરના પ્રેમની કદરજ નથી તો નિલામ્બર એવો પાગલ કે નામદ નથી કે માત્ર સુવર્ણાના સૌંદર્યની પાછળ દિવાનો બને. સુવર્ણા, તને ત્હારું સૌંદર્ય અને સૌંદર્ય જનિત અભિમાન બન્ને સુખારક હો.

નિલામ્બર બધા વિચારોમાંથી જાગ્યો ત્યારે સંધ્યાએ શ્યામ ચાદર ઓઢી લીધી હતી. નિલામ્બર અને સુવર્ણા, યંત્રવત, મોડી સાંજે પોતાને ઘેર આવ્યા.

એ રાત્રિમાં કાળરાત્રિની ભગ્નકરતા સુવર્ણાને લાગી. બિચારી સુવર્ણા ઘણી હિમ્મત એકઠી કરી નિલામ્બરને પગે પડી બધા ખુલાસા કરવા અનેકવાર તૈયાર થઈ પરંતુ નિલામ્બરની દૃષ્ટિ અને વર્તનમાં દેખાતી અસહ્ય બેદરકારી અને કશું પણ ન સાંભળવાની તેણે બાંધેલી દૃઢગાંઠ જશ્યે શિથિલ થઈજ નહિ કે સુવર્ણા કશુંએ સમાધાન કરી શકે. અને જો કે સુવર્ણા અત્યારે ક્ષમા યાચી શકતી ન હતી તે નિલામ્બરના અક્રૂરપણાનેજ આભારી હતું પરંતુ રોષે ભરાયેલું દીવ આત્મ-નિરિક્ષણ કરવાને અશક્ત બની ધણીવાર સામું નિર્દોષ હોય છતાં તેને દોષિ માનવા, કશવવા તેમજ દડવા તૈયાર થાય છે. તેમજ નિલામ્બરે પણ સુવર્ણાની આ નિર્બલતામાં, ગરિબાઈમાં, તેના આ લાચારીપણામાં નિર્દોષ સુવર્ણાની અક્રૂરતા અને અભિમાન જોયું. નિલામ્બરને એમજ થયું કે પોતે સુવર્ણા અને સુવર્ણા નિલામ્બર હોત તો તેણે નિલામ્બરના પાદપદ્મની ધૂલી અત્યારે પોતાને શિરે વ્યઝાવી હોત. નિલામ્બરના પાદપદ્મમાં લોટી પડયો હોત, અને પોતાના વર્તન માટે રડી રડી અનેકવાર ક્ષમા યાચી હોત, આવું કદિ ફરી વર્તન ન કરવા માટે સોગંદ લીધા હોત અને આવું ઘણું ઘણું કરી નિલામ્બરને. ભણાવ્યા હોત; પરંતુ આ સુવર્ણા કે જેની રંગે રંગમાં પોતાના જ્ઞાન અને સૌંદર્યના ગર્વ વહે છે, તે નિલામ્બર સામું જોવા પણ તૈયાર નથી.

સુવર્ણા, નિલામ્બર ત્હારાથી દૂર ખસીને તને સમજાવશે કે તે અવજ્ઞાને પાત્ર નથી. ત્હારો શિષ્ય થવાને લાયક નથી. તારા સૌંદર્યનીયે તેને પરવા નથી. તેની તહેનાતમાં તો સારા જગતનું સૌંદર્ય ખડું છે.

આવા આવા અનેક વિચારોમાં નિલામ્બરની આખી રાત્રિ વ્યતિત થઈ ગઈ.

પ્રાતઃકાળે દાસી જાગી ત્યારે “ સુવર્ણાકાંડેજ ” નાં બારણાંઓ ખુલ્લાં હતાં. નિલામ્બરની શેયા સંકેલતાં મળેલી ન્હાની શી ચબરખી, દાસીએ આવી સુવર્ણાને આપી.

“ સુવર્ણા પ્રભુને ગમ્યું ત્યાં સુધી સાથે રહ્યાં હવે હું મ્હારા માર્ગે, હું ત્હારે માર્ગે. ”

મોહધેલો નિલામ્બર.

આ અક્ષરો પર સુવર્ણાની દષ્ટિ સ્થિર થઈ ગઈ. આંખોમાંથી ધીમે ધીમે જળ-ધારા વહેવા લાગી.

સુવર્ણાની આ સ્થિતિ જોઈ દાસી ન તો કેં બોલી શકી કે ન તો સુવર્ણા પાસે ઉભી રહી શકી. પોતાની ઝળઝળીયાં ભરેલી આંખો સંતાડતી દાસી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

“ નિલામ્બર આ તમારો પ્રેમ ! આ તમારી દયા ! ! આ ન્યાય ! ! ”

દાસીએ જતાં જતાં આટલા શબ્દો સાંભળ્યા. દાસી પાણી લઈ પાછી આવી ત્યારે સુવર્ણા ઓશીકામાં મોહું સંતાડી ધ્રુકે ધ્રુકે રહી રહી હતી. સુવર્ણાના આ એકજ વાક્યથી આટલો બધો અનર્થ થયો, નિલામ્બર ને આટલું બધું મોહું લાગ્યો, તેનો જો સુવર્ણાને સ્વપ્નેય ખ્યાલ હોત તો તે કદિ આવું બોલી ન હોત. પણ નિલામ્બરે જ આવી અને આથી આકરી ટીકાઓ ટીકાઓ સહી સહીને જ સુવર્ણાની તેને લાગનાં સત્ય કહી દેવાની ટેવને કેળવી હતી. પણ આજનો પ્રસંગ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે નિલામ્બરે સુવર્ણાની દરેક ટીકા, ગણી ગણીને ગાંઠે બાંધી હતી. અને પોતાની સંહિષ્ણુતાની કદર કરાવવા કે ગમે તે ઇચ્છાથી તે આટલા દિવસ સુધી ધ્રુવવાતો પણ શાન્ત રહ્યો હતો.

સુવર્ણાનાં અશ્રુઓ સૂકાયા પછી તેનું આર્દ્ર હૈયું કલ્પનાઓ કરી તેમાંથી આત્માસન શોધવા કાંફાં મારવા માંડ્યું. “ નિલામ્બર તમે આંમ એકલી મૂકીને ન્હાસી બાંધોજ નહિ; નહીં તમારી આ સુવર્ણાની ટેવ સુધારવાના ઇરાદાથી કે તેણે કરેલી ભૂલનું તેને પ્રાયશ્ચિત કરાવવાના હેતુથી કયાંય સંતાઈ રહ્યા હશે. જો તેમ હોય તો નિલામ્બર પ્રગટ ચાઓ. આ તમારી દાસી સુવર્ણા એટલી ગમાર નથી કે તેની ભૂલ સુધારવા માટે આટલીયે શીક્ષાની આવશ્યકતા હોય. સુવર્ણા તમારી પાસે અનેકવાર તેની થયેલી ભૂલ માટે સમા ચાએ છે:—

“ નિલામ્બર મહુને માફ કરો ”

રસ્તાપર ચાલતાં વાહનના અવાજથી ઘણીવાર સુવર્ણાના કાન ચમકતા અને નિલામ્બરને સત્કારવા પોતાના નયનાશ્રુથી તેના પાદપદ્મ ધોવા સુવર્ણા બહાર દોડી

આવતી. કોઈના પગરવમાં નિલામ્બરનાં પગરવનું જ્ઞાન થતાં “એ નિલામ્બર આવ્યા” એમ થતાં સુવર્ણને શોમાંથ થતું, અને નયનમાંથી સરતાં હર્ષાશ્રુ સંતાડતી, ઘરના દ્વારનો અગળીઓ ઉઘાડી પોતાના નિલામ્બરના સુવર્ણને શોધતાં રેનેહવેલાં નયનો; પાછળથી દબાવવા સારે ઘણીએવાર મુઠ્ઠી બારણા પાછળ સુવર્ણ સંતાઈ ઉભી રહેતી; તે ઠેક દાસી આવી “બહેન આ શું? કોઈ ગાંડાં કહેશે” કે એવું કે મીઠું કપકા ભર્યું કહી તેને જગાડતી ત્યારે તે પોતાની આ સમાધિમાંથી જાગતી.

ઘણીવાર કલાકોના કલાકો મુઠ્ઠી પશ્ચિમમાં પડતી બારી પાસે, નિલામ્બરની માર્ગ પ્રતિક્ષા કરતી તે ઉભી રહેતી, અને દૂર સુદૂર કોઈ માનવ-આકૃતિ દેખાતી તો તેને એમ જ થતું કે એ તો નિલામ્બર જ આવે છે. એ આવે, જરૂર એ જ છે. ચાલ પણ એના જેવી જ છે. હા, એ તો નિલામ્બર જ છે, એને આવો ભાસ થતાં સુવર્ણના હૃદયમાં અનેક લાગણીઓનો તનમનાટ ઉભરી આવતો, અને જ્યારે નજીક આવતાં જણાતું કે એતો કોઈ બીજો જ વ્યક્તિ છે, ત્યારે ખીચારી વિરહ વેણી સુવર્ણની નિરાશાનો પાર જ ન રહેતો.

આમ સુવર્ણની પળો, કલાકો, દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો એક પછી એક વિતતાં આસ્થાં, પણ નિલામ્બરના ન તો કાંઈ ખબર આવ્યા, ન તો નિલામ્બર પછો ફર્યો.

* * *

નિલામ્બરનેય ઘણીવાર સુવર્ણનું સ્મરણ થતું. કેટલાય દિવસો મુઠ્ઠી નિલામ્બરેય સુવર્ણની રાહ જોઈ. સુવર્ણના નજીવા શુન્હા માટે પોતે કટેલી આ આકરી શિક્ષા માટે નિલામ્બરનેય અનેકવાર ઘડીબર પોતા તરફ તિરસ્કાર છુટતો, અને સુવર્ણ પાસે જઈ પોતાના નાદાન વર્તન માટે ક્ષમા યાચવા ઘડીબર તત્પર થઈ જતો, પણ બીજીજ સહે પતિ તરીકેનું પોતાનું અભિમાન તેની વિવેકબુદ્ધિ પર, તેની લાગણી પર, તેની દયા પર, સવાર થઈ જતું અને તેની ન્યાયદ્રષ્ટિ ફરી જતી. તે પુનઃ પોતાની નિર્બળતા પર ખડો થઈ જતો, “સુવર્ણ પાસે પોતે ક્ષમા યાચવા જાય? ના, ના, તેમ કદિ જને નહિ. પત્નીથી તિરસ્કારાયેલો નિલામ્બર પત્નીને જીવજી કરવા ગયો એવી નામદોષ ઇતિહાસને પાને કદી નિલામ્બર ચકાવા દેશે નહિ.”

* * *

નિલામ્બર મુખી છે. જે જીવનનો તે અભિલાષી હોતો તે જીવન અત્યારે જીવે છે.

વિલાસ નગરની સૌંદર્ય જાગરમાંથી, પોતાને યોગ્ય, નિલામ્બરે એક કિમ્મતી સૌંદર્ય રત્ન ખરીદી લીધું છે. તેનું નામ “નીલા” છે.

પ્રાતઃકાળે દાસી જાગી ત્યારે “ સુવર્ણકોટેજ ” નાં ખાણાંઓ ખુલ્લાં હતાં. નિલામ્બરની શેયા સંકેતતાં મળેલી ન્હાની શી ચળરખી, દાસીએ આવી સુવર્ણને આપી.

“ સુવર્ણપ્રભુને ગમ્યું ત્યાં સુધી સાથે રહ્યાં હવે હું મ્હારા માર્ગે, તું ત્હારે માર્ગે. ”

મોહવેલો નિલામ્બર.

આ અક્ષરો પર સુવર્ણની દષ્ટિ સ્થિર થઈ ગઈ. આંખોમાંથી ધીમે ધીમે જળ-ધારા વહેવા લાગી.

સુવર્ણની આ સ્થિતિ જોઈ દાસી ન તો કૈં જોલી શકી કે ન તો સુવર્ણ પાસે ઉભી રહી શકી. પોતાની જળજંઘીયાં ભરેલી આંખો સંતાઈતી દાસી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

“ નિલામ્બર આ તમારો પ્રેમ ! આ તમારી દયા ! ! આ ન્યાય ! ! !

દાસીએ જતાં જતાં આટલા શબ્દો સાંભળ્યા. દાસી પાણી લઈ પાણી આવી ત્યારે સુવર્ણ ઓશીકામાં મોહું સંતાડી. ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી રડી હતી. સુવર્ણના આ એકજ વાક્યથી આટલો બધો અનર્થ થયો, નિલામ્બર ને આટલું બધું જોઈ લાગશે, તેના જો સુવર્ણને સ્વપ્નેય ખ્યાલ હોત તો તે કદિ આવું જોલી ન હોત. પણ નિલામ્બરે જ આવી અને આથી આકરી ટીકાઓ ટીકાઓ સહી સહીને જ સુવર્ણની તેને લાગનાં સત્ય કહી દેવાની ટેવને કેળવી હતી. પણ આજનો પ્રસંગ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે નિલામ્બરે સુવર્ણની દરેક ટીકા, ગણી ગણીને ગાંઠે ખાંધી હતી. અને પોતાની સંહિષ્ણુતાની કઠર કરાવવા કે ગમે તે ઇચ્છાથી તે આટલા દિવસ સુધી ધ્રુધવાતો, પણ શાન્ત રહ્યો હતો.

સુવર્ણનાં અશ્રુઓ સૂકાયા પછી તેનું આર્દ્ર હૈયું કદપનાઓ કરી તેમાંથી આત્માસન શોધવા ફાંફાં મારવા માંડ્યું. “ નિલામ્બર તમે આમ એકલી મૂકીને ન્હાસી જાઓજ નહિં નહીં તમારી આ સુવર્ણની ટેવ સુધારવાના ધર્મદાથી કે તેણે કરેલી ભૂલનું તેને પ્રાયશ્ચિત કરાવવાના હેતુથી ક્યાંય સંતાઈ રહ્યા હશે. જો તેમ હોય તો નિલામ્બર પ્રગટ થાઓ. આ તમારી દાસી સુવર્ણ એટલી ગમાર નથી કે તેની ભૂલ સુધારવા માટે આટલીયે શીશ્વળી આવશ્યકતા હોય. સુવર્ણ તમારી પાસે અનેકવાર તેની ધયેલી ભૂલ માટે સમા યાચે છે:—

“ નિલામ્બર મ્હને માફ કરો ”

રસ્તાપર ચાલતાં વાહનના અવાજથી ઘણીવાર સુવર્ણના કાન ચમકતા અને નિલામ્બરને સત્કારવા પોતાના નયનાશ્રુથી તેના પાદપદ્મ ધોવા સુવર્ણ બહાર દોડી

વળી એજ શબ્દ—

“ પાણી ”

વળી ખીલ પાંચેક પળો વીતી.

“ નીલા પાણી આપ્યો ? એમ કહેતાં દરદીએ પોતાની નિસ્તેજ આંખો ઉઘાડી, અને ટેબલ પર પડેલાં આંખાં કાનસનાં પ્રકાશમાં ‘તેનું’ આખું જગત તેણે આંખું આંખું થતું જોયું. સ્થૂલ અને એ દરદીના દિપકમાં તેજ ખુટયું જતું હતું અને જીવન જ્યોત આંખી થતી જતી હતી.

છેવટે દ્વાર ઉઘડ્યાં. અને નિલાની મૂર્તિ, એ દરદીની સમક્ષ ખડી થઈ. જેટલું બળ બાકી રહ્યું, હતું તેટલા બળથી નિલામ્બરે પ્રશ્ન કર્યો ?

“ નીલા, અચારે ક્યાં ગઈ હતી ? ”

“ આસમમાં ” નિલાએ જવાબ આપ્યો. એ જવાબમાં નહતી સ્ત્રી સ્વભાવની સહજ ક્રોધગતા, ન હતી નીલાના કંઠની નૈસર્ગિક મીઠાશ, ન હતી લાગણી, ન હતી દુઃખ, નિલામ્બરની આંખો નિલા સામે ફાટી રહી. ઘડીભર તે કશું બોલી શક્યો નહિ. તેનો કંઠ રૂધાઈ ગયો. અને એ મર્દ પુરુષની નિસ્તેજ આંખોમાંથી ધીમે ધીમે જળપ્રવાહ વહેવો શરૂ થયો. નિલામ્બરની નિર્બળતા સામે જાણે હસતી હોય તેમ નીલા તેની સામું બેઠો સ્થિર ઉભી રહી. આમ કંટાળીક પળો વિતી અને—

—નિલામ્બરના અશ્રુપ્રવાહમાં જાણે તેની નિર્બળતા નીતરી ગઈ હોય તેમ નિલામ્બર બોલ્યો.

“ નીલા, મહારાં એક દિવસના સ્વર્ગ, ... ”

નીલા વચ્ચેજ બોલી ઉઠી.

“ હા: એ બધું ભૂતકાળમાં ગયું. ”

“ નીલા તારા આ નિલામ્બર તરફનો પ્રેમ તારૂં દયા બધું ક્યાં ગયું ? આ પાગલ નિલામ્બર કે જે તેનું સર્વસ્વ તારા ચરણમાં મૂકી દેના થયો છે તે તે તારા ખાવિંદ નિલામ્બર તરફ આ બેદરકારી ? ”

“ હા: ” પહેલાના જેવી જ કરાકી અને અકકડાઈથી નીલાએ જવાબ આપ્યો. અને થોડીવાર મુંગી રહી પછી નીલા બોલી.

“ નિલામ્બર સમજ કે આ નીલા એક ગરીબડી ગુલામડી થવા સર્જાએલી નથી. તેના ગુલામી ગાલો એક માયકાંગલા નિર્બળ દરદીના હોડથી ચૂંચા માટે

સર્મ્યા નથી. તેનું જીવન, તેના જીવનની પ્રશ્નો, તેના જીવનની સ્તીકતા એક થઈ ગઈ હતી. હાલપિંજરની સેવા પાછળ એણે જવા દેવા માટે નથી. બંધે ત્હારા જેવા હજારોનાં જીવન યોગ્ય સંદર્ભ હોવા, આમરૂં એ બધાંનીયે આ નીતિનાં યોગ્ય સંદર્ભ આગળ કશીજ કિમ્મત નથી.

“ પ્રભુ ત્હને માફ કરે ” નિલામ્બર એટલું જ બોલી શક્યો.

નીલાના શબ્દોનાં આઘાત અને બોલવાના યાકથી નિલામ્બરને પાંચી મૂર્છા આવી ગઈ.

*

*

*

*

રહુવાર થયું. અનાથ દરદીની સેવા પાછળ જીવન ગાળતી એક પરિચારિકા, નિલામ્બરને સોંપી નીલા હંમેશને માટે નિલામ્બર અને તેના ગૃહનો ત્યાગ કરી ચોતાને ઇચ્છત માગે પ્રયાણ કરી ગઈ.

*

*

*

*

*

એ દિવસ અને એ રાત્રિ ત્રણેય પરિચારિકા કરતી પરિચારિકા આધા પીળા વગર મૃત્યુ શય્યાપર સૂતેલા નિલામ્બરની સેવા કરી રહી છે. અને વારંવાર પરમ-કૃપાળુ વિશ્વંસર પાસે નિલામ્બરે કરેલા પાતકો માટે દયા યાચતી અને આ જીવ-લેણ મંદવારમાંથી તેને ઉત્તર કરવા માટે અનેકવાર લગી લગી દયાદ્રવ્ય-તે પ્રાર્થના કરી રહી છે. પીળા દિવસની આખી રાત્રિ પણ આમને આમ પસાર થઈ ગઈ.

ત્રીજા દિવસનું રહુવાર થયું. ‘રવિનાં આરોગ્યકર કિરણો કાચની’ બારીમાંથી દરદીની શય્યા સુધી પડેલો, દરદીમાં ધીમે ધીમે જાગૃતિ આવવા માંડી. અર્ધજાગૃતિમાંથી સ્થિતિમાં તેનાથી બોલાઈ જવાયું:—

“ ની.....લા..... ? ”

બિચારી પરિચારિકાના બોળીયામાં જીવ આવ્યો. તેની આશાનો પ્રદીપ જરા ઉજ્જવળ થયો. તે ધીમેથી બોલી:—નિલામ્બર કેને બોલાવે છે? નીલાને ?

નિલામ્બર બોલ્યો. “ ના ” “ નીલાના ગાંઠો પર દાઝો પડી છે. તેના શરબમાં ઝેરની વાસ આવે છે. ” નિલામ્બર બોલતો પાંચે બંધ થયો. અને તેની બંધ બાંધેલાં માંથી અશ્વપ્રવાહ વહેવો શરૂ થયો.

પરિચારિકા બિચારી નિલામ્બર શું બોલ્યો તે કશું સમજી શકી નહિ. તેણે “ ધીમે નિલામ્બરનાં અશ્વપ્રવાહ લૂછ્યાં નિલામ્બરનું મસ્તક બોળામાં લીધું અને નિ-

લાગ્નર સામું જોઈ રહી. પછી નિલાગ્નરના શુષ્ક હોઠ સાથે પોતાના હોઠ મેળવ્યા. પારિચારિકાની આંખોમાંથી દડદડ કરતી અશ્રુની ચેર વહેતી નિલાગ્નરને નવરાવવા માંડી નિલાગ્નર જાગ્યો. પારિચારિકાની અને નિલાગ્નરની આંખો એક એકમાં મળી. નિલાગ્નરની આંખોમાં અજબ તેજ ચમક્યું:

“કેણ મહારી સુવર્ણા” ? એમ કહેતાં ભેરથી નિલાગ્નર સુવર્ણાને ભેટી પડ્યો.

“હા મહારાનાથ, નિલાગ્નર.

આમ કયાંય સુધી જાંને એક જીજને હર્ષાશ્રુ પ્રવાહથી ન્હવરાવતાં પડી રહ્યાં.

(અંત્ર)

‘ઝમોર સાંધી વંતવ્ય’

શ્રીયુત, પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવશ અને રા. ‘ચન્દ્રકાન્ત’

સંચાલકો:—‘સુવર્ણમાલા’

સુરા મહાશય,

આપના માસિકના ગત માસર તથા પોષના અંકોમાં “ઝમોર” નામની કથા પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે ઇચ્છાપૂર્વક જૈન સાધુઓનું અપમાન કરવાને તથા જૈનોની પૂર્વ જાહેરાતોની પ્રત્યેની ઇર્ષ્યાથી-જૈનધર્મ તથા જૈનોને લોકની દૃષ્ટિમાં ઉતારી પાડવાને લખાઈ હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. લેખક મહાશય કદાચ એમ માનતા હોય કે આ પ્રકારે હિંદુ સંગઠન થશે કે શૈવ વા હિંદુધર્મનો ઉદ્ધાર થઈ જશે તો તેવા લખો આપના લોકપ્રસિદ્ધ માસિક જેવા માસિકો તથા જાહેર પત્રોએ સહ નિવારવા અતિ જરૂરી છે. અમને તો લાગે છે કે આવા લેખકોની ગિનજવાબદાર પ્રવૃત્તિઓથી આજે સમસ્ત હિંદમાં સ્થલે સ્થલે ટોચી કલહના ગગનભેદક ધ્વની ધઈ રહ્યા છે તથા પૂરેપૂરી અશાંતિ ધ્યાત્વી રહી છે. તે સમયે બિલકુલ ટૂંક નજિથી અને તાજા સંકુચિત-વૃત્તિથી અને સંપૂર્ણ ધર્માધિપત્યથી લખાએલા લેખો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સિત્ત સિત્ત ટોચો વચ્ચે અને સિત્ત સિત્ત સ્પર્શો વચ્ચે અવનવું વિષ રેડી રહ્યાં છે તેને અટકાવવાને તો નહિં પરંતુ ગતિમાન કરવાને માસિકો અને વર્તમાન પત્રોના જવાબદાર અધિપતિઓ પણ સહાય આપે એ ઇંટ ગણાય નહિ.

શું રાસમાલામાં બ્રાહ્મણોની એક દંતકથા મૂલ તરીકે દેખાડવામાં આવે એટલે બસ! લેખકને પોતાની કલમ બેલગામ છોડી દેવાની સંપૂર્ણ છૂટ? એ કલ્પિત બ્રાહ્મણી દંતકથાના શરીરમાં શું લેખકે વિષમય આત્મા રેડ્યો નથી? શું વિનાશક રંગોથી ચિત્રને અચ્છીતરેહ છુટવામાં આવ્યું નથી? શું ઈર્ષ્યા અને દ્વેષના ઝેરી આભરણોથી ચણુગાર સજવામાં આવ્યો નથી?

આપના ઐતિહાસિક ખ્યાતિવાલા માસિકમાં જ્યાં જગે જગે વાંચક-ઐતિહાસિક તત્વની અપેક્ષા રાખે ત્યાં એક સ્થલે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલ મહારાજના ઐતિહાસિક પાત્રો ઉતારવામાં આવે અને સાથેજ પ્રવીણસૂરિ, નક્ષત્ર સૂરિ, વગેરે પાત્રોની નિરાધાર કલ્પના કરી જૈનશાસ્ત્રો જેનો પૂર્ણ પ્રતિબંધ કરે તેવા આચરણો કરતાં દેખાડવામાં આવે-એ પ્રમથ્ણે નિર્મૂલ કલ્પનાઓના શ્યામ સાથા હેઠલ પવિત્ર જૈન સાધુઓ પર આક્ષેપો કરવામાં આવે તે જૈન સમાજ કાંઈ પણ સાંખી શકે નહિં.

અદ્રમામાં પણ કલંકે હોય માટે પ્રત્યેક મહા પુરૂષમાં પણ કોઈ નાં કોઈ દોષ વા વિકાર હોય એ પ્રકારનાજ તર્કજ્ઞાનની જેને ઇશ્વરી નવાજેશ એવા અથવા જ્યાં દોષ કલ્પીજ શકતો ન હોય ત્યાં દોષારોપણ કરી પેદાશ તત્ પ્રકારના ખોલિશ સિદ્ધાન્તને સત્ય કરી બનાવવાના આગ્રહથી અને રઃ મથનાર સાહિત્યકો શું સાહિત્યની પવિત્રતા, વા તેનું ગૌરવ સમજે છે? મુખી સાહિત્ય ક્ષેત્ર પ્રત્યેક પ્રકારની સગદ્રેષ જન્ય મહિનતાથી અતિદુર્ભરીદ શાંતિનું ધામ મનાતું તેને આજે આવી વિકૃત કૃતિઓ વડે કેટલે દરજ્જે અચ્છ કરવામાં આવ્યું છે. તત્રો મહાશય! આપ જુઓ છો, અમાંનું દરનુ રવીંદ્રનાથ ઠાકુર આદિ મહા કવિઓ જેણે “વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્” એ કડી અંગીકાર કર્યું છે તેમના કોઈપણ ગ્રંથોમાં? ત્યાં તો સાહિત્યનો પાતા આદર્શજ જણાય છે. સાહિત્ય સર્વ દૂષિત વાતા-વરણથી પર છે. એ

અમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે કે સાહિત્યના સત્યસેવકો, ગુજરાતના મહારથીઓ સાહિત્યની પવિત્રતા બલવવા માટે પોતાના ઓજસ્વી અસ્ત્ર હવે તો સઘ યોજશે. પ્રસ્તુત કથામાં પાટણમાં ધમંયુદ્ધ શરૂ થયાનો ઉલ્લેખ કરનાર લેખક તથા તેના જેવા કલમબાજોને ફરી ધર્મયુદ્ધ ઉપસ્થિત કરતાં હિંદુકોમના દીર્ઘદર્શી આગેવાનો તુરત રોકશે-અનિષ્ટ પરિણામ નિપજાવતાં થંભાવશે.

સમગ્ર લેખમાં લેખકની મનોવૃત્તિનું દર્શન સ્થલે સ્થલે ધાય છે. પરંતુ તે પૈકી તેના કેટલાક ઉદ્દગારોજ દષ્ટાંત રૂપે અત્રે મુકોશું.

લેખક એવાડી રાણીને “મહાસૂરિજી બંતે” વિધિસર દીક્ષા દેવાના. સાત દિવસ પોતાની શિષ્યા તરીકે રાખી રાખે, મહાન્તો. અનુન્તો ને અત્યંગો તથા ધર્મના ગૂઢ રહસ્યો સમજાવી મુખોધરૂપ અમૃત પાઇ રાણીના હૃદયમાં જ્ઞાનદીપક પ્રકટ કરવાના” એમ લખે છે. લેખકને મન વ્રત, મહાવ્રત, અનુવ્રત બધું એકી વખતે આપી શકાય એવું જ છે. અત્યંગ એટલે શું તેતો લેખકજ બલે. પરંતુ રાણીને પોતાની શિષ્યા તરીકે સત્તદિવસ હેમસૂરિ રાખે એ કલ્પનામાં તો દાર જ વાળ્યો છે. જૈનની દીક્ષા સાધુ કે સાધ્વી તરીકે લીધા પછી એટલે મહાન્તો લીધા પછી ગૃહમાં જવાનું હોય જ નહીં વળી શ્રાવિકા તરીકે પણ એટલે (અનુવ્રત નહિ પણ અલુપ્ત લેવાને માટે) તેમજ વંદનાથે કોઈપણ આ એકત્રી સાધુના ઉપાશ્રયમાં સાત દિવસતોશું પણ એક કલાકે રહી શકે નહિ. જૈન સાધુઓ તથા સાધ્વીઓના ઉપાશ્રયો પણ જુદાજ હોય છે તો જૈન સાધુઓના પ્રહસ્યર્થ મહાન્તને લગ કરનાર અણુઘટતા કલ્પિત પ્રસંગો કલ્પી જૈન સાધુઓને લેખકે ઘોર અન્યાય કર્યો છે. લેખક એક સ્થળે આમ લખેછે:-“એક સવારે હેમસૂરિ રોનો એક શિષ્ય વિહારાથે નગરના રસ્તે જતો હતો (શિષ્યનું નામ હોયજ ક્યાંથી?) દેવયોગે ઉપરથી ધરનું નદીયું પડ્યું અને મુનિજીનું બોડું માથું સખત ધવાયું. લોકો એકઠા થઈ ગયા xxx એક બ્રાહ્મણ જે યેલીની અંદર ભેગા બેઠો હતો તે બધા સાંભલે તેમ બોલ્યો ‘મુનિ મહારજશ્રી! માથે જટા રાખતા

‘હું ખોટું?’ આમ રસ્તે જતાં વાગે નહિ. જૈનધર્મ ના કહેતો હોય તો ‘ધર્મમાં આવો. ગુરૂ જોઈએ તો નવારાણી દીક્ષા આપવા તૈયાર છે. XXX પ્રાહ્મણ છુટવા ન પામ્યો હોત તો ‘અહિંસાપરમોધર્મ:’ ના ચુસ્ત અનુયાયીઓના પધાએ દિવસો પૂરા થવાનો ઘણો સંભવ હતો. નાસતા નાસતા એ જાણે ચાપ હોય તેમ પ્રાહ્મણ બોલ્યો ‘હવેજ ખમર પડશે તો તમારા ઉંચા દેશ ! થાય તો મને સાંભરજો’ પ્રાહ્મણમાં એટલી હિંમત. ક્યાંથી આવી તે ‘યુ’ જ નહિ.” ક્યાંથી. સમજાય ? કલ્પનાના ઘોડાને ધર્મ ગુનુનના આળખાયા. સ્ટૂં હાંકી મૂક્યો હોય ત્યાં ઔચિત્ય અનૌચિત્યનું જ્ઞાન રહેજ. ક્યાંથી ? સંન્યાસીઓ, શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ તેમજ સમાજ સાધુઓ પણ મુંડિત વાલા હોય છે એ લેખકની સ્મૃતિમાંથી સરી ગયું હોય એમ લાગે છે. અને કઆતમાં જે જૈન સાધુઓને ‘પેલા નિમાત્રા વિનાના ઝોડા માથાવાલા’ વિગેરે શબ્દોમાં આલેખ્યા હતા તેજલાથી સંતોષ નહીં થયેલો એટલે તેપર નહીંયું પાડવાનો હાસ્યજનક પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો અને તેથીએ ન ધરાતાં પ્રાહ્મણ પાસે જટા શખવાનું કહેવડાવી નવારાણી પાસે દીક્ષા લેવાનું કહેવું અને વડી અહિંસાવાદીને હિંસા કરવાને તત્પર ચિત્રી છેવટ નાસતા પ્રાહ્મણ પાસે ઉંચા દેશ નીચાં થવાનો શ્રાપ અપાવવો એથી વિશેષ ઝેર ભરેલું અને આશ્લેષપૂર્ણ જૈન સાધુઓની નિતાંત નિંદા કરનારું ખીલું કયું લખાણ હોઈ શકે.

લેખકને જાણે-મેવાડના રાણાના મુખે કુમારપાલ તથા મુનિ મહારાજો ખીજાઈ (મેવાડી કુંવરી પર) નુભમ વર્તાવશે ‘કારણ ધર્મ પ્રવર્તનમાં અહિંસા વાદી જૈનો હિંસા કરતા અચકેતાજ નથી એ હું જાણું છું’ એમ કહેવડાવવાથી સંતોષ ન થયો હોય તેથી, લેખક સ્વમુખે તેની અંતે પુનરુક્તિ કરી પોતાના હૃદયનો ભાવ તદ્દન સ્પષ્ટ કરે છે. લેખકે પ્રવીણસૂરિ તથા નક્ષત્રસૂરિ તથા સાધ્વીના કલ્પિત પાત્રોને મેવાડી રાણીને તેડવા ગયેલાં ચિતરી જે જે કાર્ય કરતાં આલેખ્યા છે તે જૈન સાધુના આચારથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓના જ્યોતિષ વૈદકનાં કાર્યો જૈન સાધુઓ જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરી શકતા નથી. તેમજ જ્યોતિષ, વૈદક તથા મંત્રથી વૃત્તિ કરવા વિરુદ્ધ જૈન શાસ્ત્રનો સખ્ત પ્રતિબંધ છે.

કુમારપાલ રાજા પણ જૈન હોવાથી તેની સામે પણ લેખકે કટાક્ષ કર્યો છે. કુમારપાલ રાજાના સમયમાં ગુજરાત જાહોજલાલીની ટોચ પર હતું. છતાંયે એતિહાસિક સત્યવિરુદ્ધ કટાક્ષ કરવામાં ખીલું ‘યુ’ તાત્પર્ય હોઈ શકે ?

લેખકે કુમારપાલને ‘આપ ગુજરાતના રાજા નહિ’ એવું મેવાડી રાણાનું કથન બારોટ મુખે સંભલાવતાં તેને સહેજ કોષ ચડ્યો એમ કહી ‘કુમારપાલ-મહારાજના ગુજરાતનો જગજાહેર હતો’ એ ઉમેરી તેનાપર તદ્દન અયોગ્ય આક્ષેપ, તે જૈન હોવા માત્રથીજ, કર્યો છે. ખુદ મેવાડી રાણાના કથનમાં પણ ‘તમારા શૂરવીર મનાતા કુમારપાલ મહારાજ’ એમ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે.

લેખક કલ્પિત પ્રવીણસૂરિને ; વાતવિમર્દન તેજ ખરીદવા જતાં કલ્પી દાસીના હાથમાંના તેલના કચોલાંને સ્પર્શતાં ચિતર્યા છે.

લેખકને એટલીએ ખબર નથી કે જૈને સાધુઓ પૈસા રાખતા નથી તો ખરીદ કરવા નીકળેજ કયાંથી. જૈન સાધુઓને સ્વીકારવા પડતાં મહાત્મતોમાં નિષ્પરિચ્છ રહેવાનું મહાત્મત પણ અંગિકાર કરવું પડે છે. તેમજ જૈન સાધુઓ જે પ્રકારનું ઉગ્ર પ્રદક્ષ્યર્થ મત ધારણ કરે છે, તેને લઈને સોને વસ્તુના આંતરે પણ અડકી શકતા નથી અર્થાત્ હાથે હાથ ઓપાડેથી કોઈ પણ વસ્તુ લઈ કે આપી શકતા નથી. સિતને આંતર પણ ઓ વસતી હોય તો તેઓ વસી શકતા નથી. એ પ્રકારનું જૈન ધર્મમાં પ્રસિદ્ધ નવવાડોથી સુરક્ષિત આદર્શ પ્રદક્ષ્યર્થ જન સાધુઓ પાળે છે. તો, જૈનાચારથી વિરુદ્ધ દાસીના હાથમાંના તેલનાં કચોલાંને સ્પર્શતાં જે સાધુને આલેખવામાં તેમના પ્રત્યેના દ્રવ્ય સિવાય ખીજે કયો આશય સંભવી શકે ? વળી કપોલકલ્પિતઘટના ઉપજાવી જૈન સાધુઓને કામણ દુર્ભણ કરનારા આલેખી ધાર્મિક વ્યાખ્યાન અપાતું હોય ત્યારે સભા જનોમાં મ્હોટી શિક્ષા રેડવવી એ લેખકની મનોદશા તલમુધી સ્પષ્ટ દેખાડે છે. હજુએ અધુરું હોય તો વાંચો લેખકના આ ઉદ્ગારો:—“સધુ” પાપ હેમસૂરિ, તારે માથે-શળ, તારે માથે”

“એ ઝમોર પછી ગુજરાતનો ઇતિહાસ બદલાયો. એ ન હોત તો પીળા કેશરીઆ ચાંલાનું આયરે કેટલું જોર હોત તે કલ્પવું મુશ્કેલ છે. હેમસૂરિજીની કલા નમવા માંડી. રાજાની ધ્રુવા ન ચળી. પરંતુ અધવશીકરણના પાશમાંથી એ મુક્ત થયા. કુમારપાળ મહારાજે શિવાલયોના પુનરુદ્ધારમાંએ પાછળથી, ‘દ્રવ્ય ખચ્યાં’ તેના ઉલ્લેખો ઇતિહાસમાંથી જડી આવે છે.” આ કેવા ઉદ્ગાર સ્વરૂપમાં રજુ થાય છે. કુમારપાલ જેને હેમસૂરિના વશીભૂત ચિતરવામાં આવ્યા છે તે ઇતિહાસમાં તો ગુરવીર, ઉદાર અને વિાત્ર લિન્ન ધર્મોમાં નિષ્પક્ષભાવ રાખનાર યોગ્ય રાજા તરીકેજ નજરે આવે છે. તેને પ્રાદક્ષણ દંતકથાના ‘ઝમોર’ પછી જ શિવાલયોના ઉદ્ધાર કરનારા અત્રે દેખાડવામાં આવે છે. શું તઓ પહેલાં નહોતા ઉદ્ધાર કરતા ? અને કર્યા તો તે કલ્પિત ઝમોર પછીજ કર્યા ? શું છે ઇતિહાસમાં તેવો પુરાવો ? ખુદ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ પણ કેવા નિષ્પક્ષપાતી અને સર્વ ધર્મ માટે સરોભાવ રાખનારા હતા તે તેમણે સિમ્ધરાજ મહારાજને આપેલા સંજ્ઞાવની ન્યાયે ધર્મ કરવાના યોગ્યપરથી, અને કુમારપાલ મહારાજના સમયમાં તેમણે રચેલ: વીતરાગ દ્વેષાત્ર અને મહાદેવના પ્રસંગ પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. તો, એવા મહાપુરુષ જેની સર્વદેશીય જુદી અને સર્વ શાસ્ત્ર વિશારદતાને માટે ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’ તું આપેલું જિહ્વ યથાર્થજ છે એમ આજે પણ દુનીયાના સમર્થ વિદ્વાનો માને છે, અને તેને માટે પૂર્ણ માન ધરાવે છે તેવા મહાપુરુષને ખોટાજ રસમાં આલેખવામાં ધર્મોધતા કે ‘ધર્મદ્રેષ સિવાય અન્ય કયું કારણ